

ISSN 2181-5291

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4, 2023

www.buxdu.uz

<https://buxdu.uz>

The journal was registered with the certificate № 05-45 on February 25, 2011 at Bukhara Region Press and Information Administration of Uzbekistan Press and Information Agency

According to the resolution №201/3 as of December 26, 2013 of the Presidium of Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan the journal was included into the list of scientific journals in which scholarly articles on the scientific results of dissertations on Psychology must be published.

Address:

200117, Bukhara city,
K.Murtazoyev street, 11
Bukhara State University
Editorial and publishing
Department
Phone: +998 (94) 837-18-38

**The journal is published 4
times a year**

Website: www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Jurnal O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasida 2011- yil 25-fevral № 05-45-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2013-yil 26-dekabrda 201/3-sonli qarori bilan psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari ilmiy natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan ilmiy jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.

Tahririyat manzili:

200117, Buxoro shahri,
K.Murtazoyev ko'chasi, 11-uy
Buxoro davlat universiteti
"Tahririy-nashriyot" bo'limi
Tel: +998 (94) 837-18-38

**Jurnal 1 yilda 4 marta
chiqadi.**

Website:
www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Журнал зарегистрирован Бухарским областным управлением агентства печати и информации Республики Узбекистан. Свидетельство № 05-45 от 25.02.2011г.

Журнал включен в список обязательных выпусков ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан на основании решения ВАК №201/3 от 26 декабря 2013 года для получения учёной степени доктора психологических наук.

Адрес:

город Бухара 200117,
улица М.Икбола, 11
Бухарский государственный
университет
Редакционный отдел
тел: +998 (94) 837-18-38

**Журнал выходит 4 раза в
год.**

Website:
www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL * НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

4-son 2023-yil. * Выпуск 4. 2023 год.

TAHRIR HAY'ATI – РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

BOSH MUHARRIR – ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

BAROTOV SH. R.

Psixologiya fanlari doktori, professor.

Xalqaro Psixologiya Fanlari Akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Действительный член (академик) Международной Академии психологических наук

MAS'UL KOTIB – ОТВ. СЕКРЕТАРЬ

Sayfullayeva N.Z. – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

XAMIDOV O.X.

Buxoro davlat universiteti rektori,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor
SHOUMAROV G'B.

Psixologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston
Respublikasi Fanlar Akademiyasining haqiqiy a'zosi
UMAROV B.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor
KOZLOV V.V. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor
MALI'X S.B. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor
KOROBENNIKOV I.A. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor
KARIMOVA V.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor
SAFOYEV N.S.

Psixologiya fanlari doktori, professor
BEKMURODOV M.B.

Sotsiologiya fanlari doktori, professor
KADIROV U.D.

Psixologiya fanlari doktori, professor
JABBOROV A.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor
OLIMOV Sh.Sh.

Pedagogika fanlari doktori, professor
JUMAYEV R.G'.

Siyosiy fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
NISHONOVA Z.T.

Psixologiya fanlari doktori, professor
NAZAROV A.M. Psixologiya fanlari doktori (DSc),
professor

IBODULLAYEV Z.R.

Tibbiyot fanlari doktori, professor
BEGMATOV A.S.

Falsafa fanlari doktori, professor

HUSEYNOVA A.A.

Falsafa fanlari doktori, professor
MUXAMEDOVA D.G.

Psixologiya fanlari doktori, professor
RUXIYEVA X.A.

Psixologiya fanlari nomzodi, professor
BAROTOVA D.SH.

Psixologiya fanlari doktori, dotsent
AKRAMOV V.R.

Tibbiyot fanlari doktori, dotsent
ZARIPOV G.T.

Texnika fanlari nomzodi, dotsent.
OSTONOV Sh.Sh.

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent

RUSTAMOV Sh.Sh.

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent

TILAVOV M.H.

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUHARRIRLAR – РЕДАКТОРЫ:

Usmanova M.N. – psixol.fan.nom., professor

Muxtorov E.M. – psixol.fan.nom., dotsent

Raxmatova M.M. – filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent

Abuzalova M.K. - filologiya fanlari doktori, professor
Sobirova D.A. – psixologiya fanlari doktori (DSc),
professor

ТЕХНИК МУHARRIRLAR – ТЕХ.

РЕДАКТОРЫ:

Shirinova M.Sh., filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)

PSYCHOLOGY

SCIENTIFIC JOURNAL

Issue 4: 2023

EDITORIAL BOARD:

EDITOR-IN-CHIEF: BAROTOV SH. R.

Doctor of Psychology, professor, the member (academician) of International Academy of Psychological Sciences

EXECUTIVE SECRETARY: Sayfullaeva N.Z. – Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

XAMIDOV O.X.

Doctor of Economic Sciences, Professor,
The rector of Bukhara State University

SHOUMAROV G.B.

Doctor of Psychology, Professor, Full
member of the Academy of Sciences of the
Republic of Uzbekistan

UMAROV B.M.

Doctor of Psychology, Professor
The assistant of the editor-in-chief

KOZLOV V.V. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

MALIKH S.B. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

KOROBENNIKOV I.A. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

KARIMOVA V.M.

Doctor of Psychology, Professor

SAFOEV N.S.

Doctor of Psychology, Professor

BEKMURODOV M.B.

Doctor of Sociology, Professor

KADIROV U.D.

Doctor of Psychology, Professor

JABBOROV A.M.

Doctor of Psychology, Professor

OLIMOV Sh.Sh.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

JUMAEV R.G.

PhD in Political Sciences, Docent

NISHONOVA Z.T.

Doctor of Psychology, Professor

NAZAROV A.M.

Doctor of Psychology, Professor

IBODULLAEV Z.R.

Doctor of Medical Sciences, Professor

BEGMATOV A.S.

Doctor of Philosophy, Professor

HUSEYNOVA A.A.

Doctor of Philosophy, Professor

MUXAMEDOVA D.G.

Doctor of Psychology, Professor

RUXIYEVA X.A.

Candidate of Psychology, Professor

BAROTOVA D.SH.

Doctor of Psychology, Docent

AKRAMOV V.R.

Doctor of Medical Sciences, Docent

ZARIPOV G.T.

Candidate of technical sciences, Docent

OSTONOV Sh.Sh.

PhD of Psychology, Docent

RUSTAMOV Sh.Sh.

PhD of Psychology, Docent

TILAVOV M.H.

PhD of Psychology

EDITORS:

Usmanova M.N. – Candidate of Psychology,
Professor

Mukhtorov E.M. – Candidate of Psychology,
Docent

Raxmatova M.M. – Doctor of
Philosophy in Philological Sciences
(PhD), Docent

Abuzalova M.K. – Doctor of Philological
Sciences, Professor

Sobirova D.A. Doctor of Psychology,
Professor

TECHNICAL EDITORS:

Shirinova M.Sh., Doctor of
Philosophy in Philological Sciences
(PhD)

Атаева Гульсина Исроиловна,

преподаватель Бухарского государственного университета

g.i.ataeva@buxdu.uz

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЗАВИСИМОСТЬ МОЛОДЁЖИ ОТ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В статье рассматривается проблема психологической зависимости современной молодёжи от современных цифровых технологий. Анализируются причины, по которым молодые люди проводят слишком много времени за экранами компьютеров, смартфонов и других устройств. Рассматриваются негативные последствия такого чрезмерного использования технологий, такие как ухудшение физического и психического здоровья, снижение качества социальных взаимодействий, проблемы с концентрацией внимания и обучаемостью. Обсуждаются возможные решения для преодоления этой зависимости.

Ключевые слова: современное общество, информационные технологии, компьютеры, гаджеты, социальные сети.

YOSHLARNING ZAMONAVIY RAQAMLI TEXNOLOGIYALARGA PSIXOLOGIK BOG'LIQLIGI

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy yoshlarning zamonaviy raqamli texnologiyalarga psixologik bog'liqligi muammosi ko'rib chiqilgan. Yoshlarning kompyuter, smartfon va boshqa qurilmalarida juda ko'p vaqt o'tkazishining sabablari tahlil qilingan. Texnologiyadan haddan tashqari foydalanishning salbiy oqibatlari, masalan, jismoniy va ruhiy salomatlikning yomonlashishi, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar sifatining pasayishi, diqqatni jamlash va o'rganish bilan bog'liq muammolar ko'rib chiqilgan. Ushbu qaramlikni bartaraf etishning mumkin bo'lgan yechimlari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: zamonaviy jamiyat, axborot texnologiyalari, kompyuterlar, gadjetlar, ijtimoiy tarmoqlar.

PSYCHOLOGICAL DEPENDENCE OF YOUNG PEOPLE ON MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES

Abstract. The article deals with the problem of psychological dependence of modern youth on modern digital technologies. The reasons why young people spend too much time behind the screens of computers, smartphones and other devices are analyzed. The negative consequences of such excessive use of technology are considered, such as deterioration of physical and mental health, a decrease in the quality of social interactions, problems with concentration and learning ability. Possible solutions to overcome this dependence are discussed.

Keywords: modern society, information technology, computers, gadgets, social networks.

Введение. Современное общество претерпело значительные изменения в последние десятилетия, и одним из наиболее важных аспектов этого развития является распространение цифровых технологий. Смартфоны, планшеты, компьютеры и интернет стали неотъемлемой частью повседневной жизни молодёжи. Однако, наряду с бесчисленными преимуществами, которые предоставляют эти технологии, существует и тенденция к развитию психологической зависимости среди молодёжи. В данной статье мы рассмотрим природу этой зависимости, ее последствия и способы преодоления.

Природа психологической зависимости от цифровых технологий. Психологическая зависимость от цифровых технологий часто проявляется в нескольких формах.

Социальные сети. Молодёжь проводит много времени в социальных сетях, стремясь получить подтверждение и внимание от других. Чрезмерное использование социальных сетей может привести к чувству одиночества, депрессии и низкой самооценке.

Игры и развлечения. Мобильные игры и онлайн-развлечения могут быть крайне зависимыми. Молодёжь проводит часы, поглощённая виртуальными мирами, утрачивая связь с реальностью.

Постоянная связь. Смартфоны позволяют быть постоянно на связи, что может привести к беспокойству и стрессу, если человек не может оторваться от устройства.

Обсуждение. Психологическая зависимость от цифровых технологий может иметь серьёзные последствия для молодёжи. Ниже рассмотрены некоторые негативные последствия от чрезмерного использования цифровых технологий.

1) Ухудшение психического здоровья. Постоянное внимание к цифровым устройствам может привести к увеличению стресса, тревожности и депрессии.

Цифровые устройства облегчают нам работу, общение и развлечения. Однако, стоит задуматься о последствиях их чрезмерного использования на наше психическое здоровье.

Современные технологии и цифровые устройства предлагают нам неограниченный доступ к информации, социальным сетям и различным развлечениям. Они стали нашими постоянными спутниками, сопровождающими нас даже в самых интимных моментах нашей жизни. Ответить на сообщение в мессенджере или проверить свои социальные аккаунты стало настолько привычным, что мы часто не замечаем, как это влияет на нашу психику [1].

Одной из основных проблем, связанных с частым использованием цифровых устройств, является отсутствие регулярного отдыха от них. Мы проводим множество часов перед экранами, не давая нашему мозгу возможность расслабиться и восстановиться. Это может привести к появлению стресса, апатии и депрессии. Вместо того, чтобы проводить время на свежем воздухе, заниматься спортом или общаться с близкими людьми, мы проводим часы, склонившись над экранами, что негативно сказывается на нашем психическом здоровье.

Ещё одной проблемой является постоянная доступность. Благодаря мобильным устройствам, нам постоянно приходят уведомления о новых сообщениях, комментариях или обновлениях. Это создаёт постоянное ощущение необходимости быть доступными для других людей, что может вызывать тревожность и беспокойство. Мы становимся заложниками социальных сетей, постоянно сравнивая свою жизнь с жизнью других и подвергая себя стрессу из-за несоответствия.

Кроме того, долгое время, проведённое перед экранами, может вызывать проблемы со сном. Исследования показывают, что синий свет, излучаемый экранами устройств, подавляет выработку мелатонина - гормона, отвечающего за регуляцию сна. Это может привести к бессоннице и недостатку качественного сна, что, в свою очередь, отрицательно влияет на психическое здоровье.

Таким образом, использование цифровых устройств без должной меры может стать серьёзной угрозой для нашего психического здоровья. Необходимо научиться контролировать время, проводимое перед экранами, и находить баланс между реальной и виртуальной жизнью. Важно уделять время себе, своим близким и здоровому образу жизни. Использование цифровых устройств не должно стать причиной наших проблем, а лишь средством облегчения нашей повседневной деятельности. Помните о важности заботы о своём психическом здоровье и применяйте цифровые устройства с умом [2].

2) Снижение академической успеваемости. Многие молодые люди тратят чрезмерное количество времени на социальные сети и игры, что вредит их учебной деятельности.

Рост использования цифровых устройств, таких как смартфоны и ноутбуки, связан со снижением успеваемости учащихся. Одной из основных причин этого является отвлечение, вызванное этими устройствами, что приводит к многозадачности и снижению внимания к учебным задачам. Постоянные уведомления, сообщения и обновления в социальных сетях могут мешать учащимся сосредоточиться на учёбе, что приводит к снижению распознавания и понимания информации. Это отвлечение может оказать существенное влияние на успеваемость, поскольку учащимся может быть трудно успевать за курсовой работой и запоминать важную информацию.

Ещё одним негативным влиянием цифровых устройств на успеваемость является снижение способности запоминать и воспроизводить информацию. Исследования показали, что чрезмерное времяпровождение перед экраном может повлиять на способность мозга формировать и извлекать воспоминания, что приводит к трудностям с сохранением и воспроизведением информации. Это может быть особенно проблематично для студентов, которым необходимо запоминать и применять сложные концепции и факты в своей курсовой работе. Чрезмерное использование цифровых устройств для конспектирования и изучения также может привести к отсутствию вовлечённости в материал, что ещё больше снижает способность сохранять и вспоминать информацию [5].

Цифровые устройства также могут оказывать негативное влияние на качество и количество сна. Синий свет, излучаемый экранами, может нарушить естественный цикл сна и бодрствования организма, что приводит к трудностям с засыпанием и сном. Плохое качество и количество сна может оказать существенное влияние на успеваемость, поскольку учащимся может быть сложно сохранять бдительность и сосредоточенность во время занятий. Кроме того, сон необходим для

консолидации памяти, поэтому недостаток качественного сна может еще больше усугубить проблемы с сохранением памяти и воспоминанием, обсуждавшиеся ранее. Учителя и родители должны осознавать негативное влияние цифровых устройств на сон и поощрять учащихся вырабатывать здоровые привычки сна. Следует отметить, что чрезмерное использование цифровых устройств может оказать существенное негативное влияние на академическую успеваемость. Отвлечение внимания и многозадачность, снижение памяти, а также негативное влияние на качество и продолжительность сна — это лишь несколько примеров того, как цифровые устройства могут навредить академическим успехам учащихся. Хотя цифровые технологии могут быть полезными в определенных контекстах, важно помнить об их потенциальных негативных последствиях и вырабатывать здоровые привычки для смягчения этих последствий.

3) Утрата социальных навыков. Постоянное общение в виртуальном мире может снизить навыки общения в реальной жизни.

В наше время, когда цифровые устройства стали неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, мы всё больше времени проводим в виртуальном пространстве. Однако, как показывают исследования, это может привести к утрате социальных навыков.

Чрезмерное использование цифровых устройств, таких как смартфоны, планшеты и компьютеры, ведёт к уменьшению реальных общений и увеличению виртуальных. Люди всё больше предпочитают общаться в социальных сетях и мессенджерах, вместо личных встреч и разговоров. Это приводит к тому, что мы теряем навыки непосредственного общения, умение слушать и общаться с людьми в реальном времени.

Недостатком цифрового общения является также возможность скрыть свою личность и выступать от имени виртуального персонажа. В таких случаях мы можем стать менее открытыми и искренними, не развивая навыки эмоциональной коммуникации [4].

Важно заметить, что социальные навыки являются неотъемлемой частью нашей жизни и они необходимы для успешного общения, построения отношений и достижения целей. Утрата этих навыков может привести к проблемам в личной и профессиональной сферах.

Чтобы преодолеть эту проблему, важно найти баланс между использованием цифровых устройств и реальными встречами. Постепенно увеличивайте время, проведённое в общении с реальными людьми, участвуйте в социальных мероприятиях и развивайте навыки эмоциональной коммуникации. А также не забывайте о качественном времени, проведённом с близкими людьми вне сети.

Внимательно следите за своим поведением в виртуальном пространстве: не злоупотребляйте социальными сетями и мессенджерами, не забывайте об этикете общения и уважении к собеседнику. И помните, что настоящая жизнь происходит вне экрана, и надо научиться находить в ней радость и насыщенность.

4) Зависимость от внешних оценок. Молодёжь может стать слишком зависимой от лайков, комментариев и подписчиков, чтобы поддерживать своё чувство собственной ценности.

Социальные медиа сегодня - неотъемлемая часть нашей жизни. Однако, с ростом популярности социальных сетей, увеличилась и зависимость от лайков и комментариев. Многие люди начинают оценивать свою ценность и успехи исключительно по количеству лайков и комментариев под их публикациями. Это явление называется «зависимость от лайков».

Зачастую зависимость от лайков и комментариев ведёт к негативным последствиям для психического и эмоционального благополучия человека. Люди, страдающие от этой зависимости, становятся бесконечно чувствительными к оценке окружающих. Они испытывают тревогу, если публикация не получает достаточное количество лайков или оставленных комментариев.

Кроме того, зависимость от лайков может привести к низкой самооценке и чувству неполноценности. Люди начинают сравнивать себя с другими, которые имеют больше лайков и комментариев, и постепенно теряют уверенность в себе. Они начинают сомневаться в своих способностях и достижениях, полагаясь исключительно на виртуальное признание [6].

Но как избавиться от этой зависимости? Важно понять, что количество лайков и комментариев не определяет нашу ценность и успех. Вместо того, чтобы искать признание от других, следует сосредоточиться на собственных целях и достижениях. Важно развиваться и расти как личность, а не только стремиться к внешнему одобрению.

Также стоит задуматься о долгосрочных последствиях нашей зависимости от лайков. Социальные сети могут быть полезным инструментом для коммуникации и обмена информацией, но они не должны стать основой нашей самооценки и счастья. Важно научиться находить

удовлетворение и радость в реальной жизни, взаимодействуя с людьми и занимаясь делами, которые действительно приносят нам удовлетворение.

Зависимость от лайков и комментариев – это серьёзная проблема, которая может негативно сказаться на нашей жизни и самочувствии. Важно осознать свою ценность и успехи независимо от виртуального признания. И помнить, что настоящее счастье и самоудовлетворение находятся в наших руках, а не в количестве лайков и комментариев.

Стратегии преодоления психологической зависимости от цифровых устройств.

Одной из эффективных стратегий преодоления психологической зависимости от современных цифровых технологий является установление ограничений на использование технологий. Это может включать установление определённого времени для использования технологий, например, выключение всех устройств во время еды или перед сном. Кроме того, люди могут устанавливать конкретные ограничения по времени для использования социальных сетей или другой цифровой деятельности. Устанавливая границы использования технологий, люди могут восстановить контроль над своим временем и уменьшить навязчивое желание постоянно проверять свои устройства. Это может привести к повышению производительности, улучшению сна и улучшению общего самочувствия.

Участие в альтернативной деятельности также может быть эффективной стратегией снижения зависимости от цифровых технологий. Это может включать занятие хобби или интересами, не связанными с технологиями, например чтение, занятия спортом или проведение времени на свежем воздухе. Занимаясь этими видами деятельности, люди могут развить чувство удовлетворения и удовольствия, не привязанное к своим устройствам. Кроме того, альтернативные занятия могут здорово отвлечься от необходимости постоянно проверять социальные сети или другие цифровые платформы.

Людям, которые борются с тяжёлой психологической зависимостью от цифровых технологий, может потребоваться профессиональная помощь и поддержка. Это может включать терапию или консультирование для решения основных проблем психического здоровья, а также группы поддержки для людей, страдающих от технологической зависимости. Кроме того, некоторым людям могут быть полезны программы цифровой детоксикации или ретриты, которые предлагают структурированную среду для отключения от технологий и развития более здоровых привычек. Обращаясь за профессиональной помощью и поддержкой, люди могут получить инструменты и ресурсы, необходимые для преодоления зависимости от цифровых технологий и улучшения общего благосостояния.

Заключение. Психологическая зависимость современной молодёжи от цифровых технологий – серьёзная проблема, которая требует внимания и решения. С учётом правильных шагов и поддержки, молодёжь может научиться использовать современные технологии в умеренных количествах, не позволяя им стать источником боли и страдания.

Первым шагом на пути к преодолению зависимости от цифровых технологий является осознание проблемы. Многие люди не задумываются о том, что они проводят слишком много времени с гаджетами и в интернете, пока это не начинает влиять на их отношения, работу и здоровье. Поэтому важно поразмыслить о своей зависимости, отметить, какое время в сутках уходит на использование цифровых устройств, и узнать, как она влияет на личную жизнь и самочувствие.

Вторым шагом является установление контроля над использованием цифровых технологий. Это может быть достигнуто путём разработки расписания, в котором отведён определённый период времени для использования гаджетов и интернета. Распределение времени позволит быть более организованным и избегать бесконечного сидения в социальных сетях или играх. Кроме того, полезно отключать уведомления на телефоне или планшете, чтобы избежать постоянных прерываний и отвлечений.

Третьим шагом является поиск альтернативных занятий, которыми можно увлечься вместо использования цифровых технологий. Причина, по которой мы часто прибегаем к ним, заключается в том, что они предлагают нам немедленное удовлетворение и развлечение. Однако, существует множество других способов занять себя, которые могут быть более полезными и приятными в долгосрочной перспективе. Это может быть чтение книг, занятие спортом, общение с друзьями или начало нового хобби.

Четвёртым шагом является разработка стратегий по сокращению времени, которое мы проводим перед экраном. Одна из таких стратегий - использование приложений или программ, которые отслеживают и контролируют время, проведённое в интернете или в определённых

приложениях. Такие инструменты могут помочь нам осознать, насколько много времени мы тратим на цифровые технологии и дать возможность установить пределы.

Наконец, важно помнить о важности личного общения и баланса. Цифровые технологии могут привести к изоляции и замене реальных взаимодействий, поэтому необходимо активно работать над поддержанием природных связей с другими людьми. Это может включать в себя непосредственные встречи с друзьями и семьёй, участие в общественных мероприятиях или волонтёрскую деятельность.

В целом, преодоление зависимости от цифровых технологий требует осознания и контроля. Важно находить баланс между использованием цифровых технологий и жизнью вне экрана. Это поможет нам наслаждаться преимуществами цифрового мира, не позволяя им контролировать нашу жизнь.

Литература:

1. Gulsina Israilovna Atayeva & Gulbahor Khalimovna Turaeva. The Impact of Digital Technologies on Children's Psychological Development: Positive and Negative Aspects. Telematique Volume 22 Issue 1, 2023 ISSN: 1856-4194. 837 – 842pp. URL:// The Impact of Digital Technologies on Children's Psychological Development: Positive and Negative Aspects. | Telematique (provinciajournal.com)
2. Третьякова В.С., Церковникова Н.Г. Цифровое поколение: потери и приобретения // Профессиональное образование и рынок труда. 2021. №2 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovoye-pokolenie-poteri-i-priobreteniya>
3. Атаева Г.И., Асадова О.А. Проблемы и решения в преподавании информатики // Приоритетные направления развития науки и образования. – 2021. – С. 169-171.
4. Ростовская Тамара Керимовна, Сулейманлы Абульфаз Давуд Оглу, Гневашева Вера Анатольевна, Толмачев Даниил Петрович Одиночество в условиях пандемии: страновой обзор // Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2022. №1.
5. Авдеева Е. А., Корнилова О. А. Влияние цифровой электронной среды на когнитивные функции школьников и студентов // КВТиП. 2022. №S3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tsifrovoy-elektronnoy-sredy-na-kognitivnye-funksii-shkolnikov-i-studentov>
6. Агеев Н.Я., Токарчук Ю.А., Токарчук А.М., Гаврилова Е.В. Связь цифровых технологий с развитием когнитивных и коммуникативных процессов подростков и юношей: обзор эмпирических исследований [Электронный ресурс] // Психолого-педагогические исследования. 2023. Том 15. № 1. С. 37–55. DOI: 10.17759/psyedu.2023150103 Портал психологических изданий PsyJournals.ru — https://psyjournals.ru/journals/psyedu/archive/2023_n1/Ageev_et_al

UO‘K 159.922.7-053.4:616.891.6(043.3)

Xasanova Saidaxon Ganijonovna,
Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya kafedrasida katta o‘qituvchisi (PhD)
and.saida@mail.ru

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA XAVOTIRLANISHNING DIAGNOSTIK TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yosh davri bolalarining xavotirlanish fenomenini darajaviy ko‘rsatkichlarini aniqlash borasida bir qancha ilmiy validlikka ega bo‘lgan metodikalar majmuini tahlil qilishni lozim topdik. Maqolada, bolalardagi xavotirlanish darajasining turli omillarini, keltirib chiqaruvchi oqibatlarini, psixofiziologik jihatlarini o‘rganishga, aniqlashga asoslangan metodikalar majmuini keltirilgan. Ushbu metodikalar maktabgacha yosh davri bolalarida qo‘lanilish darajasining qulayligi bilan tanlangan javoblarning qiymatini aniqlash mezonlarning ko‘rsatkichlari bilan xarakterlanishi bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: qo‘rquv, xavotir, maktabgacha yosh, hissiy tajribalar, psixik buzilish, ijtimoiy tajriba, ijtimoiy muhit, emotsiya, hissiyot, yolg‘izlik hissi, ehtiyoj, aqliy rivojlanish.

ДИАГНОСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТРЕВОЖНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В данной статье мы сочли необходимым проанализировать комплекс методов, имеющих определённую научную обоснованность, для определения показателей уровня феномена тревоги у детей дошкольного возраста. В статье обобщены методы, основанные на изучении и определении различных факторов, последствий и психофизиологических аспектов уровня тревожности у детей. Утверждается, что данные методы характеризуются удобством использования у детей дошкольного возраста и показателями критериев определения ценности выбранных ответов.

Ключевые слова: страх, тревога, дошкольный возраст, эмоциональные переживания, психическое расстройство, социальный опыт, социальное окружение, эмоция, эмоция, чувство одиночества, потребность, умственное развитие.

DIAGNOSTIC ANALYSIS OF ANXIETY IN CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Abstract. in this article we considered it necessary to analyze a set of methods that have a certain scientific validity to determine indicators of the level of the phenomenon of anxiety in preschool children. The article summarizes methods based on the study and determination of various factors, consequences and psychophysiological aspects of the level of anxiety in children. It is argued that these methods are characterized by ease of use in preschool children and indicators of criteria for determining the value of the selected answers.

Key words: fear, anxiety, preschool age, emotional distress, mental illness, social experience, social environment, emotion, emotion, emotion, feeling alone, need, mental development.

Kirish. Zamonaviy psixologiyada xavotirlanish fenomenining darajaviy ko‘rsatkichlarini tadqiq etish borasida bir qancha ilmiy izlanishlar, tanqidiy tahlillar olib borilgan. Shu asnda metodik va metodologik xususiyatlarini tashxis qilishda va aniqlashda bir qancha eksperimental metodikalar amaliyotda qo‘llanilgan.

Ushbu metodikalar nazariy jihatdan asosli bo‘lishiga qaramay, xavotirlanish fenomenini darajaviy ko‘rsatkichlarini hamda omillarini tadqiqotlar yordamida o‘rganish, muammoni muhokama qilish borasida bir qancha tanqidiy, tahliliy nomutanosibliklar mavjud.

Tadqiqotning maqsadi. Maktabgacha yosh davri bolalarining xavotirlanish fenomenini darajaviy ko‘rsatkichlarini aniqlash borasida bir qancha ilmiy validlikka ega bo‘lgan metodikalar majmuini tahlil qilishni lozim topdik. Quyidagi metodikalar bolalardagi xavotirlanish darajasining turli omillarini, keltirib chiqaruvchi oqibatlarini, psixofiziologik jihatlarini o‘rganishga, aniqlashga asoslangan.

Empirik tadqiqot metodlari. Metodik muammoni nazariy jihatdan yoritishda ikkita klassik yondashuv mavjud; “obyektiv” va “subyektiv” baholash turlaridir. Ularda xavotirlanish fenomenining

darajaviy ko‘rsatkichlarini o‘lchovchi projektiv metodikalar va savol berish usullari mavjud. Ushbu metodikalar maktabgacha yosh davri bolalarida qo‘lanilish darajasining qulayligi bilan tanlangan javoblarning qiymatini aniqlash mezonlarning ko‘rsatkichlari bilan xarakterlanadi. Biroq bu usullar eksperimentator baholashlari va olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra projektiv usullardan foydalanish samarali ekanligini belgilaydi.

Masalan:

Romanovning “Mavjud bo‘lmagan hayvon” projektiv metodikasining tahlillariga e‘tibor qaratamiz.

Metodikaning maqsadida maktabgacha yosh davri bolalar shaxsiyatning hissiy xususiyatlari, xavotirlanish holati, muloqot doirasi diagnostikasi keltirilgan. Metodika katta maktabgacha yoshdan boshlab qo‘llaniladi. Metodologiyaning umumiy xususiyatlari, tadqiqot usulining psixomotor aloqa, psixikaning holati, omillarini belgilash uchun vosita sifatida qo‘llaniladi (xususan, harakatning grafik izi, chizma shaklida qayd etilgan ustun o‘ng qo‘l chizmasining motorli ko‘nikmalari). I.M.Sechenovning ta’kidlashicha, “psixikada vujudga kelgan har qanday fikr, bu fikr bilan bog‘liq har qanday tendensiya harakat bilan tugaydi” [18; 27-s] Agar biron sababga ko‘ra haqiqiy harakat amalga oshirilmasa, unda tegishli mushak guruhlari amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan energiyaning ma’lum bir kuchlanishi yig‘iladi.

Masalan, qo‘rquv va xavotirni keltirib chiqaradigan tasvirlar va fikr-mulohazalar oyoq mushaklari va qo‘llarning mushaklaridagi kuchlanishni yuzaga keltiradi, bu qo‘rquv va xavotirga nisbatan qo‘llarning yordami bilan himoyalaniшни yuzaga keltiradi.

Harakat tendensiyasi fazoviy yo‘nalishga ega: uzoqlashish, yaqinlashish, egilish, tekislash, ko‘tarilish, tushish. Chizilgan rasmni chizishda qog‘oz varag‘i bo‘shliqning modeli bo‘lib, mushaklarning holatiga qo‘shimcha ravishda, fazoga munosabatni to‘g‘ri yo‘naltiradi, ya’ni rivojlanayotgan tendensiya bilan ifodalanadi. Fazoviy idrok, harakat va vaqt birligining hozirgi, o‘tmish, kelajak yo‘nalishida hissiy namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq. Bu psixik jarayonning samaradorligi yoki aqliy faoliyat rejasi bilan ham bog‘liq. Mavzuning orqasida va chap tomonida joylashgan bo‘shliq o‘tgan davr va harakatsizlik (fikr-tasavvur, rejalashtirish va uni amalga oshirish o‘rtasidagi faol aloqaning yo‘qligi) bilan bog‘liq. O‘ng tomon, old va yuqoridagi bo‘sh joy kelajakdagi davr va samaradorlik bilan bog‘liq.

Varaqda (fazoviy model) chap tomoni va pastki qismi salbiy rangli va depressiv his-tuyg‘ular, noaniqlik va passivlik bilan bog‘liq. O‘ng tomon (hukmron o‘ng qo‘lga to‘g‘ri keladi) - ijobiy rangli his-tuyg‘ular, energiya, faollik, harakatning aniqligini belgilaydi.

Test materialini izohlashda psixomotor aloqa va fazoga nisbatan munosabatning umumiy qonuniyatlaridan tashqari, ramzlar va ramziy geometrik elementlar va raqamlar bilan ishlashning nazariy me‘yorlaridan ham foydalaniladi. O‘z tabiatiga ko‘ra, “Mavjud bo‘lmagan hayvon” metodikasi projektiv metodikalardan biridir. Statistik tekshirish yoki standartlashtirish uchun tahlil natijasi tavsifiy shakllarda taqdim etilishi mumkin. Tuzilishi va tarkibiy nuqtayi nazaridan bu metodika yordamchi metodika hisoblanadi. Tadqiqotlarda eksperimental natijalarga erishish uchun asosiy metodika sifatida qo‘llanilmaydi. Biroq asosiy metodikalarga yordamchi usul sifatida kombinatsiya qilinadi.

L.Bellak tomonidan ishlab chiqilgan “Bolalarning appersepsiya testi (BAT)” projektiv metodikasi maktabgacha hamda kichik maktab yosh davri 3-10 yoshgacha bo‘lgan bolalarda o‘tkazilishi mumkin.

Freydning fikricha, bolalar odamlardan ko‘ra hayvonlar bilan ko‘proq tanishishlarini ta’kidlaydi. [145; 147-s] BAT bolalarning eng muhim raqamlar va stimullarga bo‘lgan munosabatini tushunishni osonlashtirish uchun mo‘ljallangan.

Bolaning hozirgi muammolarining namoyon bo‘lishini aks ettirishi mumkin bo‘lgan asosiy vaziyatlar. Rasmlar muammoga asoslangan javoblarni yaratish uchun mo‘ljallangan - xususan, aka-uka raqobati muammosi, ota-onalarga bo‘lgan munosabat va ularni qanday qabul qilish, bolaning xavotirlanishi haqidagi fantaziyalari, kattalar dunyosini qabul qilish, yolg‘iz qolish qo‘rquvi, ota-onalarning qo‘pol xatti-harakatlaridan iborat.

Bu metodika syujet rasmlarini stimol sifatida ishlatadigan diagnostika usullari sinfiga kiradi. Bu yerda bola o‘zini-o‘zi chizmaydi, lekin unga taklif qilingan syujetli rasm asosida qisqa hikoya tuzish yoki rasmda ko‘rsatilgan narsalar haqida o‘z fikrini bildirish so‘raladi. Ushbu metodika maktabgacha yoshdagi bolada hukmronlik qiladigan muammolarni, uning motivlari va shaxsiy xususiyatlarini aniqlash va tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan.

Metodikani o‘tkazishda psixologik metodologik amaliyotida o‘rnatilgan barcha me‘yor va qoidalarga rioya qilish kerak:

- bola bilan yaxshi aloqa va tushunishni o‘rnatish;
- bolaga aniq va tushunarli ko‘rsatmalar berish;
- bolaning faolligini rag‘batlantirish, lekin maslahatlar va javoblarni talab qilmaslik;

- qat'iy belgilangan ketma-ketlikda syujet rasmlarini taqdim etish.

Bolalar hikoyalarini tahlil qilishning asosiy mezonlari. Ushbu rasmlarni tavsiflashda va ularni tahlil qilishda eng muhim omillar quyidagilardir:

- a) hikoyalarga qo'shimcha ravishda shaxslar, narsalar va holatlar kiritiladi;
- b) o'tkazib yuborilgan shaxslar, narsalar va holatlar;
- c) bolaning atrofidagi dunyo haqidagi tasavvurlari;
- d) aniqlash;
- e) bolaning tasviriy vaziyatlarga munosabati;
- f) eng muhim ziddiyatlar;
- g) tashvish va xavotirning tabiati;

h) asosiy himoya vositasi sanab o'tilgan omillar tahlil qilish uchun asos bo'lib, maxsus tahlil asosida o'tkaziladi. Bolaning reaksiyalarini tahlil qilish bo'yicha yakuniy hisobot ma'lum toifalar tizimida tuziladi, uni qisqacha quyidagicha ifodalash mumkin:

1) voqelikni idrok etishning adekvatligi; 2) hayvonlar va odamlarning taxmin qilingan xatti-harakatlarining mumkin bo'lgan oqibatlarini anglashda bolaning mulohazalarining to'g'riligi, agar xatti-harakatlar bolaning fikricha ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan normalarga mos kelmasa, ijtimoiy qoralashning mumkin bo'lgan xavfini idrok etish va anglash; 3) dunyo va hodisalarning haqiqatini his qilish (masalan, bolaning tashqi hodisalarni haqiqiy va uning hayotiy dunyosiga kiritilganligi darajasi); 4) rasmlarda tasvirlangan vaziyatlardan kelib chiqadigan impulslar va impulsiv tendentsiyalarni tartibga solish va nazorat qilish; 5) obyektiv yoki shaxslararo munosabatlar - bolaning o'zi bilan o'zaro bog'liqlik darajasi, bola kiritilgan shaxslararo munosabatlar; 6) fikrlash jarayonlari (moslashuvchan harakatlarning adekvatligi, diqqat, xotira, nutq, konseptual fikrlash xususiyatlari). Metodikaning ko'p omilliligi, undagi tushunchalarning sarmazmunligi eksperiment jarayonidagi vaziyatlarda foydalanish qulayligini ortiradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning ijtimoiy rivojlanishi jarayonida shaxslararo munosabatlar va muhitning psixologik ahamiyatini belgilash lozim. Chunki bolaning psixikasidagi rivojlanishlar munosabatlar asosida amalga oshiriladi. Ushbu munosabatlar tizimini yaratishda A.I.Lutoshkinaning “Rangli munosabatlar testi” dan foydalanish maqsadga muvofiq.

Mazkur metodikaning nazariy asosini quyidagicha izohlashimiz mumkin. V.N.Myasishchevning munosabatlar nazariyasi, B.G.Ananyevning har qanday darajadagi va murakkablikdagi aqliy tuzilmalarning majoziy tabiati haqidagi fikrlari, A.N.Leontevning shaxsning semantik shakllanishining hissiy rivojlanishi haqidagi qarashlari munosabat faoliyatining eng murakkab jarayonlarini tartibga soladi. Ma'lumki, ijtimoiy jihatdan Markaziy tarkibiy qismlardan biri – shaxsning psixologik tuzilishi uning o'ziga va o'zgalarga bo'lgan munosabatidir. V.N.Myasishchevning munosabatlar nazariyasiga ko'ra, insonning butun hayoti davomida rivojlanib boradigan munosabatlar tizimi shaxsning ijtimoiy faoliyatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot individual ravishda amalga oshiriladi. Tadqiqotni boshlashdan oldin sakkizta rangli kartochkalar oq qog'ozga aniq tartibda joylashtiriladi va ko'rsatmalar beriladi. Masalan, “tasavvur qiling bu sehrli derazalari bo'lgan uy, unda turli odamlar yashaydi. Men sizga odamlarni chaqiraman va siz kim qayerda yashashini o'zingiz tanlaysiz”. Masalan, mehribon, dangasa, saxiy, yolg'onchi, yovuz va boshqalar. Bunday holda, ranglar takrorlanishi mumkin, ya'ni bola turli xil tushunchalar uchun bir xil rangni tanlashi mumkin. Metodikaning amaliy qismi ilovada beriladi.

M.A.Panfilovning “Kaktus” proyektiv metodikasi 3-7 yoshli bolalarning agressivligini o'rganadi.

“Kaktus” usuli katta maktabgacha yoshdagi bolalarda tashvish borligini aniqlashga imkon berdi. Ushbu metodikamizni guruhviy o'tkazishimiz mumkin bo'lib, dastlab bolalarga kaktus haqida qanchalik bilishligi bo'yicha suhbat olib boriladi.

1. Kaktus uyda parvarish qilinadimi yoki yovvoyimi?
2. Bu kaktus tikanmi? Siz uni ushlay olasizmi?
3. Kaktusni parvarish qilish sizga yoqadimi?
4. Kaktus o'zi yakka o'sadimi?
5. Kaktus katta bo'lganda qanday o'zgaradi? (ignalar, hajm, kurtaklar)

So'ng bolalarga rangli qalamlar va oq qog'oz berilib ularga kaktus rasmini chizishlariga ruxsat beriladi.

Bolalar tomonidan chizilgan rasmlarni tahlil qilishda kaktusning xususiyatlari, ya'ni ignalilar, ularning soni, shakli va yo'nalishi tajovuz darajasi haqida, kaktusning shakli esa o'zini namoyon qilish va o'zini namoyon qilish istagiga xosdir. Kaktusning kurtaklari asosiy tanadan tashqariga chiqmagan bo'lsa odamovi, tortinchoq, yoki uning aksi bo'lishi mumkin. Chizilgan kaktus yovvoyi tabiatda (cho'lda) o'sgan holatda

tasvirlangan bo‘lsa bunday bolalar yolg‘izlik, o‘ziga e’tibor berish, izolyatsiya tajribasi bilan ajralib turadi. Kaktusning bezaklari, gullari, g‘ayrioddiy rangi narsisizmga moyil bo‘lganlarda namoyon bo‘ladi, bu ayollikka xos sifatlardir. To‘q ranglar, kichik soyali soyalar, kaktusning pastga qarab umumiy qiyaligi kaktusning ranglari va kayfiyati bolaning hozirgi holatini ifodalaydi.

A.I.Zaxarovning “Uylardagi qo‘rquvlar” metodikasining diagnostik tahlili quyidagicha izohlanadi.

Ushbu metodika maktabgacha yoshdagi bolalarning qo‘rquv va xavotirlarini aniqlash maqsadida qo‘llaniladi. A.I.Zaxarovning qo‘rquv haqidagi o‘zgartirilgan suhbat qo‘rquvning asosiy turlarini (qorong‘ilik qo‘rquvi, yolg‘izlik, o‘lim, tibbiy qo‘rquv va boshqalar) aniqlash va belgilashni o‘z ichiga oladi. Bolalarga qo‘rquv va xavotirlarini engishga yordam berishdan oldin, ular qanday qo‘rquv va xavotirga moyilligini aniqlash kerak. Siz qo‘rquv va xavotirning butun doirasini maxsus so‘rov orqali, bola bilan hissiy aloqa, ishonchli munosabatlar va nizolar yo‘qligini bilib olishingiz mumkin. Birgalikda o‘ynash yoki do‘stona suhbatlashish paytida yaqinlari yoki mutaxassislar bilan birga qo‘rquv va xavotir haqidagi vaziyatlarni so‘rab aniqlash kerak. Keyinchalik, ota-onalarning o‘zlari bolaning aniq nimadan va qanchalik qo‘rquv va xavotirlanayotganini aniqlaydilar.

Suhbat jarayonida qo‘rquv va xavotirni aniqlash bolaning o‘ynash va chizish faoliyati orqali qutulish sharti sifatida taqdim etiladi. 3 yoshdan kichik bo‘lmagan bolalarda tavsiya etilgan ro‘yxatga muvofiq qo‘rquv va xavotirlanish haqida suhbatlarni mantiqan to‘g‘ri baholash lozim. Bu yosh davrida berilayotgan savollar aniq va tushunarli bo‘lishi kerak. Suhbat asta-sekin va batafsil o‘tkazilishi kerak, qo‘rquvlarni sanab o‘tish va “ha” – “yo‘q” yoki “qo‘rqaman” – “qo‘rqmayman” javobini olish maqsadga muvofiq. Bola qo‘rqadimi yoki yo‘qmi degan savolni takrorlash faqat ma‘lum bir vaqt oralig‘ida berilishi kerak. Barcha qo‘rquv va xavotirlarni stereotipik ravishda rad etish bilan, ularga “yo‘q” yoki “ha” emas, balki “men qorong‘ulikdan qo‘rqmayman” kabi batafsil javob berish so‘raladi. Savol beradigan kattalar bolaning yonida o‘tiradi va vaqti-vaqti bilan uni xuddi shunday javob bergani uchun uni rag‘batlantirishi va maqtashi lozim. Bu esa boladagi irodaviy sifatlarning rivojlanishiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

S.V.Velievaning “Parovozik” metodikasi bolaning hissiy holatining xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi: normal yoki past kayfiyat, tashvish, qo‘rquv, yangi yoki tanish ijtimoiy muhitga qoniqarli yoki past moslashishni aniqlashda maktabgacha yoshdagi bolalarda foydalaniladi.

Bolalarga parovoz va 8 ta rangli treyler (qizil, sariq, yashil, ko‘k, binafsha, kulrang, jigarrang, qora). Treylerlar tasodifiy oq fonda joylashtirilgan.

U ijobiy va salbiy ruhiy holat darajasini aniqlashga qaratilgan. 2,5 yoshdan katta bolalar uchun alohida qo‘llaniladi.

Maktabgacha yosh davri bolalaridagi xavotirlanish holatini keltirib chiqaruvchi omillar yuqorida izohi keltirilgan metodikalar yordamida aniqlanish, eksperimental natija va xulosalarga ega bo‘lishi mumkin. Mazkur metodikalar nazariy tahlillariga tayangan holda biz tadqiqotimiz uchun quyidagi metodikalardan foydalanishni lozim topdik.

Empirik tadqiqot natijalari.

Daslabki metodikamiz bu – “Bolalar xavotirlanish darajasini aniqlash” proyektiv metodikasi bo‘lib, ushbu metodika amerikalik psixologlar R.Temml, M.Dorki, V.Amenlar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, bolalarning xavotirlanishining darajaviy ifodalanishini aniqlashga yordam beradi.

Mashg‘ulot tarkibi:

1. Tanishuv qismi.
2. Asosiy qism
3. Natijalarni tahlil qilish.

Kutilgan natija: bolalardagi irodaning mustahkamlanishi ixtiyoriy diqqatning darajasining oshishi va boshqa bolalar bilan o‘zaro munosabatlarning shakllanishi va xavotir darajasining pasayishi.

Eksperimental material oltita raqamdan iborat, ularning har biri maktabgacha tarbiya yoshidagi bola uchun odatiy vaziyatni tasvirlaydi. Shu bilan birga, ikkita rasm bolaning tarbiyachisi bilan, ikkitasi - ota-onasi va ikkitasi - tengdoshlari bilan munosabatlarini aks ettiradi. Chizmalar noaniq, ya’ni ular xuddi shunday vaziyatlarda muloqot qilish tajribasiga qarab, bola tomonidan hissiy jihatdan salbiy yoki hissiy jihatdan ijobiy deb talqin qilinishi mumkin. Har bir chizma ikkita variantda qilingan: qiz va o‘g‘il bolalar uchun rasmda mos ravishda qiz yoki o‘g‘il bilan ishlanadi. Bolaning yuzi chizilmaydi, faqat boshning konturi beriladi. Asosiy rasimga bolaning yuzining ikkita tasviri bo‘lgan qo‘shimcha rasm qo‘shiladi: tabassum va g‘amgin.

Eksperimentni tashkil etish maktabgacha ta’lim tashkilotining tayyorgarlik guruhida individual ravishda o‘tkazildi. Ishdan oldin bunday turdagi ko‘rsatmalar berildi: “Endi siz va men ozgina yozamiz. Men sizga Farhodning hayotidan rasmlarni ko‘rsataman va siz menga qaysi yuzni va nima uchun chizish

kerakligini aytasiz” chizmalar bolaga birma-bir taqdim etiladi. Javoblar yozib olinadi. Raqamlar qisqasha tushuntirilgan:

1-rasm. Kichikroq bola bilan o‘ynagan holati (o‘zidan kichik bola bilan o‘ynash).

2-rasm. Bola va chaqaloq bilan ona (onasini yonida lekin kichkina chaqaloq ham bor).

3-rasm. Tajovuz holati (bolaga tengdoshi tomonidan hujum qilinayotgan va undan qochayotgan holat).

4-rasm. Kiyinish (bola stulga o‘tirib, poyabzal kiyayotgan holati).

5-rasm. Kattaroq inson bilan o‘ynash (bola o‘zidan katta bo‘lgan bola bilan).

6-rasm. O‘zi yolg‘iz uxlash (ota-onasi bolani o‘zini xonasiga kirib uxlashini aytadi, lekin o‘zlari bolaga teskari qarab o‘tirishadi).

7-rasm. Yuvinish (bola hammomda o‘zi yuvinmoqda).

8-rasm. Tanbeh (ona ko‘rsatkich barmog‘ini ko‘tarib, bolaga biror narsa uchun qattiq tanbeh beradi).

9-rasm. E’tibor bermaslik (otasi chaqaloq bilan o‘ynayapti, bola yolg‘iz turibdi).

10-rasm. Agressiv hujum (tengdoshi boladan o‘yinchoqni olib qo‘yadi).

11-rasm. O‘yinchoqlarni yig‘ish (onasining talabi bilan bola o‘yinchoqlarni yig‘adi).

12-rasm. Izolyatsiya (ikki tengdosh boladan qochib ketadi).

13-rasm. Ota-onasi bilan bola (bola ota-onasi o‘rtasida turadi).

14-rasm. Yakka ovqatlanish (bola stolda yolg‘iz ovqatlanadi).

Yuqoridagi rasmlarni bolaga ko‘rsatib, “Sizningcha, bu bolaning yuzi shu vaziyatda qanday bo‘ladi? Quvonchli yoki qayg‘uli...” bolaning og‘zaki berilgan javoblari maxsus jadvalga qayd etib boriladi.

Rasmlarda taklif qilingan vaziyatlar hissiy rangga ko‘ra farqlanadi. Shunday qilib,

1, 5 va 13-rasmlar ijobiy hissiy rangga ega.

3, 6, 8, 10 va 12-rasmlar salbiy hissiy rangga ega.

2, 4, 7, 9, 11 va 14-rasmlar ikki xil ma’no ega.

Noaniq asosiy proyektiv yukni ko‘taradi – bola ularga qanday emotsional ma’no beradi, uning normal yoki shikastlangan munosabatini bildiradi. Har bir bolaning bayonoti sifat va miqdoriy jihatdan tahlil qilinadi.

Har bir bolaning javoblari asosida vaziyatlar tahlil qilinib muloqot tajribasi haqida xulosa shiqarish imkoniyatini beradi.

Tadqiqotimizning keyingi bosqichida V.G.Shurning “Zina” metodikasi T.D.Marsinkovskaya tomonidan modifikatsiya qilingan maktabgacha hamda kichik maktab yosh davridagi bolalarning o‘zini-o‘zi qadrlashini o‘rganish uchun qo‘llaniladi.

Ushbu metodikada boshlang‘ich diagnostikada texnika majburiy emas, u Dembo Rubinshtein metodikasiga muqobil sifatida taklif etiladi. U ta’lim faoliyati natijalarini joriy baholash uslubida qo‘llanilishi mumkin. Rivojlanish jarayonida bola nafaqat o‘ziga xos fazilatlar va qobiliyatlari (haqiqiy "men" - "men kimman" tasviri) haqida tasavvurga ega bo‘ladi, balki u qanday qilish kerakligi haqidagi fikrni ham rivojlantiradi. Boshqalar bolani qanday ko‘rishni xohlaydi (ideal “Men” obrazi – “men bo‘lishni xohlardim”). Haqiqiy “men”ning ideal bilan mos kelishi hissiy xotirjamlikning muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi.

O‘z-o‘zini anglashning baholash komponenti insonning o‘ziga va uning fazilatlariga bo‘lgan munosabatini, o‘zini-o‘zi qadrlashini aks ettiradi. Ijobiy o‘z-o‘zini hurmat qilish, o‘zini-o‘zi qadrlash hissi va o‘z-o‘zining imidjiga kiritilgan hamma narsaga ijobiy munosabatda bo‘lishga asoslanadi. Salbiy o‘z-o‘zini hurmat qilish o‘zini rad etish, o‘zini inkor etish, o‘z shaxsiyatiga salbiy munosabatni bildiradi. O‘z-o‘zini hurmat qilish xususiyatlarini haqiqiy va ideal “men” o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish odatda “Zina” metodikasi yordamida amalga oshiriladi. Bolaga yetti pog‘onali qog‘ozga chizilgan zina ko‘rsatiladi, bu yerda o‘rta pog‘ona maydonchaga o‘xshaydi va vazifa tushuntiriladi.

Eston psixologi G.Xomentauskas tomonidan ishlab chiqilgan “Oila rasmi” testi kattalarga dunyoni bola ko‘zi bilan ko‘rishga yordam beruvchi vositadir. Bu test bolaning oilasi haqidagi tasavvurlari, oila a’zolari bilan bo‘lgan munosabatlari, bola nimalarni idrok qila olmasligi, nimalarni kuchli hayajon bilan his qilishi haqida tushuncha beradi.

Bu metodika bolaning o‘z oilasi haqida tasavvurlari, oila a’zolari bilan bo‘lgan munosabatlari, bola nimalarni idrok qila olmasligi, nimalarni kuchli hayajon bilan his qilishi haqida tushuncha beradi. Nimalar bolani ongsiz ravishda xavotirga solsa, xuddi shu narsalar bolalarning rasmlarida ifodalanadi.

Oila rasmi bola shaxsining psixologik portretidir. Bu testni 3 yoshdan 10 yoshgacha bo‘lgan bolalarda qo‘llash mumkin. Psixologlar bu metodikadan bolaning “Men”ini o‘rganish maqsadida foydalanadilar. Ushbu metodikani o‘tkazish hamda amaliyotda qo‘llash qulay va ommabop [102; 39-b].

Tadqiqotimiz obyekti maktabgacha ta'lim tashkilotining katta guruhlaridagi 5-6 yoshli bolalardir. Tadqiqot o'tkazishimizdan maqsad xavotirlanishi yuqori bo'lgan bolalarni aniqlash hamda ularga o'ziga xos psixologik yordam ko'rsatish.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda muloqotning yangi motivlari paydo bo'ladi, bu shaxsiy va yangi g'oyalar motividir. Bolalardagi muloqotga bo'lgan ehtiyoj bolani xavotirga solayotgan ichki muammolar bilan bog'liqdir.

Bolalarning shaxsini tadqiq qilish murakkab jarayon bo'lib, aksariyat metodlar katta yoshli odamlarga mo'ljallangan va bolani o'z-o'zini tahlil qilish imkoniyatlariga asoslanmagan. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar psixodiagnostikasini tadqiq qilishda faqat maxsus proyektiv metodlar ya'ni bolani hissiy-shaxsiy motivlari va xavotirlanish holatlarini o'rganish mumkin. Ekspert sifatida bolani yaxshi biladigan tarbiyachilari yoki ota-onalari bilan ishlash bolaning shaxs sifatlariga baho berish imkoniyatlarini oshiradi.

Bolalar bilan diagnostik tekshiruvni boshlashdan oldin ular bilan suhbat tashkil etish tavsiya etiladi. So'rov usullaridan foydalanilganda, bolalar uchun tushunarsiz, noaniq va uzoq savollardan qochish kerak. Savollar boladan tizimli javob olinmaydigan holda bo'lgani ma'qul. Bola barcha vazifalarni o'yin sifatida qabul qilganda o'yin muhiti ularning dam olishiga yordam beradi, stressli vaziyatlarni kamaytiradi. Agar bola bezovtalanib, javob berishdan xavotirga tushsa, u holda eksperimentatorga emotsional yordam kerak bo'ladi. Bunday vaziyatda bolani quchoqlab, erkalatib, mehrlil ovozda ishonch bildirishi u buni uddalay olishini ta'kidlashi lozim.

Shunday qilib biz tegishli ilmiy adabiyotlar tahlili (bu haqda I bobda batafsil bayon etilgan) va o'z kuzatishlarimizga asoslangan ilmiy-tadqiqiy mulohazalar bugungi kunda uzluksiz ta'limning barcha bosqichlari, ayniqsa, boshlang'ich bo'g'ini hisoblanmish maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanayotgan bolalarning xavotirlanish holatlarini o'rganish va tadqiq qilishni taqozo qilmoqda.

Psixologiyada xavotirning ikkita asosiy turi mavjud. Birinchisi vaziyatga nisbatan xavotir deb e'tirof etiladi, ya'ni yaratilgan obyektiv sabab bo'lgan ba'zi o'ziga xos vaziyat. Bunday holat har qanday insonda va har bir yosh davrida kuzatilishi mumkin. U mobilizator vazifasini bajaradi insonga jiddiy va mas'uliyat bilan yondashish imkonini beruvchi mexanizmni paydo qiladi. Vaziyatga nisbatan xavotirning kuchayishi bolaning erkin fikrlashi, qiziqishlari va qobiliyatlarini namoyon qilishga to'sqinlik qilsa, uning kamayishi esa ehtiyotsizlik, mas'uliyatsizlik ko'rsatadi, xuddiki chaqaloq hayotiy pozitsiyasiday.

Ikkinchi turi esa shaxsiy xavotirlanish, ushbu turdagi xavotir nisbatan namoyon bo'ladigan shaxsiy xususiyatdir. Shaxsiy xavotir sifatida ongsiz qo'rquv holati, cheksiz tahdid hissi, har qanday hodisani noqulay deb qabul qilish. Bunday bolalar doimo tushkin kayfiyatda, ehtiyotkor va muloqot qilishga qiynaladi. Bu xavotirlanish turi bolaning xarakteri shakllanish jarayonida mustahkamlanadi, o'zini past baholash hamda pessimizmning shakllanishi kuzatiladi.

Yuqoridagi xavotirlanish fenomeni ta'sirida yuzaga keluvchi psixoemotsional holatlarni o'rganish va eksperimental tahlil qilish maqsadida qulayligi va ilmiy validligiga ega bo'lgan quyidagi metodikalardan foydalandik.

- 3-7 yoshli bolalarning xavotirlanish holatlarining darajaviy ifodalanishi o'rganish maqsadida R.Temml, M.Dorki, V.Amenlarning “Bolalar xavotirlanish darajasini aniqlash” metodikasi.

- T.D.Martsinkovskaya bolalarning o'zini-o'zi qadrlashini aniqlovchi “Zina” proyektiv metodikasi.

- G.Xomentauskasning bolani oila xaqidagi tasavvurlarini aniqlashga mo'ljallangan “Oila rasmi” proyektiv metodikalari qo'llanildi.

Biz tomonimizdan tanlab olingan metodikalar bolalar uchun qulay va ularning yosh davriga mos. Proyektiv metodiklar guruhviy va individual tarzda bolalar bilan tahlil qilindi. “Bolalar xavotirlanish darajasini aniqlash” R.Temml, M.Dorki, V.Amenlarning metodikasi guruhviy o'tkazilgandan so'ng bolalar bilan individual suhbat ham maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilaridan anketa-so'rovnomaga olindi va ulardagi xavotir shaxsiy yoki vaziyatga doir ekanligi aniqlandi.

Ushbu metodikalar umumiy xulosalarida maktabgacha yoshdagi bolalarda vaziyatga nisbatan xavotirlanish hukmronlik qilishi, xavotirlanish individualligi, xavotirlanishning darajaviyligi, keltirib chiqaruvchi ijtimoiy omillarini aniqlash asosida empirik tahlil qilindi.

Xulosa va tavsiyalar. To'plangan ilmiy ma'lumotlar va tizimlashtirilgan metodologik manbalar tahliliga ko'ra, bolalar xavotirlanishining psixodiagnostik muammolari ilmiy asoslangan ko'plab metodikalar yordamida turli natijadorlik qayd etishi kuzatildi. Demak, me'yoriy xavotirlanish shaxs uchun ijobiy qo'zg'atuvchi, ya'ni o'ziga ishonsh, hissiy barqarorlikni ta'minlovchi tizim ekanligi aniqlandi.

Ijtimoiy muhit bolalarning ehtiyojlarining yetarli darajada qondirilishi, maktabgacha yoshdagi bolalar munosabatlar tizimida shaxs sifatida kamol topishi va o'zini-o'zi qadrlashning bog'liqligini o'rganish natijasida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning ijtimoiy rivojlanishi jarayonida shaxslararo

munosabatlar va muhitning psixologik ahamiyatini belgilash lozimligi aniqlandi. Ushbu munosabatlar tizimini A.I.Lutoshkinaning “Rangli munosabatlar testi” dan foydalangan holda aniqlash maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. Norbosheva M. // «Maktabgacha ta’limda psixodiagnostika». O‘quv qo‘llanma. T., 2013. 39-b.
2. Фрейд З. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1990. С -447.
3. From, Arich P. Die psycho analytische. Charakterologie und ihre Bedeutung fur Sozialpsychologie. 1932, P. 25-27
4. Xasanova S.G. Reflexion des sicherheitsgrades bei vorschulkindern als angstphänomen. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities ISSN 2749-0866. Vol.2 Issue 1.9 Psychology sciences. 12.01.2022. 31-36. <http://berlinstudies.de/>
5. Xasanova S.G. Qo‘rquv va xavotirlanish emotsional sferaning ko‘rinishi ekanligi. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari. – Toshkent. TDPU., 2021. №1. 103-109 – b.

*Xodjaeva Saida Qodirovna,
Andijon davlat universiteti erkin tadqiqotchisi*

PSIXOLOGIYA DARSLARIDA BILISH JARAYONLARINI O'RGANISH MUAMMOLARI (HAMKORLIK METODINI QO'LLASH VA UNING NATIJALARI)

Annotatsiya. Maqolada talabalarning anglash jarayonida ishi samaradorligini psixokorreksion vazifalarni amalga oshirish uchun qo'llaniladigan metodlar va uni tashkil etish shakllaridan qat'iy nazar baholashni olib borish imkoni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: o'zini o'zi boshqarish, o'zini o'zi nazorat qilish, psixologik bilimdonlik, reproduktiv (ijodiy) fikrlash, ijodiy tafakkur, psixokorreksion metodlar, psixokorreksion tadbirlar.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ НА УРОКАХ ПСИХОЛОГИИ (С ПРИМЕНЕНИЕМ МЕТОДА СОТРУДНИЧЕСТВА И ЕГО РЕЗУЛЬТАТОВ)

Аннотация. В статье освещается возможность оценки эффективности работы студентов в процессе понимания независимо от методов выполнения психокоррекционных задач и форм её организации.

Ключевые слова: самоуправление, самоконтроль, психологические знания, репродуктивное (творческое) мышление, творческое мышление, психокоррекционные методы, психокоррекционные мероприятия.

PROBLEMS OF STUDYING COGNITIVE PROCESSES IN PSYCHOLOGY LESSONS (APPLYING THE COLLABORATIVE METHOD AND ITS RESULTS)

Abstract. The article highlights the possibility of evaluating the effectiveness of students' work in the process of understanding, regardless of the methods used to perform psychocorrective tasks and the forms of its organization.

Key words: self-management, self-control, psychological knowledge, reproductive (creative) thinking, creative thinking, psychocorrective methods, psychocorrective measures.

Kirish. Bu muammo borasida O'zbekiston psixologlarining ham tadqiqotlarini alohida ta'kidlash joiz. Chunki ularning yaratgan asarlari, tayyorlagan ilmiy manbalari, ishlab chiqqan ilmiy uslubiy metodlari bugungi kunda psixologiya fanlarini rivojlantirilishida, aholining psixologik savodxonligini oshirishda katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Jumladan, psixolog olimlar: M.Davletshin, M.Voxidov, E.G'.G'oziyev, V.M.Karimova, V.A.Tokareva, B.Qodirov, Z.T.Nishonova, S.Jalilova Sh.Baratov, M.Maxmudov, B.Tojiyev, B.O'tanov, X.Ruxiyeva, N.Xalilova va boshqalarning ilmiy izlanishlarida talabalar bilish faolligi, o'quv faoliyatini takomillashtirish, psixologik bilimlarni rivojlantirishga va bevosita psixologik bilimdonlikni shakllantirishga, talabalarni o'zini o'zi boshqarish, o'zini o'zi nazorat qilishda psixik taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga doir ilmiy mulohazalari o'z aksini topgan.[1,3,5,6] Mazkur ishlarda shaxs psixologiyasining muhim tomoni bo'lgan bilimlarni anglash jarayoni va uning psixologik bilimlarni o'zlashtirishdagi ahamiyati empirik tadqiqotlar asosida isbot qilingan. Ularning ilmiy izlanishlari natijalarini o'rganish va psixologiya sohasida kam o'rganilgan, qiyosiy tavsif qilinmagan metodlarni tadqiq etish orqali psixologik bilimlarni talabalar ongiga singdirish, nomutaxassis yo'nalishi talabalarini psixologik bilimlarni anglash jarayonidagi o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishni o'z izlanishimizning bosh g'oyasi qilib oldik.

Shuningdek, hozirgi zamon faol, innovatsion ta'limiy metodlarning samaradorligini tadqiq qilish, ularning invariantlarini yaratish, qiyosiy mahsuldorligini tekshirish hamda anglash jarayonining rolini dalillash umumiy ilmiy maqsadimizni tashkil etadi.

Tadqiqot usullari. Ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil etish; hamkorlik metodi, bilish faoligini rivojlantirish usullari, o'quv faoliyatini motivlarini aniqlash metodiklari mustaqil ta'limni tashkil etishning noan'anaviy usullari, shuningdek;

1). Talabalarda psixologik bilimlarni anglash jarayonini aniqlovchi ijtimoiy - psixologik so'rovnomalalar. (IPS, o'quv faoliyati motivlarini aniqlash metodikasi)

2) Talabalarining bilim darajasidagi o'zgarishlarni diagnostik tahlil qilish maqsadida testlardan foydalanish. (proyektiv testlari).[1,3,5]

Hozirgi kungacha psixologik bilimlarning manbai hisoblangan mashg'ulotlar va o'quv qo'llanmalar bayoniy xususiyatga ega bo'lib, oddiydan murakkabga, yaqqollikdan mavhumlikka, xususiydan umumiyga tomon fikr yo'nalishiga asoslangan. Manbalarga nisbatan bunday yondashish talabalarga «tayyor bilim» larni o'zlashtirishga, reproduktivlik esa yetakchi ta'lim prinsipi sifatida puxta joy egallashga olib keladi, bu narsa o'z navbatida talabalarning ijodiy tafakkuri (preativ faoliyat) va ijodiy izlanishlarni sustlashtiradi. Reproaktiv (ijodiy) fikrlashning taraqqiyparvar printsipi, ilgor g'oyasi talabalar mustaqilligini shakllantiradi. Produktiv o'qitish yo'llaridan biri ta'lim jarayonini o'qituvchi bilan talaba o'rtasidagi hamkorlik jarayoniga aylantirishdir. Bu holatda talaba ma'lumotlarning tinglovchisi rovidan asta-sekin, bosqichma-bosqich, uni hamkorlikda egallash funksiyasini bajaruvchi teng huquqli sherik darajasiga o'sib o'tadi. Avval taqlid, keyin identifikatsiya va oxirida refleksion yo'llar, o'z-o'zini boshqarish bilan yangi bilimlarni o'zlashtirish faoliyati doirasini kengaytiradi.[1,3,4,5,6]

Yurtimizda yuz berayotgan ulkan o'zgarishlar barcha sohalarga, shuningdek, oliy ta'lim jarayoniga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Eski ijtimoiy munosabatlar shakllantirishning buzilishi va yangi demokratik hayot tarzining vujudga kelish shaxsning ijodiy faoliyatini talab qiladi. Ijodkor, faol, mustaqil fikrlovchi shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish uchun oliy ta'limda muhim o'zgarishlar va qayta qurish hayotiy zarurat bo'lib qolmoqda. Shu boisdan oliy maktabda tub o'zgarishlar yasash, faol ijodkor, aql-zakovatli, ziyoli mutaxassislarni tayyorlashning ilmiy asoslarini yaratish qator fanlarning vazifasi bo'lib hisoblanadi. Ta'lim jarayonida shaxsni kamol toptirishning shart-sharoitlarini belgilash singari murakkab vazifani hal qilish psixologiya fanining tadqiqot obyekti va mavzusiga kiradi.

Ma'lum bo'lishicha, metodologik va nazariy mulohazalarimizga ko'ra, o'qituvchi bilan talabalarning hamkorlik faoliyati uch fazo (davr) dan, sakkiz tarkibiy qismdan yetti shakldan va uch mezondan tashkil topishi mumkin ekan. Mashg'ulotlarda hamkorlik usulidan foydalalanganda talabalarga o'z fikrlarini erkin ifoda etish, o'zaro munozara olib borish, o'qituvchi talaba o'rtasidagi erkin muloqotni shakllantirish imkoniyatlari oshishiga eksperiment davomida ishonch hosil qilindi.

Tadqiqotchi A.V.Vedenov o'qituvchi bilan talabaning o'zaro munosabatining ikki ko'rinishini farqlaydi:

1) yuksak talabchanlik, qat'iyatlilik, adolatlilik, muvaffaqiyatga erishishga yorqin munosabat:

2) o'zaro ta'sir uslubi (sinfni ushlab turish). Bu pedagogik yondashuvining aynan o'zidir, chunki o'zaro munosabat, hamkorlik faoliyati o'ta murakkab jarayon bo'lib, uning vujudga kelishi, takomillashishi ichki va tashqi omillarga bog'liqligi tufayli juda yengil yechimga ega emasdir. Psixolog T.V. Dragunova ta'kidlaganidek, o'qituvchining bolalar bilan munosabat o'rnatish uquvi yoki uquvsizligi birga ishlash (yengilligi, qiyinligi) darajasini aniqlaydi. Ushbu fikrni rivojlantirgan G.N. Shukinaning mulohazasiga ko'ra, o'qituvchining talabalar bilan munosabatlarining xususiyati, ularning uslubi fanga nisbatan shaxsning munosabatini aniqlovchi asosiy omil hisoblanadi. Ushbu jarayonni boshqacharoq talqin qilishga uringan V.V. Bogoslavskiy fikricha, o'qituvchi bilan talabalarning o'zaro munosabati bola faolligining muhim ta'sirchan kuchiga aylanmasa, bu narsa quruq funksiyaligicha qolaveradi. Yuqoridagi holatlar o'z vaqtida L.I. Bojovich, N.G. Morozova, L.S. Slavina kabi psixologlar tomonidan isbotlab berilganligi sababli, tahlil qilishni qisqaroq bayon etish maqsadga muvofiq.[2,4]

Quyida biz talabalarning anglash jarayoni va bilimlarni o'zlashtirish sharoitidagi korreksion faoliyati samaradorligi mezonlarini ishlab chiqishda biz qondirilishi kerak bo'lgan quyidagi talablardan kelib chiqamiz:

1. psixologik bilimlarni murakkabligini va ularni tushunishda talabalar faolligini shakllantirish,
2. psixokorreksion jarayon qatnashchilarining individual-psixologik xususiyatlarini ularning ijtimoiy moslashuvi darajasini o'zgartirishni xarakterlash.

3. Mezonlar psixokorreksion ish samaradorligini baholashga ta'sir etuvchi psixologik omillarning obyektiv dinamikasi nuqtayi nazaridan, ham psixokorreksion jarayon qatnashchilari nuqtayi nazaridan olib borish imkoniyatini berishi kerak.

4. Psixokorreksion ish samaradorligini baholash mezonlari yetarli darajada bir-biridan mustaqil bo'lishi kerak.

Shunday qilish, psixokorreksion ish samaradorligini tadqiq etish metodlari ko'rilayotgan mezonlarning son ko'rsatkichlarini olish, psixokorreksiya jarayonida yuz beradigan o'zgarishlarni qayd qilish, ular yordamida olingan natijalarni statistik tahlil qilish imkonini berishi kerak. Yuqorida keltirilgan fikrlar ijobiy dinamikasi talabalarning anglash jarayonidagi psixokorreksion faoliyati samaradorligi mezonini sifatida qaraladigan quyidagi ko'rsatkichlarni taklif etish imkonini beradi:

1-jadval.

Talabalarning anglash jarayonidagi psixokorreksion faoliyati samaradorligi

Guruhdagi tuzilmadagi o'zgarishlar:	sotsiometrik ijobiy	O'zini o'zi baholashning konstruktiv dinamikasi, uning adekvatliligini ortishi,	Guruhiy normativlilik rivojlanishi:	Birgalikdagi faoliyat hamkorlik motivlarining rivojlanishi.	Birgalikdagi faoliyatdan qoniqishning o'sishi.
jipslik ortishi; muomaladan qoniqqanlik ortishi;	indeksining ijobiy	Muomala ko'nikmasinin g rivojlanishi; O'z sotsiometrik mavqeiga nisbatan munosabatnin g ijobiy dinamikasi; Ijtimoiy intellektning rivojlanishi;	guruhiy normalarning ishlab chiqilishi; guruh a'zolari qadriyatli-yo'nalish birligining ortishi. Guruhiy jipslik darajasining ortishi.	Guruhga mansublikdan qoniqishning o'sishi. Guruh ichidagi muomaladan qoniqishning o'sishi.	Guruhdagi motivatsion birlik ko'rsatkichlari ning ortishi.
guruhdagi past mavqeli a'zolar sonining kamayishi; o'zaro samimiylilik koeffitsientining ortishi; mikrogruphlar sonining kamayishi; saklbiy sotsiometrik mezonlarni qo'llashda o'zaro tanlash sonining kamayishi.	indeksining ijobiy				

Shu narsa aniqki, ajratilgan ko'rsatkichlar dnamikasi psixokorreksion tadbirlar va qo'llanilayotgan psixokorreksion metodlarning tashkil etish shakliga bog'liq. Psixokorreksion ishning samaradorligini baholash uchun tadqiqotlarimizda o'zimiz tomonimizdan ishlab chiqilgan shkala asos sifatida olindi.

2-jadval.

Psixokorreksion ish samaradorligini baholash shkalasi

№	Talabalarning ko'rsatkichlar dinamikasi mezonlari:	Guruh sotsiometrik tuzilmasidagi o'zgarishlar mezonlari:	Anglash jarayonini yaxshilash darajasi mezonlari.
1	Talabalar o'quv faoliyati ko'rsatkichlar dinamikasining yaqqol namoyon bo'ladigan ijobiy dinamika kuzatiladi; Talabalar o'quv faoliyati ko'rsatkichlarning noaniq dinamikasi; o'zgarishlarning bo'lmasligi; anglashdagi salbiy dinamika.	Talaba anglash faoliyatining sotsiometrik tuzilmasidagi ijobiy o'zgarishlar; o'zgarishlarning bo'lmasligi; salbiy o'zgarishlar O'zining ijtimoiy holatidan qoniqish darajasining yaqqol namoyon bo'lishi; o'z ijtimoiy holatidan qoniqqanlikning o'racha darajasi; o'z ijtimoiy holatidan qoniqqanlikning past darajasi.	O'zining ijtimoiy holatidan qoniqish darajasida angalashning yaqqol namoyon bo'lishi; o'z ijtimoiy holatidan qoniqqanlikning o'racha darajasida angalshning noaniqlik xolati; o'z ijtimoiy holatidan qoniqqanlikning past darajasi.. Birgalikdagi faoliyatda bilimlarni anglash darajasi mezonlari: birgalikdagi faoliyatdan qoniqishning yuqori darajasi, uni tiklashga intilish; qoniqishning past darajasi, birgalikdagi faoliyatdan qochish tendentsiyasi.

Taklif etilayotgan shkalani qo'llash talabalarning anglash jarayonida ishi samaradorligini psixokorreksion vazifalarni amalga oshirish uchun qo'llaniladigan metodlar va uni tashkil etish shakllaridan qat'iy nazar baholashni olib borish imkonini beradi. korreksion ishi samaradorligini baholash shkalasining ahamiyatli ustunligi uning biz ishlab chiqqan model asosida kompleks psixokorreksion tadbirlarni amalga oshirish holatida butunligicha qo'llash imkoniyatidir, shuningdek, psixokorreksion ishni tashkil etish shakllaridan biri amalga oshirilayotganda ham qo'llanilishidir. Talabalarning birgalikdagi o'quv va o'qishdan tashqari faoliyati ko'rinishidagi psixokorreksion ish samaradorligini baholashning qisqacha varianti:

1. Guruh ichidagi ko'rsatkichlar dinamikasi mezonlari.

- Guruh sotsiometrik tuzilmasidagi o'zgarishlar mezonlari.
- Ijtimoiy holatni yaxshilash darajasi mezonlari.
- Birgalikdagi faoliyatdan qoniqish darajasi mezonlari.

2. Guruh psixologik korreksiya shaklidagi psixokorreksion ish samaradorligini baholash uchun shkalaning qisqacha varianti:

Ijtimoiy holatni yaxshilash darajasi mezonlari.

3. Anglash jarayonini shakllantirishda psixologning vositachi sifatida qatnashishi ko'rinishidagi psixokorreksion ish samaradorligini baholash uchun shkalaning qisqacha varianti:

- bilimlarni o'zlashtirishda talabalar idrok xususiyatining samardorlik va talabalarda o'z-o'zini baholashni motivlarini yuzaga keltiruvchi shaxslilik omillarining o'zgarishi darajasi mezonlari.

- bilimlarni o'zlashtirishda va tushunchalarning murkabliligi nuqtai nazardan samarasizligini anglash darajasi mezonlari.

Ajratib ko'rsatilgan mezonlarga mos ravishda zarur psixodiagnostik ma'lumot olish uchun biz quyidagi psixodiagnostik va eksperimental metodikalardan foydalandik.

Sotsiometriyaning turli variantlari:

1-mezon.

- emotsional va ishdagi afzalliklarning ijobiy mezonlari bilan;
- emotsional va ishdagi inkor etishlarning salbiy mezonlari bilan;
- parametrik va noparametrik sotsiometriya.

2-mezon.

- o'zini o'zi anglashning eksperimental metodikalari.
- o'zini o'zi nazorat tizimini o'lchashning turli metodikalari;
- o'zini o'zi baholash darajasini aniqlash bo'yicha so'rovnoma;

3-mezon.

- o'ziga-o'zi hisobot va o'zini o'zi baholash shkalalarining turli variantlari.

4-mezon.

- o'ziga-o'zi hisobot.
- subyektiv holatlar so'rovnomalarining turli variantlari;
- o'yinli modellashtirish metodlari;
- guruh munozara.

5-mezon.

- proyeksiya bilan boshqariladigan metodikalar;
- aqliy taraqqiyotni aniqlash metodikasi asosida suhbat.
- “Tugallanmagan gaplar” metodikasi modifikatsiyasi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida talabalar o'rtasida angalsh va o'zini o'zi anglashning yuzaga kelish nuqtai nazaridan ahamiyatli bo'lgan bilish faolligini keltirib chiqaruvchi omillar dinamikasini psixokorreksion tadbirlar natijalari asosida tadqiq etish ulardagi ijobiy o'zgarishlar, shu bilan birga bunday ish samaradorligi haqidagi savolga ijobiy javob berish to'g'risida dalolat beradi.

Natijalar. Bizning tadqiqotlarimiz natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalar bilan bilimlarni anglash jarayonida qayta ko'rish, takrorlash, ko'rsatmalilik, trening va mvidioroliklar, mutaqil faollik, mustaqil ta'lim shuningdek, bilish faolligiga undovchi motivlarni shakllantirishga yo'naltirilgan psixokorreksion ish jarayonida ijobiy shaxslilik va guruh dinamikani aks ettiruvchi o'zini o'zi anglashning namoyon bo'lishini statistik ishonchli o'sishi kuzatiladi, shuningdek bilish faolligi natijasida kreativ tafakkurning o'sishi va anglash darajasining o'sishi qayd qilinadi.

Turli shaklda olib borilgan psixokorreksion ish samaradorligini tadqiq etish talabalar va sinf jamoalarining psixokorreksion ish natijalariga ko'ra bir nechta guruhni ajratish imkonini berdi.

Talabalarning birgalikdagi faoliyati shaklida tashkil etilgan psixokorreksion ish samaradorligini baholashning obyektiv metodlarini qo'llash orqali tahlil qilish talabalarning ikki guruhini ajratish imkoinin berdi:

1 O'qishga qiziqishlarning yoshga xos dinamikasi aniqlangan (tekshirilgan talabalarning 65%);

2 O'quv motilarining ahamiyati past dinamikasi aniqlangan talabal (tekshirilgan talabalarning 35%);

Biroq har ikkala guruhdagi talabalarning o'z-o'ziga hisobotlari tahlili deyarli bir xil natijalarni berdi. “Psixologiya fanlariga qiziqasizmi?” degan savolga 2, 3 bosqich talabalarning 88% i ijobiy javob berdi.

Psixokorreksion ish olib borilgan oliy o'quv yuritda ishlovchi o'qituvchilarda o'tkazilgan so'rovlarni birinchi va ikkinchi holatlarda ham ob'ektiv metodikalar natijalariga ko'ra aniqlangan o'quv motillarini rivojlantirish omillar dinamikasi ko'rsatkichlaridan qat'iy nazar kuzatilayotgan talabalarda qiziqishlarning kamayganini ko'rsatdi (65 foiz va 55 foiz).

Biz tomondan ishlab chiqilgan psixokorreksion ish samaradorligini baholash shkalasi shuni ko'rsatdiki, birinchi guruhdagi korreksiya samaradorligi ikkinchi guruhda o'tkazilgan korreksiya samaradorligidan birinchi, ikkinchi va uchinchi mezon bo'yicha statistik ahamiyatli ravishda tafovutlanadi, to'rtinchi va beshinchi mezonlar bo'yicha esa ahamiyatli farqlar kuzatilmadi.

Guruhiy korreksion mashg'ulotlar shaklidagi psixokorreksion ish samaradorligini tahlil qilish talabalarining uchta guruhini ajratish imkonini berdi. Birinchi guruhga shaxslilik va ijtimoiy-psixologik tabiatga egaligi keltirib chiqaruvchi omillarning ahamiyatli dinamikasi kuzatilgan talabalar kiritildi (statistik ahamiyatli o'zgarishlar). Bunday ko'rsatkichli talabalar 61 foizni tashkil etdi. Ikkinchi guruhga shaxslilik va ijtimoiy-psixologik omillarning ahamiyatsiz dinamikasi kuzatilgan talabalar kiritildi (guruhiy mashg'ulotlarda qatnashganlarning umumiy sonidan 27,5 foizi). Uchinchi guruhga psixodiagnostik metodikalar natijalariga ko'ra ta'sir etuvchi omillar dinamikasi bo'lmagan talabalar kiritildi (11,5 foiz).

Barcha uchta guruhda o'z-o'ziga hisobot natijalariga ko'ra o'zining ijtimoiy holatidan qoniqishni o'sishi kuzatiladi (97 foiz birinchi guruhda, 85 foiz ikkinchi va 62 foiz uchinchi guruhlarda). Guruhiy mashg'ulotlarning deyarli barcha qatnashchilari “o'zlari va atrofdagilarni yaxshiroq tushuna boshlaganliklari”ni qayd etdilar.

Guruhiy mashg'ulotlarda qatnashgan, talabalar bilan ishlaydigan o'qituvchilar mazkur talabalarda anglash jarayoni normada ekanligini aytib o'tishdi.

Psixokorreksion ish samaradorligini baholash shkalasini qo'llash talabalarining birinchi guruhida uchinchi, to'rtinchi va beshinchi mezonlar bo'yicha anglash jarayonini shakllantiruvchi omillarning statistik ahamiyatli dinamikasini ko'rsatdi. Talabalarining ikkinchi guruhida statistik ahamiyatli dinamika oltinchi mezon bo'yicha kuzatildi. Uchinchi guruhda bilimlarga qiziqish va ularni tushunish ta'minlovchi vositalarning ahamiyatli dinamikasi kuzatildi.

Xulosa. Tadqiqotimizda o'tkazilgan tadqiqotlarning amaliy tahlili talabalarining psixologik bilimlarni anglash jarayoni o'ziga xos xarakterga ega ekanligi va uni amaliy zarurati bor ekanligini isbotladi. psixologik tushunchalarni mazmunan anglab yetish sharoitlari tahlili, yangi bo'lgan fan sistemasida psixologiya faniga bo'lgan qiziqishlari va ehtiyojlarining o'sishini aniqlashga imkon berib, o'z navbatida talabalar o'quv faoliyatida pedagogik psixologik diagnostikasi hisoblanadi. Shuningdek, o'quv mashg'ulotlarida talabalarining mustaqil faollikka undash va imkoniyat keng yaratilishi, ularda har bir tushunchalarni mustaqil tahlil qilishga ijodiy tafakkurini rivojlantirishga hamda anglanganlik darajasini oshishiga ta'sir etuvchi pedagogik psixologik, ijtimoiy psixologik omillarni aniqlash va faollashtirish imkoniyatlariga ham alohida e'tibor berildi. Psixologik savodxonlikda bilimlarni anglash jarayoni alohida o'rin tutadi. Shu o'rinda bizning tajribalarimizda tatbiq etilgan psixotreninglar va talabalar mustaqil faolliyati natijasida psixologik tushunchalarni yoritib berishga qaratilgan metodikalar va pedagogik psixologik korreksiya sinning qo'llanilishi tanlangan maqsad, belgilangan vazifalarning amalga oshirilganligi izlanish farazini tasdiqladi.

Adabiyotlar:

1. Arziqulov D.N. Kasbiy kamolotning psixologik o'ziga xos xususiyatlari.: Avtoref. dis. ... psihol. fan. nomzodi. - Toshkent: O'zMU. 2002. - 22 b.
2. Дубровина. И.В. “Руководство практического психолога”. М.: Академия, 2000г.
3. Karimova. V.M., Akramova. F.A., Ochilova. G.O., pedagogik psixologiya. o'quv qo'llanma. Toshkent.2007.
4. Пронина. Е.Н., Лукачевич. В.В. «Психология и педагогика». Учебник для студентов ВУЗов. Издательство Элит. Москва 2004.
5. Farberman B.L., Musina R.T., Jumaboeva F.A. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. – T.: 2002.
6. Psixologiya fanlarining nazariy va amaliy muammolari // Respublika ilmiy amaliy seminar materiallari. Andijon 2008y.

*Yusupjonova Iroda Abdirayimjonovna,
Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya
kafedrasida katta o'qituvchisi, PhD*

AMALIY PSIXOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARI KASBIY SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada amaliy psixologiya yo'nalishi talabalarining oliy ta'lim muassasasida kasbiy shakllanishga ijtimoiy-psixologik omillarning ta'siri natijasida kommunikativlik va tashkilotchilik qobiliyatining empatiya hissi bilan integrativ rivojlanishi tufayli kasbiy refleksiyaning differensial shakllanishining psixologik omillari ifodalangan.

Kalit so'zlar: amaliy psixologiya talabalarining kasbiy rivojlanish jarayoni, idrok etish, хотира, tasavvur, tafakkur, diqqat, pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari, individuallashtirish, o'z mutlaqligini tan olish, o'z-o'zini identifikatsiyalash, shaxslararo munosabat, o'quv motivi.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НАПРАВЛЕНИЯ ПРИКЛАДНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

Аннотация. В статье представлены психологические факторы дифференцированного формирования профессиональной рефлексии за счёт интегративного развития коммуникативности и организаторских способностей с чувством эмпатии в результате влияния социально-психологических факторов на профессиональное становление студентов направления Прикладная психология в высшем учебном заведении.

Ключевые слова: процесс профессионального становления студентов-прикладных психологов, восприятие, память, воображение, мышление, особенности внимания педагогического общения, индивидуализация, признание собственной абсолютности, самоидентификация, межличностные отношения, мотивация.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF STUDENTS IN APPLIED PSYCHOLOGY

Abstract. The article describes the psychological factors of the differential development of professional reflection due to the integrative development of communicative and organizational skills with a sense of empathy as a result of the influence of socio-psychological factors on the professional formation of applied psychology students at a higher educational institution.

Key words: the process of professional development of applied psychology students, perception, memory, imagination, thinking, special features of attention pedagogical communication, individualization, recognition of one's own absoluteness, self-identification, interpersonal relations, study motivation.

Kirish. Jahon ta'lim va ilmiy-amaliy markazlarida talabalar kasbiy shakllanishini psixologik shartlarini ishlab chiqarish uchun zarur imkoniyatlarni yaratish masalasiga alohida e'tibor berilib, kasbiy shakllanish tushunchasining mohiyati, kasbiy shakllanishidagi ziddiyatlari va ularning kelajakdagi psixologik faoliyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi, muloqot jarayonida o'zaro tushunmovchiliklarni kamaytirish muammolari doirasida izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada talabalarining kasbiy shakllanishining psixologik xususiyatlari va ularning kelajakdagi psixologik faoliyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun zarur shart-sharoitlar, pedagogik kommunikatsiyalarni rivojlantirish doirasidagi zamonaviy psixologik tadqiqotlarni o'rganishga alohida e'tibor berilmoqda.[1,3,5,7,9]

Respublikamiz psixolog olimlaridan R.B.Abduraxmanova, Yu.M.Asadov, A.A.Beknazarov, A.A.Zakirov, D.G.Muxamedova va boshqalar o'z ilmiy tadqiqotlarida o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni optimallashtirish, bo'lajak mutaxassislarda kasbiy muhim sifatlarni rivojlantirish, pedagog va ta'lim oluvchi o'rtasidagi munosabatlarning psixologik xususiyatlari masalalarini ilmiy tadqiq etishgan.[2]

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari psixolog olimlaridan S.Rubinshteyn, B.A.Belov, A.P.Yershov, U.A.Kondratev, U.N.Osnitskiy, G.G.Petrochenko, R.M.Fatixova va boshqalar pedagogik vaziyatlarga tayyorlik, pedagogik faoliyatni takomillashtirish nuqtai nazaridan tadqiq etishgan.[3,4,6]

Xorij olimlaridan Z.Freyd, E.Erikson va boshqalar bo'lajak pedagoglarni kasbiy shakllanishi va rivojlanishi masalalarini ilmiy tadqiq etishgan.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqotda suhbat, kuzatish metodlari, shuningdek, psixologiya yoʻnalishi talabalarining kasbiy shakllanish jarayonini oʻrganish uchun V.V.Sinyavskiy, V.A.Fedoroshinlarning «Kommunikativ va tashkilotchilikka moyillik» testi (KTM), Yu.M.Orlov va Yu.N.Yemelyanovning «Empatik qobiliyatlarini oʻz-oʻzi baholashi» boʻyicha test-soʻrovnomasi, M.Snayderning «Muloqotda oʻz-oʻzini nazorat qilish» test-soʻrovnomasi, A.A.Reanning «Muvaffaqiyat motivatsiyasi va muvaffaqiyatsizlikdan qochish» soʻrovnomasi, A.V.Zverkova va Ye.V.Eydmanning «Oʻz-oʻzini boshqarish irodasini oʻrganish» test-soʻrovnomasi va R.S.Nemovning «Pedagogik vaziyatlar» metodikasi soʻrovnomalardan foydalanildi.

Talabalarining psixolog sifatida kasbiy shakllanishida idrok etish, xotira, tasavvur, tafakkur, diqqat kabi umumiy qobiliyatlarni namoyon boʻlishining empatiyaviy yoʻnalganlik negizida ustuvor namoyon boʻlishi tufayli refleksiv jarayonlarni kommunikativ sifatlar bilan integrativ rivojlanishi muhimdir.

Oliy taʼlim muassasasida kasbiy shakllanishga ijtimoiy-psixologik omillarning taʼsiri natijasida kommunikativlik va tashkilotchilik qobiliyatining empatiya hissi bilan integrativ rivojlanishi tufayli kasbiy refleksiyaning differensial rivojlanishi maqsadga muvofiq.

Bularning barchasi boʻlajak psixologni kasbiy shakllantirish jarayoniga psixologik tayyorgarlikning ijobiy taʼsir koʻrsatish imkoniyatini koʻrsatadi. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, tadqiqotning maqsad va vazifalariga muvofiq talabalarni kasbiy shakllanish samaradorligiga erishish uchun psixologik trening dasturi tayyorlangan.

Trening dasturining asosiy maqsadi psixolog yoʻnalishi talabalarining muayyan xususiyatlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish, ularning kasbiy rivojlanishini optimallashtirishga yordam berishdan iborat. Oʻz mohiyatiga koʻra, ushbu tadqiqotda ajratilgan kasbiy shakllanish mezonlarining umumlashtirilgan guruhlarini ushbu xususiyatlar sifatida kiritilgan.

Tayyorlangan dasturining psixologik mazmuni oʻz shaxsiy psixologik xususiyatlarini, oʻzini va hozirgi holatini yanada aniq va chuqur tushunish, kasbiy va hayot rejaları, maqsadlarini yetarlicha shakllantirish, ularni toʻgʻrilash qobiliyatini rivojlantirish uchun sharoit yaratishni nazarda tutgan. Dasturining psixologik mazmunini amalga oshirish oʻzini kashf etish va topish, masʼuliyat va erkinlik, samimiylik va ochiqlik, muvaffaqiyat va ijodkorlikka yoʻnaltirilgan holda taʼminlangan.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalariga muvofiq, trening mashgʻulotining yuqori dolzarbligini hisobga olgan holda, oliy taʼlim muassasasida kasbiy shakllanish bosqichida boʻlajak psixologlarning kasbiy shakllanishini optimallashtirishga hissa qoʻshadigan mezonlar guruhlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish maqsadida psixologik trening dasturi tayyorlangan. Tavsiya etilgan dastur 20 akademik soatga moʻljallangan boʻlib, 52 ta maxsus mashq va 8 ta mini-maʼruzadan iborat 10 ta mashgʻulotga moʻljallangan.

Tadqiqot jarayonida boʻlajak psixologning kasbiy shakllanishini optimallashtiruvchi psixologik trening dasturi samaradorligini oʻrganish maqsadida empirik tadqiqot tashkil etilib, unda oliy oʻquv yurtlarining psixologiya yoʻnalishi boʻyicha 3- va 4-kurslarida tahsil olayotgan (ayol va erkak) 254 nafar talaba ishtirok etdi.

Olingan psixodiagnostik maʼlumotlarning taqqoslanuvchanligini taʼminlash uchun empirik tadqiqot jarayonida boʻlajak pedagogning kasbiy shakllanishini optimallashtiruvchi psixologik trening dasturida ishtirok etgan 125 nafar (49,2 %) talabadan iborat tajriba guruhi hamda nazorat guruhi kasbiy rivojlanishni optimallashtirish boʻyicha psixologik trening dasturida ishtirok etmagan 129 nafar (50,8 %) talabadan iborat guruh shakllantirilgan.

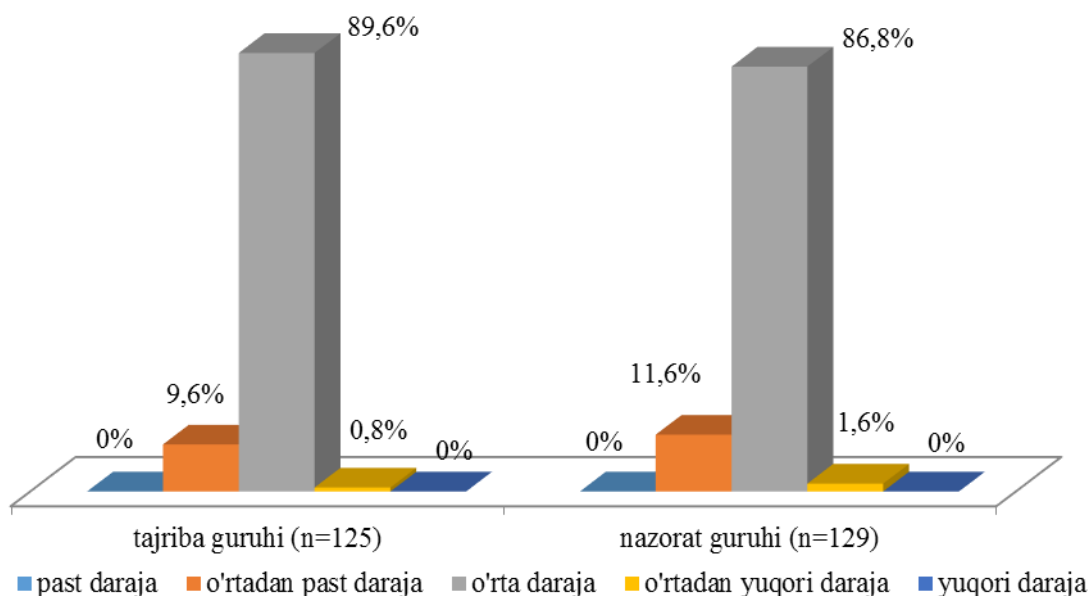
1-jadval.

Tadqiqot obyektining jins belgisi boʻyicha tarkibi, (n=254)

	Ayol		Erkak		3-bosqich		4-bosqich	
	Miq	%	Miq	%	Miq	v %	Miq	%
Tajriba guruhi (n=125)	65	25,6	60	23,6	61	24,0	64	25,2
Nazorat guruhi (n=129)	64	25,2	65	25,6	67	26,4	62	24,4
Jami	129	51	125	49	128	50,4	126	49,6

Taqqoslash guruhlarida respondentlarining kasbiy shakllanish dinamikasini psixodiagnostik o‘rganish uchun ushbu jarayonning oldindan aniqlangan mezonlari asosida talabalarning kasbiy shakllanish jarayonini o‘rganish uchun eksperimental so‘rovnoma tayyorlangan.

Psixologik trening dasturi jarayonida birinchi keng qamrovli psixodiagnostik tekshiruv tajriba va nazorat guruhlarida respondentlarida sezilarli farqlar yo‘qligini ko‘rsatdi. Shunday qilib, talabalarning kasbiy shakllanish jarayonini o‘rganish bo‘yicha tajriba so‘rovnomasiga ko‘ra, respondentlarning asosiy qismi (taj. gur. 89,6 %, 112 kishi, naz. gur. 86,8 %, 112 kishi) guruhi o‘rtacha kasbiy shakllanish darajasiga ega (1-rasm).

1-rasm. Psixologik treningdan avval sinaluvchilarda kasbiy shakllanish jarayonini o‘rganishning psixodiagnostik kuzatuv natijalari (n=254)

Bu kategoriya, odatda, hali o‘zining kasbiy faoliyat uslubini ishlab chiqmagan, kasbiy va shaxsiy sifatlarning yetarli to‘plamiga ega emas.

Psixodiagnostik majmua natijalari asosida V.V.Sinyavskiy, V.A.Fedoroshinlarning Kommunikativ va tashkilotchilikka moyillik test-so‘rovnomasiga (KTM) ko‘ra tajriba (komm. qob. - 61,6 %, 77 kishi, tashk. qob. 65,1 %, 84 kishi) va nazorat (komm. qob. - 70,4 %, 88 kishi, tashk. qob. 69,8 %, 90 kishi) guruhi respondentlarining aksariyati aniqlanayotgan belgining o‘rtacha rivojlanish darajasiga ega bo‘lgan;

Yu.M.Orlov va Yu.N.Yemelyanovlarning Empatik qobiliyatlarni o‘zi baholash test-so‘rovnomasining ko‘rsatishicha, ham tajriba (100 %, 125 kishi), ham nazorat (100 %, 129 kishi) guruhining aksariyat respondentlari aniqlanayotgan belgining o‘rtacha rivojlanish darajasiga ega bo‘lgan;

M.Snayderning Muloqotda o‘z-o‘zini nazorat qilish test-so‘rovnomasiga ko‘ra tajriba (90,4 %, 113 kishi) va nazorat (88 %, 114 kishi) guruhining aksariyat respondentlari aniqlanayotgan belgi ifodalanganligining o‘rtacha rivojlanish darajasiga ega bo‘lgan;

A.A.Reanning Muvaffaqiyat motivatsiyasi va muvaffaqiyatsizlikdan qochish so‘rovnomasiga ko‘ra tajriba (99,2 %, 124 kishi) va nazorat (100 %, 129 kishi) guruhining aksariyat respondentlarida motivatsion qutb yaqqol ifodalanmagan;

A.V.Zverkova va Ye.V.Eydmanlarning O‘z-o‘zini boshqarish irodasini o‘rganish test-so‘rovnomasiga ko‘ra tajriba (100 %, 125 kishi) va nazorat (100 %, 129 kishi) guruhining aksariyat respondentlari aniqlanayotgan belgining o‘rtacha rivojlanish darajasiga ega bo‘lgan;

R.S.Nemovning Pedagogik vaziyatlar metodikasiga ko‘ra ta‘lim oluvchilarning tajriba (100 %, 125 kishi) va nazorat (100 %, 129 kishi) guruhlarida pedagogik qobiliyatlar o‘rta darajada rivojlanganligi namoyon bo‘lgan.

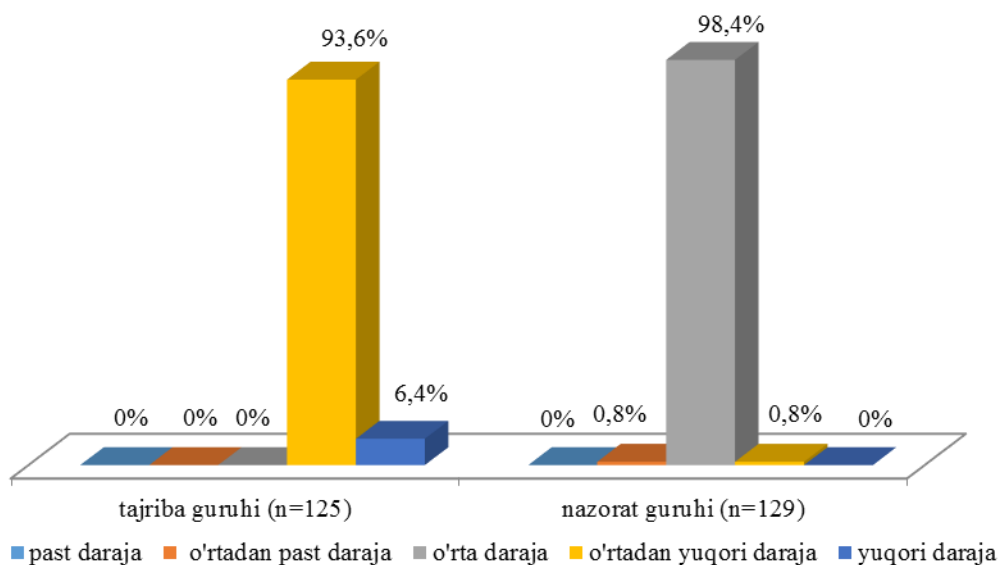
Shuningdek, psixologik treningdan oldin kompleks psixodiagnostik tekshiruv natijalari shuni ko‘rsatdiki, kasbiy rivojlanish nuqtai nazaridan, tajriba va nazorat guruhlarining respondentlari deyarli bir xil darajada bo‘lgan.

2-jadval.

Ijtimoiy-psixologik trening dasturini o‘tkazishdan avval talabalarining kasbiy shakllanish jarayonini o‘rganish bo‘yicha empirik so‘rovnoma asosida psixodiagnostik kuzatuv natijalari (n=254)

Tanlangan guruhlar	Past daraja		O‘rtadan past daraja		O‘rta daraja		O‘rtadan yuqori daraja		Yuqori daraja		Jami	
	miq.	%	miq.	%	miq.	%	miq.	%	miq.	%	miq.	%
Tajriba guruhi(n=125)	0	0	12	9,6	112	89,6	1	0,8	0	0	1125	49,2
Nazorat guruhi(n=129)	0	0	15	11,6	112	86,8	2	1,6	0	0	1129	50,8
Jami	0	0	27	10,6	224	88,2	3	1,2	0	0	2254	100

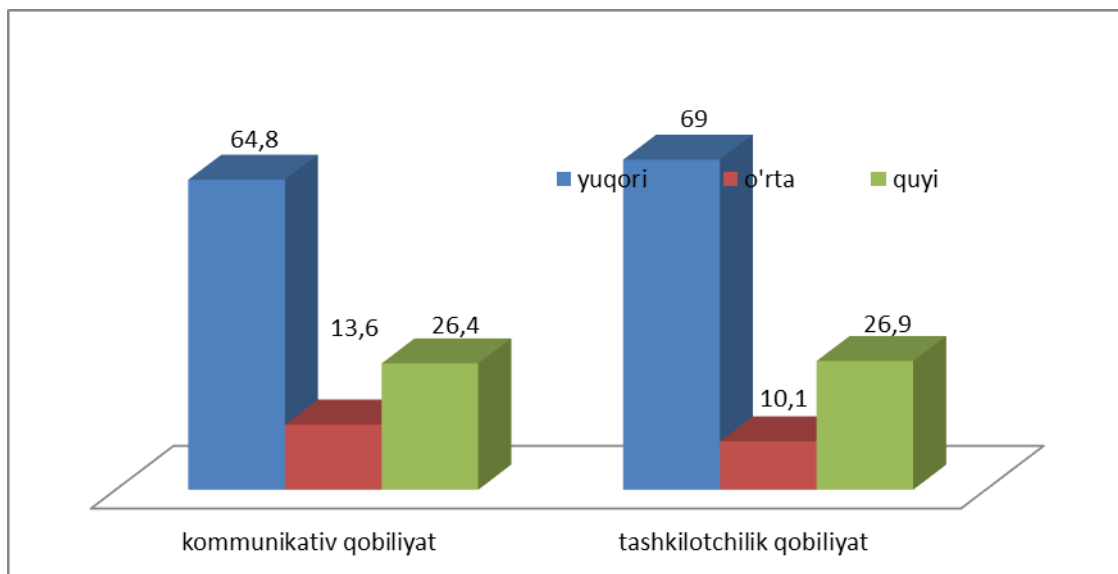
Shunday qilib, psixologik trening natijasida talabalarining asosiy tarkibi, odatda, nazariy bilim va shaxsiy fazilatlarining dastlabki-zaruriy asosiga ega bo‘lib, ushbu toifadagi talabalarining faoliyatida ijodkorlik, qoida tariqasida, pedagogik amaliyotning yangi namunalari yaratishdan ko‘ra, “yaxshilanish”, “takomillashtirish” funksiyalariga to‘g‘ri keladi, ularda kasbiy rivojlanishning yosh xususiyatlariga ko‘proq bog‘liq bo‘lgan metodologik refleksiya yetarli darajada rivojlanmagan. Biroq nazorat guruhidagi bu xislat (n=129) deyarli o‘zgarmay qolgan.

2-rasm. Psixologik trening o‘tkazishdan talabalarda kasbiy shakllanish jarayonini o‘rganishning psixodiagnostik kuzatuv natijalari (n=254)

V.V.Sinyavskiy, V.A.Fedoroshinlarning Kommunikativ va tashkilotchilikka moyillik test-so‘rovnomasiga (KTM) muvofiq trening natijasida tajriba guruhining respondentlari miqdori (n=125): kommunikativ qobiliyatlar past darajasi 26,4 % (33 kishi)dan 0%gacha kamaygan; tashkilotchilik qobiliyatining past darajasi 20,9 % (27 kishi) dan 0% gacha kamaygan; kommunikativ qobiliyatlarining o‘rta darajasi 61,6 % (77 kishi)dan 13,6 % (17 kishi)gacha kamaygan; tashkilotchilik qobiliyatining o‘rta darajasi 65,1 % (84 kishi)dan 10,1 % (13 kishi)gacha kamaygan; kommunikativ qobiliyatlarining yuqori darajasi 11,2 % (14 kishi)dan 64,8 % (81 kishi)gacha oshdi; tashkilotchilik qobiliyatining yuqori darajasi 10,1 % (13 kishi)dan 69 % (89 kishi)gacha oshgan; kommunikativ qobiliyatlarining eng yuqori darajasi 0,8 % (1

kishi)dan 21,6 % (27 kishi)gacha oshgan; tashkilotchilik qobiliyatining eng yuqori darajasi 0,8 % (1 kishi)dan 17,8 % (23 kishi)gacha oshgan.

3-rasm. «Kommunikativ va tashkilotchilikka moyillik» test-so'rovnomasini trening olib borilgandan keyingi natijalari

Shu bilan birga, nazorat guruhidagi (n=129) bu belgilar deyarli ahamiyatli o'zgarishlarsiz qoldi: kommunikativ qobiliyatning past darajasi 22,4 % (28 kishi) dan 19,2 % (24 kishi) ga bir oz kamaygan; tashkilotchilik qobiliyatining past darajasi 14,7 % (19 kishi) dan 17,8 % (23 kishi) gacha kamaygan; kommunikativ qobiliyatining o'rtacha darajasi 70,4 % (88 kishi) dan 75,2 % (94 kishi) ga oshgan; tashkilotchilik qobiliyatining o'rtacha darajasi 69,8 % (90 kishi) dan 69 % (89 kishi) ga kamaygan; kommunikativ qobiliyatning yuqori darajasi 10,4 % (13 kishi) dan 8,8 % (11 kishi) ga oshgan; tashkilotchilik qobiliyatining yuqori darajasi 15,5 % (20 kishi) dan 13,2 % (17 kishi) ga oshgan; ham kommunikativ, ham tashkiliy qobiliyatning eng yuqori darajasi kuzatilmagan.

Yu.M.Orlov va Yu.N.Yemelyanovlarning Empatik qobiliyatlarni o'z-o'zi baholashi test-so'rovnomasiga muvofiq psixologik trening natijasida tajriba guruhidagi respondentlar miqdori (n=125): empatiyaning o'rtacha darajasi 100% dan (125 kishi) 30,4% gacha (38 kishi) pasaydi; empatiyaning yuqori darajasi 0% dan 69,6% gacha (87 kishi) oshgan.

Shu bilan birga, nazorat guruhida (n=129) bu ko'rsatkich o'rta darajada o'zgarishsiz qoldi (treningdan oldin 100 % - 129 kishi, treningdan so'ng 100 % - 129 kishi) .

M. Snayderning Muloqotida o'z-o'zini nazorat qilish test-so'rovnomasiga ko'ra psixologik trening natijasida eksperimental guruhdagi respondentlar soni (n=125):

kommunikativ nazoratning past darajasi 2,4 % (3 kishi) dan 0% gacha pasaydi;

kommunikativ nazoratning o'rtacha darajasi 90,4 % (113 kishi) dan 14,4 % (18 kishi)gacha pasaydi;

kommunikativ nazoratning yuqori darajasi 7,2 % (9 kishi) dan 85,6 % (107 kishi) gacha sezilarli darajada oshdi.

Shu bilan birga nazorat guruhida (n=129) bunday dinamika kuzatilmadi:

kommunikativ nazoratning past darajasi 3,1 % (4 kishi)dan 0,8 % (1 kishi)gacha pasaydi;

kommunikativ nazoratning o'rtacha darajasi 88%dan (114 kishi) 91% gacha (117 kishi) oshdi;

kommunikativ nazoratning yuqori darajasi o'zgarishsiz qoldi (9 %, 11 kishi).

A.A.Reanning Motivatsiya va muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish so'rovnomasiga ko'ra psixologik trening natijasida eksperimental guruhdagi (n=125) respondentlarning aniq motivatsion qutbga ega bo'lganlar soni 99,2 % (124 kishi) dan 0,8 % (1 kishi) ga kamaydi. O'z navbatida, muvaffaqiyatga erishish (muvaffaqiyatga umid) motivatsiyasiga ega bo'lgan respondentlar sezilarli darajada 0,8% (1 kishi) dan 99,2% (124 kishi)gacha oshdi. Shu bilan birga, nazorat guruhida (n=129) aniqlangan belgining ifodalanganligi sezilarli o'zgarishsiz qoldi:

aniq ifodalangan motivatsion qutb 100 % (129 kishi)dan 98 % (127 kishi)ga kamaydi;

muvaffaqiyatga motivatsiya (muvaffaqiyatga umid) 0 % dan 2 % (2 kishi)gacha oshdi .

A.V.Zverkova va YE.V.Eydmanlarning Irodaviy o‘z-o‘zini tartibga solish o‘rganish test-so‘rovnomasiga ko‘ra psixodiagnostik tekshirish ijtimoiy-psixologik trening natijasida eksperimental guruhda respondentlarning soni (n=125):

o‘rganilayotgan belgi ifodalanganligining o‘rtacha darajasi 100 % (125 kishi) dan 18,4 % (23 kishi) ga kamaydi;

yuqori darajada 0% dan 81,6 % (102 kishi) ga oshdi.

R.S.Nemovning Pedagogik vaziyatlar metodikasi bo‘yicha psixodiagnostik kuzatuvning ko‘rsatishicha, tajriba guruhida respondentlar (n=125):

o‘rtacha rivojlangan pedagogik qobiliyat 100 % (125 kishi)dan 17,6% (22 kishi)gacha kamaydi;

yuqori darajada rivojlangan qobiliyatlar 0% dan 82,4% gacha (103 kishi)gacha oshdi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o‘tkazilgan tadqiqotlar bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy shakllanish jarayonini o‘rganish uchun Empirik so‘rovnoma tayyorlash imkonini berdi, deb xulosa qilishimiz mumkin. So‘rov tartibini standartlashtirish uchun tegishli ko‘rsatmalar, shuningdek, olingan natijalarni qayta ishlash va sharhlashni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, umumiy qabul qilingan psixodiagnostik metodlarni qo‘llash orqali (n=254) tadqiqot namunasini keng qamrovli tekshirish va Spirmanning noparametrik mezonlari bo‘yicha olingan natijalarni keyingi korrelyatsion tahlil ko‘plab statistik jihatdan ahamiyatli aloqalarni aniqlashga imkon berdi, bu esa o‘z navbatida tayyorlangan vositalarning parallel shakllari haqiqiylikni aks ettiradi, bu esa kelajakda o‘qituvchilarni kasbiy shakllantirishni o‘rganishda yanada qulayroq qilish imkonini beradi.

3-jadval.

Psixologik trening dasturini o‘tkazgandan so‘ng talabalarining kasbiy shakllanish jarayonini o‘rganish bo‘yicha empirik so‘rovnoma asosida psixodiagnostik so‘rov natijalari, (n=254)

	Past daraja		O‘rtadan past daraja		O‘rta daraja		O‘rtadan yuqori daraja		Yuqori daraja		Jami	
	miq.	%	miq.	%	miq.	%	miq.	%	miq.	%	miq.	%
Tajriba guruhi(n=125)	0	0	0	0	0	0	117	93,6	8	6,4	125	49,2
Nazorat guruhi(n=129)	0	0	1	0,8	127	98,4	1	0,8	0	0	129	50,8
Jami	0	0	1	0,4	127	50,0	118	46,5	8	3,35	254	100

Tashkil etilgan va o‘tkazilgan empirik tadqiqot (n=254) tayyorlangan psixologik trening dasturining muvofiq samaradorligini tasdiqlash imkonini berdi. Tajriba guruhi (n=125) respondentlari bilan psixologik treningdan oldin va keyin keng qamrovli psixodiagnostik so‘rov natijalari ijobiy o‘zgarishlarni tasdiqlaydi: kasbiy rivojlanish o‘rtadan past darajasi sezilarli darajada 9,6 % (12 kishi) dan 0%gacha kamaygan; kasbiy rivojlanishning o‘rtacha darajasi 89,6 % (112 kishi)dan 0% gacha sezilarli darajada pasaygan; kasbiy rivojlanishning o‘rtadan yuqori darajasi 0,8 % (1 kishi)dan 93,6 % (112 kishi) gacha sezilarli darajada oshgan; kasbiy shakllanish darajasi yuqori bo‘lgan holda 0% dan 6,4% gacha (8 kishi) oshgan.

O‘z navbatida, ijtimoiy va psixologik ishlarga jalb etilmagan nazorat guruhi (n=129) respondentlarida bunday o‘zgarishlar kuzatilmadi: kasbiy rivojlanishning o‘rtadan past darajasi 11,6 % (15 kishi)dan 0,8 % (1 kishi) gacha pasaygan; kasbiy rivojlanishning o‘rtacha darajasi 86,8 % (112 kishi) dan 98,4 % (127 kishi) gacha birmuncha oshgan; kasbiy rivojlanishning o‘rtadan yuqori darajasi 1,6 % (2 kishi)dan 0,8% (1 kishi) gacha biron pasaygan; kasbiy shakllanish darajasi yuqori bo‘lgan respondentlar mavjud emas.

Umumiy ravishda empirik tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kasbiy yetuklikni, tegishli kasbiy va adaptiv salohiyatni, pedagogik muloqotning yuqori darajasini, yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ishlash va doimiy rivojlanish qobiliyatini talab qiluvchi omil ekanligi haqidagi ilmiy faraz o‘z tasdig‘ini topgan.

Xulosa. «Amaliy psixologiya yo‘nalishi talabalari kasbiy shakllanishining psixologik xususiyatlari» mavzusidagi tadqiqot ishi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalar taqdim etildi:

Bugungi kunda talabalarining kasbiy shakllanishini, jumladan, ularni oliy o‘quv yurtida o‘qitish bosqichida tadqiq etishga bo‘lgan katta qiziqish kuzatilishi va pedagog professionalligini rivojlantirish, uning muvaffaqiyati, zamonaviy jamiyatning to‘laonli a‘zosi sifatida shaxsiy o‘shish, ikkinchidan, pedagogik kadrlarni tayyorlash jarayonini takomillashtirish masalasi batafsil ochib berildi.

Talabalarning kasbiy shakllanishi natijasida shaxsning izchil rivojlanishi, professional va muhim xususiyatlar majmuasi shakllantirilganligi, o‘z mohiyatiga ko‘ra, murakkab va ko‘p o‘lchovli hodisa bo‘lgan bo‘lajak pedagogning kasbiy rivojlanishi kasbiy individuallashuvning birlamchi bosqichlari aniqlandi. Empirik tadqiqot jarayonida bo‘lajak pedagoglarning kasbiy shakllanishini optimallashtirish uchun psixologik trening tayyorlandi va uning amaliy samaradorligi O‘zbekistondagi oliy o‘quv yurti sharoitida sinovdan o‘tkazildi.

Ushbu maqolada Respublika oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tasarrufidagi oliy ta’lim muassasalari ijtimoiy psixologiya sohasida izlanishlar olib borayotgan talabalar, magistrlar va ilmiy izlanuvchilarga nazariy tasavvurlarini boyitish maqsadida foydalanish mumkin. Bo‘lajak pedagoglarda kasbiy shakllanishning ochib berilgan mohiyati, uning kasbiy rivojlanishdagi ahamiyati hamda tanlangan va standartlashtirilgan psixodiagnostik majmuadan kelgusida ushbu hodisani ilmiy tadqiq etish doirasida foydalanish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Алексеева А. Социально-психологический тренинг для педагогов. Шаги к профессиональному совершенству / А.Алексеева // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы / ред. С.А. Беличева. - №4. - 2008. - С. 3-9.
2. Мухамедова Д.Г. Социально-психологические особенности эффективной управленческой деятельности менеджера образования // Методика и технологии в образовании. - Воронеж, 2010 - №6.-С. 51-54.,
3. Кузьмина М.Ю. Социально-психологический тренинг как условие диагностики ролевого репертуара руководителей / М.Ю. Кузьмина // Вестник Московского университета / Ред. Донцов А.И., Подольский А.И. - №3 - 2003. - С. 24-33.
4. Лавринович Е.В. Социально-психологический тренинг / Е.В. Лавринович. – М.: Смысл: Московский городской психолого-педагогический университет, 2007. - 27 с.
5. Парафиянович Т.А., Астрейко Л.Г. Социально-педагогическое и психологическое сопровождение личностно-профессионального становления обучающихся. Методическое пособие для работников социально-педагогической и психологической службы. - Минск: МГВРК, 2013. – 150 с..
6. Психологический тренинг в группе. Игры и упражнения: Учебн. пособие для вузов. - М.: Ин-т психотерапии, 2005. – 128 с.
7. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию. - М.: Институт общегуманитарных исследований, 2016. - 258 с.
8. Сайфуллаева У.У. Самообразование как условие профессионального становления личности педагога // Молодой ученый. - 2017. - №3.2. - С. 17-18.
9. Степанова И.Ю. Становление профессионального потенциала педагога в процессе подготовки / И.Ю. Степанова. - Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2012. - 399 с.

Ziyavutdinova Xumora Shermamatovna,
Andijon davlat universiteti
Umumiy psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi, PhD
ziyavutdinovaxumora@gmail.com

O'ZBEK OILALARIDA ER-XOTIN O'RTASIDAGI ZO'RAVONLIKNI YUZAGA KELISHINING HUDUDYIY TAFOVUTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek oilalarida er-xotin o'rtasidagi zo'rvonlik muammosi, uning o'rganilishi, zo'rvonlik kelib chiqishining hududiy tafovutlari, sabablari va bu muammoni oldini olish bo'yicha xulosa va takliflar beriladi. Oilada ayollarga nisbatan zo'rvonlikning er-xotin o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'lib, bunday zo'rvonlikning o'ziga xosligi er-xotinning gender farqlari, erkaklarning dominant pozitsiyasi va ayollarning xatti-harakatlari ustidan nazorat qilish natijasidan kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: oilaviy zo'rvonlik, jismoniy agressiya, verbal agressiya, bilvosita agressiya, negativizm, tajanglik, shubhalanuvchanlik, xafagarchilik, aybdorlik hissi.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ВОЗНИКНОВЕНИИ НАСИЛИЯ МЕЖДУ СУПРУГАМИ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ

Аннотация. В данной статье приведены проблема насилия между мужем и женой в узбекских семьях, её исследование, региональные различия в происхождении насилия, его причины, а также выводы и предложения по предотвращению данной проблемы. Насилие в отношении женщин в семье проявляется в отношениях между супругами, а специфика такого насилия является результатом гендерных различий пары, доминирующего положения мужчин и контроля над поведением женщин.

Ключевые слова: семейное насилие, физическая агрессия, косвенная, раздражение, негативизм, обида, подозрительность, вербальная агрессия, чувство вины.

REGIONAL DIFFERENCES IN THE OCCURRENCE OF VIOLENCE BETWEEN SPOUSES IN UZBEK FAMILIES

Abstract. This article presents the problem of violence between husband and wife in Uzbek families, its research, regional differences in the origin of violence, its causes, as well as conclusions and proposals for preventing this problem. Violence against women in the family manifests itself in relationships between spouses, and the specificity of such violence is the result of gender differences in the couple, the dominant position of men and control over women's behavior.

Keywords: family violence, physical aggression, indirect, irritation, negativity, resentment, suspicion, verbal aggression, guilt.

Kirish. Jahonda ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar jamiyat hayotining barcha jabhalariga, jumladan, oila instituti, uning barqarorligi, mavqeyi, tarkibi, tuzilishi, funksiyasi, vazifalari va faoliyatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Butun dunyoda oila va undagi munosabatlar, oila qurish va ajrimlar masalasi turli mamlakatlarda turlicha manzarada namoyon bo'lmoqda. Shu nuqtayi nazardan bugungi kunda oilaviy munosabatlardagi zo'rvonlik, xususan, ayollarga nisbatan zo'rvonlik natijasida ko'plab rivojlangan davlatlarda oila va oiladagi munosabatlariga, oila an'alariga, undagi farzandlar kamolini ta'minlashning yangi mazmundagi institutsional asoslarini takomillashtirish masalalari dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda.

Mamlakatimizda ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar jamiyat hayotining barcha jabhalariga, jumladan, oila instituti, uning rivoji va barqarorligi shuningdek, ota-ona xamda farzandlar munosabatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [1]. Keyingi paytlarda ko'plab o'zbek oilalari turmush tarzida oilaviy zo'rvonlik, xususan ayollarga nisbatan zo'rvonlik xarakatlari avloddan-avlodga uzatilishi me'yor bo'lib qolmoqda. Oilaviy mojarolar oqibatida ham psixologik ham jismoniy zarar ko'rgan insonlarning asosiy qismini ayollar va bolalar tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorijiy adabiyotlarini tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi ellik yil ichida G'arbda oilaviy zo'rvonlik muammosi bo'yicha muhim empirik ma'lumotlar to'plangan. Xususan, J.Giles-Sims va J.P.Deshner zo'rvonlik va uning kelib chiqish sabablari, M.A.Straus, R.J.Gelles,

S.K.Steinmetz zo‘ravonlikning rivojlanishi va G.Hotaling, D.B.Sugarman, B.Mcloy, E.Aldarondo boshqalar tomonidan zo‘ravonlikning xavf omillari, L.E.Walker oilaviy zo‘ravonlik dinamikasining ayollarga ta‘siri, D.Kalmuss oilaviy zo‘ravonlikning avloddan-avlodga uzatilish qonuniyatlari, D.G.Dutton, A.Holtzworth-Munroe, G.L.Stuart, G.Hutchison zo‘ravon erkaklarning individual-psixologik xususiyatlari, N.S.Jacobson, S.A.Lloyd zo‘ravonlik xolatlarida shaxslararo munosabatlarni tadqiq etganlar.

Maqsadi ayollarga nisbatan zo‘ravonlikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini, zo‘ravonlikning yuzaga kelish motivlarini aniqlashdan iborat.

Empirik tadqiqot natijalari. Shahar va qishloq oilalaridagi er-xotinlarning nizoli vaziyatlardagi agressiv xulq-atvorlarini hududiy bo‘yicha natijalarini korrelyatsiyali tahliliga e‘tibor qaratildi. Natijalar korrelyatsiya tahlil usuli bo‘yicha o‘rganildi. Natijada shahar va qishloq hududlarida er-xotin o‘rtasidagi zo‘ravonlikni agressiv xulq-atvor bilan o‘zaro bog‘liqlik ko‘rsatkichi quyidagi korrelyatsiyali koeffitsiyentlarni hosil qildi. Ularda jismoniy agressiya shahar va qishloq oilalarida zo‘ravonlikning eng faol agressiyali xulq shakli sifatida namoyon bo‘lishini ifodaladi.

1-jadval.

Oilalardagi ayollarga nisbatan zo‘ravonlik sharoitida agressiv xulq shakllarining hududiy ifodalanishi

Ko‘rsatkichlar	Er-xotin o‘rtasidagi zo‘ravonlikning hududiy holatlari	
	Shahar (n=86)	Qishloq (n=74)
Jismoniy agressiya	0,425**	0,624**
Verbal agressiya	-0,110	-0,156
Bilvosita agressiya	0,668**	0,210
Negativizm	0,529**	0,174
Tajanglik	-0,261*	-0,033
Shubhalanuvchanlik	0,384*	-0,111
Xafagarchilik	0,200	0,620**
Aybdorlik hissi	-0,130	0,247

Izoh: * - $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$

Shaharlik oilalarda agressiyaning jismoniy shakli bo‘yicha korrelyatsiya ($r=0,425$; $p < 0,01$) va qishloq oilalarda ($r=0,624$; $p < 0,01$) ijobiy bog‘lanish hosil qildi. Ko‘p holat shaharlik va qishloqlik oila vakillari, xususan, erkaklar ayollarni zo‘ravonlik sharoitida jismoniy jazolashga xayrixoh bo‘lishar ekan. Zo‘ravonlik va uning shakllari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotda ham jismoniy zo‘ravonlik doimiy ravishda ayollarga nisbatan keskin vaziyatlarda uchrashi qayd qilingan edi. Ko‘p hollarda erkaklarning jismoniy kuchlilikgi aynan zo‘ravonlik sharoitida masalaning yechimini jismoniy kuch ishlatish orqali hal etishga undaydi. Bu empirik ko‘rsatkichlarning hududiy jihatlari ham tasdiqlanmoqda.

Bilvosita agressiyali xulq-atvor shakli shaharlik oilalarga xos bo‘lib, ularning zo‘ravonlik sharoitida ijobiy korrelyatsiyali koeffitsiyent orqali tasdiqlanmoqda ($r=0,425$; $p < 0,01$). Bir toifa oilalarda zo‘ravonlikda bilvosita agressiya ustuvorlikda ko‘rsatmoqda. Bu holda agressiyaning raqibga nisbatan tatbiq etilishi boshqa kishilar, aniq yo‘nalganligini anglamasdan qo‘llanishi xosligini ko‘rsatmoqda ($r=0,668$; $p < 0,01$). O‘z navbatida shaharliklarga agressiyaning negativizm shakli ham xos ekan. Bunda zo‘ravonlik ishtirokchilarida agressiv xulq boshida nizoga ta‘sir ko‘rsatuvchi xulq-atvor oddiy tanqidiy fikrlar yoki kamchiliklarni izohlash bilan boshlanib, oqibatida keskinlashgan kurash shakliga aylanib ketishi mumkin ekan ($r=0,529$; $p < 0,01$).

Shuningdek, shaharlik oilalardagi zo‘ravonlikda shubhalanishga asoslangan agressiya shaklini uchrashishi ushbu toifa er-xotin o‘rtasidagi zo‘ravonlik ishtirokchilar dastlab shubhalanish va ishonchsizlik tuyg‘usini uyg‘otsa-da, o‘zaro nizolarning keskinlashuvi oqibatida mutlaqo ishonchi yo‘qolishi va boshqalar tomondan zarar yetkazuvchi rejalar tuzilayotganligi haqida taassurotlarni hosil qilishgacha o‘sib borar ekan ($r=0,384$; $p < 0,05$). Ammo shaharlik oilalarda birgina agressiv xulqda teskari korrelyatsiya kuzatildi. Bu esa tajanglikda kuzatildi ($r=-0,261$; $p < 0,05$).

Yuqoridagi agressiyali xulqlar zo‘ravonlik sharoitida namoyon bo‘lgan bo‘lsa-da, ammo ayrimlari esa tajanglikni har doim ham yaqqol ifodalashga urinishmas ekanlar. Bu balki erkaklar tomonidan namoyon etilganda yigitlikka xos mardlikni, ayollar tomonidan e‘tibor berilganda esa ayollarga xos hayoning bir unsuri mavjud degan xulosani keltirib chiqaradi.

Qishloq oilalarda zo‘ravonlik sharoitida xulq-atvorning ikki ko‘rinishi kuzatildi. Birinchisini izohladik, ya‘ni jismoniy agressiyani kuzatilganligi ($r=0,624$; $p<0,01$). Qishloq sharoitida ham ko‘p holatlarda jismoniy zo‘ravonlikda jismoniy agressiya markaziy o‘ringa chiqadi. Bunday hollarda erkaklar jismoniy kuch orqali ayolni o‘ziga bo‘ysundirmoqchi bo‘lishadi. O‘z navbatida zamonaviy ayollarning o‘z haq-huquqlarini bilib borishlari sababli, bunday vaziyatlar oilaviy munosabatlarning yanada taranglashuviga sabab bo‘ladi. Natijada huquqiy jihatdan masalaning yechimiga aniqlik kiritiladi. Psixologik yechim topishda ba‘zan jismoniy agressiyaning oqibatini yumshatish uchun ota-onalar va yaqin qarindoshlar dastlabki psixologik yordam choralarini qo‘llashga harakat qiladilar.

Ikkinchi korrelyatsiyaning ijobiy ko‘rinishini olgan natija xafagarchilik bilan bog‘liq agressiyali xulq-atvor shaklida kuzatildi. Bu holatda qishloq oilalarida agressiyali xulq real va tasavvur timsollari tarzida hasad va nafrat ko‘rinishida ifodalangani. ($r=0,620$; $p<0,01$). Ba‘zilar nafrat va hasadni oshkora aytishga xayrixoh bo‘ladi va haqiqiy ifodalashga harakat qiladi. Ikkinchisi esa, agressiyali xulq-atvor sharoitidagi tasavvurida ziddiyatlarni ifodalashga xayrixoh bo‘ladi.

O‘z navbatida zo‘ravonlikning hududiy jihatdan farqlarini ifodalashda er-xotinlarning nizoli vaziyatlarni boshqarishdagi xulq-atvor shakllarini shahar va qishloq oilalari misolida izohlashga harakat qilamiz. Buning uchun ham zo‘ravonlikning hududiy xususiyatlari bilan nizoli xulqni boshqarishdagi yetakchi faoliyat usullari o‘rtasidagi korrelyatsiyali bog‘lanishni o‘rganishga e‘tibor qartiladi. Nizoli xulq-atvor sharoitida shahar va qishloq oilasidagilar xulq-atvorni boshqarishda yetakchi faoliyat uslubi sifatda o‘ziga xos korrelyatsiyali bog‘lanishga ega bo‘ldilar.

Shahar oilalari zo‘ravonlik sharoitida o‘zining xulq-atvorini boshqarishda qarama-qarshilik uslubini yetakchi sifatida tanlar ekanlar ($r=0,484$; $p<0,01$). Bu esa ularning nizoli vaziyatlarning yechimini topishda, keskin vaziyatlarda ham o‘zlarining qanday imkoniyatga egaliklariga asoslanib, qarshilik ko‘rsatish usulini amalga oshirishga xayrixoh bo‘lar ekanlar. Aks holda o‘zlarida ishonch hissiga va imkoniyatlari yetarlicha bo‘lmagan sharoitda mag‘lubiyatni tan olishga moyil bo‘ladilar.

2-jadval.

Oilalardagi ayollarga nisbatan zo‘ravonlik sharoitida agressiv xulq shakllarining hududiy ifodalanishi

Ko‘rsatkichlar	Zo‘ravonlikning hududiy holatlari	
	Shahar (n=86)	Qishloq (n=74)
Qarama-qarshilik	0,484**	0,418**
Hamkorlik	0,541**	0,502**
Murosa	-0,111	-0,362*
Moslashuv	0,353*	0,528**

Izoh: * - $p<0,05$, ** - $p<0,01$

Nizoli vaziyatlarda hamkorlik usulini tanlashga ham xayrixohlar mavjud. Bu usulni tanlaganlar aslida oiladagi er-xotin o‘rtasidagi nizolarni yechimini topishda esa ular o‘zi va turmush o‘rtoqlari uchun foydali bo‘lgan yechimni taklif qiladilar. Buning uchun hamkorlik muhitida nizoning yechimini topish uchun chiqariladigan qarorda har ikki tomonning maqsad va intilishlari to‘liq o‘rganilishi lozim bo‘ladi ($r=0,541$; $p<0,01$).

Shuningdek, shahar oila a‘zolari zo‘ravonlik sharoitida moslashuv usulini ham tanlab turar ekanlar. Ushbu usul bo‘yicha ham nizoni boshqarishdagi yetakchi xulq usuli bilan zo‘ravonlik vaziyatini yumshatish imkoniyati yuqorida tahlil qilingan ikki usulga nisbatan bir muncha tafovutlanadi. Moslashuv usuliga tayanadiganlar muammoning yechimini topishda raqibi kabi muhim bo‘lmagan yoki raqib bilan munosabatlar mustaqil qadriyat bo‘lgan vaziyatlarda maqsadga erishish muhimroq ko‘rinish oladi. Oqibatda, oldindan aytib bo‘lmaydigan usulni qo‘llaydi. Maqsadni amalga oshirishdan voz kechishi sababli mehnat talab qilmasa, muvofiqliklar uning o‘zini o‘zi qadrlashiga va raqib bilan munosabatlariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Ba‘zan bu holat xavotirlanish va tushkunlikka olib kelishi ham mumkin ($r=0,353$; $p<0,05$).

Qishloq oilalarda zo‘ravonlik yuz berganda er bilan xotin o‘rtasidagi nizoli vaziyatlarni yumshatishda qarama-qarshilik usulidan ham samarli foydalanishlari mumkin ekan. Ba‘zan qishloq sharoitida erkaklarga xos shaddodlik, to‘porilik nizolarda o‘z sha‘nini himoya qilish qabilida qarshilik ko‘rsatish usulini ishonch bilan tanlanishiga sabab bo‘ladi ($r=0,438$; $p<0,01$).

Hamkorlik muhiti shahar oilasi vakillari tanlagandagi singari o‘zi va raqibi uchun foydali bo‘lgan taklif hisobida nizoli vaziyatni yumshatish va uning yechimini topishga intilish xos bo‘ladi. Bu esa har ikki tomoning imkoniyatlari va manfallarini yaxshilab chamalashni taqazo etar ekan ($r=0,502$; $p<0,01$). Qishloq oilasi vakillari tomonidan moslashuv usuli ham er-xotin o‘rtasidagi keskinlarning yechimini topishdagi yetakchi xulqni boshqarish usuli sifatida gavdalanadi. Oqibatda esa o‘zining kuch va imkoniyatlarini raqibning shartlari va ta‘siriga qaysidir ma‘noda moslashtirishiga to‘g‘ri keladi. Faqat bu usulni tanlaganda shaxsiy qadriyatlarni paymol qilmasligi lozim bo‘ladi ($r=0,502$; $p<0,01$).

Qishloq oilalaridagi hududiy jihatdan xulq-atvorni boshqarishdagi birgina usulda teskari korrelyatsiya koeffitsienti kuzatildi. Bu murosa usuli edi ($r=0,362$; $p<0,01$). Ayrim hollarda qishloq oilalarida nizoli hal etishda murosa yo‘lini tanlashni har doim ham ustuvor usul sifatida baholamas ekanlar. Tadqiqotda amalga oshirilgan tajriba natijalari asosida ayollarga nisbatan zo‘ravonlikni to‘liq shartlovchi omillarni aniqlash uchun faktorli tahlil usulini tatbiq etishni lozim topdik. Faktorli tahlil uchun tadqiqotda foydalanilgan barcha metodikalar natijalaridan foydalanildi. Uchinchi faktor xafagarchilik (-0,459), qarama-qarshilik (0,526) kabi yuqori yuklamali ijobiy va er-xotinlarning shaxs sifatida muvofiqligi (-0,675), ijtimoiy faollik (-0,511) va emotsional-psixoterapevtik (-0,531) singari salbiy yuqori yuklamali koeffitsiyentlardan iborat bo‘ldi.

Faktorning tarkibidagi koeffitsientlarga asoslanib, uchinchi faktorning **“Agressiya va qadriyatlar nomutanosibli”** deb nomlashga to‘g‘ri kelmoqda. Bu esa zo‘ravonlikka uchragan ayollar faqat turmush o‘rtoqlari emas, balki o‘zlaridagi agressiyaning ham qurboni bo‘ladi, degan xulosalar chiqarishga zamon yaratadi. Oqibatda “oiladagi qadriyatlarda ham nomutanosibliklar kelib chiqadi, ya‘ni er-xotinning shaxs sifatida mos emasligi, ijtimoiy faollikning pasayishi va emotsional-psixoterapevtik rolni bajaruvchi shaxsning oilada yo‘qligidan dalolat beradi”[4].

To‘rtinchi faktorda birgina yuqori ijobiy va birgina salbiy yuqori yuklamali koeffitsient mavjud, ya‘ni qochish (0,440) va o‘z harakatlarini ijobiy baholash (-0,740). Faktor zo‘ravonlikka uchragan ayollar nizoli vaziyatlardan chiqishda qochishni ustuvor usul sifatida tanlashi asosida, o‘z harakatlarini ijobiy baholashda yanglishishlariga to‘g‘ri keladi kabi fikr uyg‘otadi. Shu sababli faktor **“Nizo va o‘z imkoniyatlarini past baholash”** deb nomlandi.

Beshinchi faktorning tarkibida to‘rtta yuqori yuklamali salbiy koeffitsientlar aniqlandi. Nizoli vaziyatlarda hamkorlik (0,466) va murosa (-0,450)lar bilan er-xotining jinsiy munosabatlar (-0,624) va ota-ona tarbiyachi (-0,491) sifatidagi qadriyatlarida pasayishlar kuzatilmoqda. Bu faktor **“Nizo va er-xotin rollarining buzilishi”** deb nomlandi. Nizoli vaziyatlar er bilan xotining bioijtimoiy ehtiyojlari va faoliyat vazifalarida o‘zgarishlar keltirib chiqarmoqda.

Oltinchi faktorni xafagarchilik (-0,462), hamkorlik (-0,414), qarama-qarshilik (-0,451) va uzoqlashish (-0,417) kabi yuqori yuklamali salbiy koeffitsientlar qamrab olmoqda. Zo‘ravonlikka uchragan ayollarda xafagarchilikning ortishi, nizolarning yechimini topishda hamkorlik muhitining yo‘qligi, stress va frustratsiyalarga qarshilik ko‘rsatolmaslik, ularni kechirishning ahamiyatini o‘zida susaytira olmaslikka sabab bo‘lmoqda. Ushbu faktor **“Agressiya va nizoning kuchi”** deb nomlandi. Sababi, agressiya va nizoning ta‘siriga tushib qolgan ayol o‘zida ularning susaytiruvchi koping strategiya usullarini o‘zlashtira olmayotgan ekan.

Yettinchi faktor bitta yuqori yuklamali salbiy koeffitsient aniqlandi. Bu esa zo‘ravonlikka uchragan ayollarda maishiy-xo‘jalik yurish qadriyatlari bilan bog‘liq (-0,624). Ushbu faktor **“Maishiy-xo‘jalik yuritishdagi nomutanosiblik”** deb nomlandi. Yo oilada ayol, yo erning oilada maishiy-xo‘jalik yuritish rollarini maqsadga mos yurita olmasligi oqibatida ham zo‘ravonlik kelib chiqadi.

Sakkizinchi faktorda jismoniy agressiya (0,522), murosa (-0,479) va yuqori va quyi tonus (-0,547), ijobiy qayta baholash (-0,402) kabi ijobiy va salbiy ahamiyatli yuqori yuklamali munosabatlar kuzatildi. Bu esa ayollarga nisbatan zo‘ravonlikda agressiv xulq, nizolarda uning yechimini topishning ustuvor uslubini topa olmaslik, emotsional beqarorlikka, faoliyatini ijobiy qayta baholay olmaslik sababli ham jismoniy, ham ruhiy zo‘ravonlik vujudga keladi deyish mumkin. Sakkizinchi faktorni **“Agressiya va nizo ayollar emotsional beqarorligini keltiruvchi determinant”** deb nomlashga sabab bo‘ldi.

Tadqiqotda aniqlangan sakkizta ustuvor faktorlarni oilalarda uchraydigan ayollarga bo‘lgan zo‘ravonlikni belgilovchi ijtimoiy-psixologik omillar deb xulosalash mumkin.

Xulosa va takliflar.

1. Zo‘ravonlikka uchragan ayollar bilan meyordagi oila vakillarining zo‘ravonlik tushunchasiga nisbatan munosabatlarida o‘xshashlik va tafovutlar mavjud bo‘lib, meyordagi oila vakillari o‘zlarining tasavvurlari, kuzatishlari va sotsial munosabatiga ko‘ra xulosalagan. Zo‘ravonlikka uchragan ayollarning munosabatlari ushbu jarayonning to‘liq ishtirokchisi va jabrlanuvchisi sifatidagi xulosalariga asoslangan.

2. Zo‘ravonlikning eng ta‘sirchan turi sifati qo‘llaniladigan shakli ruhiy zo‘ravonlik ekanligi tasdiqlangan bo‘lsa-da, xususiyl hollarda zo‘ravonlik turlarining jismoniy, ruhiy, jinsiy va iqtisodiy turlarini o‘zaro almashinib turishi kuzatildi.

3. Zo‘ravonlikka uchragan ayollarning jabrdiyda sifatida jazolarga chidashlarining asosiy sharti ko‘proq oilaning sha‘nini saqlash, turmush o‘rtog‘i bilan ajrashib ketmaslik va farzandini yetim qoldirmaslik, ota-onasining ijtimoiy mavqeyini saqlash omillari bilan bog‘liq ekan.

4. Zo‘ravonlikka uchragan ayollarning muammolarini hal etishga birinchi yordam uchun murojaat qiladigan subyektlari ota-onalari hamda mahalla fuqaroligidan iborat bo‘ldi.

5. Ayollarga bo‘lgan zo‘ravonlik ko‘p uchraydigan holat notinch oilalar, spirtli ichimlikka ruju qo‘ygan va giyohvandlikka berilgan oila a‘zolari bor oilalarga xosdir.

6. Oilada zo‘ravonlikni kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi omillarga oiladagi diniy-axloqiy tarbiya va saviyaning pastligi, oila a‘zolar o‘rtasidagi nizo va qarama-qarshiliklar, oilaning kam ta‘minlanganligi va qiyinchilik, er-xotin xiyonati va noo‘rin rashkning ulushiga to‘g‘ri kelmoqd[4].

7. Jismoniy zo‘ravonlik ruhiy zo‘ravonlikni, ruhiy zo‘ravonlik boshqa barcha turdagi zo‘ravonlikka aylanishda yetakchi o‘ringa ega ekan[5].

8. Oilada erlar o‘z ijtimoiy rolini bajarmaganligi tufayli yuzaga keladigan zo‘ravonlikda ruhiy, oilada ayollar o‘z ijtimoiy rolini bajarmaganligi tufayli barcha turdagi zo‘ravonlik vujudga kelarkan.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. 2017-2021 – yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 5 ta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy uslubiy risola. // -Toshkent, Ma‘naviyat, 2017.

2. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. // URL:<http://www.lex.uz>.

3. “Xotin – qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni // URL:<http://www.lex.uz>.

4. Гусейнов А.А. Понятие насилия //Философия, наука, цивилизация. Под ред. Казютинского В.В.. -М., 1999.С. 293

5. Ziyavutdinova X.Sh. Oilaviy zo‘ravonlik muammosining ilmiy-nazariy asoslari // O‘quv-uslubiy qo‘llanma. - Andijon: “Hayot nashri-2020”, 2022. – 40 b.

Мирзаева Сайёра Рустамовна,
Чирчиқ давлат педагогика университети доценти,
психология фанлари бўйича фаласафа доктори (PhD)

ОИЛАЛИ ТАЛАБАЛАРДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ДЕТЕРМИНАНТЛАРИ

Аннотация. Детерминизм тамойилига кўра психика ишлаш шароити билан белгиланади ва шароит ўзгариши билан ўзгаради. Ҳайвонлар психикасининг тараққиёти табиий сараланиш билан, одам психикаси тараққиёти эса пайдо бўлиш шакллари, тараққиётда моддий нарсаларни ишлаб чиқариш усуллари, ижтимоий тараққиётнинг қонунлари билан белгиланади.

Мақолада оилали талабаларда соғлом турмуш тарзини ривожлантиришнинг ижтимоий - психологик детерминантлари масаласи ёритиб берилган.

Калит сўзлар: детерминизм, фаолият, тамойил, психика, ўзгариш, тараққиёт, режа, дастур, қонуният.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ЖЕНАТЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Согласно принципу детерминизма, психика определяется условиями труда и изменяется по мере изменения условий. Развитие психики животных определяется естественным отбором, а развитие психики человека – формами возникновения, способами производства находящихся в развитии материальных вещей и законами общественного развития.

В статье раскрывается проблема социальных и психологических детерминант формирования здорового образа жизни студентов, имеющих семьи.

Ключевые слова: детерминизм, деятельность, принцип, психика, изменение, прогресс, план, программа, закономерность.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF HEALTHY LIFESTYLE DEVELOPMENT IN MARRIED STUDENTS

Abstract. According to the principle of determinism, the psyche is determined by working conditions and changes as conditions change. The development of the animal psyche is determined by natural selection, and the development of the human psyche is determined by the forms of emergence, methods of production of material things in development and the laws of social development.

The article reveals the problem of social and psychological determinants of the formation of a healthy lifestyle for students with families.

Keywords: determinism, activity, principle, psyche, change, progress, plan, program, pattern.

Кириш. Саломатлик - ҳар бир инсон учун бебаҳо бойлик сифатида жамиятнинг ижтимоий иқтисодий ривожланишининг муҳим шартларидан бири бўлиб келмоқда. Инсон мустаҳкам саломатликка эга бўлгандагина бахтли бўлиб яшаши мумкин. Ҳар бир миллатга, ҳар бир мамлакат учун муқаддас бўлган тарихий, маданий, миллий қадриятларнинг барчасини жисмоний ва руҳий соғлом инсонгина ярата олади. Шундай экан саломатлик - мавжуд барча қадриятлар орасида энг олийси сифатида қадрланмоғи лозим.

Бугунги кунда оилада соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг долзарблиги катта аҳамият касб этади. Оила жамиятнинг энг асосий бўғини ҳисобланади. Оиладаги соғлом турмуш тарзи оила аъзоларининг нафақат жисмоний балки психологик жиҳатдан соғлом бўлишига таъсир ўтказиши.

Ҳозирги мустақиллик шароитида психологияга бўлган талаб-эҳтиёж кучайиб бормоқда. Ёшларни маънавиятини бойитиш учун уларни дунёқараши, тафаккури, иродаси умуман олганда онгини ўстириш зарур. Бунинг учун олимлар тажриба-синов ишларини кучайтиришлари, таълим жараёнини технологиялар асосида қайта қуришлари зарур. Ҳозирда Республикамиздаги олий таълим муассасалари психология бўлимлари, кафедра, лабораториялар илмий фикрлар марказига айлантилмоқда. Ҳозирги замон психологиясининг тамойиллари қуйидагича:

1. Детерминизм тамойили;
2. Онг ва фаолиятнинг бирлиги тамойили;

3. Психиканинг фаолиятда ривожланиш тамойили.

Тадқиқотнинг методологияси ва объекти. Детерминизм тамойилига кўра психика ишлаш шароити билан белгиланади ва шароит ўзгариши билан ўзгаради. Ҳайвонлар психикасининг тараққиёти табиий сараланиш билан, одам психикаси тараққиёти эса пайдо бўлиш шакллари, тараққиётда моддий нарсаларни ишлаб чиқариш усуллари, ижтимоий тараққиётнинг қонунлари билан белгиланади.

Саломатликни, кишининг ўз саломатлигига бўлган муносабатини шахснинг муҳим компоненти сифатида кўздан кечириш лозим. Айтиш мумкинки, мазкур соҳа жамият ўз кучи билан саломатлик муаммоларини ҳал этишга ожиз эканини англай бошлаши шарофати туфайли вужудга келган. “Хавф-хатар омиллари” касаллик ва ўлим билан боғлиқ, демакки уни ўрганиш ва баҳолаш ҳам психологияга ҳам тиббиётга дахлдордир [2]. Аммо кўплаб тадқиқотлар натижаларига асосланган бўлсак, шуни алоҳида эътироф этиш керакки, бугунги кунда тиббиёт соҳаси вакиллари саломатлик муаммосини педагог ва психологларга мурожаат этмасдан, ўз кучига таянган ҳолда ҳал эта олмаяпти. Зотан тиббиёт соҳаси ходимларининг ўзларида ҳам саломатлик билан боғлиқ муаммолар йилдан-йилга кўпаймоқда [3].

Соғлом турмуш таъминланган оилада оила аъзоларининг ҳаёти тартибли ва сариштали ташкил қилинади. Оилада улғаяётган ёш авлод жисмонан соғлом, ақлан зийрак, соғлом фикрлайдиган, тўғри хулосага келадиган, оила ва жамият манфаатлари учун меҳнат қиладиган ахлоқ ва маънавият сифатларини таркиб топдирган ҳаракатчан, иродали инсон бўлиб тарбияланади. Оиладаги соғлом турмуш тарзи оила аъзоларини хусусан ёш авлодни жисмоний, ақлий ривожлантириб оила ҳаётида ҳаракатни юзага келтириб уларни оила ҳаётига тайёрлашга хизмат қилади.

Онг ва фаолият бирлиги тамойилига кўра, онг ва фаолият бир-бирига қарама-қарши ҳам, айнан бир нарса ҳам эмас. Улар бир бутунликни ташкил этади. Онг фаолиятни ички режасини, дастурини ташкил этади. Бу тамойил психологларга инсон хулқ атвори, хатти ҳаракатлари ва фаолиятларини ўрганиш орқали кўзланган мақсадларга муваффақиятли эришишни таъминловчи ички психологик механизм, яъни психикани объектив қонуниятларини очишга имкон беради.

Психика ва онгнинг фаолиятида тараққий этиш тамойилига кўра, психикага тараққиёт маҳсулоти ва фаолият натижаси деб қаралса, уни тўғри тушуниш ҳамда тушунтириб бериш мумкин. Бу тамойил Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн каби психологларни ишларида акс этган [8; 9]. Л.С.Выготский таълим психикасини ривожлантиришни илгари суради [8]. С.Л.Рубинштейн “Онг фаолиятда пайдо бўлиб, фаолиятда шаклланади” деган эди [9].

Тадқиқот натижалари ва муҳокамаси. Мулоқотнинг перцептив томони кишиларнинг бир-бирини идрок этиш жараёни бўлиб, инсоннинг инсон томонидан идрок этилиши ижтимоий перцепция дейилади. Дастлаб, бу атама Ж.Брунер томонидан 1947 йил ишлатилган бўлиб, у перцептив жараёнларнинг ижтимоий детерминациясини англаган [3]. Кейинчалик бу атама бошқачарок маънога эга бўлиб, у ижтимоий объектларга, яъни одамлар, ижтимоий гуруҳлар, катта ижтимоий тузилмаларни идрок этиш жараёнини англата бошлаган.

Ижтимоий перцептив жараёнларда индивид қуйидагиларни идрок этиши мумкин:

- 1) ўз гуруҳига мансуб индивидни;
- 2) бошқа гуруҳга мансуб индивидни;
- 3) ўзининг гуруҳини;
- 4) ўзга гуруҳни.

Мулоқот жараёнида бир-бирини идрок этаётган одамлар бир-бирини тушунишга ҳаракат қиладилар. Бунинг учун қуйидаги механизмлар ишга солинади:

Идентификация - инсоннинг ўзини ҳаёлан суҳбатдоши ўрнига қўйиши орқали унинг фикрлари ва тасаввурларини тушунишга интилиши;

Эмпатия - инсоннинг ўзини ҳаёлан суҳбатдоши ўрнига қўйиши орқали унинг кечинмалари ва хиссиётларини тушунишга интилиши;

Рефлексия - инсоннинг суҳбатдоши томонидан қандай идрок этилаётгани ва тушунилаётганини англашга интилиши;

Стериотипизация - инсоннинг суҳбатдошини тушунишга интилиши йўлида муайян шаблонлардан фойдаланиши.

Ҳар бир шахснинг шахсияти унинг индивидуаллигини ташкил этувчи ва шахснинг ўзига хослигини, унинг бошқа одамлардан фарқини ташкил этувчи психологик хусусиятларнинг ўзига хос комбинацияси билан таъминланган.

Индивидуаллик - темперамент, характер, одатлар, устувор қизиқишлар, когнитив жараёнларнинг сифатларида (идрок, хотира, фикрлаш, тасаввур), қобилиятларда, индивидуал фаолият услубида ва бошқаларда намоён бўлади. Ушбу психологик хусусиятларнинг ўхшаш комбинациясига эга инсоннинг бир хил одам йўқ, инсоннинг шахсияти ноёбдир.

Илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, баъзи психологик омиллар фанда жуда яхши ўрганилган, масалан: касбий аҳамиятга эга бўлган шахсий хусусиятларнинг роли (А.В.Бодров) [1], ижобий мотивациянинг таъсири. касбий маҳорат даражасини ошириш (Э.М.Борисова, А.Б.Орлов ва бошқалар); касбий муваффақиятнинг ҳамкасблар ва бошқарув билан муносабатларга боғлиқлиги (Л.Г.Дикая). Биз “шахсий детерминантлар” атамаси деб атайдиган бошқа омилларнинг маъноси ҳали етарлича ўрганилмаган [11].

Худди шу тенденция шахсларо муносабатлар соҳасида ҳам кузатилади, бунда субъектлар ўзларининг ижтимоий доираларини фаол шакллантира олмайдилар ва ўзларининг шахсларо муносабатларини шерикларининг фаолияти натижаси деб билишга мойилдилар.

М.А.Томашевская томонидан ўтказилган тадқиқотда оилали талабаларда соғлом турмуш тарзини ривожлантириш, талабалар ўртасида оила ва унинг замонавий моделини тушунишда аниқланган қийинчиликлар ҳақида қуйидаги жиҳатларни очиб берди:

- оила психологияси ва педагогикаси соҳасидаги билимларнинг етишмаслиги;
- ўз-ўзини тартибга солиш техникаси ҳақида маълумотнинг етишмаслиги;
- шахсларо муносабатларни тартибга солишда коммуникатив кўникмаларни ривожлантирмаслик;
- фикрлаш ва хатти-ҳаракатларнинг стереотиплари [4].

Шундай қилиб, мавжуд қарама-қаршиликларни назарий таҳлил қилиш, талабаларнинг келажакдаги оила ҳақидаги ғояларини шакллантиришдаги қийинчиликларини тажриба синовида текшириш ёшларнинг оила ҳақидаги ғояларини ижтимоий-психологик белгилловчи омилларини ўрганишга асос бўлди.

Оилали талабаларда соғлом турмуш тарзини ривожлантиришнинг ижтимоий - психологик детерминантларига С.Скребнер уч турдаги компонентларни белгилайди: мода, маданият ва анъана. Авлодлар томонидан ўзгармаган маданий ғоялар доимийроқдир. Маросимлар билан боғлиқ бўлган анъанавий ғоялар катта ижтимоий гуруҳда ҳам, оилада ҳам мавжуд. Мода қисқа вақтни олади, у эҳтиёжларга қараб шаклланмайди, балки реклама, оммавий ахборот воситалари ёрдамида у имплантация қилинади.

Ижтимоий онгнинг элементлари жамиятда содир бўлаётган ҳодисалар ҳақидаги инсоннинг ижтимоий ғояларидир. Уларга илмий қарашлар, таълим тизими, мафкуравий муносабатлар, маданий кадрятлар ва бошқа ҳамма нарса таъсир қилади [1].

С.В.Ковалев, ёшларнинг ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англаши билан белгиланадиган оилани яратишга тайёргарлиги таъсирининг аҳамиятини таъкидлайди. У оила ҳақидаги ғоялардан келиб чиқади, ўз олдига ва бошқаларга мажбуриятларни қабул қилиш имконияти, яқинлашиб келаётган масъулият, ғамхўрлик қилиш зарурати ва чекловларни қабул қилишни тушунтиради. Демак, талабалар учун келажакдаги оилавий ҳаёт ҳақидаги лойиҳа асосида шаклланган ғоя айниқса муҳимдир [7].

Талаба ёшларда оила ҳақидаги ижтимоий-психологик ғояларнинг шаклланишига таъсир этувчи омилларни ўрганишда муҳим кадрятларни шакллантиришга эътибор қаратилди. Маълумки, бўлажак турмуш ўртоқлар ўртасидаги кадрятлардаги фарқ оиланинг ҳаёт сифати ва унинг мавжудлиги учун муҳим аҳамиятга эга. Агар турмуш ўртоқлардан бири учун муҳим бўлган кадрятлар бошқаси учун аҳамиятсиз бўлса, бу оила моделига таъсир қилиши мумкин. Оила бир бутун бўлиб қолмайди, у мафкуравий табиатдан келиб чиқадиган ички қарама-қаршиликлар туфайли парчаланишга мойил бўлади.

Талабаларнинг оила ҳақидаги ғояларини ижтимоий-психологик ўрганиш турли усуллар ёрдамида амалга оширилди: муаллифнинг сўровномаси, талабалар билан индивидуал суҳбатлар, ижтимоий муаммолар контекстида замонавий оила ҳақида мунозара, терминал кадрятлар сўрови ва бошқалар.

Талабаларнинг оила ҳақидаги ғояларини ҳиссий-баҳолаш ва когнитив компонентларини ўрганиш учун муаллиф сўровномаси тузилди. Унда севги ва ҳамдардлик, ғамхўрлик ва масъулият, ҳиссий қўллаб-қувватлаш ва меҳр, касбдаги муваффақият ва мартаба ҳақидаги ғояларни акс эттирувчи саволлар мавжуд.

Талабаларнинг эркак ва аёл ўртасидаги оилавий ролларнинг бажарилиши ҳақидаги фикрлари фарзанд тарбияси, оиладаги ҳиссий муҳит, бўш вақтни ташкил этиш, оилани моддий қўллаб-қувватлаш масалаларида ўз ифодасини топди.

Олинган натижалар тахлили биринчи ва учинчи курс талабалари томонидан терминал кийматларни танлашдаги фарқни кўрсатади.

Биринчи курс талабалари учун “оила” киймати 4-ўринда танланди. Бундай танловнинг сабаби аниқ: биринчи курс талабалари бу ҳақда ўйламайдилар ва бу ёшда ўзларининг оила моделини тасаввур қилишда қийналадилар. Улар учун энг муҳим қадрият - бу ўқитиш ва таълим, бу даража бўйича 1-ўринда эдилар. Биринчи курс талабалари учун рейтинг бўйича 3-ўринда дам олиш ва сеvimли машғулотлар муҳим аҳамиятга эга. 2-ўринда ижтимоий ҳаёт, 5-ўринда касбий фаолият.

3-курс талабалари учун терминал қадриятлар даражаси бўйича касбий фаолият биринчи ўринда, оила 2-ўринда, ижтимоий ҳаёт 3-ўринда, таълим ва тарбия 4-ўринда, дам олиш ва сеvimли машғулотлари 5-ўринда. Учунчи курс талабаларининг шахсий етуклигининг ошиши оила ғоясига жиддийроқ муносабатни белгилайди: биринчи навбатда, келажакдаги касбий фаолият улар учун, кейин эса оила учун муҳимдир. 3-курс талабалари жамоат ҳаётида фаол қизиқиш ва амалий иштирок этишади: кўнгилчилар дастурларида, экологик, маданий ва маърифий лойиҳаларда иштирок этишади. Учунчи курс талабалари рейтингида охириги ўринни бўш вақт ва сеvimли машғулотлар эгаллайди.

Талабаларнинг оилага нисбатан ҳиссий-баҳолаш муносабатини анкета ёрдамида ўрганиш натижасидан маълум бўлдики, кўпчилик (78%) учун оила ғояси “севги”, “ҳамдардлик”, “тушуниш” туйғуларига асосланади. Талабаларнинг 65 фоизи оила учун “ғамхўрлик” ва “масъулият”ни муҳим деб ҳисоблайди, 60 фоизи “боғланиш”ни оилавий муносабатлар учун одат сифатида асосий фазилатлар деб билади.

Бинобарин, бизнинг намунамиздаги аксарият талабалар учун келажакдаги оилани яратиш учун ўзаро ҳис-туйғулар зарур бўлиб туюлади. Улар оила нафақат меҳр-оқибат, ҳамдардлик, балки ғамхўрлик, масъулият, ўзаро ҳурмат, ўзаро ёрдам ва турмуш ўртоқлар ўртасидаги тотувлик тимсолидир, деб ҳисоблашади.

Қабул қилинган жавобларни сифатли таҳлил қилиш натижаларига кўра, субъектларнинг оила ғоясига прагматик ёндашуви аниқланди: респондентларнинг 46 фоизи оилани яратиш ҳисоб-китоб ва ўзи ва келажак учун фойдали эканлигига ишонишади. Ушбу респондентлар оила қуришдаги муваффақиятларини ўз фаровонлигига эришиш, моддий муаммоларни ҳал қилиш ва жамиятда маълум мақомга эга бўлиш учун зарур деб ҳисоблашади. Субъектларнинг бу қисми ҳисоб-китобларга, ўзларининг фаровонлигига, моддий ва ижтимоий муваффақиятларга интилишларига асосланган, уларнинг “лойиҳаси” - оилани амалга оширишни англатади.

Шундай қилиб, талабаларнинг оила ҳақидаги ғояларини белгиловчи омиллар нафақат сеvги ва ҳамдардликка асосланган ижобий ҳиссий муносабат, балки ўз фаровонлиги ва фойдасига эришишга қаратилган истеъмолчи муносабатларини ҳам ўз ичига олади.

Оилали талабаларда соғлом турмуш тарзини ривожлантиришнинг ижтимоий - психологик детерминантлари оммавий ахборот воситаларида оила институтининг инқирози, унинг барбод бўлиши, жамиятнинг асосий бўғинини сақлаб қолишнинг аҳамияти ва ҳоказолар ҳақида тез-тез гапирилаётганини инобатга олган ҳолда, олиб борилган тадқиқотларнинг самарадорлигини белгилайди.

Хулоса. Оилали талабаларда соғлом турмуш тарзини ривожлантиришнинг ижтимоий - психологик детерминантлари борасидаги изланишлар қуйидагича хулосалар чиқариш имконини берди:

1. Оила ҳақидаги ижтимоий ғояларнинг тузилиши кўп функцияли ва мураккаб эканлиги, у ўзида образ ва унинг шахс учун маъносини бирлаштирганлиги аниқланди. Уларнинг ўзагини халқнинг тарихий, ижтимоий ва мафкуравий яшаш шароитлари билан белгиланадиган барқарор шаклланиш ташкил этади.

2. Назарий ва эмпирик тадқиқотлар жараёнида ёшларнинг оила ҳақидаги ғояларини шакллантиришга ҳал қилувчи омилларнинг ижтимоий таъсири ҳақидаги хулосалар тасдиқланади: бу ота-она, оила, дўстлар, таълим, Интернет, оммавий ахборот воситаларидир.

3. Сўровнома натижаларига кўра, қабул қилинган анъанавий меъёрлар ва оилавий ролларнинг ролини сақлаб қолиш тенденцияси аниқланди, аммо шахснинг индивидуаллигини ҳисобга олган ҳолда никоҳдан олдинги хатти-ҳаракатлар ҳақидаги ғояларни ўзгартириш режалаштирилган.

4. Талабаларнинг оила ролларини тақсимлаш ҳақидаги тасаввурларида тарбиячининг асосий роли ва оилада ҳиссий ижобий муҳитни сақлаш аёлга, моддий ёрдам эса эркакка тегишли.

5. Терминал кадрятларни ўрганиш севги ва ҳамдардлик, масъулият ва ғамхўрликнинг ҳал қилувчи қийматини очиб берди.

6. Талабаларнинг оила ҳақидаги ғояларини ижтимоий-психологик белгиловчи омилларга нафақат севги ва ҳамдардликка асосланган ижобий эмоционал муносабат, балки ўз фаровонлиги ва манфаатини олишга қаратилган истеъмомли муносабатлари ҳам қиради. Талабалар ижтимоий аҳамиятга эга бўлган кадрятлардан кўра шахсий ҳаёт ва касбий ўзини ўзи англаш кадрятларига кўпроқ эътибор беришади.

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий вазиятда оилани қўллаб-қувватлаш, анъанавий оилавий кадрятларни таълим, маданият ва оммавий ахборот воситалари орқали етказиш ижтимоий соҳадаги давлат сиёсатининг муҳим устувор йўналишларидан биридир.

Хулоса қилиш учун шуни таъкидлаш мумкинки, талабаларнинг оила ҳақидаги ғояларини ижтимоий-психологик жиҳатдан аниқлашни ўрганиш зарур ва муҳимдир.

Адабиётлар:

1. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование : научно-методическое пособие / Ю.Е. Алешина. - М.: Редакционно-издательский центр консорциума «Социальное здоровье России», 2004. -284 с.
2. Бодров В.А. Касбий фаолият психологияси: назарий ва амалий муаммолар М. 2006. 622 б.
3. Брунер Джером. Культура образования (пер. Л.В. Трубициной, А.В. Соловьева). – М., 2006
4. Гетте-Борисова, И. В. Психологические условия развития волевых качеств личности у студентов вуза: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Гетте-Борисова, Илона Викторовна. - Сочи, 2005. - 182 с.
5. Джураев Р.Х. ва бошқ. Педагогик атамалар луғати. - Т.: «Фан», 2008.
6. Коул 1977 М. Cole, S. Screebner. Коул М. Культура и мышление: Психологический очерк: Пер. с англ. / М. Коул, С. Скробнер. - М.: Прогресс, 1977.-261 с.
7. Ковалев И. В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.). — М.: Наука, 1981.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2006. - 713.
9. Словарь Л. С. Выготского / Под ред. А. А. Леонтьева. М.: Смысл, 2004. 119 с.
10. Толипов У., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. - Т.: «Фан», 2006.
11. Улыбин С.В. Психологические факторы, влияющие на профессиональную деятельность человека // Мир психологии. 2008. № 4. С. 262-268.
12. Хужаев Н. ва бошқалар. Педагогика асослари. - Т.: «Навруз», 2003.

Исмоилов Темура Исломович,
исполняющий обязанности профессора кафедры «Национальная идея
и правовое воспитание» Наманганского государственного университета
temur_86@mail.ru

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ВЕРБАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация. Данная статья исследует важные факторы, которые оказывают влияние на процесс формирования вербально-коммуникативных компетенций у будущих педагогов. Авторы анализируют современные требования к образованию и педагогической деятельности, а также исследуют психологические и педагогические аспекты, влияющие на развитие этих компетенций. В статье рассматривается влияние образовательной среды, методов обучения, педагогической практики, а также личностных особенностей будущих педагогов на формирование и развитие их вербально-коммуникативных навыков. Также освещаются важные аспекты профессионального роста педагогов в контексте эффективной коммуникации с учащимися, коллегами и родителями. Статья предоставляет ценные практические рекомендации для учителей, педагогических вузов и педагогических практикантов, помогая им лучше понимать и учитывать факторы, влияющие на формирование вербально-коммуникативных компетенций, что, в свою очередь, способствует повышению качества образования и воспитания.

Ключевые слова: вербально-коммуникативные компетенции, педагогическое образование, формирование навыков общения, образовательная среда, личностные особенности, профессиональный рост, эффективная коммуникация, учителя будущего, педагогические методы, психологические аспекты обучения, коммуникативные навыки, образовательные требования, коммуникационная компетенция.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING VERBAL-KOMMUNIKATSION KOMPETENTLARINING SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Annotatsiya. Ushbu maqola bo'lajak o'qituvchilarda verbal va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish jarayoniga ta'sir qiluvchi muhim omillarni o'rganadi. Mualliflar ta'lim va pedagogik faoliyatga qo'yiladigan hozirgi talablarni tahlil qiladilar, shuningdek, ushbu vakolatlarni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi psixologik va pedagogik jihatlarni o'rganadilar. Maqolada ta'lim muhiti, o'qitish usullari, pedagogik amaliyot, shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarning shaxsiy xususiyatlarining verbal va kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga ta'siri muhokama qilinadi. Shuningdek, u talabalar, hamkasblar va ota-onalar bilan samarali muloqot qilish sharoitida o'qituvchilarning kasbiy o'sishining muhim jihatlari yoritadi. Maqolada o'qituvchilar, pedagogika oliy o'quv yurtlari va pedagogika stajyorlari uchun qimmatli amaliy tavsiyalar berilgan bo'lib, ular og'zaki va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni yaxshiroq tushunish va hisobga olishga yordam beradi, bu esa, o'z navbatida, ta'lim va tarbiya sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: verbal va kommunikativ kompetensiyalar, pedagogik ta'lim, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish, ta'lim muhiti, shaxsiy xususiyatlar, kasbiy o'sish, samarali muloqot, kelajak o'qituvchilari, pedagogik usullar, ta'limning psixologik jihatlari, muloqot qobiliyatlari, ta'lim talablari, kommunikativ kompetensiya.

FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF VERBAL-COMMUNICATIONAL COMPETENCES OF FUTURE TEACHERS

Abstract. This article explores important factors that influence the process of forming verbal and communicative competencies in future teachers. The authors analyze the current requirements for education and pedagogical activity, and also explore the psychological and pedagogical aspects that affect the development of these competencies. The article discusses the influence of the educational environment, teaching methods, pedagogical practice, as well as the personal characteristics of future teachers on the formation and development of their verbal and communicative skills. It also highlights important aspects of the professional growth of teachers in the context of effective communication with students, colleagues and parents. The article provides valuable practical recommendations for teachers, pedagogical universities and

pedagogical interns, helping them to better understand and take into account the factors influencing the formation of verbal and communicative competencies, which, in turn, contributes to improving the quality of education and upbringing.

Key words: *verbal and communicative competences, pedagogical education, communication skills development, educational environment, personal characteristics, professional growth, effective communication, teachers of the future, pedagogical methods, psychological aspects of learning, communication skills, educational requirements, communication competence.*

Введение. Вербально-коммуникативные компетенции играют важную роль в профессиональной деятельности педагогов. Они определяют способность преподавателя эффективно общаться со студентами, устанавливать доверительные отношения и успешно передавать знания. Формирование этих компетенций у будущих педагогов является важной задачей в педагогическом образовании. В данной статье мы рассмотрим факторы, которые оказывают влияние на развитие вербально-коммуникативных навыков у будущих педагогов.

1. Педагогическая подготовка и образовательная среда

Одним из ключевых факторов формирования вербально-коммуникативных компетенций является образовательная среда и профессиональная подготовка будущих педагогов. Университеты и педагогические институты должны предоставлять студентам возможность практиковаться в общении с различными аудиториями, проводить тренинги и семинары по коммуникации, а также обучать эффективным методам обучения и взаимодействия.

2. Личностные характеристики будущих педагогов

Личностные особенности играют значительную роль в формировании вербально-коммуникативных компетенций. Сюда входят эмпатия, толерантность, умение слушать и адаптироваться к разным стилям общения. Будущие педагоги с развитыми эмоциональными и социальными навыками обычно легче устанавливают доверительные отношения со своими учениками.

3. Практика и опыт

Ничто не заменит практику в разнообразных образовательных средах. Будущие педагоги должны иметь возможность стажироваться в школах, вузах и других учебных заведениях. Работа с разными возрастными группами и категориями студентов помогает развивать адаптивные коммуникативные стратегии.

4. Специализированные тренинги и курсы

Существует множество специальных тренингов и курсов, которые помогают будущим педагогам улучшить свои коммуникативные навыки. Эти программы могут включать в себя обучение эффективному ведению уроков, техникам управления классом и развитию лидерских качеств.

5. Поддержка и обратная связь

Важным фактором является наличие менторов и возможность получения обратной связи. Педагоги, находящиеся на начальном этапе своей карьеры, могут извлечь ценные уроки из опыта более опытных коллег.

6. Социокультурный контекст

Социокультурный контекст также влияет на вербально-коммуникативные компетенции. Разные культуры и социальные группы могут иметь разные ожидания от общения, и педагоги должны быть готовы к адаптации своего стиля коммуникации под конкретный контекст.

7. Современные технологии

В современном мире технологии играют важную роль в коммуникации. Будущие педагоги должны уметь использовать современные средства коммуникации, такие как онлайн-платформы и социальные сети, для взаимодействия со студентами и коллегами.

Формирование вербально-коммуникативных компетенций является многогранным процессом, зависящим от множества факторов. Сочетание педагогической подготовки, личностных характеристик, опыта, обучения и поддержки помогает будущим педагогам развивать необходимые навыки для успешной профессиональной деятельности. Учитывая важность этих компетенций в сфере образования, обеспечение их развития должно быть приоритетом в системе подготовки будущих педагогов. Вербально-коммуникативные навыки являются одним из ключевых аспектов успешной педагогической деятельности. Педагоги должны уметь эффективно общаться с учащимися, родителями и коллегами, а также уметь объяснять сложные концепции и стимулировать интерес к учебному процессу. Формирование вербально-коммуникативных компетенций у будущих педагогов

является актуальной задачей образовательной системы. В этой статье мы рассмотрим основные факторы, влияющие на развитие этих навыков у будущих педагогов.

Образовательная среда, в которой студенты готовятся к будущей профессии, играет важную роль в формировании вербально-коммуникативных компетенций. Университеты и педагогические колледжи должны создавать условия, способствующие развитию навыков общения. Это включает в себя организацию семинаров, мастер-классов, дебатов, а также практику на уроках и воспитательной работе с учащимися. Профессиональная подготовка педагогов должна включать в себя специальные курсы и тренинги по развитию коммуникативных навыков. Эти курсы могут включать в себя обучение артикуляции, голосовому контролю, техникам управления классом и конфликтному разрешению. Педагоги должны также учиться адаптировать свой стиль общения к разным возрастным группам и потребностям учащихся.

Формирование вербально-коммуникативных компетенций требует от студентов самостоятельной работы. Это включает в себя чтение специализированной литературы, анализ образцов хорошей коммуникации, запись и анализ собственных уроков и бесед с учащимися. Студенты также могут использовать современные технологии, такие как запись видео уроков и их последующий анализ. Практический опыт играет решающую роль в формировании навыков коммуникации. Студенты-педагоги должны иметь возможность работать с учащимися в реальных условиях. Это может быть организация стажировок, педагогическая практика в школах или работа в воспитательных центрах. Чем больше опыта студенты получают, тем увереннее и более компетентными станут их коммуникативные навыки.

Студенты-педагоги должны получать поддержку и обратную связь от опытных наставников и профессионалов. Конструктивная критика и рекомендации помогут студентам улучшать свои коммуникативные навыки и совершенствовать свою работу. Личностные характеристики играют также важную роль в формировании вербально-коммуникативных компетенций. Эмпатия, терпимость, толерантность, умение слушать и понимать потребности учащихся – все это важные аспекты, которые могут быть развиты как часть профессиональной подготовки будущих педагогов.

Вербально-коммуникативные компетенции играют ключевую роль в профессиональной деятельности будущих педагогов. Способность эффективно общаться с учениками, коллегами и родителями является одним из важнейших аспектов успешной педагогической практики. Формирование этих компетенций начинается задолго до вступления в профессию и зависит от множества факторов. В данной статье мы рассмотрим основные факторы, влияющие на формирование вербально-коммуникативных компетенций будущих педагогов. Образование и профессиональная подготовка играют важнейшую роль в формировании вербально-коммуникативных компетенций будущих педагогов. Студенты педагогических вузов изучают теоретические и практические аспекты коммуникации, психологии общения и методики обучения. Кроме того, они проходят практику, которая помогает им развивать навыки общения с разными возрастными группами и типами личностей.

Опыт общения и социальные навыки Опыт общения в различных социальных средах также играет роль в формировании вербально-коммуникативных компетенций. Люди, которые активно общаются с разными людьми, развивают навыки эмпатии, адаптации к различным стилям общения и умение выражать свои мысли четко и понятно. Самосознание и развитие личности Самосознание и развитие личности оказывают непосредственное влияние на вербально-коммуникативные навыки. Человек, который осознает свои сильные и слабые стороны в общении, способен более эффективно работать над улучшением своих навыков. Постоянное стремление к самосовершенствованию помогает развивать умение адаптироваться к разным ситуациям и аудиториям.

Культурное и межличностное разнообразие Мировоззрение и опыт общения с представителями разных культур и социальных групп способствуют развитию вербально-коммуникативных компетенций. Будущие педагоги, обучаясь в многонациональной и разнообразной среде, учатся уважать и понимать различия в культурных особенностях, что помогает им становиться более толерантными и умелыми в общении. Поддержка и обратная связь Роль наставников и опытных коллег в формировании коммуникативных навыков не может быть недооценена. Педагоги, получая обратную связь и советы от более опытных профессионалов, могут быстрее развивать свои вербально-коммуникативные навыки. Это также способствует интеграции теоретических знаний в реальную практику.

Самостоятельное изучение и практика Самостоятельное изучение литературы по коммуникации, участие в мастер-классах и тренингах, а также систематическая практика общения в

разных контекстах - все это способствует улучшению вербально-коммуникативных компетенций. Педагоги, которые активно работают над своими навыками общения, могут достичь более высокого уровня профессионализма. Итак, формирование вербально-коммуникативных компетенций будущих педагогов зависит от множества факторов, включая образование, опыт, самосознание и культурное разнообразие. Эти навыки являются неотъемлемой частью успешной педагогической практики и требуют постоянного самосовершенствования и развития.

Заключение. Формирование вербально-коммуникативных компетенций у будущих педагогов – это сложный и многогранный процесс, зависящий от множества факторов. Образовательная среда, профессиональная подготовка, самостоятельная работа, практика, поддержка и личностные особенности – все эти факторы взаимодействуют и влияют на развитие навыков коммуникации у будущих педагогов. Важно, чтобы образовательные учреждения и система поддержки студентов уделяли достаточное внимание этому процессу, так как от качества вербально-коммуникативных компетенций зависит качество образования и успех будущих педагогов в их профессиональной деятельности.

Литература:

1. Гудкіна, М. П., & Столяр, В. В. (2019). Вплив педагогічного інституту на розвиток мовно-комунікативної компетентності майбутніх учителів. Педагогічна освіта: теорія і практика, (27), 7-12.
2. Льюн, В. В. (2017). Мовно-комунікативна підготовка майбутніх учителів у вищих навчальних закладах. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки, 150, 41-46.
3. Мацкевич, А. Н., & Коновалова, Т. В. (2018). Формирование коммуникативной компетентности будущих педагогов в условиях современного образования. Молодой ученый, (2), 78-81.
4. Зимняя, И. А. (2015). Коммуникативная культура будущего учителя. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Психология и педагогика, (1), 45-51.
5. Гордеев, А. В., & Пономарев, В. А. (2016). Психология общения и межличностных отношений. СПб: Питер.
6. Девитт, Р. (2003). Как говорить, чтобы дети слушали, и как слушать, чтобы дети говорили. М.: Олимп-Пресс.
7. Карнеги, Д. (2007). Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. М.: Эксмо.
8. Голдштейн, В. М. (2010). Эффективное общение. Практическое пособие. М.: Эксмо.
9. Шевцов, А. Н. (2018). Коммуникативные компетенции будущего педагога в условиях современного образования. Вестник Челябинского государственного педагогического университета, (1), 60-64.
10. Герцева, Л. М. (2014). Педагогическая коммуникология: теория и практика. М.: Просвещение.

Кулиев Ёркин Каримович,
Преподаватель кафедры «Социологии и психологии»
Бухарского государственного университета

К НЕКОТОРЫМ ОСОБЕННОСТЯМ ФОРМИРОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОГО ОТНОШЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена анализу основных проявлений коррупционного поведения, антикоррупционного образования, формирования антикоррупционного мышления, прочных нравственных основ личности, гражданской позиции и устойчивых навыков антикоррупционного поведения. Предложены способы формирования антикоррупционного мышления среди сотрудников различных организаций и студентов учебных заведений Узбекистана.

Ключевые слова: коррупция, антикоррупционное поведение, профессиональная этика, правовое сознание, антикоррупционное образование, антикоррупционное мышления.

KORRUPSIYAGA QARSHI MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISHNING AYRIM XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqola korrupsiyaga qarshi xulq-atvorning asosiy ko'rinishlarini tahlil qilish, korrupsiyaga qarshi ta'lim, korrupsiyaga qarshi tafakkurni shakllantirish, shaxsning mustahkam axloqiy asoslari, fuqarolik pozitsiyasi va korrupsiyaga qarshi xulq-atvorning barqaror ko'nikmalariga bag'ishlangan. O'zbekistondagi turli tashkilotlar xodimlari va ta'lim muassasalari o'quvchilarida korrupsiyaga qarshi fikrlashni rivojlantirish usullari taklif etilmoqda.

Kalit so'zlar: korrupsiya, korrupsiyaga qarshi xulq-atvor, kasbiy etika, huquqiy ong, korrupsiyaga qarshi ta'lim, korrupsiyaga qarshi tafakkur.

SOME FEATURES OF THE FORMATION OF AN ANTI-CORRUPTION ATTITUDE

Abstract. The article is devoted to the analysis of the main manifestations of corruption behavior, anti-corruption education, the formation of anti-corruption thinking, strong moral foundations of personality, citizenship and sustainable skills of anti-corruption behavior. The ways of forming anti-corruption thinking among employees of various organizations and students of educational institutions of Uzbekistan are proposed.

Keywords: corruption, anti-corruption behavior, professional ethics, legal consciousness, anti-corruption education, anti-corruption thinking.

Введение.

Для противодействия коррупции необходимо, прежде всего, воздействовать на её социальные корни, а также причины, которые её репродуцируют. На сегодняшний день актуальны тенденции антикоррупционного образования, который является целенаправленным процессом обучения и воспитания в интересах личности, общества и государства. Антикоррупционное образование реализуется в образовательных учреждениях для решения задач формирования антикоррупционного мировоззрения, повышения уровня правосознания и правовой культуры обучающихся.

В последнее время в нашей стране проводится плодотворная работа для того, чтобы каждый молодой человек мог достойно занять своё место в обществе и проявить свой потенциал. Значительные изменения произошли и в области прав человека. В стране принята Национальная стратегия по правам человека. Ведётся широкомасштабная работа по борьбе с коррупцией. В связи с этим были приняты важные документы и создана самостоятельная структура - агентство по борьбе с коррупцией.

Коррупционное поведение

Коррупционное поведение может допускать как руководитель, так и служащий. Видами коррупционного поведения руководителя являются: протекционизм, фаворитизм, nepotizm (кумовство), а также злоупотребление служебным положением. Протекционизм представляет собой систему покровительства, карьерного выдвижения, предоставления преимуществ по признакам родства, землячества, личной преданности, приятельских отношений с целью получения корыстной выгоды. Фаворитизм выражается в демонстративном приближении к себе своих любимцев; показном

делегировании им тех или иных полномочий, не соответствующих статусу; незаслуженном выдвижении их по службе и поощрении, награждении; необоснованном предоставлении им доступа к материальным и нематериальным ресурсам. Непотизм является моральным покровительством руководителя своим родственникам и близким людям, при котором выдвижение и назначение на должности в органах внутренних дел производятся по признакам религиозной, кастовой, родовой принадлежности, а также личной преданности руководителю. Злоупотребление властью (служебным положением) есть умышленное использование своих должностных полномочий и преимуществ вопреки интересам служебного долга, исходя из корыстной личной заинтересованности.

В законе Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» от 3 января 2017 года было принято в целях внедрения в жизнь общества благородных идей “интересы человека превыше всего”, “народ должен служить нашему народу, а не государственным органам”, а также эффективной организации работы по противодействию коррупции в обществе. Необходимо отметить, что это, в свою очередь, послужит эффективному завершению стратегических реформ, положивших начало новому этапу развития Узбекистана, а также положит конец “скрытой экономике”.

Коррупционные ситуации

Коррупционными ситуациями является любая ситуация в служебном поведении государственного служащего, содержащая конфликт интересов. Антикоррупционное образование является целенаправленным процессом обучения и воспитания в интересах личности, общества и государства, основанным на общеобразовательных программах для решения задач формирования антикоррупционного мировоззрения и мышления, повышения уровня правосознания и правовой культуры обучающихся. Цель антикоррупционного отношения и образования - формирование антикоррупционного мышления, прочных нравственных основ личности, гражданской позиции и устойчивых навыков антикоррупционного поведения.

Формирование антикоррупционного отношения

Формирование антикоррупционного отношения - это процесс изменения убеждений, ценностей и поведения людей, организаций и общества в целом с целью предотвращения и борьбы с коррупцией. Этот процесс направлен на создание культуры и практик, которые активно противодействуют коррупционным действиям и способствуют честности, честным практикам и ответственности.

Анализируя труды по формированию антикоррупционного отношения, можно предложить решение следующих задач:

- дать общее представление о сущности коррупции, её формах, особенностях проявления в различных сферах жизни общества, причинах и социально опасных и вредных последствиях этого явления;
- научиться распознавать коррупцию;
- сформировать навыки адекватного анализа и личностной оценки данного социального явления с опорой на принцип историзма;
- сформировать комплекс знаний о коррупционных ситуациях для формирования стандартов поведения в соответствии с правовыми и морально-этическими нормами;
- изучить приказы и нормативные акты, в которых излагаются принципы антикоррупционного поведения сотрудника правоохранительных органов;
- стимулировать мотивацию антикоррупционного поведения;
- сформировать нетерпимость к проявлениям коррупции;
- продемонстрировать возможности борьбы с коррупцией;
- сформировать основы правовой грамотности.

Таким образом, формирование социальной компетентности, в узком смысле слова - формирование антикоррупционной компетентности.

Формирование антикоррупционного отношения включает в себя несколько ключевых шагов:

1. Осознание проблемы: осознание того, что коррупция существует и является проблемой. Это позволяет людям понимать важность борьбы с коррупцией.

2. Образование и информирование: гражданам, государственным служащим и организациям нужно предоставлять образование и информацию о вреде коррупции, её последствиях и способах борьбы.

3. Законодательство и нормативы: создание и усовершенствование законов и нормативов, направленных на предотвращение и наказание коррупции, является важным шагом.

4. Этика и культура: формирование этических норм и культуры, которые противодействуют коррупции, играет существенную роль в борьбе с этим явлением.

5. Прозрачность и открытость: повышение прозрачности в государственных и общественных процессах помогает уменьшить возможности для коррупции.

6. Вовлечение граждан: граждане могут активно участвовать в борьбе с коррупцией, выявляя и сообщая о коррупционных случаях.

7. Пример руководства: руководители на всех уровнях должны демонстрировать нулевую терпимость к коррупции и служить примером для других.

8. Независимые органы и механизмы контроля: создание независимых органов и механизмов контроля может помочь обнаруживать и пресекать коррупцию.

Констатируя имеющиеся данные по указанной проблематике, следует отметить, что формирование антикоррупционного отношения требует усилий как на уровне индивида, так и на уровне общества и государства. Формирование антикоррупционного подхода включает, в первую очередь, политическую волю. Это значит, что политические лидеры страны и государственные органы должны продемонстрировать чёткую политическую волю к борьбе с коррупцией, включая в себя разработку антикоррупционных стратегий и приоритетов. Необходимо создать сильное законодательство, которое запрещает коррупцию, предусматривает наказания для коррумпированных деяний и обеспечивает защиту лиц, которые сообщают о коррупции. Расширение независимых антикоррупционных органов и механизмов контроля способствует эффективной борьбе с коррупцией. Все эти меры должны произойти в прозрачности перед народом. Увеличение прозрачности в государственных и общественных процессах снижает возможности для коррупции. Это может включать в себя обязательные публикации информации о бюджетах, закупках и финансовой деятельности. Активную роль для формирования антикоррупционного отношения играет также состояние образования и информирования. Проведение образовательных кампаний и информационных мероприятий помогает повышать осведомлённость граждан о вреде коррупции и их роли в её предотвращении. Международное сотрудничество также важно для борьбы с трансграничной коррупцией, обмена опытом и ресурсами между странами. Вместе с тем, гражданское общество и СМИ играют важную роль в выявлении коррупционных случаев и создании давления на власть для принятия мер. Все полученные материалы и статистические данные должны находиться под постоянным мониторингом, оценка эффективности антикоррупционных мер помогает выявлять слабые места и вносить улучшения.

Различное сочетание указанных причин в конкретно-исторических условиях того или иного государства естественным образом порождает широкое многообразие видов коррупции. Они могут быть классифицированы по различным критериям, в том числе по юридическому критерию (взяточничество, злоупотребление должностными полномочиями, незаконное участие в предпринимательской деятельности), по критерию согласия общественного мнения с существованием коррупционного поведения (белая, серая и чёрная коррупция), по критерию участия граждан и предпринимателей в совершении коррупционных действий (бытовая и деловая коррупция), по критерию сферы охвата (международная, государственная, отраслевая).

Препятствия к формированию антикоррупционного поведения

Следует отметить, что на фоне развития борьбы против коррупционных проявлений и антикоррупционного отношения, формирование антикоррупционного поведения может столкнуться с рядом трудностей и вызовов:

1. Системные коррупционные структуры. В некоторых странах коррупция глубоко врастает в систему и структуры власти, что делает борьбу с ней борьбу более сложной.

2. Недостаток прозрачности. Отсутствие доступа к информации и недостаток прозрачности в деятельности государства и предприятий могут создавать благоприятную среду для коррупции.

3. Нормализация коррупции. В некоторых обществах коррупция может быть воспринята как обыденная практика, что затрудняет противодействие ей.

4. Страх и угрозы. Люди и организации, желающие выступить против коррупции, могут столкнуться с угрозами и рисками для своей безопасности.

5. Неполное законодательство и его неприменение. Несовершенное законодательство и неэффективное правоприменение могут ослабить антикоррупционные усилия.

6. Недостаток образования и информации. Отсутствие доступа к образованию и информации о коррупции может затруднить формирование антикоррупционных ценностей.

7. Коррупция в частном секторе. Коррупция в частном секторе также является серьёзной проблемой, и борьба с ней может включать в себя сложности, связанные с этическими практиками в бизнесе.

8. Политическая воля. Отсутствие политической воли к борьбе с коррупцией может препятствовать реализации антикоррупционных мер.

9. Медленный процесс. Формирование антикоррупционного поведения - это долгосрочный процесс, и видимые результаты могут не появиться сразу.

Преодоление этих трудностей требует совместных усилий государства, гражданского общества и международного сообщества, а также постоянного внимания к вопросам борьбы с коррупцией.

Как известно, коррупция оценивается как действие, направленное против развития общества, вызывающее социально-экономические проблемы в любом обществе и государстве, и как фактор, вызывающий углубление социально-экономических проблем. Большинство учёных было отмечено, что коррупция в обществе проявляется как сложное социальное явление, и использование индивидуальных мер по борьбе с ней не считается эффективным. Последовательное осуществление мероприятий, направленных на борьбу с коррупцией, комплексным образом может дать хороший результат.

Исходя из анализов имеющихся материалов по данной проблеме необходимо при организации антикоррупционной работы учитывать следующее:

- совершенствование законодательства в области борьбы с коррупцией в каждой сфере на уровне требований времени и реформ;

- повышение правосознания и правовой культуры населения, регулярное формирование бескомпромиссного отношения к коррупции в сознании наших граждан, являющихся членами общества;

- разработка и последовательная реализация мер, направленных на предотвращение коррупции во всех сферах жизни государства и общества;

- своевременное выявление коррупционных нарушений, их устранение и разъяснение последствий широкой общественности, устранение причин и условий, допустивших коррупцию.

Заключение. Развитие коррупции в любом государстве негативно сказывается на внутренней и внешней политике государства, что, как следствие, приводит членов общества к подрыву их доверия к органам этого государства. Вместе с этим необходимо продолжить работу по дальнейшему совершенствованию и либерализации уголовного законодательства. Как известно, в законодательстве есть статьи, касающиеся отягчающих или смягчающих наказание обстоятельств. Но они не должны становиться полностью зависимыми от усмотрения следователя или судьи, то есть человеческого фактора. Иначе нарушается священный для нас критерий справедливости. Поэтому необходим радикальный пересмотр уголовного и Уголовно-процессуального законодательства. Разработка проектов уголовных и уголовно-процессуальных кодексов на основе нормотворчества в соответствии с требованиями проводимых сегодня реформ, изучение опыта развитых стран, привлечение международных экспертов и укрепление норм, направленных на предупреждение преступлений в обществе, в том числе коррупционных, послужит предупреждению преступлений в обществе и коррупционных преступлений.

Литература:

1. Бочарникова Л.Н., Диденко К.В., Михайлова И.А. 2012. Личностные характеристики сотрудника органов внутренних дел, совершающего коррупционные преступления. - Вестник Белгородского юридического института МВД России. № 2(20). С. 52-56.

2. Горобова В.В. 2015. Коррупция и нравственные пороки личности. - Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л.Н. Толстого. № 2(14). С. 41-45.

3. Попов Е.А. 2012. Коррупция и культура человека. - Евразийский юридический журнал. № 3(46). С. 63-66. Рассадовская А.В. 2018. Влияние социального капитала на восприятие коррупции в группе. - Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Сер. Социальные науки. № 2(50). С. 16-24.

4. Гнездилов Г.В., Киселев В.В. Антикоррупционное поведение и профессионализм государственного служащего [Текст] // Психология обучения, № 10-А, октябрь 2012. С. 107 – 114. – 0,45 п.л.

5. Киселев В.В. Психология коррупции (история исследования) [Текст] // Психология обучения, № 10, октябрь 2013. С. 151 – 162. – 0,79 п.л.

6. Ванновская О. В. Обоснование концепции коррупционного поведения госслужащих // Вестник Московского государственного областного университета. Серия 12: Психология. Социология. Педагогика. — 2009. — № 3–2. — С. 54–62.

Мелибаева Рузахон Насировна,
Тошкент тиббиёт академияси доценти,
психология фанлари доктори

ТИББИЁТДА ПСИХОДИАГНОСТИК МЕТОДИКАЛАРНИ ҚЎЛЛАШ МОДЕЛИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Мақола Ўзбекистонда тиббий психодиагностикани жорий этиши тизимини такомиллаштириши моделини халқаро ва маҳаллий тажрибаларга таянладиган янги тизим сифатида мазмунан ёритишга бағишланган. Тиббиётда психодиагностикани жорий этиши тизимини такомиллаштириши модели соҳада амалга ошириши учун зарур бўлган чора-тадбирлар ва вазифаларнинг яхлит тузилмасини ўзида ифодалаши, бу эса тиббиётда психодиагностика методикаларини жорий этиши муаммолари ечимини топишнинг самарали йўли эканлиги баён этилган.

Калит сўзлар: тиббий психодиагностика, модел, методика, тузилма, аниқловчи босқич, ташкилий босқич, жорий этиши босқичи, истиқбол босқичи.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МОДЕЛИ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДИК ПСИХОДИАГНОСТИКИ В МЕДИЦИНЕ

Аннотация. Статья посвящена комплексному освещению модели совершенствования системы внедрения медицинской психодиагностики в Узбекистане как новой системы, основанной на международном и отечественном опыте. Утверждается, что модель совершенствования системы внедрения психодиагностики в медицине представляет собой общую структуру мероприятий и задач, необходимых для реализации в данной области, что является эффективным способом поиска решения проблем связанных с внедрением методов психодиагностики в медицину.

Ключевые слова: медицинская психодиагностика, модель, методология, структура, идентифицирующий этап, организационный этап, этап реализации, перспективный этап.

IMPROVING THE MODEL FOR THE APPLICATION OF PSYCHODIAGNOSTIC TECHNIQUES IN MEDICINE

Abstract. The article is dedicated to the comprehensively covering the model of improving the system of introduction of medical psychodiagnostics in Uzbekistan as a new system based on international and local experiences. It is stated that the model of improving the system of introduction of psychodiagnostics in medicine represents the overall structure of the measures and tasks necessary for implementation in the field, which is an effective way to find a solution to the problems of introduction of psychodiagnostics methods in medicine.

Key words: medical psychodiagnostics, model, methodology, structure, identifying stage, organizational stage, implementation stage, perspective stage.

Муаммонинг долзарблиги. Бугунги кунда тиббиёт ва психологиянинг интегратив хусусиятлари психодиагностиканинг инсон саломатлигини таъминлашда хизмат қилувчи самарали тизим сифатида жорий қилинишини тақазо этиши кузатилмоқда. Шу сабабли ҳам бир неча йиллик тадқиқотимиздаги назарий ва эмпирик ўрганиш натижалари асосида Ўзбекистонда психодиагностиканинг тиббиёт соҳасида жорий этиш тизими моделини ишлаб чиқишга зарурат туғдирмоқда.

Психодиагностика воситалари инсоннинг ақлий ривожланиш даражасини баҳолаш, хулқ-атворни ташхислаш ва беморларни диагностика ва эксперт мақсадларида ўрганиш учун кенг қўлланилади. Клиник амалиётда психологик усуллардан беморнинг шахсий хусусиятларини, унинг рухий ҳолатини, нейропсихик беқарорлик аломатларининг мавжудлигини, психопатологик белгиларнинг даражасини ва хусусиятларини аниқлаш учун фойдаланилади.

Тиббиёт соҳасида фаолият олиб бораётган мутахассисларнинг касбий фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири диагноз ҳисобланади. Таббиёт ходимдарининг касбий фаолиятида психодиагностика имкониятларини шакллантириш улар касбий фаолияти натижаларининг самарадорлигига хизмат қилади.

Психологик диагностиканинг асосий мақсади инсон психикасини, унинг ҳозирги ҳолатини, ижтимоий алоқалар ва муносабатлар тизимидаги интер ва интрапсихик фаолиятни билишдир. Инсонни ақлий ҳаётини тизимли ташкил этишнинг аниқ ғояси шуни кўрсатадики, психиканинг индивидуал хусусиятлари ва бузилишларини аниқлашга қаратилган етарли даражада ташкил этилган психодиагностик тадқиқотлар тегишли тизимга эга бўлиши керак. Шунингдек, психологик ва тиббиёт соҳасидаги билимларни жорий этишни имкониятини юқорилиги фанларнинг туташ тармоққа эга эканлигидадир. Бу эса тиббий психологияни ўз ичига олган психологиянинг амалий соҳаларидан психодиагностика фан ва амалиётини боғлайдиган восита бўлиб хизмат қилади. Психодиагностиканинг тиббиёт соҳасида жорий этилиши тиббий психодиагностиканинг жорий этилишини муҳим шарт саналади. Психодиагностикадаги мавжуд имкониятлар тиббиёт ходимлари касбий фаолиятида ҳал этилиши лозим бўлган реал муаммоларнинг ечимини топишда ёрдамчи вазифасини ўтайди.

Тадқиқот муаммосининг методологияси. Тиббий психодиагностиканинг мамлакатимиз тиббиёт соҳасида жорий этиш тизими моделида аниқ методологияга эҳтиёж туғилади. Ушбу эҳтиёжга кўра тиббий психологик диагностиканинг таркибий қисмлари, шу жумладан: мақсадни аниқлаш ва ёритиш ходисаларнинг маълум бир синфига боғлаш, қўйилган саволга жавоб топиш (мотив), тадқиқот дастури ва уни амалга оширишни аниқлаш, диагностик ҳаракатлар мажмуи (ахборотни қайта ишлаш, қарорларни текшириш, ҳаракатларни тузатиш) ва психологик ташхис натижаларини ифодаловчи фаолиятнинг умумий психологик тизим моделига мос келади [1]. Шунингдек, тиббий психодиагностиканинг моҳиятини унинг тизимли модели ёрдамида очиб бериш таълим жараёнида тиббиёт ходимлари касбий фаолиятининг динамик, ошқора, қайтар алоқага асосланган тизими сифатида намоён бўлишини назарда тутати [2]. Ўз навбатида ҳар қандай диагностик фаолиятнинг умумий даражалари ҳақидаги ғоялар психологик ташхиснинг ҳам муҳим ажралмас қисми [3] ва психологик диагностиканинг комплекс характерга эга эканлигини кўрсатади [4].

Тиббиётда психодиагностикадан фойдаланиш тизимини жорий этиш деганда соҳа мутахассислари касбий фаолиятида тиббиёт психологияси маълумотларини қўллаш кўзда тутилади эканлигини ҳам инобатга олиш лозим. Бу эса тиббиёт ходимларнинг касбий тайёргарлик босқичидаёқ психодиагностика, хусусан, тиббий психодиагностика ва клиник психометрика имкониятларини ўзлаштириш зарурлигини кўрсатди.

Тадқиқот муаммосининг таҳлили. Тақдим этилаётган модел тиббиётда психодиагностикани жорий этишни шакллантиришда тўрт босқичли жараёндан иборат тизим кўринишига эга бўлди.

Биринчи босқич: аниқловчи босқич бўлиб, унинг таркибини ташкил этувчи асосий компонентлар бир нечтадир.

Биринчидан, тиббиётда (хусусан, Ўзбекистонда) психодиагностика имкониятларидан фойдаланиш тизимини аниқлаш;

иккинчидан, тиббиёт соҳаси мутахассисларининг психодиагностикадаги мавжуд диагностика воситаларидан фойдаланишнинг касбий имкониятларини баҳолаш;

учинчидан, тиббиёт соҳасида тайёрланаётган мутахассисларнинг касбий тайёргарлик босқичида психодиагностика бўйича тайёргарлигини таъминланганлиги;

тўртинчидан, психодиагностика имкониятларини тиббиёт соҳаларида қўллаш мумкинлиги ҳолатини аниқлашдан иборат.

Аниқловчи босқич тадбирларининг мазмуний жиҳатлари қуйидаги ғояни ўз ичига олади. Ишлаб чиқилган моделга кўра тиббий психодиагностика ўзида мутахассислар касбий тайёргарлигида психодиагностик фаолиятни ўзаро алоқадорлик ва тизимли муносабатни акс эттирувчи жараён тарзда акс эттирмақда. Бунга кўра психодиагностикани тиббиёт ходимлари фаолиятида жорий этишнинг функционал бирлиги, яъни соҳанинг мақсади, вазифалари ва усулларини, фаннинг мазмуний тузилмасини, инсон фаолиятининг психологик жабҳалари - шахснинг психомотор, билиш, эмоционал, мотивация, иродавий соҳалари, унинг тузилмаси, мослашувчанлик хусусиятлари ва бошқа психик тафсилотларини, психологик текширув хусусиятларини ва психодиагностика фаолиятининг касбий-этикавий тамойилларини ифодалайди.

Тиббиёт соҳасида психодиагностикани жорий этиш концепциясида марказий бўғин тиббиёт ходимларининг касбий тайёргарлик босқичида ўқитиладиган ўқув предметининг фан дастурини таъминланганлик ҳолати билан мослигини тақазо этади. Шу билан бирга, тренинг нафақат психологик диагностика ва психодиагностик фаолият назариясини ўзлаштиришни, балки талабаларнинг турли тоифадаги беморлар билан амалий ишларини, клиник ва профилактика

ишларининг умумий вазифалари шароитида психодиагностик вазифаларни ҳал қилишга қаратилган турли хил диагностика усуллардан фойдаланишни ўз ичига олади. Тиббиёт соҳасида (клиникада) психологик билимларга бўлган талабнинг ортиб бориши тайёрланаётган мутахассисларни янги тайёрлашни зарур қилиб қўяди, яъни тиббий (клиник) диагностикани психодиагностика билан бирлаштириш, ҳар бир инсоннинг ҳолати ва хусусиятларини тушуниш қобилияти тиббий амалиёт учун зарур шартдир [3]. Ҳозирги вақтда тиббий амалиётда нафақат даволаниш, балки ижтимоий реабилитация, беморларнинг ҳаёт сифатини оптималлаштириш муҳим саналади. Бу шуни англатадики, тиббиёт ходимининг диагностик иши нафақат бемор билан балки унинг энг яқин микросоциал муҳит аъзолари билан ҳам амалга оширилади. Мутахассислар касбий таълим жараёнида психологик диагностиканинг асосий функциялари – гностик (ахборот-семантик) ва тузатиш (психотерапевтик) ни ҳар томонлама (назарий ва амалий) очиқ беришда акс этиши лозим бўлади. Психологик диагностика мураккаб тиббий диагностиканинг ажралмас қисми (қуйи тизими) эканлигини аниқ тушунмасдан асосий функцияларни амалга ошириш мумкин эмас. Шу муносабат билан таълим жараёни талабаларда турли хил психодиагностика методикаларини тиббиёт амалиётига татбиқ этиш вазифаларни шакллантириш ва ҳал қилишга ўргатишни ўз ичига олади. Тиббиёт соҳаларидан бири, хусусан, психиатрия клиникасида бундай вазифалар қуйидагилардан иборат: мавжуд касалликларни ва дифференциал ташхисни объективлаштириш учун ақлий фаолиятнинг нозик ва яширин бузилишларини ихтисослаштирилган психодиагностик техникаси ёрдамида аниқлаш; беморнинг ҳар хил турдаги руҳий ҳолатининг клиник малакаси тўғрисида маълумот олиш учун нейропсихиатрик касалликларни тузилиши ва даражасини баҳолаш, психологик ва психиатрик текширув ўтказиш; руҳий фаолиятни сақланиб қолган ва патологик жихатдан ўзгартирилган таркибий қисмларининг динамикасини ўрганиш, шахснинг индивидуал хусусиятлари, ақлий мослашув ва компенсация механизмлари, психотерапевтик таъсир ёндашувларини танлаш учун беморнинг муҳим муносабатлари ва ролли хатти-ҳаракатлари тизими, функционал ташхисни куриш, амалга ошириш ижтимоий реабилитация тadbирларини ўтказиш; динамикасини баҳолашда иборат.

Шакллантирилаётган моделнинг моҳиятига кўра республикада тиббиёт соҳасида психодиагностикани жорий этиш тизими бўйича аниқ кўрсатмаларни жорий этиш: Халқаро касалликлар классификациясига мансуб ҳар қандай касаллик учун татбиқ этиш имконияти мавжуд (касалликнинг этиологияси ва уларни даволаш хусусиятига кўра, психосоматик касалликлар, психоген касалликлар, онкологик касалликлар, неврология ва бошқа касалликларнинг этиологиясига ва беморнинг турмуш тарзи ҳамда психологиясига боғлиқликни ўрганиш ҳисобида). Бундан кўринадики, беморларнинг даволашда уларнинг индивидуал ва ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда психотерапия муолажаларини танлаш ҳам психодиагностикага эҳтиёж борлигидан далолат беради [4].

Ташкилий босқич. Моделнинг тузилмаси тиббиётда психодиагностикани жорий этишнинг муҳим шарт-шароитларини аниқлаштиришга хизмат қилади. Ушбу босқичда тиббиёт олий таълим муассасаларида мутахассислар тайёрлаш жараёнида психодиагностика курсини ўқитишни йўлга қўйиш учун мавжуд халқаро тажрибаларни ўрганиш зарур бўлади. Жорий этиладиган тизим касаллик сабаблари ва уларни даволаш самарадорлигида тиббий диагностика билан бир қаторда тиббий психодиагностиканинг улушини таъминлаш лозим. Психодиагностика фани амалиётида соҳа мутахассислари тайёрлашда “Психодиагностика асослари”, “Татбиқий психодиагностика”, “Психодиагностикадан практикум”, “Тиббий психодиагностика” “Патопсихологиядан практикум”, “Нейропсихология методлари”, “Тиббий психология методлари” каби курслар мавжудлиги кузатилади¹. Мавжуд тажрибаларга кўра, психологик диагноз тизимини шакллантиришда тиббиёт соҳасида тайёрланаётган мутахассислар учун “Тиббий психодиагностика” курсини жорий этиш ўринли бўлади. Бу эса тиббиёт ва психология фанларининг туташ нуқтаси “Тиббий психология” ва “Клиник психология” билан ҳам уйғунлашади. Ушбу курсларнинг жорий этилиши мутахассислар тайёрлаш жараёнида уларнинг психологик диагностика имкониятларидан фойдаланишга хизмат қилувчи диагностика баҳолаш воситаларидан фойдаланиш бўйича назарий билим ва амалий кўникмаларни эгаллашига хизмат қилади.

Моделнинг иккинчи босқичдаги асосий жабҳаларидан бири “Тиббий психодиагностика” курсининг ўқув дастури мазмунини шакллантиришдан иборат. Мазкур курсни ишлаб чиқишда мутахассисларнинг интегратив ёндашувлари муҳим ўрин тутаяди. Ишлаб чиқилган курснинг ўқитишда тиббиёт билан психология фанларининг уйғунлашув нуқталари инобатга олиниши,

психологик диагноз учун зарур малака талаблари ҳамда мутахассис касбий компетенцияларини шакллантирилиши эътиборга олинади. Курсда тиббий амалиётда қўлланиладиган психологик диагностика методикаларининг хусусиятлари, уларнинг психометрик талаблари, маҳаллий муҳитга мослашув хусусиятлари ҳамда касаллик ва беморлар хусусиятига мослигини таъминлаш мезонлари ишлаб чиқилади.

Тиббиёт амалиётида психодиагностика методикаларини қўллаши юзасидан ўқув ва услубий қўлланмалар тайёрлаш ташкилий босқичнинг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Тиббий психодиагностика бўйича ўқув ва услубий қўлланмалар мутахассислар тайёрлаш жараёни самарадорлигининг муҳим омилларидан саналади. Жаҳон психологияси амалиётида “Тиббий психодиагностика” ва “Клиник психометрика” қўлланмалари мавжуд. Бу эса маҳаллий шароитга мос ўқув қўлланмалар тайёрлаш учун асос сифатида хизмат қилади.

Тиббий психодиагностикани жорий этиш моделининг учинчи блоки “**жорий этиш босқичи**” ҳисобланади. Бу босқичда тиббий психодиагностика бўйича мавжуд тажрибалар синовдан ўтказилади. Тиббий психодиагностика тажрибаларини клиник амалиётда жорий этилишини тўлиқ таъминлаш йўлга қўйилади. Ушбу имкониятлар беморларга тиббий ташхис қўйиш жараёнида таянч воситалар сифатида фойдаланишга хизмат қилади.

Ушбу босқичнинг яна бир жиҳати тиббиёт соҳасидаги изланишларда психодиагностика методикаларининг тадқиқот методи сифатида татбиқ этишни йўлга қўйишга имконият туғдиради. Бугунги кунда Ўзбекистонда амалга оширилаётган тадқиқотларда бу борада маълум тажрибалар мавжуд. Касалликнинг олдини олиш, даволашга муносабатлар, касалликларнинг психологик сабабларини аниқлаш ва муолажа чора-тадбирлари белгилашда психодиагностика методикалари тиббиёт соҳасидаги тадқиқотчилар учун ёрдамчи воситалар сифатида хизмат қилади [5].

Тиббиёт соҳасида психодиагностика методикаларини жорий этиш бўйича тажрибалар юзасидан илмий-амалий анжуманлар ташкил этиш ҳамда янги тавсиялар ишлаб чиқиш ва тақдим этиш мулоҳаза юритилаётган модел босқичининг асосий вазифалардан саналади.

Тўртинчи босқич. Мазкур босқичнинг дастлабки қадамларида тиббий психодиагностиканинг истиқболлини белгилаш кўзда тутилган. Тиббий психодиагностика соҳасида эришилган ютуқларни оммалаштириш тизимнинг муҳим босқичи ҳисобланади. Бу тизим тиббиёт соҳасида беморларнинг даволаш учун зарур чора-тадбирларнинг бирига айланиб боради [6].

Босқичнинг иккинчи бандида тиббий психодиагностика тажрибаларини такомиллаштириш, янги диагностика услубларини шакллантириш ва жорий этишга эътибор қаратилиб борилади. Жорий этиладиган тизим тиббий психодиагностиканинг тиббиёт соҳаси ютуқларидаги ўрнини топишига хизмат қилиш стратегиясини белгилаб беради.

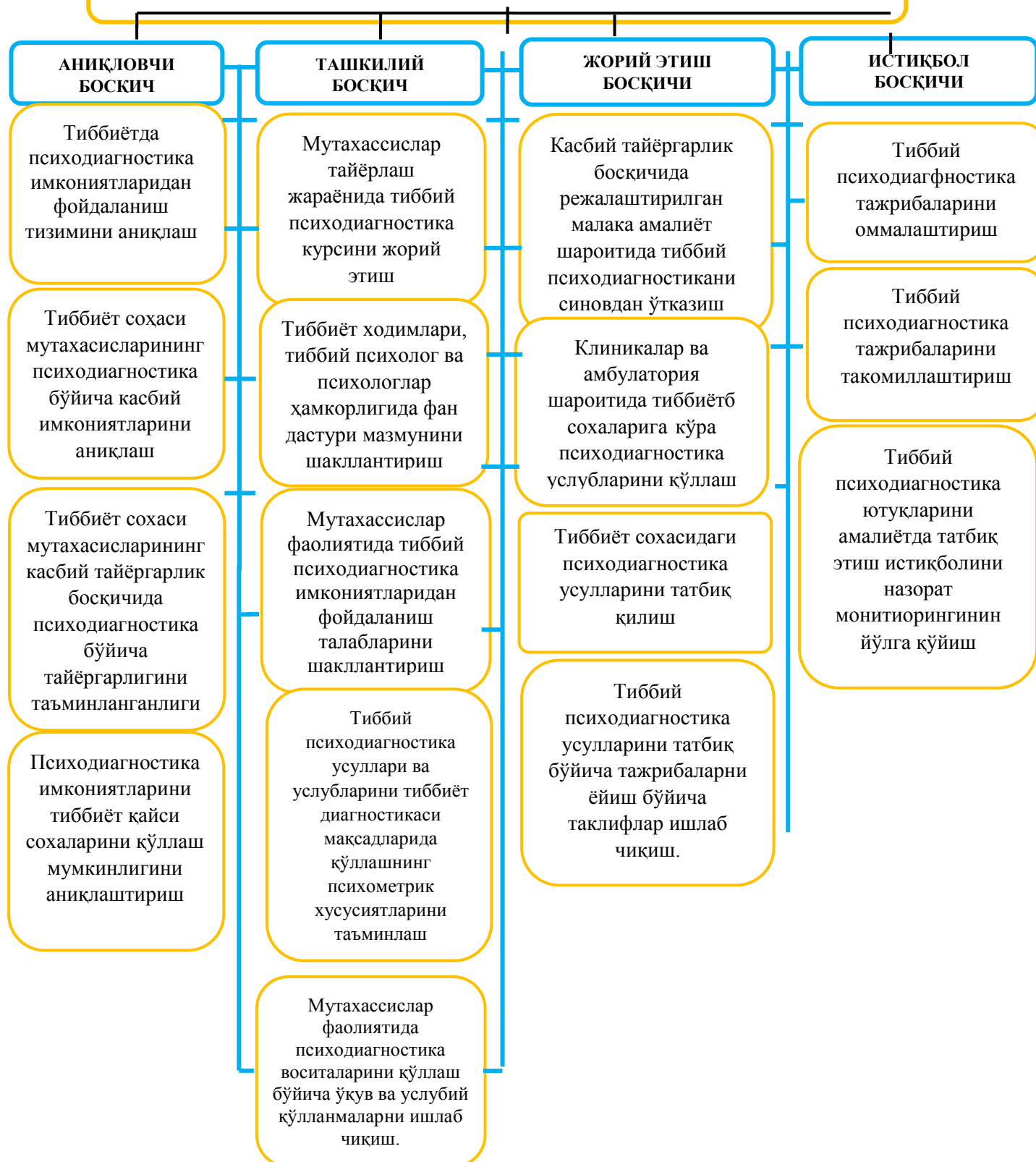
Тиббиётда психодиагностикадан фойдаланиш тизимини шакллантириш моделининг мазмунидан кўринмоқдаки, деярли мазкур муаммо долзарб, иккинчидан халқаро тажрибага эга ва қисман бўлса-да тизимлаштирилмаган ва тизимни шакллантиришга эҳтиёж мавжудлиги ҳақидаги муносабатлар тадқиқотимиз давомида кузтилди.

Тиббий психодиагностикасининг жорий этиш борасидаги мушоҳадаларни тизимлаштириганда куйидаги 1-расмдаги схемали кўринишга эга бўлади.

Шу ўринда тиббиёт психодиагностикасини жорий этилиши йўналишидаги барча изланишларимиз жараёнида психологик диагностиканинг етакчи усулларини умумий тизимларини йўналишлари бўйича классификациясига эътибор қаратилганди. Тақдим этилаётган методикалар шунчалик хилма хил ва мураккаб йўналишларга эгаки, уларни тиббиёт соҳасида жорий этилиши узлуксиз ва муттасил амалга ошириладиган ҳамда илмий мақсадларга йўналтирилган тизим ҳисобланади. Шу сабабли уларнинг умумий тавсифини яна бир бора келтириб ўтишни жоиз деб ҳисобланди.

Клиникада психодиагностиканинг кенг қўламли усуллари қўлланилади: анамнестик сўров, кузатиш, шахслик сўровномалари (Миннесоти кўп ўлчовли шахс сўровномаси (MMPI), касалликка муносабат турларини диагностика қилиш учун анкета, Мини-Мульт сўровномаси, экспресс сўрови, нейропсихик зўриқиш сўровномаси ва бошқалар). Невротик шахсият хусусиятлари, депрессивлик сўровномалари, психопатологик аломатларнинг даражалари бўйича сўровномалар, алекситимия шкаласи, хавотирланиш тестлари, невротик шахс хусусиятларини аниқлаш сўровномалари, депрессияни ўрганиш сўровномалари ва бошқалар, проектив усуллар (апперцепция тестлари, чизилган ассоциация усули, тугалланмаган жумла техникаси ва бошқалар), когнитив функцияларни тадқиқот усуллари: диққат билан ("аралаш чизиқлар", "корректур тест", "Шульте тест", Крепелин методикаси), хотира дагностикаси ("визуал хотира", "сўз-мантиқ хотираси", "кўриш хотираси")

**ТИББИЁТДА ТИББИЙ ПСИХОДИАГНОСТИКАДАН ФойДАЛАНИШ
ТИЗИМИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ МОДЕЛИ**

1-расм. Тиббиётда тиббий психодиагностикадан фойдаланиш тизимини шакллантириш модели

ва бошқалар), тафаккурнинг тадқиқ этиш тестлари (“оддий аналогия” тести, “мураккаб аналогия” тести ва бошқалар), интеллект тестлари (Дж.Равен тести, Р.Кеттелл тести, Векслер тести,

Г.Айзенкнинг зехн тестлари); Беморларнинг ҳолати, фаоллиги ва кайфиятини баҳолашни ўрганиш учун кутб профиллари тамойиллари асосида қурилган функционал ҳолатни дифференциал ўз-ўзини баҳолаш тести (САН) қўлланилади; беморларнинг психикаси ва ҳолатини намоён бўлиши сифатида ташвиш даражасини, Ю.Л.Ханин томонидан мослаштирилган Спилбергернинг шахсий ва реактив ташвишлари кўламини аниқлаш; невротизм даражасини, шунингдек, беморларнинг типологик хусусиятларини аниқлаш учун Г.Айзенк шахс сўровномаси шулар жумласидандир. Беморларнинг касалликка бўлган муносабатини хусусиятларини аниқлаш учун ЛОБИ Бехтерев институтининг шахсий сўрови (Л.И.Вассерман ва бошқалар, 2001 йил) анкета билан биргаликда касалликнинг ижтимоий аҳамиятини, ўз-ўзини баҳолашни ўрганиш учун тавсия этилади.

Психологик тестлар орасида алоҳида ўринни проектив диагностика усуллари эгаллайди, масалан, Рорач тести, унинг мақсади беморларнинг нотўғри тузилган тест материалига эркин реакциялари орқали шахсий низоларни аниқлашдир. Клиник-психологик ва психосоматик диагностика назариясига бевосита алоқаси бўлмаган, кўпроқ прагматик услубда тузилган сўровномалар мавжуд.

Бундай услубга мисол сифатида Гиссеннинг шикоятлар сўровномасини келтириш мумкин. У амбулатор психотерапевтик амалиётда кенг қўлланилаётган умумий аҳволига оид, оғрик, ҳиссий безовталиқ, шунингдек, истерия шакллари бўйича шикоятларига оид саволлардан иборат. Бундай тестларнинг асосий қисми беморлар гуруҳларининг репрезентатив намунаси бўйича стандартлаштирилган бўлиб, улар алоҳида беморларнинг диагностика маълумотларини баҳолаш учун ишлатилиши мумкин. Психологик тестлар умумий диагностикани тўлдириши мумкин, аммо унинг ўрнини боса олмайди. Беморларнинг индивидуал клиник диагностикасида улардан фойдаланиш ёрдамчи аҳамиятга эга, деган хулосани беради.

Хулоса. Ўзбекистонда тиббий психодиагностикани жорий этиш халқаро ва маҳаллий тажрибаларга таяниладиган янги тизимдир. Бу тизим тиббиёт ходимлари, тиббий психологлар, клиник психолог ва психологларини ўзаро ҳамкорлиги орқали таъминланади.

Тиббий психодиагностикани жорий этиш тиббиёт мутахассислари касбий тайёргарлигининг ажралмас элементи сифатида махсус тайёргарликни эътиборга олган курсларни (Тиббий психодиагностика ёки клиник психодиагностика ва клиник психометрика) ўқув жараёнида ўқитилиши ҳисобига таъминланади.

Тиббий психодиагностикани жорий этишнинг кенг йўналиши нейропсихологик ва психосоматик касалликларни келиб чиқишида шахснинг ролини ўрганиш, касалликлар патогенезида шахс омилининг аҳамиятини аниқлаш ва уларни клиник кўринишини шакллантириш, турли касалликларда шахснинг ўзгариши хусусиятларини аниқлаш, психопрофилактика, психотерапия ва реабилитациянинг шахсга йўналтирилган самарали усуллари ишлаб чиқиш ҳамда шахсни психодиагностик ўрганишнинг муайян услубий ёндашувларига асосланади.

Тиббиётда психодиагностикани жорий этиш тизимини такомиллаштириш модели соҳада амалга ошириш учун зарур бўлган чора-тадбирлар ва вазифаларнинг яхлит тузилмасини ўзида ифодалади. Бу эса тиббиётда психодиагностика методикаларини жорий этиш муаммолар ечимини топишнинг самарали йўли ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Зотов М.В. Методологические основы ранней диагностики пограничных нервно-психических расстройств // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2009. – Серия 12. – Вып. 4. – С. 247 – 254.;
2. Porcelli P., Sonino N. Psychological factors affecting medical conditions: a new classification for DSM-V. – Basel: Karger Publishers, 2007. – 186 p.
3. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2 т. – Т.1. – М: Педагогика, 1980. – 232 с.
4. Березкин Д.П., Зырянова Н.Г. О перспективах психосоматических исследований в онкологии // Психологические проблемы психогигиены, психопрофилактики и медицинской деонтологии. – Л., 1976. – С. 16–18.

5. Вассерман Л.И., Трифонова Е.А., Щелкова О.Ю. Психологическая диагностика и коррекция в соматической клинике: научно-практическое руководство. – СПб.: Речь, 2011. – 271 с.
6. Гнездилов А.В. Качество жизни больных пограничными и психосоматическими расстройствами // Качество жизни в психоневрологии: тезисы докл. международной конференции. – СПб., 2000. – С. 42–45
7. Мелибаева Р. Н. Тиббиётда психодиагностик методикаларини кўллаш муаммолари. *Pedagogik mahorat*, 37.
8. Мелибаева Р. Н. (2022). Дикқат бузилишлари психодиагностикаси.
9. Melibayeva R. (2022). Клиник амалиётда психологик диагностиканинг ахамияти (Doctoral dissertation, Узбекистан Ташкент).
10. Нарметова Ю. К. (2023). Виды психосоматических расстройств и их характеристика у детей. *Gospodarka i Innowacje*, 33, 221-224.

*Mamayusupova Iroda Xamidovna,
Qo‘qon davlat pedagogi instituti Fakultetlararo
pedagogika va psixologiya kafedra o‘qituvchisi, PhD
irodamamayusupova7777@gmail.com*

O‘SPIRINLARDAGI XAVOTIRLANISHNI BARTARAF ETISH - NIZOLARNI OLDINI OLISH SIFATIDA

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada o‘spirin yoshlarni maktab davridagi psixologik holatlari, ya‘ni xavotirlanishi, qo‘rquv, stressga fiziologik qarashlik, o‘zini namoyon qilishdagi qo‘rquv darajasi va jinslararo namoyon bo‘lish natijalariga ko‘ra, nizolarni to‘g‘ri tahlil eta olish hamda nizoli vaziyatlarga olib boruvchi munosabatlarni oldindan bilish layoqati o‘g‘il bola va qizlarda o‘zaro farqli jihatlariga ega ekanligini. “Filips maktabdagi umumiy xavotirlik” so‘rovnomasidan foydalangan holda natijalarni aniqlashga harakat qildik.*

***Kalit so‘zlar:** jins, stress, nizo, xavotirlanish, qo‘rquv, maktab, filps metodikasi, shaxs, fizilogik.*

УСТРАНЕНИЕ ПОДРОСТКОВОЙ ТРЕВОЖНОСТИ КАК ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ КОНФЛИКТОВ

***Аннотация.** В данной статье представлены новый подход к дошкольному образованию подростков, физиологический подход к стрессу и гендерные проявления страха при членовредительстве. Выявлено, что способность предвидеть отношения, ведущие к возможностям, различается у мальчиков и девочек. Мы пытались идентифицировать школьного учителя в рамках общей безопасности в школе Филлипс.*

***Ключевые слова:** гендер, стресс, конфликт, организация, страх, школа, метод Филлипса, личностный, физиологический.*

ELIMINATING TEENAGE ANXIETY AS CONFLICT PREVENTION

***Abstract.** Three articles present a new approach to early childhood education for adolescents, a physiological approach to stress, and gendered expressions of fear in self-harm. That the ability to anticipate relationships that lead to opportunities differs between boys and girls. We were attempting to identify the school teacher as part of general security at Phillips School.*

***Key words:** gender, stress, conflict, organization, fear, school, Philips method, personal, physiological.*

Mavzuning dolzarbligi. Jamiyatimizning tarixiy taraqqiyotidan ma‘lumki, shaxslararo ijtimoiy-psixologik va psixologik muhitni optimal ta‘minlashga xizmat qiluvchi asosiy mexanizm hisoblanadi. Bugungi kunda o‘spirinlik davriga xos bo‘lgan nizolar ortida kutilayotgan psixologik inqirozlar shaxs kamoloti va shaxslararo munosabatlarda uchrayotgan kamchiliklar, o‘spirinlar orasida qaror topayotgan ijtimoiy-psixologik muhit, milliy va umuminsoniy qadriyatlarining buzilishi va unga ijtimoiy e‘tiborning yetarli darajada emasligi bilan bog‘liqdir.

Ilmiy tadqiqotlarda har qanday ilmiy muammoni tadqiq qilishni, avvalo uning metodologik qirralarini o‘rganishdan boshlash maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘rganiladigan ilmiy muammo metodologik jihatdan tahlil qilingandan so‘ng, uni keyingi tadqiqot bosqichlariga qadam qo‘yilishi, muammoni real baholash va yechim imkoniyatlarini taklif va tavsiyalar bilan mustahkamlash mumkin[5].

Ilk o‘spirinlar hayotda o‘z o‘rnini topishga nisbatan aniq yo‘nalishga ega intilishni anglagan holatida bo‘la boshlaydilar. Ular o‘z hayotiy rejalarini amalga oshirish uchun harakat qila boshlaydi va ma‘lum bir kasbni egallash, o‘z o‘rniga ega bo‘lishga oid intilishlarni ko‘rsatadi. Tadqiqot ishtirokchilarida nizolarni anglash, nizolarni oldini olish va hal etish uslublaridagi tafovutlar jinslar o‘rtasida ham o‘z aksini topishini ko‘rsatmoqda.

Empirik tahlil. Biz tadqiqotimiz natijalarini aniqlash maqsadida quyidagi metodikani tanlab oldik. “Filips maktabdagi umumiy xavotirlik” so‘rovnomasidan foydalanildi.

1- jadval.

Fillips “Maktabdagi xavotirlik” metodikasi bo’yicha birlamchi natijalar tahlili

	N	minimal	Maksimal	O’rtacha qiymat	Standart og’ish	Assimetriya	ekstsess
Maktabdagi umumiy xavotirlanish	119	1,00	15,00	8,1849	2,19385	-0,127	1,100
Ijtimoiy stressni boshidan o’tkazish	119	1,00	9,00	4,9496	1,96084	0,181	-0,907
Muvaffaqiyatga erishishiga bo’lgan ehtiyoj frustratsiyasi	119	,00	9,00	4,3390	2,02219	0,074	-0,855
O’zini namoyon qilishdagi qo’rquv	119	,00	54,00	4,0252	5,01939	8,473	8,606
Bilimlarni tekshirish vaziyatidagi qo’rquv	119	,00	9,00	4,3445	2,29013	0,398	-0,397
Atrofdagilarning talablariga to’g’ri kelmaslik qo’rquvi	119	,00	9,00	3,3697	2,56398	0,905	0,009
Stressga fiziologik qarshilik ko’rsatishning past darajasi	119	,00	8,00	4,2017	2,19236	0,263	-0,801
O’qituvchilar bilan munosabatdagi qo’rquv	119	1,00	9,00	4,1345	1,99544	0,977	0,227

*** $p \leq 0.001$ ** $p \leq 0.01$ * $p \leq 0.05$

Filipsning “Maktabdagi umumiy xavotirlik” so’rovnomasi metodikasi bo’yicha olingan natijalar shuni ko’rsatadiki, maktabdagi umumiy xavotirlanish $A(-,127)$, $E(-1,100)$; ijtimoiy stressni boshidan o’tkazish $A(,181)$, $E(-,907)$; muvaffaqiyatga erishishiga bo’lgan ehtiyoj frustratsiyasi $A(,074)$, $E(-,855)$; o’zini namoyon qilishdagi qo’rquv $A(8,473)$, $E(-84,606)$; bilimlarni tekshirish vaziyatidagi qo’rquv $A(,398)$, $E(-,397)$; atrofdagilarning talablariga to’g’ri kelmaslik qo’rquvi $A(,905)$, $E(-,009)$; stressga fiziologik qarshilik ko’rsatishning past darajasi $A(,263)$, $E(-,801)$; o’qituvchilar bilan munosabatdagi qo’rquv $A(,977)$, $E(-,227)$; o’zini namoyon qilishdagi qo’rquv darajasi miqdori oshganligi va shkaladagi boshqa darajalarga nisbatan normal holatni tashkil etganini ko’rishimiz mumkin. (1- jadval)

Shaxs psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi muayyan jamiyat a’zosi bo’lib, uning shakllanishi ijtimoiy munosabatlar jarayonida kechadi. Shunday ekan, o’spirinning ijtimoiy muhitdagi rolini to’g’ri baholash orqali uning shaxslararo munosabatlardagi to’g’ri pozitsiyasini qaror toptirish va turli nizoli vaziyatlardagi o’z-o’zini nazorat qilish imkoniyatlarini oshirish mumkin bo’ladi. Zero, o’spirinning jamiyatdagi o’z o’rnini topishida uning jamiyat a’zolari bilan muloqotga kirishishi muhim ahamiyatga ega. Bugungi ilm-fan tezkorlik bilan rivojlanayotgan vaqtda o’spirinlarning ijtimoiy faolligini ta’minlashga qaratilgan turli texnologiyalardan unumli foydalangan holda, pedagogik va psixologik ishlanmalar yaratilmoqda.

O’z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilingan muammolar munosabat asosida o’spirin alohida bir ijtimoiy munosabatlar maktabini o’taydi. O’zaro qiziqishlar atrof dunyoni bir-birlarini birgalikda anglashlari va tushuntirishlari ular uchun juda qimmatlidir. O’spirinlar uchun uy vazifalari uy ishlari bo’yicha majburiyatlarni bajarishga qaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muhimroqdir. O’z ishlari sirlarini bola endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko’proq ishonadi. U endi salbiy va ijobiy tomonlariga alohida bir urg’u bermagan holda o’zi xohlagan kishisi bilan do’st bo’lish huquqini talab etadi. O’z tengdoshlari bilan muloqot va munosabat jarayonida o’z shaxsini erkinlik bilan to’la namoyon eta oladi[1]. Ota-onalarning o’spiringa shu erkinlikning bermasligi yoki o’spirinning shunday deb bilishi natijasida ular ota-onaga qarshi pozitsiyada bo’ladilar. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, ana shu muloqot va munosabat asosida o’spirinlarda g’urur hissi shakllana boshlaydi.

Albatta, g'urur norma va qoidalari kattalardan o'rganiladi, lekin o'z g'ururini qanday himoya qilishi o'spirinlarining alohida nazoratida bo'ladi. Ular orasida sodiqlik va to'g'rilik kabi xislatlar yuqori baholanib o'spirinlar o'zini hurmat qilishini o'z fikrini va qiziqishini himoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baho beradilar.

Yuqorida aytib o'tilgan muammolarni bartaraf etish vositasi sifatida ijtimoiy-psixologik treninglardan keng foydalanish mumkin. Ijtimoiy-psixologik trening o'spirinlarga psixologik ta'sir metodi sifatida jahon amaliyotida keng qo'llanib kelinadi. Ijtimoiy-psixologik trening shaxslararo bir-birini tushunish muloqotning empativ potensialini oshirish, ichki muammolarini ijobiy hal etishga imkon yaratadi. Keng ma'noda ijtimoiy-psixologik trening deganda guruhlar bilan ishlashning faol uslublariga asoslangan psixologik ta'sir amaliyoti tushuniladi. Shu bilan birga bilim berishning o'ziga xos shakllarini qo'llash, muomala borasidagi malaka va ko'nikmalar, o'zini rivojlantirish va nazorat qilish kabilar ham nazarda tutiladi. O'spirinlarga qaratilgan trening mashg'ulotlarida ham muloqot va muloqot qadriyatlariga munosabat asosiy o'rin tutadi.

Filips “Tajovuz holati tashxisi” metodikasi bo'yicha jins tafovutlarini jadvalda ko'rib chiqilganda yigit va qizlarda ijtimoiy stressni boshidan o'tkazish, muvaffaqiyatga erishishga bo'lgan ehtiyoj frustratsiyasi, o'zini namoyon qilishdagi qo'rquv, bilimlarni tekshirish vaziyatidagi qo'rquv, atrofdagilarning talablariga to'g'ri kelmaslik qo'rquvi, stressga fiziologik qarshilik ko'rsatishning past darajasi, o'qituvchilar bilan munosabatdagi qo'rquv, maktabdagi umumiy xavotirlanish, o'rtacha qiymat va ishonch darajasidagi jins tafovutlari kuzatilmadi. Mazkur oktantlarni birma-bir tahlil qilish orqali, jins tafovutlarini ahamiyatli darajasini ko'rib chiqamiz. (2-jadval)

2-jadval.

Filipsning “Maktabdagi xavotirlik” metodikasi bo'yicha jins tafovutlari

	jinsi	N	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	T	Ishonch darajasi
Maktabdagi umumiy xavotirlanish	yigitlar	51	8,0980	2,45971	-,493	,623
	qizlar	67	8,2985	1,96187		
Ijtimoiy stressni boshidan o'tkazish	yigitlar	51	4,8039	2,02997	-,657	,512
	qizlar	67	5,0448	1,92616		
Muvaffaqiyatga erishishga bo'lgan ehtiyoj frustratsiyasi	yigitlar	50	4,2600	1,98782	-,456	,649
	qizlar	67	4,4328	2,05400		
O'zini namoyon qilishdagi qo'rquv	yigitlar	51	3,6667	1,88326	-,722	,472
	qizlar	67	4,3433	6,48203		
Bilimlarni tekshirish vaziyatidagi qo'rquv	yigitlar	51	4,3137	2,36212	-,104	,918
	qizlar	67	4,3582	2,26770		
Atrofdagilarning talablariga to'g'ri kelmaslik qo'rquvi	yigitlar	51	3,4510	2,80937	,286	,775
	qizlar	67	3,3134	2,40081		
Stressga fiziologik qarshilik ko'rsatishning past darajasi	yigitlar	51	4,1961	2,41677	-,104	,917
	qizlar	67	4,2388	2,02327		
O'qituvchilar bilan munosabatdagi qo'rquv	yigitlar	51	3,8627	1,83324	-1,294	,198
	qizlar	67	4,3433	2,11454		

*** $p \leq 0.001$ ** $p \leq 0.01$ * $p \leq 0.05$

Maktabdagi umumiy xavotirlanish. O'spirinning maktab vaqtidagi xavotirli vaziyatlarga bo'lgan munosabatini bildiradi. O'spirinning shaxslararo munosabatlar, o'quv vaqti (dars mashg'ulotlari) hamda mavsumiy-davriy imtihon vaqtlaridagi o'giga xos xavotir darajasidagi o'zgarishlarni farqlash imkoniyatini yaratadi. Bu oktant bo'yicha Tomas-Kilman metodikasi oktantlari bilan tadqiqot natijalarida ahamiyatli farqlanish kuzatilmadi.

Ijtimoiy stressni boshidan o'tkazish. Shaxs sifatida o'spirin yoshidagi o'quvchilarda ijtimoiy munosabatlarga kirishishdagi qiyinchilik va ziddiyatli holatlarni aks ettiradi. Bunda o'quvchidagi chuqur yoki yuzaki stress holatlari namoyon bo'lishi bilan kechuvchi hissiy zo'riqish alomatlarini ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy stressni namoyon bo'lishiga bog'liq holatlarni birlamchi natijalarida ham Tomas-Kilman metodikasi bilan ahamiyatli farqlanish kuzatilmadi. Bu tadqiqot maqsadiga ko'ra, metodikalarni o'zaro ahamiyatli farqlanish prognozlariga mos keladi.

Muvaffaqiyatga erishishiga bo'lgan ehtiyoj frustratsiyasi. O'spirindagi muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikdan qochishga qaratilgan fiziologik va psixologik harakat va ularni amalga oshirish imkoniyatlari bo'yicha nomutanosiblikni namoyon qilishi orqali o'spirinda ehtiyoj frustratsiyasi holati yuzaga kelishini hamda bu holatlarda psixologik zo'riqish darajasini sezilarli oshirishni anglatadi. Muvaffaqiyatga erishishiga bo'lgan ehtiyoj frustratsiyasi kuchli bo'lganda, alturistik holati ($r=-,262$; $p<0,01$). pastligini ko'rishimiz mumkin. Bunday teskari bog'lanish tabiiy bo'lib, o'spirinlarda muvaffaqiyatga erishish bilan bog'liq qarashlardagi noaniqlik o'z-o'zidan alturistik omillar ta'sirini pasayishiga olib keladi deb xulosa qilish mumkin.

O'zini namoyon qilishdagi qo'rquv. O'zini namoyon etish va baholashga intilish o'spirinlik yosh davrining muhim belgilaridan biri hisoblanadi. O'zini diqqat markazida bo'lishiga intilish orqali o'spirindagi o'zini baholash sifatlarida ham o'zgarishlar namoyon bo'ladi. Bu oktant bo'yicha bog'liqlik ko'rsatkichlari tahlil qilinganida tekshirilayotgan metodika bilan ahamiyatli farqlanish kuzatilmadi. Bu o'spirinlarda o'zini namoyon etish qo'rquvining K.Tomas-R.Kilman metodikasidagi oktantlar bilan o'zaro bog'lanmaganligi to'g'risida xulosalar beradi[4].

Bilimlarni tekshirish vaziyatidagi qo'rquv. O'spirinlardagi asosiy faoliyat turi hisoblangan o'quv faoliyatida ma'lum o'zlashtirish ko'rsatkichlari va yutuqlarga erishish, ma'lum vaqtlardagi bilimlarni tekshirish holatlari bilan bog'liq qo'rquvlar namoyon bo'lishi mumkin. Bu o'spirindagi o'quv motivlari va psixo-fiziologik imkoniyatlar bilan o'zaro muvozanatlashganda normal ko'rsatkichlarni berishi, aksincha bu muvozanatsiz shakllangan bo'lsa, ortiqcha hissiy zo'riqish va stresslarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu oktantdagi ko'rsatkichlarni tahlili bog'liqlik tekshirilayotgan metodika bilan ahamiyatli ko'rsatkichlar namoyon etmadi.

Atrofdagilarning talablariga to'g'ri kelmaslik qo'rquvi. Metodikaning o'zini namoyon etishdagi qo'rquv oktanti bilan o'zaro bog'liq bo'lgan mazkur oktantning asosiy xususiyati – o'zi va atrofdagilarning talablari, kutilmalariga mos kelmaslik bilan bog'liq qo'rquvni paydo bo'lishi bilan bog'lanadi. O'spirinlarda atrofdagilar (ayniqsa, o'z tengdoshlari) talab va kutilmalariga mos kelmaslik qo'rquvi kuchli bo'lishi kuzatilsa, bu yosh davridagi muhim belgilar – o'zlikni namoyon etishga intilish xarakatlari ham muvozanatlashgan hisoblanadi. Mazkur oktantda olingan natijalarda ham o'zaro farqli ko'rsatkichlarni mavjud bo'lmaganligini ko'rishimiz mumkin.

Stressga fiziologik qarshilik ko'rsatishning past darajasi. Shaxsning turli stresslarga bardoshlilik darajasini namoyon etuvchi omillarga stressga qarshilik qilish va stressdan chiqish imkoniyatlari ko'rsatkichlari bilan bog'liq. Mazkur oktantdagi natijalar bilan tekshiriluvchi metodika oktantlar natijalari o'rtasida ahamiyatli bog'liqliklar kuzatilmadi. Bu stressga fiziologik qarshilik qilish darajasi bilan nizolarni hal etish uslublariga ko'ra tiplar bilan bog'liqlik mavjud emasligi to'g'risida xulosa berish imkoniyatini yaratadi[2].

O'qituvchilar bilan munosabatdagi qo'rquv. O'quv faoliyatida o'spirin va maktab o'qituvchisi o'rtasidagi munosabatlarda status va ijtimoiy mavqening turli ko'rsatkichlari omilida tengsizlik namoyon bo'ladi. Maktab o'qituvchisining yetakchi va regulyar roli tufayli ma'lum vaqtlarda o'spirinda munosabatlardagi qo'rquv yoki noqulaylik vujudga kelishi mumkin. O'quvchi sifati o'spirinning ma'lum normalarga amal qilishi va o'qituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlarni bajarish va bo'ysunish majburiyatlari hamda ichki psixo-fiziologik holati o'rtasida nomutanosiblik vujudga kelishi tufayli pedagog bilan munosabatlarda qo'rquv hissi yuzaga kelishi mumkin. Mazkur qo'rquv omilida pedagogik konfliktlar va o'quv faoliyati bilan bog'langan nizoli vaziyatlar yuzaga kelish ehtimoli oshadi. Mazkur oktantdan olingan natijalarni tahlili tekshirilayotgan metodika bilan o'zaro ahamiyatli farqlarning mavjud emasligini ko'rsatdi.

“Filips maktabdagi xavotirlik” metodikasi va K.Tomas-R.Kilmanning “Ziddiyatli vaziyatda yetakchi xulq-atvorni aniqlash” metodikasi bo'yicha bog'liqlikni tahlil qilganimizda “Filips maktabdagi xavotirlik” metodikasidagi 8 oktantni K.Tomas-R.Kilman metodikasidagi 6 oktantga deyarli ahamiyatli bog'liqlik kuzatilmadi. Bunda Filips metodikasidagi o'rganish doirasidagi tahlillar Tomas-Kilman metodikasi bo'yicha o'zaro yaqinlikni aks ettirmaganligini ko'rishimiz mumkin[3].

Maktabdagi umumiy xavotirlanish. O'spirinning maktab vaqtidagi xavotirli vaziyatlarga bo'lgan munosabatini bildiradi. O'spirinning shaxslararo munosabatlar, o'quv vaqti (dars mashg'ulotlari) hamda mavsumiy-davriy imtixon vaqtlaridagi o'ziga xos xavotir darajasidagi o'zgarishlarni farqlash imkoniyatini yaratadi. Bu oktant bo'yicha Tomas-Kilman metodikasi oktantlari bilan tadqiqot natijalarida ahamiyatli farqlanish kuzatilmadi.

3- jadval.

“Filips maktabdagi xavotirlik” metodikasi va K.Tomas-R.Kilmaning “Ziddiyatli vaziyatda yetakchi xulq-atvorni aniqlash” metodikasi bo'yicha bog'liqlik

	Hamkorlik	Raqobat	Kelishuv	Qochish	Moslashish
Maktabdagi umumiy xavotirlanish	0,006	0,066	0,004	0,092	-0,126
Ijtimoiy stressni boshidan o'tkazish	-0,023	0,034	0,030	-0,024	0,002
Muvaffaqiyatga erishishiga bo'lgan ehtiyoj frustratsiyasi	-0,018	0,037	-0,002	-0,073	-0,098
O'zini namoyon qilishdagi qo'rquv	0,021	-0,051	-0,104	0,076	0,118
Bilimlarni tekshirish vaziyatidagi qo'rquv	0,065	-0,035	0,123	-0,067	-0,027
Atrofdagilarning talablariga to'g'ri kelmaslik qo'rquvi	0,027	-0,131	0,083	0,064	-0,094
Stressga fiziologik qarshilik ko'rsatishning past darajasi	0,014	0,087	-0,045	0,020	-0,014
O'qituvchilar bilan munosabatdagi qo'rquv	-0,034	-0,003	0,001	0,101	-0,110

*** $p \leq 0.001$ ** $p \leq 0.01$ * $p \leq 0.05$

Ijtimoiy stressni boshidan o'tkazish. Shaxs sifatida o'spirin yoshidagi o'quvchilarda ijtimoiy munosabatlarga kirishishdagi qiyinchilik va ziddiyatli holatlarni aks ettiradi. Bunda o'quvchidagi chuqur yoki yuzaki stress holatlari namoyon bo'lishi bilan kechuvchi hissiy zo'riqish alomatlari ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy stressni namoyon bo'lishiga bog'liq holatlarni birlamchi natijalarida ham Tomas-Kilman metodikasi bilan ahamiyatli farqlanish kuzatilmadi. Bu tadqiqot maqsadiga ko'ra, metodikalarni o'zaro ahamiyatli farqlanish prognoslariga mos keladi.

Muvaffaqiyatga erishishiga bo'lgan ehtiyoj frustratsiyasi. O'spirindagi muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikdan qochishga qaratilgan fiziologik va psixologik harakat va ularni amalga oshirish imkoniyatlari bo'yicha nomutanossiblikni namoyon qilishi orqali o'spirinda ehtiyoj frustratsiyasi holati yuzaga kelishini hamda bu holatlarda psixologik zo'riqish darajasini sezilarli oshishini anglatadi. Bu oktant bo'yicha bog'liqlik tahlil qilinganida, K.Tomas-R.Kilman metodikasining alturistik tip ko'rsatkichlari bilan ahamiyatli bog'liqlik kuzatilganligini ko'rish mumkin.

O'zini namoyon qilishdagi qo'rquv. O'zini namoyon etish va baholashga intilish o'spirinlik yosh davrining muhim belgilaridan biri hisoblanadi. O'zini diqqat markazida bo'lishiga intilish orqali o'spirindagi o'zini baholash sifatlarida ham o'zgarishlar namoyon bo'ladi. Bu oktant bo'yicha bog'liqlik ko'rsatkichlari tahlil qilinganida tekshirilayotgan metodika bilan ahamiyatli farqlanish kuzatilmadi. Bu o'spirinlarda o'zini namoyon etish qo'rquvining K.Tomas-R.Kilman metodikasidagi oktantlar bilan o'zaro bog'lanmaganligi to'g'risida xulosalar beradi.

Bilimlarni tekshirish vaziyatidagi qoʻrquv. Oʻspirinlardagi asosiy faoliyat turi hisoblangan oʻquv faoliyatida maʼlum oʻzlashtirish koʻrsatkichlari va yutuqlarga erishish, maʼlum vaqtlardagi bilimlarni tekshirish holatlari bilan bogʻliq qoʻrquvlar namoyon boʻlishi mumkin. Bu oʻspirindagi oʻquv motivlari va psixo-fiziologik imkoniyatlar bilan oʻzaro muvozanatlashganda normal koʻrsatkichlarni berishi, aksincha bu muvozanatsiz shakllangan boʻlsa, ortiqcha hissiy zoʻriqish va stresslarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu oktantdagi koʻrsatkichlarni tahlili bogʻliqlik tekshirilayotgan metodika bilan ahamiyatli koʻrsatkichlar namoyon etmadi.

Atrofdagilarning talablariga toʻgʻri kelmaslik qoʻrquvi. Metodikaning oʻzini namoyon etishdagi qoʻrquv oktanti bilan oʻzaro bogʻliq boʻlgan mazkur oktantning asosiy xususiyati – oʻzi va atrofdagilarning talablari, kutilmalariga mos kelmaslik bilan bogʻliq qoʻrquvni paydo boʻlishi bilan bogʻlanadi. Oʻspirinlarda atrofdagilar (ayniqsa, oʻz tengdoshlari) talab va kutilmalariga mos kelmaslik qoʻrquvi kuchli boʻlishi kuzatilsa, bu yosh davridagi muhim belgilar – oʻzlikni namoyon etishga intilish xarakatlari ham muvozanatlashgan hisoblanadi. Mazkur oktantda olingan natijalarda ham oʻzaro farqli koʻrsatkichlarni mavjud boʻlmaganligini koʻrishimiz mumkin[5].

Stressga fiziologik qarshilik koʻrsatishning past darajasi. Shaxsning turli stresslarga bardoshlilik darajasini namoyon etuvchi omillarga stressga qarshilik qilish va stressdan chiqish imkoniyatlari koʻrsatkichlari bilan bogʻliq. Mazkur oktantdagi natijalar bilan tekshiriluvchi metodika oktantlar natijalari oʻrtasida ahamiyatli bogʻliqliklar kuzatilmadi. Bu stressga fiziologik qarshilik qilish darajasi bilan nizolarni hal etish uslublariga koʻra tiplar bilan bogʻliqlik mavjud emasligi toʻgʻrisida xulosa berish imkoiniyatini yaratadi.

Oʻqituvchilar bilan munosabatdagi qoʻrquv. Oʻquv faoliyatida oʻspirin va maktab oʻqituvchisi oʻrtasidagi munosabatlarda status va ijtimoiy mavqening turli koʻrsatkichlari omilida tengsizlik namoyon boʻladi. Maktab oʻqituvchisining yetakchi va regulyar roli tufayli maʼlum vaqtlarda oʻspirinda munosabatlardagi qoʻrquv yoki noqulaylik vujudga kelishi mumkin. Oʻquvchi sifati oʻspirinning maʼlum normalarga amal qilishi va oʻqituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlarni bajarish va boʻysunish majburiyatlari hamda ichki psixo-fiziologik holati oʻrtasida nomutanosiblik vujudga kelishi tufayli pedagog bilan munosabatlarda qoʻrquv hissi yuzaga kelishi mumkin. Mazkur qoʻrquv omilida pedagogik konfliktlar va oʻquv faoliyati bilan bogʻlangan nizoli vaziyatlar yuzaga kelish ehtimoli oshadi. Mazkur oktantdan olingan natijalarni tahlili tekshirilayotgan metodika bilan oʻzaro ahamiyatli farqlarning mavjud emasligini koʻrsatdi.

Xulosa qilib aytganda, filips metodikasida boʻyicha biz olgan tadqiqot natijalar shuni koʻrsatdiki Maktabdagi umumiy xavotirlanish - bu bolaning maktab hayotiga qoʻshilishining turli shakllari bilan bogʻliq boʻlgan umumiy hissiy holati anglatasa. Ijtimoiy stressni boshdan oʻtkazdirish - bolaning hissiy holati, uning ijtimoiy aloqalari (birinchi navbatda tengdoshlari bilan) rivojlanadi.

Muvaffaqiyatga erishishiga boʻlgan ehtiyoj frustratsiyasi - bu bolaning muvaffaqiyatga, yuqori natijaga erishishga va hokazolarga boʻlgan ehtiyojlarini rivojlantirishga imkon bermaydigan noqulay ruhiy fon hisoblanadi.

Oʻzini namoyon qilishdagi qoʻrquv - oʻzini namoyon qilish, oʻzini boshqalarga koʻrsatish, oʻz imkoniyatlarini namoyish qilish zarurati bilan bogʻliq vaziyatlarning salbiy hissiy tajribasi ortib borishi mumkin.

Bilimlarni tekshirish vaziyatidagi qoʻrquv - bilimlarni, yutuqlarni, imkoniyatlarni sinab koʻrish (ayniqsa, jamoatchilik) holatlarida salbiy munosabat va tashvish namoyon qilishi mumkin boʻladi.

Atrofdagilarning talablariga toʻgʻri kelmaslik qoʻrquvi - oʻz natijalarini, xatti-harakatlarini va fikrlarini baholashda boshqalarning ahamiyatiga eʼtibor berish, boshqalarga berilgan baholardan xavotirlanish, salbiy baholarni kutish holati ham bundan mustasno emas. Stressga fiziologik qarshilik koʻrsatishning past darajasi - psixofiziologik xususiyatlari, bu bolaning stressli vaziyatlarga moslashish qobiliyatini pasaytiradi, tashvish beruvchi ekologik omilga notoʻgʻri, halokatli javob berish ehtimolini oshirishi mumkin. Oʻqituvchilar bilan munosabatdagi qoʻrquv - muammolar va qoʻrquvlar maktabdagi kattalar bilan munosabatlarning umumiy salbiy hissiy fonidir, bu esa bolaning taʼlim muvaffaqiyatini kamaytiradi.

Shunday qilib, maktab oʻquvchilarining psixik holatlaridan kelib chiqib, vaziyatli xavotir boʻlgani uchun unda oʻzgarish boʻlmadi. Chunki biz qoʻllab kelayotgan treningimizga biz kutgan natijalar bogʻliq boʻlmadi, Chunki bu metodika atrof-muhit taʼsirida, vaziyatga qarab vaqti oʻtishi bilan oʻzgarib turishi mumkin ekanligi aniqlandi.

Oʻspirinlar ularning ichki ziddiyatlari, mazkur yosh davriga xos boʻlgan va bolalikdan yetuklikka nisbatan oʻtish davriga mos keladigan individual-psixologik xususiyatlarning ham oʻrni mavjuddir. Bu nizo oʻspirin, ota-ona oʻrtasidagi nizolarni ham nazardan qochirmaslik darkor. Oʻspirinlar oʻrtasidagi nizo ularning ichki

ziddiyatlari, «vaziyatli» va «shaxsga oid» xususiyatlarni differentsiallashtirishga asoslangan psixokorreksion model ishlab chiqilgan.

Adabiyotlar:

1. Баныкина С. Конфликт в современной школе: изучение и управление.-М., 2006
2. Alimxodjaeva S.N., Haydarov F.I. Psixologik treninglar ishlanmasi 1-qism. (Amaliyotchi psixologlar uchun). T: 2008.
3. Ансупов А.Я. Конфликтология: учебник для вузов/ А.Я.Ансупов, А.И.Шипилов. — 2-э изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
4. Axmedova M.T. Pedagogik konfliktologiya (o'quv qo'llanma): 5110900 - Pedagogika va psixologiya / M.T. Axmedova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. -T.: Adabiyot uchqunlari, 2016.
5. Газиев Э.Г. Психологические основы развития самоуправления деятельностью у школьников и студентов: Автореф. Дис... докт. психол. наук. – М.: МГУ, 1992. С. 38.
6. Гришина, Н.В. Психология конфликта / Н.В.Гришина. — СПб.: Питер, 2000.

*Norqo‘ziyeva Dilrabo Sheraliyevna,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti Amaliy psixologiya kafedrasida o‘qituvchisi PhD*

MAKTAB O‘QUVCHILARIDA KONSTRUKTIV XULQNI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktab o‘quvchilarida konstruktiv xulqning psixologik tahlili, soha tadqiqotlarida inson xulq-atvori muammolari, prosotsial xatti-harakatlarni empirik tahlili, uni shakllantirishning psixoprofilaktik va psixokorreksion jabhalari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: konstruktiv xulq-atvor, prosotsial xatti-harakatlar, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, motivatsion yo‘nalish, hissiy-irodaviy, kognitiv boshqaruvchanlik, alturizm, empatiya, narsissizm.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОНСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. В статье рассматриваются психологический анализ конструктивного поведения школьников, проблемы поведения человека в полевых исследованиях, эмпирический анализ просоциального поведения, психопрофилактические и психокоррекционные аспекты его формирования.

Ключевые слова: конструктивное поведение, просоциальное поведение, психопрофилактика, психокоррекция, мотивационная направленность, эмоционально-волевой, когнитивный контроль, альтруизм, эмпатия, нарциссизм.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF CONSTRUCTIVE BEHAVIOUR OF SCHOOLCHILDREN

Abstract. The article discusses the psychological analysis of constructive behavior of schoolchildren, problems of human behavior in field research, empirical analysis of prosocial behavior, psych prophylactic and psych correctional aspects of its formation.

Key words: constructive behavior, prosocial behavior, psych prophylaxis, psych correction, motivational orientation, emotional-volitional, cognitive control, altruism, empathy, narcissism.

Mavzuning dolzarbligi. Globallashuv va axborotlashuv jarayonlari sharoitida ta’lim tizimida o‘quvchilarning konstruktiv xulqini shakllantirish dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolardan biridir. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, bu holat shaxslararo munosabatlar tizimida 70% raqobatlashuv, ya’ni o‘z manfaatlarini qondirish istagining mavjudligi bilan izohlanadi [8]. Davr taqozosiga ko‘ra, ta’lim tizimini isloh qilishda xulq-atvorning ustuvor shakllantirish vazifasi doimo dolzarb ahamiyatli bo‘lib qolmoqda.

Psixologik tadqiqotlarda inson xulq-atvori muammolari turli xil nazariy va amaliy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Olimlar tomonidan xulq-atvor tabiati, uning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini tushuntirish, tartibga solish hamda o‘zgartirish imkoniyatlari to‘g‘risidagi qarashlar turlicha talqin qilingan. Tadqiqot muammosi sifatida ko‘rilayotgan maktab o‘quvchilarida salbiy xulq ko‘rinishlari, ya’ni agressivlik, emotsional labillik, shaxslararo munosabatlar tizimida nizolarni keltirib chiqaruvchi determinantlar mazkur xulq-atvor ko‘rinishlarini konstruktiv usullarga yo‘naltirishning muayyan nazariy tahlilari mavjudligi bilan xarakterlanadi.

Zero, maktab o‘quvchilarida salbiy xulq-atvorni konstruktiv boshqaruvchanlik xususiyatiga ega xatti-harakatlar ko‘rinishiga sublimatsiyalash shaxslararo munosabatlar tizimining barqarorlashuviga olib kelishi bilan tavsiflanadi. Psixologiya fanida konstruktiv xulq xususiyatlari haqida fikr yuritilganda turlicha yondashuvlar mavjudligini kuzatamiz.

Metodika. G.N. Malyuchenko konstruktiv xulq haqida fikr bildirib, shaxsning nizoli vaziyatlarda nafaqat ularni hal qilishga, balki raqib bilan munosabatlarni ijobiylashuviga, ya’ni nizolarni pasayishiga qaratilgan xatti-harakatlar ekanligini ta’kidlaydi. Shuningdek, konstruktiv xulqni rivojlanishida psixologik xususiyatlarning uchta bloki, jumladan, motivatsion yo‘nalish, hissiy-irodaviy o‘z-o‘zini boshqarish va kommunikativ kompetensiyalilikka bog‘lab, ularni o‘zaro uzviy holda shakllanishini tavsiflaydi. Agarda, shaxs tuzilishidagi har uchala bloklar orasidagi bog‘lanishlar uzviyligi qancha kam kuzatilsa, konstruktiv xulqning namoyon bo‘lishi shunchalik past ko‘rinishga ega bo‘lishi keltiradi [2].

Demak, konstruktiv xulq-atvorni rivojlanish samaradorligini asosiy mezonini psixologik xususiyatlarni har uch blokidagi muvozanatlashuv darajasi ular o'rtasidagi uzviy munosabatlar rivojlanishning umumiy ko'rsatkichiga bog'liqdir.

Psixologik ensiklopediyalarda konstruktiv xulq-atvoriga turlicha tavsif beriladi [10]:

2) Konstruktiv xulq qiyin vaziyatlardagi xulq-atvorning ijobiy ko'rinishi bo'lib, shaxsni tashqi va ichki faoliyati birligi, aqliy hamda jismoniy resurslarni safarbar qilishni talab etadigan, kognitiv va hissiy jarayonlar yordamida boshqariladigan faollik. Ayniqsa, hissiy kechinmalar konstruktiv xulqning eng muhim tarkibiy qismidir.

3) Prosotsial xulq-avor, antisotsial harakatlarga qarama-qarshi bo'lib, kimningdir yoki ijtimoiy jamiyatning manfaatlarini ko'zlab ish tutishdir.

“Prosotsial xulq-atvor atamasi” XX asrning 70- yillarda antisotsial xulqqa qarama-qarshi bo'lgan harakat sifatida paydo bo'lib, u psixodinamiklikni ikkita qutbi hisoblanadi. Aksariyat ilmiy psixologik adabiyotlarda prosotsial xulq alturizm, empatiya, tolerantlik kabi tushunchalar bilan hamohang bog'langan hamda ularga qarama-qarshi bo'lgan narsissizm, infantilizm va manipulyativ kabi xususiyatlar sifatida quyidagicha ko'rib chiqiladi:

– Empatiya shkalasiga xos xususiyatlarga subyektning shaxslararo munosabatlarda o'zgalarni baholamaslik, ularni xatti-harakatlarini odatiy holat deb qabul qilish va shu pozitsiyada turish, o'zgalarni fikrlarini qadrlash, tushunish hamda hamdard bo'lishdan iborat sifatlarni qamrab oladi.

– Alturizm bu o'zgalarga yordam qilishga tayyor turish, berish va bundan zavqlanish, qoniqish orqali o'ziga o'zi hurmatini oshishi, intizomli, boshqalarning ichki dunyosini tushuna oladigan, har qanday inson va millatlarni do'st bila oladigan xususiyatlar bilan tavsiflanadi [5, 23-33]:

Shaxs xususiyatlarida agressivlikning ortib borayotganligi bois, alturizm fenomenini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj, eng avvalo, jamiyatda guruhlar orasida sodir bo'layotgan vaziyatlardagi stressogen omillar profilaktikasiga keng yo'l ochib, shaxslararo munosabatlar tizimida shaxs ma'naviy qiyofasini izohlab beruvchi biosotsiopsixologik omil bo'lgan altruistik qadriyatlarini kuchaytirish zaruratini orttirishi bilan belgilanib, uning tendensiyasi o'ziga xos biogenetik, neyrodinamik asoslarga ega bo'lgan ijtimoiy va psixologik omillarga xos o'zaro integratsiyasi natijasida namoyon bo'ladi [1, 16].

Narsissizm shkalasiga xos xususiyatlar shundan iboratki, shaxs o'zgalarga yordam berish va ulardan madad olishni xohlamaydi, o'z “Men”ni yuqori qo'yuvchi, tanqidni yoqtirmaydigan, atrofdagilarga moslashishi qiyin, boshqalar unga moslashishga intilishini xohlovchi hamda doimo o'z fikrini ma'qullovchi sifatlar bilan ajralib turadi.

Ushbu ta'rifda esa xulq-atvorni ijobiy baholashning o'ziga xosligi hamda ijtimoiy harakatlarni amalga oshirishdagi kognitiv jarayonlar rolini alohida ta'kidlaydi. Prosotsial xulq-atvorning kognitiv modellarida boshqalarga yordam berish istagini amalga oshirish uchun qarorlarni qabul qilishda ketma-ketlikka tayanadi, ya'ni vaziyatga nisbatan shaxsiy javobgarlikni anglash, qanday yordam berish to'g'risida qaror qabul qilish va hokazo [7].

Turli nazariy yo'nalish vakillari nafaqat prosotsial xulq-atvor hodisasini, balki uning motiv va mexanizmlarini tushuntirishga harakat qilgan. Bu borada R.Chaldini, D.Kenrik va D.Neyberglar prosotsial xulq-atvor motivlarini shakllanishida avvalo o'z “Men” imidjini saqlab qolish deb, ta'kidlasa [5], D.Ya.Reykovskiy fikricha, maktab o'quvchilarida o'z qadr-qimmatining oshishi bilan birgalikda boshqalarni idrok qilish qobiliyatini shakllantiradi hamda o'z “Men” niga munosabat qanchalik yuqori bo'lsa, boshqa odamlar ehtiyojini his qilishga bo'lgan sezgirlik darajasi oshishini keltirib o'tadi [4, 14-27].

Motivlar o'ziga va o'zgalarga yo'naltirilganligiga ko'ra, ularning uch guruhi ajratildi, ya'ni o'ziga qaratilgan egoistik hamda prosotsial ko'rinishga ega alturistik, shuningdek, madaniy odatlar, odob-axloq qoidalari tashqi ijtimoiy talablar va umidlar bilan belgilanadigan ehtiyojlar bilan tavsiflanadi [3, 152-172].

Shu o'rinda prosotsial xulqni shakllanishida tashqi va ichki motivlarning ahamiyati ham muhim bo'lib, ichki motiv maktab o'quvchilarining boshqalarga yordam berish istagi, o'zgalarni ijtimoiy-psixologik vaziyatini tushunish, his qilish hamda ularni namoyon bo'lishiga sabab bo'luvchi tashqi motivlar, ya'ni turli tarbiya usullari, ijtimoiy muhitdagi o'zlashtirilgan modellar bilan uyg'unlashib, asos vazifasini o'taydi.

Shuningdek, psixologiya fanlar tizimida prosotsial xulq-atvor muayyan tushunchalar tarzida yoritiladi. Masalan, mazkur xulqni bixeviorizm tarafdorlari o'zgalarga yordam beruvchi ijobiy xulq-atvor shakli sifatida tahlil qilib, uni ijtimoiy muhitda mustahkamlash orqali shakllantirish mumkinligini (Dj.Uotson, F.Skinner) yoki

ijtimoiy muhitda xulq-atvorning namunaviy modelini o‘zlashtirishga, xususan, shaxs qadriyatlariga mos bo‘lgan xususiyatlarni takomillashtirish (A.Bandura), psixoanalizda birlamchi egoistik motivlarning o‘zgarishi mahsuli sifatida (Z.Freyd, A.Freyd), shaxsda insonparvarlik psixologiyasini rivojlanishi va muhabbatning mustahkamlanishi (K.Rodgers, F.Frankl), kognitiv psixologiyada o‘zgalarga yordam berish xususiyati ratsionallik tamoyiliga asoslanishi (X. Xekxauzen) kabilar bilan tahlil qilinadi [3, 152-172].

Alturistik xulq-atvorning motivatsion mohiyatini anglashda ikkita asosiy yondashuvi mavjudligi: 1) shaxsiy me‘yoriy (shaxsning axloqiy me‘yorlari va axloqiy e‘tiqodlari); 2) hissiy (alturistik his-tuyg‘ularning roli-empatiya, hamdardlik) jihatlarni tahlil qilish eng istiqbolli ekanligi ta’kidlanadi [6].

Empirik tahlil. Alturistik shaxsini aniqlashning eng muhim urinishi Bixofom va uning hamkasblari tomonidan amalga oshirilgan (Bierhoff, I Klein & Kramp, 1991) bo‘lib, uni beshta tarkibiy qismini aniqladi:

1. Alturistik uchun o‘z-o‘zini anglashning eng muhim qismi empatiya bo‘lib, unga hamohang tarzda mas’uliyatlik, ochiqko‘ngilik, o‘zini nazorat qila olishlik, murosasozlik, bag‘rikenglik hamda o‘zgalarda yaxshi taassurot qoldiruvchilar.

2. Hayotning adolatligiga ishongan, ya’ni yaxshi ishlar mukofotlanadi va yomon ishlar jazolanadi tarzda qarovchilar.

3. Ijtimoiy javobgarligi kuchli bo‘lgan, o‘zgalarga yordam berish zarurati tarzida fikrlovchilar.

4. O‘zini o‘zi kuchli ichki nazorat qila oladigan, xususan, o‘zida ijobiy fazilatlarini oshirish, salbiylarini yo‘qotishga harakat qiluvchilar hamda yaxshi va yomonni farqlash qobiliyatiga ega bo‘lganlar.

5. O‘zgalarga yordam bergan odamlarda egotsentrizm darajasi pastroq, aksincha yordam bermaganlar esa raqobatchilar hisoblanadi [9].

Bizningcha, alturizm muayyan faoliyat jarayonida o‘zgalardan hech qanday manfaat kutmasdan, hissiy holatlar va barqaror shaxs xususiyatlari bilan tavsiflanadigan xatti-harakatlar yig‘indisidir.

Demak, tadqiqotimizda konstruktiv xulqni shakllantirishning muayyan komponenti sifatida bixeviorizm konsepsiyasi asosiy xulq-atvorni boshqaruvchanlik darajasi bilan tavsiflanganligini anglab yetamiz. Prosotsial xulq ko‘rinishidagi konstruktivlikni shakllantirishda o‘smir o‘quvchilar xulq-atvoriga xos muayyan tajovuzkorona, emotsional neyrotik ko‘rinishga ega bo‘lgan xatti-harakatlarning ta’siri tadqiqotda kognitiv, emotsional va xulq-atvorni boshqaruvchanlik qobiliyatini nazariy hamda amaliy jihatdan keng yoritishga izn berdi.

1-jadval.

O‘quvchilarning «Prosotsial xulq-atvor xususiyatlari diagnostikasi» (D.V.Sochivko, S.K.Bondireva) metodikasi bo‘yicha empatiya ko‘rsatkichlari (Kruskal-Uollis mezon bo‘yicha, N=242)

Shkala	Ta’limmuassasasi	Sinflar	N	O‘rtacha rang	U	p
Empatiya	UO‘M	5-sinf	21	74,25	3,361	0,644
		6-sinf	22	76,39		
		7-sinf	29	79,74		
		8-sinf	24	83,06		
		9-sinf	25	65,38		
	IDUM	5-sinf	21	75,38		
		6-sinf	22	81,47		
		7-sinf	29	80,93		
		8-sinf	24	82,96		
		9-sinf	25	75,82		

Izoh: **-p<0,01

UO‘M – umumiy o‘rta ta’lim maktabi; IDUM – ixtisoslashtirilgan davlat umumta’lim maktabi.

Maktab o‘quvchilarida konstruktiv xulq-atvorni shakllantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarimizda umumiy o‘rta ta’lim maktabi va ixtisoslashtirilgan umumta’lim maktabi o‘smirlarining shaxslararo munosabatlarida konstruktivlikni asosiy komponentlari bo‘lgan prosotsial xatti-harakatlarni namoyon bo‘lishining kechishida, shuningdek, eksperimentlarni tashkillashtirish jarayonida metodlarni mos va xosligini aniqlashtirish maqsadida S.K.Bondireva va D.V.Sochivko tomonidan yaratilgan “Prosotsial xulq-atvor xususiyatlari diagnostikasi” metodikasidan foydalandik. Tadqiqotimizda mazkur so‘rovnomaning uchta shkalasi, ya’ni empatiya, narsissizm va alturizm xususiyatlarini o‘rganishni lozim topdik. Tadqiqot davomida dastlabki

tajriba-sinov natijalarining qiyosiy tahlili amalga oshirildi. Umumta’lim va ixtisoslashtirilgan davlat umumta’lim maktabi o’quvchilarining 5-9-sinflari kesimida prosotsial xulq-atvor xususiyatlaridan biri empatiyaga oid ko’rsatkichlari dinamik qiymatga egaligi kuzatilib (1-jadval), empatiya hissi o’quvchilarda prosotsial xulq-atvorni «o’zgalari» uchun yo’naltirilganligi, ya’ni o’zaro hurmat, tushunish, hamdard bo’lish kabi xususiyatlarning shakllanganligi qayd etildi.

Shuningdek, o’quvchilarning narsissizm shkalasi bo’yicha ko’rsatkichlarida ham muayyan tafovutlar aniqlandi. Shkalaning eng yuqori va boshqalardan tafovut qiluvchi ko’rsatkichi IDUMning 8-sinf ($H=109,81$, $p<0,01$) va 9-sinflari ($H=98,44$, $p<0,01$) o’quvchilarida UO’M o’quvchilaridan farq qiluvchi qiymatlar aniqlandi. Bu o’quvchilar prosotsial xulq-atvorning «Men»ga yo’nalganlik xususiyatini o’zida aks ettirishi bilan dalillanadi (2-jadval).

2-jadval.

O’quvchilarning «Prosotsial xulq-atvor xususiyatlari diagnostikasi» (D.V.Sochivko, S.K.Bondireva) metodikasi bo’yicha narsissizm ko’rsatkichlari (Kruskal-Uollis mezonini bo’yicha, N=242)

Shkala	Ta’lim muassasasi	Sinflar	N	O’rtacha rang	U	p
Narsissizm	UO’M	5-sinf	21	46,58	36,271	0,000**
		6-sinf	22	52,94		
		7-sinf	29	46,91		
		8-sinf	24	85,79		
		9-sinf	25	78,32		
	IDUM	5-sinf	21	54,65		
		6-sinf	22	56,31		
		7-sinf	29	61,10		
		8-sinf	24	109,81		
		9-sinf	25	98,44		

Izoh: **- $p<0,01$

IDUM o’quvchilarida narsissizm ko’rsatkichlar 5-6-7-sinflariga nisbatan 8 va 9-sinflarda ustuvorlikka egaligi, ixtisoslashgan o’quv muassasalarida natijalarga erishish ishtiyoqining yuqoriligi bilan belgilansa, UO’M o’quvchilarida esa o’z tengdoshlariga o’zlarini namoyon etmaslikka harakat qilishlarida ko’zga tashlandi.

Altruizm xususiyatiga oid qiymatlar UO’M va IDUM o’quvchilarida narsissizm shkalasiga teskari munosabatni ko’rsatdi. Bunda UO’M o’quvchilarida altruizm UO’Mning 7-sinf ($H=94,41$, $p<0,01$), 8-sinf ($H=93,35$, $p<0,01$), 9-sinf $H=85,26$, $p<0,01$) va IDUM 7-sinflarida ($H=97,17$, $p<0,01$) aniqlandi (3-jadval).

3-jadval.

O’quvchilarning «Prosotsial xulq-atvor xususiyatlari diagnostikasi» (D.V.Sochivko, S.K.Bondireva) metodikasi bo’yicha altruizm ko’rsatkichlari (Kruskal-Uollis mezonini bo’yicha, N=242)

Shkala	Ta’lim muassasasi	Sinflar	N	O’rtacha rang	U	p
Altruizm	UO’M	5-sinf	21	70,12	35,791	0,000**
		6-sinf	22	80,62		
		7-sinf	29	94,41		
		8-sinf	24	93,35		
		9-sinf	25	85,26		
	IDUM	5-sinf	21	63,66		
		6-sinf	22	78,01		
		7-sinf	29	97,17		
		8-sinf	24	45,42		
		9-sinf	25	49,12		

Izoh: **- $p<0,01$

Mazkur holatlarning psixologik ifodasi o‘smirlarning tengdoshlari bilan munosabatida jamoaviylikka moyilliklarining ortishi ta’siri ostida kechadi. Ularda o‘z tengdoshlari bilan doimo birga bo‘lish, zaruriy vaziyatlarda o‘zlarini fido qilishga harakat qilish, munosabatlarda mantiqiy tushunishning o‘sishi, bilan ifodalanadi.

Dastlabki tajriba-sinov natijalari maktab o‘quvchilarida konstruktiv xulqni shakllantirishga oid psixokorreksion va uni rivojlantirish omili sifatida psixotreninglardan foydalanish zaruratini isbotlanganligi tahlil etildi.

Maktab o‘quvchilarida konstruktiv xulqni shakllantirish maqsadida chet el tadqiqotchilari (N.V.Grishina, A.S.Prutchenkov, M.P.Kvadrisius, N.A.Koritchenkov, K.Tomas, K.Xorni, T.P.Smirnova va boshqalar) hamda mahalliy psixologlarning (G.Q.To‘laganova, Z.T.Nishonova, N.G.Kamilovalarning xulq-atvorni boshqaruvchanligi hamda N.B.Atabayeva va boshqalar tomonidan yaratilgan prosotsial xatti-harakatlarni shakllantirish) maktab o‘quvchilarida konstruktiv xulqni rivojlantirishga qaratilgan tegishli model va psixokorreksion izlanishlariga tayanib, «Maktab o‘quvchilarida konstruktiv xulqni shakllantirishning psixokorreksion va rivojlantiruvchi modeli» takomillashtirildi. Bunda asosan konstruktiv xulqni shakllantirishning birlamchi mexanizmi bo‘lgan ijtimoiy ta’sir, ya’ni guruh va hamkorlik treninglari asosida tashkil etildi. Asosan vaziyatni kognitiv anglash, motivatsion yo‘nalganlikni oshirish, «Kommunikativ kompetentlik»ni shakllantirish, emotsional barqarorlikni hosil qiluvchi «Psixosintez» hamda prosotsial ko‘rinishlarga ega empatiya, alturizm kabi sifatlarni rivojlantiruvchi kognitiv-bixevioral psixoprofilaktik va psixokorreksion dastur va har bir mashg‘ulot uchun loyihalar ishlab chiqilgan. «Kognitiv-bixevioral» psixoprofilaktik va psixokorreksion yondashuvlarning afzalligi shundaki, sinaluvchilar vaziyatni avval anglab yetadi va o‘z xulq-atvorlarini shakllantirishga intiladilar. Empatiya, alturizm quyi va narsissizm o‘suvschan, muayyan sinaluvchilar ajratib olindi.

Sinaluvchilarning treninggacha va treningdan keyingi ko‘rsatkichlari o‘rtasida statistik ahamiyatga ega bo‘lgan qiymatlar qo‘lga kiritildi. Empatiya va alturizm hissi quyi bo‘lgan o‘quvchilarning sinflar kesimida (n=63), narsissizm bo‘yicha (n=65) sinaluvchilardan olingan tajriba natijalari tahlil qilindi.

Bunda empatiya, alturizm va narsissizm ko‘rsatkichlarida psixologik treningdan so‘ng muayyan samaradorlik aniqlandi. Xususan, konstruktiv xulqni shakllanishiga salbiy ta’sir etuvchi narsissizm ko‘rsatkichi bo‘yicha quyidagi samaradorlikka erishildi (Vilkokson T-mezoni bo‘yicha) (4-jadval).

4-jadval.

Umumta’lim va ixtisoslashtirilgan maktab o‘quvchilarining psixologik treningdan keyingi narsissizm bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari

Shkala-lar	Ta’lim shakli	Sinf	Sinaluvchilar	Trening-gacha	Trening-dan so‘ng	Samaradorlik (%)	T	p
Narsissizm	Umumta’lim maktab	5-sinf	6	46,58	38,11	18,18	4,722	0,000**
		6-sinf	6	52,94	41,57	21,47	5,047	0,000**
		7-sinf	5	46,91	29,03	38,11	3,941	0,000**
		8-sinf	7	85,79	61,531	28,53	2,164	0,000**
		9-sinf	6	78,32	59,28	24,31	3,719	0,000**
	Ixtisoslashgan maktab	5-sinf	8	54,65	40,56	25,61	5,72	0,000**
		6-sinf	7	56,31	56,12	0,33	1,007	0,187
		7-sinf	5	61,10	45,28	25,89	3,46	0,000**
		8-sinf	8	109,81	78,52	28,49	9,93	0,000**
		9-sinf	7	98,44	69,07	29,83	3,95	0,000**

Izoh: **p<0,01

Sinaluvchilarning narsissizm bo‘yicha qiymatlari umumta’lim maktabining 5-sinf o‘quvchilarida o‘rtacha rang ko‘rsatkichi bo‘yicha (46,58 va 38,11; T=4,722; p<0,01); 6-sinflarda (52,94 va 41,57; T=5,047; p<0,01), 7-sinflarda (46,91 va 29,03; T=3,941; p<0,01), 8-sinflarda (88,79 va 61,531; T=2,164; p<0,01), 9-sinflarda (78,32

va 59,28, $T=3,719$; $p \leq 0,01$) tengligi o'tkazilgan psixologik treninglarni samaradorlikka egaligini aniqladi. Mazkur xususiyat IDUMning 5-sinf o'quvchilarida o'rtacha rang ko'rsatkichi bo'yicha (54,65 va 40,56; $T=5,72$; $p \leq 0,01$); 6-sinflarda (56,31 va 56,12; $T=1,007$ deyarli farq kuzatilmadi), 7-sinflarda (61,10 va 45,28; $T=3,46$; $p \leq 0,01$), 8-sinflarda (109,81 va 78,52; $T=9,93$; $p \leq 0,01$), 9-sinflarda (98,44 va 69,07; $T=3,95$ $p \leq 0,01$) ko'rinishdagi sifat o'zgarishiga erishganligi ulardagi ijobiy sifatlarining, ya'ni o'zgalarni «o'zidek» qabul qilishning ortishiga sabab bo'lganligini tasdiqlaydi. Ijobiy o'zgarishlar, ya'ni konstruktiv xulqni shakllanishiga omil sifatida shaxs xususiyatlari bo'lgan boshqalarni his qilish, qo'llab-quvvatlash, shaxslararo munosabatlarda ijobiy psixologik iqlimni hosil qilish kabi xatti-harakatlarning namoyon bo'lganligi aniqlandi.

Xulosa. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, maktab o'quvchilarida konstruktiv xulqni shakllanishida prosotsial xatti-harakatlarga oid ko'rsatkichlar, ya'ni empatiya va alturizm xususiyatlarining o'smirlik davrida o'sishi, shu bilan birga ulardagi paradoksallik hamda ambivalentlik natijasida narsissizm shkalasida ham muayyan o'suvchanlik kuzatilishini inobatga olib, amaliy psixologiyaning samaradorligini belgilovchi psixoprofilaktik, psixokorreksion faoliyatga e'tibor qaratishni taqozo etadi. Bunda psixokorreksiyaning asosiy vazifalari sifatida o'smirlarda kognitiv, konativ, emotsional sohalaridagi ijobiy o'zgarishlarni ta'minlash uchun ulardagi shaxslararo munosabatlar tizimida konstruktiv yo'nalishga ega bo'lgan prosotsial xulq-atvorning empatiya, alturistik hamda o'zaro yordam berish shakllarini rivojlantirish bilan tavsiflanadi.

Adabiyotlar:

1. Атабаева Н.Б. Шахсада альтруистик хулқни ривожлантиришнинг психологик асослари. Психология фанлари доктори (DSc) диссертацияси. Тошкент – 2022. - 239 б.
2. Малоченко Г.Н. Автореферат диссертации по теме «Развитие конструктивного поведения в конфликтных ситуациях у кадров государственной службы». ВАК РФ 19.00.13.1996. -24 с
3. Насиновская Е.Е. Альтруистический императив // Современная психология мотивации / Под ред. Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2002. – 343 с.
4. Рейковский Д.Я. Просоциальная деятельность и понятие собственного «Я» // Вестник Московского гос. универ-та. Серия 14. Психология. 1981. №1. С. 14 – 22.
5. Сочивко Д.В. Бондырева С.К. Методология И метод исследования Просоциального поведения // Прикладная юридическая психология. – 2019.– № 4(49).–23–33 с.–DOI : 10.33463/2072-8336.2019.4(49).023-033.
6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. Т. 1 / Х. Хекхаузен. – М.: Педагогика, 2014. – 408 с.
7. Lemmens, Jeroen S.; Valkenburg, Patti M.; Peter, Jochen (26 February 2009). «Development and Validation of a Game Addiction Scale for Adolescents». *Media Psychology* 12 (1): 77–95. doi:10.1080/15213260802669458
8. «Psychological Science and Education psyedu.ru» 2014, № 3
9. https://studme.org/322339/psihologiya/konstruktivnye_sposoby_vyhoda_konfliktov.
10. https://studwood.net/2547161/psihologiya/prosotsialnoe_povedenie.
11. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/entsiklopediya-uz>.

*Abduqahhorova Shahnoza,
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi*

EMOTSIONAL-FRUSTRATSION XUSUSIYATLAR TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK TAHLILI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada emotsional-frustratsion qiyinchiliklar va murakkab vaziyatlarga nisbatan, o'smir o'quvchilarning frustratsiyalarga bardoshlilik xususiyatlari va samarali o'z ustida ishlash ko'nikmalarini takomillashtirishning yangi dasturiy ta'minotlarini joriy etish, jamiyat hayotida imkoniyati cheklangan o'smir o'quvchilar faolligini oshirish va ularning sog'lom fikrlash sohalariga xizmat qiluvchi psixologik tuzilmalarni ishlab chiqish batafsil yoritib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** emotsiya, frustratsiya, emotsional holat, psixologik xususiyat, o'smir o'quvchi.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ФРУСТРАЦИОННЫЕ СВОЙСТВА

***Аннотация.** В данной статье подробно рассматриваются эмоционально-фрустрационные трудности и сложные ситуации, внедрение нового программного обеспечения для улучшения характеристик толерантности учащихся-подростков к фрустрациям и навыков эффективной работы над собой, повышение активности учащихся-подростков с ограниченными возможностями в жизни общества и разработка психологических структур, обслуживающих сферы их здорового мышления.*

***Ключевые слова:** эмоция, фрустрация, эмоциональное состояние, психологическая характеристика, ученик-подросток.*

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL-FRUSTRATION PROPERTIES

***Abstract.** This article presents relation to emotional-frustrating difficulties and complex situations. This article details the introduction of new software for improving the features of tolerance of frustrations of adolescent students and skills to effectively work on oneself, increasing the activity of adolescent students with limited opportunities in the life of society and developing psychological structures that serve their areas of common sense*

***Keywords:** emotion, frustration, emotional state, psychological trait, adolescent student.*

Kirish. Hozirga qadar, shaxsning emotsional sohasi va uning fenomenologik tabiatiga oid ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, biroq hali - hanuz uni keltirib chiqaruvchi sabablar shuningdek, tashqi ta'sirlarga bo'lgan insonning psixik imkoniyati, emotsional-frustratsion xususiyatlar va uning inson faoliyatiga ta'siri, muarakkab sharoitlarda insonning vazifalarni hal qila olish imkoniyati, ta'lim va mehnat sharoitlarida emotsional barqarorlikning roli kabi masalalar, ko'plab psixolog mutaxassislarning diqqat markazida bo'lib kelayotgan aktual masalalar sifatida qayd etilmoqda. Garchi, zamonaviy psixologiya fanida "stress" tushunchasi keng qo'llanilib kelayotgan bo'lsa-da ammo, ushbu emotsional kechinmaning tadqiqi "emotsional-frustratsion xususiyatlar" muammosini to'liq yoritish uchun yetarli emas.

Asosiy qism. "Emotsional-frustratsion xususiyatlar" keng ma'noda - bu insonning hissiy fonini va motivatsion sohasi kuchini kamaytiradigan hissiy kechinmalar va tajribalar to'plamidir.

V.S.Agavelyanning so'zlariga ko'ra, emotsional-frustratsion xususiyatlar qachonki, inson o'zining foydasizligini his qilganda yoki qiyin hayotiy vaziyatlar oldida oqziligini tushunib yetganda sodir bo'ladi. Shuning uchun, ushbu tushuncha ko'plab tadqiqotlarda nafaqat psixik, balki fiziologik holatlarning mazmuniga ham murojaat qilish uchun kengroq ishlatiladi[1]. Ya'ni, inson tanasining tashqi ko'rinishi yoki organizmning murakkab vaziyatlardagi holatiga baho berish uchun qo'llaniladi. Bundan tashqari, ko'plab psixologik adabiyotlarda "emotsional-frustratsion xususiyatlar" tushunchasini tavsiflashga oid, turli ta'riflarni uchratish mumkin. Masalan, V.K. Vilyunasning "Emotsional holatlarning namoyon bo'lishi" nomli kitobida ta'riflanishicha, emotsional-frustratsion xususiyatlar bu – lotinchada silkitish, qo'zg'atish ma'nolarini anglatib,

unda hissiyotlar va tajribalar intensivligi kuchayadi va oxir -oqibat ichki yoki tashqi muammolarga nisbatan reaksiya sifatida, yangicha psixik holatlar paydo bo‘ladi[2]. Mazkur ta’rifga muvofiq, emotsional-frustratsion xususiyatlar obyektiv yoki oddiy sharoitlarda yuzaga kelmaydi, balki ziddiyatlarning rivojlanishi bilan, ayniqsa uning kuchayishi bosqichida u tez namoyon bo‘ladi. Bunday holat organizmda ichki tahdidining kuchayishi, ongli faoliyatni nazorat qilish qobiliyatining pasayishi, o‘z imkoniyatlarini kerakli darajada amalga oshira olmaslik hamda muammolarga tez taslim bo‘lish kabilar bilan xarakterlanadi.

Boshqa bir tadqiqotchilar esa, emotsional-frustratsion xususiyatlarni xavotirlik, tashvish, qo‘rquv, stress, frustratsiya, e’tiborni uzoq qaratish, noqulay vaziyatlarni kutish hamda tushkunlik holatlari bilan ham tushuntirishga harakat qiladilar.

Tadqiqotchi T.L.Kryukovanning so‘zlariga ko‘ra, ushbu tushuncha fanda amerikalik psixolog L.Merfining nomi bilan bog‘liq bo‘lib, muallifga ko‘ra, har bir bola o‘z onasidan vaqtincha ajralgan paytda, ushbu holatni boshdan kechiradi. Ya’ni bola bu vaziyatda yangi va faol xatti-harakatlarni o‘ylab topadi[3].

Demak, emotsional-frustratsion xususiyatlar yoki qiyin vaziyatlarga tayyorlik ontogenetik xarakterga ega bo‘lib, uning ilk ko‘rinishi bolalilik davriga to‘g‘ri keladi. Boshqa bir tadqiqotchi I.V.Kamininaning aytishicha, emotsional-frustratsion xususiyatlar fenomeni – bu ortiqcha yoki haddan tashqari inson resurslari sifatida baholanadigan, muayyan tashqi yoki ichki talablarni yengish uchun, doimiy ravishda o‘zgaruvchan kognitiv mazmundagi xulq – atvor urinishidir[4]. Muallifning ta’kidiga muvofiq, kognitiv xulq-atvor bu – murakkab vaziyatlardan chiqib ketish uchun ishlatilgan xatti - harakat turidir. Hozirga qadar, emotsional-frustratsion xususiyatlar fenomenini tavsiflashga doir ko‘plab nazariy qarashlar mavjud bo‘lib, ularning aksariyati tibbiy va pedagogik masalalar bilan keng tadqiq etilgan.

Ba’zi ilmiy manbalarda emotsional-frustratsion xususiyatlar ijobiy va salbiy jihatlar borasida ham, o‘ziga xos qarashlar aks etgan. Ye.R.Isaevaning ta’kidicha, ko‘plab vaziyatlarda emotsional-frustratsion xususiyatlar samarali, funksional foydali mazmunda bo‘lsa, ayrim holatlarda u samarasiz, disfunktsiyali, insonga salbiy ta’sir etuvchi holat sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois ham, ko‘pchilik murakkab vaziyatlarda bardoshli bo‘la olmaydi yoki boshlagan ishini oxirigacha yetkaza olmaydi[5]. Ma’lumki, emotsional kechinmalar inson hayoti va faoliyati uchun muhim ahamiyat kasb etib, ular orasida frustratsiya holati o‘ziga xos murakkab kechinma sanaladi. Frustratsiya turli hayotiy qiyinchiliklar va ekstremal vaziyatlarga nisbatan hayotiy maqsadlarning o‘zgarishi sanalib, u orqali insonning qaror qabul qilish, his-tuyg‘ularni boshqara olish ko‘nikmalari aniqlanadi. Shunday ekan, avvalo frustratsiya fenomenining psixologik tabiati hamda uning mazmun-mohiyatini aniqlab olish maqsadga muvofiq sanaladi.

Ilmiy adabiyotlarda “Frustratsiya” fenomeniga oid qator ilmiy konsepsiyalar mavjud bo‘lib, ularda ushbu kechinma asosan motivatsiya, his-tuyg‘ular, shaxslardagi tolerantlilik xususiyati, salbiy hissiy kechinmalar, kasbiy faoliyat va uning maqsadlari kabi masalalar orqali keng tadqiq etilgan. Biroq, psixologiya fanida hanzuga qadar, frustratsiya tushunchasining aniq konsepsiyasi yaratilmagan.

Bundan tashqari, fanda “frustratsiya” fenomenini tushinishda ham biroz qiyinchiliklar mavjud. R.S.Nemov psixologiya nomli darsligida frustratsiya tushunchasini quyidagicha ta’riflaydi: “Agar ushbu tushunchaning filologik mohiyatiga murojaat qilsak, unda frustratsiya rejalarning buzilishi, niyatlarning amalga oshmasligi degan ma’noni anglatadi, ya’ni muvaffaqiyatsizlik jarayonida insonning shikastlanish holatid[6]. Ushbu muallifdan farqli o‘laroq, tadqiqotchi L.I. Dementiyning ta’rificha, frustratsiya murakkab psixologik kechinma bo‘lib, u muhim maqsadlarga erishish, xatti-harakatlarni tormozlash, ayrim istaklardan voz kechish kabilar bilan ham tavsiflanadi[7]. Ya’ni biror bir maqsadni amalga oshirishda, yengib bo‘lmaydigan qiyinchiliklarga duch kelish yoki chorasiz ahvolga tushib qoladigan hayotiy vaziyat turidir.

Ilk bor, frustratsiya fenomeni Z.Freyd tomonidan qo‘llanilgan bo‘lib, u shaxsning ongli yoki ongsiz maqsadlari yo‘lidagi qandaydir to‘siqlari hamda shaxsiga xos ichki nizolar sifatida ta’riflangan. Ya’ni “Id” (kuchli ongsiz qiziqishlar), “Super ego” (ta’qiq, ijtimoiy normalar va xulq-atvor) o‘rtasidagi kurashlarga asoslanadi, bunday kurash insonning bolalik davridan boshlanib, balog‘at yoshiga yetganda me’yorga keladi[7].

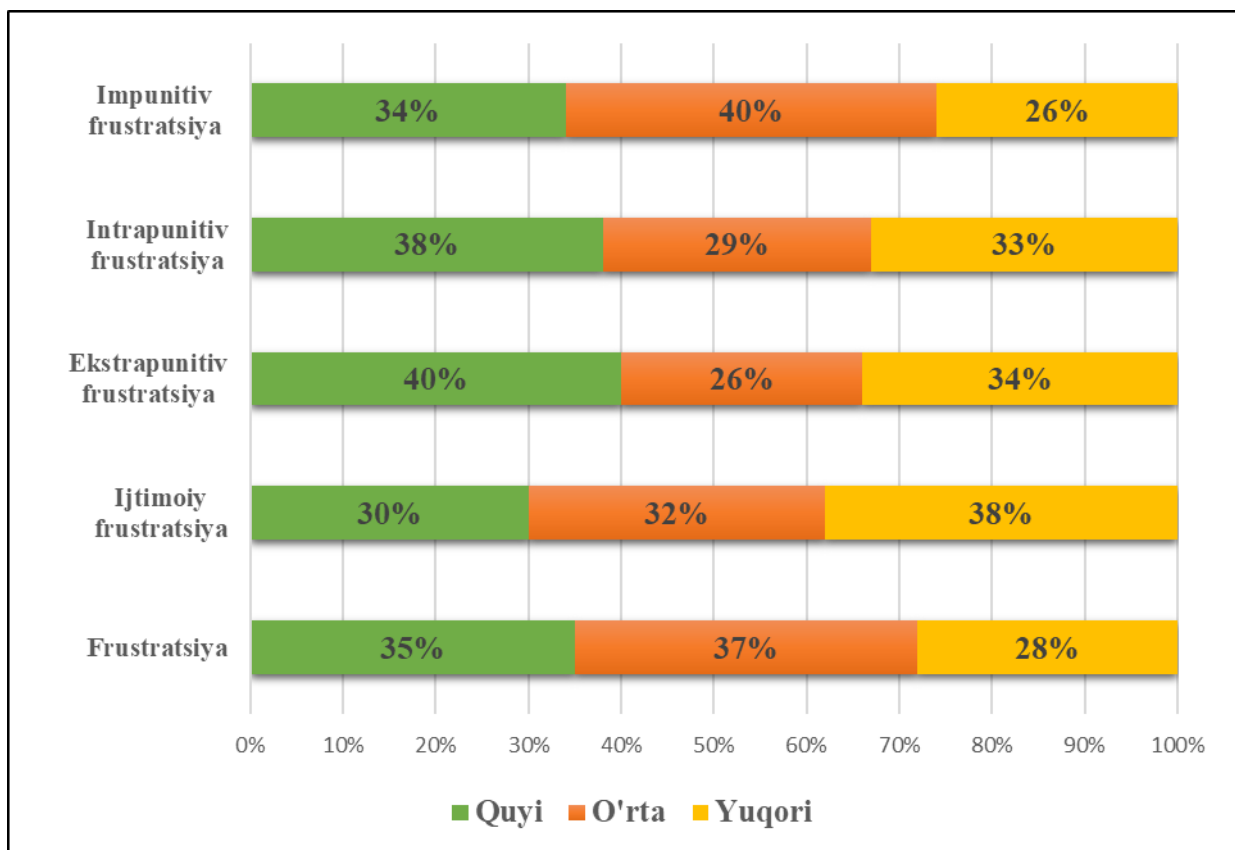
Mohiyatan, Z.Freydning frustratsiya fenomeni haqidagi g‘oyalari psixoanalitik konsepsiyalarning asosini tashkil etib, unga ko‘ra, frustratsiya albatta ichki nafratga sabab bo‘ladi, shuningdek, u instinktiv zo‘riqish manbai bo‘lib, nevrotik xavotirlar paydo bo‘lishining sababchisi sanaladi. Zamonaviy psixoanaliz yo‘nalishi yetakchi mutaxassisi L.I.Yermolaevaning ta’kidicha, insondagi nafrat hissi va doimiy agressiyalar psixik kasalliklarni paydo etib, keyinchalik u faoliyatning butunlay izdan chiqaradi. Demak, frustratsiya inson salomatligiga salbiy ta’sir etuvchi psixologik kechinma ham hisoblanadi.

Frustratsion holatlar namoyon bo‘lishining o‘ziga xos yondoshuvi K.Xorni izlanishlarida ham aks etgan bo‘lib, muallifning fikricha, frustratsiya holatini bolalar ham, kattalar ham hech qanday salbiy reaksiyalarsiz boshdan kechirishlari mumkin. Ya’ni agar frustratsiya inson tomonidan mag‘lubiyat hissi sifatida qabul qilinsa, inson o‘zini o‘zi kamsitish hissini boshdan kechiradi. Shuningdek, frustratsiya rohatlanish hissi sifatida qabul qilinsa, unda u inson uchun xavfsizlikni ta’minlovchi omildir va u yengil tarzda boshdan kechiriladi[9].

Rus psixologlaridan V.A.Ivannikov hamda V.I.Shlyapnikovlarning so‘zlariga ko‘ra, emotsional sifatlar muammosini o‘rganish keng qamrovli tadqiqot sanalib, u umumiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi va muhandislik psixologiyasi va boshqa sohalararo ma’lumotlar sintezini talab qiladi.

Demak, emotsional-frustratsion xususiyatlarni tadqiq etish bir yoqlama yondashuvni emas balki, psixologiyaning sohalararo ma’lumotlar integratsiyasiga tayanishi lozim. Chunki, emotsional-frustratsion xususiyatlar faqat ixtiyoriy va ixtiyorsiz harakatlar bilan xarakterlanib qolmasdan, u hissiy o‘z-o‘zini boshqarish va nazorat qila olish ko‘nikmalari bilan uzviy bog‘liq sanaladi. Aksariyat psixologik adabiyotlarda bunday mulohazalarning aksini uchratish mumkin. Ye.O.Smirnova boshqalardan farqli o‘laroq, emotsional-frustratsion xususiyatlarni quyi instinktiv xatti-harakatlarni bostiruvchi “aqliy kuch” deb ta’riflaydi[10]. Ya’ni u bir vaqtning o‘zida organizm uchun maxsus dvigatel (motor) vazifasini o‘tashini ham ta’kidlaydi. Keltrib o‘tilgan ushbu ta’rifdan shu narsa ma’lum bo‘ladiki, emotsional-frustratsion xususiyatlar insoni biror faoliyatga undovchi yoki uni tormozlovchi aqliy kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bois, emotsional-frustratsion xususiyatlarning tabiatini aniqlashtirishda stress va boshqa salbiy emotsional kechinmalarning mazmunini aniqlashtirib olish o‘ta maqsadga muvofiq sanaladi. Chunki, aksariyat zamonaviy tadqiqotlarda emotsional-frustratsion xususiyatlar masalasi, stress va stressli holatlarni keltirib chiqaruvchi sabablarning psixologik bartaraf etish yo‘llariga bag‘ishlangan.

1-rasm. Frustratsiya va ijtimoiy frustratsiya darajalarini aniqlash so‘rovnomasi natijalari

Tadqiqotni amalga oshirishda bir qator metodika va so‘rovnomalar tanlab olingan. Vssermanning “Ijtimoiy frustratsiya xususiyatlarini o‘rganish” so‘rovnomasi, Lyusinaning “Emotsional intellekt”

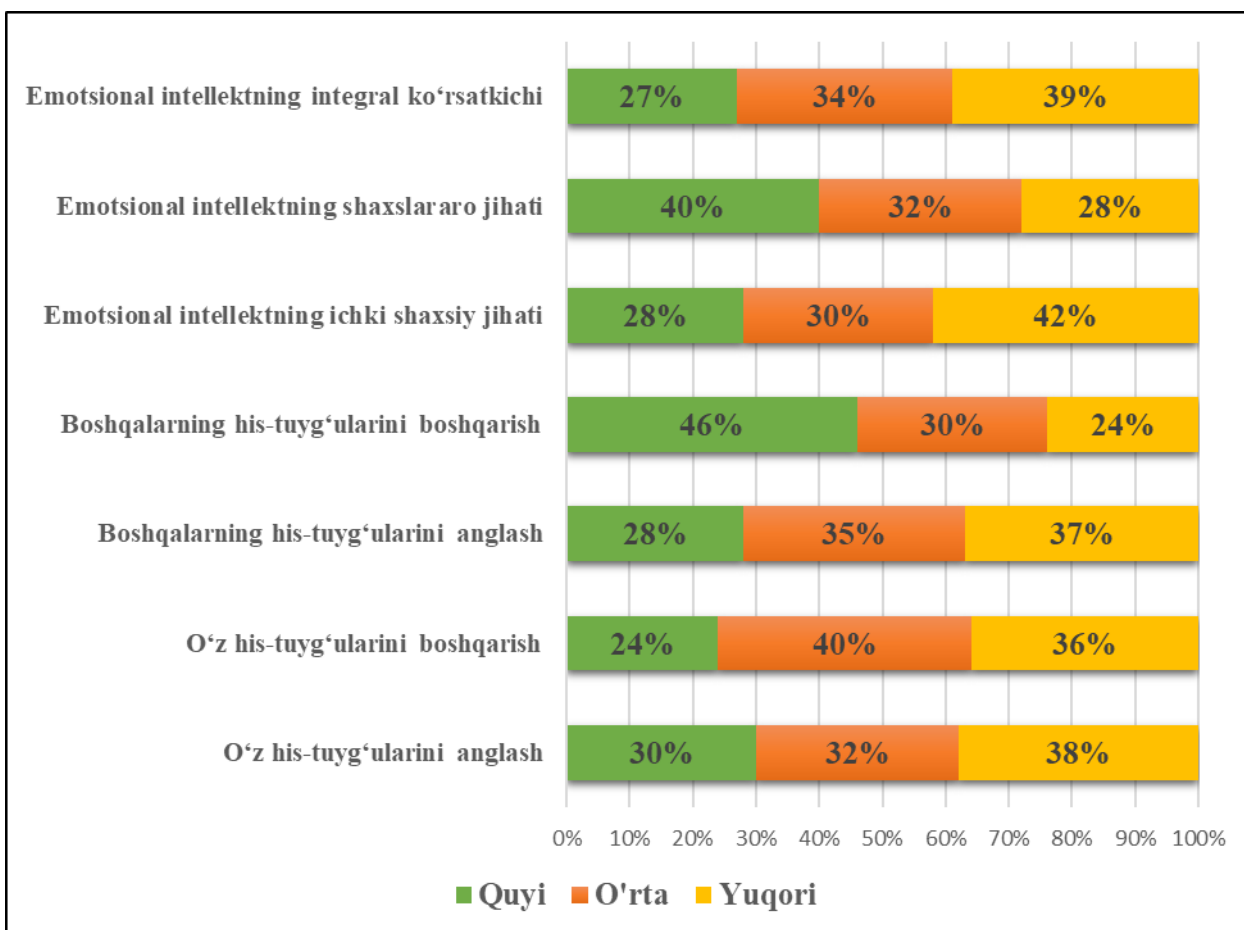
so'rovnomasi, Rozensveygning “Frustratsiya xususiyatlarini o'rganish” so'rovnomalaridan foydalanilgan. Mazkur metodikalar sinaluvchi haqida qimmatli ma'lumotlarni qo'lga kiritish imkonini beradi. Shuningdek, tahliliy ma'lumotlarni parametrik va noparametrik mezonlar orqali ham o'lchashga harakat qildik.

Frustratsion holatlarni aniqlash so'rovnomasiga ko'ra sinaluvchilarning natijalari frustratsiya shkalasi bo'yicha quyi daraja 35%, o'rta 37% va yuqori 28%ni tashkil etgan.

Ekstrapunitiv frustratsiya shkalasi bo'yicha quyi farq 40%, o'rta 26% va yuqori daraja 30% bilan namoyon bo'lgan. Frustratsion vaziyatlarga munosabatni shaxs tiplari orqali tushuntirishga harakat qiladilar. Ya'ni kutilmagan holatlarda stenik (kuchli, bardoshli) va astenik (zaif, kuchsiz) shaxslarning reaksiyalari turlicha bo'lib, stenik tipdagi shaxs munosabati, avvalo, agressiya bilan ifodalanadi.

Intrapunitiv frustratsiya shkalasiga ko'ra quyi 38%, o'rta 29% va yuqori 33% ni tashkil etgan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, frustratsiya har doim ham agressiyaga olib kelmasligi haqidagi qarashlar ba'zi tadqiqotlar mazmunida o'z aksini topgan.

Impunitiv frustratsiya shkalasiga ko'ra quyi farq 34%, o'rta 40% va yuqori 26%ni tashkil qilgan.

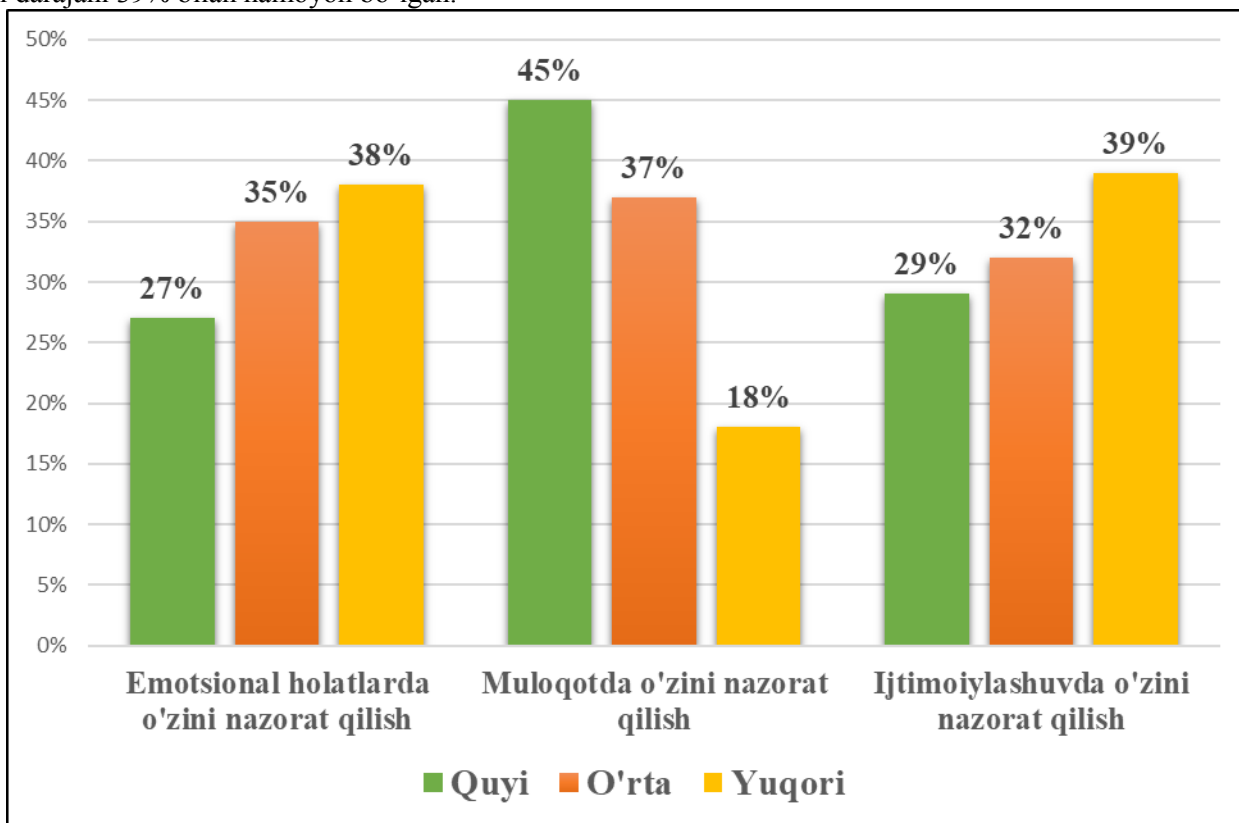
2-rasm. Emotsional intellektni aniqlash so'rovnomasi natijalari

Emotsional intellektni aniqlashga qaratilgan so'rovnoma bo'yicha jismoniy rivojlanishda ya'ni eshitishda nuqsoni bor bo'lgan o'smir o'quvchilardan olingan natijalar birinchi shkala o'z his-tuyg'ularini anglash bo'yicha quyi nisbatda 30%, o'rta darajada 32% va yuqori darajada 38%ni namoyon qilgan.

O'z his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi bo'yicha quyi farq 24%, o'rta 40% va yuqori 36%ni aks ettirgan. Boshqalarning his-tuyg'ularini anglash shkalasi bo'yicha quyi natija 28%, o'rta 35% va yuqori 37%ni namoyon qilgan. Shaxsning emotsional-frustratsion sohasining shakllanishi bir qator tashqi va ichki omillar ta'sirida yuzaga keladigan, murakkab jarayondir.

Boshqalarning his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi bo'yicha quyi farq 46%, o'rta 30% va yuqori 24% bilan farqlangan. Emotsional-frustratsion muammo bugungi kunda, juda dolzarb masala bo'lib, uning asosi hissiy tajriba orttirish va tarbiyadir. Emotsional-frustratsion sohani shakllantirish jarayonida, kognitiv faoliyatdagi barcha o'zgarishlar sodir bo'ladi. Emotsional intellektning ichki shaxsiy jihati shkalasi bo'yicha quyi 28%, o'rta 30% va yuqori 42%ni qayd etgan. Emotsional intellektning shaxslararo jihati shkalasi bo'yicha quyi farq 40%, o'rta darajani 32% va yuqori darajani 20% bilan namoyon qilib alohida xarakterlangan.

Emotsional intellektning integral ko'rsatkichi shkalasiga ko'ra, quyi farq 27%, o'rta darajani 34% va yuqori darajani 39% bilan namoyon bo'lgan.

3-rasm. Emotsional holatlarda o'zini nazorat qilishni aniqlash so'rovnoma natijalari

Emotsional holatlarda o'zini nazorat qilishni aniqlashga mo'ljallangan so'rovnoma bo'yicha birinchi shkala emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish bo'yicha quyi nisbatda 27%, o'rta darajada 35% va yuqori darajada 38%ni namoyon qilgan.

Muloqotda o'zini nazorat qilish shkalasi bo'yicha quyi farq 45%, o'rta 37% va yuqori 18%ni aks ettirgan. Yaqinlar bolaga mehr bilan munosabatda bo'lsa, uning huquqlarini tan olishsa, unga e'tibor berishsa, ana shundagina bola o'zida "hissiy farovonlik"ni his qiladi. Odatda, bunday sharoitda bolada quvnoq kayfiyat yoki ijobiy hissiy fon hukmronlik qiladi. Ijtimoiylashuvda o'zini nazorat qilish shkalasi bo'yicha quyi natija 29%, o'rta 32% va yuqori 39%ni namoyon qilgan.

Xulosa. Ishlab chiqilgan amaliy natijalar asosida asosida "emotsional-frustratsion holat" tushunchasini o'rganish orqali psixologik indikatori ochib berildi. Imkoniyati cheklangan maktablardagi o'smir o'quvchilarning emotsional-frustratsion xususiyatlarini belgilashning asosiy konstruktleri (emotsional yo'nalganligi, emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish, noverbal muloqotda suhbatdoshning emotsional kechinmalarini prognoz qila olish, noverbal qobiliyati, o'zga insonlar kechinmalarini seza olish va o'zini nazorat qila olish qobiliyati) isbotlandi.

Adabiyotlar:

1. Агавелян В.С. Теоретические и прикладные аспекты психологии состояний / Психология состояний. Хрестоматия / Составители Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / Под ред. проф. А. О. Прохорова. -М.: ПЕР СЭ; СПб.: Речь, 2004. – С.124.
2. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. М.: Владос, 2001. – С.88.
3. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни : дис. ... д-ра психол. наук. Кострома, 2005. – С.74.
4. Камынина И. В. Копинг-стратегии личности в экстремальных условиях жизнедеятельности : Автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01. — Хабаровск , 2008. – С.7-8.
5. Исаева Е.Р. Копинг-поведение: анализ возрастных и гендерных различий на примере российской популяции // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2009. Вып. 11. С. 144 –147.
6. Немов Р.С. Психология: Учеб.для студ.высш.пед.учеб.заведений:В.3 кн.- 4-е изд. – М:Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 2003. – С.445.
7. Дементий Л.И. Фрустрация: Понятие и диагностика: учебное методическое пособие: пособие для вузов / Л.И. Дементий. - Омск: издательство ОмГУ, 2004. – 68 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ / З. Фрейд. СПб., Азбука, Терра, 1997. – С.112.
9. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К.Хорни. -М.: Прогресс, 1993. – С.98.
10. Смирнова Е.О. К проблеме воли и произвольности в культурно-исторической психологии // Культурно-историческая психология, 2015. – Т. 11. № 3. С.9 – 15.

*Tilavov Muxtor Xasan o'g'li,
Buxoro davlat universiteti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

RAHBAR XODIMLARGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida rahbarlar kompetentligini modellashtirish, kasbiy tajriba asosida rahbar boshqaruv kompetentligini rivojlantirish, rahbar ijtimoiy-perseptiv kompetentligini baholash tizimini optimallashtirish, rahbarlarga psixologik ko'rsatish, boshqaruvchi kommunikativ kompetentligini xalqaro hamkorlikda rivojlantirish, rahbar professional kompetentligini akmeologik baholash, madaniyatlararo munosabatlar sharoitida rahbar ijtimoiy kompetentligini takomillashtirish, yosh rahbarlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini shakllantirish haqida fikr boradi.

Kalit so'zlar: boshqaruv, boshqaruv uslublari, rahbar, personal, tashkilot, boshqaruv ko'nikmalari.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ОКАЗАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ РУКОВОДЯЩИМ РАБОТНИКАМ

Аннотация. В данной статье рассматриваются моделирование компетентности руководителей в образовательных и научно-исследовательских учреждениях, развитие управленческой компетентности руководителя на основе профессионального опыта, оптимизация системы оценки социально-перцептивной компетентности руководителя, психологическая демонстрация руководителям, развитие коммуникативной компетентности руководителя, лидерство в международном сотрудничестве, акмеологическая оценка профессиональной компетентности лидера, социальные отношения лидера в контексте межкультурных отношений, повышение компетентности, формирование социально-психологической компетентности молодых лидеров.

Ключевые слова: управление, методы управления, руководитель, персонал, организация, навыки управления.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS FOR THE PROVISION OF PSYCHOLOGICAL SERVICES TO MANAGERS

Abstract. In this article, modeling the competence of leaders in educational and scientific research institutions, developing the management competence of a leader based on professional experience, optimizing the evaluation system of a leader's socio-perceptual competence, psychological demonstration to leaders, developing the communicative competence of a leader in international cooperation, acmeological assessment of a leader's professional competence, social relations of a leader in the context of intercultural relations improvement of competence, formation of socio-psychological competence of young leaders are discussed.

Key words: management, management styles, manager, personnel, organization, managerial skills.

Mavzuning dolzarbligi. Bilim bilan qurollangan psixologik xizmatning tashkil etilishi bo'yicha zamonaviy strategiyaga asoslangan texnologiyalar amaliyotga tatbiq etilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda ta'lim muassasasi rahbarlarining psixologik kompetentligini o'rganish va shu asosda ularga psixologik xizmat ko'rsatish usullari ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning muhim yo'nalishi sifatida amaliyotga joriy qilinmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining «Dunyomizning o'zgarishi: 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish uchun Kun tartibi» dasturi hamda «Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun taraqqiyot siyosatiga doir tadbirlarni har tomonlama joriy qilish, jadallashtirish va qo'llab-quvvatlash» (MAPS) yondashuviga asoslanib, boshqaruv tizimi uchun rahbar kadrlarni tanlash, tayyorlash, nomzodlarning bilim darajasi va malakasini oshirish bilan bog'liq shart-sharoitlarni yaratish hamda ularga ko'rsatiladigan psixologik xizmat usullarini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda.

Asosiy qism. Jahon ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida oliy ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatadigan shaxslarga psixologik xizmat ko'rsatishdagi muammolarni o'rganish bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar olib

borilmoqda. Jumladan, YUNESKO tashkiloti qoshidagi Xalqaro psixologiya fanlari ittifoqi – IUPSYS (International Union of Psychological Science) tomonidan 2019/2024-yillarga mo'ljallangan psixologik xizmat konsepsiyasi yaratilgan. Shu jihatdan, rahbarlarni ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganish, boshqaruv jarayonida yuzaga keladigan muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladigan omillarni tizimli ravishda tadqiq etish, oliy ta'lim tizimida faoliyat olib boradigan shaxslarga professional darajada ijtimoiy-psixologik taklif va tavsiyalar berish, psixologik xizmat ko'rsatishning yangi usullarini ishlab chiqish hamda amaliyotda qo'llashga doir tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jamiyatda har qanday ijtimoiy mehnat jarayoni boshqaruvni talab etadi. Har qanday boshqaruv tizimi esa zamon talablariga mos ravishda takomillashib boradi. Yurtimizda bozor munosabatlariga o'tish jarayoni jadal sur'atlar kechayotgan ayni bir paytda o'z kasbining mutaxassisi bo'lgan, jahon tajribasida sinovdan o'tgan zamonaviy boshqaruv tizimlari haqida mukammal bilimga ega bo'lgan va ma'suliyatni qalbdan his qiladigan yosh rahbar kadrlarga talab ortib bormoqda. Bu borada rahbar imidjining faoliyat jarayonidagi o'rni har bir faoliyat samaradorligini ta'minlash imkonini beradi. Shunda o'rinni savol tug'iladi: Zamonaviy rahbar faoliyatida imidj qanday ahamiyatga ega?

Imidjning o'ziga xos psixologik xususiyatlari nimalardan iborat? Imidj” (inglizcha - “obraz”, “tasvir”) atamasini dastlab XX asrning 60-yillarida amerikalik iqtisodchi Bolduin ish samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida qo'llay boshlaydi. Shu davrdan boshlab psixologik jihatdan asoslangan imidj ijtimoiy hamda siyosiy soha psixologlarning tadqiqot obyektiga aylandi. Uning asosiy vazifasi shaxs yoki ijtimoiy tuzilma haqida bevosita va bilvosita vizual tasavvur uyg'otish hisoblanadi. Aniq dalillarga asoslangan tafakkur esa taassurotlar va tasavvurlar natijasida shakllanadi. Agar biz imidjga aniq psixologik mahsulot sifatida qaraydigan bo'lsak, u, ijtimoiy ustanovka, qimmatbaho stereotip va urfga aylangan ramz kabi namoyon bo'ladi namoyon bo'ladi [115].

Imidjni shakllantirishning zamonaviy tamoyillari XIX-XX asrlarda ishlab chiqilgan g'oyalarga asoslangandir. Psixologiyaning turli xil yo'nalish tarafdorlari imidjni shakllantirish borasida o'z tamoyillarini yaratadilar. Jumladan, *xulq psixologiyasi* maktabi vakillari shakllantirish jarayonga perseptiv operatsiyalarni o'zgartirish qabilidagi qarashni taklif etadilar. Buning asosiy natijasi atrofda g'ildarning shaxs imidjini munosabat tarkibi sifatida qabul qilishi bilan ifodalanadi. Amerikalik tadqiqotchilar *O.Konel, K.Daniel* verbal imidjni shakllantirishning aniq ko'rsatmasini berishgan: “Liderning nutqi, o'zini tutishi va yuz tuzilishi unga bo'ysunuvchilarning nutqidan farq qiladi. Nutqlar buyruq ko'rinishida ifoda etiladi. ...bo'ysunuvchilarga nisbatan past ohangda bo'ladi. Unda tanaffus ko'p bo'ladi” deyiladi.

*F.Perlz*ning shaxsga oid nazariyasi va psixoterapevtik ta'sir tarafdorlari (*gestaltterapiya*) imidjni butun bir tizim sifatida, ya'ni unga qandaydir aniq va real narsaday qarashni (“shu yerda va hozir”) hamda shakllantirishni taklif etadilar (figura va fonning mos kelishi). *Kognitiv psixologiya* tarafdorlari esa, imidjni shakllantirish tamoyilini o'rgatuvchi strategiya (subekt tomonidan anglab qilinadigan) sifatida taklif etishadi. Yana bir nazariyalardan biri “*tanqislik nazariyasi*” imidjning emotsional ta'siri xususiyatlari asosida yaratilgan. “Maqsadli axborotning aniqligi, ayniqsa, defisit paytida intensiv tasavvurni yuzaga keltiradi. Bunday holda tasavvurni rag'batlantiruvchi ongning kompensatorlik mexanizmlari ishga tushadi, o'ylab oxiriga yetishning erkinlik darajasi mutaxassislar tomonidan qat'iy nazorat qilinadi.

F.E.Fiedler va funksional yondashuv tarafdorlari quyidagi imidj tiplarini tavsiya etadi:

1. Ko'zgu – imidj, “Men” haqidagi tasavvurlar natijasida shakllanadi;
2. Hozirgi – imidj, o'zgalardan tomonidan berilgan ta'rif natijasida shakllanadi;
3. Istalgan – imidj, biz intilayotgan maqsadni o'zida namoyon etadi;
4. Korporativ – imidj, tashkilotni qismlarini emas butunligicha o'zida namoyon etadi;
5. Ko'plik – imidj yagona korporatsiya o'rniga bir qator mustaqil strukturalardan tuziladi.

Ingliz tadqiqotchisi E.Sempson shaxs imidji haqida yozar ekan, tashqi va ichki faktorlarning o'zaro bog'liqligini hisobga olgan holda uni 3 tipga ajratadi:

1. “Men” imidj – o'tmish tajribasi hamda ayni paytdagi o'z-o'ziga bo'lgan hurmat va ishonch natijasi;
2. Anglangan imidj – o'zgalarning bizga berilgan bahosi;
3. Talab etiladigan imidj – har bir bir mutaxassislikka (rolga) o'zgacha imidj xosdir. Ayrim hollarda imidjga kiyim turlari yordamga keladi. Harbiy kiyim, sud mantiyasi va shoxlik toji – bularning hammasi imidj belgilari hisoblanadi hamda ma'lum vazifani bajaruvchi shaxsga oid ekanligini bildiradi.

Ma'lumki, O'zbekistonda psixologik xizmatning tashkil etilishi bilan bog'liq ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy tajribalarning mavjudligi bir qator ijtimoiy tizimlarda bugungi psixologik xizmat istiqbollari

belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, muayyan darajadagi tajribalarga ega bo‘lmasdan turib u yoki bu sohada psixologik xizmat tizimini yo‘lga qo‘yib bo‘lmaydi. Shu ma’noda, Oliy ta’lim muassasalari rahbarlariga psixologik xizmat ko‘rsatish tajribalari mazkur tadqiqot obyekti sifatida o‘rganildi, tadqiq qilindi va bir qator amaliy tavsiyalar berib borildi. Mahallada bajarilgan har bir vazifa o‘ziga xos alohida maqsadlarni amalga oshirishga mo‘ljallanganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Oliy ta’lim muassasalari rahbarlari uchun tashkil etilgan psixologik xizmat tizimi bir-birini mantiqan to‘ldirib turuvchi quyidagi 3 ta asosiy yo‘nalishni o‘z ichiga oladi. Ya’ni taqdim etilgan ilmiy-uslubiy ta’minot, tadqiqot obyektlari hamda amaliy-tadbiqiy ta’minot yo‘nalishlari bo‘yicha belgilangan vazifalarning bajarilishi umumiy holda oliy ta’lim muassasalaridagi psixologik xizmat tizimi samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Rahbarlardagi 4 darajali boshqaruv ko‘rinishi

Jamoaning rivojlanganlik darajasi	Boshqaruv xatti-harakatlari
<p>Quyi daraja Past malakali va yalqov xodimlar: “ishlashni yoqtirishmaydi, kasbni bilishmaydi”</p>	<p>Avtoritar ko‘rsatmalar.</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Nimani va qay tarzda bajarish haqida aniq ko‘rsatmalar berish lozim. ▪ Ishni doimiy nazorat qilish. ▪ Zarur bo‘lganda jazolash, yomon va yaxshi ishlarga diqqatni qaratish, ishning ijobiy natijalarini taqdirlash.
<p>O‘rta daraja Asosiy ko‘nikmalarga ega bo‘lsa ham hali tajriba yetarli emas, harakatchan va vijdonli: “ishlashni xohlashadi, lekin qanday ishlashni bilishmaydi”.</p>	<p>“Ommaviylashtirish”.</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Yo‘riqnom va ko‘rsatmalar umumlashgan tarzda beriladi (maslahat, yordam berish, mustaqil harakatlarga imkoniyat yaratiladi). ▪ Tez-tez nazorat qilib turish lozim. ▪ Hurmat bilan mehribonlarcha munosabat. ▪ Muloqotlar (xarakterdagi ijobiy tomonlarga e’tibor qaratiladi, umumiy manfaatlar aniqlanadi). ▪ Kerak bo‘lganda buyruq berish lozim. ▪ Ijobiy xulqni taqdirlash va zarur bo‘lganda jazolash.
<p>Yaxshi daraja Ishning ko‘p tomonlarini bajarishga oid asosiy malaka va ko‘nikmalarga ega: “Ishlashni bilishadi va xoxlashadi”.</p>	<p>Boshqaruvga jalb etish.</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Ayrim masalalar bo‘yicha xodimlar bilan maslahatlashish. ▪ Xodimlarning tashabbusini, ularning fikr va takliflarini taqdirlash. ▪ Ma’suliyatga ko‘proq o‘rin qoldirish lozim. ▪ To‘g‘ri ko‘rsatmalar berish va nazoratni cheklash. ▪ Xodimlarning o‘z-o‘zini nazorat etish tizimini yaratish kerak. ▪ Maqsad qo‘yilsin, lekin unga qanday erishish vositasi ko‘rsatilmasin. ▪ Ko‘proq muloqotda bo‘lish lozim. ▪ Faollikni, tashabbus va yaxshi mehnatni taqdirlash kerak
<p>Yuqori daraja Yuksak malakali tashabbuskor, ma’suliyatli mutaxassislar.</p>	<p>Vakolatni berish.</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muammoni muhokamaga qo‘yish, maqsadni aniqlashtirish, o‘zaro kelishuvni shakllantirish. ▪ Muammoni mustaqil ravishda hal etish uchun zarur huquq va vakolat bilan ta’minlash lozim. ▪ Ishga aralashishdan qochish kerak. ▪ Xodimlar o‘zlarini boshqarishlari va nazorat etishlariga erishish lozim. ▪ Agar murojaat etishsa yordam bering. ▪ Iltimoslarga e’tiborli bo‘ling.

Oliy ta’lim tizimida faoliyat ko’rsatayotgan rahbarlar uchun psixologik xizmatning tashkil etilishi mazkur soha vakillariga psixoprofilaktik tadbirlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, psixologik xizmat ko’rsatish tizimi tashkil etilgan va ushbu tizim hali tashkil etilmagan rahbarlardagi o’ziga xos shaxslilik va hissiy-irodaviy xususiyatlarining shakllanish va namoyon etilish dinamikasi Riks-Uessman hamda Tomas uslublari bo’yicha o’rganildi. Ayni paytda, shaxs faolligiga ijobiy ta’sir etuvchi muayyan ijtimoiy-psixologik omillarni qaror toptirishga asoslangan psixologik xizmat tizimi tashkil etilgan mahallalardagi aholining turli guruhlaridan olingan natijalarni psixologik xizmat tizimi tashkil etilmagan aholining turli guruhlarida istiqomat qiluvchi mahallalardan olingan empirik natijalar bilan qiyosiy tarzda tahlil qilinganda psixologik xizmat samaradorligiga daxldor ko’rsatkichlar dinamikasi tadqiq etildi. Chunonchi, o’rganilgan obyektlarda shaxsga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar va ularni aniqlash uchun qo’llaniladigan usullar majmuasi haqida batafsil ma’lumotlar ishning ikkinchi bobida qayd etilganligini inobatga olib, qo’lga kiritilgan natijalarning to’g’ridan to’g’ri tahliliga o’tamiz. Demak, “tajriba” va “nazorat” obyektlaridagi barcha respondentlardan olingan ma’lumotlar tegishli jadvallarga joylashtirilib, tadqiqotimiz maqsadiga mos ravishda tadqiq qilindi.

Oliy ta’lim tizimidagi rahbarlarga psixologik xizmatning tashkil etilishi mazkur shaxslarga psixoprofilaktik, psixodiagnostik va psixokorreksion ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, psixologik xizmat ko’rsatish tizimi tashkil etilgan va ushbu tizim hali tashkil etilmagan Oliy ta’lim tizimidagi rahbarlari guruhlaridagi o’ziga xos shaxslilik va emotsional-irodaviy xususiyatlarining namoyon etilishi bilan bog’liq dinamik o’zgarishlar o’rganildi. Dastlab Riks-Uessman uslubi bo’yicha rahbar xodimlardan tajribadan oldin va keyingi natijalarni qiyosiy jihatdan tahlil qildik.

1 – jadval.

Riks-Uessman metodikasi bo’yicha olingan empirik ma’lumotlarning qiyosiy-statistik ko’rsatkichlari

№	Obyekt omil	Tajriba guruhi			Nazorat guruhi			Farqlanishlar	
		n ₁ =55			n ₂ =65			t	P
		M1	M2	S	M1	M2	S		
I	Xotirjamlik (a)	4,5	9,2	2,8	4,7	4,9	4,1	0,48	0,00
	Asabiylik (b)	6,5	3,9	1,1	6,8	6,2	1,3	2,35	0,06
II	Hissiy-ko’tarinkilik (a)	4,1	8,8	1,1	4,2	4,8	1,0	2,35	0,02
	Hissiy-tushkunlik (b)	5,9	3,6	3,5	5,5	4,9	6,9	2,14	0,01
III	G’ayrat-shijoatlilik (a)	4,4	9,9	1,3	5,1	5,3	1,2	2,14	0,07
	Toliqqanlik (b)	5,6	4,1	4,1	6,6	6,7	5,9	4,14	0,04
IV	Ishonchlilik (a)	5,2	8,8	2,0	4,9	5,1	2,8	2,12	0,02
	Ishonchsizlik (b)	4,8	4,1	2,4	5,2	5,1	4,6	2,12	0,03

Riks-Uessman shkalasi bo’yicha SPSS dasturi yordamida qayta ishlangan statistik ma’lumotlarda ham respondentlardagi “adekvatlilik” darajalarining namoyon etilishi bilan bog’liq I^a mezoni bo’yicha 4,5 dan 9,2 gacha, II^a mezoni bo’yicha 4,1 dan 8,8 gacha, III^a mezoni bo’yicha 4,4 dan 9,9 gacha, IV^a mezoni bo’yicha 5,2 dan 8,8 gacha bo’lgan ballar oralig’idagi dinamik o’sish miqdorlari kuzatildi. Shunigdek, “noadekvatlilik” mezonlari (I^b, II^b, III^b, IV^b) ning namoyon etilishi bo’yicha muayyan tajribalardan so’ng birmuncha pasayish ko’rsatkichlari kuzatildi. Jumladan, rahbarlarda “asabiylikning” 6,5 dan 3,9 balgacha, “hissiy tushkunlikning” 5,9 dan 3,6 ballgacha, “toliqqanlikning” 5,6 dan 4,1 ballgacha, “ishonchsizlikning” 4,8 dan 4,1 ballgacha bo’lgan ko’rsatkichlardagi miqdorlarga tushishi ushbu rahbarlarga olib borilgan psixologik xizmatning muayyan darajadagi ta’sirchanlik imkoniyatlari mavjudligidan dalolat beradi.

Xulosa. “Oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat ko’rsatishni takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari” mavzusi asosida olib borilgan tadqiqot natijalari nazariy-amaliy jihatdan quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

1. Oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat ko’rsatish muammosining dolzarbligi, uning aniq bir tizimga ega emasligi, nazariy jihatdan ma’lum darajadagi ilmiy tahlillarning nisbatan kam ekanligi, amaliy jihatdan muammo bo’yicha alohida empirik tadqiqotlar ijtimoiy-psixologiyada olib borilmaganligi kabi holatlarning mavjudligi bilan belgilanadi.

2. Bugungi kunda rahbar xodimlarga muayyan ijtimoiy zarurat sifatida o’rganilgan psixologik xizmat muammosining dolzarbligi, avvalo tashkiliy jihatdan aniq bir tizimga ega emasligi, nazariy jihatdan ma’lum darajadagi ilmiy mushohadalarning taqchilligi, amaliy jihatdan ushbu maqsadni amalga oshirishga qaratilgan alohida empirik tadqiqotlar olib borilmaganligi kabi holatlarning mavjudligi bilan belgilanadi.

3. Oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat ko’rsatishni takomillashtirish maqsadida qo’llanilgan har bir usul natijalari va rahbarlarga psixologik xizmat samaradorligini bevosita tadqiq qilishda “O’zini-o’zi hissiy baholash darajalari” (Riks-Uessman uslubi asosida), “Ziddiyatli holatlarda adekvat harakat qilish motivatsiyasi” (Tomas uslubi asosida) haqida tegishli tasavvurlarni shakllantirish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. Дункан Джек У. Основополагающие идеи в менеджменте. – М.: Дело, 1996.
2. Карпов А.В. Психология менеджмента. – М.: Гардарики, 2000.
3. Махмудов И.И. Бошқарув психологияси. – Тошкент, 2006.
4. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 1995.
5. Огаренко В.Н., Малахова Ж.Д. Социология труда. Учебное пособие. – Запорожье: Гуманитарный университет —ЗИГМУ, 2001.
6. Кричевский Р.Л. Если Вы - руководитель. Элементы психологии менеджмента в повседневной работе. – М.: Дело, 1988.

UDK 159.954-075.(043.3)

*Abdurayimov Sardorbek Odiljon o'gli ,
Biznes va fan universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi
abduraimovsardor@.ru*

TALABALARDAGI MUVAFFAQIYATLI OILA HAQIDAGI TUSHUNCHALARNING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

***Annotatsiya.** Maqolada talabalarning muvaffaqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy–psixologik determinantlarini aniqlashdan iborat ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishiga qaratilgan tushunchalar hosil bo'lishining tipologik xususiyatlarini o'ziga xos jihatlari va o'rganilganlik holatini tahlil qilish.*

***Kalit so'zlar:** ijtimoiy munosabat, shaxs, ijtimoiy identifikatsiya, qiziqishlar, stumillar, egolar, qobiliyatlar, xarakter va temperament.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ СТУДЕНТОВ ОБ УСПЕШНОЙ СЕМЬЕ

***Аннотация.** В статье рассматриваются типологические особенности формирования понятий, направленные на становление учащихся как личности в социальных отношениях, заключающиеся в выявлении социально–психологических детерминант понятия “успешная семья” в конкретных аспектах и анализе состояния усвояемости.*

***Ключевые слова:** социальная установка, личность, стимулы, эго, социальная идентичность, интересы, способности, характер и темперамент.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF STUDENTS' CONCEPTIONS ABOUT THE SUCCESSFUL FAMILY

***Abstract.** The article consists in determining the socio–psychological determinants of students' concepts about a sustainable family, which are aimed at the formation as a person in social relations, analyzing the typological features of identity and the state of study.*

***Key words:** social attitude, personality, stimuli, egos, social identity, interests, abilities, character and temperament.*

Kirish. Jahonda yuz berayotgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar o'qitish va tarbiyalash nazariyasi va amaliyotida ham juda ko'p o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda, jumladan, “Inson huquqlari umumjahon Dekloratsiyasi”ning 16-moddasining 3-bandida “Oila jamiyatning tabiiy va asosiy hujayrasi sanaladi va jamiyat hamda davlat tomonidan himoya qilinishga haqli”[1]. Yangi ijtimoiy sharoitlarda mavjud ijtimoiy-psixologik amaliyot metodologik va amaliy muammolarni nazariy jihatdan chuqur anglamasdan turib amalga oshirib bo'lmaydi, chunki mazkur mavjud muammolar hal qilinmasdan turib ta'lim va tarbiyada samaraga erishib bo'lmaydi. Ijtimoiy psixologiya sohasida ilmiy izlanishlar olib borayotgan olimlarning so'nggi ilmiy-nazariy ma'lumotlari, ilmiy izlanishlar natijasi nizoli oilalarga ijtimoiy psixologik sharoitlarini o'rganishni dolzarb muammo sifatida gavdalanitirmoqda.

Respublikamizda yoshlarning oilaviy munosabatlarda nizolarning vujudga kelishining oldini olishning psixologik tomonlarini tadqiq etish orqali hamjamiyatimizni siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik taraqqiyotida ko'zda tutilga ijobiy o'zgarishlarga dahldorlik hissini tarkib toptirish bo'yicha zarur huquqiy-me'yoriy asoslar yaratilmoqda. “Oilaviy munosabatlarni tartibga solish erkak va ayolning ixtiyoriy ravishda nikohlanib tuzgan ittifoqi, er va xotinning shaxsiy hamda mulkiy huquqlari tengligi, ichki oilaviy masalalarning o'zaro kelishuv yo'li bilan hal qilinishi, oilada bolalafar tarbiyasi, ularning faravon hayot kechirishi va kamoloti haqida

g'amxo'rlik qilish, voyaga yetmagan va mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining huquq va manfaatlarini himoya qilish ustuvorligi tamoyillari asosida amalga oshiriladi"[2] masalalari bilan bir qatorda ularni shaxslararo munosabatlarga ijtimoiy-psixologik tayyorlash, kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishlari ustuvor vazifasi sifatida belgilanganligi, ushbu muammoni ilmiy o'rganishga zarur asos bo'la oladi.

Tadqiqotning maqsadi. Talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlash asosida ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Empirik tadqiqot natijalari. Bizning tadqiqotimizda ushbu talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari aniqlashdan iborat ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishining kompleks diagnostikasini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun asos bo'ldi. Shu bilan birga, yoshlarni individual-tipologik xususiyatlarida himoya mexanizmlari namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik jihatlarini aniqlashdan iborat ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishini rivojlantirishga yordam beradigan psixologik-pedagogik omillarni o'rganish vazifasi hal qilindi.

Tadqiqotning umumiy namunasi 148 kishini tashkil etdi, jumladan:

- 108 nafar talaba yoshlar (54 o'g'il va 54 qiz),

- 40 nafar o'qituvchilar o'rganib chiqildi.

Tadqiqot 2022-yildan 2023-yilgacha olib borildi. Gipotezaning maqsad va vazifalari va metodologik asosiga muvofiq, bir necha bosqichlarni o'z ichiga olgan tadqiqot dasturi ishlab chiqildi.

Talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlarini murakkab vaziyatlarda oila haqidagi tushunchalarini bartaraf etishga qaratilgan aqliy faoliyatning muhim jihati sifatida qaraladi. Rivojlanish psixologiyasi va yosh psixologiyasi sohasidagi mahalliy tadqiqotlar tahlili o'sprin davridagi zo'riqishning eng keskin pozitsiyalari – “o'sprinning o'z-o'ziga baho berishi”, “oilaga munosabati”, “o'sprinning ijtimoiy moslashuv jarayonidagi qiyinchiliklari” o'rtasidagi bog'liqliklarni ko'rsatdi.

Tadqiqotimizning empirik bazasini oilaviy munosabatlarning nafaqat turli tajribasiga, balki turmush tarzi va turli yoshga ega odamlar tashkil qilgan, bunda ham jinsiy tafovutlar bilan bog'liq, hududda yashash darajasidagi farqlar bilan bog'liq, ham mehnat faoliyatining o'ziga xos muhiti va shart-sharoitlari bilan belgilanadigan ham ontogenetik jihatdan turli taraqqiyot bosqichlari taqozo etadigan farqlar bilan bog'liq omillar tadqiq etilgan.

1-jadval.

Tadqiqotga jalb etilgan respondentlarning ijtimoiy-iqtisodiy-demografik jihatdan e'tiborga molik taqsimoti

Turmush tajribasi	Jinsi	Yashash hududi		Umumiy soni
		Shahar	Qishloq	
Turmush qurmagan	Erkak	8	8	16
	Ayol	11	9	20
	Jami	19	17	36
5 yilgacha	Erkak	9	10	19
	Ayol	10	9	19
	Jami	19	19	38
5-9 yilgacha	Erkak	9	9	18
	Ayol	10	10	20
	Jami	19	19	38
10 yildan ortiq	Erkak	9	9	18
	Ayol	9	9	18
	Jami	18	18	36
Tadqiqotga jalb etilganlar umumiy soni Er/ayol		35/40	36/37	71/77
Jami		75	73	148

Shaxs ijtimoiylik qiyofasini o'zgartirish va belgilashda globallashuv jarayonlarining roli haqidagi munozaralar hali o'z yechimini topmagan. Raqamli jamiyat muammosi virtual, raqamli, haqiqiy "Men" yangi shakldagi o'ziga xosliklarda namoyon bo'lmoqda.

Oilaviy munosabatlar murakkabligi, mozaikligi, ko'p darajali va ko'p bosqichli, o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi, bu ham uni tadqiq etish va tushunishni qiyinlashtiradi. Internetdan tortib blokcheyngacha bo'lgan yangi axborot-kommunikasiya texnologiyalari jamiyatni yangicha shaklda qayta tashkil etmoqda.

Gorizontal va ijtimoiy tarmoq tuzilmalari ijtimoiy jarayonlarga ta'sirini kuchaytirmoqda. Bir tomondan, bu zamonaviy inson uchun katta imkoniyatlarni ochib bermoqda. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda deyarli bir lahzali muloqotdan tortib, davlat va uning institutlari bilan elektron aloqaga qadar. Shu bilan birga bu jarayonda axborotning o'ziga xosligi, axborot jamiyati rivojlanishining natijasi yoki insonga tushadigan ma'lumotlarning miqdori va intensivligi uning tanqidiy idrok etishini cheklamoqda.

Shaxslararo munosabatlarda oilaviy nizolarning vujudga kelishi respondentlarning yoshini belgilaydi. Bizda ular to'rt turmush tajribasiga ko'ra tasniflangan: turmush qurmaganlar (16 nafar yigit va 20 nafar qizlar), 5 yillik turmush tajribasiga egalar (19 nafar erkak, 19 nafar ayol), 5-9 yilgacha turmush tajribasiga egalar (18 nafar erkak, 20 nafar ayol) va so'ngi guruh (18 nafar erkak, 18 nafar ayol) tashkil etdi.

Tadqiqotimizning dastlabki bosqichida A.N.Volkovning "Oilangizda nizolar mavjudmi?" testini 148 nafar respondentda o'tkazdik. Testda oilaviy nizolar mavjudligini va uning sabablarini aniqlashga qaratilgan 9 ta ta'kid mavjud bo'lib, har bir ta'kidlar ma'lum bir ballar bilan baholanadi. Biz tomonimizdan o'tkazilganda quyidagicha natijalar qo'lga kiritildi.

2-jadval.

**A.N.Volkovning "Oilangizda nizolar mavjudmi?" testi natijalari
(Student-t mezon)**

Shkalalar	Guruh	n	O'rtacha qiymat	df	t
Turmush qurmagan	Erkaklar guruh	16	3.37	36	0,43
	Ayollar guruhi	20	2.85		
5 yilgacha	Erkaklar guruhi	19	3.31	38	-0,07
	Ayollar guruhi	19	3.52		
5-9 yilgacha	Erkaklar guruhi	18	3.18	38	-0,07
	Ayollar guruhi	20	3.15		
10 yildan yuqori	Erkaklar guruhi	18	3.56	36	0,43
	Ayollar guruhi	18	3.67		

Yuqoridagi jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, turmush qurmagan erkaklar guruhi 16 nafar tanlanmada o'rtacha qiymat 3.37 ballni, ayollar guruhida esa 2.85 ni tashkil qildi. Ahamiyatli farqlar 2.81ni tashkil qildi. Ishonch darajasi esa 0,43 qiymatni hosil qildi.

Turmush tajribasi 5 yilgacha bo'lgan erkaklar guruhi 19 nafar tanlanmada o'rtacha qiymat 3.31 ballni, ayollar guruhida esa 3.52 ni tashkil qildi. Ahamiyatli farqlar 0.21ni tashkil qildi. Ishonch darajasi esa -0,07 qiymatni hosil qildi.

Turmush tajribasi 5-9 yilgacha bo'lgan erkaklar guruhi 18 nafar tanlanmada o'rtacha qiymat 3.18 ballni, ayollar guruhida esa 3.15 ni tashkil qildi. Ahamiyatli farqlar 0.03ni tashkil qildi. Ishonch darajasi esa 0,07 qiymatni hosil qildi.

Turmush tajribasi 10 yildan ortiq erkaklar guruhi 18 nafar tanlanmada o'rtacha qiymat 3.56 ballni, ayollar guruhida esa 3.67 ni tashkil qildi. Ahamiyatli farqlar 0.11ni tashkil qildi. Ishonch darajasi esa 0,43 qiymatni hosil qildi.

3- jadval.

A.N.Volkovanning “Oilangizda nizolar mavjudmi?” testi natijalari. Ayollar shahar va qishloq (Styudent-t mezon)

Shkalalar	Guruh	n	O’rtacha qiymat	df	t
Turmush qurmagan	Ayollar shahar guruhi	11	2.91	20	0,17
	Ayollar qishloq guruhi	9	2.77		
5 yilgacha	Ayollar shahar guruhi	10	3.31	19	0,15
	Ayollar qishloq guruhi	9	3.78		
5-9 yilgacha	Ayollar shahar guruhi	10	3.35	20	0,17
	Ayollar qishloq guruhi	10	2.99		
10 yildan yuqori	Ayollar shahar guruhi	9	3.88	18	0,14
	Ayollar qishloq guruhi	9	3.44		

Jadvaldan shuni ko’rishimiz mumkinki, turmush qurmagan ayollar guruhining shahar 11 nafar respondentda o’rtacha qiymat 2.91 ni, qishloq ayollarida 9 nafar respondentda o’rtacha qiymat 2.77 ni. Ishonch darajasi 0,17 ni tashkil etdi.

5 yillik turmush tajribasiga ega ayollar guruhining shahar 10 nafar respondentda o’rtacha qiymat 3.31 ni, qishloq ayollarida 9 nafar respondentda o’rtacha qiymat 3.78ni. Ishonch darajasi 0,15 ni tashkil etdi.

5-9 yilgacha turmush tajribasi bor ayollar guruhining shahar 10 nafar respondentda o’rtacha qiymat 3.35 ni, qishloq ayollarida 10 nafar respondentda o’rtacha qiymat 2.99ni. Ishonch darajasi 0,17 ni tashkil etdi.

Turmush tajribasi 10 yildan yuqori ayollar guruhining shahar 9 nafar respondentda o’rtacha qiymat 3.88 ni, qishloq ayollarida 9 nafar respondentda o’rtacha qiymat 3.44 ni. Ishonch darajasi 0,14 ni tashkil etdi

4- jadval.

A.N.Volkovanning “Oilangizda nizolar mavjudmi?” testi natijalari. Erkaklar shahar va qishloq (Styudent-t mezon)

Shkalalar	Guruh	n	O’rtacha qiymat	df	t
Turmush qurmagan	Erkaklar shahar guruhi	8	3	16	0,03
	Erkaklar qishloq guruhi	8	2,99		
5 yilgacha	Erkaklar shahar guruhi	9	2,96	19	0,31
	Erkaklar qishloq guruhi	10	2,92		
5-9 yilgacha	Erkaklar shahar guruhi	9	3	18	0,07
	Erkaklar qishloq guruhi	9	2,99		
10 yildan yuqori	Erkaklar shahar guruhi	9	3	18	0,07
	Erkaklar qishloq guruhi	9	2,99		

Jadvaldan shuni ko'rishimiz mumkinki, turmush qurmagan erkaklar guruhining shahar 8 nafar respondentda o'rtacha qiymat 3 ni, qishloq erkaklarida 8 nafar respondentda o'rtacha qiymat 2.99 ni. Ishonch darajasi 0,03 ni tashkil etdi.

5 yillik turmush tajribasiga ega erkaklar guruhining shahar 9 nafar respondentda o'rtacha qiymat 2.96 ni, qishloq erkaklarida 10 nafar respondentda o'rtacha qiymat 2,92 ni. Ishonch darajasi 0,31 ni tashkil etdi.

5-9 yilgacha turmush tajribasi bor erkaklar guruhining shahar 9 nafar respondentda o'rtacha qiymat 3 ni, qishloq ayollarida 9 nafar respondentda o'rtacha qiymat 2.99 ni. Ishonch darajasi 0,07 ni tashkil etdi.

Turmush tajribasi 10 yildan yuqori erkaklar guruhining shahar 9 nafar respondentda o'rtacha qiymat 3 ni, qishloq erkaklarida 9 nafar respondentda o'rtacha qiymat 2.99 ni. Ishonch darajasi 0,07 ni tashkil etdi.

Tadqiqotlarimizning keyingi bosqichida oilaviy munosabatlarda nizoning vujudga kelish sabablarini o'rganish maqsadida psixologik adabiyotlarda keng tahlil qilingan sabablar asosida ijtimoiy psixologik so'rovnoma shakllantirildi.

So'rovnomada 22 ta nizoga sabab bo'luvchi omillar keltirilgan bo'lib respondentlardan har bir sababni 5 ballik shkalada asosida baholash so'raldi.

Xulosa va tavsiyalar. Talabalarning muvaffaqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlash asosida shaxsning munosabati shakllanishini ta'minlovchi ta'sirchan omillarni hamda mexanizmlarni ilmiy-psixologik nuqtayi nazardan o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. “Talabalarning muvaffaqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari” mavzusidagi maqola ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalar taqdim etildi:

1. Mazkur muammoni hal qilishda talabalarning muvaffaqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari aloqador omillarining ahamiyati va oila mustahkamligiga ta'siri, oiladagi nizolarni boshqarish bo'yicha xorij tajribalarini o'rganish er-xotin o'rtasidagi nizolarni hal etish bo'yicha maslahatlar, nizoli oilalar bilan ishlashda oila xaritasini tuzish texnologiyasidan foydalanish usullari o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Talabalarning muvaffaqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlarini shakllantirish yosh oilalarda er-xotin munosabatlari o'ziga xos hududiy, etnik, jinsiy, yosh va individual psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan er-xotin munosabatlari shakllanishining eng nozik va hal qiluvchi shakli hisoblanadi. U yoki bu yosh oilaga xos bo'lgan er-xotin munosabatlari boshqa bir er-xotonga mos kelmasligi mumkin. Chunki yosh oilani yuzaga keltirgan er-xotinlar turli xil shaxslararo munosabatlar tizimi, turlicha taomilga ega bo'lgan oilalarda tarbiyalangan, shaxs sifatida shakllangan individlardan tashkil topadi. Lekin shunga qaramasdan maxsus psixologik tadqiqotlarda va ulardan olingan natijalar asosida yozilgan ilmiy psixologik adabiyotlarda yosh oilalarda er-xotin munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishining umumiy mexanizmlarga oid tegishli ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

3. Talabalarning muvaffaqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari shakllantirishda oilaviy hayotning o'ziga yarasha notekisliklari, past-balandliklari, murakkabliklari, muammolari bo'ladi. Shunday murakkabliklardan biri yosh er-xotinning yangi ijtimoiy statusga, mavqega: er, kuyov, uylangan, oilali yigit, xotin, kelin, turmushga chiqqan ayol rollariga, o'zlar uchun yangi bo'lgan ijtimoiy muhitga, yangi oilaga moslashish jarayoni bilan bogliq.

4. Talabalarning muvaffaqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari shakllantirishda yosh oilalarda yuzaga kelganidan so'ng unda er-xotin munosabatlarining «kutilganidek» rivojlanishiga xalaqit qiladigan ko'plab ijtimoiy psixologik, etnik, hududiy, jinsiy omillar borki, yoshlarimiz bularning barchasi haqida oldindan xabardor bo'lishligi va ularning salbiy ta'sirlarini yumshatib, ijobiy jihatlarni rivojlantirishga tayyor bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. BMT Bosh Assambleyasining Rezolyutsiyasi. 217 A (III):1948 yil 10- dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksi.I bo'lim.2-modda.30.04.1998 y.

*Ahmadov Shohruh Rahmatullo o'g'li,
Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi*

O'SMIRLARDA OILAVIY NIZOLARNI BARTARAF ETISHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada o'smirlarda oilaviy nizolarni bartaraf etishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda oilaviy nizolar to'g'risidagi o'smirlar ijtimoiy tasavvurlarining shakllanish shart-sharoitlarini aniqlashga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarni tahlil qilindi, oilaviy o'zaro munosabatlar sharoitida er-xotin munosabatlari negizida shakllangan konstruktiv hamda destruktiv nizolarning sabablarini aniqlash borasida fikr-mulohazalar olib borildi, o'smirlarda nizolar to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar darajasini aniqlovchi ijtimoiy-psixologik usul va so'rovlardan foydalanilgan. Bundan tashqari ushbu ishimizda “Ota-ona” o'rtasidagi tenglikka asoslangan munosabatlar bolada oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy, pozitiv bahoni shakllantirish bilan bir qatorda, unda ro'y beradigan ayrim ziddiyatlar, bahslar va nizolarga nisbatan xolis, adekvat yondashuvlarni tahlil qildik.*

***Kalit so'zlar:** destruktiv, avtoritarizm, metodologiya, ong, qobiliyat, konflikt, oilaviy munosabatlar, oilaviy sikl, genogramma, ijtimoiy qutb.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗРЕШЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ СПОРОВ У ПОДРОСТКОВ

***Аннотация.** В данной статье проанализирована научная литература, посвящённая выявлению социально-психологических особенностей преодоления семейных конфликтов у подростков и условий формирования у подростков социальных представлений о семейных конфликтах, проведён анализ причин возникновения конструктивных и деструктивных конфликтов, формирующихся на основе взаимоотношений супругов в условиях семейного взаимодействия, проведён анализ уровня социальных представлений подростков о конфликтах. Определяющим социально-психологическим методом и методом является использование анкетирования. Кроме того, в данной работе мы проанализировали отношения между “родителем”, основанные на равенстве, формировании у ребёнка положительной, позитивной оценки семейных ценностей, а также объективных, адекватных подходах к некоторым конфликтам, спорам и конфликтам, которые в нём происходят.*

***Ключевые слова:** деструктивный, авторитаризм, методология, сознание, способности, конфронтация, семейные отношения, семейный цикл, геногрмма, социальный полюс.*

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE RESOLUTION OF FAMILY DISPUTES IN ADOLESCENTS

***Abstract.** This article analyzed scientific literature dedicated to determining the socio-psychological characteristics of elimination of family conflicts in adolescents and the conditions of formation of adolescent social perceptions about family conflicts, conducted feedback on determining the causes of constructive and destructive conflicts formed on the basis of marital relations in the context of family interactions, used socio-psychological methods and questionnaires that determine the level of social imagination. In addition, in this work, we analyzed impartial, adequate approaches to certain conflicts, disputes and conflicts that occur in a child, in addition to forming a positive assessment of family values in the relationship based on equality between “parents”.*

***Key words:** destructive, authoritarianism, methodology, consciousness, ability, conflict, family relationships, family cycle, genogram, social pole.*

***Kirish.** Oilaviy muammolar o'zining ko'p qirraliligi bilan alohida xususiyat kasb etib, jamiyat taraqqiyotini belgilashda, ma'nan barkamol, ruhan sog'lom avlodni voyaga yetkazish jarayonida ularning ijobiy yechimi katta ahamiyatga egadir. Agar har bir oilani tashkil etuvchilar o'z muammolarini bahamjihatlik bilan, o'zaro kelishuv asosida hal qilsalar, oiladagi tinchlik kafolatlanib, uning ma'naviy asoslari mustahkam bo'ladi.*

Alohida ta’kidlash joizki, er-xotin, qaynona-qaynola, kelin-kuyov munosabatlarida, fikrlar va qarashlardagi paydo bo’ladigan ayrim kelishmovchiliklar, qarama-qarshiliklar, ziddiyatlarni uni tashkil etuvchi shaxslar o’zaro kelishib, muammoni konstruktiv tarzda yechishga qodir bo’lsalar, oiladagi ijtimoiy-psixologik hamda ma’naviy muhit yosh avlod ongida insoniy munosabatlar to’g’risida teran va ijobiy tasavvurlar shakllanishiga imkon beradi. Shu bois ham mamlakatimizda oila va uning tarbiyaviy imkoniyatlari qadriyat sifatida yuksaklarga ko’tariladi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, oilaviy munosabatlar har doim ham bir tekisda silliq, risoladagidek kechavermaydi. Uy-ro’zg’or yumushlarini ado etish, er-xotinlik burchlari, ota-onaning farzandlar oldidagi majburiyatlari, farzandlarning kattalar oldidagi huquq va burchlarini ado etish jarayonida murakkab rollararo muomala va muloqot jarayonlari kechadiki, ularning deyarli barchasida shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar to’qnashadi, ayrim holatlarda fikr va qarashlardagi ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar, anglashilmovchiliklar shaxslararo nizolar tarzida namoyon bo’ladi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgacha soha mutaxassislaridan ko’pchiligi oila muammolarining qator qirralarini o’z ilmiy izlanishlarida o’rgananganlar. O’smir yoshli bolalarda oilaviy nizolarga aloqador ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi masalasi xorijlik ayrim psixologlar, xususan, D. Mayers, V. Kvinn, F.Zimbardo va boshqalarning tadqiqotlarida qisman yoritib berilgan. Shuningdek, umuman ijtimoiy tasavvurlar muammosi G.M. Andreyeva, S. Yemelyanov, S. Moskovisi, J. Jodyelyet, L.S. Kovar, P.S. Rosendlatt kabi rus hamda fransuz olimlari tomonidan ham muayyan darajada o’rganilgan. Shuningdek, oilaviy munosabatlar va ularning bolalar ruhiyatiga ta’siri haqida ko’plab xorijlik olimlar o’rganishgan.

Bulardan tashqari, oilaviy nizolar va uning xulqqa ta’siri muammosi, oxirgi yillarda rus va sobiq Ittifoq olimlari Yu.Ye. Alyoshina, I.S. Kon, S.V. Kovalyov, S.I. Golod, L.Ya. Gozman va boshqa ko’plab olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlarning predmetiga aylantirilgan.

O’smir yoshli bolalarda oilaviy nizolarga aloqador ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi masalasi xorijlik ayrim psixologlar, xususan, D. Mayers, V. Kvinn, F.Zimbardo va boshqalarning tadqiqotlarida qisman yoritib berilgan. Shuningdek, umuman ijtimoiy tasavvurlar muammosi S. Moscovisi, J. Jodyelyet, L.S. Kovar, P.S. Rosendlatt olimlar tomonidan ham muayyan darajada o’rganilgan.

Olib borilgan ilmiy izlanishlarda er-xotin o’rtasidagi nizolar, ularning kelib chiqish sabablari, klassifikatsiyasi, motivlari, ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, bolalarning psixik holatiga ta’siri masalalari atroflicha tadqiq qilingan. Shunga qaramasdan o’smir yoshli bolalarning oilaviy nizolar haqidagi ijtimoiy tasavvurlari qanday shakllanishi, ularning tabiati, mazmuni, psixologik hamda shaxsga aloqador oqibatlarini to’liq tadqiq qilinmagan.

XX asrda yuz bergan insoniyatning yuksak darajada rivojlanishi, ya’ni ilmiy texnika taraqqiyoti, odamlardagi ma’lumotlilik darajasining o’sishi, ayollarning ishlab chiqarish faoliyatiga jalb qilinishi kabi qator voqeliklar oila-nikoh jarayonlariga o’z ta’sirini ko’rsatmay qolmadi. Shu sababdan ham respublikamizda boshqa mamlakatlar qatori oila-nikoh borasida muayyan muammolarining paydo bo’lishi, shaharlarda tug’ilish sur’atlarining kamayishi, nizoli va notinch oilalar toifasining paydo bo’lishi va rasmiy nikohlar barbod bo’lishi holatlarining ko’payishi, oilalarning nuklearlashuvi (nuklear – er-xotin va bolalardan iborat bo’lgan oilalar), noto’liq oilalarning ortishi kabilarni kuzatilmogda.

Shu bois ham, hozirgi vaqtda oila mustahkamligi dolzarb muammolardan biri hisoblanib, soha mutaxassislarining diqqat e’tiborini o’ziga jalb qilib kelmoqda.

Xorijiy mamlakatlarda oila va nikoh muammolarining ortib borishi munosabati bilan, so’nggi yillarda oilaviy masalalar quyidagi ikki yo’nalishda o’rganilmoqda:

a) jamiyat tomonidan oilaga nisbatan alohida munosabatning shakllanayotganligi, ya’ni nasl qoldirish, bolalar tarbiyasi kabi qator ijtimoiy rollar ahamiyatining ortishi;

b) oilada sodir bo’layotgan ayrim salbiy hodisalar, jumladan, oilaviy ajrimlarning ko’payishi, bolalar tarbiyasidagi kamchiliklar, o’zaro munosabatlardagi turli xil nizolar, er-xotin mojarolarini ortishi kabi holatlarning jamiyatga keltirayotgan zararining ortishi kabilarni aytishimiz mumkin.

XX asrning boshida Amerikada o’tkazilgan qator izlanishlar asosida, bola ijtimoiylashuvi jarayonida otaning o’rniga xos bo’lgan quyidagi umumiy sifatlar qayd etildi:

1. Otasiz bolalar sonining ortib borayotganligi, oilada otaning kam bo’lishi;
2. Ota bilan bola o’rtasidagi muloqotning onanikiga nisbatan sezilarli darajada kamligi;
3. Pedagogik nuqtayi nazardan otalarning bilimsizligi, malakasizligi;

4. Bolaga, ayniqsa, kichik yoshlilarga g'amxo'rlik qilish malakasining otalarda kamligi va unga bo'lgan sovuqqon munosabat, layoqatsizlik.

Bu fikrga qo'shiluvchilarning soni sekin-astalik bilan G'arbiy Yevropa va yapon mutaxassisleri orasida ham ortib bordi. Ular ham oila va uning tashqarisida ota va ona bajarayotgan faoliyatning, bolasi tomonidan idrok qilinishini o'rganishlari asosida, otaning mavqeyi tobora pasayib borayotganligini aniqlashga muvaffaq bo'lganlar. Ona otadan farqli ravishda, oila yumushlarini ko'p bajaruvchi, mehnatkash kishi sifatida idrok qilinadi. Otaning ko'chada bandligi mazmunidan bexabar bola, uyda uning kam faoliyat yuritayotganligi bois, oilaviy munosabatlardagi o'rni va mavqeyini pastroq his qiladi.

Albatta, bu o'zgarishlar hozirgi davrdagi ota-onalar va bolalarning o'zaro munosabatlarida ham ma'lum yangilanishlar ro'y berayotganligini ko'rsatadi. Ajralishlar sonining ko'payishi, xususan, ota yoki ona individualligi ortib borayotgan hozirgi davr, tabiiyki, bola ongidagi nizolar to'g'risidagi tasavvurlarning almashinib borishini ta'minlaydi.

Shuningdek, ota-onasiz qolgan, yoki ulardan biri bilan birgalikda yashayotgan bolalar tasavvurlarining shakllanish jarayonida ham tom ma'nodagi muammolar mavjuddir. Lekin farzandlari bilan yolg'iz qolgan otalardan iborat noto'liq oila kam o'rganilgan. Masalan, Angliyalik T.Xipgreyv ma'lumotlariga ko'ra, yolg'iz ota-onalarning 12 foizinigina otalar tashkil etarkan.

Ma'lumki, yolg'iz ona hamda otalarga xos bo'lgan umumiy va farqli jihatlar mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

a) ikkala holat ham kattalarning o'z ijtimoiy muhitini, odamlar bilan muloqot doirasini toraytirishga sabab bo'ladi;

b) ikkala holatda ham oilada bolaga nisbatan ancha yumshoq va demokratik munosabat ustuvor bo'ladi;

v) yangi nikoh qurish murakkablashib, uning asosiy sababchisi – farzandlar hisoblanadi.

Bundan tashqari I.S. Kon, konfliktsiz o'zaro munosabatlarning tabiatini o'rganib, uni maxsus shkala sifatida tasvirlaydi. Uning fikricha, bu shkalaning bir tomonida iliq, samimiy, yaqin munosabatlar bo'lsa, ikkinchi tomonida uzoq, sovuq, nizoli munosabatlar yotadi.

I.S. Kon kitobning “Bolalar va jamiyat”, deb nomlangan bobida, bola ijtimoiylashuvi jarayonining oilaviy o'zaro munosabatlar bilan uzviy bog'liqligini asoslab bergan. Shuningdek, u turli madaniy-ma'rifiy muhitda bola tasavvurlari va ongining shakllanishini, “samimiyat – qattiqqo'llik” tamoyillarini namoyon bo'lishini etnopsixologik jihatdan tahlil etgan. Uning fikricha, har bir millatga xos bo'lgan farzand tarbiya-sidagi qattiqqo'llik, talabchanlik bolaning ijtimoiylashuviga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Muallifning ta'kidlashicha, faqatgina yaponlarga xos bo'lgan psixologiyada, bola tarbiyasi jarayonida ota-ona tomonidan beriladigan jazodan ko'ra, rag'batlantirish holati ko'proqdir.

Tahlil va natijalar. Ishimizni amalga oshirishda R.Bell va Ye.Sheferlarning “Ota-onalik rolga ustanovkasi va munosabatini aniqlash” (PARI) so'rovnomasi, hamda kuzatish, suhbat, anketalardan foydalanildi. Quyida biz foydalangan metodikalar tafsilotiga batafsilroq to'xtalamiz.

“Ota-onalik rolga ustanovkasi va munosabatini aniqlash” (PARI) so'rovnomasi.

Tadqiqotning birinchi metodikasi hisoblangan, PARI so'rovnomasi ota-ona tarbiyasining umumiy jihatlarini o'rganishga mo'ljallangan. U konkret bir bolani tarbiyalashga bo'lgan ustanovka bilan bog'liq emas. Bu so'rovnoma orqali tinch va mustahkam oilaga nisbatan ustanovkalarining qanday ijtimoiy omillarga, xususan, oilaviy muhitning qaysi jihatlariga bog'liq ekanligi o'rganildi. Nizolar to'g'risidagi konstruktiv va destruktiv tasavvurlarning ota-onalardagi ustanovkalarga aloqadorligi aniqlandi. Maqsadga muvofiq empirik bosqich o'z ichiga quyidagi vazifalarni qamrab oldi:

a) avvalo tadqiqotda qatnashgan o'smir yoshidagi bolalarning ota-onalariga murojaat qilinib, ularning ota-onalik ustanovkalari hamda farzandlari tarbiyasiga bo'lgan munosabatlari aniqlandi.

Ma'lumki, PARI so'rovnomasi oilaviy hayot va bolalarni tarbiyalash masalalariga qaratilgan 115 ta tasdiqdan iborat. Ularning har biri 5 tadan tasdiqni o'z ichiga olgan 23 ta shkalaga bo'lingan. Bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lgan shkalalar ham mavjud. So'rovnomada tasdiqlar shunday joylashganki, ular har 23 parametrdan so'ng takrorlanib keladi. Masalan, “Bolaga o'z fikrini gapirib olish imkoniyatini berish” shkalasi o'ziga: 1,24,47,70,93 – parametrlarni biriktiradi; “Bolani qiyinchiliklardan ayash (saqlash)” shkalasi – 2,25,48,71,94 va hokazo.

Yo‘riqnoma: so‘rovnomada keltirilgan barcha tasdiqlarni diqqat bilan o‘qib chiqib, ularga javoban taklif etilgan javob variantlaridan birini tanlash kerak. So‘rovnomaning barcha savollariga javob berish uchun respondentga 20 daqiqa vaqt beriladi.

Javob variantlarining ko‘rinishi:

A – to‘liq qo‘shilaman;

a – deyarli qo‘shilaman;

b – unchalik qo‘shilmayman;

B – butunlay qo‘shilmayman.

PARI so‘rovnomasi quyidagi shkalalarni o‘z ichiga qamrab olgan:

1. *Bolaga o‘z fikrini gapirib olish imkoniyatini berish.*

2. *Bolani qiyinchiliklardan saqlash.*

3. *Uy bekasi rolidagina o‘zini namoyish etadigan ona.*

4. *Bolaning irodasini (xohish-istagini) bosish.*

5. *Ota-onalarning bola uchun “o‘zini qurbon qilishi”.*

6. *Bolaga ziyon yetkazib qo‘yishdan qo‘rqish.*

7. *Er-xotin nizolari.*

8. *Ota-onalarning qattiqqo‘lligi.*

9. *Ota-onalarning serjahlligi.*

10. *Bolaning onaga bog‘liqligi.*

11. *Bolalarning ota-onaga tobeligini rag‘batlantirish.*

12. *Boladagi tajovuzkorlikni bosish.*

13. *Ota-onaning “jabrlanuvchanligi”.*

14. *Ota-onalar va bolalarning tengligi.*

15. *Bola faolligini rag‘batlantirish.*

16. *Bola bilan bo‘ladigan muloqotdan qochish.*

17. *Erning xotinga e‘tiborsizligi.*

18. *Boladagi shahvoniylikni bosish.*

19. *Onaning hukmronligi.*

20. *Ota-onalarning bola “hayoti”ga aralashuvchanligi (xiraligi).*

21. *Ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi do‘stona munosabat.*

22. *Bola rivojlanishini tezlashtirish.*

23. *Bolani tarbiyalashda chetdan (tashqaridan, boshqalar tomonidan) ko‘rsatiladigan yordamning zarurligi.*

Ilmiy tahlilni osonlashtirish maqsadida, so‘rovnomadagi shkalalarni *demokratik, avtokratik va nizolilik* belgilariga ko‘ra shartli ravishda uch qismga bo‘lib o‘rgandik.

b) Respondentlardan 1-ildavda keltirilgan so‘rovnoma va uning javob varaqasi bo‘yicha olingan natijalar quyidagi tartibda baholab chiqildi. Har bir “A” javoblar – 4 ball; “a” – 3 ball; “b” – 2 ball va “B” – 1 ball bilan baholandi. Shundan so‘ng har bir shkala bo‘yicha olingan umumiy ballar hisoblab chiqildi.

1-jadval.

PARI so‘rovnomasi asosida ota-onalar javobiga ko‘ra oilalarning toifalarga ajratilishini hududiy va jinsiy tafovutlari (n=100)

OILA TOIFALARI	SHUDUDLAR		Shahar (n=50)				qishloq (n=50)			
			Ota		ona		ota		Ona	
	soni	%	soni	%	soni	%	soni	%		
<i>Demokratik (n=35)</i>	4	6	9	10	13	8	12	15		
<i>Avtokratik (n=30)</i>	6	7	4	4	2	5	2	5		
<i>Nizoga moyil (n=35)</i>	10	15	7	8	5	6	5	11		

Avtokratik oilalarni tashkil etuvchi respondentlarning 11 foizi shaharliklardan iborat bo‘lib, ularning 7 foizini otalar, 4 foizini onalar tashkil etadi. Mos ravishda qishloqliklar – 10 foizini tashkil etib, shularning 25 nafari otalarni, 25 nafari onalarni o‘z ichiga oladi.

Nizoga moyil oila toifasini tashkil etuvchi ishtirokchilarning (23%)ini shaharlik, (17%)ini qishloqlik sinaluvchilardan iborat. Ulardagi otalar – 21 foizni, onalar – 19 foizini tashkil etadi.

Respondent ota-onalarning yosh ko'rsatkichlarini tahlil qilar ekanmiz, 30-35 yoshli shaharlikliklar orasidan otalar – 29 nafarni, onalar esa – 21 nafarni, mos ravishda qishloqliklardan – 11 va 35 nafar respondentni tashkil etdi. 36-40 yoshli respondentlar 50 nafarni tashkil etib, ulardan 12,5 foizi otalar hamda 19,75 foizi onalardan iborat bo'ldi. 25 nafar ota va 34 nafar ona respondentlar 41-45 yoshlilar guruhini tashkil etadi. Shuningdek, 51-55 yoshlilar ishtirokchilarning kam sonli guruhini tashkil etishib, shaharliklar 12 nafar, qishloqlik ota-onalar esa 10 nafardan iborat ekanligi ma'lum bo'ldi.

Xulosa. O'smirlar ongida oilaviy nizolarning shakllanishi to'g'risidagi tasavvurlarni o'rganish maqsadida ijtimoiy tasavvurlar konsepsiyasidan foydalanish imkoniyati ijtimoiy psixologiya sohasidagi tadqiqotlarning doirasini kengaytiradi;

O'smir yoshidagi bolaning oila, u bilan bog'liq qadriyatlar va oilaviy munosabatlar haqidagi bilimlari majmuasi hamda ularni shakllanganlik darajasi oilaviy nizolar haqida ijtimoiy tasavvurlar paydo bo'lishining muhim shartidir;

Nizolarning shakllanishiga oid tasavvurlar o'zgarimas, qotib qolgan psixologik ko'rsatkichlar bo'lmay, balki o'zgaruvchan, dinamik xususiyatga ega parametrlar hamdir;

Adabiyotlar:

1. G'oziyev E.G'. Muomala psixologiyasi. Universitetlarning psixologiya va sosiologiya mutaxassislari uchun o'quv qo'llanma. – T.: 2001. –B. 140.
2. Ekman P. Psixologiya lji / Per.s angl. M., 2000.– S. 105.
3. Qodirov B.R. Oila va iste'dodli bola: muammo va yechimlar / O'zbek oilasining etnopsixologik muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalri qisqacha bayoni.-T.: 1993. –B. 10-11.
4. Sheynov V.P. Konflikty v nashey jizni i ix razresheniya. – Minsk: “Amalfiya”, 1997. – 288s.
5. Shoumarov G'.B. Oila va muhabbat. – T.: 1996. – B. 3-50.
6. Chaldini R. Psixologiya vliyaniya / Per. s angl. SPb.: Piter, 2000.– S. 9.
7. Fitrat A. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. // Ma'sul muharrir: D.A. Alimova. Tarj.: Sh. Vohidov / – T.: “Ma'naviyat”, 1998. –B. 112.

*Aminova Dilnoza Orifjonovna,
Termiz davlat universiteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi*

PROFESSIONAL TA'LIM O'QUVCHILARIDA KASBIY IMIJNI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada professional ta'lim o'quvchilarining kasbiy qiyofasi kelajakdagi kasbiy faoliyatining zaruriy tarkibiy qismlaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Professional kasbiy imijning mazmuniy xarakteristikalarini taqdim etiladi, professional ta'lim o'quvchilarining kasbiy qiyofasining tarkibiy qismlari (tashqi ko'rinish, kasbiy muloqot, o'zini-o'zi taqdim etish, kasbiy etika) batafsil ko'rib chiqiladi. Professional imijni shakllantirish uchun manbalar ko'rib chiqiladi va tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: kasbiy imij, professional ta'lim o'quvchilarining kasbiy qiyofasi, professional muloqot, o'zini-o'zi taqdim etish, kasbiy etika, professional imijni shakllantirish resurslari.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИМИДЖА У СТУДЕНТОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается профессиональный имидж студентов профессионального образования как одна из необходимых составляющих их будущей профессиональной деятельности. Представлены содержательные характеристики профессионального имиджа, подробно рассмотрены составляющие профессионального имиджа студентов профессионального образования (внешний вид, профессиональное общение, самопрезентация, профессиональная этика). Рассмотрены и описаны источники формирования профессионального имиджа.

Ключевые слова: профессиональный имидж, профессиональный облик студентов профессионального образования, профессиональная коммуникация, самопрезентация, профессиональная этика, ресурсы формирования профессионального имиджа.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL IMAGE FORMATION AMONG STUDENTS OF VOCATIONAL EDUCATION

Abstract. The article examines the professional image of students of professional education as one of the necessary components of their future professional activity. The substantive characteristics of the professional image are presented, the components of the professional image of the students of professional education (appearance, professional communication, self-presentation, professional ethics) are considered in detail. Sources for professional image formation are reviewed and described.

Key words: professional image, professional image of students of professional education, professional communication, self-presentation, professional ethics, professional image formation resources.

Kirish. Bugungi professional muhit - bu professional ta'lim o'quvchilari mehnat bozorida katta raqobatga duch keladi. O'quv yurtini muvaffaqiyatli tamomlash har doim ham yosh mutaxassisning ish bilan ta'minlanishini kafolatlamaydi. Kasbiy kompetensiyalar bilan bir qatorda, bo'lajak mutaxassis to'g'ri shakllangan kasbiy imijga ega bo'lishi kerak, bu esa muvaffaqiyatli ishga joylashishga yordam beradi.

Shubhasiz, odam haqida uning tashqi ko'rinishi va xatti-harakati asosida chiqarilgan hukm har doim ham adolatli emas, lekin aynan shu omillar bitiruvchi o'quvchi yoshlarni kelajakdagi ish beruvchida qoladigan taassurotga bevosita ta'sir qiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Professional ta'lim bitiruvchisi ish beruvchida birinchi ijobiy taassurot qoldirish uchun faqat bitta imkoniyatga ega. Suhbat davomida umumiy taassurotlari uning kasbiy qiyofasiga, muomalasi va muloqot qobiliyatiga mos ravishda shakllanadi. Umumiy taassurot, o'z navbatida, nomzodning ushbu lavozimga mos keladimi yoki yo'qligi haqida qaror qabul qilishga olib keladi. Shunday qilib, professional imij nafaqat birinchi taassurotga, balki keyingi martaba ko'tarilishiga ham ta'sir qiladi.

Mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlarning qisqacha tahlili. Ta'lim tashkilotining pedagogik salohiyatini talaba qiyofasini shakllantirish vositasi sifatida tahlil qilish (O.N. Valeeva); texnik universitet talabalarining

professional tasvirni loyihalashga tayyorligini rivojlantirish jarayonining tavsifi (E.A. Gasanenko)[3]; bo'lajak jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha mutaxassisning professional qiyofasini shakllantirish kontseptsiyasini ishlab chiqish (L.M. Semenova)[7]; universitet talabasi imidjini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash (O.A. Jerebnenko)[4]; individual imijning falsafiy va antropologik o'lchovini aniqlash (U.S. Nekrasova); kelajakdagi bakalavr obrazining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berish (A.R. Nasybullin); shaxsiy imidjni yaratish uchun mazmun, funktsiyalar va motivatsiyani aniqlash (S.V. Yandarova)[8] o'rta kasb-hunar ta'limining ijobiy imidjini shakllantirish uchun ijtimoiy-psixologik sharoitlarni aniqlash (A.O. Eronin)[2] va boshqalar. Oliy ta'limning ta'lim tashkilotida talabaning kasbiy qiyofasini shakllantirishning yetakchi g'oyalari o'quv qo'llanmalari, darsliklar, mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning monografiyalarida o'z ifodasini topgan:

Maqolaning ilmiy yangiligi shundan iboratki, olimlarimiz tomonidan professional ta'lim o'quvchilarining kasbiy imijini shakllantirish muammolari va uning ahamiyati yetarlicha o'rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi professional talim o'quvchilarida kasbiy imijni shakllantirishning ahamiyatini tadqiq etish, amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti sifatida professional ta'lim talabalari tanlandi.

Tadqiqotning empirik manbaini «Imijni o'z-o'zini baholash shakli» so'rovnomasining natijalari tashkil etadi.

Asosiy qism. Kasbiy muhit kelajakdagi mutaxassisdan ma'lum xulq-atvorni, shaxsiy fazilatlarini va tashqi ko'rinishni namoyon etishni, balki hamkasblar bilan ham muloqot qilish qobiliyatini talab qiladi. Binobarin, professional imijning ahamiyati o'zining ta'lim olgan sohasiga xos bo'lgan kasbiy imijni tanlab olish va shaxsiy standartlarni ishlab chiqishi va keyinchalik ularga rioya qilishi kerak.

Kasbiy muhit yanada konservativ bo'lib, mutaxassisga uning pozitsiyasiga muvofiq ma'lum talablar qo'yiladi. Ish beruvchining umidlari va talablariga samarali rioya qilish professional ta'lim bitiruvchisining martaba o'sishida muhim omil hisoblanadi. Professional muhitda hamkasblar va mijozlar bilan muloqot qilishda professional imijning muhimligini va uning o'ziga ishonchga ta'sirini tan olish kerak.

Professional imij ikkita asosiy yo'nalishda ko'rib chiqiladi: Professional ta'lim talabasining tashqi xususiyatlari va uning kasbiy shaxsiy xususiyatlari. Tashqi xususiyatlar, talaba vaziyatga mos ravishda kiyinish va o'zini eng jozibali sifatida ko'rsatish qobiliyatini rivojlantirishi kerak.

Kasbiy fazilatlar sohasida ishbilarmonlik bilan muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirish va odob-axloq qoidalariga rioya qilish, shuningdek, kasbiy vaziyatga mos keladigan shaxsiy xatti-harakatlarning muhimligini tan olish kerak.

Professional ta'lim talabasi kasbiy imijni rivojlantirish uchun mavjud resurslarni aniqlashi kerak, bu esa bitiruvchining faoliyati davomida professional imijni saqlab qolishga yordam beradi.

Professional imij - bu professional ta'lim talabasining shaxsiy va tashqi ko'rinishi, uning kiyim-kechakka bo'lgan munosabati, tashqi ko'rinishi, odob-axloq qoidalari, shaxsiy xulq-atvori va muloqot samaradorligida ko'rinadi. Professional imijning asosiy tarkibiy qismlari:

- Tegishli kasbiy xulq-atvor.
- Odob qoidalaridan to'g'ri foydalanish.
- Tegishli shaxsiy xulq-atvor.
- Samarali muloqot.

Har bir komponent bir qator jihatlardan iborat bo'lib, ularning mavjudligi o'quvchiga o'z kasbiy qiyofasini kelajakdagi ish beruvchining talablariga to'liq moslashtirishga imkon beradi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, professional imij professional ta'lim talabasining tashqi ko'rinishi va uning kasbiy vakolatlaridan iborat. Professional imij professional ta'lim bitiruvchisining shaxsiy fazilatlariga, uning kasbiga, u ishlaydigan korxonaga yoki tashkilot siyosatiga, mijozlar bilan o'zaro munosabatlar darajasiga, hududiy joylashuviga, korxonaga yoki tashkilotda qabul qilingan formaga muvofiq shakllanishi kerak. Professional ta'lim talabasining shaxsiy fazilatlarini muvaffaqiyatli professional imijni yaratish qoidalariga muvofiq ishlab chiqilishi kerak. Odob qoidalariga rioya qilish o'zini professional sifatida ko'rsatish va o'zini namoyon qilish usullari, suhbatni davom ettirish, shuningdek, hamkasblar va mijozlarga hurmat ko'rsatish qobiliyati, minnatdorchilik bildirish qobiliyati, tegishli bilimlarni bilishni o'z ichiga oladi hamda qiyin yoki ziddiyatli vaziyatlarda o'zini to'g'ri tutish qobiliyati kiradi. Ushbu sohadagi bilimlarni o'zlashtirish professional ta'lim talabasiga o'zini qulay his qilish imkonini beradi, chunki u ish beruvchining ma'lum umidlarga javob berishiga ishonchni hosil qiladi.

Professional ta'lim talabasining shaxsiy fazilatlarini uning professional qiyofasini aks ettiradi. Bo'lajak mutaxassis sifatida u o'zi ishlaydigan tashkilotga va professional muloqotda bo'lishi kerak bo'lgan hamkasblariga hurmatni ko'rsatadigan shaxsiy xulq-atvor qoidalarini qo'llashi kerak. Professional imij professional ta'lim talabasining shaxsiy xulq-atvorini quyidagi jihatlarga muvofiq shakllantirishga yordam beradi:

- Tashkilot va uning qoidalariga hurmat.
- Tashkilot xodimlariga sodiqlik.
- Biznesni axloqiy tarzda olib borish.
- Mas'uliyatni o'z zimmasiga olish.

Shaxsiy xulq-atvorning ushbu jihatlarning har biri professional muhitda juda muhimdir, kelajakdagi mutaxassisning obro'si unga bog'liq bo'ladi.

Professional imijning yana bir muhim tarkibiy qismi bu professional muloqot - professional ta'lim talabasining professional faoliyatning boshqa ishtirokchilari bilan samarali muloqot qilish qobiliyati. Muloqot ham og'zaki, ham og'zaki bo'lmagan bo'lishi mumkin. Bu aniq, qisqa va aniq bo'lishi kerak. Og'zaki bo'lmagan muloqot professional ta'lim talabasining professional qiyofasi haqida xabarlar beradi. Og'zaki bo'lmagan muloqot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Muloqot paytidagi joylashuv.
- Mimika va imo-ishoralar.
- Chiroyli ko'rinish.
- Diqqat bilan tinglash qobiliyati.
- Shaxsiy xatti-harakatlar.

Og'zaki bo'lmagan muloqotdan tashqari, samarali muloqot qilishning to'liq qobiliyati juda muhimdir. Professional muhitda zarur bo'lgan samarali muloqot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Grammatik jihatdan to'g'ri nutq.
- Nutq vaziyatiga mos muloqot.
- O'z baho va mulohazalaringizni yozma ravishda ifodalash qobiliyati.
- Qiyin yoki muammoli vaziyatlarda og'zaki muloqot qobiliyatlari.

Professional ta'lim talabasining muloqot qobiliyati butun o'qish davrida rivojlanishi va takomillashtirilishi kerak. Professional ta'lim bitiruvchisi kelajakda o'z karerasi orqali muvaffaqiyatli muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishga katta e'tibor berish muhimdir, chunki ular nafaqat professional kasbiy imijni to'g'ri shakllantirishga yordam beradi, balki martaba ko'tarilish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Professional kasbiy imijning ahamiyati va ahamiyatini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Ma'lumki, ish beruvchi ko'pincha birinchi taassurot asosida arizachining lavozimga mos keladimi yoki yo'qligini hal qiladi. To'g'ri taassurot professional ta'lim bitiruvchisining kelajakdagi karerasiga samarali ta'sir qiladi va uni kasbiy faoliyatning quyidagi jihatlarda sezilarli darajada oshirishi mumkin:

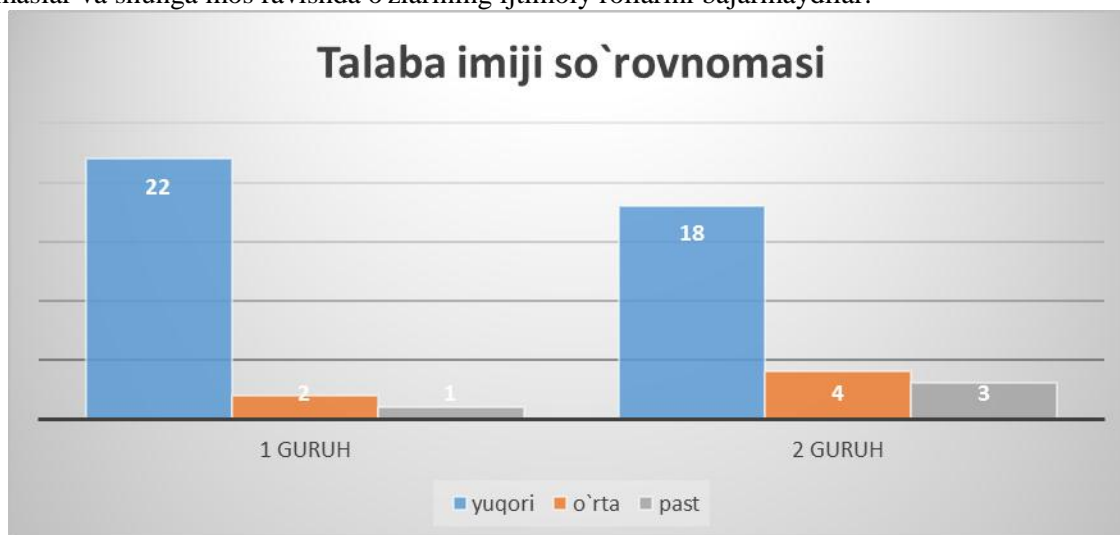
- Loyiha guruhlarida ishtirok etish.
- Mijozlar bilan ijtimoiy muhitga kirish.
- Kattaroq mas'uliyatli lavozimga ko'tarilish.
- Ijrochi reytingining oshishi.
- Turli professional vaziyatlarda to'liq raqobatbardosh.

Empirik o'rganish natijalari

O'tkazilgan so'rovnoma natijalaridan xulosa kelib chiqadiki, talabalarning o'z imijini qadrlashi ko'pchilik uchun nimani qo'yish kerakligi haqida o'ylashga sabab bo'ldi. Maksimal ball -25 ball. Belgilangan ballar asosida talabalarning o'rtacha ballari, so'ngra ushbu ikki natijaning arifmetik o'rtacha ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. Shunday qilib, o'rtacha umumiy ball 19 ga teng. Shunday qilib, biz quyidagi sxema bo'yicha baholarni o'lchaymiz: yuqori daraja 22-25 ball, o'rtacha 19-21, past - 16-18, juda past-16 dan kam.

Quyidagi natijalar olindi: imijni baholash bo'yicha tasodif – 21 kishi, o'zini past baholash - 6 kishi, o'zini ortiqcha baholash - 19 kishi, shunday qilib, 50 o'quvchidan - 40 kishi o'quvchining imidjiga mos keladi, rolga mos kelmaydi -3 o'quvchi, 6-o'quvchi imidjini tushunmaydi. Professional ta'lim talabalarini ijtimoiy rol tushunchasiga va ijobiy imijga ega bo'lsa, bu uning muvaffaqiyatli faoliyatini oldindan belgilab beradi. Bu talaba imijining ijtimoiy rol va maqomning tarkibiy qismi sifatida ahamiyatini isbotlaydi. Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, talabalarning atigi 40 nafari imij nima ekanligini, uning maqomga qanday ta'sir qilishini,

o'quvchining o'zi ijtimoiy rolga qanchalik mos kelishini tushunadi. Qolganlari- 10 kishi, afsuski, ijobiy imidjga ega emaslar va shunga mos ravishda o'zlarining ijtimoiy rollarini bajarmaydilar.

1-rasm. Talaba imiji so'rovnomasi

Xulosa. Bizning fikrimizcha, professional kasbiy imij nafaqat kasbiy kompetensiyalarning, balki professional ta'lim talabasining kasbiy munosabatlari, shaxsiy qobiliyatlari va tashqi fazilatlarini haqidagi bilimlarning kombinatsiyasidir. Hozirgi vaqtda talabalar professional imijni shakllantirish va tuzatish haqidagi bilimlarni oshirishga yordam beradigan turli xil manbalardan foydalanishlari mumkin. Professional imij resurslariga quyidagilar kiradi:

- Professional obrazga oid ilmiy adabiyotlar.
- Professional kasbiy imij bo'yicha onlayn resurslar.
- Professional kasbiy imij maslahatchilari.
- namunalar.
- Professional imijni rivojlantirish uchun ta'lim va kasbiy imkoniyatlar.
- Tashkiliy ishlar.

Ushbu manbalarning har biri professional ta'lim talabasining professional qiyofasini rivojlantirishga hissa qo'shadi va boshqa ma'lumot manbalariga nisbatan o'ziga xos afzalliklarga ega. Aksariyat mutaxassislar ushbu turdagi resurslardan o'zlarining kasbiy imijini oshirishda davom etib, hayoti davomida foydalanadilar. Professional kasbiy imij professional ta'lim bitiruvchisining kasbiy o'sishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Kasbiy va shaxsiy fazilatlariga asoslanib, professional muhit professional ta'lim bitiruvchilarini qabul qiladi yoki rad etadi. To'g'ri shakllangan kasbiy imijga ega bo'lgan professional ta'lim bitiruvchisi kompaniya yoki tashkilot faoliyatida faol ishtirok etish, o'z kasbiy salohiyatini rivojlantirish va professional reytingini oshirish imkoniyatiga ega.

Adabiyotlar:

1. Джураева С.Н. Структурные компоненты профессионального имиджа педагога//Школа Будущего. Уфа. 2018.ст.104-108. № 4.
2. Еронин А.О. Социально-психологические особенности формирования позитивного имиджа среднего профессионального образования / Человеческий капитал. – Москва, 2013. – №12(60). – С. 115-117.
3. Гасаненко Е.А. Формирование готовности студентов технического вуза к проектированию профессионального имиджа: автореф. дис. ... канд. пед
4. Жеребненко, Оксана Александровна Социально-психологические особенности развития имиджа студента вуза. Курск – 2008.

5. Jo'raeva S.N. Pedagog imijini tavsiflovchi shaxslilik xususiyatlari Pedagogik mahorat.// Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 2022, №1 fevral, 50-56.

6. Семенова, Л.М. Концепция формирования профессионального имиджа будущего специалиста по связям с общественностью: дис. докт. пед. наук: 13.00.08 / Семенова Лидия Михайловна. – Челябинск, 2010. – 481 с.

7. Яндарова, Светлана Вахаевна. Имидж личности: содержание, функции и мотивации построения: диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01. - Москва, 2005. - 187 с.

*Asranboyeva Munajat Halimjanovna,
Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

OTA-ONA VA FARZAND MUNOSABATLARIDA BIR-BIRINI TUSHUNISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ota-ona va farzand munosabatlarida bir-birini tushunishning psixologik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, oilaviy vaziyatni, bola shaxsiga nisbatan ota-ona munosabatini o'rganish maqsadida tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, tadqiqot natijalari bayon etilgan. Maqola pedagoglar, psixologlar, ota-onalarga mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: oila, nizo, kooperatsiya, simbioz, xarakter, shaxs.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ В ОТНОШЕНИЯХ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические особенности взаимопонимания в детско-родительских отношениях. Также с целью изучения семейной ситуации, отношения родителей к личности ребёнка была организована экспериментальная работа, и представлены результаты исследования. Статья предназначена педагогам, психологам и родителям.

Ключевые слова: семья, конфликт, сотрудничество, симбиоз, характер, личность.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MUTUAL UNDERSTANDING IN THE RELATIONSHIP OF PARENTS AND CHILDREN

Abstract. This article discusses the psychological characteristics of mutual understanding in parent-child relationships. Also, in order to study the family situation, parents' attitude towards the personality of the child, experimental work was organized and the results of the research were presented. The article is intended for pedagogues, psychologists, and parents.

Keywords: family, conflict, cooperation, symbiosis, character, personality.

Kirish. Oila inson uchun muqaddas maskan, kishilik jamiyatining ijtimoiy poydevoridir. Oilaviy turmushning asosiy maqsadi - bu farzand ko'rish orqali shaxslararo munosabatlar ahvolini qayta tiklash, shuningdek, avlodlar bilan ajdodlar vorisligining davomiyligini hamda yer yuzida insoniyatning tarixiy taraqqiyotini ta'minlashdan iboratdir.

Oilaviy munosabatlarda shaxslararo munosabatlarning izdan chiqishi oilaviy munosabatlarda bolalar tarbiyasida ularning shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Oilada bolalar bilan to'g'ri munosabatga kirishish juda muhim ahamiyatga egadir. Oilaning unda tarbiyalanayotgan bolalarga ta'sir doirasi ijtimoiy ta'sir doirasi kabi kengdir. Oila bolalarni Vatanga muhabbat, mehnatga va xalq boyliklariga ongli munosabat, nuqsonlarga murosasozlik ruhida tarbiyalash uchun katta imkoniyatlarga ega. Oila xususan, bolaning hissiyoti va emotsional madaniyatini tarbiyalashda katta imkoniyatlarga ega.

Oilada ayniqsa, katta yoshli bolalar bilan to'g'ri munosabatda bo'lish muhim ahamiyatga egadir. Negaki, har qanday bola ulg'aygan sari kattalar buyrug'ini yoqtirmaydigan bo'lib boradi. Bu buyruq ko'pincha qarshilik ko'rsatish, hatto oqilona talablarni bajarishdan bosh tortish holatlarini ham keltirib chiqaradi. Bunday paytlarda bolaga muomala tarzini o'zgartirish maqsadga muvofiqdir. Buyruq o'rniga ishontirish usulini qo'llash kerakki, toki bola ana shu qilinishi kerak bo'lgan ishni bajarishi shart ekanligini ongli tarzda tushunib etsin. Shunday holatdagina bola har bir ishni ongli tarzda bajarishga odatlanadi. Agar katta yoshdagi bolaga pand-nasihat qilinaversa, uning g'ashiga tegishi mumkin. Ayni hollarda pedagogik usul qo'llash yaxshi samara beradi. Aytaylik, oilaviy yumush haqida bolaning fikrini bilishga intilib, agar mana shu narsani mana bunday qilsak, sen qanday qaraysan deb boladan so'ralsa, bajarilishi kerak bo'lgan ishga u o'zining shaxsiy munosabatini bildirishga harakat qiladi. Bu o'z navbatida bolaning oiladagi obro'si va o'rnini mustahkamlaydi va bolaga

ijobiy ta'sir qiladi. Natijada xar bir narsaga oqilona o'ylab fikr bildiradigan bo'ladi. Yana shunisi muhimki, bola o'zini kattalardek sezib xulqidagi ayrim kamchiliklarni bartaraf etishga harakat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, bolalarga ota-onaning yoki oila katta a'zolarining hadeb nasihat qilaverishi yaxshi natija bermas ekan. Ota-onalar yoki oilaning katta kishilari bunday munosabatning o'rniga bolalar bilan hamfikr, do'st kabi munosabatda bo'lsalar, bolalarda o'z-o'zini baholash, berilgan topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashish hissining shakllanishi kabilarning yuzaga kelishiga olib kelar ekan[10].

Oilada bolalarga ta'sir etish sifatini oshirish uchun oilaning katta yoshli a'zolarining bolaga qo'yadigan talablari hamda ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda so'z bilan ishning bir bo'lishi lozimdir. Oilada bunday birlikning bo'lmasligi bola xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ba'zan ota-ona bolalariga o'ta mehribonliklarining izhori sifatida u nima desa shuni qiladilar. Bola istagini o'zlari uchun qonun deb biladilar, boshqacha qilib aytganda shu orqali o'zlarining bolaga nihoyatda e'tiborli ekanliklarini ko'rsatmoqchi bo'ladilar. Ota-onaning bunday xususiyatini sezgan bola o'z talabini yanada orttiradi. U ota-onadan tobora ko'proq narsa talab qila boshlaydi. Ota-ona bolani juda ham «yaxshi ko'rganliklari» uchun uning bu galgi talabi: qimmatbaho kiyimlar, taqinchoqlarni ham muhayyo qiladilar. Ammo bular qaysi mablag' evaziga kelayotganligini bolaga tushuntirishni xayollariga ham keltirmaydilar. Natijada ota-onaning bola ko'ngliga qarab munosabatda bo'lishi bola tarbiyasining buzilishiga olib keladi. Oqibatda bola xudbin, molparast bo'lib qolib, har bir buyumning qadriga yetadigan, uni asrab-avaylaydigan emas, uning aksini qiladigan shaxs bo'lib yetishishi mumkin.

Hayotiy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ba'zan ayrim oilalarda bolaga biror ish bajarish uchun yoki yaxshi o'qitish uchun uni yoki buni olib beraman deb katta va'dalar berishadi. Ota-onalar bu bilan bolalarini ta'magir qilib qo'yayotganligini hech ham o'ylamaydilar[11].

Shu narsani ta'kidlash kerakki, bolalar bilan munosabatga kirishishda ularning ko'ngliga, psixologiyasiga e'tibor bermaslik, oiladagi nosog'lom psixologik muhit – bir-birini haqoratlash, do'q-po'pisa va zulm o'tkazish asosida qilinadigan munosabat bolalarda qo'rqqoqlik, asabiylik, yolg'onchilik, mehrsizlik, qo'pollik kabi sifatning shakllanishiga olib keladi.

Oilada bolaga qo'rqitish, do'q-po'pisa asosida munosabatda bo'linsa, bola xarakterida odam yoqtirmaslik, pismiqlik, irodasizlik, ma'naviy zaiflik xislatlarining tarkib topishiga imkoniyat yaratiladi.

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatning ijobiy tus olishi uchun ota-ona farzandlari bilan munosabatga kirishayotganlarida pedagogik odobga rioya qilmoqlari kerak. Ota-onaning aytgan har bir so'zi ta'sir qiladigan bo'lmog'i, so'zning aytilish formasi, shu so'zning formasiga mos keladigan holda chehraning ochiq yoki vajohatli bo'lishi pedagogik ta'sirning ta'sirchanligini oshiradi. Aksincha, pedagogik odobga rioya qilmaslik bolani haddan ortiq sevish yoki berahm, qattiqqo'l munosabatda bo'lish ota-ona bilan bola o'rtasidagi o'zaro muomalaning buzilishiga sabab bo'ladi.

Ota-onalar va bolalar o'rtasida munosabatlarning ijobiylikini ta'minlashda har bir bolaga alohida muomala va munosabatda bo'lish zarur. Bunda bolaning yoshi, o'sha davrdagi holati hisobga olinishi kerak. Bolani yoshini, ma'lum vaziyatdagi holatini yaxshiroq tushunish uchun o'zimizni bolaning o'rniga qo'yib ko'rishimiz kerak. Shunda biz bolaning ichki olamini, xohish – istagini anglab yeta olamiz. Bolaning ichki olami, hayajon va quvonchlarini, o'y xayollarini o'zimizda ifodalab ko'rishimiz esa bolalarni tushunishda bosh mezon bo'lib xizmat qilishi lozim.

Bola kichikligida kattalarga taqlidchan va itoatkor bo'ladi. Kattalar nimani buyursa shuni qiladi, aytganlaridan chiqmaydi. Katta bo'lgan sari ko'p narsaga aqli yetadigan bo'lib boradi. Endi u ba'zi masalalarda kattalar bilan kelisha olmaydi, o'z fikrida turib oladi. Buni kattalar ba'zan odobsizlik, o'jarlik, o'zboshimchalik deb tushunib, uni jazolashga urinadilar. Bunday nohaqlik bolani qalbini jarohatlaydi. Natijada ota-ona obroyiga putur etadi. Oqibatda ota-ona va bola o'rtasidagi mehr-muhabbat, ishonchning yo'qolishiga imkoniyat yaratiladi.

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi ijobiy munosabatni yuzaga keltirish ko'p jihatdan ota-onalarning o'z bolalarini, ularning fe'l atvori, xarakter xislatlari, qiziqishlari kabilarni bilishlariga bog'liqdir. Shu jihatdan har bir ota-ona eng avvalo o'z bolalarini har tomonlama bilishlari va shu asosda munosabatda bo'lishlari lozimdir.

Psixolog M.I.Lisinaning fikriga ko'ra, maktabgacha va kichik maktab yoshi davrida bolalar ota-onalari ayniqsa onasi bilan chambarchas emotsional bog'langan bo'ladilar, bu qaramlik sifatida emas, balki muhabbat, hurmat tan olish bilan tavsiflanadi[2]. Mazkur yoshda bola ota-onalar orasidagi o'zaro janjal sabablarini tushunishga, o'z iztiroblari va tuyg'ularini ifodalashga qodir emas, shaxslararo nozik muloqotga yaxshi

yo'naltirilmagan bo'lishi mumkin. Bolaning inson sifatida rivojlanishi uning ichki dunyosi shakllanishi uchun asosiy va zarur sharoit bu uning tevarak atrofidagi o'rab turgan yaqin insonlar shuningdek, eng avvalo ota-ona hisoblanadi. Bola birinchi oydanoq ota-ona orqali o'zini anglaydi va bu jarayon nafaqat ichki, balki tashqi ta'sir ostida butun hayoti mobaynida davom etadi.

Eriksonning fikriga ko'ra, ilk bolalik hamda maktabgacha yosh davridagi asosiy tanglik qarama-qarshiligi ota-ona va bola munosabati doirasida hal etiladi. Bolaning o'z-o'zini anglashi uning psixik rivojlanishini belgilaydi[3]. Bolaning o'z-o'zini anglashi uning psixik rivojlanishini belgilaydi. “Men” konsepsiyasining mazmuni ko'p jihatdan o'z-o'zini anglash komponentining tuzilishiga bola uchun ahamiyatli bo'lgan insonlarga bog'liq. Bola uchun ahamiyatli bo'lgan insonlarni qabul qilish va ularga bo'lgan mehrini o'ziga nisbatan ijobiy munosabat hamda baholashning shakllanishi omili sifatida ko'rish mumkin. 5-7 yosh davrida bolaning ota-onasi bilan bo'ladigan o'zaro munosabati o'ziga xos xususiyatga ega, u o'zi bilan bir xil jinsdagi ota-onasiga identifikatsiya qilishga harakat qiladi. Buning natijasi maktabgacha yosh davridagi bolalar xarakterining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ota-ona jinsiga identifikatsiya qilish shaxs shakllanishining ma'lum bir bosqichida guruhli munosabat ko'nikmalarini egallash, ijtimoiylashuvni ifodalovchi jarayon hisoblanadi.

A.Y.Varga va V.V.Stolinning fikriga ko'ra, “ota-ona munosabati”- bu bolaga bo'lgan rang-barang tuyg'ular tizimi, xulq-atvor streotiplari, ular bilan muloqot qilish amaliyoti bola shaxsi, uning xulqi xarakterini tushunish va qabul qilish xususiyatidir[4].

Adabiyotlar tahlili ota-onaning avtoritar uslub tarbiyasining bola shaxsi rivojlanishiga salbiy ta'sirini ifodalaydi. A.A.Venger hamda S.S.Muxina fikriga ko'ra, mazkur uslub quyidagicha ifodlanadi, diktator kattalar o'z qoidalariga bo'ysundiradilar; zo'rlik va zo'rlash, buyruq ustun bo'ladi. Oqibatda bola qo'pol yolg'onchi tajovuzkorlik hattoki nafratni namoyon etadi[5]. Brunsvik, Gouf va Katner avtoritarlikning salbiy oqati bolaning o'zini baholashiga salbiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaganlar. Avtoritar munosabatdagi ota-onalar farzandlarida qoidaga ko'ra sodir bo'ladigan noaniq “Men” konsepsiyasining natijasi bolalarda zo'riqish ziddiyat elementlari va uning umumiy salbiy yo'nalganligini namoyon etadi[6].

A.I.Zaxarov o'z tadqiqotlarida avtoritart munosabatdagi ota-onalar bolalarni ijtimoiy muvaffaqiyatga erishishini talab qilib, ularni shaxsiy rivojlanishi bilan qiziqmasliklarini ko'rsatib beradi [7]. Bunda ular bolalarning individual qobiliyatlari, odatlari, fikrlari va his-tuyg'ularini yaxshi bilmaydilar. Rigidlik va konservatizmga ega bo'lgan shaxslar mazkur destruktiv munosabatni tanlaydi, bolaga bo'lgan bir-biriga bog'liq destruktiv munosabat ota-onalarning rigidligi bajarisho'i shart bo'lgan qarzdorlik hissi o'zaro kelishuvni amalga oshirishda qiyinchiliklarni ifodalaydi. E.Xartning fikriga ko'ra, avtoritart stildagi ota-onalarning bolalari ham avtoritart usuldagi muloqotni odat qilib oladilar va o'z oilalarida mazkur usulni qaytaradilar[8]. Kelgusida bunday bolalarda insonlar bilan ijtimoiy masofani o'rnatishga moyilliklar mavjud bo'ladi. Kattalar tomonidan bola shaxsiga nisbatan o'tkazilgan bosim kelgusida ular o'rtasidagi ota-ona va farazd munosabatining buzilishiga olib kelishi mumkin. Avtoritart giperijtimoiylashuv bosimi ostida tarbiyalangan bolalar esa so'zsiz bo'ysunadigan kamgap xavotirlik darajasi yuqori bo'lib, kelgusidagi ijtimoiylashuvda o'ziga xos muammolarga duch kelishlari mumkin. Moslashuv tushunchasi psixologiyada keng ma'noni anglatadi va tevarak atrofga moslashish sifatida belgilanadi. Ijtimoiylashuv funksiyasi o'zining muhim ahamiyatini saqlab qoladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ota-ona va farzand munosabatlarida bir-birini tushunishning psixologik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, oilaviy vaziyatni, bola shaxsiga nisbatan ota-ona munosabatini o'rganish maqsadida tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, tadqiqot natijalari bayon etilgan. Oilada bola shaxsida o'z-o'zini anglashni rivojlantirish maqsadida ota-onalar va o'qituvchilarga tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlillar va natijalar. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari oiladagi shaxslararo munosabatlar, oilaviy vaziyatni o'rganish maqsadida “Oilaning kinetik rasmi” metodikasi o'tkazilib, ularning oila sharoitidagi vaziyatlarida mazkur emotsional buzilish sabablarini aniqlash imkoniyatiga erishildi.

Metodika R.Benson va S.Kaufman, S.R.Reynold, shuningdek, G.Xomentaustakas tomonidan taqdim etilgan usullar yordamida tahlil etildi[1].

1-jadval.

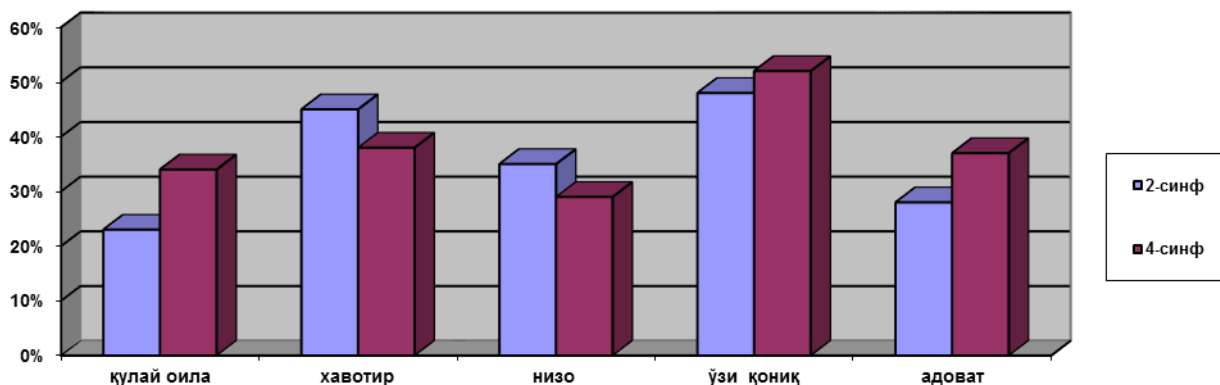
Oilaviy vaziyatni tashxis qilish natijalari

sinflar	Qulay oilaviy sharoit	Xavotirlanish	Oiladagi nizo	O'zidan qoniqmaslik hissi;	Oilaviy sharoitdagi adovat.
2-sinf	23%	45%	35%	48%	28%
4-sinf	34%	38%	29%	52%	37%

Tadqiqot metodikasi sinaluvchilar guruhida o'tkazilib, natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy tahlil natijalari jadval va diagrammalarda aks ettirildi.

Jadval natijalariga ko'ra, sinaluvchilar guruhida qulay oilaviy sharoit har ikki guruhda ham ahamiyatli ekanligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, 4-sinf o'quvchilarida yuqori ekanligi ular mazmun mohiyatan oilada ro'y beradigan har qanday o'zgarishlardan xabardor ekanligi, ular uchun qulay sharoit qanday ekanligi xususida ma'lumotlarga ega ekanligi bilan belgilanadi.

Shuningdek, sinaluvchilar guruhida xavotirlanish ya'ni har qanday narsalarga nisbatan ichki qo'rquvni his qilish qobiliyati birmuncha ortganligini ko'rishimiz mumkin. Lekin shuni aytib o'tish lozimki, tadqiqotda ishtirok etgan sinaluvchilarda yoshga bog'liq xavotirlanishning pasayganligini qayd etib o'tish mumkin. Unga ko'ra, sinaluvchilar guruhida 45% va 38% ni tashkil qiladi. Oiladagi nizo sinaluvchilar guruhida 35% va 29% ni tashkil qili, ularda ota-ona munosabatlarida hamda ota-ona va farzand tizimida o'ziga xos ziddiyatli holatlar mavjudligini ta'kidlab o'tadilar.

1-rasm. Oilaviy vaziyatni namoyon bo'lish xususiyati

Ma'lumki, tadqiqotda ishtirok etgan sinaluvchilar guruhida o'zidan qoniqmaslik hissi 48% va 52% ni tashkil qilganini ko'rishimiz mumkin. Shuning bilan birga ular o'zlarida kechadigan holatlarni anglamaydilar hamda qobiliyat va iqtidorlarini to'la baholash imkoniyatini mavjud emasligini anglatadi. Shuningdek, buni ularning keyingi bosqich davriga o'tishi bilan ham izohlash mumkin.

Oilaviy sharoitdagi adovat sinaluvchilar guruhida o'zining ahamiyatli ekanligidan dalolat beradi. Unga ko'ra, 28% va 37% ni tashkil qiladi. Bu ularning oilalarida yuzaga keladigan turli darajadagi adovat, ziddiyatning mavjudligi shuningdek, oilaviy psixologik muhitning sog'lom emasligidan dalolat beradi.

Metodika natijalaridan shuni xulosa qilish mumkinki, oiladagi nosog'lom muhit ham o'quvchi shaxsida emotsional reaksiyalarni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun oilaviy muhitdan qoniqmaslik, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi kelishmovchilik ularda xavotirlanish, o'zidan qoniqmaslik, atrofdagi insonlarga nisbatan agressiyani yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Bola shaxsiga nisbatan ota-ona munosabatini tashxis qilish natijalari

Sinaluvchi	Bolani qabul qilish, rad qilish	Kooperatsiya	Simbioz	Nazorat	Bolaning omadsizliklariga munosabat
2 sinf ota onalari	33 %	38 %	32 %	27 %	35 %
4 sinf ota onalari	42 %	24 %	29 %	24 %	43 %

Tadqiqotda mazkur metodika o'tkazilib olingan natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy tahlil natijalari quyidagi jadvalda aks ettirildi.

Bolani qabul qilish – rad etish shkalasi bo'yicha barcha guruh sinaluvchilar yuqori ko'rsatkichga ega ekanliklari ma'lum bo'ldi. Bu bolaga nisbatan yorqin namoyon bo'luvchi ijobiy munosabat mavjudligini ko'rsatadi. Bu holda kattalar bolani qanday bo'lsa shundayligicha qabul qiladi, uning individualligini tan oladi va hurmat qiladi, uning qiziqishlarini rejalarini qo'llab quvvatlaydi, bola bilan ko'p vaqtni o'tkazadi va bu haqida afsus chekmaydi.

Kooperatsiya shkalasi bo'yicha yuqori natijalar kattalar bolani qiziqtiradigan narsalariga katta qiziqish bilan munosabatda bo'lishlarini bola qobiliyatlarini yuqori baholashlarini bolaning tashabbusi va mustaqilligini rag'batlantirishlari bola bilan tanglik munosabatlarida bo'lishlari belgisi hisoblanadi.

III shkala Simbioz bo'yicha 2-4-sinf o'quvchilarning ota-onalari yuqori ko'rsatkichlarini qo'lga kiritganlar. Jumladan, tekshiriluvchilarning o'zlari bilan bola o'rtasida psixologik distansiya o'rnatmasliklari bola iloji boricha yaqin bo'lishga intilishlari bolaning asosan ongli ehtiyojlarini qondirishga harakat qilishlari ularda bo'lish mumkin bo'lgan turli ko'ngilsizliklarning oldini olishga urinishlari to'g'ri xulosa chiqarish uchun asos bo'ladi. 2-4-sinf o'quvchilarining ota-onalari past ko'rsatkichni qo'lga kiritganliklari ma'lum bo'ldi. Bu ulardagi kattalar o'zlari bilan farzandlari o'rtasida keskin psixologik distansiya o'rnatishlari ular to'g'risida unchalik g'amxo'rlik qilmaslik belgisi bo'lib hisoblanadi. Bunday insonlardan yaxshi o'qituvchi va tarbiyachilar chiqmaydi.

Nazorat shkalasi bo'yicha har bir guruh sinaluvchilari yuqori ko'rsatkichni qo'lga kiritganliklari ma'lum bo'ldi. Jumladan, ularda bolaga nisbatan kuchli avtoritar munosabatda ekanliklaridan ularni so'zsiz o'zlariga itoat etishlarini talab qilishlari qat'iy intizomni saqlashlaridan darak beradi. Kattalar bunda bolaga o'z xohish irodasini singdirishga harakat qiladilar. Ular har doim ham bola uchun tarbiyachi sifatida foyda keltiravermaydi.

Bolaning omadsizliklariga munosabat bo'yicha ota-onalarning natijalari tahlilini qiladigan bo'lsak, ularda bolani “omadsiz” deb hisoblashlari belgisi hisoblanadi. Kattalar uchun bolaning qiziqishlari havaslari fikr va tuyg'ulari jiddiy emasdek tuyuladi. Bunday ota-onalardan yaxshi o'qituvchi va tarbiyachilar chiqmaydi.

Avtoritar giperijtimoiylashuv munosabati bolaga nazorat xulq-atvorining yuqoriligini ifodalaydi. Sinaluvchilar o'z farzandlaridan so'zsiz itoat va intizomni talab qilishlari ular bolalarga o'z qarorlarini singdirishga lekin ularning fikrini ham qabul qilishga intiladilar. Bolalar tomonidan qilingan o'zboshimchalikni jazolashlari yuqori nazorat mayda erkalashlar xiraliklar cheklovlarga past nazorat bolaning to'liq avtonomiya bo'lishiga kelishi mumkin. Sinaluvchilar tomonidan barcha narsaga ruxsat berish bolalarga qarab zavqlanish yoki beparvo munosabatining natijasi bo'lishini ko'rsatadi. Shuningdek, yuqori nazorat bolaga bo'lgan ishonchsizlik yoki ularning mustaqilligini chegaralaydi.

Xulosalar. Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagicha xulosaga kelish mumkin.

- Nutq tafakkurning rivojlanishi bolada o'z-o'zini anglashni shakllanishida asosiy ustanovka hisoblanadi.
- Oiladagi normal shaxslararo munosabatlar bolada o'z-o'zini anglash shakllanishining asosiy negizi sanaladi.
- O'z-o'zini anglash masalalari ota-onalarning bolalarga munosabati, turlarini qayd qilish orqali o'rganish mumkin. Bu munosabatlarni «mehr-dushmanlik», «nazorat qilish-mustaqillik», «cheklash-ruxsat etish» singari o'zak shaklida tasavvur qilish mumkin.

- Bolalarga samimiyat bilan munosabatda bo'luvchi, lekin ularga ko'p narsalarni ruxsat etuvchi ota-onalarning farzandlari faollik, mustaqillik, o'rtoqlik, ijodga intilish kabi xususiyatlarga ega bo'lish bilan birga ularda salbiy sharoitlar shakllanishiga keng imkoniyat yaratilishi mumkin.

- Bolalarga samimiyat bilan qarovchi, lekin ularni ko'p jihatdan cheklovchi ota-onalarning bolalari xushmuomala, yon bosuvchan bo'lib, ularda ijodkorlikka, mustaqillikka intilish kamroq namoyon bo'ldi.

- Bolalarga sovuq munosabatda bo'luvchi, lekin ularga ko'p narsalarni ruxsat etuvchi ota-onalarning farzandlari ko'pincha ota-onalariga befarq munosabatda bo'ladilar, lekin buni xulq-atvorlarida har doim ham namoyon qilmaydilar. Shuningdek, ular odatda tortinchoq kattalarga ishonmaydigan bo'ladilar, ijtimoiy yolg'izlikni afzal ko'radilar.

- Bolalarga sovuq munosabatda bo'luvchi va ularni ko'p sohalarda cheklovchi ota-onalar o'z bolalarida andishasizlikni rivojlantirib boradilar, ba'zi hollarda bu yashirin, ba'zida yaqqol namoyon bo'ladi.

- Farzand bilan ota-ona o'rtasidagi yaqin munosabat o'z-o'zini anglashni rivojlanishiga turtki bo'lishi mumkin.

- Ota-ona tomonidan farzandini qiziqishlarini obyektiv baholash shaxslararo muloqotning imkoniyatlarini kengaytiradi.

- Ta'limiy faoliyatda bola muloqotchanligi oshadi.

- Shaxsda o'z-o'zini anglashni shakllanishi o'z-o'zini tarbiyalashning muhim mezon bo'lishi mumkin.

Oilada bola shaxsida o'z-o'zini anglashni rivojlantirish maqsadida ota-onalar va o'qituvchilarga quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi.

- Ota-onalar o'z farzandlarining qiziqishlari imkoniyatlari va qobiliyatlarini to'g'ri baholashlarga o'rganishlari lozim. Faqat shundagina ular o'z farzandlarini o'z-o'zini to'g'ri baholash va o'z-o'zini rivojlantirishga o'rgatishlari mumkin.

- Oiladagi psixologik iqlimning buzilishi bola xulqida negativ xususiyatlarni shakllantirishini inobatga olgan holda ota-onalar oilada hamkorlik muhitini yaratishga odatlanishlari maqsadga muvofiq.

- Samimiy o'rnatilgan muloqot bola shaxsida rostgo'ylik, saxiylik, mustaqillik sifatlarini tarkib toptiradi. Bu esa ota-onalarning o'z farzandlari bilan muntazam jonli muloqotda bo'lishni taqazo etadi.

- Oila va ta'lim tarbiyaning o'rni, o'z-o'zini anglash malakalarini rivojlantirish mezoniekanligini inobatga olgan holda maktab va ota-onalar hamkorligini optimallashtirish zarur.

- Bolaning psixologik xususiyatlari va o'z-o'zini anglash xususiyatlari bo'yicha ota-onalar va o'qituvchilarning psixologik savodxonligini oshirish zarur. Buning uchun esa ushbu muammoga bag'ishlangan ota-onalar va pedagoglarga mo'ljallangan risolalar yaratish maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida biz taklif etgan tavsiyalar amaliyotga tatbiq etilsa, shaxsda o'z-o'zini anglash malakalarining miqdori emas, balki sifati jihatidan yuksalishiga turtki bo'ladi. Shuningdek, ertangi kun barkamol avlodini tarbiyalar ekanmiz, shubhasiz, bu jarayonda o'z-o'zini anglashning o'rni beqiyosdir.

Adabiyotlar:

1. Акрамова Ф.А. “Оилада муомалани ташкил этиш психологияси” Т.: “Шамс АСА” 2006. 90-бет.
2. Каримова В.М. Оилавий ҳаёт психологияси Т.: 2006 172 бет
3. Салаева М.С. “Ўзбек оилаларида ота-она ўзаро муносабатларининг ижтимоий психологик хусусиятлари” Автореферат Т-2005
4. Файзиева М, Жабборов А “Оилавий муносабатлар психологияси” Т.: “Янги аср авлоди” 2007.
5. Xalimjanovna A. M. (2022). Manifestations of stress in professional activity and ways to eliminate it. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(11), 841-844.
6. Асранбаева М. Основные направления и факторы подготовки детей к социальной жизни в неполных семьях. Ученый XXI века Учредители: Общество с ограниченной ответственностью Коллоквиум, 43-45.
7. Asranbaeva M. X. (2020). Improving mechanisms of preparing children for social life in disabled families. *Theoretical & Applied Science*, (12), 125-129.

8. Асранбаева М. Х. (2015). Методы и приёмы коррекционной работы с тревожными детьми. in современные подходы к трансформации концепций государственного регулирования и управления в социально-экономических системах (pp. 43-47).

9. Asranbaeva M. H. (2020). Characteristics of forming motives of labour activities in an incomplete family. *Theoretical & Applied Science*, (1), 121-123.

10. Badritdinova M. B. (2019). He development of metamethods associated with cognitive methods. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 1(6), 483-489.

11. Badritdinova M. B. (2019). Cognitive methods and person national peculiarity. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 1(10), 380-386.

*Axmedova Zarrina Jamilovna,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya va sotsiologiya
kafedrasi o'qituvchisi*

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA O'QUV FAOLIYATIGA MOSLASHUVINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining maktabga moslashuvi va yangi talablarni o'zlashtirishi, shuningdek, birinchi sinf o'quvchilarini maktabga moslashtirish jarayonining tahlillari, ularning o'quv faoliyatiga moslashuvining o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Maqolada bulardan tashqari, turli xil olimlarning boshlang'ich sinf o'quvchilarining maktabga moslashuvining bir nechta darajalari orqali yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** moslashish, hissiy-ixtiyoriy, kognitiv motivlar, ijtimoiy-psixologik moslashuv, morfofunktsional tizim, kommunikativ aloqalar, psixofizik holati.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

***Аннотация.** В данной статье рассматривается адаптация трудолюбивых учащихся к школе и усвоению новых требований, анализируется процесс адаптации первоклассников, особенности адаптации документов к учебной деятельности. Помимо этого, в статье рассматриваются несколько уровней школьной адаптации учащихся коррекционного класса по мнению разных учёных.*

***Ключевые слова:** адаптация, эмоционально-произвольные, познавательные мотивы, социально-психологическая адаптация, морфофункциональная система, коммуникативные отношения, психофизическое состояние.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS' ADAPTATION TO LEARNING ACTIVITIES

***Abstract.** This article reflects on the adaptation of elementary students to school and the acquisition of new requirements, as well as the analysis of the process of adapting first graders to school, the peculiarities of their adaptation to educational activities. In addition to these, the article covers various scientists through several levels of school adaptation of elementary students.*

***Keywords:** adaptation, emotional-volitional, cognitive motives, socio-psychological adaptation, morfofunctional system, communicative relations, psychophysical state.*

***Kirish.** Maktabga kirish bola hayotidagi burilish nuqtasidir. Aqliy faoliyatni qo'llash sohasi o'zgaradi, ya'ni o'yin faoliyati bilan almashtiriladi. Maktabning birinchi kundan boshlab boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun o'quv faoliyatiga mos keladigan yangi talablar qo'yiladi. Maktabga kirgandan so'ng, bola darhol maktab o'quvchisiga aylanadi. Ushbu shakllanish, maktab hayotiga kirish boshlang'ich maktab davomida sodir bo'ladi va maktabgacha bolalik xususiyatlarining o'quvchining xususiyatlari bilan kombinatsiyasi boshlang'ich sinf o'quvchisining butun davrini tavsiflaydi. Maktabda o'qishni boshlagan barcha boshlang'ich sinf o'quvchilari muayyan qiyinchiliklarga duch kelishadi. Har bir bolaning maktab boshlanishi va uning ota-onasi hayotida muhim ahamiyatga ega. Odatda 6-7 yoshli o'quvchi maqomiga bolalar qiziqadi va bu rolga tayyor bo'lishga intiladi. Biroq bu tayyorgarlik bolaning maktabga bo'lgan barcha aniq umidlari bilan bog'liq bo'lib, ko'pincha har bir yangi birinchi sinf o'quvchisi mos ravishda amalga oshiriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'qish jarayonida ijtimoiy guruhga integratsiyalashuv jarayonlariga kiritiladi, bu guruh normalari, qadriyatlarini, standartlari, stereotiplari va talablarini qabul qilishni nazarda tutadi.*

***Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.** Boshlang'ich sinf o'quvchilari maktabga moslashish xususiyatlarini o'rganishni boshlashdan oldin quyidagi atamalarini ochib berish kerak hisoblanadi: "moslashish";*

"maktabga moslashish"; "ijtimoiy-psixologik moslashuv". Bu atamalarga taniqli olim Y.L.Kolominskiy, V.S.Muxina va boshqalar moslashishni "yetakchi faoliyat va ijtimoiy muhitning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan atrof-muhit sharoitlariga odatlanish" deb bilishadi. Shu bilan birga, moslashuvning o'zaro bog'liqligi ham ta'kidlanadi. Darhaqiqat, boshlang'ich sinf o'quvchisining hayotning bir necha sohalariga moslashishi kerak: o'quv faoliyati ko'nikmalarini o'zlashtirish, sinfdoshlari bilan do'stona aloqalarni o'rnatish va o'qituvchi bilan ishonchli munosabatlarni o'rnatish, yyetarli xulq-atvorni shakllantirishdan iboratdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining maktabga moslashishi - tizimli tashkil etilgan maktabga o'tishda bolaning kognitiv, motivatsion va hissiy-ixtiyoriy sohalarini qayta qurish o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining ijtimoiy-psixologik moslashuv – bu bolaning xatti-harakatlari va faoliyatini yangi sharoitlarda qayta qurish jarayonidir. Ushbu jarayon ko'p tomonlama, faol bo'lib, o'quv faoliyatini o'zlashtirishga va yangi ijtimoiy muhit bilan samarali o'zaro munosabatlarga qaratilgan xatti-harakatlar vositalari va usullarini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Boshlang'ich sinf o'quvchisining maktabga kirishda bolaning yashash sharoitlari va faoliyati tubdan o'zgaradi ya'ni o'quv faoliyati yetakchi o'rinni egallaydi. Boshlang'ich shakllarda o'quv faoliyati maktabgacha tarbiyachi tomonidan ham amalga oshirilgan, ammo u uchun u ikkinchi darajali xarakterga ega hisoblanadi, chunki o'yin yetakchi o'rinda turgani uchun maktabgacha tarbiyachining o'quv faoliyati motivlari ham asosan o'yindan iborat bo'ladi.

Maktab rejimi maktabgacha yoshdagi bolalikka qaraganda ancha yuqori xatti-harakatlarning o'zboshimchalik darajasini talab qiladi. Birgalikdagi faoliyat jarayonida o'qituvchilar va tengdoshlar bilan munosabatlarni o'rnatish va qo'llab-quvvatlash zarurati rivojlangan aloqa ko'nikmalarini talab qiladi. Shu munosabat bilan, katta maktabgacha yoshdagi bolalarda shakllanishi kerak bo'lgan maktabga tayyorlik alohida ahamiyatga ega. Yyetarli aloqa tajribasiga ega, rivojlangan nutq, kognitiv motivlar va xatti-harakatlarni o'zboshimchalik bilan tartibga solish qobiliyati bilan shakllangan bolalar maktab sharoitlariga osongina moslashadilar.

Shintar Z.L. birinchi sinf o'quvchilarini maktabga moslashtirish jarayonini tahlil qilib, bilimlari umumta'lim maktabi o'qituvchisi ishida uzluksizlik g'oyalarini amalga oshirishga imkon beradigan shakllarni aniqlaydi:

1. Tananing yangi yashash va faoliyat sharoitlariga, jismoniy va intellektual yuklarga moslashishi. Bunday holda, moslashish darajasi maktabga borgan bolaning yoshiga bog'liq bo'ladi, u bolalar bog'chasiga borganmi yoki uni maktabga tayyorlash uyda amalga oshirilganmi; organizmning morfofunktsional tizimlarining shakllanish darajasiga; bolaning xulq-atvori va tashkilotchiligini o'zboshimchalik bilan tartibga solishning rivojlanish darajasiga; oiladagi vaziyat qanday o'zgartirganiga.

2. Yangi ijtimoiy munosabatlar va aloqalarga moslashish ko'proq vaqt-makon munosabatlariga taalluqlidir (kun tartibi, o'quv qurollarini saqlash uchun maxsus joy, maktab formasi, darslarni tayyorlash, bolani katta aka-uka va opa-singillar bilan tenglashtirish, uning "voyaga yetganligini" tan olish, mustaqillik berish va boshqalar); shaxsiy va semantik munosabatlar (sinfda bolaga munosabat, tengdoshlar va kattalar bilan muloqot, maktabga munosabat, talaba sifatida o'ziga nisbatan); bolaning faoliyati va muloqotining xususiyatlariga (oiladagi bolaga bo'lgan munosabat, ota-onalar va o'qituvchilarning xulq-atvor uslubi, oilaviy mikroiklimning xususiyatlari, bolaning ijtimoiy kompetensiyasi va boshqalar).

3. Kognitiv faoliyatning yangi sharoitlariga moslashish maktabgacha ta'lim muassasasida yoki uyda olingan bolaning ta'lim darajasining (bilim, ko'nikma, ko'nikma) dolzarbligiga bog'liq; intellektual rivojlanish; ta'lim faoliyati ko'nikmalari va ko'nikmalarini egallash qobiliyati sifatida o'rganishga, bilim faoliyati asosi sifatida qiziqishga; ijodiy tasavvurni shakllantirishdan; kommunikativ qobiliyatlar (bilim, ko'nikma, ko'nikmalar bilan muloqot qilish qobiliyati). kattalar, tengdoshlar).

Taniqli psixolog T.V.Dorojevets bolani maktab sharoitlariga moslashtirishning uch komponentli modelini taklif etgan bo'lib, uning fikriga ko'ra, maktabga moslashish quyidagicha amalga oshiriladi:

1) bolaning xulq-atvorining maktab hayoti me'yorlariga muvofiqligi darajasini tavsiflovchi akademik (o'qituvchining talablarini va o'quv faoliyati ritmini qabul qilish, sinfda o'zini tutish qoidalarini o'zlashtirish, darsda kognitiv faoliyat

2) bolaning sinfdoshlari tomonidan qabul qilinishi, yyetarli miqdordagi kommunikativ aloqalar, shaxslararo muammolarni hal qilish qobiliyati va boshqalar shaklida yangi ijtimoiy guruhga kirish muvaffaqiyatini aks ettiruvchi ijtimoiy.;

3) bolaning o'zini yangi ijtimoiy hamjamiyat vakili sifatida qabul qilish darajasini tavsiflovchi shaxsiy; tegishli o'zini o'zi qadrlash va da'volar darajasi, o'zini o'zi o'zgartirishga intilish shaklida ifodalanadi

O'quv yili qanday sharoitda boshlanishidan qat'i nazar, talabalar uchun moslashish jarayoni doimo sodir bo'ladi. Savol shundaki, u bola va o'qituvchiga qancha vaqt kerak bo'ladi va uning psixologik va pedagogik oqibatlari qanday bo'ladi. Shuning uchun maktabdagi moslashish davrining ma'nosi uning tabiiy oqimi va muvaffaqiyatli natijalarini ta'minlashdir. Bolaning namoyon bo'lish xususiyatlarini hisobga olgan holda maktabga moslashishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish uning rivojlanishidagi uzluksizlikni ta'minlashning eng muhim omilidir. Bo'lajak talabaning psixofizik holati ko'p jihatdan moslashish jarayoni qanday kechishiga bog'liq. Birinchi sinf o'quvchilarining moslashish vaqti boshqacha bo'lishi mumkin. Odatda, maktabga barqaror moslashuvchanlik o'quv yilining birinchi yarmida qayd etiladi. Biroq olti yoshli bolalarning 20-30 foizida bu jarayon birinchi yil davomida tugamasligi aniqlangandir. Optimal moslashish davri bir oydan bir yarim oygacha.

Turli omillarga qarab, bolalarning yangi sharoitlarga moslashish darajasi har xil bo'lishi mumkin:

Yuqori moslashish

Normal moslashish

Past moslashish

Psixologlar barcha bolalar uchun eng stressli mashg'ulotlarning dastlabki to'rt haftasi ekanligini isbotlagan. Bu "o'tkir" moslashish davri. Bu vaqtda boshlang'ich sinf o'quvchilarga yukni, ish tezligini oshirmasligingiz kerak. Faol o'rganish davri "o'tkir" moslashish davridan keyin boshlanishi kerak.

Ta'limning birinchi yilining birinchi yarmida bolaning moslashish jarayoni uning tanasining barcha funksional tizimlarining kuchlanishida namoyon bo'ladi. Ushbu davrda o'qituvchi va ota-onalar uchun osongina sezilishi mumkin bo'lgan murakkab moslashuvning eng yorqin belgilari bu vosita qo'zg'alishi yoki inhibitsiyon, bosh og'rig'i, yomon uyqu, ishtahaning pasayishi. Bolalar hayotning yangi sharoitlariga bir xil muvaffaqiyat bilan "ko'nikmaydilar". G.M.Chutkina tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda bolalarning maktabga moslashuvining 3 darajasi aniqlandi.

1. Moslashuvning yuqori darajasi. Birinchi sinf o'quvchisi maktabga ijobiy munosabatda bo'ladi; talablarni yetarli darajada qabul qiladi; o'quv materialini oson, chuqur va to'liq o'rganadi; murakkab vazifalarni hal qiladi; tirishqoq, o'qituvchining ko'rsatmalari va tushuntirishlarini diqqat bilan tinglaydi; topshiriqlarni keraksiz nazoratsiz bajaradi; mustaqil ishlashga katta qiziqish bildiradi; barcha darslarga tayyorlanmoqda; sinfda qulay maqom pozitsiyasini egallaydi.

2. O'rtacha moslashish darajasi. Birinchi sinf o'quvchisi maktabga ijobiy munosabatda bo'ladi, uning tashrifi salbiy tajribalarni keltirib chiqarmaydi; agar o'qituvchi uni batafsil va vizual tarzda taqdim etsa, o'quv materialini tushunadi; o'quv dasturlarining asosiy mazmunini o'zlashtiradi; odatdagi muammolarni mustaqil ravishda hal qiladi; u faqat o'zi uchun qiziqarli narsa bilan band bo'lganda jamlangan bo'lishi mumkin; jamoat topshiriqlarini vijdonan bajaradi; ko'plab sinfdoshlar bilan do'stlashadi.

3. Moslashuvning past darajasi. Birinchi sinf o'quvchisi maktabga salbiy yoki befarq munosabatda bo'ladi, kasallik haqida shikoyatlar tez-tez uchraydi; tushkun kayfiyat ustunlik qiladi; intizomning buzilishi kuzatiladi; o'qituvchi tomonidan tushuntirilgan material qismlarga bo'linadi, darslik bilan mustaqil ishlash qiyin; mustaqil o'quv topshiriqlarini bajarishda u qiziqmaydi; darslarga muntazam ravishda tayyorgarlik ko'rilmaydi, unga doimiy nazorat, muntazam eslatmalar va o'qituvchining ota-onalar; dam olish uchun cho'zilgan pauzalar bilan ishlash va e'tiborni saqlaydi; yaqin do'stlari yo'q, sinfdoshlarining faqat bir qismini ismlari va familiyalari bilan biladi. Moslashuvning yuqori darajasini belgilaydigan omillarni ta'kidlash kerak: to'liq oila, ota va onaning yuqori darajadagi ma'lumoti, oilada tarbiyaning to'g'ri usullari, ota-onalarning alkogolizmi tufayli ziddiyatli vaziyatning yo'qligi, o'qituvchining bolalarga bo'lgan munosabatining ijobiy uslubi, maktabda o'qishga funksional tayyorgarligi, birinchi sinfga kirishdan oldin bolaning qulay holati, muloqotdan qoniqish kattalar bilan, tengdoshlar guruhidagi mavqeyingizni yetarli darajada anglash. Bolaning maktabga moslashishiga salbiy omillarning ta'siri quyidagi ketma-ketlikka ega hisoblanadi. Darhaqiqat, oilada tarbiyaning noto'g'ri usullari, maktabda o'qishga funksional tayyor emasligi, kattalar bilan muloqotda norozilik, tengdoshlar guruhidagi mavqeyidan yetarli darajada xabardor bo'lmaslik, ota va onaning ma'lumot darajasi pastligi, ota-onalarning alkogolizmi tufayli ziddiyatli vaziyat, qabul qilishdan oldin bolaning salbiy holati yilda birinchi sinf o'qituvchining bolalarga bo'lgan munosabatining salbiy uslubi, to'liq bo'lmagan oilalar bularning namunasidir.

Maktabga moslashish darajasi	Miqdor	Foiz nisbat
O'qituvchi yonidagi o'rindiqlik (yuqori darajadagi)	4	16,7
Ichkarida turgan bolalarni aniqlash ota-ona bilan birga (o'rta daraja)	6	25
"Yolg'iz, o'qituvchidan uzoqda" pozitsiyasi (past daraja)	9	37,5
O'yin pozitsiyasi (moslashishning yo'qligi maktab doirasida)	5	20,8

Boshlang'ich sinf o'quvchisining pozitsiyasini aks ettiruvchi bolaning eng muhim ehtiyojlari qondirilmagan hollarda, u barqaror hissiy muammolarni, noto'g'ri ishlash holatini boshdan kechirishi mumkin. Bu maktabdagi doimiy muvaffaqiyatsizlikni kutish, o'qituvchilar va sinfdoshlarning o'zlariga nisbatan yomon munosabati, maktabdan qo'rqish, unga borishni istamaslik bilan namoyon bo'ladi.

Maktabdagi noto'g'ri ishlash tushunchasini ko'rib chiqing. V.V.Kogan tomonidan ishlab chiqilgan ta'rifga ko'ra, "maktabning noto'g'ri ishlashi" - bu bolaning shaxsiyatining psixogen kasalligi yoki psixogen shakllanishi, bu uning maktab va oiladagi obyektiv va subyektiv holatini buzadi va o'quvchining o'quv va sinfdan tashqari faoliyatiga ta'sir qiladi.

Maktabning noto'g'ri ishlashi, ilmiy ta'rifga ko'ra, bolani maktabga moslashtirishning yetarli bo'lmagan mexanizmlarini shakllantirishdir, ular o'quv faoliyati, xulq-atvori, sinfdoshlari va kattalar bilan ziddiyatli munosabatlar, tashvish darajasining oshishi, shaxsiy rivojlanishning buzilishi va boshqalar shaklida namoyon bo'ladi. Maktabning noto'g'ri ishlashi bolaning o'z imkoniyatlaridan orqada qolishidan iborat. Rivojlanishning taxminan bir xil mexanizmini saqlab turganda, turli yoshdagi maktablarning noto'g'ri ishlashi o'ziga xos dinamikaga, belgilarga va namoyon bo'lishga ega. Bolalarni noto'g'ri moslashtirilgan deb tasniflash mezonlari sifatida odatda ikkita ko'rsatkich qo'llaniladi: muvaffaqiyatsizlik va intizomsizlik. O'qituvchining e'tiborini o'quv jarayonidagi qiyinchiliklarga qaratish, asosan, sof o'quv vazifalarini amalga oshirishga xalaqit beradigan talabalar uning nuqtayi nazariga tushishiga olib keladi, garchi ular o'zlari katta shaxsiy qiyinchiliklarga duch kelsalar ham, noto'g'ri deb hisoblanmaydilar. Maktabning noto'g'ri ishlashi o'qish va xulq-atvorning buzilishi, ziddiyatli munosabatlar, psixogen kasalliklar va reaksiyalar, maktab tashvishining kuchayishi, shaxsiy rivojlanishdagi buzilishlar shaklida namoyon bo'ladi. Maktabdagi noto'g'ri ishlash belgilari o'quvchilarning akademik ko'rsatkichlari va intizomiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi mumkin, bu maktab o'quvchilarining subyektiv tajribalarida yoki psixogen buzilishlar shaklida namoyon bo'ladi, ya'ni: xatti-harakatlarning buzilishi, boshqalar bilan nizolarning paydo bo'lishi, o'qishga bo'lgan qiziqishning to'satdan keskin pasayishi, negativizm, xavotirning kuchayishi, o'quv faoliyati ko'nikmalarining buzilishi belgilarining namoyon bo'lishi. Maktabdagi noto'g'ri ishlash haqidagi g'oyalarning aksariyatida bola rivojlanishining individual va yoshga bog'liq o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olinmaydi, L. S. Vygotskiy "rivojlanishning ijtimoiy holati" deb atagan, bu holda u yoki bu aqliy neoplazmalarining sabablarini tushuntirish mumkin emas.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining maktabdagi noto'g'ri ishlash shakllaridan biri ularning o'quv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Boshlang'ich maktab yoshida bolalar, birinchi navbatda, o'quv faoliyatining predmet tomonini - yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan texnikalar, ko'nikmalar, ko'nikmalarni o'zlashtiradilar. Boshlang'ich maktab yoshidagi o'quv faoliyatining motivatsion va zarur tomonlarini o'zlashtirish, go'yo yashirin tarzda sodir bo'ladi: kattalarning ijtimoiy xulq-atvorining me'yorlari va usullarini asta-sekin o'zlashtirgan holda, yosh talaba ularni hali faol ishlatmaydi, aksariyat hollarda atrofda odamlar bilan bo'lgan munosabatlarida kattalarga qaram bo'lib qoladi.

Agar boshlang'ich sinf o'quvchisi ta'lim faoliyati ko'nikmalarini yoki u foydalanadigan texnikani shakllantirmasa va unga birlashtirilgan bo'lsa, unchalik samarali bo'lmasa, yanada murakkab materiallar bilan ishlashga mo'ljallanmagan bo'lsa, u sinfdoshlaridan orqada qolishni boshlaydi, o'qishda haqiqiy qiyinchiliklarga duch keladi. Maktabdagi noto'g'ri ishlashning alomatlaridan biri bu akademik ko'rsatkichlarning pasayishi. Buning sabablaridan biri intellektual va psixomotor rivojlanish darajasining individual xususiyatlari bo'lishi mumkin, ammo ular o'limga olib kelmaydi. Ko'pgina o'qituvchilar, psixologlar, psixoterapevtlarning fikriga ko'ra, agar siz bunday bolalar bilan ishlashni to'g'ri tashkil qilsangiz, ularning individual xususiyatlarini hisobga

olgan holda, siz bolalarni sinfdan ajratmasdan bir necha oy ichida muayyan vazifalarni qanday hal qilishlariga alohida e'tibor berishingiz mumkin, nafaqat ularning o'qishdagi kechikishlarini bartaraf etishga, balki rivojlanish kechikishining kompensatsiyasi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining maktabdagi noto'g'ri ishlashining yana bir shakli, shuningdek, ularning yosh rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. 6-7 yoshdagi bolalarda yuzaga keladigan yetakchi faoliyatning o'zgarishi (o'yinga asoslangan); faqat ma'lum sharoitlarda tushunilgan ta'lim motivlari amaldagi motivlarga aylanishi tufayli amalga oshiriladi. Ushbu shartlardan biri mos yozuvlar kattalarining bolaga - maktab o'quvchisiga - ota-onalarga nisbatan qulay munosabatlarini yaratish bo'lib, ular yosh o'quvchilar, o'qituvchilar nazarida o'qishning ahamiyatini ta'kidlab, o'quvchilarning mustaqilligini rag'batlantiradi, maktab o'quvchilarida doimiy ta'lim motivatsiyasi, yaxshi baholashga qiziqish, bilim olish va h.k. shu bilan birga, yosh o'quvchilarda ta'lim motivatsiyasi shakllanmagan holatlar mavjud.

Shunday qilib, L.I.Bojovich, N.G.Morozovning yozishicha, ular o'rgangani – boshlang'ich sinf o'quvchilarining maktabgacha ta'lim bilan aloqasi davom etadiganlar bor bo'lganligidadir deb ta'kidlanadi. Ular uchun mashg'ulotning o'zi emas, balki maktab muhiti va o'yinda ishlatilishi mumkin bo'lgan tashqi atributlar birinchi o'ringa chiqdi. Boshlang'ich maktab o'quvchilarining noto'g'ri ishlashining ushbu shakli paydo bo'lishining sababi ota-onalarning bolalarga beparvo munosabati. Tashqi tomondan, ta'lim motivatsiyasining yetuk emasligi maktab o'quvchilarining bilim qobiliyatlarini rivojlanishining yetarlicha yuqori darajasiga qaramay, maktab o'quvchilarining darslarga mas'uliyatsiz munosabati, intizomsizligida namoyon bo'ladi.

Boshlang'ich maktab o'quvchilarining maktabdagi noto'g'ri ishlashining uchinchi shakli ularning xatti-harakatlarini, o'quv ishlariga e'tiborni o'zboshimchalik bilan boshqara olmasligidan iborat. Qabul qilingan me'yorlarga muvofiq maktab talablariga moslasha olmaslik va xatti-harakatlarini boshqarish oiladagi noto'g'ri tarbiyaning natijasi bo'lishi mumkin, bu ba'zi hollarda bolalarning qo'zg'aluvchanligi, diqqatni jamlash qiyinligi, hissiy labillik va boshqalar kabi psixologik xususiyatlarining kuchayishiga yordam beradi.

Bunday bolalar bilan oiladagi munosabatlar uslubini tavsiflovchi asosiy narsa-bu bola tomonidan ichkilashtirilishi va o'z-o'zini boshqarish vositasiga aylanishi kerak bo'lgan tashqi cheklovlar va me'yorlarning to'liq yo'qligi yoki nazorat vositalarini faqat tashqi tomondan "olib chiqish" demakdir.

Birinchi, bola butunlay o'z holiga tashlab qo'yilgan,

Ikkinchidan, beparvolik sharoitida tarbiyalangan yoki "bolaga sig'inish" hukmronlik qiladigan oilalarga xosdir,

Uchinchidan, unga hamma narsaga ruxsat etiladi, u hech narsa bilan cheklanmaydi.

To'rtinchi shakli o'rta maktab o'quvchilarining maktabga moslashmasligining ularning maktab hayotining sur'atlariga moslasha olmasligi bilan bog'liq. Qoida tariqasida, bu somatik zaiflashgan bolalarda, jismoniy rivojlanishining kechikishi, analizatorlarning ishlashidagi buzilishlar va boshqalarda uchraydi. Bunday bolalarni oilada noto'g'ri tarbiyalashda yoki kattalar tomonidan ularning individual xususiyatlarini "e'tiborsiz qoldirishda" noto'g'ri ishlashining sabablari. Maktab o'quvchilarini noto'g'ri joylashtirishning sanab o'tilgan shakllari ularning rivojlanishining ijtimoiy holati bilan uzviy bog'liqdir: yangi etakchi faoliyatning paydo bo'lishi, yangi talablar. Biroq noto'g'ri ishlashning ushbu shakllari psixogen kasalliklar yoki shaxsning psixogen neoplazmalarining paydo bo'lishiga olib kelmasligi uchun ular bolalar tomonidan ularning qiyinchiliklari, muammolari, muvaffaqiyatsizliklari sifatida tan olinishi kerak. Psixogen kasalliklarning paydo bo'lishining sababi yosh o'quvchilar faoliyatidagi xatolarning o'zi emas, balki ularning ushbu xatolar haqidagi tajribalari. 67 yoshga kelib, L.S.Vigotskiy bolalar allaqachon o'zlarining tajribalarini juda yaxshi bilishadi, ammo bu kattalarning baholashidan kelib chiqadigan tajribalar, ularning xatti-harakatlari va o'zini o'zi qadrlashining o'zgarishiga olib keladi.

Boshlang'ich maktab o'quvchilarining psixogen maktabdagi noto'g'ri ishlashi muhim kattalar: ota-onalar va o'qituvchilarning bolaga bo'lgan munosabati tabiati bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu munosabatni ifoda etish shakli aloqa uslubidir. Bu kattalar va kichik maktab o'quvchilari o'rtasidagi muloqot uslubini bolaning ta'lim faoliyatini o'zlashtirishni qiyinlashtirishi mumkin va ba'zida o'qish bilan bog'liq haqiqiy va ba'zan uzoq muddatli qiyinchiliklar bola tomonidan hal qilib bo'lmaydigan, tuzatib bo'lmaydigan kamchiliklari tufayli paydo bo'ladigan deb qabul qilinishiga olib kelishi mumkin. Agar bolaning ushbu salbiy tajribalari qoplanmasa, agar o'quvchining o'zini o'zi qadrlashini oshirishga qodir bo'lgan muhim odamlar bo'lmasa, u maktab muammolariga psixogen reaksiyalarni boshdan kechirishi mumkin, agar ular takrorlansa yoki tuzatilsa, psixogen maktab moslashuvi deb ataladigan sindrom shakllanadi.

Xulosa. Moslashuv nafaqat moslashishni, balki tegishli sharoitlarni yaratishni ham anglatadi. Ta'limning birinchi yilida boshlang'ich sinf o'quvchilarini boshqarish juda muhim, chunki bola o'z rivojlanishida juda muhim qadamlarni qo'yadi va kelajakda salbiy omillar bolaning butun maktab hayotiga ta'sir qiladi. Shuning uchun siz maktabda o'qish uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlarini bilishingiz kerak. O'qituvchi-psixolog uchun maktabga yanada muvaffaqiyatli moslashish uchun boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlash, agar tuzatish, rivojlanish va maslahat-ma'rifiy faoliyat zarur bo'lsa, diagnostika ishlarini olib borish muhimdir.

Adabiyotlar:

1. Александровская, Э.М. Психологическое сопровождение школьников [Текст]: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений/Э.М. Александровская, Н.И.Кокуркина, Н.В.Куренкова. М.: Академия, 2002.- 208с.
2. Pickren W. E., Rutherford A. A history of modern psychology in context. Hoboken, New Jersey. 2010. 380 p.
3. Djamilovna A.Z. Study of the formation of crime motivation in adolescents as a problem of psychological research, I.N.Bakhtiyorovna - ResearchJet Journal of Analysis and Inventions, 2022
4. Ахмедова З.Ж. “Педагогико-психологические особенности адаптации младших школьников к учебной деятельности” Вестник интегративной психологии 2023 Выпуск 29

Badritdinova Madina Baxromovna,
*Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti v.b.,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

TALABALARDA IMTIHON JARAYONI BILAN BOG'LIQ FOBİYALARNI BARTARAF ETISHNING PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda imtihon jarayonida yuzaga keladigan qo'rquv hissini bartaraf etishning psixologik mexanizmlari, xavotirlanish hissini bartaraf etishning profilaktik va terapevtik usullari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: stress, fobiya, psixoprofilaktika, psixoterapiya, diqqat, xotira.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ УСТРАНЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ФОБИЙ, СВЯЗАННЫХ С ЭКЗАМЕНАЦИОННЫМ ПРОЦЕССОМ

Аннотация. В данной статье показаны психологические механизмы преодоления чувства страха, возникающего у студентов во время экзамена, профилактические и лечебные методы преодоления чувства нервозности.

Ключевые слова: стресс, фобия, психопрофилактика, психотерапия, внимание, память.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF ELIMINATING PHOBIAS RELATED TO THE EXAMINATION PROCESS IN STUDENTS

Abstract. This article shows the psychological mechanisms of overcoming the feeling of fear that occurs in students during the exam, preventive and therapeutic methods of overcoming the feeling of nervousness.

Keywords: stress, phobia, psychopharmacology, psychotherapy, attention, memory.

Kirish. Nazariy bilimlar hamda amaliy malakalarga ega bo'lgan va yangi zamonaviy muammolarni muvaffaqiyatli hal qila oladigan mutaxassislar tayyorlash bilan bog'liq ishlar bugun yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Respublikamizning rivoji, ravnaqi oliy maktablarda tayyorlanayotgan mutaxassislarga bog'liq ekan, ularni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalash kerak. O'qituvchi bilan talabani hamkorlikdagi faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish bo'lajak mutaxassislar kasbiy tayyorgarligining asosiy omillaridan biridir.

Shaxsning barcha faoliyat turlari kabi o'quv faoliyati ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u kishining bilish jarayonlari, individual xususiyatlariga alohida talablar qo'yadi. Bu faoliyatga munosabat shaklida u yoki bu psixik holatlar paydo bo'ladi. Ta'lim jarayonida vujudga keladigan psixik holatlar doimo bir xil sifat va davomiylikka ega bo'lavermaydi. Ijobiy kechinmalar faoliyat samaradorligiga ta'sir etib, uni yanada qiziqarli bo'lishini ta'minlasa, salbiy his-tuyg'ular o'quv faoliyati samaradorligini tushirib yuborishi ham mumkin. Bir necha obyektiv, subyektiv sabablar ta'lim jarayonida o'ziga xos hissiy zo'riqishlarni vujudga kelishiga turtki bo'lib hisoblanadi. O'quv faoliyatida paydo bo'ladigan hissiy zo'riqishlarni bartaraf etish ta'lim samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir.

Adabiyotlar tahlili: O'quv faoliyati bilan bog'liq stresslarni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, kelajakda bo'ladigan holatlar – qo'rqish, stressning yuqori darajadagi tajovuzkorlik, o'ziga nisbatan ishonchsizlik, depressiv (tushkun) kayfiyat, tinchlik bermaydigan fikrlar, o'zini o'z his qilish kabi ko'rinishlarida namoyon bo'lishi mumkin [1].

Imtihon bilan bog'liq stresslar oliy maktab talabalari psixik zo'riqishlari ichida markaziy o'rinda turadi. Ko'p hollarda imtihon ruhiy zarba beruvchi omil sifatida psixiatriyada psixogen va nevroz kasalliklarini keltirib chiqaruvchi omil sifatida e'tirof etiladi. So'nggi yillarda o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, imtihon stressi talabalarning asab tizimi, yurak-qon aylanish tizimi va immun tizimi faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Boshqa bir tadqiqotda aniqlanishicha, imtihon stressi kofein qabul qilish bilan qo'shilsa talabalarda qon bosimining keskin ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Uzoq davom etuvchi va kuchli hissiy zo'riqishlar vegetativ nerv sistemasining simpatik va parasimpatik bo'limlarini faollashtirib yuboradi [3].

G. Sel'ening stressni rivojlanish holatidagi nazariyasiga muvofiq imtihon topshirish bilan bog'liq

psixologik zo'riqishlarning klassik bosqichlarini ajratish mumkin [2].

Birinchi bosqich mobilizatsiya yoki bezovtalik bosqichi. Imtihon boshlanishidan oldin talaba his qiladigan noaniq vaziyatdagi holati bilan bog'liq. Bu davrda psixologik zo'riqish organizmning barcha imkoniyatlarini mobilizatsiya qilish bilan hamohang kechadi.

Ikkinchi adaptatsiya bosqichi. Imtihon biletini olib javob berishga tayyorgarlik ko'rish paytida zararli ta'sirlarga qarshilik ko'rsatiladi. Organizm vegetativ boshqaruvining qayta tuzilishi bosh miyaga kislorod va glyukozani yetkazib berishni kuchaytiradi. Muayyan vaqt mobaynida organizm eksperimental omilga moslasha olmasa, zahira tugab qoladi. (Masalan, qiyin savol tushganda imtihonchi bilan nizoli vaziyat yuzaga kelganda uchinchi bosqich vujudga keladi).

Uchinchi bosqich esa sessiya oxirida ro'y beradi. Insonlarning rivojlanayotgan adaptatsion reaksiyasidan jadalligi nafaqat stressorlarning tabiatiga, balki ta'sir etuvchi omilning shaxs uchun ahamiyatlilik darajasiga ham bog'liqdir. Odatda, bu uch bosqich katta vaqt oralig'ida butun sessiya davomida ro'y berishi mumkin. Masalan, birinchi bosqich imtihonlar arafasida. Ikkinchi bosqich ikkinchi va uchinchi imtihonlar o'rtasida. Shuning uchun bitta imtihon talabalarda turlicha psixofiziologik va somatik ko'rinishlardagi stresslarni vujudga keltirishi mumkin.

D. Nutt esa imtihon vaqtida sodir bo'ladigan bezovtalik holatini vujudga keltiradigan quyidagi to'rtta tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatgan [4]:

- kayfiyati (yoki hayajon);
- kognitiv soha (noxush xotiralar, biror narsani oldindan o'ylab, noto'g'ri bashorat qilish);
- fiziologik belgilar (taxikardiya – pulsning tezlanishi, ter ajralishining tezlashishi, harakatlarning buzilishi);
- xulq-atvordagi buzilishlar.

V.L. Marishuk va V.I. Yevdokimovlarning yozishicha, imtihonda sodir bo'ladigan stress vaqtida aqliy jarayonlarga xos buzilishlar dominantaning fiziologik tushuncha ekanligidan dalolat beradi [6]. Hissiy zo'riqish vaqtida salbiy induksiya qonuniga ko'ra dominant boshqa qo'zg'alish o'chog'ini o'chiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada talabalarda imtihon jarayonida yuzaga keladigan qo'rquv hissini bartaraf etishning psixologik mexanizmlari muhokama qilinadi. Xavotirlanish hissini bartaraf etishning profilaktik va terapevtik usullari ishlab chiqildi.

Tahlillar va natijalar. Stressning intellektual faoliyatda quyidagi belgilari namoyon bo'ladi [5]:

- * Diqqat – to'planishi qiyinlashadi, tez chalg'iydi, ko'lami torayadi.
- * Tafakkur – mantiqiylikning buzilishi, tarqoqligi, qaror qabul qilishning qiyinlashuvi, ijodiy imkoniyatlarning pasayishi.
- * Xotira – operativ xotiraning yomonlashuvi, qayta esga tushirishning qiyinlashishi.

Stressor reaksiyalarining bu tomoni muammolarni hal etishda shaxs xususiyatlarini e'tiborga olish kerakligini ta'kidlaydi. Ba'zi talabalar uchun imtihon psixikaga kuchli ta'sir etuvchi, hatto nevrotik buzilishlarga olib keluvchi omil sifatida ta'sir ko'rsatadi. O'quv sessiyasi 2-3 hafta davom etsa-da, u imtihon stresslarining paydo bo'lishi uchun yetarli hisoblanadi. Kredit tizimining joriy etilishi joriy, oraliq va yakuniy nazorat natijalari asosida talabalar bilimni baholash imtihon bilan bog'liq stresslarning paydo bo'lishini yo'qotadi. Ba'zi oliy maktab bo'yicha mutaxassislar imtihonlarning zarurligiga shubha bilan qaraydilar. Uning o'rniga o'qitishning dasturlashtirilgan shakli talabalar bilimni aniqlashning attestatsion tizimini, ya'ni oxirgi baho oraliq natijalar asosida qo'yilishini taklif qilishadi. Imtihon bilan bog'liq stressni o'quv faoliyati stressining yaqqol ifodalangan shakli deb qaralsa, shuni alohida ta'kidlash joizki, imtihonni kutish va u bilan bog'liq psixologik zo'riqishlar talabalarda turlicha psixik faollikni imtihonchi oldida yoki yomon baho olishdan qo'rqish, tarqoq, yaxshi ifodalangan xavotirlanishni vujudga keltiradi.

Bu ikki holat yetarli darajada vegetativ ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ba'zi hollarda bu hodisa xavotirli kutish nevrosi darajasiga ko'tarilishi mumkin. Ammo talabalarda ko'p hollarda nevrozlar emas, balki o'tkir nevrotik reaksiyalar kuzatilishi mumkin. Bu reaksiyalar cheklangan vaqt mobaynida davom etishi mumkin (soat, kun hafta). Imtihon paytida bu nevrotik reaksiyalar psixik jihatdan quyidagicha namoyon bo'lishi mumkin [7]:

- odatiy vazifa yoki faoliyat shaklini bajarishdagi qiyinchiliklar (nutqda, o'qishda, yozishda va boshqalar);
- omadsizlikni kutish bilan bog'liq, xavotirlikni his qilish, faoliyat shaklini bajarishni butunlay tormozlanishi yoki uning buzilishi.

An'anaga ko'ra, bezovtalanish negativ hodisaga kiradi va bu xavotirlik zo'riqish imtihon oldidan paydo

bo'ladigan qo'rquv, ta'sirlanuvchanlikda namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan bezovtalanishning shunday darajasi mavjudki, u faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlashi mumkin. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, o'zlashtirish bo'yicha yuqori natijaga erishgan talabalar qobiliyatlari yuqori bo'lgan va shaxsiy bezovtalanish ko'rsatkichi kuchli bo'lganlardir.

Kutish nevrozining paydo bo'lish sababi ba'zan arzimas omadsizlik yoki kasallik bo'lishi mumkin. Noto'g'ri baholanadigan xavotirlik, omadsizlik takrorlanishini kutish, bemorning o'z holatiga haddan ziyod e'tibor berishi, turli salbiy bashoratlar insonda bezovtalanish darajasini oshiradi. Xavotirli kutish nevrozidan jabr ko'radigan kishilar miyasida dunyoning “salbiy modeli”ni yaratadi. Atrof-muhitdagi ko'plab ta'sirlar ichidan uning yo'l-yo'riqlariga mos keladiganlarini tanlaydi. Talabaning imtihon stressi ham xuddi shunday hosil bo'ladi. Fikran imtihonda omadsizlik olib keladigan omillarni talabchan o'qituvchi qoldirilgan ma'ruzalar, yaxshi bilmagan savollar tushishi ehtimoli omillarini tahlil qilib chiqadi. SHunday noxush holatlarni bashorat qilish asabiy (nevrotik) talabalarda bo'lajak imtihon bilan bog'liq stressni vujudga keltiradi. Biroq uning o'zi “umidsiz”, “dahshatli” kelajakning muallifi hisoblanadi. Shunday qilib, noxush holatning ro'y berish ehtimolligi inson ongida uni amalga oshirish imkoniyatini vujudga keltiradi [7].

Talabalarining o'quv faoliyatidagi hissiy zo'riqishlarini o'rganish maqsadida Namangan davlat universiteti Pedagogika-psixologiya fakulteti talabalari bilan Yu.V. Shcherbatixning “O'quv faoliyati bilan bog'liq stresslarni o'rganish” testi va S.Kouxen va G.Vilyamsonlarning “Hissiy zo'riqishlarga chidamlilikni baholash” testi o'tkazildi. Unda fakultetning 1-2-kurs talabalari ishtirok etishdi. Talabalarda hissiy zo'riqishlarni paydo bo'lishiga sabab bo'luvchi muammolar 10 ballik shkala bo'yicha baholandi va uning natijasi quyidagi jadvalda keltirilgan: (1-jadval)

1-jadval.

№	Zo'riqishga sabab bo'lgan holat va muammolar	Ball
1	Qattiqqo'l talabchan o'qituvchi	5,3
2	Katta hajmdagi o'quv topshiriqlari	5,3
3	Darsliklar yetishmasligi	4,6
4	Zerikarli, tushunarsiz darsliklar	5,2
5	Ota-onadan uzoqdagi hayot	4,6
6	Cheklangan miqdordagi mablag'dan unumli foydalanish	3,8
7	Kun tartibini to'g'ri tashkil qila olmaslik	3,4
8	Noto'g'ri ovqatlanish	3,7
9	Boshqa talabalar bilan birga yashash bilan bog'liq muammolar	3,3
10	Guruhdagi nizolar	4,2
11	O'qishda bo'lgan ortiqcha, jiddiy muammolar	3,0
12	O'qishni, bu kasbni xohlamaslik	2,6
13	Tortinchoqlik, uyatchanlik	3,9
14	Kelajakdan xavotirlanish	4,5
15	Shaxsiy hayotdagi muammolar	4,9

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, talabalar uchun hissiy zo'riqishlarni keltirib chiqaruvchi sabab sifatida o'qituvchilarning qattiqqo'lligi, talabchanligi (5,3 foiz), o'quv topshiriqlari va hajmining ko'pligi (5,3 foiz), darsliklar yetishmasligi (5,2 foiz), shaxsiy hayotidagi muammolar (4,9 foiz) va boshqalar ko'rsatib o'tilgan.

“O'quv faoliyatidagi hissiy zo'riqishlaringiz qanday namoyon bo'lishini 10 balli shkala bo'yicha baholang” degan savolga olingan javoblarning o'rtacha ko'rsatkichlari quyidagi jadvalda keltirilgan (2-jadval)

2-jadval.

№	Hissiy zo'riqishlarning namoyon bo'lish shakllari	Ball
1	O'zini ojiz, muammolarning yechimini topa olmaydigandek his qilish	3,2
2	Begona fikrlardan qutulish imkoniyatining yo'qligi	3,5
3	Diqqatning tez chalg'ishi, to'planishini qiyinlashuvi	4,7
4	Ta'sirlanuvchanlik, tez xafa bo'lish	5,3
5	Yomon kayfiyat, tushkunlik	4,4
6	Qo'rquv, xavotirlik	4,0
7	O'ziga ishonchning yo'qolishi, o'z-o'ziga bahoning pasayishi	2,8
8	Muntazam vaqt yetishmasligidan shoshilish	3,5
9	Uyquning buzilishi	3,0
10	Muomaladagi qiyinchiliklar, ijtimoiy aloqalarning buzilishi	4,6
11	Yurak urishining tezlashishi, yurak sohasida og'riq	3,0
12	Nafas olishning qiyinlashuvi	1,8
13	Oshqozon-ichak faoliyatining buzilishi	3,3
14	Mushaklarning zo'riqishi, titrashi	2,9
15	Bosh og'rishi	4,4
16	Ish qobiliyatining pasayishi, kuchli toliqish	4,5

Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, talabalar o'rtasida hissiy zo'riqish diqqatning tez chalg'ishi, uning biror obyekt ustida to'plashning qiyinligida (4,7), ta'sirlanuvchanlik, tez xafa bo'lishda (5,3), muomaladagi qiyinchiliklar, ijtimoiy aloqalarning buzilishida (4,6), bosh og'rishi (4,4), yomon kayfiyat, tushkunlik (4,4), ish qobiliyatining pasayishi (4,5), qo'rquv va xavotirlik (4,0) shaklida ko'proq namoyon bo'ladi.

“Zo'riqishlarni yengib o'tishda qanday usul va vositalardan foydalanasiz?” degan savolga olingan javoblar tahlili navbatdagi jadvalda aks ettirilgan. (3-jadval)

3-jadval.

№	Zo'riqishlarni bartaraf etish usullari va vositalari	Foiz
1	Televizor ko'rish	11 %
2	Mazali taom	4,4 %
3	O'qish yoki ishdagi tanaffus	
4	Uyqu	15 %
5	Yoqtirgan kishisi yoki do'stlari bilan muloqot	22 %
6	Ota-onalar yoki do'stlarning qo'llab-quvvatlashi	8 %
7	Toza havoda sayr qilish	24 %
8	Xobbi (qiziqqan faoliyat turi bilan shug'ullanish)	13 %
9	Jismoniy faollik	4,4 %
10	Boshqalar	26 %

Har bir kishi turli salbiy kechinma va holatlardan chiqib ketishda o'ziga xos usul va vositalardan foydalanadi. Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, ko'pchilik (24 %) hissiy zo'riqish paytida toza havoda sayr qilishni ma'qul ko'radi, ba'zilar o'ziga yoqqan kishilar yoki do'stlari bilan muloqot orqali bunday holatdan chiqib ketishga harakat qiladilar (22 %), ayrim talabalar uchun (15 %) uyqu ham zo'riqishlardan qutulishning eng yaxshi usuli hisoblanadi. 26 % tekshiriluvchilar esa biz tavsiya etgan usullardan boshqa, o'ziga xos usul va vositalardan foydalanishlarini ko'rsatib o'tishgan. (4-jadval)

4-jadval.

Zo'riqishlarga chidamlilik bahosi	Yosh			
	16-29	30-44	45-54	56-64
A'lo	4,5	2,0	1,8	1,3
Yaxshi	6,8	6,0	5,7	5,2
Qoniqarli	14,2	13,0	12,6	11,9
Yomon	24,2	23,3	22,6	21,9
Juda yomon	34,2	33	23,3	31,8

S. Kouxen va G. Vilyamsonlarning “Hissiy zo'riqishlarga chidamliligini baholash testi” o'tkazilganda talabalarning o'rtacha ko'rsatkichi 24,8 ballni tashkil etdi. Bu Ya.Vorobeychik tomonidan aniqlangan o'rtacha ko'rsatkichga ko'ra talabalarning zo'riqishlarga chidamlilik darajasi “yomon” ko'rsatkichga (24,2) ega ekanligidan dalolat beradi.

O'tkazilgan tajriba natijalaridan shunday xulosa qilish mumkin. Talabalarning o'quv faoliyatiga xos hissiy zo'riqishlar turli shakllarda namoyon bo'ladi, turli-tuman sabablar ta'sirida yuzaga keladi va o'ziga xos usullar yordamida bartaraf etiladi.

Xulosalar. Psixoemotsional zo'riqishlarni korrektsiya qilishning ko'plab metodlari mavjud bo'lib, ularni tanlashda, eng avvalo, alohida olingan kishilarning individual xususiyatlari va mazkur sharoitga mos keluvchi usullarga e'tibor qaratish lozim. K.V. Sudakov o'zining “Hissiy stresslarga individual barqarorlik” kitobida zo'riqishlarga qarshi tadbirlarning bir nechtasini sanab o'tgan [7]. Ular:

- autogen mashqlar;
- turli-tuman relaksatsiya usullari;
- biologik qayta aloqa tizimi;
- nafas olish gimnastikasi;
- inson hayotiga ijobiy his-tuyg'ularning kiritilishi;
- musiqa;
- jismoniy mashqlar;
- psixoterapiya;
- fizioterapevtik tadbirlar (uqalash, sauna, elektr uyqu);
- igna sanchish va boshqalar.

Korreksiya qilishning u yoki bu metodini tanlash uchun mazkur organizmdagi ko'rsatkichlarning me'yoriy qiymatdan qanchaga farq qilishiga e'tibor beriladi. Bu yerda bir guruh kishilar uchun xos bo'lgan o'rtacha arifmetik qiymat emas, har bir kishi uchun xos bo'lgan o'rtacha ko'rsatkich hisobga olinadi.

Hissiy zo'riqishlarni bartaraf etish uchun psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan metodlardan tashqari an'anaviy foydalaniladigan vositalarni qo'llash mumkin. Hissiy zo'riqishlarni oldini olishga bag'ishlangan seminar-trening mashg'ulotlaridan birida uning ishtirokchilari tomonidan quyidagi usullarni sanab o'tishgan: tabiat bilan muloqot, musiqa, ichimliklar, uyqu, uy hayvonlariga qarash, do'stlar bilan muloqot, qiziqarli mashg'ulot bilan shug'ullanish, dush qabul qilish, yaxshi kinofilm ko'rish, kitob o'qish, sport bilan shug'ullanish va boshqalar.

Bu hayotiy usullar bilan bir qatorda “psixologik” deb atalgan yana bir necha metodlar ko'rsatib o'tilgan:

- o'zini ish bilan shunday band qilish kerakki, kechinmalar uchun vaqt qolmasin;
- vaziyatga munosabatni o'zgartirish;
- bundan ham yomon holatga tushgan kishilar haqida o'ylash;
- qalbidagi kechinmalarni do'sti yoki dugonasiga to'kib solish;
- vaziyatga yumor hissi bilan qarash zarur;
- shu sohaga oid bilim, tajribaga ega bo'lgan kishining maslahatlariga rioya qilish lozim.

Bu misoldan ko'rinib turibdiki, odamlar hissiy zo'riqishlardan qutulish uchun zarur bo'lgan ayrim bilimlarga ega bo'lganlari holda baribir hayotda stress va hissiy zo'riqishlarga duch kelaveradilar. Buning sababi shuki, ko'p hollarda mazkur usullardan betartib foydalanilganligi uchun yuqori natija bermasligi mumkin.

Psixologik-hissiy zo'riqishlarni pasaytirish uchun qo'llaniladigan metodlarni u yoki bu belgisiga ko'ra tartibga keltirish mumkin. Birinchi klassifikatsiya quyidagicha ko'rinishga ega:

- psixologik usullar – autotrening, meditatsiya, ratsional terapiya va boshqalar;
- fiziologik usullar – uqalash, jismoniy mashqlar;
- bioximik usullar – hammom yoki dush suvlari muolajalari, yorug'lik ta'siri va boshqalar;
- fizik (jismoniy) – farmakologik terapiya, ichimliklar, fitoterapiya va boshqalar.

Ikkinchi klassifikatsiya. Hissiy zo'riqishlarni mustaqil ravishda boshqalar yordamida yoki turli texnika vositalaridan foydalanib boshqarish mumkin.

Amaliyotda aniqlanishicha, hissiy zo'riqishlar darajasini boshqarishning eng samarali usuli – psixolog yordamidan foydalanishdir.

Ikkinchi guruh usullarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- o'z-o'ziga yordam vositalari: autotrening, nafas olish texnikasi, meditatsiya, jismoniy mashqlar, sauna va boshqalar;

- texnika vositalari: magnitofon, CD yozuvlari, o'qitishdan komp'yuter texnologiyalari, biologik qayta aloqa metodlari;

- boshqa shaxslar aralashuvini talab qiladigan metodlar:

- psixoterapiya, do'stona suhbat, guruhiy o'yinlar, sport va boshqalar.

Ba'zan yuqoridagi usullardan foydalanish imkoniyati mutaxassis yo'qligi yoki begonalar bilan o'z muammolarini o'rtoqlashish ehtiyojining bo'lmasligi tufayli yo'qolishi mumkin. Bundan pastda o'z-o'ziga yordam berishdan turli-tuman psixologik metodlar – autogen mashqlar, meditatsiya, nafas olish texnikasi, maxsus psixologik mashqlardan foydalanish mumkin.

Hissiy zo'riqishlarni darajasini boshqarish uchun turli texnika vositalaridan ham foydalanish yaxshi samara beradi:

- autogen mashqlar yozilgan magnitofon yozuvlari;
- tabiat manzaralarini qayta tiklash uchun videomagnitofon;
- relaksatsiya uchun kompyuter dasturlari;
- biologik qayta aloqaning turli-tuman qurilmalari.

Ishlab chiqarish jarayonida stressga qarshi usullarni tashkiliy va psixoprofilaktik usullarga bo'lish mumkin.

Tashkiliy usullar ta'sir etayotgan omillar ta'sirini kamaytirish, ishlab chiqarish muhitini yaxshilashga qaratilgan. Bunday yondoshuv mehnat psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi, ergonomikada keng foydalaniladi. Uning asosiy yo'nalishlari:

1. Mehnat algoritmlarining eng samarali yo'llarini ishlab chiqish orqali mehnat jarayonini optimallashtirish.

2. Insonning psixofiziologik imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda mehnat qurollari va vositalarini takomillashtirish.

3. Mehnat rejimi va dam olish tartibini to'g'ri ishlab chiqish.

4. Ish joyini to'g'ri tashkil etish.

5. Jamoadagi ijtimoiy-psixologik muhitni yaxshilash.

6. Mehnat natijasidan moddiy va ma'naviy manfaatdorligini oshirish.

Psixoprofilaktik metod ishchi-xodimlarning psixikasi va funktsional holatiga ta'sir etishga qaratilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- gullar va funktsional musiqa orqali ta'sir etish;
- biologik faol nuqtalarga ta'sir etish;
- sog'lomlashtiruvchi jismoniy mashqlar;
- e'tiqod va ishontirish;
- o'z-o'zini ishontirish va autotrening;
- nafas olish gimnastikasi;
- meditatsiya.

Psixologik zo'riqishlarni bartaraf etishning yani ikki yo'nalishini farqlash mumkin, ya'ni – profilaktik va terapevtik.

Birinchisi organizmning himoya kuchlarini rivojlantirishga, psixologik zarba beruvchi omilga munosabatni o'zgartirishga, ijodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan.

Ikkinchisi, paydo bo'lgan zo'riqishni zararsizlantirish, uning inson tanasidagi va emotsional sohadagi

o'ziga xos ko'rinishlariga ta'sir etish.

Albatta, bu ikki yo'nalish o'rtasida chegara mavjud emas. Masalan, aynan bir xil autotrening profilaktik va terapevtik maqsadlarda qo'llanilishi mumkin. Zo'riqishlar haddan ziyod kuchayib ketganda nafaqat mushaklar relaksatsiyasi yoki jismoniy mashqlar orqali tanaga ta'sir etish kerak, shu bilan birga kishining his-tuyg'u va fikrlariga ham ta'sir etish zarurati paydo bo'ladi.

Talabalarga o'quv faoliyati bilan bog'liq hissiy zo'riqishlarni oldini olish maqsadida quyidagicha tavsiya berish mumkin:

1. Hissiy zo'riqishlarni kuchaytirmaslik uchun o'quv topshiriqlarini o'z muddatida bajarish kerak.
2. Har bir muammoli vaziyatning yechimi mavjudligini, uni albatta bartaraf etish mumkinligini unutmang.
3. Kun tartibiga qat'iy rioya qiling.
4. Turli hayotiy vaziyatlarda o'zingizni qo'lga ola biling.
5. Unutmang, inson nafaqat o'z tanasini, hatto ruhiyatini boshqarish imkoniyatiga ega.
6. Agar qattiq ishonch, kuchli iroda, buyuk maqsad, aqliy safarbarlik mavjud bo'lsa, har qanday muammoni yechish mumkin.
7. Hissiy zo'riqishsiz yashash mumkin bo'lmasada, ularni kamaytirish, ta'siridan holi bo'lish har bir kishining qo'lidan keladi.

Adabiyotlar:

1. Немчин Н.К. Состояние нервно-психического напряжения. –Л., 1983.
2. Г. Селье. Стресс без дистресса. –М., 1998.
3. Тигранян Р.А. Стресс и его значение для организма. –М., 1988.
4. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы его коррекции. –П., 2006.
5. Василюк И.П. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. –М., 1984.
6. Xalimjanovna, A. M. (2022). Manifestations of stress in professional activity and ways to eliminate IT. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(11), 841-844.
7. Асранбаева, М. Х. (2015). Методы и приёмы коррекционной работы с тревожными детьми. in современные подходы к трансформации концепций государственного регулирования и управления в социально-экономических системах (pp. 43-47).
8. Badritdinova, M. B. (2019). Cognitive methods and person national peculiarity. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 1(10), 380-386.
9. Badritdinova, M. B. (2019). He development of metamethods associated with cognitive methods. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 1(6), 483-489.
10. Badritdinova, M. B., & Rustamova, T. N. (2021). Psychological characteristics of development of thinking in students in the educational process. *Science and Education*, 2(2), 331-337.
12. Бадритдинова, М. Б. (2020). Различия между базовой, дидактической и когнитивными структурами личности. *Oriental Art and Culture*, (II), 158-161.
13. Badritdinova, M. B. (2019). He development of metamethods associated with cognitive methods. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 1(6), 483-489.

Baqoyeva Maftuna Shuxratovna,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
maftunabaqoyeva1996@gmail.com

BULLING HOLATLARINING MAKTAB O‘QUVCHILARIGA TA’SIR ETUVCHI FAKTORLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktab o‘quvchilari orasidagi bullying holatlarining paydo bo‘lishida ta’sir qiluvchi bir necha faktorlar o‘rganildi. Tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan ilmiy ishlarning nazariy jihatlarini tahlil qilinib maqola uchun asos qilindi. Tadqiqot muammosi bo‘yicha mahalliy va xorijiy adabiyotlardagi ma’lumotlar chuqur o‘rganildi. O‘quvchilar o‘rtasida bezorilik va bullying holatlarini keltirib chiqaruvchi ijtimoiy omillar tahlil qilindi. Maktab o‘quvchilari orasidagi bullying va zo‘ravonlik holatlarini bartaraf qilishning samarali va izchil choralari keltirib o‘tildi. Mavzu doirasida o‘rganilgan nazariy va empirik tadqiqotlar natijalari tahlil qilindi. Maktab o‘quvchilari orasidagi zo‘ravonlik va bullying holatlarining psixologik prognozlarini (tajovuzkorlik, impulsivlik, xavotir, tashvish, qurbonlik) masalalari bo‘yicha adabiyotlarni tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: bullying, zo‘ravonlik, bezorilik, ijtimoiy faktor, tajovuzkor, jabrlanuvchi, kiberbullying, salbiy emotsional holatlar.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ШКОЛЬНИКОВ В СИТУАЦИЯХ БУЛЛИНГА

Аннотация. В данной статье было изучено несколько факторов, влияющих на возникновение буллинга среди школьников. Проанализированы теоретические аспекты изученных исследователями научных работ, и создана основа статьи. Подробно изучена информация по проблеме исследования в отечественной и зарубежной литературе. Проанализированы социальные факторы, вызывающие буллинг и травлю среди школьников. Были отмечены эффективные и последовательные меры по устранению издевательств и насилия среди школьников. Проанализированы результаты теоретических и эмпирических исследований, изученных в рамках темы. Проанализирована литература по вопросам психологического прогноза (агрессия, импульсивность, тревожность, тревожность, виктимизация) среди школьников.

Ключевые слова: буллинг, насилие, школьный буллинг, социальный фактор, агрессор, жертва, кибербуллинг, негативные эмоциональные состояния.

FACTORS AFFECTING BULLYING SITUATIONS ON SCHOOL STUDENTS

Abstract. In this article, several factors affecting the occurrence of bullying among schoolchildren were studied. The theoretical aspects of the scientific works studied by the researchers were analyzed and the basis for the article was created. Information on the research problem in local and foreign literature was thoroughly studied. Social factors that cause bullying among students were analyzed. Effective and consistent measures to eliminate bullying and violence among schoolchildren were mentioned. The results of theoretical and empirical studies studied within the topic were analyzed. Cases of violence and bullying among schoolchildren literature was analyzed on issues of psychological forecasts (aggression, impulsivity, anxiety, worry, victimization).

Key words: bullying, violence, school bullying, social factor, aggressor, victim, cyberbullying, negative emotional states.

Kirish. Maktab o‘quvchilari orasidagi zo‘ravonlik va bullying holatlari dolzarb muammolardan biri bo‘lib bu nafaqat bizning mamlakatimizda, balki dunyo hamjamiyatida ham tobora keng tarqalib borayotganligini guvohi bo‘lamiz. Statistik ma’lumotlarga qaraganda, deyarli 246 million bolalar maktabdagi bullying holatlariga duchor bo‘lishmoqda, bunda bir necha faktorlar sabab bo‘lib kelyapti: gender tengsizligi, ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlik, turli xil nizolar. Zo‘ravonlik keng tarqalgan ijtimoiy va sog‘liq muammolaridan biri bo‘lib, inson huquqlari va hayot darajasini pasaytiradigan muammolaridan biridir. Maktab muhitida bullying holatlarining paydo bo‘lishi va tez tez uchrashi o‘quvchilarning ruhiyatiga va o‘qishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday salbiy

ta'sirlar o'quvchining shaxsiy rivojlanishi va salomatligiga ham ta'sir qiladi. Maktab o'quvchilari orasida ayniqsa o'smirlik davrida o'smirlarning aqliy va emotsional rivojlanayotgan davrida zo'ravonlik (bulling) ta'siriga ko'proq duch kelishadi, shuning natijasida ular o'zlarini past baholaydi, bunday holatlar esa salbiy emotsional his-tuyg'ularni paydo qiladi. Hozirgi kunda maktab o'quvchilari orasida turli xil zo'ravonlik turlari bo'lib, bulardan eng ko'p tarqalgan va ta'lim tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan o'quvchilar orasidagi bulling holatidir.

Maktab o'quvchilari orasidagi bulling holatlari zo'ravonlikning eng ko'p tarqalgan shakli bo'lib, jabrlanuvchini jismoniy, psixologik, ijtimoiy va ruhiy salomatligiga ta'sir qilishi mumkin. Oldingi tadqiqot natijalarida bulling holatining turli mamlakatlar doirasida turli xil natijalari olinganini bilishimiz mumkin. Jahon Sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) tomonidan 10-15 yoshli bolalar orasida bulling va qurbonlik holatlarini baholash bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, bulling 1% dan 36% gacha va qurbonlik 2% dan 36%gacha turli mamlakatlarga o'sish holatlarini ko'rishimiz mumkin.

Qiziqarlisi shundaki, zo'ravonlik va bulling holatlari dunyoning istalgan joyida nafaqat maktab o'quvchilari orasida maktabda, uyda va hatto yuqori darajada qo'riqlanadigan joyda qurolli kuchlar tarkibida ham sodir bo'ladi. Maktab sharoitida bulling holatlari sinf ichida va tashqarisida, oddiy guruhdagi ishlardan to avtobus bekatida maktab avtobusini kutishgacha bo'lgan davrlarda sodir bo'layotganini ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda ko'pchilik tadqiqot ishlarining markazida maktab o'quvchilari orasidagi bulling holati bo'lib, bu holat o'qituvchi-o'qituvchi, o'qituvchi-o'quvchi, o'quvchi-o'qituvchi hamda o'quvchi-o'quvchi orasida sodir bo'ladi. Hozirgi davrda axborot texnologiyalarining rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish kengayib borgan sari, o'quvchilar orasida bullingni yana bir turi kiberbulling ham keng tarqalmoqda, bunda ba'zi bir o'quvchilar ijtimoiy tarmoqlardan kunida deyarli 20 soatini sarflaganini ko'rishimiz mumkin. Kiberbulling bilan bog'liq bir necha xulq-atvorlarni kuzatishimiz mumkin, turli xil qo'rqituvchi sms xabarlar, kamsituvchi va masxara qiluvchi har xil turdagi rasmlar va hazillar qilish, o'quvchi sha'niga teguvchi turli xil shaxsiy ma'lumotlarni tarqatish yoki ijtimoiy tarmoqdagi sahifasini buzib kirish orqali chegaralanishini bilan tavsiflanadi. Mordecai tadqiqotlariga ko'ra, taxminan 35% an'anaviy bulling va 15% esa kiberbulling butun dunyo bo'ylab hukmronlik qilmoqda. 2019-yilgi YUNESKO ma'lumotlariga qaraganda dunyoning 71 mamlakatlarida maktabdagi zo'ravonlik va bulling holatlari kamaygan. 2002 va 2017 yillar orasida bulling holatlari 35ta davlatda kamaygan, 23tasiga esa o'zgarish qolgan va 13ta davlatlarda esa bulling holatlari ko'paygan.

Dalillarga tayanib, ko'plab tadqiqotlar maktab o'quvchilari orasidagi bulling hodisalariga qaratilgan bo'lib, aksariyat tadqiqotlar bulling holatlarining o'quvchilarga ta'siri xususida olib borilmoqda. Maktab o'quvchilari orasidagi bulling harakatlari nafaqat jabrlanuvchi bo'lish o'smirlik davrida namoyon bo'ladi, balki voyaga yetganga qadar namoyon bo'ladi. Bunday holatlar o'quvchilar orasida o'z joniga qasd qilish, ijtimoiy fobiya kabi kuchli emotsional va turli xil ruhiy kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Oldingi tadqiqotlar shuni ko'rsatayotgani, maktab o'quvchilari orasida negativ tajribalar olib keladi, shuningdek, jabrlanuvchilarning o'quv jarayoniga va o'ziga bo'lgan ishonchiga va shaxsiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, maktabda zo'ravonlik va bulling holatlari turli xil davlatlarda sodir bo'ladi va bunday holatlar ko'pincha maktab o'quvchilari, o'qituvchilar va hattoki maktabda ishlovchi xodimlar orasida ham kuzatiladi. 2018 yil UNISEF tashkilotining ma'lumotlariga qaraganda maktabdagi zo'ravonlik inson huquqlarining poymol qilinishi va shuningdek maktab o'quvchilarining dunyo bo'ylab deyarli yarmi asosan 13 va 14 yoshlilar orasida bunday holatlar ko'p uchrashi aytib o'tilgan. Tashvishlanarlisi shuki, deyarli 700ga yaqin bolalar bulling holatlaridan qonuniy himoyaga ega emas, bulling va maktab zo'ravonligi raqamlashtirilayotgan dunyo uchun xavotirli holat hisoblanadi.[1] YUNESKO tashkilotining xabar berishicha, maktab o'quvchilari orasida zo'ravonlik va bulling holatlari dunyo bo'ylab tarqalmoqda, ayniqsa bulling holatining jismoniy va jinsiy zo'ravonlik turi keng tarqalgani haqida ta'kidlangan. Dunyo bo'ylab, maktab o'quvchilarining deyarli uchdan bir qismi o'zining tengdoshlari tomonidan zo'ravonlikka uchraydi. [2] Statistikalarga qaraganda 12-18 yoshli o'quvchilarning o'rtacha 22,2% nisbatan zo'ravonlik va bulling holatlariga uchragan.[3] UNESKO tashkilotining zo'ravonlik va bulling holatiga ta'rifiga qaraganda bulling holatining 3 xil turga ajratgan: psixologik, jismoniy va jinsiy.

Bulling va maktabdagi zo'ravonlik shakllari. Indoneziya va Finlandiya tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, bulling va maktabdagi zo'ravonlik shakllari orasida jismoniy bulling holati yoshlar uchun eng zararli deb topilgan. [4] Jismoniy bulling deganda aggressiv harakatlar qilish boshqalarni itarish, urish, tepish, kuch ishlatib

biror narsa qilishga majburlash kabi jismoniy tajovuzlarni o‘z ichiga oladi. Oldingi tadqiqotlarga ko‘ra jismoniy zo‘ravonlikning 3 jihatini ta’kidlab o‘tilgan: [5]

1. Dushmanlik xatti- harakatlari uchun zarar yetkazish;
2. Davomiy ravishda har doim zarar yetkazish;
3. Jabrlanuvchiga nisbatan boshqalardan kuchliligini ko‘rsatish ravishda zo‘ravonlik qilish.

Bulling holatining keyingisi bu psixologik (ruhiy) zo‘ravonlik holatidir, bunda boshqalarni doimiy va ataylab “verbal va emotsional” haqoratlashni anglatadi. Psixologik bulling holatiga boshqalarni qo‘rqitish, manipulatsiya (boshqarish), boshqalarni ta’qib qilishni o‘z ichiga oladi. Ammo psixologik bulling holati maktab rahbariyati tomonidan e’tiborsiz qoldiriladi, sababi ular ko‘pincha jismoniy zo‘ravonlik qurbonlariga ko‘p e’tiborlarini qaratadi.

Bulling va zo‘ravonlikning uchinchi shakli bu- jinsiy zo‘ravonlik, bunda xohlagan shaxsni zo‘rlab jinsiy aloqa qilishi hisoblanadi. Angliyaning Anti-Bullying Alliance tashkilotining statistikalariga qaraganda Angliyaning 16ta maktabi bo‘ylab olingan ma’lumotlariga qaraganda, jinsiy zo‘ravonlik eng ko‘p tarqalgan zo‘ravonlik shakli bo‘lib 73% ni ko‘rsatdi, jinsiy aloqasi haqidagi mish-mishlar 55%, jinsiy tazyiq 36%, o‘quvchilarning roziligisiz turli xil jinsiy rasmlar va videolarni tarqatish 30% va o‘quvchining xoxishsiz teginish holati 22% tashkil qiladi. [6] XXI asrning rivojlanishi bilan zo‘ravonlik holatining yana bir turi kiberbulling holati paydo bo‘ldi. Bunda turli xil ijtimoiy tarmoqlar, email, telefon, qisqa xabarnomalar, online forumlarda insonlarga zarar yetkazish va haqoratlash orqali namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, an’anaviy bulling holatiga o‘xshab, davomiy jabrlanuvchiga tajovuzkor tomonidan zarar yetkazishi va kuchlarning nomutanosibliigi kabi holatlar kiberbulling uchun asos bo‘ladi. Shuningdek, kiberbulling holatiga doir xatti harakatlar ma’lum bir insonni qo‘rqituvchi xabarnomalar jo‘natish, kamsituvchi va masxara qiluvchi turli hazillar va suratlar yuborish hamda shaxsiy ma’lumotlarni tarqatish yoki internet sahifasini buzish bilan chegaranlangan. Bundan tashqari, kiberbulling holati nafaqat maktabda, balki har qanday texnologik gadjetlar mavjud bo‘lsa, har qayerda turib sodir etish mumkin. Kiberbulling holatining qurbonlariga uzoq muddatli psixologikva shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, masalan, ularning ruhiy salomatliklariga va yana ijtimoiy qobiliyatlariga ham ta’sir ko‘rsatadi. Kiberbulling holati o‘quvchilarning o‘zlari orasida bo‘lganligi sababli, bunday holat o‘qituvchi nazoratida bo‘lmaydi, shuningdek sezilmay sodir bo‘lishi bilan xavfli hisoblanadi. Bunday holat bolaning ruhiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatib hattoki suitsidal xulq-atvor shakllanishiga olib kelishi mumkin. Latviya, Estoniya, Vengriya, Irlandiya va Shotlandiya kiberbulling darajasi eng yuqori davlatlarga kiradi.

Oldingi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maktabdagi bulling va zo‘ravonlik holatlari insonning individual farqlariga ta’sir etuvchi omillari orasida jinsi, yoshi, etnik farqi bilan bog‘liq jismoniy va psixologik xarakterlanuvchi, qurbon bo‘lish va o‘z o‘zini tan olish holatlari bilan bog‘liq hisoblanadi. Ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikricha maktabdagi zo‘ravonlik va bulling holatlarining qurbonlari uchun salbiy ijtimoiy-psixologik oqibatlarini olib kelishini aytib o‘tishgan. Zo‘ravonlik va bulling holatlari maktab o‘quvchilarida turli xil ruhiy kasalliklarni keltirib chiqaradi: somatizm, neyrotizm kabi salbiy psixiatrik kasalliklarni olib kelishini aytib o‘tishgan. Bu nafaqat bulling holatining qurbonlari balki tajovuzkorlar, vositachilar va guvohlar uchun ham salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Umumiy qilib aytganda, zo‘ravonlikka uchragan o‘quvchilarda odatda yuqori darajadagi depressiya va xavotirlanish kuzatiladi va ular doimiy ravishda o‘zlarini axmoq, muvaffaqiyatsizlikka uchragan, uyatchang va e’tibordan chetda qolganday his etishadi. Bundan tashqari, bulling holatining qurbonlari odatda chuqur tushkunlikda bo‘lib, boshqalarga nisbatan doimiy dushmanona munosabatda va kayfiyatda bo‘lishida va hattoki ular o‘zlari bilan xavfli qurollar olib yurishadi. Ko‘pincha bulling qurbonlari ayrimlari doimiy ravishda zo‘ravonlikka uchraganliklari sababli, ularning jismoniy va aqliy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ruhiy barqarorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Maktabdagi zo‘ravonlik va bulling holatlarining kelib chiqish sabablari turlicha bo‘lishi mumkin, bu oilaviy muhit, tengdoshlar orasidagi munosabatlar va boshqa maktabdagi muhitdan kelib chiqishini ko‘rishimiz mumkin.

Jins.

Qizlar va o‘gil bolalar ikkala jins vakillari ham bulling holatiga uchrashi va qurbonlari bo‘lishi mumkin, tadqiqotlarga qaraganda o‘qil bolalar qiz bolalarga nisbatan ko‘proq bulling uchrashadi. [7]

Sinf darajasi.

Maktab yoshi davridagi bulling holati boshlang'ich va yuqori sinflarda kamayadi.[8] Bulling holati eng ko'p uchraydigan maktab yoshi bu o'rta maktab yosh davridir, chunki o'quvchilar yuqori sinfda o'tishganida aksariyati o'qishga kirishga urinishadi.

Etnik kelib chiqishi.

Bulling holatining paydo bo'lishida millatlararo va etnik kelib chiqishi ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, maktab o'quvchilari orasida etnik jihatdan kam bo'lganlar, etnik jihatdan ko'p bo'lganlarga nisbatan ko'proq zo'ravonlik qurboni bo'lishadi.

Bulling holatining xavf faktorining qisqacha mazmuni

<p>Individual xavf faktori</p>	<ul style="list-style-type: none"> •Jinsi; sinf darajasi; Etnik kelib chiqish; Ijtimoiy-iqtisodiy mavqei; Jismoniy xususiyati, tana tuzilishi; Tashqi tuzilishidagi xatti-harakatlari O'ziga nisbatan hurmati; Ijtimoiy qobiliyati va mashhurligi; Akademik yutuqlari; Nogironlik holati.
<p>Tengdoshlar orasidagi xavf faktori.</p>	<ul style="list-style-type: none"> •Tengdoshlar orasidagi guruh normalari; Huquqbuzarlik; Giyohvandlik va spirtli ichimliklarni iste'mol qilish.
<p>Maktabdagi xavf faktori.</p>	<ul style="list-style-type: none"> •Maktab iqlimi; •O'qituvchining munosabati; •Sinfning xususiyatlari
<p>Ota-onalarning xavf faktori.</p>	<ul style="list-style-type: none"> •Ota-onalarning xarakter xususiyatlari; •Oilaviy muammolar
<p>Jamiyatning xavf faktori.</p>	<ul style="list-style-type: none"> •Tevarak-atrofdagi qo'shnilarning ta'siri.
<p>Ijtimoiy tarmoqlar xavf faktori.</p>	<ul style="list-style-type: none"> •Ijtimoiy tarmoqlar.

Ijtimoiy-iqtisodiy holati.

Bulling holatining qurboni bo'luvchi o'quvchining ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishi yuqori darajada ta'sir ko'rsatadi.

Tana tuzilishi va jismoniy xususiyati.

Kuchli erkaklar zo‘ravonlikka moyil shaxs hisoblanadi. [9] Unnever va Kornel tadqiqotlariga ko‘ra, AQSH da bulling holatining bezorilari tengdoshlaridan balandroq va kuchliroq bo‘lishini aytishgan. Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra maktabdagi tengdoshlariga nisbatan vazni og‘ir bolgan o‘quvchilar ko‘plab bulling holatining qurbonlariga aylanishadi, buning sababi ular ko‘pchilikka nisbatan boshqacha tana tuzilishiga ega bo‘lganligi sabab bo‘ladi. [10]

Tashqi tuzilishdagi xulq-atvor.

Bulling holatida odatda tashqi xulq-atvori (tajovuzkor, bo‘ysundiruvchi, buzg‘unchi yoki huquqbuzar) bilan bog‘liq, jabrlanuvchi bo‘lish, jabrlanuvchi bo‘lish esa ichki xulq-atvor bilan bog‘liq (tashvish, tushkunlik, o‘z o‘ziga past baholash). [11]

O‘z o‘zini baholash.

O‘z-o‘ziga past baholash aggressiyani, shu jumladan bulling holatiga ham zamin yaratdi. Inson o‘z-o‘ziga salbiy baholarni berishi nafaqat bulling orqali namoyon bo‘ladi, balki bulling holatining qurboni bo‘lib keyinchalik bulling holatiga tajovuzkor sifatida ham ishtirok etishi mumkin. O‘z-o‘ziga salbiy baho berishda yana nartsizm, takkabrlik, va tajovuzkorona emotsional harakatlar (empatiya va uyatsizlik) bunday holatlar ham bulling holati bilan ko‘proq bog‘liq hisoblanadi. [12]

Ijtimoiy qobiliyati va mashhurligi.

Bulling holatini ta‘riflash uchun ijtimoiy munosabatlar muammosi deb aytiladi. Shuni aytib o‘tish kerakki, zo‘ravonlikning qurbonlari, bezorilar va ayrim bulling holatlari namoyon bo‘luvchilarda ijtimoiy munosabatlarga yaxshi kirisha olmaydilar. Garchi bezorilar o‘z sinfdoshlari orasida keraksiz shaxs sifatida namoyon bo‘lsalarda, ular o‘z tengdoshlari orasida eng mashhur, ta‘sir qiluvchi va qo‘rs xatti-harakatlar bilan ko‘rish mumkin. [13]

Akademik yutuqlar.

Bulling va akademik yutuqlar o‘rtasidagi muammoni o‘rganish juda qiyin jarayon hisoblanadi. Oldingi olingan tadqiqotlarga qaraganda maktabdagi bulling holati sezilarli darajada o‘quv jarayoniga o‘quvchining akademik yutuqlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdagi, bir nechta maktablardagi imtihon natijalarini o‘rganib chiqilganda, sinfdoshlari orasida bulling qurboni bo‘lgan o‘quvchilar ayniqsa ko‘p masxara qilinganlar ta‘lim olishi past natijada bo‘lgani va hattoki maktabdan chetlashtirilganligi ko‘rsatilgan. [14]

Nogironlik holati.

Jismoniy jihatdan nuqsoni bo‘lgan yoki boshqalardan ajralib turuvchi biror xil xulq-atvori va xatti-harakati bo‘lganlar ko‘proq bulling holatiga uchraydi, ammo ular tajovuzkorlardan o‘z qasoslarini ham olishadi. [15]

Tengdoshlar orasidagi guruh normalari.

Agar tengdoshlar guruhidagi ishtirokchilar bullingda qatnasha, boshqalar ham bulling holatini boshidan kechiradi. Bundan tashqari, bulling holatining tajovuzkori bo‘lgan o‘quvchilar ijtimoiy jihatdan o‘z tengdoshlari orasida yuqori statusga ega guruhlardan kelib chiqqan. [16]

Huquqbuzarlik.

Tengdoshlarning bir biriga ta‘siri bulling holatidagi tajovuzkorlik ham atrofdagi o‘quvchilarga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, bulling holatining boshqa vakillarida ham huquqbuzarlik holatlari shakllana boshlaydi. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, huquqbuzarlik (vandalizm, jinoiy guruhga a‘zolik va maktabga qurol bilan kelish) bulling holatining yuqori darajasi va qurbonlik bilan bo‘g‘liq holatdir. [17]

Giyohvandlik va spirtli ichimliklarni iste‘mol qilish.

Bulling holati va giyohvandlik hamda spirtli ichimliklarni iste‘mol qilish bir biri bilan bog‘liq ekanligi hammamizga ma‘lum. Masalan, AQSHda kattalar orasida o‘tkazilgan tadqiqotlarga qaraganda, bulling holati hayoti davomida doimiy spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni iste‘mol qiluvchilar bilan ham bog‘liq hisoblanadi. [18]

Maktabdagi xavf faktori.**Maktab sharoiti**

Maktabdagi katta o‘quvchilar ijobiy yoki salbiy muhitni yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Agar maktabdagi muhit nosog‘lom va yaxshi bo‘lmasa, bulling va shunga aloqador muammolar ko‘p tarqaladi. Agar maktab muhiti yaxshi, ularni o‘qishga undovchi turli xil motivatsiyalar orqali ruhlantirib o‘qitsa, shu maktabda zo‘ravonlik va bulling holatlari kamroq tarqaladi.

O‘qituvchining munosabati.

Maktabda va sinfda bulling holatiga qarshi kurashishda sinf rahbar va boshqa fan o‘qituvchilarining roli juda muhim o‘rin egallaydi. Har bir o‘qituvchining bulling holatiga nisbatan munosabati turlicha bo‘lib, ularning individual xususiyatlariga qarab farqlanadi. Ayrim o‘qituvchilar bulling holati normal xulq-atvor bo‘lib, o‘quvchilarda ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishga yordam beradi va bunday bezoriliklarga aralashmaslik kerak deb o‘ylashadi hamda bunday o‘qituvchilar jabrlanuvchi o‘quvchilarga hamdardlik ham bildirishmaydi.

Sinfning xususiyati

Maktab ko‘plab sinflarning jamlanmasidan iborat bo‘lib, qaysi sinfda sog‘lom muhit mavjud bo‘lsa bulling va zo‘ravonlik holatini kamaytirishga intilsa, bunday sinflarga rag‘batlantirish mavjud. Tadqiqotlarga qaraganda, sinfdagi bulling holatining paydo bo‘lishida to‘rtta xususiyatga qarab bo‘lishgan

1. Tengdoshlar orasidagi salbiy munosabatlar;
2. O‘qituvchi va o‘quvchi munosabatlarining yomonligi;
3. O‘z-o‘zini nazorat qilishning yetishmasligi;
4. o‘quvchilar orasida muammolarni yechimini topish qobiliyatining pastligi.[19]

Ota-onalarning xavf omili**Ota-onalarning xarakter xususiyatlari.**

Tadqiqotchilarning aniqlashicha, bulling holati ko‘proq ahil bo‘lmagan, iliq munosabatlar bo‘lmagan va oilada otalar bo‘lmagan va aggressive xulq-atvoriga chidamli bo‘lgan oilalardan kelib chiqadi. Shuningdek, avtoritar oilalar ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan past darajada bo‘lgan oilalarda voyaga yetayotgan bolalar ko‘proq bulling holatining qurbonlariga aylanishadi. Bulling holatining qurboni bo‘lgan o‘gil bolalarning aksariyati onasi tomonidan haddan tashqari himoyalangan, doimiy nazorat ostida, haddan tashqari cheklovlar, erkalash, bolaning shaxsiy ishlariga ham haddan tashqari aralashish va otalarning befarqligi, hukmronlikning oilada yuqligi ham sabab bo‘ladi. Va aksincha bulling holatining qurboni bo‘lgan qizlar esa odatda onasi tomonidan alohida e‘tibor berilmagan, mehr va muhabbat ko‘rsatmagan, doimiy qiziga nisbatan dushmanona kayfiyatda va tahdidlar orqali tarbiyalagan va otalarning esa g‘amxo‘rlik va baparvoligi sabab bo‘ladi. [20]

Oilaviy kelishmovchilik va muammolar.

Oilada sog‘lom muhitning yo‘qligi, doimiy ota-onalarning janjali, spirtli va giyohvand moddalarning iste‘mol qilinishi, jismoniy va jinsiy zo‘ravonlik qilinishi kabi holatlarda tarbiyalangan bolalarda zo‘ravonlik qilish va zo‘ravonlik qurboniga aylanish holatlari paydo bo‘lishi mumkin.

Jamiyatning xavf faktori**Tevarak-atrofdagi qo‘shnilarning ta‘siri.**

Qo‘shnilarning xarakter xususiyatlari qanday ekanligi ham bulling holatining paydo bo‘lishiga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, bulling holati- xavfli, aggressive va uyushmagan mahallalarda avj oladi. Agar xavfsiz, bir-biri bilan ahil bo‘lgan mahallalarda bulling va zo‘ravonlik holatlari kamroq uchraydi.

Ijtimoiy tarmoqlarning xavf faktori

Ijtimoiy tarmoqlar. Ko‘p yillik tadqiqotlarga qaraganda, televedeniya va ijtimoiy tarmoqlardagi turli xil video o‘yinlar, filmlar va turli xil xabarlar bolalarda yuqori darajada aggressive xulq-atvor shakllanishiga olib kelishi mumkin. Agar ommaviy axborot xositalarida turli xil aggressiv xulq-atvordagi xabarlar, o‘yinlar va filmlar tarqalsa yoki ko‘rsatilsa bu bolalarda bulling va zo‘ravonlikka nisbatan kuchli istak paydo bo‘lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Maktabdagi bulling holati zo‘ravonlik turlaridan biri bo‘lib, maktab o‘quvchilari uchun jiddiy holat va bu butun dunyo hamjamiyatini tashvishga soladi. Maktabdagi bulling holatlarining keng tarqalishiga sabab, turli xil metodologiyalardan foydalanishi va ko‘plab xavf faktorlarining mavjudligi hisoblanadi. Maktabdagi bulling holatini va o‘quvchilarning zo‘ravonlik xatti-harakatlarini uzoq muddatli tadqiqotlar o‘tkazilishi tavsiya etiladi. Bundan tashqari maktabdagi bulling holatlarini oldini olish uchun turli xil dasturlar ishlab chiqish kerak, hamda o‘quvchilar orasida kelajakda turli xil psixologik kasalliklarni oldini olish hamda o‘quvchilar bilan profelaktika ishlari olib borilishi kerak. Hozirgi kunda bulling holatlari nafaqat maktab o‘quvchilari balki ish jarayonlarida ham ko‘p uchramoqda. Biz yuqorida aytib o‘tganimizdek, maktab o‘quvchilarida bulling jarayonlari juda ko‘pgina faktorlarga bog‘liq jarayon hisoblanadi. Maktab o‘quvchilari orasidagi zo‘ravonlik va bulling holatlari nafaqat bizni jamiyatni, balki butun dunyo hamjamiyatini tashvishga solib turgan jarayonlardan biri hisoblanadi. Maktab o‘quvchilari orasidagi zo‘ravonlik holatlarining paydo

bo‘lishi maktablardagi turli xil metodologiyalardan foydalanishlari va turli xavf faktorlarining mavjudligi sabab paydo bo‘ladigan jarayon hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. European Union External Action. (2021, April 11). International Day against violence and bullying at school including cyberbullying. EEAS. Retrieved March 11, 2022, from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-Homepage/106735/international-day-against-violence-and-bullying-school-including-cyberbullying_en
2. Marksteiner, T., Janson, M. P., & Beißert, H. (2020). Belonging as compensator. *Zeitschrift Für Entwicklungspsychologie Und Padagogische Psychologie*, 52(3–4), 116–126. <https://doi.org/10.1026/0049-8637/a000221>.
3. National Center for Education Statistics. (2021). Report on Indicators of School Crime and Safety: 2020 (NCES NCES 2021-092). Fast Facts: Bullying. Retrieved March 14, 2022, from <https://nces.ed.gov/fastfacts/display.asp?719>
4. Gusmoes, J. D. S. P., Sanudo, A., Valente, J. Y., & Sanchez, Z. M. (2018). Violence in Brazilian schools: Analysis of the effect of the Tamojuntó prevention program for bullying and physical violence. *Journal of Adolescence*, 63, 107–117. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.12.003>
5. Batsche, G. M., & Knoff, H. M. (1994). Bullies and their victims: Understanding a pervasive problem in the schools. *School Psychology Review*, 23(2), 165–174. <https://doi.org/10.1080/02796015.1994.12085704>
6. Anti-Bullying Alliance. (2017, May 28). What is sexual bullying? Retrieved March 30, 2022, from <https://anti-bullyingalliance.org.uk/tools-information/all-about-bullying/sexual-and-sexist-bullying/what-sexual-bullying>.
7. Cook CR, Williams KR, Guerra NG, Kim TE, Sadek S. Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation. *Sch Psychol Q*. 2010;25(2):65–83.
8. Smith PK, Madsen KC, Moody JC. What causes the age decline in reports of being bullied at school? Towards a developmental analysis of risks of being bullied. *Educ Res*. 1999;41(3):267–85.
9. Farrington D, Baldry A. Individual risk factors for school bullying. *Journal of aggression, conflict and peace research*. 2010
10. Greenleaf C, Petrie TA, Martin SB. Relationship of weight-based teasing and adolescents’ psychological well-being and physical health. *J Sch Health*. 2014;84(1):49–55
11. Cook CR, Williams KR, Guerra NG, Kim TE, Sadek S. Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation. *Sch Psychol Q*. 2010;25(2):65–83.
12. Fanti KA, Kimonis ER. Bullying and victimization: the role of conduct problems and psychopathic traits. *J Res Adolesc*. 2012;22(4):617–31.
13. Reijntjes A, Vermande M, Thomaes S, Goossens F, Olthof T, Aleva L, et al. Narcissism, bullying, and social dominance in youth: a longitudinal analysis. *J Abnorm Child Psychol*. 2016;44(1):63–74.
14. Barboza GE, Schiamberg LB, Oehmke J, Korzeniewski SJ, Post LA, Heraux CG. Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: an ecological perspective. *J Youth Adolesc*. 2009;38(1):101–21.
15. Rose CA, Swearer SM, Espelage DL. Bullying and students with disabilities: the untold narrative. *Focus Except Child*. 2012;45(2):1–10.
16. Lodder GM, Scholte RH, Cillessen AH, Giletta M. Bully victimization: selection and influence within adolescent friendship networks and cliques. *J Youth Adolesc*. 2016;45(1):132–44.
17. Bradshaw CP, Waasdorp TE, Goldweber A, Johnson SL. Bullies, gangs, drugs, and school: understanding the overlap and the role of ethnicity and urbanicity. *J Youth Adolesc*. 2013;42(2):220–34.
18. Gaete J, Tornero B, Valenzuela D, Rojas-Barahona CA, Salmivalli C, Valenzuela E, et al. Substance use among adolescents involved in bullying: across-sectional multilevel study. *Front Psychol*. 2017;8:1056.
19. Doll B, Song S, Champion A, Jones K. Classroom ecologies that support or discourage bullying. *Bullying NAM Schools*. 2011;2:147–58
20. Cook CR, Williams KR, Guerra NG, Kim TE, Sadek S. Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation. *Sch Psychol Q*. 2010;25(2):65–83

*Hikmatov Akmal Sadulloevich,
Buxoro davlat universiteti erkin tadqiqotchisi*

SHIFOKORLARNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGINING O'ZIGA XOS PRINSIPLARI

Annotatsiya. Maqolada nevrolog - shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligining o'ziga xos jihatlari hamda shifokorlarning kasbiy kompetentligi rivojlanishiga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni aniqlash orqali ularning psixodiagnostik, psixokorreksion ishlar samaradorligini ta'minlash, nevrolog - shifokorlarning kasbiy kompetentligiga sotsial-psixologik kompetentlikning aloqadorligini aniqlash, Nevrolog - shifokorlarning intellektuallik sifatlariga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, Nevrolog - shifokorlarning kasbiy kompetentligi va shaxslilik sifatlariga bog'liqligini aniqlash, shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligida kommunikativ qobiliyatlari ular faoliyat moslashuvchanligining asosiy omili sifatida namoyon bo'lishi, muloqotdagi hamkorlik pozitsiyasini shakllanishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetentlik, konstruktiv, sotsial-perseptiv kompetentlik, kamformlilik, kommunikativ qobiliyati, motiv, sotsial-perseptiv kompetentlik, individuallik, temperament.

ПРИНЦИПЫ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ВРАЧЕЙ

Аннотация. В статье рассматриваются специфические аспекты социально-психологической компетентности врачей-неврологов, а также. обеспечение эффективности их психодиагностической, психокоррекционной работы путём выявления психологических факторов, влияющих на развитие профессиональной компетентности, выявление связи социально-психологической компетентности с профессиональной компетентностью врачей-неврологов, выявление факторов, влияющих на интеллектуальные качества врачей-неврологов, установление зависимости профессиональной компетентности и личностных качеств врачей-неврологов. В социально-психологической компетентности врачей говорится о том, что коммуникативные способности проявляются как основной фактор гибкости деятельности, формируют позицию сотрудничества в общении.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, конструктивная, социально-перспективная компетентность, совершенство, коммуникативная компетентность, мотив, социально-перспективная компетентность, индивидуальность, темперамент.

SPECIFIC PRINCIPLES OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF DOCTORS

Abstract. In the article, by identifying the specific aspects of the socio-psychological competence of neurologist-doctors and the psychological factors affecting the development of the professional competence of doctors, ensuring the effectiveness of their psych diagnostic and psych corrective work, determining the relationship of social-psychological competence to the professional competence of neurologist-doctors, Neurologist - determining the factors affecting the intellectual qualities of doctors, determining the dependence of neurologists on the professional competence and personality qualities of doctors, the fact that the communicative abilities of doctors are manifested as the main factor in the flexibility of their activity in the socio-psychological competence of doctors, and the formation of a cooperative position in communication.

Key words: professional competence, constructive, social-perceptual competence, conformity, communicative capacity, motive, social-perceptive competence, individuality, temperament.

Kirish. Jahonda shifokorlarning kompetentligi, kommunikativ qobiliyati, psixologlarni kasbiy faoliyatga yo'naltirilganligi, sohaga doir bilimdonligi va ijtimoiy-psixologik kompetentligiga oid ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

XXI asr psixologiyasida shifokorlarning kasbiy kompetentligi muammosini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilar ekanmiz, ulardagi kasbiy kompetentlik metodologiyasiga daxldor ba'zi bir psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga harakat qildik. Ko'pgina adabiyotlarning tahliliga qaraganda, kasbiy kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turli yondashuvlar mavjud.

Dunyo va respublikamizdagi psixologik o‘quv markazlarida insonni tahlil qilish, uni har tomonlama rivojlantirishda turli xil psixologik usullardan foydalanish tobora jadallashmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Respublikamizda shifokorlarning kasbiy kompetentligi, ularda kommunikativ va sotsial-psixologik kompetentlik va ushbu muammoning zamonaviy yechimlarini ishlab chiqish psixologiyaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. O‘zbek olimlaridan Sh.R.Baratov, E.G.G‘oziyev, D.G‘.Muxamedova, Z.T.Nishonova, Sh.Sh.Olimov, A.A.Rasulov, N.S.Safoyev, G.Sh.Salomova, singari olimlar izlanishlarida shifokorlarning kasbiy kompetentligi masalasi alohida o‘rin egallagan.

MDH olimlaridan B.G.Ananev, I.A.Zimnyaya, V.I.Zagvyazinskiy, V.S.Ilin, F.F.Korolev, N.V.Kuzmina, V.V.Serikov, V.D.Shadrikov, Yu.G.Tatur, E.G.Yudin kabilar tomonidan kasbiy kompetentlik masalasi atroflicha tahlil qilingan.

Shuni ta’kidlash kerakki, mahalliy va xorijiy adabiyotlarda «Kompetentlik» tushunchasini ta’riflashga yagona yondashuv mavjud emas.

Kompetentlik so‘zining ma’nosi lotinchadan olingan bo‘lib, «sompeto» «erishayapman, munosibman» degan ma’nolarni anglatadi hamda malum tushuncha, tajriba va faoliyat turidan xabardorligini bilishini bildiradi. «Kompetensiya» atamasi faoliyatda mujassamlangan psixologning kompetentligi, biror kishi yaxshi xabardor bo‘lgan soha yoki masalada shaxsning amaliy layoqatliliigi hamda kasbiy qobiliyatning tizimli rivojlanganlik darajasini anglatadi. Shunga qaramay, aksariyat mualliflar kompetentlikni faoliyat yoki harakatning samarali ishlashi bilan bog‘liq ekanini ta’kidlashgan.

Shunday qilib, kompetentlik insonning yuksak xislatlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishi zamonaviy ta’lim-tarbiyaning asosi hisoblanadi.

Jumladan, Evropa va amerikalik tadqiqotchilar kasbiy kompetentlikni amaliy jihatlarini, ya’ni muhitga ta’sir etuvchi (I.Borg, M.Muller, V.I.Lupandin), vazifani muvaffaqiyatli uddalashga xizmat qiluvchi bilim, ko‘nikma va malakalar majmuasi (O.O.Gonina, M.Kaplan, L.Nuguist); faoliyat tuzilmasidagi alohida xatti-harakatlarni amalga oshirishni ta’minotchisi (A.A.Blaginin, G.Birkhoff), amaliyotga tatbiq etiladigan usullarni bilish jarayonlariga qo‘llovchi (S.P.Destra, S.Dollinger) sifatida o‘rganishgan.

Rossiyalik olimlardan L.I.Ansiferova, D.N.Zavalishina, N.V.Kuzmina, S.V. Pazuxina, A.K.Markova, E.P. Ilin, A.A.Derkach, V.G.Zazikin, I.A.Zimnyaya, Yu.G.Tatur, N.A. Aminov va boshqalar tomonidan so‘nggi yillarda kompetentlik va kompetensiya masalalariga ilmiy yondashuvlarni uchratish mumkin.

I.A.Zimnyaya “Kompetentlik”ni 3 guruhini keltirib o‘tadi:

- o‘z-o‘ziga shaxs sifatida va hayot faoliyatining sub’ekti sifatida qarashligi;
- insonning boshqa kishilar bilan o‘zaro ta’sir munosabati bilan bog‘liqligi;
- inson faoliyati bilan bog‘liq kompetensiyalar uning barcha turlari va shakllarida namoyon bo‘lishi.

Bizning fikrimizcha, shifokorlarning kasbiy tayyorgarligini tashkil etish jarayonida I.A.Zimnyaya asarlari juda muhim sanaladi.

Kompetentlik keng ma’noda qobiliyat bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, ko‘nikma, malaka va boshqalar. Kompetentli shaxs - yetarli malakaga, bilim va imkoniyatlarga ega shaxs hisoblanadi.

So‘nggi yillarda kompetentlik muammosi yangicha talqinlarda namoyon bo‘lmoqda. Ko‘pgina olimlar nafaqat kompetentlik balki professional kompetentlik haqida mutaxassisning kasbiy mehnat talablariga muvofiqligi ko‘rsatkichi sifatida fikr yuritishgan.

Shaxsning professional kompetentlik muammosi bo‘yicha K.K.Platonova, M.A.Ribakova ilmiy-nazariy izlanishlarida amaliyotchi psixologlarning faoliyati nuqtai nazaridan o‘z-o‘zini anglashi, kasbiy foydalik darajasi, o‘z kasbiga moslik darajasi, kasbiy malaka kabi asosiy psixologik kategoriyalarning mazmunini anglashga yordam beradi. Ushbu yo‘nalish doirasida professional yondashuv usullari ham takomillashtirildi.

A.K.Markova “Professional kompetentlikni” yanada chuqurroq o‘rgangan holda quyidagilarni ko‘rsatib o‘tadi:

- kasbiy ko‘nikma;
- kasbiy psixologik o‘rni, kasb bo‘yicha talab qilinadigan ko‘nikmalar;
- kasbiy samaradorlikka yo‘naltirilgan individual sifatlar.

Nevrolog-shifokorlarning kasbiy faoliyatida shaxslararo munosabatlar tizimi o‘zining murakkabligi bilan ajralib turadi. Aynan shifokorlarning bilan shaxslararo munosabatlarida o‘ta mohirona yondashuv talab etiladi. Shifokorlarning kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyati ham aynan mana shu munosabatlar tizimidagi kompetensiyasiga bog‘liq. Tibbiyot xodimlari faoliyat samaradorligi eng avvalo undagi sotsial-

kommunikativlikning shakllanganligi bilan bevosita bog‘liqdir. Binobarin, mazkur shifokorlar be‘morlar bilan samarali muloqotga kirisha olmas ekan uning kasbiy faoliyatida shaxslararo munosabatlar bilan bog‘liq muayyan darajadagi yetishmovchiliklar namoyon etilaveradi. Ya‘ni shaxslararo munosabatlarni to‘g‘ri yo‘naltira olish tarbiyadagi kasbiy kompetentlikni ko‘rsata oluvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, ijtimoiy-psixologik kompetentlikka ta‘sir etuvchi omillarni o‘rganishni lozim topdik. Ushbu mulohazaga muvofiq aynan taniqli olimlar N.P.Fetiskin va V.V.Kozlov tomonidan ishlab chiqilgan 6 shkalali omillar tizimining tibbiyot xodimlari faoliyatida qay darajada namoyon etilganligi aniqlandi va tadqiq qilindi. Dastlabki empirik ma‘lumotlar tahlili tadqiqot ob‘ekti sifatida belgilangan 40 nafar respondentlarda metodika shkalalari bo‘yicha olingan ma‘lumotlarning turli darajalarda shakllanganligini yaqqol ko‘rsatmoqda.

Mazkur jadvalda belgilangan omillarning jami 40 nafar respondentga nisbatan foizlar hisobida qay darajada shakllanganligini bilish va tahlilida muayyan qulayliklarni yaratish uchun ikkita daraja belgilandi. Ya‘ni har bir yo‘nalishga moyillik mavjudligini tasdiqlovchi test kalitlari bo‘yicha olingan javoblar yig‘indisini ikki guruhga (1-guruh o‘rtachadan yuqori, 2-guruh o‘rtachadan past) ajratilgan holda olingan miqdoriga asosan tadqiq qilindi. Jumladan, 1-omil bo‘lgan kommunikativ passivlikni yengishga yo‘nalganlik motsivatsiyasining shakllanganligi bilan bog‘liq savollarga berilgan javoblar (test kaliti bo‘yicha) miqdorning 15 va undan yuqori ballga ega ekanligi mazkur omil bo‘yicha respondentda o‘rtachadan yuqori ko‘rsatkichning mavjudligini yoxud 1 dan 14 ballgacha olingan javoblar miqdori esa mazkur omil bo‘yicha mazkur respondentda o‘rtachadan past darajadagi ko‘rsatkichning xarakterli ekanligidan dalolat beradi. Demak, shu tariqa barcha respondentlardan olingan ma‘lumotlar umumlashtirilib 40 nafar respondentga nisbatan darajalar bo‘yicha o‘rtacha-umumiy ko‘rsatkichlar miqdori belgilanadi va tadqiq qilinadi.

Ikkinchi omil (kommunikativ mavhumlikni muvofiqlashtirishga yo‘nalganlik) bo‘yicha maksimal ballar miqdori 21 ball bo‘lib, shundan 11 va undan yuqori ball o‘rtachadan yuqori, 1 balldan 10 ballgacha esa o‘rtachadan past darajani ko‘rsatadi.

Uchinchi omil (kommunikativ konformizmga yo‘nalganlik) ko‘rsatkichlari bo‘yicha eng yuqori ball 15 ballni tashkil etgan holda o‘rtachadan yuqori 9-15 ballni, o‘rtachadan quyi esa 1-8 ballni tashkil etishi bilan xarakterlanadi.

To‘rtinchi omil (o‘z mavqeyini oshirishga yo‘nalganlik) ko‘rsatkichlarini baholashda 1-10 ball o‘rtachadan past va shu bilan birga 11-20 ball o‘rtachadan yuqori ko‘rsatkich sifatida tahlil qilish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Metodikaning beshinchi shkalasidagi (kommunikativ nomutanosiblikni yengishga yo‘nalganlik) omili bo‘yicha o‘rtachadan yuqori 15-28 ball bilan o‘rtachadan quyi ko‘rsatkich miqdori esa 1-14 ball bilan belgilanadi va baxolanadi. Metodikaning so‘nggi oltinchi omili (kommunikativ frustratsiyani yengishga yo‘nalganlik) ko‘rsatkichlari miqdori belgilanganda o‘rtachadan quyi ko‘rsatkichni 1-14 ball bilan, o‘rtachadan yuqori ko‘rsatkichni esa 15-29 ball bilan baxolash orqali tadqiqot maqsadiga mos tahlillar olib boriladi.

1-jadval.

Tibbiyot xodimlarining ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining namoyon bo‘lish xususiyatlari (n=40)

№	Omillar	O‘rtachadan yuqori (% hisobida)	O‘rtachadan past (% hisobida)
1	Kommunikativ-passivlikni yengishga yo‘nalganlik	39.1	60.9
2	Kommunikativ mavhumlikni muvofiqlashtirishga yo‘nalganlik	22.3	73.7
3	Kommunikativ konformizmga yo‘nalganlik	69.2	30.8
4	O‘z mavqeyini oshirishga yo‘nalganlik	76.3	23.7
5	Kommunikativ nomutanosiblikni yengishga yo‘nalganlik	45.5	54.5
6	Kommunikativ frustratsiyani yengishga yo‘nalganlik	52.8	47.2

Yana shuni alohida ta’kidlash joizki, yuqoridagi mezonlar asosida har bir respondentdan olingan ma’lumot 40 nafar respondentning umumiy soniga nisbatan ham taqsimlanib har bir omil uchun o’rtacha-umumiy miqdordagi o’rinlar va xarakterli jihatlarga alohida e’tibor qaratilgan holda muayyan darajadagi ijtimoiy-psixologik taxlillar olib boriladi. Mazkur metodikadan olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

Endi bevosita jadvalda keltirilgan raqamlar tahliliga o’tamiz. Mazkur jadvalda ijtimoiy-psixologik kompetentlikning kommunikativ omillarini shifokorlar kasbiy faoliyatida namoyon bo’lishidagi o’ziga xos differensial xususiyatlari aks etgan. Xususan, tibbiyot xodimlari psixologlarining 69,2%ida «kommunikativ konformizm (moslashuvchanlik)», 69,2%ida «o’z mavqeyini oshirishga yo’nalganlik», 52,8%ida «kommunikativ frustratsiyani yengishga» 39,1%ida «kommunikativ passivlikni yengishga yo’nalganlik»ning rivojlanganligi kuzatilgan. Kommunikativ omillarning qolgan ko’rsatkichlari, ya’ni «kommunikativ mavhumlikni muvofiqlashtirish», «kommunikativ nomutanosiblikni yengishga yo’nalganlik» bo’yicha ahamiyatli darajadagi natijalar kuzatilmagan.

Tadqiqotimiz doirasida ahamiyatli natija ko’rsatgan «kommunikativ konformizm (moslashuvchanlik)ga yo’nalganlik» omili aslida shaxsning boshqalarni fikr-mulohazalariga to’liq qo’shilishini nazarda tutadi. Bizga ma’lumki, shaxslararo munosabatlarga shaxsning kommunikativ moslashishi suhbatdoshiga yon berish yoki uni chin dildan ijtimoiy qo’llab-quvvatlash asosida kechadi. Buni «inson – inson» munosabatlari tizimida «ijtimoiy kutuvlar»ga moslashish hamda guruhviy qadriyatlarini ustun bilish xususiyati bilan bog’lab tushuntirish mumkin. Biz mazkur omilni kasbiy nizolarni oldini olish ko’nikmasini rivojlantirish uchun ijtimoiy-psixologik kompetentlikni namoyon bo’lishiga ta’sir etuvchi mezon sifatida ko’rib chiqar ekanmiz, shifokorlar faoliyatining o’ziga xos tomonlariga e’tibor qaratmasak bo’lmaydi. Tibbiyot xodimlari psixologlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi hamkasblar jamoasi bilan muloqotidagi o’ziga xoslikda namoyon bo’ladi. Ularning kasbiy faoliyatida kommunikativ moslashuvchanlikka yo’nalganlikni kuzatilishi xodimlarga ta’sir etishda optimal usullarni tanlay olish, kasbiy nizolardan qochish, shaxslararo munosabatlardagi qarama-qarshiliklarni muvofiqlashtirishda muhim o’ringa ega. Biroq, tibbiyot xodimlari psixologi faoliyatiga kommunikativ moslashuvchanlikning mutloq dominant shaklda ta’sir etishi ijtimoiy-psixologik kompetentlikni shakllanishiga teskari ta’sir etishi ham mumkin. Shu boisdan, ularning psixologik savodxonlik darajasini oshirib, kommunikativ ko’nikmalarni rivojlantirib borish va eng asosiysi o’ziga adekvat baho hamda pedagogik jamoda har bir mutaxassisning ijtimoiy mavqeyini tan olinishini ta’minlashga erishish muhimdir.

Xulosa. Mavzu yuzasidan o’rganilgan pedagogik-psixologik manbalar tahlili asosida quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

Kasbiy kompetentlik muammosining qator omillari, jihatlari tadqiq etilganligiga qaramay uning rivojlanish qonuniyatlarini ochib beruvchi izlanishlar yetarli darajada emas.

Shaxs kasbiy faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning namoyon bo’lishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar professional mahorat darajasini takomillashuviga ta’sir etadi. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib aytish mumkinki, har qanday kasbiy kompetentlik zamirida eng avvalo ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillari yotadi. Zero mazkur omillarsiz kasbiy kompetentlik yetarli darajada rivojlanmaydi. Bu esa har qanday namoyon bo’luvchi ijtimoiy-psixologik kompetentlik mezonlarini ulardagi bevosita shakllanuvchi kasbiy kompetentlikni rivojlantiruvchi omil sifatidagi istiqbollarni belgilashda hamda bu borada olib boriladigan ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirishda muhim o’rin tutadi.

Adabiyotlar:

1. Abdullayeva Sh.X. Pedagog professional kompetentligini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari. (DSc) Avtoreferat. – Toshkent, 2019. – 61 b.
2. Абрамова Г.С. Юдич Ю.А. Психология в медицине. – М., 1998. – 222 с.
3. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта // Вопросы Психологии № 1. – М., 1995.– С. 111-131.
4. Баратов Ш.П. Социально-психологические основы создания психологической службы в Узбекистане: Автореф. дис. докт. психол. наук. – Ташкент, 1998. – С. 37.
5. Бодалева А.А. Психология межличностного познания. – М.: Педагогика, 198. – 244 с.
6. Зеер Э.Ф., Романцев Г.М. Личностно-ориентированное профессиональное образование // Педагогика. № 3. – М., 2002. – С. 16-21.
7. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Изд-во Смисл, 1997. – 365 с.

UDK 159.92.4:316.6

*Islamova Dilafruz Bustanovna,
Samarqand davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
islamovadilafruz9@gmail.com*

MEHRIBONLIK UYIDAGI QIZLARNING IJTIMOY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARINI EMPIRIK O‘RGANISH NATIJALARI TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari (qizlar)ning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun ijtimoiy – psixologik va ma’naviy – tarbiyaviy sharoitlarini yaratishning muhim shartlarini aniqlash ularni tutingan oilalarga va mustaqil hayotga tayyorlashga to‘sqinlik qilayotgan omillarni aniqlash va bartaraf etish yo‘llari - muvaffaqiyatga erishishda qizlarga xos bo‘lgan ichki fazilatlar (ibo, hayo, did, farosat, ma’naviy-axloqiy shakllanganlik, jamiyatda amaldagi qadriyat va me’yorlarga amal qilish) muhimligini ochib berdik va orzu – istak, bilim, malaka - mahorat va harakat bilan muvaffaqiyatga erishish mumkinligini yaqqol hayotiy misollarga tayanib asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: ziddiyat, gender, identifikator, kompetensiya, repertuar, psixik hodisa, psixologik moslashuv, Faoliyat - faollik, ish – mehnat - xulq, ko‘nikma, ijtimoiy kompetensiya, korreksiya, tutingan oila, ota-ona, korporativ, individual, trening.

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ВОЗМОЖНОСТЕЙ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ДЕВОЧЕК В ДЕТСКОМ ДОМЕ

Аннотация. В данной статье рассмотрены важные условия создания социально-психологических и духовно-воспитательных условий для развития социальных компетенций детей из детского дома (девочек), пути выявления и устранения факторов, мешающих их подготовке к семье и воспитанию. Чтобы девушки были успешными в самостоятельной жизни, мы раскрыли важность внутренних качеств (характер, скромность, вкус, пронциательность, духовно-нравственное формирование, следование ценностям и нормам, реализуемым в обществе) и достижения успеха при наличии желания, стремления, знания, умения и старания на основе ярких жизненных примеров.

Ключевые слова: конфликт, гендер, идентичность, компетентность, репертуар, психический феномен, психологическая адаптация, деятельность, работа – труд – поведение, умение, социальная компетентность, коррекция, семейная, родительская, корпоративная, индивидуальная, тренинг.

ANALYSIS OF THE RESULTS OF THE EMPIRICAL STUDY OF THE POSSIBILITIES OF DEVELOPING THE SOCIAL COMPETENCES OF GIRLS IN THE ORPHANAGE HOME

Abstract. In this article, the important conditions for creating social-psychological and spiritual-educational conditions for the development of social competences of foster children (girls) of the orphanage, ways to identify and eliminate the factors that prevent them from being prepared for families and independent life - for girls to achieve success. We revealed the importance of inherent internal qualities (modesty, taste, insight, spiritual and moral formation, adherence to values and standards in practice in society) and clearly demonstrated that success can be achieved with desire, knowledge, skill and effort based on real life examples.

Key words: conflict, gender, identity, competence, repertoire, mental phenomenon, psychological adaptation, activity, work -behavior, skill, social competence, correction, family, parental, corporate, individual, training.

Kirish. Jahon ta’lim tizimida tutingan oilalar va bolalar o‘zaro psixologik moslashuvining ijtimoiy-etnik xususiyatlarini o‘rganishning samarali ijtimoiy-psixologik usullari ta’lim jarayoniga keng ko‘lamda tatbiq etilmoqda. «Bugungi kunga kelib dunyoda 140 million bola ota-onasidan biri yoki ikkalasidan ayrilgan. Har 2,2 soniyada bola ota-onasini yo‘qotadi. Har kuni yana 5760 nafar bola yetim qolmoqda» [1]. Rivojlangan mamlakatlarda har bir yetim bola o‘zini baxtli, sog‘lom, xavfsiz va eng muhimi, sevilgan his qilishlari uchun World Orphans, Worldwide Orphans, Orphans International Worldwide, SOS Children’s VillaGES [2], kabi

tashkilotlar tomonidan bolalar psixologik moslashuvining tarbiyaviy asoslari, yetim va ota-ona qaramogʻisiz qolgan bolalar ijtimoiy integratsiyalashuviga oid ilmiy-nazariy, amaliy-fundamental loyihalar oʻtkazilib kelinmoqda. Respublikamizda “Ota-ona qaramogʻidan qolgan bolalarni oilaga joylashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri boʻlib, har bir bolaga koʻrsatilayotgan mehr-eʻtibor, gʻamxoʻrlik ertangi kelajak uchun mustahkam poydevor boʻlib xizmat qilishi isbot talab qilmas haqiqatdir” [3; b. 10]. Bu borada respublikamizda ota-ona qaramogʻisiz qolgan bolalarni ijtimoiy himoyasiga boʻlgan eʻtibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Ota-ona qaramogʻisiz qolgan qizlarning hayotga toʻla-toʻkis ijtimoiylashuvlarini kuchaytirish, psixologik moslashuvining ijtimoiy etnik xususiyatlarini yanada mustahkamlash uchun mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari (qizlar)ning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun ijtimoiy – psixologik va maʼnaviy – tarbiyaviy sharoitlarini yaratishning muhim shartlarini aniqlash maqsadida Samarqand shahri va Qashqadaryo viloyatidagi mehribonlik uylari qizlar guruhi bilan (2018-yil sentyabrdan 2020-yil may oyigacha, formativ eksperiment 2020-yil mart-may oylarigacha) tadqiqot oʻtkazildi, 2 soatdan davom etgan 24 ta dars oʻtkazildi.

Prognoz (Taxmin). Tadqiqotimiz uchun biz quyidagilarni taxmin qildik:

a) mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari quyidagilarga moyil:

- ziddiyat;
- buzilgan gender identifikatori;
- ziddiyatning past malakasi;
- kundalik oʻzaro rollarning qisqartirilgan repertuari;

b) mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yoʻnaltirilgan shart-sharoitlarni yaxshilash uchun quyidagilar zarur:

- kattalar uchun maʼlumotnoma;
- guruhda ishlash usulidan foydalanish;
- eksperimental guruhdagi qulay psixologik iqlim.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot natijalariga erishish uchun ishtirokchilarni muntazam kuzatish va suhbatlashib toʻgʻri yoʻnaltirish usuli tanlandi. Tadqiqot davomida kuzatuvimiz tahlillari va qoʻlga kiritilgan yechimlar natijalarning ishonchliligini taʼminlaydi. Qiz bolalar oʻz harakatlarining ilmiy maqsadda kuzatilayotganligini bilishmagan, ular uchun atrof-muhit tabiiyligini saqlagan, demak, hatti-harakatlar toʻgʻridan-toʻgʻri amalga oshirilgan. Qizlar hatti-harakatlari va oʻzaro munosabatlarining 2 ta bloki kuzatildi:

- qizlarning bir-biriga boʻlgan munosabatlari;
- qizlarga xos xulq-atvor koʻrinishi va tashqi koʻrinishidagi ayollik ifodalari.

Shuningdek, shakllantiruvchi eksperimentdan oldin va keyin tarbiyalanuvchi qizlar ijtimoiy kompetensiyalarining rivojlanish darajasi toʻgʻrisida ekspert xulosasiga ega boʻlish maqsadida mehribonlik uyi koʻngillilari va oʻqituvchilari bilan suhbatlar oʻtkazildi. Rasmiy eksperimentdan oldin ham uchrashuvlar oʻtkazildi, bu esa bizning keyingi ishimizni davom ettirgan oʻqituvchilar jamoasi va guruh oʻquvchilari bilan tanishish imkonini berdi. Soʻngra respondentlar haqida zarur fikrlar toʻplandi, uning asosida guruhda mavjud muammolar aniqlandi: yuqori tajovuzkorlik, past kommunikativlik va ziddiyatli kompetensiya, oʻquvchi qizlarning oʻzaro munosabatlarda yigit bolalarga yaqinligi, muloqotga intilish va oʻzaro yordamning yoʻqligi kuzatildi. Shularga tayanib, qizlar bilan aloqa oʻrnatildi, natijada ular bilan samarali ishlash uchun ishonchli muhit yaratildi. Undan keyin belgilangan maqsadni amalga oshirish uchun dastur ishlab chiqildi va rasmiy tajriba oʻtkazildi. Biz ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish, guruhdagi (xonadagi) psixologik iqlimni yaxshilash, ziddiyatli vaziyatlar darajasini pasaytirish va oʻzaro taʼsir repertuarini boyitish ustida ishladik. Bu oʻquvchilarni muloqotning yangi shakllari bilan taʼminlash, kundalik vaziyatlarda ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish uchun sharoit yaratish orqali amalga oshirildi: ovqat tayyorlash, choy ichish, vazifalarni taqsimlash, kundalik ishlarni oʻz vaqtida amalga oshirish, oʻzaro maslahat va boshqalar. Qizlarning jamoa ishlariga yordam berishga, boshqalarga yaxshilik qilishga qaratilgan harakatlari sodir boʻladigan voqealarga boy vaziyatlarni yaratish muhim edi. Hayot haqidagi maxsus tashkil etilgan suhbatlar nafaqat qizlarning tasavvur doiralarini kengaytirishga imkon berdi, balki ijtimoiy rollar, qizlarning hayotdagi oʻrni, vazifalari, burchlari haqida ham mazmunli tushunchalarni shakllantirishga xizmat qildi. Shakllantiruvchi tajriba yakunida tadqiqotimizning dastlabki natijalari bilan oldingi nazorat maʼlumotlari va oʻqituvchilarning ekspert xulosalari oʻrtasida taqqoslangan psixologik tahlillar amalga oshirildi. Tajriba guruhi oʻquvchilarining shakllantiruvchi tajribadan oldingi va keyingi kuzatish natijalari quyidagicha namoyon boʻldi. Kuzatishlar va ekspert baholariga koʻra, oʻquvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning dastlabki darajasi past edi.

O'qituvchilarning baholariga ko'ra, o'quvchi qizlar ko'proq kundalik yashash tarzi, o'zaro munosabat – muloqotlari, yurish – turishi, narsa, hodisa va mehnatga bo'lgan munosabatlarida yigitlarga o'xshab ketganidan shikoyat qilishardi. Va haqiqatan ham, qizlar ko'ylaklar, yubkalar kiyishga majbur qilinmagan, sevimli poyabzali - bu krossovkalar va boshqa shunga o'xshashlar bo'lgan. Qisqa sochlar, tartibsiz yigitlarga xos ko'rinishlar. O'quvchi qizlarni qizlarga xos iboli, hayoli ko'rinishda, milliy va zamonaviy kiyinganlarini faqat bayramda ko'rish mumkin edi, keyin esa ular yana oldingi «tartibda» ko'rinishga majbur bo'lishardi.

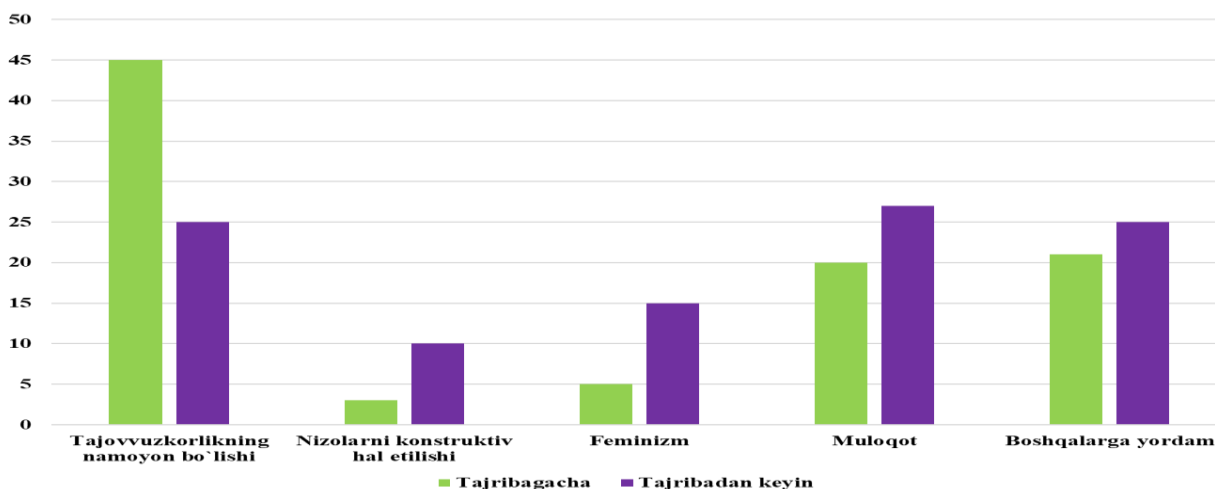
Xuddi shunday o'g'il bolalarga xoslik o'quvchilarning xatti-harakatlari va munosabatlarida ham ochiqroq kuzatilar edi. Mehribonlik uyining boshqa tarbiyalanuvchilariga tez-tez qo'pol so'zlar aytib murojaat qilish, qaysarlik, bo'ysunmaslik, hurmatsiz xatti-harakatlar ifodasi shular jumlasidandir. Bunday o'z «men»ini himoya qilish yoki e'tiborni jalb qilish uchun og'zaki va og'zaki bo'lmagan shakldagi tajovuzkor ko'rinishlar, bu ijtimoiy kompetensiyaning past darajasini tasdiqlaydi. O'qituvchilar va ko'ngillilar bilan bo'lib o'tgan suhbatda kuzatishlarimiz o'z tasdig'ini topdi. Ular, shuningdek, qizlarda fikrlashning past darajasi, kelajak istiqbollari haqida o'ylamaslik, motivatsiyaning uzoqqa yo'nalmaganligi, nizolarni konstruktiv hal qila olmaslik holatlari muntazam ifodalanib turishini ta'kidlab o'tish o'rinli.

Biz «Kim muvaffaqiyatli qizga aylanadi?» mavzusidagi birinchi fikrimizni boshladik. Maqsadimiz – «Qiz va muvaffaqiyatli ota-ona», «Yaxshi ona obrazi»ni shakllantirish edi. Qizlarning javoblari juda nochor va monoton edi. Ularda muvaffaqiyatli qizni tushunish go'zallik va pulning ajralmas tushunchalari sifatida ifodalandi. Shundan so'ng darhol savol tug'ildi: «Qanday qilib go'zal va boy bo'lish mumkin?». Yuzlarda soqov savol tug'ildi, javoblardan shunday tug'ilish kerakmi yoki muvaffaqiyatli turmush qurish natijalari va hokazo. Ularda to'g'ri javobning tayini yo'q edi. Hamma narsaga xohish va harakat (mehnat) bilan erishish mumkin, degan bitta javob yo'q edi. Shunda ko'plab savollar tug'ildi: «Muvaffaqiyatli qizlar qanday kasblarni tanlaydilar? Uning xarakteri, qiziqishlari va hokazolar aslida qanday bo'lishi kerak? Keyin qizlarga bir nechta haqiqatlarni to'qnashtirish va ularning nuqtai nazarining to'g'riligiga shubha qilish uchun bu masala bo'yicha boshqa nuqtai nazar taqdim etildi. Axir, muvaffaqiyat ularga bog'liq emasligini ongandan olib tashlash, shuningdek, ularda ushbu mavzu bo'yicha fikr yuritish istagi paydo bo'lishiga umid qilib, muvaffaqiyatning tug'maligiga shubha bilan qarash, mutlaqo ishonmaslik kerakligi aytib o'tildi. Muvaffaqiyatning mavjudligini va muvaffaqiyatli va baxtli qizning qiyofasi na tug'ma fazilatlariga, na hozirgi moddiy va ijtimoiy mavqega asoslanmaganligini yetkazish kerak edi. Biz qizlarga muvaffaqiyatga erishishda qizlarga xos ichki fazilatlar (ibo, hayo, did, farosat, ma'naviy-axloqiy shakllanganlik, jamiyatda amaldagi qadriyat va me'yorlarga amal qilish) muhimligini ochib berdik va orzu – istak, bilim, malaka - mahorat va harakat bilan muvaffaqiyatga erishish mumkinligini yaqqol hayotiy misollarga tayanib asoslab berdik, kundalik imkoniyatlarni ochib berish uchun biz oiladagi pishirish, ovqatlanish, tozalikka rioya qilish, tarbiyaviy ishlar, dam olish bilan bog'liq va boshqa barcha narsalar ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratadi deb taxmin qildik. Bu qizlarga boshlang'ich uy-ro'zg'or ko'nikmalarini va onalik rollarini o'zlashtirishga yordam beradi, chunki bolalar uyida oshpazlar ovqat pishirishi sababli yoki bolalar oilaviy muhitda yashamayotganliklari uchun ular bundan mahrumdirlar. Pishirish va keyin ovqatlanish jarayonida qizlar bir-biri bilan bevosita aloqada bo'lishadi va natijada tayyorlangan taomning muvaffaqiyati ularning hamkorlik sifatiga bog'liq bo'ladi. Choy quyish, uni uzatish ham odob-axloq qoidalarini o'rganishning yaxshi usuli hisoblanadi, chunki qizlar stolda o'zlarini tuta bilishi kerak. Bundan tashqari, muloqot qilish, mehmonlarni taklif qilish va o'zaro suhbat jarayonida qizlar o'zaro munosabatlarning yangi shakllarini o'rganadilar. Jarayonda hamma ishtirok etishiga qaramay, alohida lavozim - oshxonadagi butun jarayon uchun mas'ul bo'lgan «oshpaz» bo'ladi, rol har safar o'zgarib turadi, shunda hamma mas'uliyatni his qilishi va o'zini o'zi qadrlashga intilish yuzaga keladi. Bunday tarbiyaviy jarayon qizlarda bir qator qizlarga xos sifat va fazilatlarini tarbiyalanishiga yordam beradi, ularda oila hayoti va keyingi hayotlari uchun mas'uliyat hamda javobgarlik tuyg'usini oshiradi, albatta. O'zaro munosabatlarni yaratishda muhim narsa samarali muloqot qobiliyatlarining mavjudligidir. Mehribonlik uyining muammosi majburiy aloqadir, bu ko'pincha mojaroning sababidir. Axir, bola, u doimo jamoada bo'lishiga qaramay, odatda o'zini keraksiz, hech kimga foydasi tegmaydigandek his qiladi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, aloqa o'rnatishga qodir emasligi sababli, bola ko'pincha e'tiborni jalb qilish uchun tajovuzkor hatti-harakatlardan foydalanadi. Yuqori sifatli o'zaro ta'sirni rivojlantirish uchun muloqotning yangi shakllarini o'zlashtirish kerak. Biz o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari – ertak, doston, maqol va hikmatlardan, shuningdek, o'zbek qizlari hayotini, oila hayoti va o'zbek halqi turmush tarzini aks ettiruvchi filmlarni muhokama qilishni tanladik, chunki suhbat psixologik travmadan qochish uchun shaxsiy va samimiy bo'lmaydi, lekin ayni paytda hamma uchun qiziqarli va

tushunarli bo‘ladi. Bunday munozaralar jarayonida dunyoqarashning kengayishi, o‘z «men»ini tushunish, tanqidni idrok etish, bayonotlarni o‘z shaxsiyatidan alohida idrok etish, murosaga kelish, suhbatdoshlarini eshitish va tinglash, hamdardlik bildirish, birovning fikrini to‘g‘ri ifoda etish qobiliyati mavjud bo‘lishi kerakligini taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda “Tutingan oilalar bilan amaliy munosabatlar doirasida Qur‘oni Karim va Hadislardagi ezgulikka yo‘nalgan tarbiyaviy g‘oyalardan o‘rinli foydalanish shaxsni shakllantirishda muhim vositaga va harakatlantiruvchi kuchga aylanadi. Iymon va faollik tushunchasi harakat, xulq regulyatori vazifasini bajaradi”[4]. Shuningdek, o‘zbeklar oila hayoti va qadriyatlarini bog‘liq filmlarni tomosha qilish bizga do‘st, ona, opa-singil va umuman oila institutining rolini muhokama qilish imkoniyatini beradi, chunki mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari ijtimoiy rollar haqida noto‘g‘ri tasavvurga ega. Ijobiy oilaviy tajribalar qizlarni hayotda to‘g‘ri yo‘nalish olishlariga yaqindan yordam beradi. Katta yoshdagi qizlarni ularning iltimosiga binoan kasbga yo‘naltirish bo‘yicha ishlar olib borildi, bu yosh qizlarda faol qiziqish uyg‘otdi. Bu mavjud resurslarni tan olish va rivojlantirish bo‘yicha ishlarga o‘tildi, chunki bolalarning salohiyatini rivojlantirish ustida ishlash hozirgi kunning muhim vazifalaridandir. Korporativ va individual treninglar orqali o‘quvchilar kasblar va o‘zlaridagi mavjud imkoniyatlar bilan tanishdilar. Bu ishda eng muhimi, qizlar uchun barcha imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatish hamda ularning ijobiy fazilatlarini rivojlantirish edi. Bu har kimga o‘zi haqida ko‘proq ijobiy narsalarni o‘rganishga, qizlarning o‘zini o‘zi anglashi va qadrlashiga yordam berdi. Bunday tarbiyaviy tadbirlar natijasida guruhlardagi psixologik iqlim sezilarli darajada optimallashtirildi.

Guruhda ishlash uchun biz quyidagi mavzularga e‘tibor qaratdik: «Men kimman? Men o‘zim haqimda nimalarni bilaman?», «Men o‘zimga o‘z ko‘zim bilan qaraganda va boshqalarning nazarida», «Qiz bolaga xos ma‘naviyat – ibo, hayo, yurish-turish, muomala-munosabat me‘yorlariga amal qilish». «Men qila olaman...», «Odamlarning his-tuyg‘ulari va ularning xulq-atvori», «Uyatchanlik va o‘ziga ishonchsizlik», «G‘azab», «G‘azab va tajovuz», «His-tuyg‘ularni qanday boshqarish kerak?», «Biz bir oilamiz», «Ijtimoiy tarmoqlar – undan nimalarni o‘rganish mumkin», «Mening – bizning jamiyatdagi o‘rnimiz», «Men oila qurganda yoki ona bo‘lganda qanday sifat va fazilatlarga ega bo‘lishim kerak» va boshqalar. Mashg‘ulot o‘yinlari, estafeta poygalari, o‘quvchilarga nafaqat o‘zlarini va boshqalarni yaxshiroq bilish, balki qizlar o‘rtasida bir-birlari bilan yaqinroq bo‘lish imkonini beradigan tadbirlar o‘tkazildi. Biz oilaga yaqin munosabatlarni o‘rnatishga, hamkorlik va o‘zaro yordam ustunlik qiladigan «uy» tuyg‘usini yaratishga muvaffaq bo‘ldik. Masalan, o‘quvchilar kichik guruh uchun ertaklar oqshomini uyushtirgandan so‘ng, aniq o‘zgarishlarni sezish mumkin edi: kichiklarga nisbatan hurmatli munosabat paydo bo‘la boshladi, ular o‘zlarining mas‘uliyatini va yordam berish istagini his qilishdi. O‘quvchilar o‘tgan oqshomdagi yoqimli taassurotlari bilan bir necha bor o‘rtoqlashdilar, ular yordam berish yoki shunchaki yigitlar bilan o‘ynash uchun yosh guruhga muntazam ravishda borishni boshladilar.

Ana shunday maqsadli tadbir va mashg‘ulotlar o‘tkazilganidan so‘ng tajribadan oldingi va keyingi natijalarni baholashdagi o‘qituvchilar va ko‘ngillilarning ekspert xulosalari hamda ishtirokchilarning kuzatishi asosida quyidagi xulosalar chiqarildi.(1-rasm)

1-rasm - Tajriba guruhidagi o‘zgarish natijalari

Natija. Tajriba guruhi qizlarida o‘zaro mojarolar kamayib, ular o‘rtasida bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat, bir – birini qo‘llab – quvvatlash va qadrlash, o‘zaro maslahatli ish yuritish kuchayganligi kuzatildi. Agar ilgari ular o‘zlari uchun yoqimsiz bo‘lgan boshqa odamga nisbatan keskin gapira olsalar, endi ular bu nafaqat yomon odat, balki shu tarzda odamni qattiq xafa qilishlari mumkinligini tushundilar. Ular orasida yanada yuksakroq do‘stona munosabat shakllandi, bu esa qizlarning yangi uchrashuvlarni kutishlari, eski tanishlarini mamnuniyat bilan kutib olishlari va eng muhimi, begonalarga tajovuzkorlik va begonalashmasdan munosabatda bo‘lishganlari o‘qituvchilar va ko‘ngillilar tomonidan yaqqol sezilganligi alohida qayd etib o‘tildi. Tajribalardan keyin qizlar uchun o‘z his-tuyg‘ularini tushunish va ifoda etish osonroq bo‘ldi, bu esa aks ettirish va empatiyaning rivojlanishini ko‘rsatdi. Muammoga doir tajribadan oldin qizlar uchun boshqa odamlarning his-tuyg‘ularini, film qahramonlarini aniqlash qiyin edi, endi ular o‘zlari nimani his qilayotgani haqida aniq gapirishga harakat qildilar. Agar ilgari munozarani tashkil etishga urinish mojaro bilan yakunlangan bo‘lsa, endi qizlar sabr bilan bir-birlarini tinglaydigan va eng muhimi, agar fikrlar bir-biriga mos kelmasa, ular tajovuzkorlik qilmasdan bir birlarini ayab o‘z fikrlarini ifoda etishga harakat qildilar. Muammoni o‘rganishga doir maxsus kurs oxirida qizlarga «Muvaffaqiyatli va omadli qiz kim?» degan savol bilan murojaat qilganimizda, ular javob variantlari go‘zallik va boylik bilan tugamasligini, avvalo qizlarga xos sifat va fazilatlarini egallash, umuminsoniy va milliy qadriyatlarini bilish va ularga amal qilish, bilimlilik, tarbiyalanganlik, zarur malaka va mahoratga ega bo‘lish, o‘zaro hurmat, qadr-qimmatni bilish, mehribonlik va boshqalar eng muhim omillar ekanligini e‘tirof etdilar. Muvaffaqiyat faqat tug‘ma ekanligi haqidagi fikr yoki omad kulib boqsa, bu o‘zgaruvchan ko‘rsatkich, bu hamma uchun har xil va bunga erishish mumkin degan tushunchaning mavjudligi yo‘qoldi. Qizlarning har biri, albatta, muvaffaqiyatli va omadli qiz bo‘lishini aytib, bu tasavvurida qanday ko‘rinishini, eng muhimi, buning uchun nimalar qilishi va qaday fazilatlariga ega bo‘lishini hamda ishni nimadan boshlashi kerakligini aytib o‘tdilar.

Ushbu kuzatishlar bizga yangi muloqot shakli o‘zaro ta’sir repertuarini boyitdi, nafaqat kundalik ko‘nikmalarni, balki uyda yoki odamlar orasida o‘zini tutish qoida va me’yorlarni ham o‘zlashtirishga sabab bo‘ldi, degan xulosaga kelishga imkon berdi, bu esa ijtimoiy kompetensiyalar darajasining o‘shishidan dalolat beradi. Qizlar tashqi ko‘rinishlariga alohida e’tibor berishdi. Ular ehtiyotkorlik bilan ust-bosh kiyimlarni tanlashda, kosmetika, zargarlik buyumlaridan foydalanishga e’tiborli bo‘la boshladilar. Xulq-atvor va harakatlar nozik va yumshoqroq, ayollarga xos bo‘ldi. Darhaqiqat, avvallari ko‘pincha qizlar o‘zlarini juda ochiq va hatto tajovuzkor ko‘rsatishga intilar, haddan tashqari jinsiy aloqaga moyillik kuzatildilar. Psixokorreksion – rivojlantiruvchi mashg‘ulotlardan keyin o‘quvchilar o‘zlarining ayollik belgilarini behayolik bilan emas, kamtarlik, ibo – hayolilik bilan namoyon qiladigan bo‘ldilar.

Xulosa:

- ijtimoiy kompetensiya – bu insonning jamiyat va o‘zi haqidagi bilimlar tizimini, munosabatlarda namoyon bo‘ladigan ijtimoiy xulq-atvor ko‘nikmalarini va shaxsiy fazilatlarini, uning motivatsiyasini, qadriyat yo‘nalishlarini o‘z ichiga olgan integral shaxsiy ta’lim va tarbiyaviy, ijtimoiy ahamiyatga ega maqsadlarga erishish va muammolarni hal qilish uchun tashqi resurslardir;

- o‘smirlik – shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishning eng muhim davri, chunki bu davrda dunyoning zamonaviy manzarasi shakllanadi. Shaxsning to‘liq hayotini tartibga solishning asosiy va eng muhim mexanizmlarini shakllantirish amalga oshiriladi: o‘z-o‘zini anglash, o‘zini o‘zi baholash, aks ettirish, axloqiy me’yorlar va qadriyatlarini interiorizatsiya qilish, hayotning zaruriy ma’nosi uchun intensiv izlanish yuzaga keladi. O‘z taqdirini o‘zi belgilashga psixologik tayyorlikni ta’minlaydigan yangi shakllanishlar yaratiladi, natijada ijtimoiy kompetensiya uchun muhim davr boshlanadi;

- mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishning asosiy usullari va yondashuvlarini tahlil qilib, biz ijtimoiy kompetensiyalarni o‘zlashtirish imkoniyatlarini ochib beradigan guruh ish shaklini tanladik, bu bizga zaruriy o‘zaro ta’sirni va bunday muhim qobiliyatlarni rivojlantirishga kirishni ta’minladi. Ijtimoiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari: aks ettirish, motivatsiya, tushunib – anglash, konstruktiv muloqot qobiliyati, o‘zini o‘zi nazorat qilish, o‘zini o‘zi takomillashtirish, o‘zini o‘zi baholash va boshqalar;

- ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha bir qator psixokorreksion – rivojlantiruvchi dasturlar ishlab chiqildi va o‘tkazildi. Shakllantiruvchi eksperiment yakunlanib, natijalar umumlashtirilgach, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar mavjudligi aniqlandi. Shunday qilib nazorat guruhi va tajriba guruhi bo‘yicha olingan ma’lumotlarni qiyosiy taqqoslash

orqali oilaviy bolalar uyi, tutingan ota-onalar, o‘qituvchi va tarbiyachilar uchun uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilganligi muhim ekanligini e’tirof etishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. almustafa.pk/zodonaions/support-the-orphan-children/gclid
2. <https://impactful.ninja/best-charities-for-helping-orphans>
3. Islamova D.B. Tutingan bolalar bilan olib borilishi lozim bo‘lgan amaliy ishlarning ijtimoiy psixologik mazmuni // Дата публикации 2022 Журнал Bola va zamon // Научно- популярный журнал детской и возрастной консультации. г.Ташкент Том 1 Страницы 10-12 Издатель Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazi, “Sen Yolg‘iz Emassan” Respublika bolalar jamoatchilik jamg‘armasi. Nashr O‘zbekiston matbuot va axborot agentligida ro‘yxatdan o‘tgan.
4. Islamova D.B. Оила тарбиясида фарзандига айтиш мумкин бўлмаган иборалар // Журнал Хоразм маъмун академияси ахборотномаси //2022-10/4 Вестник Хорезмской академии Маъмуна <http://mamun.uz/uz/page/56>. Том 2 Номер 10\4 Страницы 139-143

UDK 159.9:316.6:008-053.81

Mamatova Nafisaxon Ro'ziboyevna,
ADU Umumiy psixologiya kafedrası doktoranti
mnafigaxon@inbox.ru

YOSHLARNING OILAVIY MUNOSABATLARGA USTANOVKASINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada yoshlarda reproduktiv ustanovkalarining ijtimoiy-psixologik asoslari, yoshlarning nikoh va oila kabi azaliy qadriyatlariga bo'lgan munosabatlarini ilmiy tadqiqot asosida aniqlangan va ularning psixologik tahlili haqida atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: aholi, yoshlar, reproduktiv xulq-atvor, reproduktiv madaniyat, yoshlar siyosati, tug'ilish, o'lim, oila, nikoh, depolyatsiya, reproduktiv ustanovka.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УСТАНОВКИ МОЛОДЁЖИ НА СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация. В статье подробно рассмотрены социально-психологические основы репродуктивной установки у молодёжи, выявление на основе научных исследований отношения молодёжи к таким древним ценностям, как брак и семья, их психологический анализ.

Ключевые слова: население, молодёжь, репродуктивное поведение, индикатор ранга, репродуктивная культура, молодёжная политика, рождаемость, смертность, семья, брак, депопуляция, репродуктивная установка.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE INSTRUCTION IN FAMILY RELATIONS OF YOUNG PEOPLE

Abstract. The article covers the socio-psychological foundations of reproductive instruction in young people, the determination of the attitudes of young people towards age-old values, such as marriage and family, on the basis of scientific research, in detail about their psychological laying.

Key words: the population, young people, reproductive behavior, color indicator, reproductive culture, birth, mortality, family, marriage, depopulation reproductive instruction.

Kirish. Oila, undagi shaxslararo munosabatlar, er-xotin va ota-ona hamda bolalar munosabatlari ko'plab tadqiqotlarning obyekti va predmeti bo'lgan. Bu borada O'zbekiston olimlarining ishlari ham diqqatga molik. Lekin bu haqda mahalliy matbuotda, Respublika "Oila" ilmiy-amaliy markazi tomonidan chop etilgan qator risola va qo'llanmalarda batafsil bayon etilganligi sababli, bu borada jahon adabiyotida keltirilgan ilmiy izlanishlarning qonuniyatlarini bayon etishga qaror qildik. Oila - ijtimoiy institutlarning eng qadimgisidir. Insoniyat boshidan kechirgan tarixiy davrlarning qanchalik turfa va murakkab bo'lishiga qaramay, ayniqsa, XIX va XX asrlarda ro'y bergan buyuk o'zgarishlar va islohotlarga dosh bera olgan ushbu maskan o'z tizimi, tarkibi va jamiyat oldida turgan majburiyatlarini bajarishi nuqtayi nazaridan sog'- omon saqlanib qolgan tuzilmadir. Oilani insonlar tashkil etgani va undagi hayot-mamotni ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tashkil qilishini hisobga oladigan bo'lsak, uni sof psixologik jarayonlar maskani ham deb atash mumkin. Har qanday istiqbol oilaning manfaatlaridan ayro tasavvur qilinmaydi. Zero, har bir inson uchun oila - bu umrning boshlanishi, barcha narsalarning muqaddimasidir. Qolaversa, har bir inson o'z baxti va saodatini eng avvalo oilasi bilan bog'laydi, ya'ni o'z uyi, oilasida baxtli bo'lgan insongina o'zini to'laqonli baxtiyor his etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Xususan, ota-onalik ustanovkalari va ularning farzand tarbiyalash uslublari muammosi rossiyalik qator izlanuvchilarning asarlarida qayd etilgan (A.E. Lichko, 1979; A.A. Bodalev, A.A. Stolin, 1989; E.G. Eydemiller, V.V. Yustitskiy, 1999). Ota onalikning eng muhim sifatlariga avvalo - proteksiya yoki farzandlarini tarbiyalash uchun sarflanadigan kuch, vaqt va e'tiborning

me’zoni, bolaning turli ehtiyojlarini qondirish darajasi, intizomga chaqirish bilan bog‘lik talablar darajasi, ta’qiqlovlar yoki bolaning xulqini jilovlash uchun ishlatiladigan sanksiyalar tizimi kiradi. Ushbu mezonlar asosida turli oilalarda ota-onalarning o‘z farzandlarini tarbiyalash uslublarini farqlash mumkin.

Empirik tadqiqot natijalari.

V.M. Karimova (1987, 1994) o‘zbek yoshlarida oila to‘g‘risidagi ijtimoiy tasavvurlar shakllanishi, o‘zbeklarning oilaviy psixologiyasining o‘ziga xos tomonlari haqida salomog‘li tadqiqot ishlarini olib borgan. Muallif tadqiqotlari davomida o‘zbek xalq og‘zaki ijodida, islom dinining muqaddas manbalarida, sharq mutafakkirlari asarlarida, taniqli pedagog va psixolog olimlar asarlarida nikoh va oila, oilaviy hayot muammolariga doir materiallarni izchil o‘rganib, psixologik tahlillari asosida bir qator ilmiy g‘oyalarni ilgari surgan. Muallifning fikricha, oilaviy-ijtimoiy tasavvurlar murakkab va ko‘p komponentli psixologik tizimlar bo‘lib, ularning tarkibiga oilaning umumiy qadriyatlar, shaxslararo munosabatlarga xos tasavvurlar, erkak va ayol fazilatlar, ularning oilaviy munosabatlardagi o‘rni va ahamiyati to‘g‘risidagi, reproduktiv tasavvurlar va boshqa ijtimoiy-psixologik tushunchalar kiradi. Oilaviy-ijtimoiy tasavvurlar asosan shaxs ijtimoiylashuvining dastlabki davridanoq shakllana boshlaydi va uning o‘zgarishida ijtimoiy-psixologik omillar, ta’lim tarbiya, oila muhiti, milliy-ma’naviy va axloqiy qadriyatlar, shaxsning muloqot muhiti va shaxsiy faolligi muhim rol o‘ynaydi. Oilaviy-ijtimoiy tasavvurlar har bir oila a’zosining bilish tizimida shakllangan ong tarkiblaridan iborat bo‘lib, shaxsning ijtimoiy va individual tajribasi sifatida uning oilaviy hayotga tayyorligini ta’minlaydi. V.M.Karimova tadqiqotlarida oilaviy ijtimoiy tasavvurlar shakllanishida bola shakllanayotgan oila va undagi o‘zaro munosabatlar xarakteri muhim ahamiyat kasb etishi, ya’ni oilaning katta yoki kichikligi, to‘liq yoki noto‘liqligi, jinsiy munosabatlar haqida va reproduktiv tasavvurlar xarakterini belgilashi va shaxsiy ijtimoiy moslashuvlar yo‘nalishida aks etishi aniqlangan. O‘zaro munosabatlar asosini tashkil etgan oila a’zolarining o‘rniga oid tasavvurlar va ularning differentsiatsiyasi o‘zining yosh, hududiy va jinsiy xususiyatlariga ega bo‘lib, ular avvalo har bir oilaning ruhiy-ma’naviy muhiti, milliy qadriyatlar, an’analar, rasm-rusumlar qanchalik saqlanib qolganligiga ham bog‘liqligi asoslangan. Muallif nikoh yoshigacha bo‘lgan yoshlar bilan oilali er-xotinlarning oilaviy ijtimoiy tasavvurlari o‘rtasidagi asosiy farqlarni psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilib, uning sabablarini ko‘rsatib o‘tgan[1].

V.V. Boykoning ilmiy tadqiqot faoliyatida ham reproduktiv xulqning psixologik xususiyatlari o‘rganildi. A.I.Antonov reproduktiv hulq to‘g‘risida shunday ma’lumotlarni beradi, “Reproduktiv hulq, reproduktiv ustanovka, bu shaxsning oilada ma’lum bir miqdorda bola tug‘ilishiga ijobiy va salbiy munosabatni belgilovchi, turli xil hatti harakatlarning o‘zaro mutanosibligi bilan shartlangan psixologik holatdir”, deb izohlaydi.[2]

Tadqiqotimizda yoshlarda reproduktiv madaniyatni rivojlanishi borasida ilmiylikka ega bo‘lgan metodikani tahlil qilishni lozim topdik.

Shefer E.S. va R.K.Belllarning “PARI”, yani “Ota-onalik munosabatlariga ustanovkani o‘rganish” metodikasi yoshlardagi oilaviy munosabatlarga qo‘yilgan ustanovkalar natijasida, keltirib chiqaruvchi oqibatlarini o‘rganishga, aniqlashga ota-onalarning (birinchi navbatda onalar) oilaviy hayotning turli tomonlariga (oilalaroli) munosabatini o‘rganish uchun mo‘ljallangan. Rossiyada texnika fanlari nomzodi T. V. Neshcheret tomonidan moslashtirilgan. PARI test anketasi oilaviy hayot va ota-onalik haqidagi 115 ta bayonotni o‘z ichiga oladi. Unda ota-onalarning bolaga va oiladagi hayotga munosabatining turli jihatlarini bilan bog‘liq 23 ta shkala mavjud bo‘lib, har bir xususiyatni aniqlash uchun 5 tadan savol bor. Ulardan 8 tasi oilaviy rollarga munosabatni tavsiflaydi va 15 tasi ota-ona va bola munosabatlariga tegishli.

Tadqiqotda o‘spirinlik yoshidagi jami 405 nafar o‘spirinlar, ulardan 350 nafari talaba qizlar va 55 nafari talaba yigitlar jalb etildi.

Olingan ma’lumotlar asosida yoshlarning ota-onalik munosabatlariga ustanovkalari jinsiga ko‘ra tahlil qilindi.

1-jadval.

Tahlil va natijalar (Analysis and results) Respondentlarning ota-onalik ustanovkalarini jinsiga ko'ra ko'rsatkichlari

Shkalalar	O'rtacha rank		Mann Uitni (U) mezon	P
	Talaba qizlar	Talaba yigitlar		
Verbalizatsiya	202.54	194.91	9180.000	-0.457
Haddan tashqari g'amxorlik	205.20	178.18	8260.000	-1.611
Oilaga g'amxo'rlik	197.37	227.58	8108.000	-1.807
Irodani bostirish	203.18	190.87	8958.000	-0.738
O'zini qurbon qilish	203.58	188.39	8821.500	-0.910
Xafa qilishdan qo'rqish	204.36	183.46	8550.500	-1.248
Oilaviy nizolar	201.62	200.74	9500.500	-0.043*
Asabiylashish	200.69	206.64	9260.000	-0.356
Haddan tashqari zo'ravonlik	205.34	177.29	8211.000	-1.671
Oiladan tashqari ta'sirlarni istisno qilish	196.31	234.25	7741.500	-2.267
Ota-onalarning oliy hokimiyati	199.30	215.40	8778.000	-0.971
Agressivlikni bostirish	201.91	198.92	9400.500	-0.179
Uy bekasi rolidan norozilik	203.70	187.62	8779.000	-0.960
Hamkorlik	203.15	191.10	8970.500	-0.021*
Bolaning faolligini rivojlantirish	197.53	226.52	8166.500	-1.737
Mojarolardan qochish	203.67	187.83	8790.500	-0.947
Turmush o'rtoqning befarqligi	202.24	189.56	8886.000	-0.764
Libidoni bostirish	198.89	217.95	8638.000	-1.136
Onaning hukmronligi	202.69	193.98	9129.000	-0.519
Bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv	205.26	177.76	8237.000	-1.642
Aloqa tenglamasi	197.50	226.74	8154.500	-1.746
Bolaning rivojlanishini tezlashtirish istagi	201.62	200.77	9502.500	-0.045*
Onaning qobilyatsizligi	203.35	186.22	8702.000	-1.026

Izoh: * $-r \leq 0,05$

Ushbu jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, o'tkazgan tajribamizda respondentlar soni 405 nafar bo'lib, "verbalizatsiya" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 202.54 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin. Ular o'rtasidagi statistik farqni o'rganish maqsadida Mann Uitni (U) mezon orqali tahlil qilganimizda "verbalizatsiya" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9180.000, ishonch ko'rsatkichi -0.457, "haddan tashqari g'amxorlik" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 205.20 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin "haddan tashqari g'amxo'rlik" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8260.000, ishonch ko'rsatkichi -1.611, "irodani bostirish" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 203.18 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin "irodani bostirish" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8958.000, ishonch ko'rsatkichi -0.738, "o'zini qurbon qilish" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 203.58 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin "o'zini qurbon qilish" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8821.500, ishonch ko'rsatkichi -0.910, "xafa qilishdan qo'rqish" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 204.36 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin. "xafa qilishdan qo'rqish" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8550.500, ishonch ko'rsatkichi -1.248, "oilaviy nizolar" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 201.62 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin "oilaviy nizolar" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9500.500, ishonch ko'rsatkichi -0.043*, "haddan tashqari zo'ravonlik" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 205.34 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin "haddan tashqari zo'ravonlik" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8211.000,

ishonch ko'rsatkichi -1.671*, “agressivlikni bostirish” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 201.91 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “agressivlikni bostirish” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9400.500, ishonch ko'rsatkichi -0.179, “uy bekasi rolidan norozilik” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 203.70 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “uy bekasi rolidan norozilik” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8779.000, ishonch ko'rsatkichi -0.960, “hamkorlik” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 203.15 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “hamkorlik” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8970.500, ishonch ko'rsatkichi -0.021*, “mojarolardan qochish” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 203.67 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “mojarolardan qochish” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8790.500, ishonch ko'rsatkichi -0.947, “turmush o'rtoqning befarqligi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 202.24 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “turmush o'rtoqning befarqligi” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8886.000, ishonch ko'rsatkichi -0.764, “onaning hukmronligi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 202.69 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “onaning hukmronligi” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8237.000, ishonch ko'rsatkichi -0.519, “bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 205.26 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9129.000, ishonch ko'rsatkichi -1.642, “bolaning rivojlanishining tezlashtirish istagi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 201.62 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “bolaning rivojlanishining tezlashtirish istagi” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9502.500, ishonch ko'rsatkichi -0.045*, “onaning qobilyatsizligi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 203.35 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “onaning qobilyatsizligi” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8702.000, ishonch ko'rsatkichi -1.026. Ushbu shkalalar bo'yicha olingan natijalar asosida talaba qizlar rank ko'rsatkichini yuqoriligini ko'rishimiz mumkin. Bunga asosiy sabab deb olimlarimizning quyidagi fikrlarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Olimlar ontogenetik taraqqiyot davrida yaxshi ona bo'lishga sabab bo'luvchi qator omillar qatorida qiz bolaning o'z onasi bilan yoshligidan boshidan kechirgan muloqot tajribasini, oilasida onaga va onalikka munosabat xususiyatlarini, o'z oilasida kichkina bolalar bilan muloqot tajribasi borligini inobatga oladilar. Bu jarayonda qizchani ona tomonidan qanday tarbiyalanganligidan tashqari, muayyan madaniy manbalar bilan tanishligi ham katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, onasidan qanday ertaklar eshitgani yoki qanday o'yinchoqlar o'ynagani bevosita uning kelajakda qanday ona bo'lishiga ta'sir etadi. Masalan, yoshligidan mexribon ona haqida eshitganlarini, ertak xolida bo'lsa ham yovuz kampirilar, yalmog'iz ayollar, o'gay onalar haqida eshitganlari bilan to'g'ri solishtirish tajribasi bor qiz o'zining istiqboldagi harakatining yo'nalishini belgilab olishi mumkin. Yoki qo'g'irchoqlarni erkalatishi, onasiday g'amxo'rlik qilishi tajriba, lekin ming afsuski, hozirgi paytda ishlab chiqarilayotgan “barbi” kabi qo'g'irchoqlar qizchalarda onalini emas, ko'proq ayollik fazilatlarini tarbiyalaydi [3].

2-jadval.

Respondentlarning ota-onalik ustanovkalarini hududiy ko'rsatkichlari

Shkalalar	O'rtacha rank ko'rsatkichi		Mann Uitni (U) mezon	p
	Qishloq	Shahar		
Verbalizatsiya	200.32	209.13	8984.000	0.601
Haddan tashqari g'amxo'rlik	202.24	196.75	9139.500	0.745
Oilaga g'amxo'rlik	200.40	208.56	9014.500	0.628
Irodani bostirish	197.80	225.32	8109.500	0.102
O'zini qurbon qilish	201.81	199.50	9288.000	0.891
Xafa qilishdan qo'rqish	200.08	210.68	8900.500	0.530

Oilaviy nizolar	201.03	204.52	9233.000	0.836
Asabilashish	201.00	204.73	9221.500	0.825
Haddan tashqari zo‘ravonlik	195.86	237.86	7432.500	0.013*
Oiladan tashqari ta’sirlarni istisno qilish	203.05	191.48	8855.000	0.0493
Ota-onalarning oliy hokimiyati	201.88	199.04	9263.000	0.865
Agressivlikni bostirish	200.19	209.96	8939.000	0.563
Uy bekasi rolidan norozilik	197.90	224.70	8143.000	0.112
Hamkorlik	203.18	190.65	8810.000	0.457
Bolaning faolligini rivojlantirish	200.64	207.05	9096.500	0.703
Mojarolardan qochish	199.68	213.22	8763.000	0.422
Turmush o‘rtog‘ning befarqligi	196.21	228.58	7707.000	0.055
Libidoni bostirish	202.70	193.77	8978.500	0.597
Onaning hukmronligi	197.51	227.19	8009.000	0.019*
Bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv	197.90	224.68	8144.500	0.113
Aloqa tenglamasi	203.38	189.41	8743.000	0.408
Bolaning rivojlanishini tezlashtirish istagi	197.47	227.46	7994.000	0.076
Onaning qobiliyatsizligi	199.06	213.73	8547.500	0.387

Izoh: * $-r \leq 0,05$

Ushbu jadvalda ota-onalik ustanovkalarini hududiy ko‘rsatkichlarini ko‘rishimiz mumkin. O‘tkazgan tajribamizda respondentlar soni 405 nafar bo‘lib, shahar va qishloq yoshlaridagi ota onalik ustanovkalari o‘rganildi. Shahar yoshlaridagi ota-onalik ustanovkalarini yuqoriligini quyidagi shkalalarda ko‘rishimiz mumkin. “verbalizatsiya” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 209.13 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin. Ular o‘rtasidagi statistik farqni o‘rganish maqsadida Mann Uitni (U) mezonini orqali tahlil qilganimizda “verbalizatsiya” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8984.000, ishonch ko‘rsatkichi 0.601, “oilaga g‘amxo‘rlik” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 208.56 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “oilaga g‘amxo‘rlik” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9014.500, ishonch ko‘rsatkichi 0.628, “irodani bostirish” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 225.32 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “irodani bostirish” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8109.500, ishonch ko‘rsatkichi 0.102, “xafa qilishdan qo‘rqish” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 210.68 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “xafa qilishdan qo‘rqish” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8900.500, ishonch ko‘rsatkichi 0.530, “oilaviy nizolar” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 204.52 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “oilaviy nizolar” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9233.000, ishonch ko‘rsatkichi 0.836, “asabiylashish” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 204.73 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “asabiylashish” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9221.500, ishonch ko‘rsatkichi 0.825, “haddan tashqari zoravonlik” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 237.86 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “haddan tashqari zo‘ravonlik” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 7432.500, ishonch ko‘rsatkichi 0.013*, “agressivlikni bostirish” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 209.96 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “agressivlikni bostirish” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8939.000, ishonch ko‘rsatkichi 0.563, “uy bekasi rolidan norozilik” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 224.70 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “uy bekasi rolidan norozilik” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik

jihtadan ahamiyatli farq 8143.000, ishonch ko'rsatkichi 0.112, “bolaning faolligini rivojlantirish” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 207.05 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “bolaning faolligini rivojlantirish” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 9096.500, ishonch ko'rsatkichi 0.703, “mojarolardan qochish” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 213.22 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “mojarolardan qochish” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8763.000, ishonch ko'rsatkichi 0.422, “turmush o'rtoqning befarqligi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 228.58 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “turmush o'rtoqning befarqligi” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 7707.000, ishonch ko'rsatkichi 0.055, “onaning hukmronligi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 227.19 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “onaning hukmronligi” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8009.000, ishonch ko'rsatkichi 0.019*, “bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 224.68 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8144.500, ishonch ko'rsatkichi 0.113, “bolaning rivojlanishining tezlashtirish istagi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 227.46 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin “bolaning rivojlanishining tezlashtirish istagi” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 7994.000, ishonch ko'rsatkichi 0.076, “onaning qobiliyatsizligi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 203.35 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin, “onaning qobiliyatsizligi” shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 8547.500, ishonch ko'rsatkichi 0.387. Ushbu shkalalar bo'yicha olingan natijalar asosida shahar yoshlarining ota-onalik ustanovkalarini rank ko'rsatkichini yuqoriligini ko'rishimiz mumkin. Bunga asosiy sabab deb olimlarimizning quyidagi fikrlarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Ta'lim olish va ishga joylashish imkoniyatlari nuqtai nazaridan qishloq joylaridagi yoshlarning imkoniyatlari cheklangan, shu sababli qishloq yoshlari o'zini-o'zi ish bilan ta'minlash, tadbirkorlik bilan shug'ullanishga ko'proq qiziqadilar. So'rovnomma ma'lumotlari turar-joylarni turlari bo'yicha taqqoslaganda, shaharliklarga nisbatan (40,2 foiz) qishloq joylardan kelgan (36,7 foiz) talabalar kamroq ekanligini ko'rsatdi; qishloq yoshlari shahar yoshlariga (26,4 foiz) nisbatan past darajada (22,8 foiz) ish bilan ta'minlangan; shaharlardagiga (33,4 foiz) nisbatan internet darajasi qishloq joylarida (40,5 foiz) yuqoriroqdir. Binobarin, qishloqlarda yashovchi yoshlar, ayniqsa, yosh mutaxassislarning demografik o'sishi va mehnat bozorida qotib qolgan vaziyat o'rtasidagi tafovut kuchayib borayotganidan xavotirda. Tadqiqotning ayrim ishtirokchilari, agar katta avlod vakillari yosh fuqarolar uchun daromad olish imkoniyatini bo'shatish o'rniga, pensiya yoshidan keyin ham o'z ishlarida qolishni davom ettirsalar, bu vaziyat yanada murakkablashib ketishini ta'kidladilar. Qishloq va shahar joylari moddiy muhit sifatida, shaharlar kundalik hayot uchun muhim obyektlarning mavjudligi va yaqinligi jihatidan “madaniyatli” va “qulay” deb tushunilgan. Bunga kasalxonalar, maktablar, o'quv markazlari, do'konlar, o'yin maydonchalari va internet kiradi. Aksincha, qishloqlarda yashovchi tadqiqot ishtirokchilari nafaqat bunday sharoitlarning sifatsizligi yoki yo'qligi, balki ularning elektr energiyasi, ichimlik suvi yoki gaz kabi birlamchi ehtiyojlar kabi bunday oddiy ob'yektlardan foydalanish imkoniyati cheklanganligi yoki uzilib qolganligi haqida shikoyalar bilan o'rtoqlashdilar. Boshqa tomondan, tadqiqot qishloq infratuzilmasi va aloqaning so'nggi paytlarda yaxshilanganiga ishora qiluvchi fikrlarni qayd qildi. Qishloq joylarida yashovchi tadqiqot ishtirokchilarning kundalik hayotlari uchun internet ahamiyatsiz ekanligini izohlash oson, chunki shaharlarga nisbatan, qishloq joylarida ushbu tarmoq, odatda, past tezlikda, ya'ni besamara ishlaydi. Qishloq joylardagi yosh ayollar uchun texnik va iqtisodiy sabablarga yana madaniy cheklovlarni ham qo'shish kerak. Shunga qaramay, ko'p sonli shahar yoshlari internetdan (yoki undan kam) foydalanmasdan hayot odamlarni yana ham yaqinlashtirishi mumkin bo'lgan foydali salohiyatini ta'kidladilar [4].

3-jadval.

Respondentlarning ota-onalik ustanovkalarini oila qurganlik holatiga ko'ra ko'rsatkichlari

Shkalalar	O'rtacha rank		Mann Uitni (U) mezoni	p
	Turmush qurgan	Turmush qurmagan		
Verbalizatsiya	196.34	202.65	15050.500	0.628
Haddan tashqari g'amxo'rlik	198.54	201.87	15282.000	0.799
Oilaga g'amxo'rlik	183.18	207.32	13668.500	0.064
Irodani bostirish	198.30	201.96	15257.000	0.779
O'zini qurbon qilish	208.92	198.19	14708.500	0.410
Xafa qilishdan qo'rqish	200.10	201.32	15446.000	0.926
Oilaviy nizolar	205.69	199.34	15048.000	0.627
Asabiylashish	192.34	204.07	14631.000	0.369
Haddan tashqari zo'ravonlik	193.41	203.69	14743.000	0.433
Oiladan tashqari ta'sirlarni istisno qilish	202.29	200.54	15405.000	0.894
Ota-onalarning oliy hokimiyati	204.84	199.64	15136.500	0.688
Agressivlikni bostirish	194.71	203.23	14880.000	0.515
Uy bekasi rolidan norozilik	200.66	201.12	15504.000	0.972
Hamkorlik	207.38	198.74	14870.500	0.508
Bolaning faolligini rivojlantirish	217.74	195.06	13782.000	0.082
Mojarolardan qochish	205.07	199.56	15113.000	0.673
Turmush o'rtoqning befarqligi	197.23	200.99	15144.500	0.772
Libidoni bostirish	222.60	193.34	13271.500	0.025*
Onaning hukmronligi	190.72	204.65	14461.000	0.288
Bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv	214.48	196.22	14124.500	0.162
Aloqa tenglamasi	214.83	196.09	14088.000	0.152
Bolaning rivojlanishni tezlashtirish istagi	190.47	204.74	14434.000	0.275
Onaning qobilyatsizligi	190.21	204.16	14407.500	0.285

Izoh: *-r≤0,05

Ushbu jadvalda ota-onalik ustanovkalarini oila qurganlik holatiga ko'ra ko'rsatkichlarni ko'rishimiz mumkin. O'tkazgan tajribamizda respondentlar soni 405 nafar bo'lib, turmush qurgan va turmush qurmagan yoshlarda ota onalik ustanovkalari o'rganildi. Turmush qurgan yoshlarning ota-onalik ustanovkalarini yuqoriligini quyidagi shkalalarda ko'rishimiz mumkin. "o'zini qurbon qilish" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 208.92 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin. Ular o'rtasidagi statistik farqni o'rganish maqsadida Mann Uitni (U) mezoni orqali tahlil qilganimizda "o'zini qurbon qilish" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 14708.500, ishonch ko'rsatkichi 0.410, "oiladan tashqari ta'sirlarni istisno qilish" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 202.29 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin "oiladan tashqari ta'sirlarni istisno qilish" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 15405.000, ishonch ko'rsatkichi 0.894, "oilaviy nizolar" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 205.69 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin "oilaviy nizolar" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 15048.000, ishonch ko'rsatkichi 0.627, "ota onalarning oliy hokimiyati" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 204.84 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin "ota onalarning oliy hokimiyati" shkalasi bo'yicha ularning natijalari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 15136.500, ishonch ko'rsatkichi 0.688, "hamkorlik" shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat rank ko'rsatkichi 207.38 ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin

“hamkorlik” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 14870.500, ishonch ko‘rsatkichi 0.508, “bolaning faolligini rivojlantirish” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 217.74 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin. “bolaning faolligini rivojlantirish” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 13782.000, ishonch ko‘rsatkichi 0.082, “mojarolardan qochish” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 205.07 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin. “mojarolardan qochish” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 15113.000, ishonch ko‘rsatkichi 0.673, “libidoni bostirish” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 222.60 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “libidoni bostirish” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 13271.500, ishonch ko‘rsatkichi 0.025*, “bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv” shkalasi bo‘yicha ulardan olingan natijalarning o‘rtacha qiymat rank ko‘rsatkichi 214.48 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin “bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv” shkalasi bo‘yicha ularning natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq 14124.500, ishonch ko‘rsatkichi 0.162 ni tashkil qilganligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu shkalalar bo‘yicha olingan natijalar asosida turmush qurgan yoshlarining ota-onalik ustanovkalarini rank ko‘rsatkichlarini yuqoriligini ko‘rishimiz mumkin.

Metodikamizdagi Oilaga g‘amxo‘rlik, irodani bostirish, xafa qilishdan qo‘rqish, oilaviy nizolar, asabiylashish, haddan tashqari zo‘ravonlik, agressivlikni bostirish, uy bekasi roldan norozilik, bolaning faolligini rivojlantirish, mojarolardan qochish, turmush o‘rtog‘ning befarqligi, libidoni bostirish, onaning hukmronligi, bolaning dunyosiga favqulodda aralashuv, bolaning rivojlanishining tezlashtirish istagi, onaning qobilyatsizligi shkalalarida ahamiyatli farqlar ishonchlik darajasida ko‘rindi.

Olingan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosaga kelish mumkin ;

1. "Reproduktiv ustanovka" tushunchasining rivojlanishi insonning ko‘payishining psixologik holatini o‘rganishga bag‘ishlangan psixologik bilimlarning rivojlangan tarkibiy qismi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

2. Yoshlarning oilaviy munosabatlarga ustanovkasining psixologik xususiyatlari yaxlit ijtimoiy-psixologik voqelik sifatida yoshlarga anglatish, reproduktiv madaniyatiga ta‘sir etuvchi omillari sifatida aniqlandi .

3. Maqolaning natijalari va xulosalari inson hamda jamiyat hayotining oilaviy munosabatlarida jinsiy madaniyat va oilaviy munosabatlarga ustanovkasi uchun uslubiy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Fayziyeva M., Zabborov A. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. – T.: “Yangi asr avlodi”, 2007.
2. Беляева М.А. Репродуктивная культура: тенденции развития и механизмы трансляции в современном российском обществе. – М., 2013.- 388 с
3. Karimova V. Oila psixologiyasi // Darslik. - M.: 2007. - T. 107- bet.
4. O‘zbekiston yoshlari: Muammolar va istiqbollari Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bolalar Jamg‘armasi (UNICEF) ning O‘zbekistondagi vakolatxonasi 2020-yil hisoboti

Omonov Sherali Ibroxim o‘g‘li,
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

IQTISODIY MUNOSABATLARDI REKLAMA VA UNING SHAXS IDROKIGA PSIXOLOGIK TA‘SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada iqtisodiy munosabatlarda psixologiya va uning shaxs idrokiga psixologik ta‘siri, reklama idrokidagi gender farqlar haqidagi fikr-mulohazalar yoritilgan. Shuningdek, olib borilgan tadqiqot natijalari tahlili berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy psixologiya, reklama, shaxs idroki, gender farq, psixologik ta‘sir vositalari.

РЕКЛАМА В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ И ЕЁ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА ВОСПРИЯТИЕ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы психологии экономических отношений и её психологического воздействия на восприятие личности, гендерные различия в восприятии рекламы. Также приводится анализ результатов проведённого исследования.

Ключевые слова: экономическая психология, реклама, восприятие личности, гендерное различие, средства психологического воздействия.

ADVERTISING IN ECONOMIC RELATIONS AND ITS PSYCHOLOGICAL EFFECT ON PERSONAL PERCEPTION

Abstract. This article covers psychology in economic relations and its psychological impact on the perception of the individual, opinions on gender differences in advertising perception. Also, the results of the research carried out are given in a taxable way.

Key words: Economic Psychology, advertising, personality perception, gender difference, tools of psychological impact.

Kirish. Hozirgi bozor iqtisodiyoti davrida reklama hayotimizning ajralmas qismiga aylanib qolmoqda. Reklama iqtisodiyot tarmoqlarida, balki insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy munosabatlarida xam tobora o‘zining mustahkam o‘rniga ega bo‘lib bormoqda.

Reklamaning ta‘sir kuchini oshirishda turli psixologik vositalardan foydalaniladi. Bunda esa verbal, noverbal, paralingvistik ta‘sir vositalari muhim o‘rin kasb etadi va bular erkak va ayollarda turlicha idrok qilinadi.

Ma‘lumotlarni qabul qilishda erkaklar va ayollar tafovutli jihatlariga ega bo‘lib, ayollar erkaklarga qaraganda ko‘proq ma‘lumotni o‘zlashtiradi. Ayollar uchun mo‘ljallangan reklamalar o‘zgacharoq bo‘lib, tabiatan ularga ziyraklik, sezgirlik xususiyati berilganligi bois ular reklama roliklarida berilayotgan intonatsiyalarni, eng kichik xatti-xarakatlarni, emotsiyalarni xam farqlay oladi. Ayollar uchun arzimas narsaning o‘zi yo‘q bo‘lib, mayda, e‘tiborsiz tuyulgan voqeliklar ham muhim rol o‘ynashi mumkun.

Reklamadagi psixologik ta‘sir vositalaridan biri ovozning idrok qilinishidir. Erkaklar ovozi ayollarnikiga nisbatan ko‘proq ishonch hissini hosil qiladi. Ayol kishi ovozi ko‘p holda ishonch hosil qilmaydi. Shuning uchun ayollar reklamaning emotsional jihatlari ifodalangan qismigagina ovoz beradilar. Erkaklar esa kadr ortida turib ishonchli ovozda reklama qilinayotgan mahsulot sifatlarini ta‘riflaydilar. So‘ng ayol kishi ovozida mahsulotning hayratlantiruvchi sifatlarini gapiradilar. Hozirda erkak va ayol ovozlarining bunday taqsimlanishi reklama samarasini ta‘minlovchi vosita sifatida qaraladi.

Asosiy qism. Ayrim mahsulotlar xaridida ayollar yetakchilik qiladi. Bunday mahsulotlarga bolalar va ayollar kiyimi, oziq-ovqatlar kiradi. Erkaklar ko‘proq xarid qiladigan mahsulotlarga esa xo‘jalik buyumlari, qurilish va texnik vositalar kiradi. Madaniy dam olish, uy jihozlari xaridida umumiy qarorlar qabul qilinadi. Aloxida qaror qabul qilib xarid qilinadigan mahsulotlar qatoriga ayollarning taqinchoq buyumlari, sport anjomlari, o‘yinchoqlar, sumkalar kiradi. Bunday mahsulotlar reklamasida alohida yondashish, gender

xususiyatlarni inobatga olish zarur hisoblanadi. Demak, reklamani idrok qilish jarayonida ayollarning ijtimoiy rollardan tashqari, ularning jamiyatda yuritadigan faoliyatlari, mavqelari ham kuchli ta'sir ahamiyatiga ega. Shu kabi reklamadagi psixologik ta'sir vositalarining erkak va ayollarda idrok qilinishidagi tafovutlarning mavjudligini psixologlar ham, marketologlar ham e'tiborga olishlari hamda reklama qilinayotgan mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarga to'g'ri va aniq tavsiyalar berishlari zarur. Ana shundagini reklamaning samarasi yuqori darajaga ko'tariladi.

Reklama axborotlarining idrok qilinishida erkak va ayollarning o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi, ya'ni ulardagi konformlik, emotsional faollik, muloqotga kirishuvchanlik, ishonuvchanlik kabi xususiyatlarning mavjudligiga ko'ra farqni o'rganish psixologiyaning muxim masalalaridan biridir. Shu bilan bir qatorda, reklama qilinayotgan mahsulot yoki xizmatlarga nisbatan emotsional munosabatni, reklama ta'sirida vujudga kelayotgan yangi munosabatlar tizimi va xulq-atvor ko'rinishlarini erkak va ayollardagi o'ziga xos ijtimoiy-psixologik farqlarini ilmiy yoritish zarur hisoblanadi.

Biz iqtisodiy munosabatlarda reklama va uning shaxs idrokiga ta'sirining o'ziga xosligini empirik jihatdan tadqiq etish hamda tadbirkorlar va reklama beruvchilar uchun tavsiyalar ishlab chiqish maqsadini ko'zlagan tadqiqot ishimizda «Mening hayotimda reklamaning o'rni» nomli ijtimoiy-psixologik so'rovnomasidan foydalandik.

«Mening hayotimda reklamaning o'rni» ijtimoiy psixologik so'rovnomasi mualliflik so'rovnomasi bo'lib, 20 ta savolni o'z ichiga olgan. So'rovnoma bugungi kunda tadbirkorlar, oddiy fuqarolar, ya'ni, mahallalarda istiqomat qiluvchi aholi vakillari va talabalarining reklamaga munosabati va uni qabul qilish, brend mahsulotlariga e'tibor, mahalliy tovarlar va xizmatlar reklamasining o'ziga xos tomonlarini o'rganishga qaratilgan.

IPS savollari tarkibidagi birinchi «Reklama siz uchun nima?» savoliga sinaluvchilardan olingan natijalar tahlil qilindi va umumlashtirilgan holda quyidagi natijalar olindi. (1-jadval)

1- jadval.

Respondentlarning «Reklama siz uchun nima?» savoliga berilgan javob natijalari

№	Savolga berilgan javob variantlari	Tadbirkorlar (n=191)				Talabalar (n=160)			
		Erkaklar (n=107)		Ayollar (n=84)		Erkaklar (n=109)		Ayollar (n=51)	
		Soni	%	Soni	%	Soni	%	Soni	%
1	Yangi mahsulot haqida ma'lumot berish usuli	58	54.2	44	52.4	66	60.6	25	49.0
2	Turli tovarlar o'rtasida raqobatni o'rnatish usuli	32	29.9	18	21.4	19	17.4	12	23.5
3	Past sifatli mahsulotlarni sotish usuli	8	7.48	16	19.0	24	22.0	8	15.7
4	Yangi firma taqdimoti	9	8.42	6	7.2	-		6	11.8

Natijalardan tadbirkorlarning 54.2%, ayol tadbirkorlarning 52.4%, iqtisodchi talabalarining 60.6% (yigitlar), 49% (qizlar) «Reklama-yangi mahsulot haqida ma'lumot berish usuli» javobini belgilashgan; talabalarining 40.9% (yigitlar 17.4%, qizlar 23.5%) «Turli tovarlar o'rtasida raqobatni o'rnatish usuli» ekanligini aytishgan. Oddiy iste'molchilarda yuqoridagi javoblar qayd etilmadi. Ularning o'rniga fuqarolar «Reklama mahsulot sifati haqida noto'g'ri ma'lumotlar beradi» degan javoblar ustuvor ahamiyat kasb etdi (41%). «Reklama - bilimlarni oshirish vositasi» javobi esa ushbu kontingentda juda kam miqdorda (3,5%) e'tirof etilgan. Tadbirkor erkaklar va bo'lg'usi tadbirkorlarda esa «Reklama - past sifatli mahsulotlarni sotish usuli» ekanligini sinaluvchilarimizning o'rtacha hisobda 14% tanlashgan. Natijalardan, «Reklamani yangi firma taqdimoti» degan qarash tadbirkor ayollarda boshqa sinaluvchilarga qaraganda, ko'proq 26% shakllanganligini ko'rish mumkin. Sinaluvchilar javoblarida, «Reklama mahsulot sifati haqida noto'g'ri ma'lumotlarga ega» – iqtisodchi talaba-qizlar 9% da uchrasa-da, ammo boshqa sinaluvchilar mazkur javobni tanlamaganining guvohi bo'lish mumkin. Tadbirkor va talabalar javobida «Reklama- bilimlarni oshirish vositasi» javobi kam miqdorda

bo'lsa ham tadbirkor ayollarda (6%), erkaklarga (25%) qaraganda ko'proq, shuningdek, talaba qizlarda (8%), yigitlarda (5%) uchradi. Mazkur natijalarga qarab, ayollar erkaklarga qaraganda reklamalardan bilimlar ham oladi degan xulosaga kelish mumkin. Demak, reklamaning qadr-qimmati masalasi aholining ijtimoiy, kasbiy, hududiy o'zligiga xosligini belgilaydi deyish mumkin.

So'rovnomada berilgan «Reklamaga bo'lgan munosabatingiz» savoliga sinaluvchilarning bergan javoblari tahlil qilindi va reklamaga bo'lgan umumiy munosabatlari aniqlandi. (2-jadvalga qarang)

2- jadval.

Respondentlarning reklama mahsulotlariga nisbatan munosabati
(n=443)

Munosabat	Tadbirkorlar (n=191)				Talabalar (n=160)				Oddiy iste'molchilar (n=92)			
	Erkaklar (n=107)		Ayollar (n=84)		Erkaklar (n=109)		Ayollar (n=51)		Erkaklar p (n=45)		Ayollar (n=47)	
	Soni	%	Soni	%	Soni	%	Soni	%	Soni	%	Soni	%
Ijobiy	67	62,6	66	78,6	86	78,9	51	100	28	62,2	31	65,9
Salbiy	14	13,1	18	21,4	13	11,9	-	-	4	8,9	16	34,1
Befarq	26	24,3	-	-	10	9,2	-	-	13	28,9	-	-
Jami	107	100	84	100	109	100	51	100	45	100	47	100

Olingan tahlillardan oddiy aholi vakili bo'lmish insonlarda reklamaga e'tibor va ularni adekvat idrok qilishga moyillik borgan sari oshib borayotganligi aniqlandi. Chunki global miqyosda atrofni doimiy ravishda qamrab olgan reklama tashviqoti oddiy iste'molchilarning yoshi, hududi va gender xususiyatlaridan qat'iy nazar, ular ongiga tobora singib ketishiga kuchli turtki - sabab bo'lib qolmoqda, lekin so'rovda ularning real xulqida aks etishida bevosita aloqadorlik hali ko'rinmadi. Yuqoridagi natijalardan, reklama mahsulotlari iste'molchilarining asosiy qismi yoshlar va ayollar auditoriyasi ekanligidan kelib chiqib, ularning amalda reklama mahsulotlari idroki borasida ijobiy ustanovkalar shakllanganligini va ular reklamalarga befarq emasligini ko'rish mumkin. Lekin gender jihatdan ayollarda erkaklarga nisbatan emotsional ta'sirlanish va motivatsiyaning yuqori darajasi mavjud. Bundan tashqari, reklama iste'molchilari asosan yoshlar bo'lib, ularda kattalarga nisbatan reklama axborotlarini qabul qilishga nisbatan ijobiy ustanovkalar mavjudligi jadvaldagi raqamlardan ko'rish mumkun.

Ma'lumki, global miqyosda dunyo bo'yicha tarqalib, odamlar hayot-faoliyatiga bevosita ta'sir qilgan karonovirus pandemiyasi sharoitida boshdan kechirilgan muayyan iqtisodiy yetishmovchilik aholining xarid qilish ehtiyojiga ham, xarid mahsulotlari reklamasiga ham ta'sirini o'tkazmay qo'ymadi. Xaridorlar notanish savdo markalariga qaraganda qimmatroq bo'lsa ham oldindan xarid qilib yurgan, tanish markali tovarlar va xizmatlarga, bevosita bozorlar hududida reklama qilinayotgan tovarlar hamda xizmatlardan foydalanishga moyilliklari yuqori ekanligini tan olishgan. Bunday sharoitda, tabiiy, aholining aksariyati O'zbekistonning har bir hududidagi tanish bo'lgan tovar va mahsulotlarga ko'proq e'tibor berishlarini IPS savollariga bergan javoblarida qayd etishgan. Bu jihat ham biz uchun reklama idrokidagi etnopsixologik xususiyatlarning namoyosh bo'lishi va an'anaviy idrok etuvchilik va xaridorlik madaniyatining saqlanishi uchun turtki hisoblanadi. Ayollar an'anaviy o'zbek oilalarida asosan tovarlar, mahsulotlar, uy-ro'zg'or ashyolarining xaridlarga mas'ul bo'lganliklari sababli, reklama mahsulotlari idroki va iste'molchilik mavqeyida ularda ko'proq an'anaviy etnopsixologik ustanovkalarining namoyon bo'lishi o'z tasdig'ini oldi.

So'rovnomada belgilangan «Siz uchun reklamaning asosiy manbayini belgilang» savoliga sinaluvchilarning bergan javob natijalariga ko'ra reklamaning asosiy manbai sifatida eng ko'p tanlov televideniye (59 %) tanlangan bo'lsa, afishalar va tashqi reklama moslamalari (37,8 %) va radio (2,7 %) tanlangan. Shunindek, sinaluvchilarimizning 94 % internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali mahsulotlar va xizmatlar reklamasini qabul qilishlarini belgilashgan. (3 – jadval)

O'zbekistonda reklama berish uchun ijtimoiy tarmoqlardan keng foydalanilmoqda. Har bir soha bo'yicha maxsus tarmoqlar tashkil qilingan. Internet va ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarini asosan yoshlar tashkil

qilmoqda. Bugungi kunda reklama tarqatish vositalari turidan biri bo'lgan, kompyuterlashtirilgan reklama – reklamani ommalashtirishning tamomila yangi vositasidir. Dunyoning ko'plab mamlakatlarida kompyuterlashtirilgan reklama axborotlari, ixtisoslashgan kompyuter tizimlarining ma'lumotlar banklari faoliyat ko'rsatib, reklama beruvchilar pul evaziga o'z firmalari va ular chiqaradigan tovarlar (xizmatlar) haqida ma'lumotlar kiritadi.

3- jadval.

«Siz uchun reklamani asosiy manbayini belgilang» savoliga sinaluvchilarning bergan javob natijalari

№	Savollar va javob variantlari	Tadbirkorlar (%)	Talabalar (%)	O'rtacha ko'rsatkich (%)
1	Televideniye	61	57	59
2	Radio	4	1,4	2,7
3	Gazeta va jurnallar	16.2	4.7	10.5
4	Kitob va risolalar	13	17.4	15.2
5	Afishalar va tashqi reklama moslamalari	39.4	36.2	37.8
6	Internet va ijtimoiy tarmoqlar	82	96	94

Xulosa. Biron-bir mahsulot yoki tovar xarid qilishdan manfaatdor bo'lgan potensial iste'molchilar bu ma'lumotlar bankiga telefon yoki maxsus terminallar vositasida ulanishi va sanoqli soniyalar ichida zarur axborot olishi mumkin. Bugungi kunda mazkur reklama turi boshqa reklama vositalarini siqib chiqarmoqda degan xulosaga kelishi mumkin.

Tashqi reklama va afishalarda, internet tarmoqlarida berilayotgan reklamalarga e'tibor kitob va risolalarda berilayotgan reklamalarga nisbatan yuqoriroq. Bu natija respondentlarimiz mazkur manbalardan foydalanishmasliklarini anglash mumkin. Demak, O'zbekistonda radio va matbuot gazeta va jurnallaridan, kitob va risolalardan ko'ra intrnet va ijtimoiy tarmoqlarga, televideniye ga ehtiyoj ko'proq.

Boshqa manbalar haqida olingan natijalarni ko'zdan kechirib, jamiyatimizda radio va matbuot foydalanuvchilari kamayganini ko'rishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev «Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo'yicha 5 ta muhim tashabbus» doirasidagi beshinchi tashabbus «Talaba yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish» yo'nalishida ishlarni davom ettirish muhim masala ekanligiga amin bo'lish mumkin.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida».
2. Karimova V.M., Xayitov O.E., Omonov Sh.I. Iqtisodiy psixologiya. darslik. – F.: 2023.
3. Дударева А. Рекламный образ. Мужчина и женщина.- М.: РИП-холдинг, 2003.
4. Батра Р., Майерс Дж., Аакер А. Рекламный менеджмент. / Пер. с англ. 5-е изд. - М., Спб., К.: Издательский дом «Вильямс», 1999.
5. Бороноева Т.А. Современный рекламный менеджмент: Учебное пособие.- М.: Аспект Пресс, 2002.
6. Omonov Sh.I. O'zbekistonda reklama idrok qiluvchilar shaxsining etnopsixologik xususiyatlari: Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. - Toshkent. 2022.

*Otaqulova Dilorom Azimjonovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi*

O' SMIRLARDA EMPATIK HARAKATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK SHARTLARI

Annotatsiya. Talabalarda empatik munosabatlar shakllanishining psixologik xususiyatlari va talabalarda empatiyani rivojlantirish bo'yicha ilmiy ishlar, G'arb olimlarining ishlari, shuningdek, empatik munosabatlarni shakllantirishning psixologik xususiyatlari o'rganildi. Empatiyaning turli vaziyatlarda o'smirlarning xatti-harakatlariga ta'siri muammosini empirik o'rganish jarayonida biz turli darajadagi empatiya rivojlanishining o'rtacha, yuqori va past darajalariga ega bo'lgan o'smirlar umidsizlik holatlarida turli xil holatlar aniqlangan. Shuningdek, tizimli ta'limda empatiyaning affektiv, kognitiv va konativ komponentlarining vujudga kelishi va rivojlanishini kuzatish, talabalarda empatiyaning xususiyatlarini shakllantirish, talabalik yoshida empatiyani rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: erta o'smirlik, empatiya, hissiy holatlar, kognitiv, o'ziga xoslik, frustratsiya, empatiya, yosh davrlari.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭМПАТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В статье изучены психологические особенности формирования эмпатических отношений у студентов и научные работы по развитию эмпатии у студентов, работы западных учёных, а также психологические особенности формирования эмпатических отношений. В процессе эмпирического изучения проблемы влияния эмпатии на поведение подростков в различных ситуациях нами были выявлены различные состояния фрустрации у подростков с разным уровнем развития эмпатии средним, высоким и низким. Также велось наблюдение за возникновением и развитием аффективного, когнитивного и конативного компонентов эмпатии в систематическом обучении. Формирование у учащихся особенностей эмпатии. Речь идёт о разработке рекомендаций по развитию эмпатии в студенческом возрасте.

Ключевые слова: ранний подростковый возраст, эмпатия, эмоциональные состояния, познавательные, идентичность, фрустрация, сочувствие, возрастные периоды.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF EMPATHIC ACTIONS IN ADOLESCENTS

Abstract. The psychological features of the formation of empathic relationships in students and scientific work on the development of empathy in students, the work of Western scientists, as well as the psychological features of the formation of empathic relationships were studied. In an empirical study of the problem of the effect of empathy on adolescent behavior in different situations, we found different cases in adolescent frustration states with varying levels of empathy development, ranging from moderate to high to low. As well as monitoring the emergence and development of affective, cognitive and conative components of empathy in systematic education. Formation of the characteristics of empathy in students. At the age of a student, there is talk of developing recommendations for the rebirth of empathy.

Key words: early adolescence, empathy, emotional states, cognitive, frustration, empathy, identification, age periods.

Введение. Широкий интерес к изучению проблемы эмпатии, и в частности эмпатии подростков, не угасающий в течение многих десятилетий продиктован огромной важностью этого механизма в развитии личности и нравственных чувств человека, общении. Развитие эмпатии особенно важно в период отрочества, когда у подростков интенсивно развиваются нравственные ценности, жизненные перспективы, новые взгляды на жизнь и на отношения между людьми.

Учёные рассматривают различные аспекты эмпатии: её структуру, формы, стадии развития, её связь с установками, нравственными чувствами личности, индивидуально психологическими особенностями, направленностью личности.

Однако до настоящего момента, несмотря на обширные исследования, ещё остаётся малоизученной психологическая природа эмпатии, её генезис, функции в поведении. Разнообразие точек зрения приводит к недостаточной определённости этого понятия. Многие исследователи также указывают на сложность экспериментального изучения эмпатии.

Анализ литературы. Изучению эмпатии как эмоциональной отзывчивости индивида на переживания других людей посвящено значительное число исследований (Р.О. Агавелян, Е.Я. Басин, А.А. Бодалев, В.В. Бойко, Л.П. Большунова, А.К. Бохарт, А.А. Валантинас, В.Вебер, Л.П. Выговская, Т.П. Гаврилова, Л.П. Джрнзян, А.В. Запорожец, Дж. Иган, Е.А. Ичаловская, Р.Б. Карамуратова, Н.В. Козина, В.П. Кузьмина, Ю.А. Менджерицкая, В.А. Микаэлян, Л.Л. Надирова, А.Н. Насифулина, Н.Н. Обозов, К.Роджерс, В.В. Рябухин, Л.П. Стрелкова, О.И. Цветкова и другие). Эмпатия проявляется в стремлении понять другого человека, вчувствоваться в его переживания, оказать помощь и поддержку.

Учёные рассматривают различные аспекты эмпатии: её структуру, формы, стадии развития, её связь с установками, нравственными чувствами личности, индивидуально психологическими особенностями, направленностью личности.

Однако до настоящего момента, несмотря на обширные исследования, ещё остаётся малоизученной психологическая природа эмпатии, её генезис, функции в поведении. Разнообразие точек зрения приводит к недостаточной определённости этого понятия. Многие исследователи также указывают на сложность экспериментального изучения эмпатии.

Хотя имеется немало работ, посвящённых проблеме генезиса эмпатии (Т.П. Гаврилова, Н.С. Курек, Л.Л. Надирова, В.В. Рябухин, Л.А. Сивицкая, И.М. Юсупов и другие), знания об особенностях эмпатии у детей различных возрастных групп, в том числе и подростков, носит скорее фрагментарный, «мозаичный» характер, представление о развитии эмпатии в онтогенезе недостаточно полны и систематизированы. Тезис Т.П. Гавриловой о необходимости изучения генезиса эмпатии и условий ее развития на сегодняшний день остается достаточно актуальным.

Вместе с тем современные программы дошкольного и школьного обучения не включают в качестве специфической задачи развитие у детей сочувствия, сопереживания и сорадования другим людям, вследствие чего развитие эмпатии происходит стихийно. В психолого-педагогической практике отмечается потребность в научно обоснованных программах развития эмпатии у подростков. Актуальность нашего исследования определяется необходимостью выявления психологических механизмов эмпатии и условий, способствующих её развитию у подростков в специально-организованном обучении.

Остался вне поля зрения исследователей и такой аспект проблемы эмпатии, в котором изучаются механизмы становления и развития сопереживания, сочувствия, побуждения к содействию как основных эмпатических действий, а также механизмы перехода одно в другое, специфику их взаимодействия у подростков. Не существует ответа на вопросы, в каких условиях возникает триединство «звеньев эмпатической цепочки» и почему выпадение одного из элементов ведет к искажению и нарушению эмпатии в целом.

К.К. Платонов говорит, что под эмпатией «способности к восприятию» понимаются отношения изучения опыта другого человека и сочувствия к нему в процессе межличностного общения.

Анализ и результаты. Развитие эмпатии как взаимопонимания, основанного на эмпатии и сочувствии, у подростков остаётся необходимым условием предотвращения кризиса человеческих отношений. Эмоциональная сфера подростков характеризуется легкой возбудимостью, резкой сменой настроения и переживания и одновременно чувств и их контроля. У подростков углубляется переживание, появляются постоянные эмоции, появляются длительные и устойчивые эмоциональные отклики на ряд жизненных событий. Значительное расширение явлений социальной действительности вызывает у подростков апатию и аналогичные различные эмоции. Ведущей деятельностью в подростковом возрасте является общение со сверстниками, а также выбор профессии, и именно вслед за этой деятельностью возникают различные дилеммы, неспособность принимать решения. В ходе этой деятельности также усваиваются у подростка нормы социального поведения и морали, устанавливаются

отношения равенства и уважения друг к другу, появляются новые интересы. Способность к сочувствию - основа дружбы, которая играет важную роль в межличностных отношениях у подростков. Сочувствие позволяет понять душевное состояние другого человека, лежащее в его скрытых действиях, сущность мотивов и смысл, а также источники поступков. Важнейшей особенностью межличностных отношений является их эмоциональность.

Анализ. Для большинства испытуемых характерны экстрапунитивные реакции - 43%. Подросткам с преимущественно экстрапунитивной направленностью реакций свойственна ориентация на живую или неодушевленную среду, осуждение внешней причины разочарования, подчеркивание степени обиды, иногда требование разрешения ситуации с другим человеком.

Интропунитивные реакции были обнаружены у 32% испытуемых. Им свойственна сосредоточенность на себе, принятие вины или ответственность за исправление возникшей ситуации; раздражающую ситуацию нельзя осуждать. Субъект воспринимает раздражающую ситуацию как удобную для него.

Что касается подростков с импутативной направленностью реакций (25%), эти дети воспринимают нервное состояние как нечто незначительное или неизбежное, что со временем преодолевается; они не винят других или себя.

Второй этап нашего исследования мы продолжили с помощью методики И.М. Юсупова «Исследование уровня эмпатических тенденций».

Распределение подростков по уровню эмпатии; %

Большинство подростков имеют средний уровень сочувствия (64%). Этот результат можно объяснить тем, что в подростковом возрасте он был чувствителен к развитию сочувствия. Подростки со средним уровнем эмпатии обычно оценивают других людей по их поведению, не обращая внимания на личное впечатление, которое они производят о человеке, выражая своё мнение в компании только в том случае, если они уверены, что их мнение будет принято другим. Исследование Н.И. Волчковой показывает, что такие подростки в межличностных отношениях судят о других по собственному поведению, а не полагаются на свои личные впечатления. Им не чужды эмоциональные проявления, но часто они обладают самоконтролем. В общении такие испытуемые внимательны и стараются понять больше, чем говорится на словах, но если эмоции собеседника оказываются чрезмерными, они теряют терпение. Они предпочитают не высказывать свою точку зрения, потому что не уверены, что их примут. При чтении художественной литературы и просмотре фильмов они часто следуют действию, а не переживаниям персонажей. Развитие отношений между людьми сложно предсказать, поэтому поведение

окружающих будет для них неожиданным. В них нет пустоты чувств, и это мешает полноценному восприятию людей.

24% подростков имеют низкий уровень. Подростки с низким уровнем эмпатии часто испытывают трудности с общением с людьми, они чувствуют себя некомфортно в большой компании. Эмоциональные проявления в действиях других иногда кажутся непонятными и бессмысленными подросткам с низким уровнем эмпатии. Они предпочитают заниматься определенным бизнесом, а не работать с людьми. Такие субъекты являются сторонниками четких формул и рациональных решений. Как правило, у таких подростков мало друзей, и среди них они ценят деловые качества и ясный ум больше, чем чуткость и отзывчивость. Подростки чувствуют себя отчужденными, в то время как другие не обращают на них особого внимания.

9% испытуемых имеют высокий уровень эмпатии. Такие подростки умеют прощать окружающих, мало конфликтуют, стараются искать компромиссные решения, адекватно реагируют и способны выдержать направленную на них критику. В дополнение к этим характеристикам высокий уровень эмпатии означает чувствительность к потребностям и проблемам других, при этом чувства и интуиция находятся на первом месте. Учитывая, что сочувствие включает в себя внутреннюю дискуссию с самим собой, способность сообщать о своем опыте как о формировании психической личности, которая выражается во взрослом возрасте, является следующим стимулятором социального поведения и альтруизма. Подростки, отождествляемые с реальным интересом, связаны с людьми. Им нравится «читать» лица и «смотреть» в будущее, они эмоционально чувствительны, общительны, быстро устанавливают контакт с окружающими и находят общий язык. Они стараются избегать конфликтов и находят пути к компромиссу. Они хорошо воспринимают критику. Оценивая события, они больше полагаются на свои чувства и интуицию, чем на аналитические выводы.

Заключение. Психологический анализ исследований, выполненных в русле изучения эмпатии, позволил прийти к следующим выводам:

Наряду с достаточно большим количеством исследований проблемы эмпатии существуют и значительные разногласия по поводу ее природы, структуры, функций, механизмов, онтогенетического развития. Можно увидеть, что эмпатию рассматривают как процесс, как способность, как состояние и даже как реакцию. Однако все противоречия по поводу природы эмпатии снимаются при использовании деятельностного подхода к анализу данного явления.

Мы определяем эмпатию как специфическую психическую деятельность, которая проявляется в виде сложного трехзвенного процесса (сопереживание - сочувствие - побуждение к содействию), по мере овладения данными действиями у ребенка становится и развивается способность к эмпатии.

Из сказанного следует, что эмпатия не может быть рассмотрена как реакция и не может считаться врожденным качеством или свойством человека.

Основными действиями эмпатии выступают: сопереживание, сочувствие, побуждение к содействию. Каждое действие имеет две части: ориентировочную и исполнительскую. Эмпатическая деятельность побуждается потребностью в другом человеке, цель эмпатических действий: оказание помощи в ситуации неблагополучия другого человека.

Литература:

1. Басова А. Г. Теоретические аспекты взаимосвязи эмпатии и агрессии
2. Басова А.Г.// Молодой ученый. — 2012. — №8. — С. 256-258.
3. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена
4. Андреева И. Н. // Вопросы психологии. – 2007. – № 5. – С. 57–65
5. Vasilyuk F.E. Tajriba psixologiyasi (tanqidiy vaziyatlarni engish tahlili) / F.E. Vasilyuk - M .: Moskva nashriyoti. Universitet, 1984.-2000-yillar.
6. Vanershot G. Empatiya mikroprotsesslar majmuasi sifatida / G. Vanershot
7. Vilyunas V.K. Hissiy hodisalar psixologiyasi / Vilyunas V.K. - M .: Ma'rifat, 1976. - 276 p.

Qodirov Obid Safarovich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
“Psixologiya” kafedrasini mudiri,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

O'SMIRLAR XULQ-ATVORI PSIXOKORREKSIYASINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA PSIXOPROFILAKTIK MEKANIZMLARI

Annotatsiya. Maqolada o'smirlar xulq-atvori psixokorreksiya sining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va psixoprofilaktik mexanizmlari hamda tarbiyasi qiyin o'smirlar xulq-atvori bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik muammolarni bartaraf etish shart-sharoitlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, bugungi kundagi inson jinoiy xatti-harakatlarining elementlari to'g'risida mulohazalar bayon etilgan. Bundan tashqari o'smirlar xulq-atvoridagi psixokorreksion ishlar to'g'risida mulohazalar olib borilgan. O'smirlar xulq-atvorida shakllanayotgan jinoyat motivlariga xos salbiy o'zgarishlarning oldini olish va bartaraf qilish bo'yicha psixologik treningda individual va guruhiiy faoliyat turlari, ijodiy yondashuv usullari, modellash tirishning har xil ko'inishlari hamda usullaridan keng foydalanish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: o'quv-tarbiya jarayonlari, motiv, motivatsiya, ehtiyojlar, agressivlik, tajovuzkorlik, nizoli vaziyatlar, ijtimoiy xulq-atvor, kognitiv terapiya, psixodrama terapiyasi, psixoterapiya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ПСИХОПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПСИХОКОРРЕКЦИИ ПОДРОСТКОВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Аннотация. В статье рассмотрены социально-психологические особенности и психопрофилактические механизмы психокоррекции поведения подростков, а также условия преодоления социально-психологических проблем, связанных с поведением трудных в воспитании подростков. Также изложены рассуждения об элементах преступного поведения человека сегодня. Кроме того, были приведены рассуждения о психокоррекционной подсказке в поведении подростков. В психологическом тренинге по предупреждению и преодолению негативных изменений в поведении подростков, свойственных формирующимся преступным мотивам, широко использованы индивидуальные и групповые виды деятельности, методы творческого подхода, различные проявления и методы моделирования.

Ключевые слова: учебно-воспитательные процессы, мотив, мотивация, потребности, агрессивность, жестокость, конфликтные ситуации, социальное поведение, когнитивная терапия, психодраматическая терапия, психотерапия.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PSYCHOPROPHYLACTIC MECHANISMS OF PSYCHOCORRECTION OF ADOLESCENT BEHAVIOR

Abstract. The article reflects on the socio-psychological characteristics and psychoprophylactic mechanisms of psychocorrection of adolescent behavior and the conditions for overcoming socio-psychological problems associated with adolescent behavior with difficult upbringing. Also, reflections on the elements of human criminal acts of today are described. In addition there has been deliberation on psychocorrectional gesture in adolescent behavior. Psychological training on the prevention and elimination of negative changes inherent in criminal motives that are taking shape in adolescent behavior has widely used the types of individual and group activities, methods of creative approach, various manifestations and methods of modeling.

Key words: educational processes, motivation, needs, aggressiveness, aggression, conflict situations, social behavior, cognitive therapy, psychodrama therapy, psychotherapy.

Kirish. O'quv-tarbiya jarayonlarini uzluksiz takomillashtirib borish asosida jahon andozalariga erishish barobarida yoshlar xulq-atvorida hosil bo'ladigan salbiy o'zgarishlarni dolzarb muammo sifatida o'rganish, uni korreksiya qilish, bunday o'zgarishlarni yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi tabiiy-fiziologik, ijtimoiy-madaniy va

tarbiyaviy-psixologik omillarni hisobga olish istiqbolda belgilangan natijalarga erishish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Bugungi zamonaviy psixologiya amaliyotida yoshlar psixologiyasi, xulq-atvori va dunyoqarashida yuzaga kelayotgan o'zgarishlarni korreksiya qilishda psixoanaliz, kognitiv terapiya, xulq-atvor (individual) terapiyasi, geshtalt terapiya va boshqa terapevtik usullardan samarali foydalanib kelinmoqda.

Asosiy qism. Olib borayotgan tadqiqotimiz “O'smirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari rivojlanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari”ga bag'ishlangani uchun biz ham bu sohada amaliyotda sinalgan ishonchli psixoterapevtik usullarga tayangan holda psixokorreksion dastur tuzdik va undan samarali foydalanib, belgilangan natijalarga erishdik.

Psixokorreksion dasturni tuzish va uni tadqiqot jarayonida qo'llashda xulq-atvor terapiyasi (individual ishlash), kognitiv terapiya, psixodrama terapiyasi, Geshtalt terapiya usullaridan foydalanish uchun belgilangan tartib, me'yor va qoidalarga amal qildik. Shuningdek, tadqiqot olib borilayotgan o'smirlarning yosh davri va individual psixologik xususiyatlari, o'qish va kasb egallashi bilan bog'liq jarayonlar, oilaviy, milliy-madaniy va ijtimoiy-hududiy xususiyatlar ham alohida e'tiborga olindi. Tadqiqotimizda psixokorreksion va rivojlantirish ishlari individual hamda guruhlarda olib borilgani bizga psixokorreksion hamda psixoterapevtik usullardan foydalanishni individual psixoterapiya, guruh psixoterapiya va ijtimoiy-psixologik trening (rivojlantiruvchi trening) ko'rishlarida amalga oshirish uchun qulaylik tug'dirdi.

Psixodrama terapiyasi-guruhiy xarakterga ega bo'lib, o'smir psixologiyasida mavjud bo'lgan o'zgarish, xato yoki kamchilikni bartaraf qilish sahnalashtirilgan tomosha ko'rinishiga qiyoslab o'tkaziladi va psixodramaning davomliliigi bilan aynan ana shu muammo hisoblangan xulq-atvor o'zgarishlari va kamchiliklar tuzatib boriladi.

Xulq-atvor terapiyasi - aynan yoshlar xulq-atvori, o'zaro munosabat tizimi, tarbiyasi, yo'nalganligi va dunyoqarashida yuzaga kelgan o'zgarishlar va salbiy holatlarning korreksiyalashda jahon psixologiyasi amaliyotida asosiy va ishonchga sazovor metod hisoblanadi. Terapiyaning bu usuli o'qitish, tarbiyalash qonuniyatlariga asoslangan va ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, rivojlanish psixologiyasi nazariyasiga tayanadi.

Xulq-atvor terapiyasining samaradorligi asosan uchta omilga bog'liqdir:

1. O'smirning ijtimoiy muhiti (oilaga, maktab, mahallaga-guzar va b.) doirasini nazorat qilish imkoniyati;
2. O'smir xulq-atvori, yo'nalganligi va dunyoqarashidagi salbiy o'zgarishlarga ta'sir ko'rsatish imkoniyati;

3. Xulq-atvor terapiyasining (individual yondashuvning) nisbatan aniq yo'nalganligi, qisqa va qulayligi.

Kognitiv terapiya – guruhiy psixoterapiyaning eng samarali usullaridan biri. A.Banduraning ta'kidlashicha, qachonki inson o'z shaxsiy ish-harakatlari mazmunini tahlil qila olsa yoki o'z resurslarini anglab yetsa (o'zidagi “Men” mohiyatini), shunda barcha terapevtik muolajalar samarali bo'ladi. Aslida kognitiv so'zining o'zi - bilish, anglash, ong bilan yoki aql bilan ish tutish degan ma'nolarni bildiradi.

Kognitiv terapiyada o'smir xulq-atvori, xatti-harakatlari yo'nalganligi va dunyoqarashida ijobiy o'zgarishlarni hosil qilish uchun olti bosqichda amalga oshiriladi:

- 1) O'smirda o'z xulq-atvoridagi salbiy holatlarni o'zgartirish zarurligiga uning ongli munosabatini (qobiliyatini) shakllantirish.

- 2) O'smir o'z xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlar mohiyatini tushunib yetishiga erishish.

- 3) O'smir voqelikni (borliq, tabiat, jamiyat, inson xulq-atvori, motivatsion yo'nalganligi va ongi-shuurining mushtarakligini, ularning aqliy, axloqiy va ma'naviy kamoloti o'quv-tarbiya jarayonlari bilan bog'liqligini) ilmiy tushunish va anglashga kirishishi.

- 4) O'smir kognitiv (ilmiy asoslarga ko'ra anglash) strategiyani egallashi va hayot faoliyatida unga amal qilib takomillashtirib borishi. Xulq-atvoridagi salbiy o'y-fikrlarni, amaldagi qonunlarga xilof xatti-harakatlarini to'xtatish va ijobiylikni faollashtirish, fikrlash jarayonlarini kuchaytirishi asosida tegishli muammolarni yechishga ishonch va ongli harakatni tarkib toptirish.

- 5) Qat'iyatlikni shakllantirish. O'smirlarda irodaviy sifat va fazilatlarini, barqaror hissiy-emotsional holatlarni, uzoqni ko'ra olish malakalarini shakllantirish. Izchillik yo'qolgan vaziyatlar identifikatsiyasi: rol ijro etish va modellashtirish orqali ijtimoiy ko'rsatma va me'yorlarga qat'iy rioya qilishga o'rgatish.

6) Ijtimoiy o‘zaro ta’sirni muvofiqlashtirib borish. Ijtimoiy o‘zaro ta’sir buzilishi bilan bog‘liq omillar identifikatsiyasi: ijobiy ijtimoiy aloqalar darajasini muntazam oshirib borish maqsadida zarur ish- harakatlarni tanlashga odatlantirish.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida turli maqsadlarda qo‘llanilayotgan ijtimoiy-psixologik treninglar va uning alohida muhim shakli bo‘lgan individual va rivojlantiruvchi treningdan foydalanish bo‘yicha muayyan tajribalar to‘plangan.

Aslida, ijtimoiy-psixologik trening - odamlarda psixoterapevtik hamda psixokorreksion ta’sir ko‘rsatish nazariyasi va amaliyoti bo‘lib, uning vositasida individning shaxs sifatida kamoloti, turlicha hayotiy vaziyatlarga nisbatan o‘zgarishi va moslashuvchanligi ta’minlanadi, trening vositasida insonning o‘zaro munosabatlarga kirishishi asosida to‘g‘ri yo‘nalish olish va o‘z-o‘zini anglash kompetentligi oshiriladi.

Ijtimoiy-psixologik treningning ishonchli va eng samarali shakllaridan biri individual va u bilan birga rivojlantiruvchi trening bo‘lib, bu – respondent bilan alohida ishlash va o‘rtacha guruh sharoitida maxsus tashkil etilgan shaxslararo munosabatlarni samarali yo‘lga qo‘yishga xizmat qiluvchi o‘ziga xos psixologik ta’sir texnologiyasi hisoblanadi. Mohiyati nuqtayi nazaridan rivojlantiruvchi trening asosida “yuzaga kelgan muammoni uyushgan holda ilmiy tamoyillarga tayanib yechish” hamda “muammoni yechishda xalq tajribasi, jamoa bilimi va madaniyatiga amal qilish” tushunchalari yotadi.

Jamoaviy ta’sir usulida bilim olish va uning tarbiyaviy ta’siriga xos muhim ko‘rsatkichlar quyidagilardir:

- O‘smir o‘quvchi yoshlar xulq-atvori va tarbiyasiga doir masala yoki muammoni hal qilish uchun birgalikda intiladilar va fikr almashadilar, natijada ular faol ravishda muammo yechimiga xos bilim oladilar;

- Guruhlarda ishlash uning a’zolari orasida do‘stona munosabatlarni rivojlantirishga olib keladi va ular bir-birlari bilan muammoga doir intensiv fikr almashadilar;

- Guruh a’zolari orasida o‘ziga xos kooperatsiya hosil bo‘ladiki, bu oxir oqibat shaxslararo samarali kommunikatsiyaning rivojlanishiga va yoshlarning jadalroq ijtimoiylashuviga olib keladi, guruh a’zolari xulq-atvorining salbiy ko‘rinishlariga doir turli xil kamchiliklarni maksimal ravishda tahlil qilib, uni bartaraf qilishga doir yakdil fikrga kela oladilar.

Rivojlantiruvchi trening bitta yaxlit akademik guruh doirasida tashkil etilgan vaqtda, u o‘z navbatida yana maydaroq guruhlarga bo‘linadi va bu guruhchalar muayyan muddatda avtonom, so‘ngra esa yana birgalikda muammoli masala ustida ishlaydilar. Mohiyatan guruhlarning raqobatga asoslangan jamoaviy usulda har bir shaxs o‘z guruh qiziqishlari va g‘oyalariga mos ravishda yaxshiroq ishlash va ijodiy fikrlashga intiladilar. Jamoaviy usulda ta’lim berishga yoki tarbiyaviy ta’sir etishga bag‘ishlangan juda ko‘p ilmiy izlanishlar mavjud bo‘lib, ularni o‘rganish va amaliyotda foydalanish maktab rahbarlari, o‘qituvchilar va amaliyotchi psixologlardan o‘ziga xos mahorat va bilimni talab qiladi, bularsiz jamoaviy usulda talim berishni uyushtirish mumkin emas.

1-jadval.

Jamoaviy va individual usulda ta’lim berish orqali o‘smirlar xulq-atvoridagi salbiy o‘zgarishlar hamda noto‘g‘ri yo‘nalganlikni bartaraf qilish bilan bog‘liq tarbiya jarayonining olti fazasi

FAZALAR	Bajariladigan vazifalar	O‘qituvchining faoliyati
1-faza	Maqsadni qo‘yish va vazifalarni belgilash	O‘qituvchi dars uchun rejalashtirilgan asosiy maqsad va barcha vazifalarni o‘quvchilarga birma- bir tushuntirib chiqadi hamda darsni boshlaydi
2-faza	Zarur ma’lumotlar bilan ta’minlash	O‘qituvchi o‘quvchilarga ogzaki yoki yozma tarzda kerakli ma’lumotlarni aytadi yoki tarqatma materiallar beradi
3-faza	O‘quvchilarni guruhlarga bo‘lish va faoliyatini nazorat qilish	O‘qituvchi o‘quvchilarga qanday qilib ishchi guruhlarni tashkil qilishni tushuntiradi va guruhlarga nima ish qilish kerakligini anglatadi
4-faza	Guruhlardagi ishga va masalani o‘rganish jarayoniga yordam berish	O‘qituvchi guruhlarga muammoni qanday hal qilish bo‘yicha zarur yo‘l-yo‘riqlarni ko‘rsatib, amaliy yordam beradi
5-faza	Faoliyat jarayonini tekshirib, tuzatib va yo‘naltirib borish	O‘qituvchi guruhlarning o‘zlari erishgan natijalarini taqdimot qilishlariga baho beradi va ular tayyorlagan fikr, yechim va xulosalarni tekshiradi.

6-faza	Natijalarni o‘rganish, tahlil qilish va baho berish	O‘qituvchi guruhlarining va alohida o‘quvchilarning mehnati va bilimiga munosib baho beradi va ilmiy yechimlarning ahamiyatini asoslaydi.
---------------	---	---

Biz tadqiqotimiz maqsadiga amal qilib, rivojlantiruvchi trening mashg‘ulotlarida “O‘smirlar xulq-atvorida shakllanayotgan jinoyat motivlarini aniqlashga yo‘naltirilgan ijtimoiy psixologik so‘rovnoma (IPS)”dagi savollarni ilmiy asoslarini o‘smirlar o‘zlashtirishi, savollarda aks etgan voqelikda o‘zaro mushtarak qonuniyatlar hukum surishini anglashlari bilan birga ularni har tomonlama barkamol yoshlar sifatida tarbiyalashning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga harakat qildik.

Hozirgi psixologiya fani amaliyotidan ma‘lumki, jamoaviy va individual usulda ta‘lim-tarbiya berishning oltita asosiy fazasi bo‘lib, ularning qisqacha tavsiflari quyida keltirilgan jadvalda o‘zining ifodasini topgan, deyishimiz mumkin:

Biz o‘smir o‘quvchilar sinfida jamoaviy va individual usuldagi mashg‘ulotlarda (treninglarda) pedagogik muloqotning polilogik shaklidan foydalandik. Ma‘lumki, muloqotning polilog shakli - guruh ichida tashkil etiladigan munozara bo‘lib, u tinglovchilar yoki o‘quvchilarning faolligini yanada oshirish, ulardagi fikr almashinish jarayonlarini tezlashtirish, eng ma‘qul yechimlarni topish uchun ishlatiladi.

Polilog jarayonida guruh azolarining har biri muhokama qilinayotgan masala bo‘yicha o‘z fikrini bildirish imkoniyatiga ega bo‘ladi, boshlovchi (ko‘p holatlarda psixolog mutaxassis) esa ushbu jarayonning tashkilotchisi sifatida o‘smirlarning o‘zaro muloqotiga bevosita aralashmaydi. Rivojlantiruvchi trening mantig‘idan kelib chiqib, biz har bir guruhni uchta guruhchalarga ajratdik, ya‘ni fikrlarni o‘rtaga tashlab, jamlovchilar guruhi - «muammo yechimini izlovchilar va guruhlar yechimini tanqid qiluvchilar», fikrlarni saralab eng muhimlarini jamlovchi - «tanqidchilar» guruhi va mantiqan muammoning yechimini bevosita tahlil qiluvchi - «tahlilchilar» guruhi. Bu usul mashg‘ulot mavzusi ko‘proq ko‘pchilikka tanish bo‘lgan, yangi g‘oyalardan ularning amaliy jihatlari keltirib chiqarilishi zarurati bo‘lganda qo‘l keladi va guruhlariga bo‘linish ixtiyoriy tarzda, ba‘zan boshlovchining kuzatuv va bevosita aralashuvida amalga oshiriladi.

Shu sohada tadqiqotlar olib borgan taniqli olim V.M.Karimovanning yozishicha, «Kichik va katta guruhlarda munozaralarni tashkil etishning o‘ziga yarasha qoidalari mavjud bo‘lib, kichik, tor doiralardagi kompakt guruhlarda uyushtirilgan munozaralarning erkin mavzuli, yo‘naltirilgan va aniq ssenariyli disput turlari mavjud bo‘lib, bu tanlangan mavzuga va munozara guruhlarining muloqot tajribasiga bog‘liqdir («disput» so‘zining lug‘aviy ma‘nosi - «fikrlayapman», «tortishayapman», degan ma‘noni bildiradi)». Ushbu qoidalarni inobatga olgan holda biz tanlab olingan o‘quvchilar guruhida o‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorni shakllantirishga yo‘naltirilgan rivojlantiruvchi trening dasturini ishlab chiqdik.

Shunday qilib, xulq-atvor psixologiya fanida muhim fenomen bo‘lib, u insonning mohiyatini, ongini va psixologiyasini aynan ifodalanihini namoyon etadi. Guruhiy jarayonlar (guruhiy ong)ning ajralmas qismi va hamkorlik qilishning sharti ekanligini isbotlash maqsadida rivojlantiruvchi trening dasturi tanlab olindi va xulq-atvor mohiyatining tarkibiy qismiga kiruvchi bilim, ong, o‘zini o‘zi anglash, axloq, odob, ma‘naviyatga tayanadigan aqliy, axloqiy-ma‘naviy, hissiy-irodaviy fazilatlarni shakllantirish maqsadida qo‘llanib ko‘rildi.

Tadqiqotimiz jarayonida o‘smirlarda jinoyat motivlarini o‘rganishga mo‘ljallangan va amaliyotda sinalgan so‘rovnoma hamda test metodikalaridan foydalanganimizda xulq-atvorida jinoyat motivlari yetakchilik qilayotgan o‘smirlar tanlab olindi. Ushbu o‘smirlar 6 ta trening guruhini tashkil etib (har bir trening guruhida, ya‘ni, Qashqadaryo viloyatida 16 va 18 nafardan-jami 2 ta guruh, Buxoro viloyatida 16 nafardan – jami 2 ta guruh, Samarqand viloyatida 17 va 18 nafardan - jami 2 ta guruh o‘quvchilaridan iborat bo‘lib), jami ijtimoiy-psixologik treningda 101 nafar o‘smir yoshidagi o‘quvchilar ishtirok etdi. Shunday qilib, rivojlantiruvchi treningdan ko‘zlangan maqsad - trening ishtirokchilarini o‘rganilayotgan mavzuda samarali kommunikativ muloqotga o‘rgatish orqali ularning xulq-atvorida shakllanayotgan salbiy holatlarni tuzatishga yo‘naltirilgan ijtimoiy va guruhiy ishlash ko‘nikma va malakalarini ortirish orqali o‘smirlarga xos namunali xulq-atvor andozasi tuzulmasi va mohiyatini tashkil etgan bilim, tasavvur, tafakkur, ong va o‘zini-o‘zi anglash asosida aqliy, axloqiy-ma‘naviy, hissiy-irodaviy fazilatlar va onglilik sifatlarini shakllantirish edi.

Ta‘kidlash o‘rinliki, mazkur «O‘smirlarda jinoyat motivlari rivojlanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari» trening dasturi yoshlar muammosi bilan bog‘liq oilalar, maktablar, mahalla-guzarlar, tashkilotlar uchun, masalan «O‘zbekiston yoshlar ittifoqi» bo‘linmalarida, maktabning o‘smir yoshdagi o‘quvchilarida,

mahallalardagi uyushmagan yoshlar va h.k.larda ham qo‘llanilishi mumkin. («Individual yoki guruhliy suhbat o‘tkazish texnologiyasi», «Muzokaralar olib borish texnologiyasi» kabi dasturlar uchun asos sifatida).

Yuqoridagi vazifalarning amalga oshirilishi tajriba guruhlarida trening dasturi asosida dars o‘tish tizimini muvaffaqiyatli tashkil etilishini ta’minlaydi.

Trening davomida quyidagi asosiy vazifalar qo‘yildi va amalga oshirildi:

- o‘smir o‘quvchilarda namunali xulq-atvorni shakllantirishning asosli usullari, vositalari va zarur shart-sharoitlarini egallash;

- o‘smir ma’naviy qiyofasining rivojlanishiga xizmat qiluvchi axloqiy-ma’naviy qiyofani belgilaydigan aqliy, axloqiy, ma’naviy, hissiy-irodaviy sifatarni shakllantirishga xizmat qiluvchi o‘quv tarbiyaviy muhitni yuzaga keltirish, o‘z ustida ishlash, faollashtirish usullarini qo‘llash;

- O‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorni egallashga yo‘nalgan o‘qituvchi-o‘quvchi hamkorligidagi barqaror guruhliy faoliyat motivatsiyasini o‘quvchilarda shakllantirish.

O‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorni respondentlarda shakllantirish trening dasturi 4 haftaga mo‘ljallangan (haftada - 5kun, ya’ni dushanbadan-jumagacha, har kuni 2 soatlik mashg‘ulot) bo‘lib, 4 blokdan iborat trening modulidan tashkil topgan.

Birinchi blok «O‘smirlarga xos xulq-atvor shakllari, xulq-atvor rivojlanishining ilmiy-nazariy va metodologik asoslari» ga doir 1-haftada guruhliy faoliyat haqida, ushbu mavzu bo‘yicha nazariy-metodologik bilimlar va o‘smirlarda o‘tkazilgan tadqiqotlar diagnostikasi bilan ishtirokchilar tanishadilar.

Ikkinchi blok «Rivojlantiruvchi trening jarayonida o‘smirlar xulq-atvorida shakllanayotgan jinoyat motivlarini ilmiy bilish va oqibatlarini anglash asosida namunaviy xulq-atvorni shakllantirish» deb nomlanib, 2-haftadan davom etadi. Unda o‘smirlarda jinoyat motivlari rivojlanishiga olib keluvchi turli omillarni tahlil qilish asosida ularda ichki ijobiy motivatsiyalar hamda imkoniyatlar faollashtiriladi va maqsadga yo‘naltiriladi.

Uchinchi blok «O‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorni egallash yo‘llari» 3-haftadan boshlanib, turli usullar, strategiyalar ko‘rib chiqiladi, ular atroflicha o‘rganilib, ishtirokchilar tomonidan rivojlantiruvchi treninglar o‘tkaziladi.

To‘rtinchi, so‘nggi blok 4-haftadan boshlanib, o‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorni egallashga yo‘naltirilgan guruhliy faoliyat atroflicha o‘rganilib, tahlil qilinadi, ishtirokchilarning xulq-atvoridagi motivatsion yo‘nalganlik hamda ularning barkamol shaxsga xos sifat va fazilatlariga bo‘lgan munosabatlari aniqlanadi, hisobotlari baholanadi va kelajakdagi vazifalari belgilanadi.

Mazkur treninglar bir oy muddatda emas, balki ikki yoki uch oy muddatga mo‘ljallab olib borilsa, tarbiyaviy ta’siri yanada samarali bo‘ladi.

O‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorni shakllantirish bo‘yicha (mutaxassis rahbarligida) psixologik trening quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- rivojlantiruvchi trening maqsadini, munozara mavzusini, muammoning xarakteri, trening ishtirokchilarini unga qanchalik yo‘nalganligini;

- muhokama qilinayotgan muammo yuzasidan aylanma munozara, axborot to‘plami, qarashlar, fikrlar, tahlillar yangi g‘oyalar va barcha ishtirokchilar tomonidan bildirilgan takliflar;

- nazariy va amaliy manbalar asosida olingan ma’lumotlarni tartibga keltirish, muhokama etish va tahlil qilish;

- alternativ topilgan fikr va yechimlarni asoslash, ularga birgalikda baho berish;

- munozara va bahsli fikrlar hamda misollarga qaytib ilmiy va real voqelikka asoslangan tahlillarga tayanib birgalikda yakun yasash;

- olingan natijalarni treningda qo‘yilgan maqsad bilan qiyoslab ko‘rish;

- trening jarayonida va munozaralarda yuzaga kelgan psixologik zo‘riqishning oldini olish va trening mashg‘ulotlariga yakun yasash.

O‘smirlar xulq-atvorida shakllanayotgan jinoyat motivlariga xos salbiy o‘zgarishlarning oldini olish va bartaraf qilish bo‘yicha psixologik treningda individual va guruhliy faoliyat turlari, ijodiy yondashuv usullari, modellashtirishning har xil ko‘rinishlari hamda usullaridan keng foydalanildi.

Treningning diagnostik bosqichlari o‘z ichiga o‘smirlarga xos xulq-atvor tuzilishi, shakllanish qonuniyatlari, unga ta’sir etadigan muhim omillar va namoyon bo‘lishi haqidagi axborot, trening hamda trening muolajalari sifatini trening ishtirokchilari tomonidan nazorat qilishni qamrab oladi.

Trening davomida o‘smir o‘quvchilar xulq-atvorning shakllari va funksiyalari, unga ta‘sir etuvchi iqtisodiy, ijtimoiy va ma‘naviy-psixologik omillar, ularni muvaffaqiyatli shakllantirish yo‘llari hamda usullari haqida axborot oladilar.

Treningning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

- o‘smir yoshdagi o‘quvchilar treninggacha bo‘lgan davrdagi o‘zlarining shaxslilik sifatleri, motivatsion yo‘nalganligi, atrof voqelikka munosabati va xulq-atvoridagi mavjud kamchiliklarni anglaydilar;
- o‘smirlar o‘zlaridagi mavjud kamchiliklar keltirib chiqargan oqibatlarni anglaydilar, ularni tuzatish yo‘llari, usullari va zarur shart-sharoitlari mavjudligini aniqlaydilar;
- o‘smirlar o‘zlari uchun namunaviy xulq-atvorni shakllantirishda ijtimoiy-madaniy va tarbiyaviy-psixologik me‘yorlarga tayangan strategik imkoniyatlar mavjudligini o‘rganadilar;
- o‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorni shakllantirish asosida ular barkamol rivojlanishlari uchun zarur shart-sharoitlarga tayanib ishlash dasturiga ega bo‘ladilar.

O‘quvchilarda rivojlantiruvchi-psixologik trening o‘tkazilgandan so‘ng qator o‘zgarishlar kuzatildi. Jumladan:

1. O‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorning rivojlanganlik tuzilmasi va namoyon bo‘lish ifodasida o‘quvchilarda oldindan bo‘lgan xulq-atvoriga nisbatan yangicha tuzilish hosil bo‘lgan xulq-atvorning tarkibiy komponentlarida keskin o‘zgarishlar yuzaga keldi.

2. O‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvor shakli rivojini ta‘minlovchi motivatsion munosabatni qondirishda foydalaniladigan zarur shart-sharoitlar hamda vositalar qamrov doirasi kengayishi kuzatildi.

3. O‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvor rivojlanishiga nisbatan respondentlarda barqaror ijobiy munosabat strategiyasi shakllandi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, o‘smirlarga xos namunaviy xulq-atvorni shakllantirishga yo‘naltirilgan (ota-ona, o‘qituvchi-tarbiyachi va o‘smir hamkorligi bosqichlari, rivojlantiruvchi treninglar) dasturlarni ishlab chiqish va amaliyotda tatbiq etish ta‘lim-tarbiya va hayotga to‘g‘ri yo‘nalganlik samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. O‘zbekiston yoshlari forumida so‘zlagan nutqidan, 25 dekabr 2020 yil, 18:00 siyosat.
2. G‘oziyev E.G‘., Jabborov A.M. Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi. T.: 2003, -124 b.
3. Karimova V.M. Yoshlarda o‘zbek oilasi to‘g‘risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. - T.: ToshDU, 1994. - B.309.
4. Qodirov O.S. “O‘smirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi” // Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. T.:2020,-155b.
5. Abdurasulova Q. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olish muammolari. // Qonun himoyasida. 2001, 1- son, 23-26- b.
6. Фельдштейн Д.И. Общие вопросы образования // Образование и наука. 2013. № 9 (108).
7. Qodirov O.S. Umumiy psixologiya // O‘quv qo‘llanma. - Samarqand, 2022.-250 b.
8. Qodirov O.S., Xotamov Sh.N. Ijtimoiy psixologiya // Darslik. - Samarqand, 2023.-346 b.

*Qurbonova Shaxloxon Baxadirovna,
Ma'mun Universiteti NTM “Psixologiya” kafedrasida o'qituvchisi*

SIL BILAN OG'RIGAN BEMORLARDA KASALLIKKA MUNOSABATNI O'RGANILISH ZARURATI

Annotatsiya. Maqolada sil bemorlarining ijtimoiy munosabatlari, kasallikning ichki manzarasi, kasallikka moslashish darajasining o'rganilish holatlari tahlil qilingan. Sil kasalligi bilan og'rigan bemorlardagi psixologik holatlarning hisobga olinishi kasallikni yengish va davolanishni samarali kechishida muhim omil ekanligi e'tiborga olingan.

Kalit so'zlar: salomatlik psixologiyasi, kognitiv jarayonlar, xavfsiz xulq-atvor, ishontirish modeli, kasallikka munosabat.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ РЕАКЦИИ НА ЗАБОЛЕВАНИЕ У БОЛЬНЫХ ТУБЕРКУЛЁЗОМ

Аннотация. В статье анализируются социальные отношения больных туберкулёзом, внутренняя картина заболевания, степень адаптации к заболеванию, учитывается психологическое состояние больных туберкулёзом, что является важным фактором для преодоления заболевания и эффективного лечения.

Ключевые слова: психология здоровья, когнитивные процессы, безопасное поведение, убеждение, отношение к болезни.

THE NEED TO STUDY THE RESPONSE TO THE DISEASE IN PATIENTS WITH TUBERCULOSIS

Abstract. Social relations of tuberculosis patients in the article, the internal picture of the disease, the study cases of the degree of adaptation to the disease were analyzed. With tuberculosis taking into account the psychological state of the patients, it is effective to cope with the disease and treat it is worth noting that it is an important factor in the course.

Key words: Health psychology, cognitive processes, safe behavior, persuasion model, attitude to the disease.

Kirish. Inson tomonidan o'ziga va salomatligiga bo'lgan munosabat, avvalo hayotlarini saqlab qolishda, biologik va ijtimoiy vazifani bajarishga asoslanadi. Qadim zamonlarda insonlar tabiat hodisalarini oldida o'z bo'lganliklari uchun ham o'zlarining jismoniy va ruhiy holatini ilohiyashtirgan holda diniy tasavvurlar bilan bog'laganlar. Shu jumladan, sil kasalligi va unga bo'lgan munosabat ham salbiy qarashlar asosida shakllangan bo'lib, bu kasallik qadim zamonlardan beri ma'lum va insoniyatning eng muhim muammolaridan biri ekanligini ta'kidlash mumkin. Sil kasalligi turli xil ko'rinishga ega bo'lib, turli a'zo va to'qimalarda: plevra, limfa tugunlari, ko'z, suyak, buyrak, miya pardalari va boshqa a'zolarga ham ta'sir etadi, lekin eng keng tarqalgan o'pka sili hisoblanadi [4].

Bu kasallikda insonlarning kasallikka psixologik munosabati ham turlicha bo'lishi mumkin. Hamma narsa kasallikning tabiatiga, rivojlanishining og'irligiga va tezligiga, davolash tabiatiga va psixoterapevtik muhitga, bemorning shaxsiyatiga va jamiyatning kasallikka bo'lgan munosabatiga bog'liq.

Asosiy qism. N.V.Gorbunov tadqiqotlariga ko'ra, sil bilan og'rigan barcha erkak va ayol bemorlar o'zlarining salomatlik holatini “qoniqarli” deb, shuningdek, o'z imkoniyatlarini “sog'lom” baholaganlar. N.V.Gorbunov tomonidan bemorlarning shaxsiy xususiyatlari o'rganilganda esa so'rovda qatnashgan bemorlarning 61 % melankoliya, bezovtalik, ichki zo'riqish hissi, tushkunlik, ojizlik, munosabatlardan qochish, o'yin-kulgidan voz kechish, foydasizlik hissi, atrof-muhitga qiziqishning pasayishi aniqlangan. Respondentlarga ko'ra, bemorlarning 10 % i ortiqcha emotsionallik va fojiaiylik bilan ajralib turadi, ular kasallikni fojia sifatida qabul qiladilar va atrof-dagilar e'tiborini tortishga intilib, reaksiyaning isterik turiga mansubdir. Respondentlarning 7 % i eyforik-anozognozik reaksiya turiga xoslikni namoyon qilib, ularda kasallikka

e'tiborsizlik bilan qarash, shifokor retseptlariga amal qilmaslik, rejimni qo'pol ravishda buzish va sog'lig'iga zarar yetkazish holatlari kuzatilgan. Psixoastenik javob turiga tegishli bo'lgan bemorlarning 7 %i bezovtalik, suitsidal fikrlar va pessimizm bilan tavsiflangan bo'lsa, respondentlarning 15 % kasallikka depressiv-astenik munosabatni, ya'ni depressiya, hissiy yetishmovchilik, umidsizlik kabi ko'rsatkichlarini namoyon qilishgan. N.V.Gorbunov tadqiqotlariga ko'ra, xulosa qilish mumkinki, o'pka sili kasalligiga chalingan bemorlarning aksariyati kasallikka ipoxondrikal munosabatdagi bemorlar bo'lib, ularni ijtimoiy muhitga ijobiy yo'naltirish muhim ahamiyatga ega. Bunday bemorlar bilan ishlashda bag'rikenglik, samimiylik, sezgirlik va diqqat qaratish kerak bo'ladi.

Tibbiyot sohasida bemorlar bilan ishlashning o'ziga hos tomonlari shundaki, har bir kasallikning o'ziga xosligi va psixologik ko'rinishlari mavjud. Bugungi kunda bemorning psixikasi bilan ishlash, uning xulq-atvor jihatlariga e'tibor qaratish asosiy masala sifatida qaralmoqda va bu yo'nalishda olib borilayotgan bir qator yangiliklar amaliy sohada o'z tasdig'iga ega. Xalqaro amaliyotda “Salomatlik psixologiyasi” tushunchasi orqali bemorlarning psixologik xususiyatlari, kognitiv jarayonlarning o'ziga xos tomonlari yuzasidan bir qator ilmiy yo'nalish va yondashuvlar mavjud. Salomatlik psixologiyasida kognitiv yondashuvning ahamiyati shundaki, xavfsiz xulq-atvor shakllari va kognitiv o'zgarishlar- ustanovkalar, ishonch, ko'rsatmalarni o'zaro bog'liqligini aniqlashga harakat qiladi.

Bugungi kun amaliyotda bemor bilan ishlashda eng samarali usul sifatida ishontirish modeli qo'llanilib kelinmoqda. Ishontirish modeli ijodkorlarining ta'kidlashicha, insonning xatti-harakati to'g'ridan to'g'ri uning ishonchi bilan belgilanadi, ayniqsa

1. Kasallikning subyektiv ravishda qabul qilingan xavfi.

2. Kasallikning oqibatlarini baholash.

3. Xavfsiz xulq-atvor shakllarini baholash imkoniyati.

4. Mavjud xulq-atvorning psixologik “bahosi” va moddiy baholash [5, 113-144] ga e'tibor qaratish muhimligini ko'rsatadi.

Model yaratuvchilarining fikricha, ishontirish insonda bevosita xulq-atvorda ixtiyoriy amalga oshiriladi. Shuningdek, qo'shimcha stimullar-sog'lig'idagi o'zgarishlar, ommaviy ma'lumot vositalari majmui ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Lekin ushbu qo'shimcha stimullar ta'siri juda oz tadqiq qilingan bo'lib, boshqa parametrlar ta'siridan ajratilgan holda o'rganilgan.

Ishontirish modelining zamonaviy shakllari sifatida o'zgaruvchan oraliqlar, jinsi, yoshi, etnik yashash joyi, ijtimoiy-iqtisodiy holati, ma'lumot darajasi, ijtimoiy kelib chiqishi, sog'liq holatidan foydalaniladi [6, 113-116].

Bu jihatdan ftiziatriya va pulmonologiya sohasida davolanayotgan bemorlarning o'ziga xos tomonlarini tahlil qiladigan bo'lsak, sil kasalligi bilan davolanayotgan bemorlardagi psixologik holatlar va kognitiv jarayonlardagi o'zgarishlar o'zining keskinligi bilan ajralib turadi. Chunki bu kasallikda davolanish jarayonlarining davomiyligiga ko'ra uzoq muddatni talab qilishi, bemordagi kasallikni qabul qilish darajasini og'irligi, yaqinlari bilan munosabatlardagi uzoqlashuvlar, ayniqsa o'ziga nisbatan ishonchning pasayish omillari va atrofda qilargalarga nisbatan xavfsirash alomatlarini, shuningdek, dorilarni qabul qilishdagi turli xil qiyinchiliklar davolanishga va dorilarga sodiqlikning susayishiga sabab bo'ladi. Og'ir shakldagi-ko'p dorilarga chidamli sil (MLU) va ShLU-keng dorilarga chidamli sil turlarida esa bemorlar holatiga yuqoridagi holatlarga qo'shimcha ravishda kasallikni og'irroq o'tishi, bemor holatiga ko'ra dorilarning ta'sirida natijasida psixologik buzilishlar kuzatilishi bilan ham amaliyotda psixologik xizmat va ularni psixologik qo'llab-quvvatlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Har bir kasallikning o'ziga xos tomonlarini inobatga olgan holda amaliyotda bir necha yildan buyon ishontirish modelining “sog'liqni saqlash motivatsiyasi” va “o'z-o'ziga ta'sir qilish” (o'z imkoniyatlaridan foydalanish imkoniyatini amalga oshirishni tarbiyalash) harakati o'zgaruvchanligi o'rganiladi. O'z sog'lig'ini saqlash motivatsiyasi demografik va ijtimoiy xususiyatlarga ham bog'liq bo'lib, profilaktika ishlarini amalga oshirishda o'z-o'ziga ta'sir qilish inson qat'iyatiga asoslanadi [2].

Zamonaviy psixosomatik tibbiyot tarixi Z. Freyding psixoanalitik konsepsiyasidan boshlanadi, u Breyer bilan birgalikda "bosilgan tuyg'u", "ruxiy jarohat"larni "konversiya" orqali somatik simptom sifatida namoyon qilishi mumkinligini isbotladi. Freyd organlarni tanlovini bilishda "somatik tayyorlik"ni jismoniy omil sifatida zaruriyatini ta'kidladi [3].

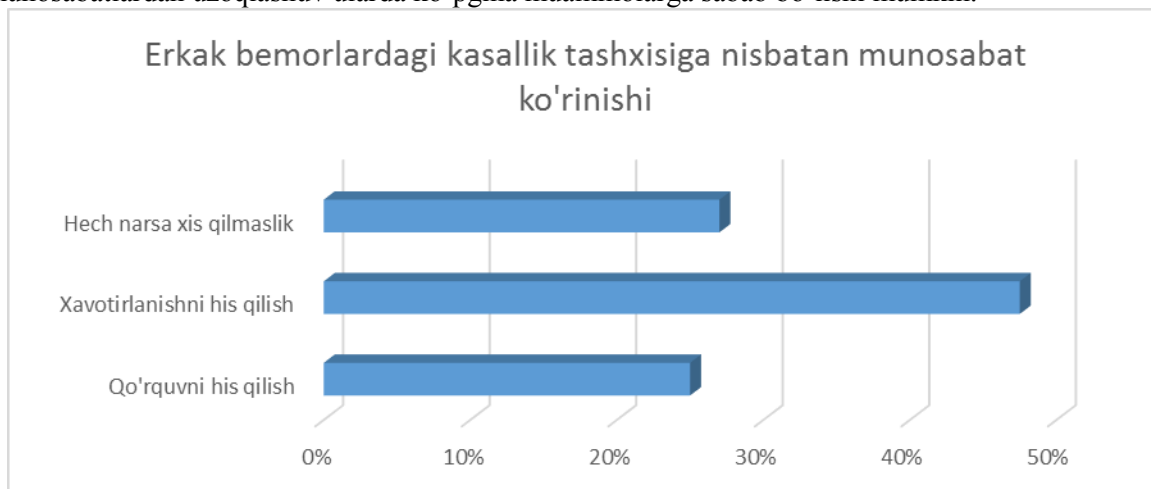
Sog'inch va doimiy xavotir, neyro-vegetativ-endokrin o'zgarishlar va o'ziga xos qo'rquv hissi shaklida ifodalangan emotsional reaksiyalar psixologik va somatik sohalar o'rtasidagi bog'lanishdir. Emotsional

xavotirlanish bo‘lganda psixologik himoyalaniшни to‘sib qo‘yilmasa somatizatsiya qilingan holda tegishli organ tizimiga ta‘sir qiladi, somatik tizimda funksional bosqichli destruktiv morfologik o‘zgarishlarga aylanadi, psixosomatik kasallikning umumlashishi sodir bo‘ladi. Shunday qilib, aqliy omil zararli omil sifatida ishlaydi.

Atrof-muhit bilan uyg‘un munosabatda bo‘lgan odamlar kasallikdan qochib, organizmdagi charchoqlarga va ruhiy stresslarga dosh bera oladi. Biroq, hayotdagi shaxsiy muammolar mavjudligi ularda og‘riqli fiksatsiya va ruhiy kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradi, bu esa ba‘zi hayotiy vaziyatlarda salbiy his-tuyg‘ularga va o‘z-o‘ziga ishonishga olib keladi. Psixosomatik yuklangan, hissiy tushkunlikni namoyon qiluvchi bemorlar o‘zlarining holatlarini to‘g‘ri baholamaydi va tasvirlay olmaydilar.

Shunday qilib, psixosomatik kasalliklar patogenezini to‘g‘risida zamonaviy tushunchada ularning tabiatini tushuntirishda ko‘p faktorlik tan olinadi. Somatik va ruhiy moyillik, atrof-muhitning ta‘siri, atrof-muhitning haqiqiy holati, uni sub‘ektiv qayta ishlanishi, fiziologik, aqliy va ijtimoiy ta‘sirlar, ularning to‘liqligi va bir-birini to‘ldirilishida, bularning barchasi psixosomatik kasalliklarning bir-biri bilan o‘zaro ta‘siri omillari sifatida muhim ahamiyatga egadir. Psixanalitik konsepsiyada Z.Freydning bo‘g‘ilgan xissiyotlar konversion alomatlarini keltirib chiqarishi haqidagi nazariyasi psixosomatik tadqiqotlarni yanada rivojlanishiga olib keldi. Ongdan ko‘chirilgan ijtimoiy qabul qilinmaydigan instinktlar (tajovuzkor, jinsiy mayllar) yuzaga chiqib, u yoki bu ramziy shaklni oladi. [1, 376] (B. Broytigam va boshq., 1999).

Muhokama va natijalar. Tadqiqotimizda Xorazm viloyati Ftiziatriya va pulmonologiya dispanserida davolanayotgan 74 nafar bemorda o‘tkazildi. O‘pka sili bilan og‘rigan bemorlarning kasallikka munosabatini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan so‘rovnomani natijalariga ko‘ra, “Kasalligingizni bilganda qanday holatga tushgansiz?” savolida erkaklarning 25 %i “qo‘rqdim” deb javob berishgan bo‘lsa, 47,5% erkaklar “xavotirlandim” deb, 27,5 % erkaklar “bilinmadi” deb javob berishgan. Natijalarga muvofiq belgilashimiz mumkinki, bemorlarda xavotirlanish darajasi yuqori ko‘rsatkichni tashkil qiladi, chunki, bemor fikrlashiga ko‘ra, ijtimoiy munosabatlardan uzoqlashuv ularda ko‘pgina muammolarga sabab bo‘lishi mumkin.

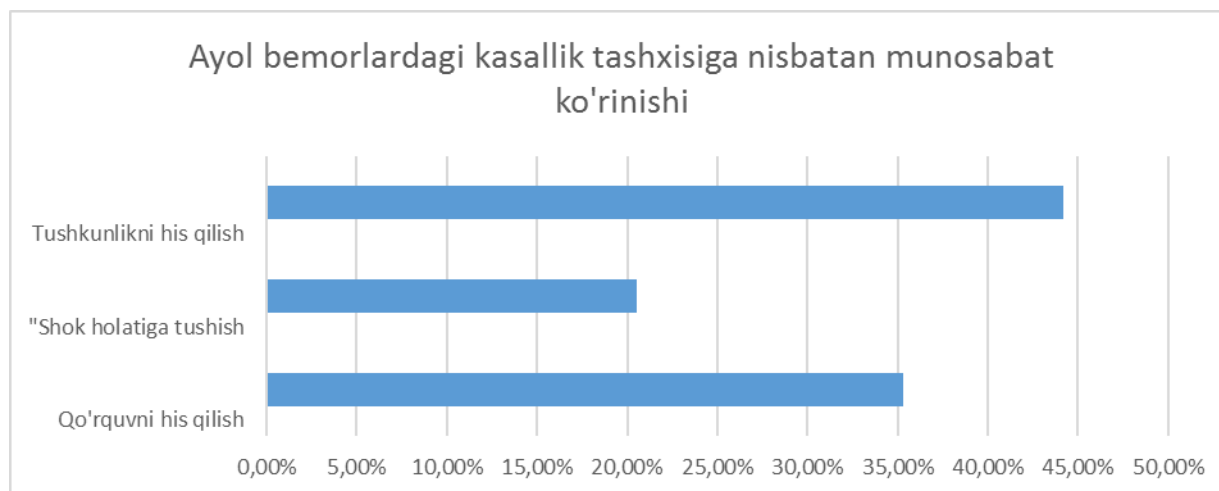

Bu ko‘rsatkich ayol bemorlarda emotsional jihatdan ifodalanishiga ko‘ra boshqa ko‘rsatkichni tashkil qiladi, ya‘ni 35,3 % “qo‘rquv”ni xis qilishgan bo‘lsa, 20,5 % ayollar “shokko tushgan”ini, 44,2 % ayollar “tushkunlikka tushib qolganini” bildirishgan. Suhbat natijalariga ko‘ra, ayollarda bu holatning ifodalanishiga asosiy sabab sifatida oiladan uzoqlashuvni, ulardan ajralib qolish xissiga nisbatan xavotirlik masalasi bilan bog‘liq jarayonga mos bo‘lib, ulardagi holat ijtimoiy munosabatlarning ahamiyati kuchliligi bilan ifodalanadi.

“O‘zingizni zaif hisoblaysizmi?” savoliga erkaklarning 25 %i “Ha”, 37,5 %i “yo‘q”, 37,5 %i “ba‘zida” deb fikr bildirishgan bo‘lsa, ayollarning 67,6 %i “ha” deyishgan, 14,7 %i “yo‘q”, 17,6 %i “bilmadim” deb javob berishdi.

So‘rovnomani natijasiga ko‘ra belgilangan dorilarni doimiy qabul qilish darajasi esa erkaklarda 60 %ni tashkil qilsa, ayollarda bu 70,5 %ni tashkil qildi, 20 % erkaklar dorilarni ilgari qoldirganligini, 20 % i esa bezor bo‘lishganini bildirishdi. Ayollarda esa bu ko‘rsatkich kuzatilmadi, 14,7 % ayollar dorilarni ichishda qiynalishlarini aytishdi.

Bemorlar kasallik haqida atrofdaagi yaqinlari bilan o‘rtoqlasha olish darajasiga ko‘ra, suhbat natijalariga ko‘ra 25 % erkaklar yaqinlari bilan suhbatlasha olishlarini, 52,5 %i “yo‘q” deb javob berishgan bo‘lsa, 22,5 %i “xavotirlanganligi”ni bildirishdi.

Ayollar esa 26,4 %i yaqinlari bilan bemalol munosabatga kirisha olishini ta'kidlashgan bo'lsa, 50 % ayollar uyalishlarini aytishgan bo'lsa, 23,5 %i yashirishlarini bildirishdi.

“O‘zingizni yolg‘iz his qilasizmi?” savoliga erkaklarning 32,5 %i “ha” javobini, 37,5 %i “yo‘q” javobini, 30 %i “ba’zida” deb javob berishgan bo‘lsa, ayollarning 79 %i “ha”, 20 %i “yo‘q” javobini berishdi.

Xulosa. So‘rovnomadani olingan natijalarga ko‘ra xulosa sifatida aytish mumkinki, bemorlardagi yuqori xavotirlik, ayniqsa bu holat kasallikka nisbatan ifodalanishi, uzoq muddat davolanish jarayonidagi stressli holatlarni, oila va yaqinlari munosabatlarda muammolarning kelib chiqish sabablariga ko‘ra bemorlardagi aybdorlik hissining kuchayish holatlari bilan birga ulardagi yashirin holatdagi stressni ham ifodalab beradi. Kasallikka munosabat mazmunida nafaqat hayotiy vaziyatlar, balki bemor shaxsining kasallikkacha bo‘lgan xususiyatlari, xarakteri ham aks etadi. Olib boriladigan tadqiqotlar va diagnostik ko‘rsatkichlar sil kasalligi bilan davolanayotgan bemorlarga psixologik yordam ko‘rsatishda aniqlab olinadigan vazifalarni konkretlashtirishga yordam beradi. Shuningdek, kasallik bilan bog‘liq tarzda ularning hayot sifatiga ta’siri, ijtimoiy munosabatlar bilan birga o‘ziga bo‘lgan munosabat va ishonch ko‘rinishlarini ham aniqlashtirishga, kasallikni yengishda psixologik ta’sir doirasini konkretlashtirishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина: Кратк. учебн. / Пер. с нем. Г.А. Обухова, А.В. Брунека; Предисл. В.Г. Остроглазова. - М.: Гэотар медицина, 1999. -376 с.
2. Фау Е.А., Фау Г.А. Туберкулез как фактор «потрясения» Сб. научных работ, посвященный 120-й годовщине открытия Робертом Кохом возбудителя туберкулеза. СПб., 2002, с.66-69
3. Лурия Р.А. Внутренняя картина болезней и ятрогенные заболевания М.Медицина, 1977.110 с
4. Валиев Р. Ш. Лечение больных туберкулезом легких с учетом особенностей их личности и отношения к болезни//Проб.туб– М. 1999. – № 2 с 27-31
5. Шкурский В.С. Эффективность психотерапии в системе комплексного лечения больных туберкулезом легких. В сб. Психотерапия алкоголизма и неврозов. Труды ЦОЛИУВ. М.; Минздрав СССР, 1978. Т. 223 с 79
6. Ҳайдаров Ф.Л, Ҳалилова Н.Л. “Умумий психология” Тошкент 2010 йил.

Рустамов Шавкат Шухратович,
доцент Бухарского государственного университета,
доктор философии по психологическим наукам (PhD)

ЗНАЧЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ФОРМИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические особенности математических факторов, влияющих на инновационную компетентность учащихся, и её методологические основы. Кроме того, речь идёт об использовании современных технологий для обработки психологической информации студентами, а также о внедрении этих методов в систему образования. Освещены также вопросы развития у студентов инновационной компетентности, воспитания активной, целеустремлённой, талантливой и обладающей высокими духовно-нравственными качествами молодёжи, глубоко овладевшей современными знаниями и профессиями - решающей силой сегодняшнего и завтрашнего дня.

Ключевые слова: логическое мышление, креативность, математическая компетентность, интеллект, созерцательность, SPSS, отлично, матрицы, дисперсия, медиана.

TALABALAR INNOVATSION KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA MATEMATIK USULLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarning innovatsion kompetentligiga ta'sir etuvchi matematik omillarning psixologik xususiyatlari va uning metodologik asoslari haqida so'z boradi. Bundan tashqari talabalarning psixologik ma'lumotlarni qayta ishlashda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish hamda ushbu usullarni ta'lim tizimiga targ'ib qilish haqida so'z boradi. Shuningdek, talabalarda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, faol, intiluvchan, iqtidorli va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, zamonaviy bilim hamda kasblarni chuqur egallagan - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchi bo'lgan yoshlarni voyaga yetkazish masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: mantiqiy fikrlash, kreativlik, matematik kompetentlik, intellekt, tafakkur, SPSS, Excell, matritsalar, dispersiya, mediana.

THE IMPORTANCE OF MATHEMATICAL METHODS IN THE FORMATION OF INNOVATIVE COMPETENCY OF STUDENTS

Abstract. This article will talk about the psychological characteristics of mathematical factors affecting the innovative competence of students and its methodological foundations. In addition, there is talk about the use of modern technologies in the processing of psychological information of students, as well as the promotion of these methods to the educational system. Also, the development of innovative competence in students, active, aspiring, talented and possessing high spiritual and moral qualities, deepening modern knowledge and professions-the issues of youth adulthood, which are the decisive force of today and tomorrow, are highlighted.

Keywords: logical thinking, creativity, mathematical competence, intelligence, contemplation, SPSS, excellent, matrices, variance, median.

Введение. В системе образования каждой страны мира приоритетной задачей является воспитание умных, талантливых, способных и творческих людей и подготовка их к развитию общества. Подготовка квалифицированных психологов в ведущих мировых учебных заведениях, в том числе со стороны Международного Союза Психологических Наук - IUPsyS (International Union of Psychological Science) отмечена в "Концепции дальнейшего совершенствования в области психологии" на 2018-2023 годы. Наряду с этим важно создать эффективные механизмы повышения навыков логического мышления в подготовке специалистов по конкретным наукам в развитии их профессиональной компетентности.

В мире проводятся научные исследования математической компетентности, креативного творчества практикующих психологов, направленности психологов на логическое мышление, изучение

взаимной интеграции гуманитарных наук с областью математики, особенностей формирования инновационных навыков, техническое мышление и обработка психологических данных математическими и статистическими методами. В условиях глобализации и интенсификации масштабов информатизации использование компьютерных технологий в научных исследованиях в области психологии приобретает всё более широкое распространение. Одной из причин этого является создание компьютерных образцов диагностических методов, позволяющих проводить масштабные научно-практические исследования, расширять объёмы психодиагностических обследований, облегчать обработку собранных данных психологических исследований.

В результате проводимых в последние годы реформ по совершенствованию системы образования и внедрению передовых подходов к его обучению, основанных на требованиях сегодняшнего времени, актуально повышение профессиональной компетентности практикующих школьных психологов путем приобретения математических знаний. Кроме того, развитие науки и техники, увеличение потребности людей в качественной и достоверной информации свидетельствуют о необходимости углубления научных исследований в этой области. В «Стратегии развития нового Узбекистана» определены такие задачи по дальнейшему развитию Республики Узбекистан, как «дальнейшее совершенствование системы непрерывного образования, коренное повышение качества общего среднего образования, воспитание самостоятельно мыслящей, верной родине молодежи с твердой жизненной позицией»².

Методология. Теоретический анализ многих исследований, посвящённых изучению математической компетентности практикующих психологов, применению и организации этих методов в свою профессиональную деятельность, осветил актуальность данного направления. Поэтому в данной главе обобщены научно-теоретические взгляды зарубежных учёных и отечественных психологов на проблему компетентности.

Также в произведениях таких восточных мыслителей, как Мухаммад Хорезми, Абу Наср Фараби, Махмуд Кашгари, Абу Рейхан Беруни, Алишер Навои, Мирзо Улугбек, Джалалуддин Давани, утверждается значимость воспитания и обучения, воспитание человека как совершенной личности в развитии человека.

Зарубежными учёными проведено несколько исследований математической компетентности практикующих психологов. В частности, в научных исследованиях таких учёных, как Л.Бруни, П.Верджерио, М.Монтень, Ф.Рабле, А.Адлер, Дж. Равен, Ю.Кул, М.Ф.Дробыш даны комментарии по математической компетентности. По их словам, подчёркивается, что современная психология должна делать выводы только на основе достоверных данных и конкретных фактов.

Российские учёные Н.В.Александров, И.А.Колесникова, А.И.Пискунов, В.К.Розов, В.А.Сластёнин, Л.Ф.Спирин, А.И.Щербаков, В.П.Беспалько, В.В.Краевский, Н.В.Кузьмина, В.С.Гершунский, А.Д.Наследов, А.О.Крыштановский, М.М.Главатских, Р.И.Остапенко, Б.Г.Ананьев, Г.В.Суходольский проводили современные исследования математической компетентности.

Среди узбекских учёных Ш.Р.Баратов, В.М.Каримова, А.М.Джабборов, З.Т.Нишонова, Н.С.Сафаев, Д.Г.Мухамедова, Б.Р.Кадыров, А.И.Расулов, Б.Р.Адизов, Ш.Ш.Олимов, У.Д.Кадыров, С.Х.Саломова, Н.М.Муллабоева, П.С.Эргашев, Г.К.Тулаганова и другие проводили исследования по проблеме математической компетентности практикующих психологов.

Из результатов теоретического анализа видно, что компетентность является критерием, помогающим оценивать деятельность человека по отношению к его лучше всего выполненным действиям. Причина в том, что такая оценка, в свою очередь, приводит к положительному изменению деятельности коллектива в контексте изменений. В конце концов, именно организация, общество и отдельные лица считаются успешными. В целом, когда компетенция изучается внутри конкретного человека, она помогает выявить сильные стороны и качества, которые человеку необходимо развивать, и определить наилучшие и наиболее эффективные способы выполнения работы, а на командном уровне используется для обучать коллег, не удовлетворяет потребности и «пробелы», оставшиеся незаполненными в результате данных советов. Итак, исходя из идей, выдвинутых в изложенной выше четырёхуровневой теории, трёхуровневой системе, трёх типах структуры компетентности и

² Указ Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № ПФ-60 «О Стратегии развития Нового Узбекистана». <https://lex.uz/docs/5841063>

исследованиях учёных, проводивших исследования в этой области, компетенция представляет собой непрерывность образовательного процесса. Повышение квалификации отдельных лиц (групп) и обеспечение эффективности трудовой (учебной) деятельности, служит своеобразным показателем в формировании профессионально компетентного специалиста.

Каждый объект, выбранный для нашего исследования, обеспечивает основу для всестороннего анализа необходимых показателей динамики и эффективности нашего исследования и разработки соответствующих научно-практических рекомендаций. Это имеет важное значение для развития современной психологии и формирования позитивного отношения к школьным психологам-практикам.

Таблица 1.

Анализ общих данных, полученных с помощью теста «Прогрессивные матрицы» у практикующих психологов (n=310)

Группы	Уровни интеллекта						Всего:
	низкий	Процент	средний	Процент	высокая	Процент	
Контрольная	61	38,1	79	49,3	20	12,6	160
Экспериментальная	64	42,6	69	46,1	17	11,3	150
Всего:	125	40,3	148	47,7	37	11,9	310

Согласно результатам (таблица 1), уровень интеллекта практикующих психологов в экспериментальной группе был низким (42,6%), средним (46,1%), высоким (11,3%) и в контрольной группе низким (38,1%), средним (49,3%), высоким (12,6%).

На основании указанных показателей было определено, что самый высокий процент уровня интеллекта у практикующих психологов в экспериментальной и контрольной группах в среднем составил 47,7%, самый высокий уровень – 11,9%, самый низкий – 40,3%. Это показало, что у практикующих психологов возникает ряд проблем при работе с матрицами и выполнении различных действий. Безусловно, наличие указанных выше случаев свидетельствует о наличии ряда недостатков в обработке результатов психологических исследований.

В качестве следующей методики нашего исследования мы использовали «Опросник экспертной оценки математической компетентности». Этот опросник используется для определения различных типов факторов компетентности человека. В частности, он позволяет определить такие факторы, как социально-психологическая компетентность, когнитивная компетентность, математическая компетентность, логическая компетентность и творческая компетентность.

Предлагаемая нами программа развития школьных психологов-практиков по развитию их профессиональной компетентности с помощью математических методов опирается на следующие направления:

Таблица 2.

Программа коррекционно-развивающего обучения

№	Название упражнения	Задачи упражнения
1.	«Вводная часть»	Знакомство с членами группы, снижение чувства отчужденности, создание адаптации
2.	«Уровень математических знаний»	Определение уровня математической грамотности каждого члена группы и проведение на его основе коррекционной работы
3.	«Информация о правилах работы в группе»	Обеспечение наличия у каждого члена группы информации о правилах совместных действий
4.	Предоставить информацию о традиционных методах «карандаша и бумаги».	Объяснить участникам группы методы обработки результатов исследования с помощью специальных формул и критериев.
5.	«Передача сути статистических операций через мастер-классы»	Информировать участников группы о новых технологиях обработки результатов психологических исследований.

б.	«Обсуждение упражнений и подведение итогов, подведение итогов»	Формирование уровня математической компетентности участников тренинга
----	--	---

Дать практическим психологам представление о математико-статистических методах;
 Разработка развивающей коррекционной программы в индивидуальной и групповой форме;
 Коррекция личностных качеств, влияющих на развитие математической компетентности.

Развивающая работа проводилась с помощью комплексной программы психокоррекции. Обучение состояло из шести взаимосвязанных этапов (табл.2).

Эти данные служат для оценки эффективности коррекционных программ и формирования соответствующих выводов на основе научных и эмпирических результатов, полученных в результате исследований.

Выводы.

Проведённый нами анализ показал, что актуальность данной проблемы до настоящего времени не изучена полно.

2. В настоящее время теоретически и практически обосновано, что каждый практикующий психолог для проведения психологического исследования с использованием методов математической статистики должен обладать необходимой квалификацией и навыками, способными к профессиональному саморазвитию, высокими знаниями и способностями творчески подходить к решению проблем, что является основным фактором развития его профессиональной компетентности.

3. В ходе исследования мы обнаружили, что «мотивационные» и «интеллектуальные» качества являются важным структурным фактором профессионально-математической компетентности практикующих психологов. С другой стороны, развитие этих компонентов может осуществляться целенаправленно, в особых условиях посредством активной психологической подготовки, индивидуального и личностного саморазвития, самодиагностики.

4. В данном исследовании представляется целесообразным изучение развития математической компетентности практикующих психологов с учётом системного подхода.

Литература:

1. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен // Пер. с англ. – М.: «Когито-Центр», 2002. – 396 с.
2. Разуваева Т.Н. Социально-психологическая структура педагогического коллектива как субъекта инновационной деятельности: Автореф.... д-ра психол. наук – Сургут, 2009. – 37 с.
3. Сенько Ю.В. Эволюция предмета деятельности учителя / Ю.В.Сенько // Педагогика. – 2007 № 2. – С. 4552.
4. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2007. – 350 с.
5. Фещенко Е.М. Проектный подход к развитию профессиональной компетентности педагогов-психологов: Дисс... канд. психол. наук – Брянск, 2008. – 229 с.

Shermatov Fayzullo Toshillayevich,

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va Aloqa harbiy inštiuti prorektori, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, podpolkovnik

HARBIY XIZMATGA YANGI CHAQIRILGAN KURSANTLARDA MOSLASHUVCHANLIK QOBILYATINI ANIQLASHNING EMPIRIK TAHLILI, XULOSA VA TAVSIYALAR

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada harbiy xizmatga yangi chaqirilgan shuningdek, yangi xizmat joyiga kelgan harbiy xizmatchilarda moslashuvchanlik qobiliyatini aniqlash va diagnostika qilish, murakkab sharoitlarda o‘zini-o‘zi baholashi umuman olganda, shaxsning faoliyat muhitiga ijodiy va faol moslasha olish qobiliyatlari, uning ruhiy-asabiy turg‘unligi (xulqning boshqarilishi), kommunikativ qobiliyatlari va axloqiy me‘yoriy darajasi yuzasidan fikr va mulohazalar atroflicha ilmiy bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: moslashuvchanlik qobiliyati, ruhiy-asabiy barqarorlik, kommunikativ xususiyatlar, axloqiy me‘yoriylik, kognitiv moslashuvchanlik, samimiylik, kasbiy-professional sifatlar, professional mutaxassislik sifatlar, muloqotmandlik.

ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ ЭМПИРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ОПРЕДЕЛЕНИЯ АДАПТИВНОСТИ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ, ВНОВЬ ПРИЗВАННЫХ НА ВОЕННУЮ СЛУЖБУ

Аннотация. В данной научной статье проводится выявление и диагностика гибкости у военнослужащих, вновь призванных на военную службу, а также направляемых на новое место службы, самооценка в сложных условиях, в целом, способностей человека творчески и активно адаптироваться к рабочей среде, своей психической и нервной. Подробно описаны мнения и замечания относительно устойчивости (контроля поведения), коммуникативных способностей и уровня морального уровня.

Ключевые слова: адаптивность, психически-нервная устойчивость, коммуникативные особенности, моральные нормы, когнитивная гибкость, искренность, профессиональные качества, профессионально-специальные качества, общительность.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS OF EMPIRICAL ANALYSIS OF THE DETERMINATION OF ADAPTABILITY IN RECRUITERS FOR MILITARY SERVICE

Abstract. In this scientific article, the identification and diagnosis of flexibility in military personnel newly called to military service as well as assigned to a new place of duty, self-assessment in complex conditions, in general, the ability of a person to creatively and actively adapt to the working environment, his mental and nervous opinions and comments regarding stability (control of behavior), communicative abilities and moral standard level are described.

Key words: adaptability, mental-nervous stability, communicative features, moral standards, cognitive flexibility, sincerity, professional qualities, professional specialty qualities, communication.

Kirish. Jahondagi harbiy-siyosiy vaziyat keskin o‘zgarib, xavfsizlik sohasida xavf-xatar tobora kuchayib borayotgan hozirgi murakkab davrda harbiy xizmatchilarning jangovar topshiriqlarini muvaffaqiyatli bajarishi, xizmat majburiyatlarini ijro etishda mustahkam irodani shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Rivojlangan davlatlar Qurolli Kuchlarida harbiy xizmatchilar favqulodda vaziyatlar, qurolli mojarolar, maxsus harbiy operatsiyalar, harbiy tajovuz va boshqa tahdidlar yuzaga kelganida jangovar stressga dosh berish, kuchli ruhiy jarohatdan keying jangovar shaylikni saqlash qobiliyatini rivojlantirish, ekstremal vaziyatlarda ruhiy zo‘riqishlarni yengib o‘tish, jangovar faoliyatga moslashuvchanlik qobiliyatini oshirish, komandirlarda kuchli yetakchilik xususiyatlarini shakllantirish, kasbiy faoliyatda ruhiy barqarorlikni ta‘minlovchi psixologik xususiyatlarni rivojlantirish orqali harbiy-kasbiy salohiyatni oshirish o‘ta muhim ahamiyat kasb etadi. [1]

Dunyoda harbiy xizmatchilarning individual-psixologik xususiyatlarini o‘rganish, harbiy kasbga nisbatan ijobiy xususiyatlarni rivojlantirish borasida ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bu borada ayniqsa harbiy xizmatchilarning xizmat vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishga psixologik tayyorgarligini shakllantirish,

kasbiy yaroqliligini baholash va prognozlash, bo‘linmalarning axloqiy va psixologik barqarorligini mustahkamlaydigan ofitserlar korpusini shakllantirish, ekstremal sharoitlarda maxsus bo‘linmalar harbiy xizmatchilarining ruhiy tayyorgarligini rivojlantirish orqali faoliyat unumdorligini oshirish, qurolli mojarolarga psixologik tayyorlash, shuningdek, yetakchi shaxsiy fazilatlariga ega rahbar kadrlar zaxirasini shakllantirish, jangchilarning psixologik xavsizlik darajalarini aniqlash, jangovar faoliyatga moslashuvning o‘ziga xos psixologik xususiyatlarini tadqiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Asosiy qism. Bugun ayrim davlatlarda sodir bo‘layotgan qurolli to‘qnashuvlarda harbiy xizmatchilarda milliy g‘urur, jangovar ruh va mafkuraviy immunitet shakllanmagani oqibatida harbiylarning o‘z qurollarini topshirib, dushmanga taslim bo‘lish, isyonchilarga qo‘shilib ketishi hamda jangovar vazifani bajarmaslik holatlari ommaviy tus olmoqda. Shunday sharoitda harbiy xizmatchilar ongiga betakror Vatanimiz yagonaligini, milliy mustaqilligimizni asrash, har qanday tajovuzga qarshi mardonavor kurashish, yurt himoyachisi nomini Sharaf bilan oqlashni chuqur singdirish – Qurolli Kuchlarda yuqori jangovar shaylik, barqaror axloqiy-ruhiy holat hamda shaxsiy tarkibning g‘alabaga bo‘lgan mustahkam ishonchini ta‘minlashning eng muhim shartidir. [2]

Shunday ekan, O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligi Axborot-kommunikatsiyalari texnologiyalari va aloqa harbiy instituti kursantlaridan iborat 93 nafar respondentlar bilan A.G.Maklakov va S.V.Chernya’ninalarning ko‘p bosqichli **“Moslashuvchanlik”** shaxs metodikasini o‘tkazishdan asosiy maqsadi Oliy harbiy bilm yurti kursantlarida vaziyatli va shaxsiy moslashuvchanlik qobilyatlarini o‘rganish hamda kursantlarda moslashuvchanlik qobilyati, ruhiy-asabiy turg‘unligi, kommunikativ xususiyatlari, axloqiy me‘yoriyligi kabi jihatlarini aniqlashdan iborat. Mazkur so‘rovnoma 165 ta savoldan iborat va moslashuvchanlik qobilyatini aniqlash uchun mo‘ljallangan. A.G.Maklakov va S.V.Chernya’ninalarning ko‘p bosqichli **“Moslashuvchanlik”** shaxs metodikasi 5 shkaladan iborat bo‘lib, samimiylilik, kommunikativ xususiyatlar, ruhiy-asabiy barqarorlik, axloqiy me‘yoriylilik va moslashuvchanlik qobilyati shkalasidir. Mazkur shkalalar sinaluvchilar tomonidan to‘plangan ballar va metodika kalitiga muvofiq ravishda o‘rtadan yuqori, o‘rtacha va o‘rtadan quyi yoki past darajalarga ajratiladi. Metodika sinaluvchilarning moslashuvchanlik qobilyati, ruhiy-asabiy turg‘unligi, kommunikativ xususiyatlari, axloqiy me‘yoriyligi kabi jihatlarini aniqlashga mo‘ljallangan. [3]

So‘rovnomadagi ayrim termin va psixologik xususiyatlarga ta‘rif berib o‘tsak.

MQ - moslashuvchanlik qobilyati-murakkab tushuncha bo‘lib, u sinaluvchining o‘zini-o‘zi baholashi va turg‘unligidan boshlab to uni atrofida gilar tomonidan ma‘qullanishigacha bo‘lgan ko‘plab sifatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Umuman olganda, bu shaxsning faoliyat muhitiga ijodiy va faol moslasha olish qobilyatidir. Shaxsning moslashishga qobillik (qobilyatlilik) tavsifini, uning ruhiy-asabiy turg‘unligi (xulqning boshqarilishi), kommunikativ qobilyatlari va axloqiy me‘yoriy darajasini baholash orqali bilish mumkin.

RAB - ruhiy-asabiy barqarorlik. Bu o‘rinda **“Stressga chidamlilik”** atamasiga o‘z xulqini boshqara olish qobilyati jumlasini qo‘shib ishlatish o‘rinli bo‘ladi.

KX - kommunikativ xususiyatlar-boshqa odamlar bilan o‘zaro munosabatlarni o‘rnata bilish. Bu tushuncha ham bir nechta shaxsiy xususiyatlar, nizolilik va ijtimoiylilik kabi xislatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Masalan: muloqotga ehtiyoj va muloqot tajribasi.

AB - axloqiy me‘yoriylilik-individ tomonidan unga taqdim etilgan ma‘lum bir ijtimoiy rolni adekvat idrok eta olishga qodirligini ta‘minlaydi. Ya‘ni, o‘ziga ziyon yetkazmagan holda o‘zining axloqiy-me‘yoriy me‘yorlarni, sotsium me‘yorlari va bevosita uni o‘rab turgan ijtimoiy olam talablariga munosabatlarini uyg‘unlashtirishdir. [3]

Moslashuvchanlik insonning qay darajada qila olishini tavsiflovchi vaziyat o‘zgarishi bilan yangi, ijodiy yo‘llardagi muammolar va vazifalar haqida o‘ylashidir. Ushbu xususiyat stressli holatlar yoki kutilmagan hodisalar yuz berganda ishlatiladi, bu esa odamdan o‘z pozitsiyasini, dunyoqarashini yoki majburiyatini o‘zgartirishni talab qiladi. Moslashuvchanlikni shaxsiyat bilan aralastirmaslik kerak, (kognitiv moslashuvchanlik) bu ikki tushinchani almashtirish qobilyati, shuningdek bir vaqtning o‘zida bir nechta tushinchalar haqida o‘ylash. Kognitiv moslashuvchanlikni tadqiqotchilar buni o‘z fikrlari va e‘tiborini vazifalar o‘rtasida almashtirish qobilyati deb ta‘riflaydilar. Moslashuvchanlik yoki psixologik moslashuvchanlik, bazan deyilganidek, vaziyat talablariga moslashib, hayot talablarini muvozanatlash va xatti-harakatlarga sodiq qolish qobilyatidir. [4]

Moslashuvchanlik normal ishlash va moslashishni qiyinlashtiradi. Shuningdek, u odamlar hayotidagi azob-uqubatlarni keltirib chiqaradigan yoki ko‘paytiradigan omillardan biri bo‘lishga intiladi. Bu moslashuvchanlikda ko‘rilganlarga qarama-qarshi bo‘lgan **oltita jarayon** bilan belgilanadi. Ular **egiluvchan e‘tibor, o‘z qadryatlarini buzish, harakatsizlik yoki impulsivlik, kognitiv sintez va tajribadan qochish**.

Albert Ellisning “Ratsional emotsional xulq-atvor terapiyasi” (REBT) ta’kidlashicha, odamlar o‘zlarida sodir bo‘layotgan voqealarni mantiqsiz talqin qilishlari tufayli tushkunlikka tushishadi. Insonning e‘tiqod tizimi ham hissiy buzilishlarni tushintirishda juda muhim omil hisoblanadi. Hodisalarning mantiqsiz talqini, o‘z e‘tiqod tizimini o‘zgartirishni xohlamaslik bilan birga, depressiyani ushlab turadi. Aaron Bekning kognitiv depressiya modeli depressiv fikrlash uslublari depressiya alomatlariga yo‘l ochishni taklif qiladi. Bu hayotiy voqealarga javoban salbiy avtomatik fikrlarning chastotasi ko‘payganda sodir bo‘ladi. Moslashuvchanlik, shuningdek salbiy avtomatik fikrlar depressiv fikrlash va depressiya alomatlari o‘rtasidagi, umosabatlarning asosiy ishtirokchilari hisoblanadi. Mutaxassislar psixologik moslashuvchanlikni ruhiy salomatligi yoki surunkali kasalliklari bilan bog‘lashadi. Ba’zilar buni psixoterapevtik o‘zgarishlarning muhim mexanizmi deb ham aniqladilar. Shunga qaramay, ko‘plab terapevtlar hali ham moslashuvchanlikka katta e‘tibor bermaydilar. [5]

Biz egiluvchan bo‘lmagan inson bilan birinchi marta uchrashganimizda, ular o‘zlariga ishonch hissini uyg‘otganday tuyilishi mumkin. Ammo, agar siz chuqurroq o‘rgansangiz va narsalarga xolisona qarasangiz, ular aslida o‘zlarining ishonchsizligini yashirishga urinayotganlarini ko‘rishingiz mumkin. Ular turli xil vaziyatlarda bir xil narsalarni takrorlash, o‘ylash va himoya qilishni o‘zlariga qulay his qilishadi. Bu ularning qulay zonasi. Ularni ushbu zonadan olib chiqib ketish, o‘zlarini himoyasiz his qiladi, natijada qo‘rquvga olib kelishi mumkin. Agar siz ushbu odamning o‘zgarishini xohlasangiz, unda siz odamga aqliy moslashuvchanlikning afzaliklarini ko‘rishingiz kerak. Shu bilan birga, siz ularni aqliy egiluvchanlikning kamchiliklarini ko‘rishga majbur qilishingiz kerak. Odamlar ba’zan-ba’zi holatlarda egiluvchan bo‘lishlari kerak. Biroq moslashuvchanlik turli xil vaziyatlar va fikrlar bilan kurashishning eng to‘g‘ri usuli hisoblanadi. [6]

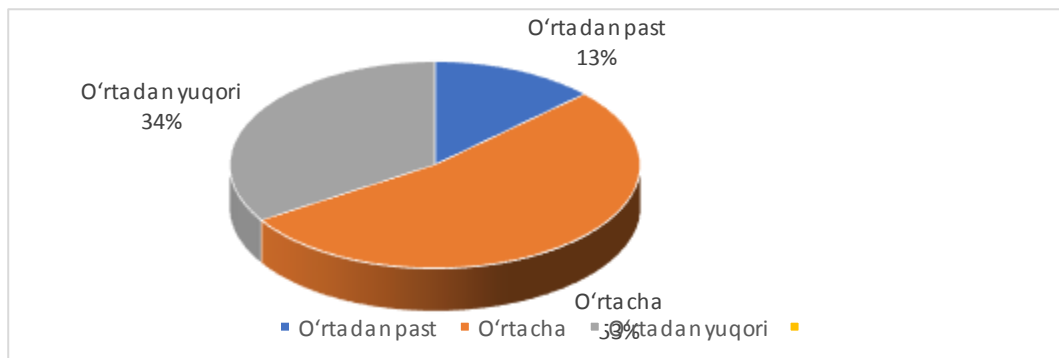
Moslashuvchanlikni eng nochor xususiyati bu egiluvchan odamlarning odatiy ishlarini va aqliy odatlarini o‘zgartira olmasligi ko‘p hollarda bu depressiyaga olib keladi. Moslashuvchanlik bilan bog‘liq bo‘lgan aqliy mexanizmlar, depressiyani yengishga urinish uchun juda samarasizdir. Ular ahvolni yomonlashtiradi va undan o‘tishni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, tushkunlikka tushgan odamlar har doim salbiy fikr yuritishga moyildirlar, bu esa ularni yanada yomonroq his qilishi mumkin. Moslashuvchan odamlar hech qachon o‘rganishni, o‘sisni va boshqalar bilan aloqani to‘xtatmaydi. Ular, shuningdek, umidsizlikka toqat qilishlari yaxshiroq, ular o‘zgarishlardan qo‘rqmaydilar, vaqt o‘tishi bilan rivojlanib boradilar va umuman olganda past darajadagi stresslarga ega.

1-jadval.

Test natijalari ko‘rsatgichlari jadvali

Shkalalarning nomi	Soni	Foizi
O‘rtadan past	12 ta	13 %
O‘rtacha	49 ta	53 %
O‘rtadan yuqori	32 ta	34 %
Umumiy natija	93 ta	100 %

Test natijalari ko'rsatgichlari diagramma ko'rinishida

Moslashuvchanlik, shuningdek, tegishli xatti-harakatlar, fikrlar va his-tuyg'ular bilan tuzilgan hayot uchun umumiy vosita hisoblanadi. Turli vaziyatlarda moslashish va o'z qadryatlarimizga muvofiq yo'l tutish bizni suv kabi egiluvchan qiladi. Ya'ni biz moslashuvchanligimiz tufayli har qanday to'siqni yengib o'tishga qodir odamga aylanamiz. Moslashishga qanday omillar ta'sir qiladi? Insonning moslashuvchanligi turli tendensiyalar va sharoitlarga bog'liq. Ushbu jarayonga ta'sir etuvchi omillar tabiiy bo'linadi va to'g'ridan-to'g'ri inson tomonidan yaratiladi. Tadqiqot davomida o'tkazilgan tahlil natijalari 1-jadvalda ko'rsatib o'tilgan.

Ushbu jadvalda ko'rinib turibdiki, 93 nafar sinaluvchi kursantlarning 12 nafarida o'rtadan past, 49 nafarida o'rtacha, 32 nafarida esa o'rtadan yuqori natijalar qayd etilgan. Umumiy hisobda moslashuvchanligi yuqori bo'lgan kursantlar 32 nafar, ya'ni 34% ni tashkil etmoqda. "Moslashuvchanlik" metodikasining tahliliga ko'ra ruhiy-asabiy barqarorlikning va xulqiy boshqaruvning yuqori darajasi, o'zini-o'zi baholashning yuqori adekvatligi va voqealikka real idrok etadigan kursantlar tashkil etadi. Bu yengil darajadagi natija hisoblanadi. Sinaluvchi kursantlarning 49 nafari, ya'ni 53%i esa o'rtacha darajadagi moslashuvchanlik qobiliyatiga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. "Moslashuvchanlik" metodikasining tahliliga ko'ra ruhiy-asabiy barqarorlikning va xulqiy boshqaruvning yuqori darajasi, o'zini-o'zi baholashning o'rtacha adekvatligi va voqealikka real idrok etadigan kursantlar tashkil etadi. Sinaluvchi kursantlarning 12 nafari, ya'ni 13% ni moslashuvchanlik qobiliyati past bo'lgan kursantlar tashkil etadi. O'rtadan past-xulqiy munosabatlarning past darajasi, ruhiy asabiy buzilishlarga ma'lum darajada moyillik, o'zini-o'zi baholashning va voqealikka real idrok qobiliyatiga ega bo'lmagan kursantlar tashkil etadi.

O'rtadan past xulqiy munosabatlarning past darajasi, ruhiy asabiy buzilishlarga ma'lum darajada moyillik, o'zini-o'zi baholashning va voqealikka real idrok qilishning yo'qligi, ya'ni kommunikativ xususiyatlarni rivojlanganlik darajasining pastligi, atrofdagilar bilan munosabat o'rnatishning qiyinligi, tajovuzkorlikning namoyon bo'lishi, ko'tarinki nizolilik. Jamoadagi o'z o'rni va rolini adekvat baholay olmaydi, umumqabul qilingan xulq me'yorlariga amal qilishga intilmaydi.

O'rtacha ruhiy-asabiy barqarorlikning va xulqiy boshqaruvning yuqori darajasi, o'zini-o'zi baholashning o'rtacha adekvatligi va voqealikka real idrok etish. Kommunikativ xususiyatlarning o'rtacha darajada rivojlanganligi, hamkasblari, xizmatdoshlari, atrofdagilar bilan oson aloqa o'rnatadi. Jamoadagi o'z rolini real baholaydi, umumqabul qilingan xulq me'yorlariga amal qilishga yo'nalgan.

O'rtadan yuqori ruhiy-asabiy barqarorlikning va xulqiy boshqaruvning yuqori darajasi, o'zini-o'zi baholashning yuqori adekvatligi va voqealikka real idrok etish. Kommunikativ xususiyatlarning yuqori darajada rivojlanganligi, hamkasblari, xizmatdoshlari, atrofdagilar bilan oson aloqa o'rnatadi. Jamoadagi o'z rolini real baholaydi, umumqabul qilingan xulq me'yorlariga amal qilishga yo'nalgan.

Xulosa o'rnida yuqorida qayd etilgan tahlil natijalar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, o'qish faoliyati davomida o'z kasbiy fazilatlarini, ishchanligi, xulq-atvori va psixologik barqarorligi bilan namuna bo'lgan kursantlarni jangovar bo'linmalardagi bo'sh lavozimlarga tayinlash yuqori samara beradi. Qurolli kuchlar tizimida turli xizmat-jangovar faoliyatga, ekstremal sharoitlarga kursantlarni amaliy moslashib ketish qobiliyatini rivojlantirishda "**ruhiy-asabiy barqarorlik**", "**axloqiy me'yoriylik**", "**kommunikativ xususiyatlar**" va "**moslashuvchanlik**" xususiyatlari asosiy o'rin egallaydi. Kursantlarda samimiylikning ya'ni,

ijtimoiy ma’qullanishga intilishning ortishi ularda moslashuvchanlik qobiliyatining oshishiga sabab bo’luvchi omil ekanligini namoyon etadi. Kursantlarning o’qish faoliyatida doimiy o’zgarib turuvchi, tez-tez almashib turuvchi faoliyatida esa emotsional-psixologik holatlarning ustuvorligi natijasida ularning xulq-atvoridagi ijobiy xislatlarning ortishi bilan birga noodatij va ekstremal sharoitlarga moslashish qobiliyatining ortishi kuzatildi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-sentabrdagi PQ№371-son Qarori “Harbiy xizmatchilarning axloqiy-ruhiy tayyorgarligi va jangovar ruhini oshirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida” gi Qarori.

2. Shermatov F.T. “Bo’lajak ofitserlarda kasbiy zo’riqishlar namoyon bo’lishining ijtimoiy-psixologik omillari” mavzusidagi diss. 2021. B.38-46.

3. Tursunov B.S. O’zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi harbiy xizmatchilarida psixologik xususiyatlarning namoyon bo’lishi mavzusidagi diss. 2023. B.31-53.

4. Shermatov F.T. Beknazarov A.A. Jangovar stress va uning psixologik oqibatlarini. O’quv qo’llanma – T.: AKT va AHI, 2021. B.72-87.

5. Shermatov F.T. Harbiy xizmatchilarning xizmat faoliyatidagi ruhiy zo’riqishlarni aniqlash metodikalari: xulosa va tavsiyalar. O’quv qo’llanma – T.: AKT va AHI, 2022. B.63-92.

6. Beknazarov A.A. Shermatov F.T. Bo’lajak ofitserlarda liderlik psixologiyasi. Darslik.– T.: AKT va AHI, 2022. B.18-31.

7. Shermatov F.T. Oliy harbiy ta’lim muassasa kursantlaridagi ruhiy birdamlikni tadqiq etishning psixologik tahlili // Innovations in technology and science education. ISSN 2171-381 X, VOLUME 2 ISSUE 7 R. 468 – 477.

Shonazarov Asror Maxmaisoyevich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
“Psixologiya” kafedrası v.b., dotsenti, ps.f.b.f.d., (PhD)
shonazarasror@gmail.com

UMUMTA'LIM TIZIMI RAHBARLARINING KASBIY-AXLOQIY KOMPETENTLIGI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada umumta'lim tizimi rahbarlarining boshqaruv jarayonida bugungi kun uchun zarur bo'lgan kasbiy-axloqiy kompetentligini yanada takomillashtirishga yo'naltirilgan taklif va tavsiyalar tasnifi keltirilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, axloq, kasb, boshqarish, ta'lim, zamonaviylik.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ РУКОВОДИТЕЛЕЙ СИСТЕМЫ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной научной статье представлена классификация предложений и рекомендаций, направленных на дальнейшее повышение профессионально-этической компетентности руководителей системы общего образования в процессе управления.

Ключевые слова: личность, этика, профессия, менеджмент, образование, современность.

PROFESSIONAL AND ETHICAL COMPETENCE OF THE LEADERS OF THE GENERAL EDUCATION SYSTEM

Abstract. This scientific article presents a classification of proposals and recommendations aimed at further improving the professional and ethical competence of the leaders of the general education system in the management process.

Key words: personality, ethics, profession, management, education, modernity.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning tashabbusi bilan erkin va farovon demokratik davlatni barpo etish yo'lidagi va mamlakatni strategik rivojlantirishga yo'naltirish izchil islohotlarning barchasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2022-yil 17-martdagi PF-89-son O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida Farmoni ijrosini ta'minlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Bu esa o'z navbatida barcha turdagi ta'lim tizimini va ularning rahbar kadrlarini boshqaruv faoliyatini kasbiy va axloqiy jihatdan yanada takomillashtirishni nazarda tutadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, mamlakatimizda bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida ayniqsa, zamonaviy ta'lim tizimi doirasida ustuvor o'rin egallagan kuchli, raqobatbardosh rahbar-kadrlarni yuksak darajada tayyorlash, kasbiy va axloqiy kompetentlikka ega bo'lishni va uni izchil ravishda mehnat sharoitida takomillashtirib borishi hamda amaliyotda qo'llay olishlari nazarda tutilgan.

Ilmiy tadqiqotdan asosiy ko'zlangan maqsad shundaki, olib borilgan tadqiqotimiz umumta'lim tizimi doirasida bo'lib, zamonaviy ta'lim tizimi rahbarlarining kasbiy va axloqiy kompetentligiga xos bo'lgan shaxsiy va umumiy muammolarni bartaraf eta olishi va zamon bilan hamnafas bo'lishidan iborat.

Ta'lim tizimini boshqarishdan kutilayotgan asosiy maqsad – Davlat boshqaruvi organlarining kasbiy-axloqiy talablari va jahon hamjamiyatiga mos keluvchi kuchli, salohiyatli, tezkor fikrlash qobiliyatiga ega, o'z maqsadlariga erishish yo'lida ko'zda tutilgan mushtarak manfaatli orzularni ro'yobga chiqarilishiga yo'naltirilgan siyosiy, iqsodiy, ma'naviy, ijtimoiy va kasbiy-axloqiy kompetentli maqsadlarning amalga oshishidir. Ushbu nazarda tutilgan maqsadlarning ilmiy asoslanganligi rahbarlar faoliyatini bugungi kun uchun nazariy va amaliy jihatdan naqadar muhimligini anglatadi va ular quyidagicha tavsiflanadi:

- boshqaruvning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini belgilangan talablar asosida hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni joyida hal etish maqsadida yo'naltirish;
- boshqaruv jarayonini mehnat munosabatlariga mos holda bajara olish;

➤ taraqqiyot strategiyasini keyingi yillarda amalga oshirish bo‘yicha yillik davlat dasturlari loyihalarini o‘z vaqtida tayyorlash orqali ta’lim tizimini isloh qilishni ta’minlasin.

- nostandart boshqarish uslublarini amaliyotga tatbiq eta olish;
- boshqarish funksiyalarini kengaytirish va zamonaviylashtirish;
- pedagog-xodimlar faoliyatini tahlil qila olish va rag‘batlantirish;
- boshqaruvga yaroqli, qobiliyatli kadrlar faoliyatini motivlashtirish;
- mehnat jamoasi faoliyatini samarali tashkil etish va nazorat qilish.

Yuqorida belgilab olingan maqsadlarga tayanib tadqiqotga doir quyidagi hal etilishi lozim bo‘lgan vazifalar belgilab olindi:

✓ yosh tajribasiz rahbarlarni kasbiy-axloqiy bilim, ko‘nikma va malakalarini samarali ravishda mustaqil qo‘llashga o‘rgatish;

✓ kasbiy-axloqiy kompetentlikka ega bo‘lgan rahbarlarning ijobiy sifatlarini ko‘paytirish va takomillashtirish;

✓ muammoli vaziyatlarni hal etishga qaratilgan kasbiy va axloqiy qobiliyatlarini naflilik darajasini oshirib borish;

✓ boshqaruv jarayoniga mos keluvchi zamonaviy taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish hamda ularni amaliyotga joriy etish.

Qo‘yilgan maqsad va vazifalarni hisobga olgan holda ta’kidlash lozimki, olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasiga ko‘ra tadqiqot mavzusi doirasida nazarda tutilgan zamonaviy ta’lim tizimi rahbarlarining oldiga qo‘yilgan kasbiy va axloqiy **talablar** ham mavjud bo‘lib, bugungi kunda rahbar: notiq, halol, intizomli, vijdonli, ishchan, tezkor, topqir, oqil, bilimdon, tashkilotchi, davlat va jamiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi, zamonaviy sardor, axborot va ma’lumotlarga boy, qobiliyatli, iste’dodli, talantli, toqatli, temperamentli, o‘zlashtirilgan bilimlarini amaliyotga qo‘llay oladigan, o‘z karyerasini va imidjni yarata oladigan, tejamkor, shijoatli, tashqi va ichki qiyofasi go‘zal, ruhiy barqaror, madaniyatli, yuksak ma’naviyatga ega bo‘lgan rahbarlar faoliyatini o‘zida qamrab oladi.

Ayni paytda kasbiy va axloqiy kompetentlikka ega bo‘lish mamlakatimizda mavjud ta’lim tizimida faoliyat yuritayotgan har bir rahbardan o‘z ustida tinimsiz izlanishni taqozo etmoqda. *Shu o‘rinda savol tug‘iladi xo‘sh, boshqaruv jarayoniga xos bo‘lgan kompetentlikni o‘zi nima? Kasbiy va axloqiy kompetentlikni negizida qanday sifatlar aks etadi? Rahbar o‘zida qanday kasbiy va ijtimoiy-psixologik kompetentlik sifatlarini namoyon eta olishi zarur?*

Quyida bu kabi savollarga javob topish va ilmiy asosda yoritish yuzasidan fikr yuritiladi.

“Kompetentlik” (ingl. “competence” – “qobiliyat”) – faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy ko‘nikma, malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish ma’nosida qo‘llanilib kelinmoqda. Bugungi kungacha kompetentlikning ko‘plab turlari haqida mamlakatimiz va xorijiy olimlar hamda tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Xususan, T.Elers, A.Maslou, M.Snayder, A.Derkach, N.Xoll, yu.V.Andreeva, YA.Strelyau, V.Boyko, Karitskiy I.N, V.Gerbachevskiylar, N.Safoyev, V.Karimova, Z.Nishonova, E.G‘oziyev, Baratov Sh.R, I.Maxmudov, N.Boymurodov kabi bir ko‘plab salohiyatli va nufuzli olimlar tomonidan nazariy va amaliy jihatidan tadqiq etilgan. Ushbu sohani pedagogik nuqtai nazardan o‘rganib o‘z hissalarini qo‘shib kelayotgan pedagog olimlardan N.A.Muslimov, M.H.Usmonboyeva, D.M.Sayfurov, A.B.To‘rayev, A.X.Mahmudovlar keng qamrovli ilmiy asosdan tadqiq etishgan.

Ilmiy tadqiqotlarimiz shuni ko‘rsatadiki, “Kompetentlik” tushunchasi ta’lim sohasiga olimlar tomonidan psixologik va pedagogik yondashuvlar va ilmiy izlanishlar natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtayi nazardan kompetentlik “noan’anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda rahbarning o‘zini qanday tutishi, vaziyatga qarab tezkor fikrlay olishi, ziddiyatli tomon bilan o‘zaro munosabatlarda yangi yo‘l topa bilishi, mavjud muammolarni hal eta olishi, noaniq vazifalarni o‘ziga bo‘ysundirishi, ziddiyatlarga boy ma’lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik”ni anglatadi.

Kasbiy va axloqiy kompetentlik rahbar tomonidan alohida bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlanishga doir yo‘l xaritasini o‘zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetentlik rahbarga xos axloqiy normalarni, jamiyat va davlat ahamiyatiga mos keluvchi bilimlarini doimo boyitib borishni, muhim ijtimoiy-siyosiy talablarni anglay olishni,

o‘z faoliyatiga doir yangi axborotlar va ma’lumotlarni izlab topishni, ularni qayta ishlab amaliyotga samarali qo‘llay bilishni taqozo etadi.

Ta’kidlash kerakki, so‘nggi yillarda ta’lim amaliyotida ko‘p qo‘llanilayotgan kompetentlik tushunchasi va uning axloq tushunchasiga bog‘liqligi haqida fikr yuritiladi. Xo‘sh axloq tushunchasini mohiyati nima? Axloqning ta’lim tizimi va jamiyat hayotida tutgan o‘rni qanday? Zamonaviy ta’lim tizimi rahbarlari qanday axloqiy sifatlar egasi bo‘lishi kerak? Olib borilgan tadqiqotlarga tayangan holda axloq tushunchasini mazmun va mohiyati yoritib o‘tiladi.

Har bir tushunchani mazmun-mohiyatini yoritib berish uning ilmiy va nazariy xususiyatlarina to‘xtalib o‘tish lozim.

Axloq (arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, xulqning ko‘pligi) – ijtimoiy ong shakllaridan biri ma’nosida ishlatiladi. Kishilarning tarixan tarkib topgan xulq-atvori, yurish-turishi, ijtimoiy va shaxsiy hayotdagi o‘zaro, shuningdek, jamiyatda bo‘lgan munosabatlarni tartibga solib turuvchi barqaror, muayyan norma va qoidalar yig‘indisi. Axloq normalari kishilarning xatti-harakatida o‘z ifodasini topadi. Axloqning burch, vijdon, or-nomus kabi bir qator kategoriyalari mavjud.

Axloq jamiyatda turli funksiyalarni bajaradi. Ular orasida quyidagilar eng muhimi hisoblanadi:

- 1) kishilar orasida turli munosabatlarni tartibga solish va muvofiqlashtirish;
- 2) kishilar faoliyatining insonparvar qadriyatlarini va mo‘ljallarini belgilab berish;
- 3) shaxsni ijtimoiylashtirish.

Kishilar faoliyatini muvofiqlashtirar ekan, axloq ularni insonparvar, ezgu, halol, adolatli munosabatlarga undaydi. Umuman olganda esa, axloq jamiyat va shaxs taraqqiyotining umumijtimoiy qadriyatlarini asosida amalga oshiradi [5; B. 40-41].

Axloq – kishilarning bir-biriga, oilaga, Vatanga, jamiyatga munosabatlarida namoyon bo‘ladigan xatti-harakatlar yig‘indisidir. Axloq har bir kishining xulqini, ichki dunyosini ko‘rsatadi. Axloqqa milliy urf-odatlar, an’analar ta’sir qiladi. Ba’zi millat kishilari o‘rtasidagi munosabatlarda oddiy hol deb qaraladigan xatti-harakatlar boshqa millatlar axloq qoidalarida rad etilishi mumkin. Axloqning yuksak darajada bo‘lishi jamiyatning rivojiga bevosita ta’sir qiladi yoki aksincha. Axloq normalari kishilik jamiyati bilan tartibga solinadi, ular huquqiy normalardan farq qilib, majburiy xarakterga ega emas.

Axloqiy normalar urf-odat, namuna kuchi, jamoatchilik fikri ta’sirida vujudga keladi. Rahbarlar tomonidan axloqiy normalarni bajarish ixtiyoriy, vijdonga bog‘liq. Uning buzilishiga nisbatan ommaviy qoralash, jamoat izzasi qo‘llaniladi. Axloq ishortirish, tushuntirish bilan singdirilib keng qamrovli tarzda ta’lim sohasi va yoshlar tarbiyasida qo‘llanilishi tajribali kishilar tomonidan ta’minlanadi.

Bu borada Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, hayotning o‘zi va xalqning talablari bizning oldimizga amaliy yechimlarni topish lozim bo‘lgan yangi va yanada murakkab vazifalarni qo‘ymoqda. “Axloq ma’naviyatning o‘zagi”. Axloq ma’naviyatning amalidir. U insof va adolat tuyg‘usi, iymon va halollik kabi tushunchalar bilan bog‘liq. “Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati sari” degan muhim tamoyilni amalga oshirishda biz avvalo ana shu ijtimoiy institutning kuch va imkoniyatlariga tayanamiz. Bugungi kunda “Farzandlarimiz bizdan ko‘ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo‘lishlari shart!”. Shu tariqa har bir rahbarga murojaat qilmoqchiman, tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har rahbarning kundalik faoliyatiga aylanmog‘i kerak. Prezidentimizning yuqorida aytgan fikrlari bugungi kun uchun va kelgusi hayotimiz uchun naqadar muhimdir.

Insoniyatning tadrijiy taraqqiyotida axloq muhim o‘rin tutadi. Sharqning buyuk mutafakkirlari insonni axloqiy kamol toptirish, uni har tomonlama rivojlantirish, ma’naviy qiyofasini shakllantirish jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri, deb qarashgan.

Bugungi kunga kelib zamonaviy ta’lim tizimi rahbarlardagi axloqning shakllanishida va uning ijtimoiy o‘rnida dinning ahamiyati katta. Dinning asosiy maqsadlaridan biri, insondagi yomonlikning zararlarini bayon qilish hamda yomon yo‘lga kirib ketganlarni to‘g‘ri yo‘lga da’vat etishdir. Zardushtiylarning muqaddas kitobi Avestoda yaxshilik va ezgulik xudosi Axuramazda bilan yomonlik va yovuzlik xudosi Axrimaynu o‘rtasidagi kurash abadiy davom etadi. Axloq bu kurashning ifodasidir, degan g‘oya ilgari suriladi.

Islomda, uning muqaddas kitobi Qur’oni Karimda axloq masalasiga alohida e’tibor berilgan. Islomda oliyjanob axloqning eng muhim tushunchalari ta’riflanib, insoniyatni ularga amal qilish sari undaydi. Bular – ehson, kechirimli bo‘lish, sabr-toqat, rostgo‘ylik, shirinso‘zlik, ota-onani va o‘zidan katta yoshdagilarni hurmat qilish, or-nomus, sadoqat va boshqalardir. Shu tarzda insoniyatning butun amaliy faoliyati yaxshilik va

yomonlikka ajraladi. Musulmonlar bir-birlarini yaxshilik va oliyjanob axloqqa chaqirishlari, nojo‘ya ishlardan qaytarishlari Alloh tarafidan farz qilingan. Islom axloqining asosida halollik va taqvo yotadi. Kimki, jismoniy va ma‘naviy pok bo‘lsa, unday kimsa axloqsizlik yo‘liga kirmaydi [6; B. 530].

Axloqiy madaniyat – zamonaviy ta‘lim tizimi rahbarlari jamiyat axloqiy tajribalarini egallashi va bu tajribalardan kerakli paytda qo‘l ostidagi odamlar bilan bo‘lgan munosabatlarida foydalanishi, o‘z-o‘zini muntazam takomillashtirib borishi singari jihatlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Rahbarlardagi axloqiy madaniyat axloqiy taraqqiyotining asosiy belgisi hisoblanib, rahbarning o‘zгалar bilan o‘zaro munosabatlarida namoyon bo‘ladi. Rahbarning axloqiy madaniyati uning muomala odobi, etiket qoidalariga rioya yetishi, kasbiy odobi hamda o‘zгалarga nisbatan munosabatning barcha turlarida ko‘rinish mumkin. Bu vaziyatda rahbar xodimlarga ijobiy ta‘sir ko‘rsata olishi va kasbiy kompetentlikka tayanishi zarur bo‘ladi.

Rahbarlardagi axloqiy munosabatlar – pedagog-xodimlar faoliyatini muvofiqlashtirib, ularni insonparvar, ezgulikni sevadigan, halol, adolatli, o‘z kasbiga sodiq, jamoani ijodiy munosabatlar asosida boshqara bilishi, turli munosabatlarning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishda masofani saqlay bilishidir.

Rahbarlardagi kasbiy kompetentlikni zamonaviylashtirilganda axloqiy munosabatlar o‘z navbatida quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

- 1) Ta‘limiy shakliga ko‘ra, individual, jamoaviy, jinsiy mansubligi mos keluvchi munosabatlar;
- 2) Maqsadiga ko‘ra, an‘naviy, noan‘naviy, nostadart vaziyatlarga doir munosabtlar;
- 3) Rahbar qobilyatiga ko‘ra, jamoa xarakteriga mos keluvchi va o‘z-o‘zini rivojlaniruvchi munosabatlar;
- 4) Rahbar va pedagog-xodimlarning bir-biriga bo‘lgan ijobiy muloqotga ko‘ra, bunda rahbar tomonidan qo‘yiladigan talabning o‘z qo‘l ostidagilariga bo‘lgan to‘g‘ri yondashuvlariga doir shakllangan munosabatlar;
- 5) Rahbarning o‘z jamoadoshlariga Vataniga bo‘lgan munosabatini, Vatan tuyg‘usi, Vatan sog‘inchi, Vatan qayg‘usi, Vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kabilar;
- 6) Barcha qo‘l ostidagilarning o‘z oilasiga bo‘lgan munosabati, bunda avvalambor oila a‘zolariga nisbatan doimo hurmat va sadoqat ko‘rsatishga o‘rgatish;
- 7) Rahbarning jamiyatga bo‘lgan munosabati, bunda rahbarning atrofidagi ijtimoiy muhitga bo‘lgan hurmati va munosabatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishi, shaxsiy namuna ko‘rsatishi, o‘z Vatandoshlariga yaxshilik qilishi, o‘zini tuta bilishi kabilar;
- 8) Rahbarning o‘z davlatiga bo‘lgan munosabati, bunda rahbar davlatning olib borayotgan siyosatini to‘g‘ri anglab yetishi, davlat siyosatining asosiy targ‘ibotchisi ekanligini tushunib yetishi, davlatning iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy-ma‘rifiy sohalarga o‘z hissasini qo‘sha olishga qodir bo‘lishi va o‘zini shunga burchli deb bilishi;
- 9) Rahbardagi axloqiy onglilik – axloqiy munosabatlarni ongli faoliyat asosida tashkil etishi, ongida axloqiy tamoyillarning aks etishi, axloqiy qarashlar, tushunchalar, e‘tiqod, xulq-atvor me‘yorlari, axloqiy tasavvur kabilarni his eta olishi;
- 10) Rahbardagi axloq normasi – jamoani boshqarishda rahbar, pedagog-xodimlarning xulqi, xarakteri, temperamenti, fe‘l-atvorlarini tartibga soluvchi axloqiy talablar va mezonlarga amal qilish;
- 11) Rahbardagi axloqiy tarbiyalanganlik, shaxsiy ibrat ko‘rsatishi, o‘z faoliyati davomida qanday xatti-harakat qilish kerakligini aytibgina qolmay, balki nima uchun boshqacha emas, bevosita shunday harakat qilish kerakligini tushuntira olishi;
- 12) Rahbarning axloqiy tuzilmasi, asosan uch omildan iborat, ular: boshqaruv jarayonini axloqiy anglash (axloqiy ong), axloqiy his etish (axloqiy hissiyot) va axloqiy munosabatlar (axloqiy xatti-harakatlar) asosida vujudga kelishidir;
- 13) Rahbarlardagi axloqiy tushunchalar – axloqiy munosabatlarda aks etib, axloqiy kategoriyalar sifatida qabul qilinadi. Axloqiy tushunchalarga ezgulik, burch, vijdon, saxiylik, hurmat, halollik, poklik, rostgo‘ylik kabilar kiradi va bu kabi tushunchalar boshqaruvda o‘ta muhim hisoblanadi;
- 14) Rahbardagi axloqiy hissiyotlar – bunda rahbar, axloqiy tushuncha va me‘yorlarga asoslangan holda ish ko‘rishi, insonda ma‘lum xatti-harakat yoki holatga nisbatan vujudga keluvchi ichki kechinmalarni boshqara bilishi;

Ilmiy izlanishlar natijasiga ko‘ra zamonaviy ta‘lim tizimi rahbarlarining kasbiy va axloqiy kompetentligiga doir zaruriy taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

- rahbarga xos nutq texnikasiga ega bo‘lish va jozibador, ta‘sirli so‘zlasha olish;
- axloqiy normalar, qarashlar, munosabatlar va yondashuvlarni o‘zida mujassamlashtira olish;

- ✚ o‘z tajriba, bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirib, izchil boyitib borish;
- ✚ yangi axborotlarni to‘plash, ularni muntazam o‘zlashtirib borish, tahlil qilish va amaliyotga joriy etish;
- ✚ davr talablarini o‘zlashtirib borish, chuqur anglash va keng qamrovli takomillashtirib borish;
- ✚ rahbar noaniq vazifalarni anglab yetishi va nostandart uslublarni qo‘llay olish;
- ✚ boshqaruvga doir murakkab jarayonlarni oqilona hal etish va tartibga solish;
- ✚ mavjud vaziyatni o‘z hisobiga bo‘ysindira olishi va kreativ yondashish;
- ✚ qarama-qarshi bo‘lgan ma‘lumotlardan foydalanishda aqliy salohiyatidan samarali foydalana olishi;
- ✚ favqulodda holatlar va kutilmagan vaziyatlarda harakat rejasiga ega bo‘lishi hamda tezkor qarorlar qabul qila olishi;
- ✚ ijtimoiy voqeliklardan to‘g‘ri xulosalar chiqara olishi va tegishli tavsiyalar ishlab chiqish hamda maqbul qarorlar qabul qilish.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda ta’kidlash lozimki, zamonaviy ta’lim tizimi rahbarlarining kasbiy-axloqiy kompetentligi uning tarbiyalanganligi va o‘z-o‘zini hurmat qilishiga bog‘liq bo‘lib, u boshqaruvda nafaqat pedagog-xodimlarni balki, o‘z kelayotgan yosh avlodni xulq-odob me’yorlariga mos keluvchi axloqiy sifatlarni shakllanishida hamda mehnatsevarligi orqali yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash kerakki, zamonaviy ta’lim tizimi rahbarlarining ijtimoiy munosabatlar tizimida o‘z obro‘sigacha ega bo‘lishi, kasbiy va axloqiy kompetentli bo‘lishi juda muhim sanaladi. Har bir rahbar boshqaruv jarayoniga kirar ekan uning kasbiy yondashuvlari va axloqiy normalarga amal qilishi orqali baholanadi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. -T.: O‘zbekiston, 2017. – 10 b.
2. Karimova M.V., Hayitov O.E., Djalalova S.M. Boshqaruv psixologiyasi. “Darslik”. –T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2021. – 210-211 b.
3. Qodirov O.S., Xotamov Sh.N. Ijtimoiy psixologiya // Darslik. - Samarqand, 2023.-360 b.
4. Nishonova Z.T. Psixologik xizmat asoslari. “O‘quv qo‘llanma”. –T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2023. –278-180 b.
5. «Falsafa» qomusiy lug‘at. T., 2004, 40-41 b.
6. Begmatov E., Madvaliyev A.va boshqalar. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” – T.: “O‘zbekiston milliy nashriyoti” 2000 yil, 530 bet.

*Shoymardonova Muxsina Raxmatovna,
Buxoro shahar 6-ixtisoslashtirilgan maktab direktori*

O'QITUVCHILARDA INNOVATSION FAOLIYATGA IJOBIY MUNOSABATNI RIVOJLANTIRISH VA IDROK ETISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'qituvchilar orasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish masalasi hamda mazkur texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish va idrok qilinishining asosiy muammolari sanab o'tilgan. Mazkur maqolamizda Podlasiy tomonidan innovatsiyalarning ta'lim sohasida qo'llanilishining asosiy vazifalari o'rganib o'tilgan. Rodjers tomonidan ilgari surilgan psixologik muammolar tahlil qilinib tadqiqot jarayonida o'rganilgan. Innovatsion texnologiyalarning jahonning turli davlatlarida o'rganilganligi, tahlil qilinganligi o'rganib chiqilgan. Eng avvalo, pedagog tomonidan ta'lim berish jarayonida shunga mos sharoitni yaratilishi, pedagog hamda o'quvchi o'rtasidagi ta'lim tarbiyaviy munosabatlar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: psixologiya, pedagogika, innovatsiya, komponentlar, globallashuv, integratsiya, idrok, faoliyat turlari, bilish jarayonlari, reflector, harakat, mexanizmlar.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ И ВОСПРИЯТИЯ ПОЗИТИВНОГО ОТНОШЕНИЯ К ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ПЕДАГОГОВ

Аннотация. В данной статье перечислены основные проблемы развития инновационной деятельности учителей и восприятия применения этих технологий в образовательном процессе. В этой статье анализируется то, что Подласый изучил основные задачи использования инноваций в сфере образования. Психологические проблемы, выдвинутые Роджерсом, были проанализированы и изучены в процессе исследования. Изучен тот факт, что инновационные технологии изучаются и анализируются в разных странах мира. Прежде всего изучалось создание педагогом подходящих условий в процессе обучения, образовательные отношения между педагогом и учеником.

Ключевые слова: психология, педагогика, инновационные компоненты, глобализация, интеграция, восприятие виды деятельности, познавательные процессы, рефлексивная деятельность, механизмы.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FORMATION AND PERCEPTION OF POSITIVE ATTITUDE TO INNOVATION ACTIVITY IN TEACHERS

Abstract. This article lists the main problems in the development of innovative activities of teachers and the perception of the use of these technologies in the educational process. In this article, Podlasy studied the main challenges of using innovations in education. The psychological issues raised by Rogers were analyzed and explored through the research process. The fact that innovative technologies are studied and analyzed in different countries of the world has been studied. First of all, the creation of suitable conditions by the teacher during the learning process and the educational relationship between teacher and student were studied.

Key words: psychology, pedagogy, innovative components, globalization, integration, perception types of activities, cognitive processes, reflexive activity, mechanisms.

Kirish. Hozirgi keskin raqobat sharoitida innovatsion texnologiyalar va ilm-fanni yanada rivojlantirish, iqtidorli yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, o'z ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarishlari uchun ularga zarur shart-sharoitlar yaratish muhim ahamiyatga ega.

“Innovatsiya ta'limda “ miqdor”ning “ sifat”ga o'zgarishi, ya'ni kuchli darajadagi sifat bu sinfda o'zaro interfaol harakatlar, fikr-mulohazalarni ifodalash uchun imkoniyatlar yaratish, hayotiy tajribalarni o'rganish kabi yangi va samarali yondashuv va strategiyalar orqali ifodalanadigan atamalarning jamlanmasidir”

Mamlakatimizda innovatsion texnologiyalarni ta'lim sohasiga tatbiq etish borasida juda keng ko'lamli davlat ahamiyatiga molik vazifalar belgilanib bevosita ushbu faoliyat jarayonlari amaliyotga tatbiq etilmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi.

21-asr globallashuv, axborot-kommunikatsiya va ilg'or pedagogik texnologiyalar hamda barcha sohalarda raqobat asri hisoblanadi. Bu davrdagi shiddatli ijtimoiy-iqtisodiy, fan-texnika taraqqiyoti ta'lim tizimini shakllantrish va mazmunan modernizatsiya qilishni taqozo etdi. Ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida zamonaviy pedagogik hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalanishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Texnologiya (yunoncha "techne" mahorat san'at, "logos" tushuncha, ta'limot) ishlab chiqarishning biror sohasida xomashyo, material yarim fabrikat va shu kabilarga ishlov berish yoki qayta ishlash ularning holati, xossalari va shaklini o'zgartirishda qo'llaniladigan usullar (metodlar) majmui demakdir.

20-asr o'rtalarida pedagogik va psixologik texnologiyalar sohasida turli ilmiy nazariy g'oyalarning paydo bo'lishi, shakllanishi va amaliyotga tatbiq etilishi geografiyasi yanada kengaydi. AQSH, Italiya, Angliya, Fransiya, Yaponiya, Kanada, Koreya, Rossiya, Vengriya va boshqa mamlakatlarda maxsus pedagogik nashrlar, markazlar, assotsiatsiyalar, ilmiy tadqiqot institutlari va ularda bo'limlar tashkil etildi.

O'qituvchi global internet tarmog'i, multimedia tizimlari va masofadan o'qitish usullaridan foydalangan holda, innovatsion texnologiyalarni, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini egallash, ularni o'quv jarayoniga faol tatbiq etish bo'yicha o'z kasb mahoratini, ilmiy-pedagogik faoliyatini doimiy oshirib borishga mas'uliyat bilan yondashishi juda muhim hisoblanadi. Innovatsion pedagogik texnologiyalarining o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir bo'lishini qayd etib o'tish mumkin: birinchi jarayonda dars beriladigan materiallarning ilmiy-nazariy qimmatga egaligi; o'quv tarbiya jarayonining puxta loyihalashtirilishi, dasturlanishi; o'qituvchi va o'quvchining subyekt-obyekt sifatidagi kommunikativ qobiliyatni to'liq safarbar etilishi; o'quv-tarbiya jarayonida o'qituvchining ijodkorligi, kasbiy kompetentligi, tashabbuskorligi, novatorligi yaxlit namoyon etishi; o'qituvchining umumpedagogik, psixologik hamda o'quv fanidan chuqur bilim, amaliy tayyorgarlik bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi; ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishga innovatsion yondashuv, AKTDan unumli foydalanish, yangi va zamonaviy ta'lim texnologiyalarining amaliyotda tatbiq etilishi; ta'lim-tarbiya jarayonini innovatsion boshqarish va unga rahbarlik; ta'lim-tarbiya maqsadiga erishish, yuqori natijani qo'lga kiritish uchun inson imkoniyatlari bilan texnik quvvatning yakdil harakatga keldirilishi; har bir texnologiyaning mavjudlik jihatidan individualligi, lekin metodologiyada ko'zlagan maqsadning bir xilligi, pedagogik psixologik muvaffaqiyatlarning kafolatlanganligi kabi jarayonlar har bir o'qituvchi faoliyatida juda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'qituvchi ham, o'quvchi ham dars jarayoniga psixologik kommunikativ holatda ijodiy yondashishi, ya'ni, fanga munosabat, darsga tayyorgarlik, unda faollikni namoyon etish, ijodiy yondashish, izlanish, yangiliklarni ma'qullash, progressiv g'oyalami tezkor qabul qilish, mas'uliyatlilik, tashabbuskorlik va boshqa pedagogik va psixologik-kommunikativ vaziyat bilan bog'liqdir. Ijodiy faoliyat mazmunan ta'lim berish, tarbiyalash, rivojlantirish, boshqarish natijani analiz va sintez qilish, monitoring olib borish, xulosa va tavsiyalar yaralish va baholash kabi tarkibiy qismlardan iboratdir. Shularni inobatga olgan holda har bir o'qituvchi faoliyatida innovatsion texnologiyalarning ahamiyati juda katta hisoblanadi.

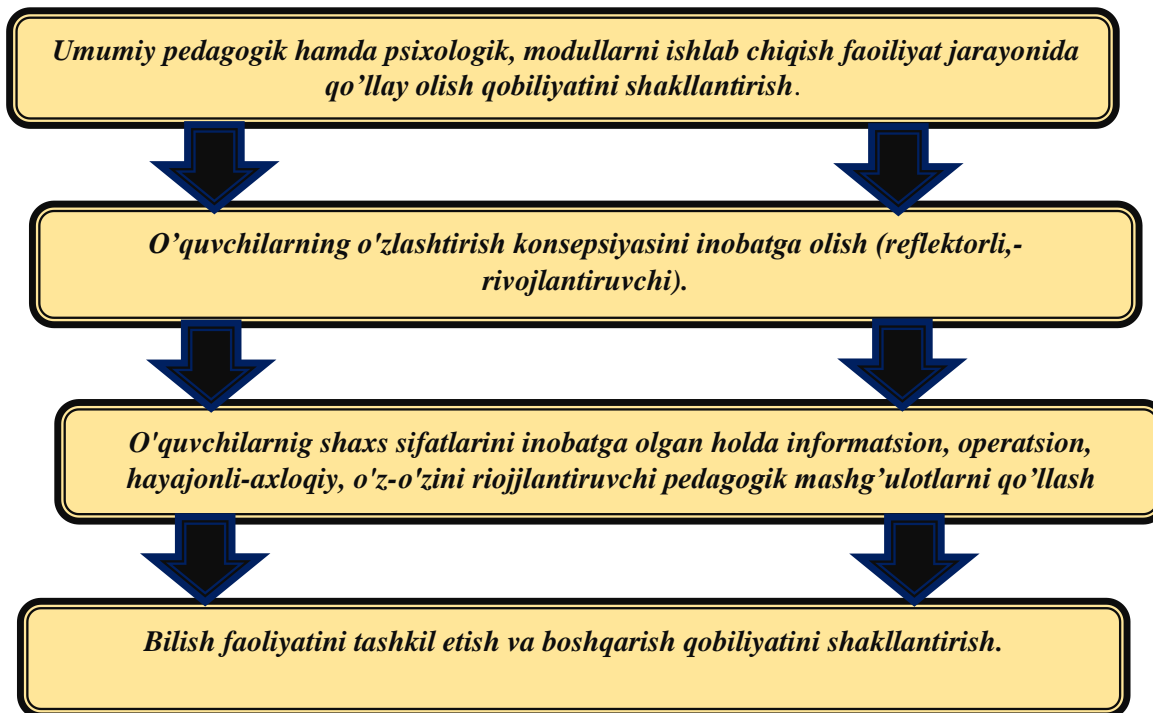
Ta'limda innovatsiyalar sohada ijobiy o'zgarishlarni sodir etish, sifat jihatdan yuqori natijalarga erishish maqsadida qo'llaniladi. Bu turdagi innovatsiyalarni asoslash muayyan bosqichlarda amalga oshadi.

Pedagoglar tomonidan yangilikning idrok qilinishi, o'zlashtirilishi va baholanishini ifodalovchi (unda pedagogik jamoa tomonidan yangiliklarning baholanishi va o'zlashtirilishi - turli innovatsion jarayonlar, konservatorlik va novatorlik, innovatsiya muhiti, maktab jamoasida yangilikni idrok etilishi va baholashga tayyorligini aks etadi. Yangilikdan foydalanish va uni joriy etish (unda yangilikni amaliyotga tatbiq etish va ulardan samarali foydalanish hodisasi ro'y beradi).

Asosiy qism. Ta'lim jarayonida foydalaniladigan tamoyillar loyihalashtirilgan dars mavzusining xarakteri, o'quvchi shaxsi hamda sinf jamoasining o'quv fanga bo'lgan qiziqishi, qobiliyati, ehtiyoji, dunyoqarashi, psixologik xususiyatlari, motivatsiyasi, faolligi va boshqa xususiyatlariga qarab tanlanadi. Har bir o'qituvchi faoliyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, hozirgi davrda hech bir faoliyati yangi innovatsion pedagogik texnologiyalarsiz tashkil etilishi juda qiyin hisoblanadi. Buning asosiy sabablaridan biri bu hozirgi davr maktab o'quvchilarini yangi texnologiyalarsiz, raqamlashtirishsiz qiziqishini uyg'otish juda murakkab hisoblanadi. Innovatsion texnologiyalarning asosiy negizi bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan maqsaddan kafolatgan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun oldindan ta'lim jarayonini loyihalashdir. Demak, innovatsiya o'quv jarayoniga yangilik olib kirish, o'quv jarayonini o'quvchi ehtiyojidan kelib chiqqan holda, xohishi va istaklariga

moslashtirish, o'quvchini mustaqil mutoalaga o'rgatish, hamda o'quvchining bilim malakalarini shakllantirishga qaratilgan.

*Tadqiqot davomida innovatsion texnologiyalardan maktab sharoitidan kelib chiqqan holda foydalanishning psixologik asosiy komponentlarini bosqichma-bosqich o'rganib chiqdik.
(I sxema).*

Mazkur komponentlar orqali o'qituvchilar orasida innovatsion faoliyatga bo'lgan qiziqishni oshirish eng avvalo o'qituvchilar orasida mazkur komponentlari aniq maqsadli idrok etish juda muhim hisoblanadi. Ta'lim berish jarayonida texnologiyalarni qo'llash qobiliyati, o'quv maqsadlarini loyihalash, uning bosqichlari sifatligini ta'minlash, ta'lim subyektlarini bosqichma-bosqich shakllantirib borish, innovatsion boshqaruv materiallar yosh davrlarini inobatga olgan holda yaratish, dars jarayonini tashkil etish va uning samarali natijasini ta'minlash, o'quvchining chuqur bilim, ko'nikma va malaka egallashiga erishishga alohida e'tibor qaratish. Buning uchun ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarning tarkibiy tuzilmasining izchilligini ta'minlash o'qituvchilar oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Natija va mulohazalar. Amerikalik psixolog E. Rodjers o'z tadqiqotlarida innovatsiyalar. xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning ijtimoiy-psixologik jihatlar: ijtimoiy munosabatlarga yangilik kiritish, bu jarayonda ishtirok etuvchi shaxslarning toifalari, ularning yangilikka bo'lgan munosabatlari, yangilikni qabul qilish, mohiyatini anglashga bo'lgan tayyorgarlik darajasi hamda muayyan shaxslar toifalari o'rtasidagi innovatsion xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning tasnif masalalarini o'rgangan. Bu jarayonlarning barchasi maktabdagi o'qituvchi pedagog kadrlar tomonidan idrok qilinishi juda muhim omil hisoblanadi. O'qituvchilarning yangi texnologiyalarni anglab o'quvchilarga yetkaza olish qobiliyati hozirgi zamon maktab o'quvchilari uchun eng talabga muhtoj vazifa hisoblanadi. Innovatsiyalar turli ko'rinishga ega bo'ladi. Ta'lim tizimida yoki o'quv faoliyatida innovatsiyalarni qo'llashda sarflangan mablag' va kuchdan imkon qadar eng yuqori natijani olish maqsadi ko'zlanadi. Innovatsion har qanday yangilikdan farqi shundaki, u boshqarish va nazorat qilishga imkon beradigan o'zgaruvchan mexanizmga ega bo'lishi muhim hisoblanadi. Pedagoglar tomonidan ushbu vazifaning idrok etilishi hozirgi zamon ta'lim standartlari uchun yaxshigina poydevor bo'ladi desak mubolag'a bo'lmaydi. Hozirgi davrda mamlakatimizda ta'lim sohasiga qaratilayotgan e'tibordan kelib chiqib har bir o'qituvchi doim innovatsion texnologiyalarga oid bilim ko'nikmalarini shakllantirib borishlari juda muhim hisoblanadi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda pedagog faoliyatining innovatsion xarakter kasb etishiga erishish masalasi o'tgan asming 60-yillaridan boshlab jiddiy o'rganila boshlaganiga alohida e'tibor qaratishimiz lozim bo'ladi.

I. P. Podlasiyning fikriga ko'ra, innovatsiyalar ta'lim jarayonidagi quyidagi o'zgarishlarga olib keladi

➤ <i>pedagogik tizimda yangi o'zgarishlarni amalga oshirish;</i>
➤ <i>o'quv jarayonidagi ijobiy o'zgarishlarga olib kelish;</i>
➤ <i>pedagogik va psixologik nazariyaning innovatsion g'oyalarga yo'naltirish;</i>
➤ <i>o'qituvchi faoliyatini tubdan o'zgarishi; o'quvchi faoliyatining yangilanishi;</i>
➤ <i>Yangi pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayonida qo'llay olish</i>

Har qanday innovatsiyada “yangi”, “yangilik” tushunchalari muhim ahamiyatga ega. Turli munosabat va jarayonlarga kiritilayotgan yangilik mazmunan subyektiv, mahalliy va shartli g'oyalar tarzida namoyon bo'lishi juda muhim, yangilik munosabat, obyekt yoki jarayonga tegishli har bir o'zgartirish, yangilashni nazarida tutadi. Subyektiv yangilik ma'lum obyektning o'zini yangilash zaruriyatini ifodalaydi. Ta'lim tizimidagi innovatsiyalar, ularni amaliyotga kiritish, innovatsion jarayonlarini boshqarishni tahlil qilish orqali innovatsion faoliyat tushunchasini ta'riflash imkoniyati paydo bo'ladi. Innovatsion faoliyat - pedagogik jamoani harakatga keltiruvchi, ularni idrok qilishga yo'naltirishi olg'a boshlovchi, taraqqiy ettiruvchi kuchdir. Innovatsion faoliyat bu amaliyot va nazariyaning muhim qismi bo'lib, ijtimoiy-madaniy obyekt sifatlarini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy subyektiarning harakat tizimi bo'lib, u ma'lum doiradagi muammolarni yechish qobiliyatigina emas, balki har qanday vaziyatdagi muammolarni yechish uchun motivatsion tayyorgarlikka ega bo'lishdir. O'qituvchi asosiy maqsadi esa innovatsion faoliyatining markaziy masalasi o'quv jarayonini samarali tashkil etishdan iborat bo'ladi. O'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash muammosiga hozirgi zamonda juda keng yo'nalgan muhim jarayonlardan biri hisoblanadi. Innovatsion jarayonlar dinamikasining o'sib borayotganligini tushunish natijasida vujudga kelishi hozirgi davr o'qituvchilarini faoliyatini tubdan shakllantirishiga majbur ekanligini ko'rsatib turadi. Uning tahlili faqat fan va texnikada erishilgan zamonaviy yutuqlardan foydalanishni o'z ichiga olmasdan, balki yangiliklarni izlash, yaratish, moslashtrish, tatbiq etish va olingan natijalarni qayta tekshirish kabi jarayonlarni ham qamrab oladi.

Xulosa. O'qituvchilarni eng avvalo innovatsion faoliyatga tayyorlashda bir qator psixologik to'siqlar mavjudligini unutmasligimiz zarur. Bularning birinchisi o'qituvchining o'zi ko'nikkan faoliyat chegarasidan tashqariga chiqishi juda qiyinligi, ya'ni doimiy eski texnologiyalarga moslashib qolganligi va yangilikka intilishi juda qiyin kechishi, ikkinchi jarayonda o'qituvchilarda ijodkorona qobiliyatning yetishmovchiligi bu jarayonda o'quvchilarni fan doirasiga qiziqtirish bilan yuzaga keladigan muammolarning ko'payishi kuzatiladi. Yana bir sabab yangi va noma'lum narsalar har doim odamlarda cho'chish va xavfsirashni keltirib chiqarishdir, bunda har bir innovatsion yangilik o'qituvchilarda o'zi moslashgan qobig'ida chiqishini anglatadi va ularning yangilikdan qochishiga olib kelishi mumkin bo'ladi.

O'qituvchilarda innovatsion faoliyatni shakllantirishda uchraydigan juda ko'p psixologik to'siqlarni ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Bulardan eng asosiylaridan biri kognitiv psixologik to'siq va muntazam paydo bo'ladigan to'siqlar. Kognitiv psixologik to'siqlar yangilik haqidagi bilimlarning yetishmasligi, yangilikni his qilmaslik va nafaol xatti-harakatlar hisoblansa, muntazam psixologik to'siqlar yangilikka nisbatan ishonchsizlik, rahbariyatga ishonmaslik, tashabbuskorlarni qo'llab-quvvatlamaslik va odatda yangilik kirituvchilarga qarshi kurashish kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Yana bir muhim holatni unutmasligimiz zarurki, pedagogik innovatsiyalarning amaliyotga tatbiqi stixiyali kechadi, ya'ni, innovatsion jarayonda pedagogik yangiliklarga bo'lgan ehtiyoj hisobga olinmaydi va o'zida o'zi shakllanib borilishi mumkin bo'ladi, ularni amaliyotga tatbiq etishda mavjud shart-sharoitlar, usul va yo'llariga ongli munosabat bildirilmaydi. Innovatsion faoliyat hozirgi kunda o'qituvchining hamma muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy komponent bo'lib, u shaxsning kasbiy, metodik mahoratini sifatli qayta qurish uchun katta rol o'ynaydi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llashga bolgan e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Shularni inobatga olgan holda maktab o'qituvchilari uchun innovatsion texnologiyalarni tatbiq etmoq juda zamon darajasida talab etiladigan jarayon hisoblanadi. Yangi texnologiyalar davrida hozirgi

zamon bolalarini qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda, o'qituvchilarda ham ushbu faoliyat jarayonini yuqori talab darajasida bo'lishi juda muhim psixologik jarayon hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T. “O'zbekiston” NMIU, 2018. – B.19-20.
2. Umedjanova M. L., Salikhov S. M., Salikhov T. M. The Role of National Education in Preparing Young People for Family Life //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – T. 2. – №. 2. – С. 271-276.
3. Салихов Т. и др. Psychological Characteristics Of Increasing Cognitive Activity In Elementary School Students //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.
4. Salixov S. M., Salixov T. M. Bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 1013-1019.4.
5. Salixov S. M. et al. Musobaqa oldi sportdagi stress va tayyorgarlikning psixologik tomonlari //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 1039-1044.
6. Mansurovich S. S. Methodology of organizing physical education lessons through digital Salixov T. Психологические свойства повышения активности студентов в образовательном процессе //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.
7. Salixov T. Sportchilarning irodaviy sifatlarini shakllantirishda psixologik yondashuv //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
8. Салихов Ш. Педагогические механизмы применения инновационных технологий в подготовке спортивных тренеров //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 56-60.
9. Салихов Ш. Основные компоненты применения цифровых технологий в спортивной деятельности //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 50-55.

Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich,
Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi o'quv jarayonini tashkil etish bo'limi boshlig'i, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v/b. abdukarim.turaxonov@bk.ru

SHAXS O'Z-O'ZINI ANGLASHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqola shaxs o'z-o'zini anglashining ijtimoiy-psixologik determinantlari mavzusiga bag'ishlangan. Shuningdek, maqola matnida shaxs o'z-o'zini anglashi, shaxs rivojlanishining uch darajasi, muvaffaqiyatli mehnat munosabatlarini ta'minlovchi psixologik sifatlar, namunali talabaga xos samarali o'quv faoliyati, ijtimoiy-psixologik determinantlar, mas'uliyat fenomeni shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik komponentlar ham keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'z-o'zini anglash jarayoni, mustaqillik, o'zini o'zi faollashtirish, o'z-o'zini tashkillashtirish, o'zini o'zi boshqarish, o'zini o'zi nazorat qilish, internal lokus nazorat, eksternal lokus nazorat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ САМОСОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Данная статья посвящена теме социально-психологических детерминант самосознания человека. Также в тексте статьи рассматриваются самосознание человека, три уровня развития личности, психологические качества, обеспечивающие успешные трудовые отношения, эффективная учебная деятельность, характерная для примерного ученика, социально-психологические детерминанты, психологические факторы, влияющие на формирование личности. Также широко освещён феномен компонентов ответственности.

Ключевые слова: процесс самореализации, самостоятельность, самоактивация, самоорганизация, самоуправление, самоконтроль, внутренний локус контроля, внешний локус контроля.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF PERSONALITY SELF-AWARENESS

Abstract. This article is devoted to the topic of socio-psychological determinants of human self-awareness. The text of the article also discusses human self-awareness, three levels of personality development, psychological qualities that ensure successful labor relations, effective educational activities characteristic of an exemplary student, socio-psychological determinants, psychological factors influencing the formation of personality. The phenomenon of responsibility components is also widely covered.

Keywords: process of self-realization, independence, self-activation, self-organization, self-government, self-control, internal locus of control, external locus of control.

Kirish. Jahonning rivojlangan mamlakatlarida ta'lim sifati kadrlarning kasbiy mas'uliyati, qobiliyatlari va ularning innovatsion, kreativ faolligi hamda o'z-o'zini anglashining rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Jahonda ta'limning globallasuvi jarayonida talabalarda kasbiy mas'uliyatni rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini talabalarining shaxsiy autopsixologik qobiliyatlari, kognitiv, ijodiy faoliyatlarini o'zaro muvofiqlashtirish va takomillashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shuningdek, mamlakatimiz ta'lim tizimida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash mexanizmlarini takomillashtirishning normativ-huquqiy bazasi yangilandi, moddiy-texnik infrastrukturasi yaratilmoqdi. Oliy ta'lim tashkilotlarini strategik rivojlantirishning «Yo'l xarita»lari ishlab chiqilgan, xorijiy davlatlarning yetakshi Oliy ta'lim tashkilotlari bilan hamkorlikda qo'shma fakultetlar, universitet filiallari tashkil etilmoqda. Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar talabalarda kasbiy mas'uliyatni rivojlantirish va o'z-o'zini anglash mexanizmlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Shu jihatdan olib qaralganda, talabalarining kasbiy mas'uliyatini shakllantirish uchun yetarlicha shart-sharoitlarning mavjudligi, ularning kelgusi kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni tez va

oson yengishi hamda o‘zlashtirishga imkoniyat yaratib beradi. Bu esa o‘z navbatida talabalarning oliy ta‘lim jarayonidagi o‘qitiladigan mutaxassislik fanlarini puxta o‘zlashtirishi va kasbiy faolligini tezkorlik bilan bajarishni talab qiladi. Albatta, bu kabi sifatlarning shakllanishiga talabalardagi individual-psixologik xususiyatlar yordam beradi. Talabalarda kasbiy mas‘uliyatni shakllantirish va o‘z-o‘zini anglash jarayonini psixologik jihatdan tadqiq etish, bugungi kun oliy ta‘lim tizimidagi eng dolzarb muammolardan biri sanaladi.

Asosiy qism. Oliy ta‘lim tizimining har bir bosqichida talabalarda kasbiy ko‘nikmalarning tarkib topishi, shakllanishi va rivojlanib borishi jarayoni muhim ahamiyatga ega sanaladi. Jahonning psixologiya bo‘yicha mutaxassislar yetishtirib chiqaradigan yetakshi oliy ta‘lim tashkilotlarida talabalarda kasbiy mas‘uliyatni rivojlantirish bo‘yicha quyidagi ustuvor yo‘nalishlarda tadqiqotlar olib borilmoqda: talabalarda kasbiy mas‘uliyatni rivojlantirishda davlat va nodavlat tashkilotlar hamkorligini ta‘minlashning psixologik mexanizmlarini takomillashtirish; talabalarda kasbiy mas‘uliyatni rivojlantirish texnologiyasini ishlab chiqish; talabalarda kasbiy mas‘uliyatni rivojlantirishning konseptual asoslarini takomillashtirish; kasbiy mas‘uliyatni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik diagnostik apparati va metodikalar majmuini takomillashtirish muhim sanaladi.

Pedagogik psixologiya fani sohasida yetakshi mutaxassis sanalgan Ye.D.Bojovichning taklificha, bo‘lajak mutaxassis kadrlarni javobgarlik ruhida tarbiyalash ishlarida, muvaffaqiyatli mehnat munosabatlarini ta‘minlovchi quyidagi psixologik sifatlarning rivojiga ham alohida e‘tibor qaratish lozim [90; 89-b.]:

– Mustaqillik – qo‘p qirrali pedagogik va psixologik jarayon bo‘lib, u oddiy fenomen tushuncha emas, balki shaxsning yuqori fikrlovchi, sifatli, aniq talabli ta‘lim olish faoliyati sanaladi. Ya‘ni, ta‘lim oluvchi aniq maqsad asosida o‘quv vaziyatida hech bir kishining yordamisiz maqsadga erishishi hisoblanadi;

– O‘zini o‘zi faollashtirish – subyektiv holat bo‘lib, u shaxsiy, individual faoliyat olib borish shuningdek, oliy maqsad qo‘yish, ma‘naviy ehtiyojlarni qondirish, imkoniyat motivlarini ishga solish holatlari bilan izohlanadi;

– O‘z-o‘zini faollashtirish – bu shaxsning subyektiv faoliyatidagi ichki motivlari kurashi bilan izohlanib, u orqali bilish jarayonlari faoligi yanada ortadi;

– O‘z-o‘zini tashkillashtirish – bilimlarni egallashdagi shaxsning aqliy imkoniyatida paydo bo‘lib, u talabaning muammo oldidagi aqliy, intellektual, emotsional imkoniyatlari shuningdek, muammoni hal qilishdagi idrok kuchi va maqsadlarni aniqlash chegarasi bilan izohlanadi;

– O‘zini o‘zi boshqarish – faoliyatni boshlashdagi psixologik ta‘minlanganlik yoki bilim va ko‘nikmalar haqidagi dastlabki fikrlar. Ushbu holat orqali talaba vazifalarni bajarishda jarayonlarni mustaqil boshqarib boradi;

– O‘zini o‘zi nazorat qilish – bajarilayotgan faoliyatning eng asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, bunda bajarilgan va o‘zlashtirilgan bilim orqali shaxs darajasi aniqlanadi.

Muallifning taklifini talabalarda kasbiy mas‘uliyat shakllanishining psixologik xususiyatlari modelini yaratishda inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Mazkur tasniflardan ma‘lum bo‘ladiki, mustaqil ishlash faoliyati har bir talaba uchun samarali bilim olish faoliyati bo‘lib, u shaxsning aqliy, intellektual, hissiy-irodaviy sohalarini rivojlantirishga shuningdek, javobgarlik hissini ro‘yobga chiqarishga qaratilgan psixologik shart-sharoitlardan biri sanaladi. Bo‘lajak mutaxassislarda o‘z ustida mustaqil ishlash malakalari hamda ijodkorlik xususiyatlarini shakllantirish avvalambor, guruhviy ishlar, individual vazifalar va mashg‘ulotlar, uy sharoitida bajariladigan vazifalar orqali shakllantiriladi. Ye.A.Semenovaga ko‘ra, ushbu ko‘nikmalarni shakllantirish quyidagicha amalga oshiriladi [105; 21-b.]:

- Vazifalarda aniq vaqtning belgilanganligi;
- O‘qituvchi tomonidan berilgan aniq vazifa (guruhviy, individual);
- Vazifani bajarishda o‘qituvchining ishtirok etmasligi;
- Maqsadni muvaffaqiyatli amalga oshirishda talabalarning aqliy, jismoniy sa‘y-harakatlari;
- Ish natijasi va hokazo.

Demak, ta‘lim jarayonida belgilangan vazifalarning aniqligi, rejaga mosligi, mashg‘ulotlarga nisbatan nazoratning yuqoriligi, tartib-intizomning mavjudligi kabi holatlar kasbiy mas‘uliyat hissini yuzaga chiqaruvchi mexanizmlardan biri hisoblanadi. Ana shu jihat orqali talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari baholanadi:

Namunali talabaga xos samarali o‘quv faoliyati L.D.Stolyarenkoga ko‘ra to‘rt muhim psixologik sifatlardan biri sanaladi [109; 278-b.]:

1. Yangi bilimlarni tadqiq etish, mustaqil fikrlash yoki yangi bilimning ortidan borish;

2. Bilimlarni olishdagi qayta ishlash, mustaqil o‘quv va amaliy vazifalarni bajarish;
3. Bilimlarni anglashning amaliy xarakteri va uning shakllanganligi;
4. Vazifalarni bajarishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yenga olish qobiliyati va boshqalar.

Quyida bo‘lajak mutaxassislarda kasbiy mas’uliyat namoyon bo‘lishining psixologik shart-sharoitlari sifatida, ijtimoiylashtirish va individualizatsiya jarayonlarining ta’sirini ko‘rib chiqamiz. Mohiyatan, ijtimoiylashtirish jarayoni - insonning butun hayoti davomidagi o‘zaro munosabatlarini, hamkorlik aloqalarini hamda birgalikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Inson atrof-muhit va boshqa odamlar bilan o‘zaro aloqada bo‘lib, o‘ziga tegishli ijtimoiy me’yorlar va madaniy qadriyatlar turini ko‘paytira boradi. Bu holat uni jamiyatning faol a’zosi sifatida shakllanishiga imkon beradi. Tadqiqotchi Bim-Badning fikriga ko‘ra, shaxs ijtimoiylashtirish jarayonini o‘z faoliyatida olib boradi, uni nazorat ostiga olishi ham mumkin yoki nazoratdan chetda qoldirishi ham mumkin [18; 36–41-b.]. Talabalarining o‘quv faoliyati bunga yaqqol misoldir.

L.I.Antsiferovanning aytishicha, shaxs bu ko‘p qirrali, ko‘p darajali, ko‘p xususiyatli mavjudot. U doim o‘zgarish va rivojlanish imkoniyatiga ega organizm [10; 464-b.]. Shaxs atrof-muhitdagi ma’lumotlar vaziyatlarni o‘zlashtirish jarayonida subyektaga aylanadi. Bo‘lajak mutaxassislar faol subyekt darajasiga, o‘ziga xos ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtirish orqali erishadilar. Muallifning nazaricha, shaxs rivojlanishining uch darajasi mavjud:

– Birinchi darajada, subyekt o‘zining haqiqiy motivlarini juda to‘g‘ri bilmaydi, u vaziyatga ta’sir etishning qoidalarini bilishga qodir emas, keyinchalik bu sifat uning muvaffaqiyatli harakatlariga to‘sqinlik qiladi;

– Ikkinchi darajada, shaxs ongli ravishda harakatlarning maqsadlari va motivlarini o‘zaro bog‘laydigan subyekt rolini bajaradi. U o‘zini qayerda qanday tuta bilish qobiliyatiga ega, shuningdek, o‘z harakatlari natijalarini bevosita va bilvosita ravishda oldindan bilishga qodir. Shu bilan birga, o‘z imkoniyatlarini ijtimoiy vazifalar va faoliyat talablari bilan yetarlicha baholay oladi;

– Uchinchi daraja, eng yuqori darajadagi odam bo‘lib, unda ijtimoiylashtirish uning hayot tarzi hisoblanadi. Mazkur darajada individual-psixologik xususiyatlar va kasbiy ahamiyatga ega sifatlar birinchi o‘ringa chiqadi. Bu insonning kasbiy kamolot davri hisoblanib, unda kasbiy imidj, kasbiy qobiliyat, kasbiy mas’uliyat kabi sifatlar aniq namoyon bo‘ladi. Shaxs ushbu darajada mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘lib, u orqali jamiyat taraqqiyotidagi ziddiyatlarni aniqlay oladi, kerak bo‘lsa boshdan kechiradi va o‘z harakatlari bilan uni hal qilishga harakat qiladi.

Kasbiy mas’uliyat fenomenini o‘rganish masalasida N.A.Golovko, A.A.Guceynovlarning xizmatlari ahamiyatga molik sanaladi [30; 20-b.]. Mualliflarning so‘zlariga ko‘ra, kasbiy mas’uliyat bu – axloqqa bo‘ysungan ehtiyojlar bo‘lib, bunda tashqi ehtiyojlar insonning ichki ehtiyojlariga aylanadi. Ya’ni bu insonning o‘zini mustaqil kishi sifatida anglash jarayonidir. Bundan tashqari, E.Frommning fikriga ko‘ra, javobgarlik insonda o‘zini mustaqil kishi sifatida anglashning boshlanishi bilan namoyon bo‘ladi [119; 425-b.]. Ya’ni insonning biror vaziyatni tahlil qilishga va uni bajarishga bo‘lgan erkin qaror qabul qilish ko‘nikmasidir. Ya’ni erkin qaror qabul qilish mutaxassisni nafaqat mas’uliyatlikka undaydi, balki u o‘zi mas’ul bo‘lgan vazifalarni yechimini ijodiy izlashga ham keng imkon beradi. Oliy ta’lim talabalarida mas’uliyatlikni shakllantirishning ajralmas sharti – mustaqil qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradigan ilg‘or mashg‘ulotlar tizimidir. Bundan tashqari, talabalarda kasbiy mas’uliyatni shakllantirish uchun, avtonom o‘qitish usullari sanalgan pedagogik texnologiyalardan ham foydalanish o‘ta ahamiyatli sanaladi.

Yuqorida nomlari keltirilgan tadqiqotchi olimlarning ilmiy izlanishlari, qarashlari, fikr-mulohazalarini e’tiborga olgan holda talabalarda quyidagi metodikalarni o‘tkazdik hamda olingan natijalar tahlil qilindi.

Talabalarda kasbiy mas’uliyat shakllanishi va o‘z-o‘zini anglashning ijtimoiy-psixologik determinantlarini yanada to‘liqroq darajada tahlil qilish uchun Oliy ta’lim tashkilotlarida tahsil oluvchi talabalarda kasbiy mas’uliyat shakllanishi va o‘z-o‘zini anglashning ijtimoiy-psixologik determinantlarini o‘rganish davomida olingan ko‘rsatkichlarni statistik mezonlar orqali o‘rtacha qiymat, standart og‘ish va X2-mezonlari bilan birgalikda o‘tkazilgan so‘rovnomalarda bo‘yicha faktorli tahlil mezonini ham qo‘llanilgan (1-jadvalga qarang). Termiz davlat pedagogika instituti talabalarining «Shaxsning axloqiy-etik mas’uliyat sifatlarini o‘rganish» va «Shaxsning hayotiy qiyinchiliklarga qarshi kurashish strategiyasini aniqlash» so‘rovnomalari bo‘yicha olingan faktorli analiz ko‘rsatkichlari aks ettirilgan. Talabalarining natijalari faktorli analiz bo‘yicha ko‘rsatkichlar 5 ta faktorni tashkil qilgan.

Birinchi shkalani tashkil etgan psixologik faktorlar: refleksiya -0,463, axloqiy-etik mas’uliyat -0,504, altruistik mas’uliyat 0,592, axloqiy-etik qadriyatlar 0,514, muammoni yechish -0,499, ijtimoiy qo‘llab-

quvvatlashga moyillik 0,510, muammodan qochish -0,478 va tanqidiy tafakkur 0,668 kabi natijalar bilan o'zaro farqlangan.

1-jadval.

«Shaxsning axloqiy-etik mas'uliyat sifatlarini o'rganish» va «Shaxsning hayotiy qiyinchiliklarga qarshi kurashish strategiyasini aniqlash» so'rovnomalari darajasining faktorli analiz ko'rsatkichlari

Shkalalar	Faktorlar				
	1	2	3	4	5
Refleksiya	-0,463	-0,132	-0,167	0,500	0,556
Axloqiy-etik mas'uliyat	-0,504	0,546	-0,121	0,567	-0,448
Ekzistensial mas'uliyat	-0,103	0,577	0,584	-0,336	-0,340
Altruistik mas'uliyat	0,592	-0,077	0,586	0,480	0,619
Axloqiy-etik qadriyatlar	0,514	0,589	-0,577	0,646	0,503
Samimiylik	0,175	0,727	0,052	0,078	0,109
Muammoni yechish	-0,499	-0,546	0,554	0,033	0,022
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga moyillik	0,510	-0,626	-0,547	-0,552	0,608
Muammodan qochish	-0,478	0,061	-0,436	-0,459	0,560
Tanqidiy tafakkur	0,668	-0,459	0,070	0,232	-0,247

Ikkinchi shkalani tashkil etgan psixologik faktorlar: axloqiy-etik mas'uliyat 0,546, ekzistensial mas'uliyat 0,577, axloqiy-etik qadriyatlar 0,589, samimiylik 0,727, muammoni yechish -0,546, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga moyillik -0,626 va tanqidiy tafakkur -0,459 natija bilan alohida xarakterlanadi. Uchinchi shkalani tashkil etgan psixologik omillar: ekzistensial mas'uliyat 0,584, altruistik mas'uliyat 0,586, axloqiy-etik qadriyatlar -0,577, muammoni yechish 0,554, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga moyillik -0,547 va muammodan qochish -0,436 daraja bilan qayd etildi. To'rtinchi shkalani tashkil qilgan psixologik birliklar: refleksiya 0,500, axloqiy-etik mas'uliyat 0,567, altruistik mas'uliyat 0,480, axloqiy-etik qadriyatlar 0,646, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga moyillik -0,552 va muammodan qochish -0,459 kabi psixologik xususiyatlar bilan farqlandi. Oxirgi shkalani tashkil etgan psixologik birliklar: refleksiya 0,556, axloqiy-etik mas'uliyat -0,448, altruistik mas'uliyat 0,619, axloqiy-etik qadriyatlar 0,503, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga moyillik 0,608 va muammodan qochish 0,560 kabi natijalar bilan o'zaro farqlangan. Talabalardan olingan tadqiqot natijalari beshta faktorlarga ajralganligi va bu faktorlar so'rovnomadagi asosiy xususiyatlar hamda alohida jihatlarni o'zida aks ettiruvchi asosiy xususiyatlarni tashkil qilgan.

2-jadval.

«Subyektiv lokal nazorat xususiyatlarini aniqlash» va «Kasbiy irodaviy-mas'uliyat sifatlarini o'rganish» so'rovnomalari darajasining faktorli analiz ko'rsatkichlari

Shkalalar	Faktorlar			
	1	2	3	4
Internal	0,519	0,599	-0,521	0,539
Eksternal	0,543	0,730	0,121	0,137
Mas'uliyatlilik	-0,469	-0,081	-0,457	0,713
Tashabbuskorlik	-0,500	-0,509	0,467	0,552
Jur'atlilik	-0,301	0,413	-0,577	-0,475
Matonatlilik	0,445	-0,512	-0,063	0,381
Qat'iylik	0,607	-0,568	0,577	-0,159
G'ayratlilik	-0,517	0,514	0,757	0,530

Talabalarining ushbu so'rovnomalar bo'yicha erishgan natijalari va ulardagi o'zaro psixologik xususiyatlarni baholay olishi, ular uchun ustuvor bo'lgan faktorlarni ajrata olish asosiy muhim jihatlarni qamrab oladi (2-jadvalga qarang). Sinaluvchilar natijalari faktorli analiz bo'yicha ko'rsatkichlar 4 ta faktorni tashkil qilgan. Birinchi shkalani tashkil etgan psixologik faktorlar: internal lokus nazorat 0,519, eksternal lokus nazorat

0,543, mas’uliyatlilik -0,469, tashabbuskorlik -0,500, matonatlilik 0,445, qat’iylik 0,607 va g’ayratlilik -0,517 kabi natijalar bilan o’zaro farqlandi. Ikkinchi shkalani tashkil etgan psixologik faktorlar: internal lokus nazorat 0,599, eksternal lokus nazorat 0,730, tashabbuskorlik -0,509, matonatlilik -0,512, qat’iylik -0,568 va g’ayratlilik 0,514 kabi natija bilan alohida tavsiflangan. Uchinchi shkalani tashkil etgan psixologik omillar: internal lokus nazorat -0,521, mas’uliyatlilik -0,457, tashabbuskorlik 0,467, jur’atlilik -0,577 va g’ayratlilik 0,757 daraja bilan alohida xarakterlangan. To’rtinchi shkalani tashkil qilgan psixologik birliklar: internal lokus nazorat 0,539, mas’uliyatlilik 0,713, tashabbuskorlik 0,552, jur’atlilik -0,475 va g’ayratlilik 0,530 kabi psixologik xususiyatlar bilan ajralib turganligini qayd qilish mumkin. Talabalardan olingan tadqiqot natijalari to’rtta faktorlarga ajralganligi hamda bu faktorlar so’rovnomadagi asosiy xususiyatlar va alohida jihatlarni o’zida aks ettiruvchi asosiy xususiyatlarni tashkil qilganligini ko’rishimiz mumkin.

Termiz davlat pedagogika instituti talabalarda shaxsning axloqiy-etik mas’uliyat darajasi va koping indikatorlar o’rtasidagi imkoniyatlarni o’rganish so’rovnomlari bo’yicha faktorlar orasidagi korrelyatsion aloqalar (3-jadvalga qarang) ko’proq refleksiya faktorlari bilan ya’ni axloqiy-etik mas’uliyat ($r=0,256$, $r \leq 0,05$), altruistik mas’uliyat ($r=0,601$, $r \leq 0,01$), samimiylik ($r=0,502$, $r \leq 0,01$), muammoni yechish ($r=0,778$, $r \leq 0,01$), muammodan qochish ($r=0,692$, $r \leq 0,01$) va ijtimoiy qo’llab-quvvatlashga moyillik ($r=0,226$, $r \leq 0,05$) faktorlari bilan, axloqiy-etik mas’uliyat shkalasi ekzistentsial mas’uliyat ($r=0,854$, $r \leq 0,01$), altruistik mas’uliyat ($r=0,279$, $r \leq 0,01$), axloqiy-etik qadriyatlar ($r=0,838$, $r \leq 0,01$), samimiylik ($r=0,823$, $r \leq 0,01$), muammoni yechish ($r=0,284$, $r \leq 0,05$), muammodan qochish ($r=0,720$, $r \leq 0,01$) va tanqidiy tafakkur ($r=0,834$, $r \leq 0,01$) faktorlari bilan, ekzistentsial mas’uliyat shkalasi altruistik mas’uliyat ($r=0,473$, $r \leq 0,05$), axloqiy-etik qadriyatlar ($r=0,725$, $r \leq 0,01$), samimiylik ($r=0,372$, $r \leq 0,05$), muammoni yechish ($r=0,292$, $r \leq 0,05$), muammodan qochish ($r=0,575$, $r \leq 0,05$) va tanqidiy tafakkur ($r=0,536$, $r \leq 0,01$) faktorlari bilan o’rta darajada korrelyatsion aloqalar namoyon bo’lganligini ko’rish mumkin.

3-jadval.

Shaxsning axloqiy-etik mas’uliyat sifatleri va hayotiy qiyinchiliklarga qarshi kurashish strategiyasi o’rtasidagi korrelyatsion bog’lanish natijalari
(K.Pirsonning r-korrelyatsiyasi bo’yicha)

Shkalalar	Refleksiya	Axloqiy-etik mas’uliyat	Ekzistentsial mas’uliyat	Altruistik mas’uliyat	Axloqiy-etik qadriyatlar	Samimiylik	Muammoni yechish	Ijtimoiy qo’llab-quvvatlashga moyillik	Muammodan qochish	Tanqidiy tafakkur
Refleksiya	1	0,256*	0,182	0,601**	0,183	0,502**	0,778**	0,226*	0,692**	0,082
Axloqiy-etik mas’uliyat		1	0,854**	0,279*	0,838**	0,823**	0,284*	0,228*	0,720**	0,834**
Ekzistentsial mas’uliyat			1	0,473*	0,725**	0,372*	0,292*	0,132	0,575**	0,536**
Altruistik mas’uliyat				1	0,386*	0,958***	0,075	0,647**	0,346*	0,628**
Axloqiy-etik qadriyatlar					1	0,003	0,050	0,979***	0,723**	0,512**
Samimiylik						1	0,328*	0,497*	0,539**	0,293*
Muammoni yechish							1	0,574**	0,852**	0,192
Ijtimoiy qo’llab-quvvatlashga moyillik								1	0,739**	0,003

Muammodan qochish									1	0,243*
Tanqidiy tafakkur										1

Izoh: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Shuningdek, altruistik mas’uliyat shkalasi axloqiy-etik qadriyatlar ($r=0,386$, $r \leq 0,05$), samimiylik ($r=0,958$, $r \leq 0,01$), ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga moyillik ($r=0,647$, $r \leq 0,01$), muammodan qochish ($r=0,346$, $r \leq 0,05$) va tanqidiy tafakkur ($r=0,628$, $r \leq 0,01$) faktorlari bilan, axloqiy-etik qadriyatlar shkalasi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga moyillik ($r=0,979$, $r \leq 0,01$), muammodan qochish ($r=0,723$, $r \leq 0,01$) va tanqidiy tafakkur ($r=0,512$, $r \leq 0,01$) faktorlari bilan, samimiylik shkalasi muammoni yechish ($r=0,328$, $r \leq 0,05$), ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga moyillik ($r=0,497$, $r \leq 0,05$), muammodan qochish ($r=0,539$, $r \leq 0,01$) va tanqidiy tafakkur ($r=0,293$, $r \leq 0,05$) faktorlari bilan, muammoni yechish shkalasi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga moyillik ($r=0,574$, $r \leq 0,01$) va muammodan qochish ($r=0,852$, $r \leq 0,01$) faktorlari bilan, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga moyillik shkalasi muammodan qochish ($r=0,739$, $r \leq 0,01$) faktorlari bilan, muammodan qochish shkalasi tanqidiy tafakkur ($r=0,243$, $r \leq 0,01$) faktorlari orasida o‘rta darajada korrelyatsion aloqalar namoyon bo‘lganligini ko‘rish mumkin.

Tadqiqotdagi natijalar shuni ko‘rsatadiki, talabalar o‘quv hamda kasbiy faoliyatida kasbiy mas’uliyatni takomillashtirish darajasining psixologik xususiyatlarini o‘rganishda o‘rtacha ahamiyatga ega bo‘lgan ko‘rsatkichlar qo‘lga kiritildi. Chunki, har bir talabalarning kelgusi kasbiy faoliyatida turli xil to‘siqlar duch kelishi mumkin, shu orqali ularda kasbiy mas’uliyat shakllanishi eng muhim ahamiyatli jihatlarni qamrab oladi. Tadqiqotdan olingan natijalar yuzasidan quyidagicha xulosalar olingan:

Xulosa. Talabalarda kasbiy mas’uliyatning shakllanish darajasi xususiyatlari orqali ularda bir qancha xususiyatlar ya’ni, refleksiya, axloqiy-etik mas’uliyat, axloqiy-etik qadriyatlar, altruistik mas’uliyat, ekzistentsial mas’uliyat, muammoni yechish, tanqidiy tafakkur, internal lokus nazorat, tashabbuskorlik, qat’iylik, jur’atilik, mas’uliyatlik va g‘ayratlik kabilar kasbiy mas’uliyat faoliyatining ijobiy xususiyatlarini qamrab olsa, aksincha samimiylik, muammodan qochish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga moyillik, eksternal lokus nazorat va matonatlik kabi omillar salbiy natijani qayd etganligi aniqlangan.

Kasbiy mas’uliyatni shakllantirish orqali talabalarda o‘quv faoliyatiga nisbatan kasbiy o‘z-o‘zini adekvat anglashi, faollashtirishi, tashkil etishi, boshqarishi, nazorat qilishi, ijobiy natijalaridan zavqlanishi, rivojlantirib borishini ta’minlash hamda kasbiy motivatsiya, refleksiya va mas’uliyatning passivligini bartaraf etishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Анциферова Л.И. Психология формирования и развития личности / Л.И.Анциферова // Психология личности в трудах отечественных психологов: Хрестоматия. / Под ред. Куликова Л.В. – 2-е изд. СПб.: Питер, 2009. – 464 с.
2. Бим-Бад Б.М. Образование в контексте социализации / Б.М.Бим-Бад, А.П.Петровский // Педагогика. – 1996. – №1. – С. 3-8; 2004. – №7. – С. 36-41.
3. Головкин Е.А. Технология формирования коммуникативной компетентности молодых специалистов вуза на этапе адаптации к педагогической деятельности [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Е.А.Головкин. – Ставрополь, 2004. – 20 с.
4. Развитие субъекта образования: проблемы, подходы, методы исследования Текст. / под ред. Е.Д.Божович. – М.: ПЕРСЭ, 2005. – С. 89.
5. Семенова Е.А. Особенности и формирование профессиональных представлений у студентов в образовательном пространстве педагогического колледжа: Автореф. дисс. канд. психол. наук. – Иркутск: ИГПУ, 2003. – 21 с.
6. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С. 278.
7. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 425 с.

UDK 159.937-053.(087.5)

Turg'unov Baxromjon Raximjonovich,
Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya kafedrasida doktranti,
baxromjonturg'unov@mail.ru

TALABALARDA INTELLEKTUAL SALOHİYAT NAMOYON BO'LISHINING IJTIMOİY-PSIXOLOGİK XUSUSİYATLARI VA RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada talabalar intellektual salohiyatiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash asosida psixologik usul va vositalari, o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan. Intellektual salohiyatli talabalarni psixologik qo'llab-quvvatlash jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan usul va vositalari tadqiq qilingan va samarali tavsiyalar keltirilgan

Kalit so'zlar: ijtimoiy vaziyat, o'quv faoliyati, intellektual salohiyat, muammoli vaziyat, muammoli masala, muloqot, emotsional yaqinlik, ilmiy tafakkur, intellektual rivojlanish va intellektual muvaffaqiyat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье изучены психологические методы и средства, специфика на основе выявления социально-психологических факторов, влияющих на интеллектуальный потенциал учащихся. Исследованы методы и средства, которые могут быть использованы в процессе психологического сопровождения интеллектуально одарённых учащихся, даны эффективные рекомендации.

Ключевые слова: социальная ситуация, учебная деятельность, интеллектуальный потенциал, проблемная ситуация, проблемный вопрос, общение, эмоциональная близость, научное мышление, интеллектуальное развитие и интеллектуальный успех.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' INTELLECTUAL COMPETENCE

Abstract. The article studies psychological methods and means, specifics based on the identification of socio-psychological factors affecting the intellectual potential of students. The methods and tools that can be used in the process of psychological support of intellectually gifted students have been investigated, effective recommendations are given.

Key words: social situation, educational activity, intellectual potential, problematic situation, problematic question, communication, emotional closeness, scientific thinking, intellectual development and intellectual success.

Kirish. Jahon miqyosidagi yetakchi universitetlaridan talabalar intellektini o'rganish bo'yicha Avstraliya instituti (Australian Institute of Family Studies), Seul Milliy universiteti (Seoul National University, Janubiy Koreya), Moskva davlat universiteti (M.V. Lomonosov nomidagi MDU, Rossiya), Boston Shimoliy-Sharqiy universiteti (Northeastern University Boston, AQSh), Angliyaning Chyester Universitetlari (Psychology and Child Development (with Placement Year) BSc), Myunxen universiteti (LMU, Germaniya) va boshqalar tomonidan intellektual muvaqqiyatli talabalar psixologik xususiyatlarini o'rganish tobora dolzarb bo'lib kelmoqda. Xorij psixologlarining ilmiy tadqiqotlari xulosalarida qayd etilishicha, shaxsning intellektual muvaffaqiyatga erishishi uning kelgusi faoliyati uchun muhim zarurat.

Hozirgi davrda talabalarning intellektual salohiyatga erishish ko'nikma va malakalarini psixologik jihatlarini tadqiq etish orqali mamlakatni siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy rivojlantirishga qaratilgan tub o'zgarishlarga ijobiy daxldorlik munosabatni shakllantirish dolzarb ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Yangi ish o'rinlarini yaratish, uzluksiz ta'lim tizimini

yanada takomillashtirish va sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish”[1] bo’limi. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tomonidan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2017-yildagi 72-sessiyasida BMTning Yoshlar huquqlari to’g’risidagi xalqaro konvensiyasini qabul qilish tashabbusi ilgari surildi[2]. Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 27-dekabr kuni Muhammad al-Xorazmiy nomidagi maktabda yoshlar bilan o’tkazgan uchrashuvida “Yangi O’zbekistonni, albatta, yoshlar bilan quramiz. 2020-yil yoshlarga oid davlat siyosatida tub burilish yili bo’ladi ”[3] deya ta’kidlagandi. Globallashuv sharoitidagi xavf-xatarlar, mafkuraviy xurujlar va ijtimoiy voqelikka yoshlar munosabati shakllanishi borasida so’z borar ekan, Prezidentimiz ma’rifatparvar bobomiz Abdurauf Fitratning “Bu dunyo kurash maydonidir. Sog’lom tan, o’tkir aql va yaxshi axloq bu maydon qurolidir” degan ibratli so’zlarni keltirganliklari tadqiqotimiz dolzarbligiga asos sifatida xizmat qiladi.

Asosiy qism. Tadqiqotimizning navbatdagi bosqichida aynan shu savolga javob topishga harakat qildik. Birlamchi navbatda buni tushunish uchun insonlarning psixologik va psixofiziologik xususiyatlarining asosiy tiplarini, shuningdek, ularning talabalarining ta’lim faoliyatiga ta’siri to’g’risidagi ma’lumotlarni o’rganish tadqiqot predmetini yanada dolzarblashtiradi degan taxmin ilgari surildi. Dastlab muvaffaqiyatli ta’lim olishiga tananing psixofiziologik tuzilishini ko’rib chiqamiz[3].

Konstitutsial (tana tuzilishi) E. Krechmerning fikricha, quyidagi turlar ajratiladi:

- astenik - o’rtacha yoki o’rtachadan yuqori, mushaklar rivojlanmagan, tor ko’krak, cho’zilgan oyoq-qo’llar, cho’zilgan bo’yin va bosh;
- piknik - o’rtacha yoki o’rtacha balandlikdan past, katta ichki organlar, qisqargan oyoq-qo’llari, mushaklari rivojlanmagan, qisqa bo’yin, ortiqcha vazn;
- atletik - o’rtacha yoki o’rtacha balandlikdan yuqori, yaxshi rivojlangan mushaklar, katta ko’krak hajmi, keng elkalar, tor sonlar, mutanosib bosh;
- displastik - tananing tuzilishidagi keskin nomutanosiblik (masalan, juda uzun oyoq-qo’llar, erkaklarda keng son va tor elkalar va boshqalar)[4].

Tadqiqotning maqsadi. talabalar intellektual salohiyatiga ta’sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash asosida ilmiy amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Empirik tadqiqot natijalari. Bizning tadqiqotimizda Intellektual salohiyatli talabalarni psixologik qo’llab-quvvatlash jarayonida qo’llanilishi mumkin bo’lgan usul va vositalari tadqiq qilingan va samarali tavsiyalar keltirilgan;

Olingan natijalar amaliyotchi psixologlar faoliyatida manba sifatida muvaffaqiyat potensialini tashxislash nuqtayi nazaridan yondashishga imkon beradigan standartlardan biri sifatida foydalanishi mumkin.

Tadqiqot natijalari o’qituvchilar, psixologlar va talabalar bilan ishlaydigan boshqa mutaxassislar uchun kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

Tadqiqotning umumiy namunasi sifatida Andijon davlat universiteti talabalaridan 341 nafar (128 ta erkak, 213 ta ayol) Andijon davlat chet tillari institutidan 260 nafar (94 ta erkak, 166 ta ayol) Andijon davlat pedagogika instituti 143 nafar (27 ta erkak, 116 ta ayol) jami 744 nafar (249 ta erkak, 495 ta ayol) jalb qilinib, bir necha bosqichlarni o’z ichiga olgan tadqiqot dasturi ishlab chiqildi.

Biz talabalarda intellektual salohiyatni namoyon bo’lishini psixologiya fanida o’tkazilgan tadqiqotlar natijasida ishlab chiqilgan nazariy va amaliy yondashuvlarni o’rganish asosida chiqarilgan xulosalardan tashqari bugungi kunda ta’lim sohasida faoliyat yuritayotgan tajribali professor-o’qituvchilar o’rtasida kichik so’rovnoma o’tkazdik.

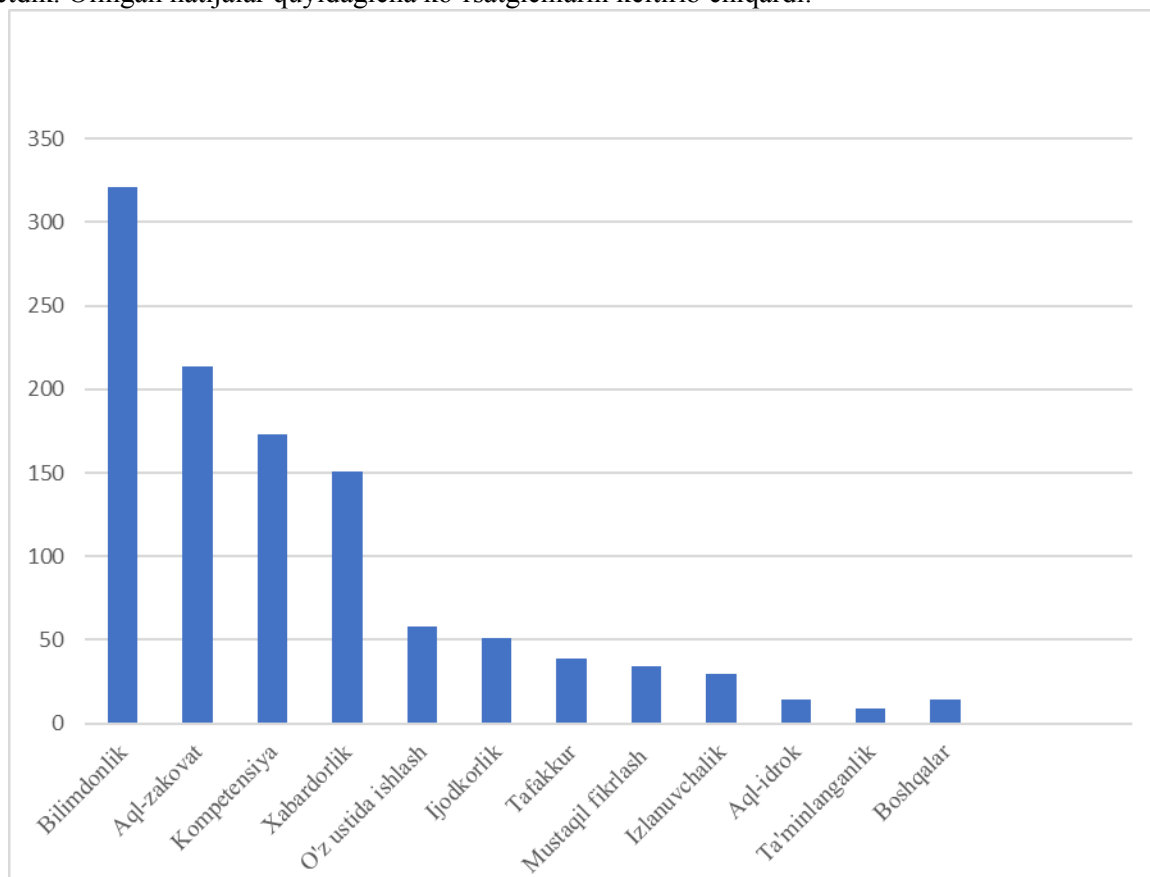
1-jadval.

Talabalar intellektual salohiyatini aniqlashda qatnashgan ishtirokchilar ish tajribasi bo’yicha ko’rsatkichlari

Jinsi	Mehnat staji				
	5 yilgacha ish tajribasiga ega o’qituvchilar	5 yildan 10 yilgacha ish tajribasiga ega o’qituvchilar	10 yildan 15 yilgacha ish tajribasiga ega o’qituvchilar	15 yildan 20 yilgacha ish tajribasiga ega o’qituvchilar	20 yildan ortiq ish tajribasiga ega o’qituvchilar
Erkak	84	57	128	74	39
Ayol	132	241	246	122	58
Jami	216	298	374	196	97

Bunda Andijon viloyatida faoliyat ko'rsatayotgan 8 ta davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalari, jumladan, Andijon davlat universiteti 241 nafar, Andijon tibbiyot instituti 190 nafar, Andijon qishloq xo'jaligi instituti 174 nafar, Andijon mashinasozlik instituti 178 nafar, Andijon davlat chet tillari instituti 148 nafar, Andijon davlat pedagogika instituti 126 nafar, Andijon qurilish-iqtisodiyoti instituti 76 nafar, Andijon pedagogika va iqtisodiyot instituti 48 nafar, jami 1181 nafar professor-o'qituvchilari ishtirok etib ular ish tajribasi asosida guruhlashtirildi.

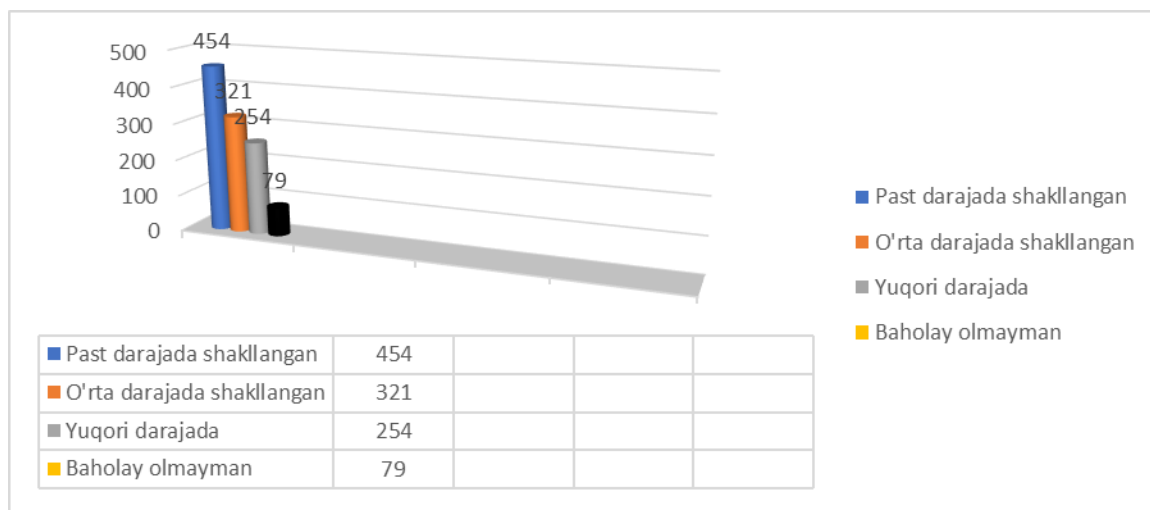
Dastlab biz ishtirokchi-respondentlarga “Intellectual salohiyat deganda nimani tushunasiz?” savol bilan murojaat etdik. Olingan natijalar quyidagicha ko'rsatgichlarni keltirib chiqardi.

1-rasm. So'rovnoma natijalari

Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, professor-o'qituvchilarning 321 (28,97 %) nafari intellektual salohiyat deganda nimani tushunasiz savoliga “Bilimdonlik” tushunchasini, 214 (19,31 %) nafari “Aql-zakovat”, 173 (15,61) nafari “Kompetensiya”, 151 (13,63 %) nafari “Xabardorlik”, 58 (5,23 %) nafari “O'z ustida ishlash”, 51 (4,60 %) nafari “Ijodkorlik”, 39 (3,52 %) nafari “Tafakkur”, 34 (3,07 %) nafari “Mustaqil fikrlash”, 30 (2,71 %) nafari “Izlanuvchanlik”, 14 (1,26 %) nafari “Aql-idrok”, 9 (0,81 %) nafari “Ta'minlanganlik”, 14 (1,26 %) nafari “Boshqa javoblar” deb javob berdilar.

So'rovnomamizning keyingi “Hozirgi kun talabasining intellektual salohiyatini qanday baholaysiz?” savoliga respondenlar quyidagicha javob berdilar.

2-rasm. So'rovnomasi natijalari

Natijalar asosida shunday xulosalarga kelish mumkinki, professor-o'qituvchilar bugungi kun talabalarining intellektual salohiyatini baholashda ijobiy natijalar qo'lga kiritilmadi. 1108 nafar respondentlardan 454 nafari talabalarining intellektual salohiyatini past darajada shakllangan deb baholagan bo'lsa, 321 nafari o'rtacha darajada shakllangan deb baholashgan. 254 nafar respondent esa bugungi kun talabasining intellektual salohiyatidan qoniqish hosil qilgan. 79 nafar professor-o'qituvchilar esa intellektual salohiyatni baholay olmaganliklarini ko'rishimiz mumkin.

Dastlabki asosiy metodikamizni o'tkazganimizdan so'ng talabalarda unga qo'shimcha ravishda intellektual salohiyatning shaklanishida motivatsion komponentning ta'sirini o'rganish maqsadida D.A.Leontevning “Hayot mazmunini belgilovchi yo'nalishlar” testini o'tkazdik. Olingan natijalar matematik statistik jihatdan ko'rinishi quyidagi jadvalda aks etgan.

2-jadval.

D.A. Leontevning “Hayot mazmunini belgilovchi yo'nalishlar” testi so'rovnomasi

Subshkala	Jinsi	n	O'rtacha	Standart og'ish	Dispersiya	t
Hayotdagi maqsadlar	Erkak	249	32,90	5,92	28,04	-3,002***
	Ayol	495	29,38	6,24	38,93	
Hayotiy jarayoni (qiziqish va hayotning hissiy boyligi)	Erkak	249	31,09	4,44	19,71	2,59**
	Ayol	495	28,80	6,14	37,69	
Hayotiy samaradorlik yoki o'zini o'zi anglashdan qoniqish.	Erkak	249	25,46	4,30	18,49	-3,012*
	Ayol	495	23,30	4,95	24,50	
Lokus nazorati (Men o'z hayotimni egasiman)	Erkak	249	21,13	3,85	14,82	2,41***
	Ayol	495	18,58	4,30	18,49	
Hayotiy lokus nazorat	Erkak	249	30,14	5,80	33,64	2,81**
	Ayol	495	28,70	6,10	37,21	
Umumiy	Erkak	249	103,10	15,03	225,9	-4,018***
	Ayol	495	95,76	16,54	273,5	

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Kuzatishlarimiz va o'tkazilgan metodikalarimiz natijasida shu ko'rindiki, testdagi ballar asosidagi har besh shkalada erkaklar ayollarga nisbatan yuqori ballar yig'ishga muvaffaq bo'ldilar. Buning sababi etnopsixologik omillarga bog'liq bo'lib, azaldan erkak kishi oilani moddiy ta'minlovchi rolida shakllanib tarbiyalanayotganligida ko'rishimiz mumkin. Chunki voyaga yetgan har bir yigit oilani iqtisodiy tomondan ta'minlash uchun o'z hayotiy strategiyalariga ega bo'lib boradi.

Xulosa va tavsiyalar.

“Talabalarda intellektual salohiyat namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va rivojlantirish imkoniyatlari” mavzusida o'tkazilgan tadqiqotdan olingan natijalar asosida quyidagi xulosalar ishlab chiqildi:

1. Oliy o'quv yurtlarida talabalarni ta'lim olish muvaffaqiyatiga ko'plab omillar ta'sir qiladi - ichki va tashqi (ijtimoiy, iqtisodiy, tibbiy, pedagogik va boshqalar).

2. Intellektual salohiyat muvaffaqiyatli kechishida avvalo ichki omillarni tartib bilan o'rganish tadqiqotni mazmunini yoritishga va uning mazmun-mohiyatini tushunishni yanada osonlashtiradi.

3. Qobiliyatlar tarkibida umumiy intellekt, ijtimoiy intellekt, maxsus qobiliyat va ijodkorlik kabi nisbatan mustaqil tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatish zarur hisoblanadi. Biz faqat maxsus qobiliyatlarga nisbatan mashg'ulot muvaffaqiyati bilan ijobiy munosabat haqida gapirishimiz mumkin.

4. Ko'p hollarda kasbiy rivojlanishning past darajasi muhim maxsus qobiliyatlar tegishli profildagi universitetda muvaffaqiyatli o'qishni imkonsiz qiladi. Aksincha, universitetda muvaffaqiyatli ta'lim aslida maxsus kasbiy qobiliyatlarni shakllantirish jarayoniga to'g'ri keladi.

5. Intellektual salohiyatni rivojlantirish manbalari xilma-xil bo'lib, u ham ommaviy axborot vositalari, ham turli jamoat birlashmalari bo'lishi mumkin. Ammo intellektual salohiyatni rivojlantirishda asosiy rol ta'lim tizimiga tegishli. Bu shaxsning intellektual salohiyatini shakllantirish va rivojlantirishga qodir bo'lgan eng kuchli ijtimoiy, ilmiy muassasadir.

Adabiyotlar:

1. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plamlari. 2017. -(766)-son. B.36-37.

2. Mirziyoyev Sh.M.. Birlashgan millatlar tashkiloti Bosh Assambeliyasidagi nutqi. 19.09.2017 y.

3. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. –T.: 2010. – 544 b.

4. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. – T.: Sharq, 2010. – 283 b.

UO‘K 159.9:316.6

Yuldasheva Nafisaxon Kabilovna,

*Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya kafedrasida katta o‘qituvchi
nafisauldaseva9@gmail.com*

O‘QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO‘NALTIRISH IJTIMOYIY- PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. Usbu maqolada maktab o‘quvchilarini kasb-hunarga yo‘naltirish, kasb tanlash masalasi, kasbga moyilligini ijtimoiy-psixologik sabablari, gender munosabatlari, o‘quvchilarni kasbiy qiziqishlari asosida o‘z layoqati va qobiliyati bo‘yicha kasbga yo‘naltirish masalalarini ilmiy-amaliy tadqiqotlar asosida aniqlash, ularning psixologik tahlili haqida atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘quvchi, kasbga yo‘naltirilganlik, kasb tanlash, jins, qobiliyat, moyillik, qiziqish.

ПРОФОРИЕНТАЦИЯ СТУДЕНТОВ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. В данной статье научно обсуждается вопрос профориентации школьников, вопрос выбора профессии, социально-психологические причины карьерных склонностей, гендерные отношения, а также вопрос профориентации учащихся, исходя из их профессиональных интересов и способностей. рассматривается определение на основе практических исследований, подробно описан их психологический анализ.

Ключевые слова: студент, профориентация, выбор профессии, пол, способности, склонности, интерес.

DIRECTING STUDENTS TO PROFESSIONS AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Abstract. In this article, the issue of career orientation of schoolchildren, the issue of career choice, socio-psychological reasons for career inclination, gender relations, and the issue of career orientation of students based on their professional interests and abilities are scientifically discussed. - determination on the basis of practical studies, their psychological analysis is described in detail.

Key words: student, career orientation, career choice, gender, ability, aptitude, interest.

Kirish. Hozirgi kunda jamiyatimizni oldida turgan asosiy muammolardan biri o‘quvchi-yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirish masalasidir. O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirishning asosiy yo‘nalishlari kasbiy ma‘rifat, kasbiy maslahat, kasbiy tashxis, kasbiy tarbiya jismoniy, psixologik va shaxsiy sifatlariga, salomatligiga qo‘yadigan talablari haqida ma‘lumotlar berish; kasbiy maslahat - o‘quvchilarga ularning individual xususiyatlari va mehnat bozori talablariga, ta‘lim olish hamda kelgusida ishga joylashish imkoniyatlariga muvofiq kasb va ta‘lim muassasasini tanlashga yordam berish; kasbiy tashxis – o‘quvchilarning bilish (o‘quv predmetlariga, fanga) va kasbiy (kasblarga, mutaxassisliklarga) qiziqishlarini, kasb tanlash motivlari va kasbiy rejalarini aniqlash hamda baholash; kasbiy tarbiya - bolalar va o‘smirlarda mehnat malaka va ko‘nikmalarini, kasblarga qiziqish, mehnatsevarlik, ishchanlik hamda mas‘uliyatni shakllantirish va rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish bo‘yicha tadbirlar O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta‘lim vazirligi, Respublika tashxis Markazi buyruqlari, me‘yoriy xujjatlari va metodik tavsiyalari asosida barcha darajadagi tashxis markazlari tomonidan tashkil etiladi va bevosita ta‘lim muassasalarining psixologlari tomonidan amalga oshiriladi [1].

Respublikamiz aholisini, ayniqsa yoshlarni turli tarmoqlarda mutaxassislar qilib tayyorlash uchun kasbning psixologik xususiyatlari, mehnat ko‘nikmalari va malakalari bilan bo‘lg‘usi ixtisos egalarini qurollantirish muhim ijtimoiy vazifalardan biridir. O‘quvchilarni kasb tanlashi, kasb-hunar oldiga qo‘yiladigan talablarga mutanosib insonlar qilib shakllantirish davlat ahamiyatiga molik muammo bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekistonning issiq iqlim sharoitining biologik-tibbiy jihatlari birmuncha o‘rganilganligiga qaramay, ularning mexanizmlari, akseleratsiya hodisasi, qishloq aholisining jismoniy rivojlanishi, mehnatkashlarning issiq sharoitga moslashishlari, mehnatni tashkil qilishning oqilona yo‘llari, mehnat unumdorligini oshirishning samarali usullari, ekologiyaning o‘zgarishiga o‘xshash muammolar qariyb o‘rganilmagan. Kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysi soha mutaxassislariga muhtojligini nazarda tutish va shunga yarasha maktab o‘quvchilarini ularning mayli, intilishi, qiziqishi, imkoniyati, aqliy va jismoniy qobiliyatiga qarab hamda u yoki bu kasbga yaroqliligini aniqlab, so‘ngra kasbga yo‘llash kerak. [2]

Yoshlarni mustaqil mehnat faoliyatiga puxta tayyorlash va ularning kasb – hunarini o‘z qobiliyatlariga yarasha to‘g‘ri tanlashlariga erishish uchun o‘qituvchilarining pedagogik mahorati, bilim saviyasi, didaktik (shuningdek, akademik, tashkilotchilik, perseptik va h.k.) qobiliyatlari yuksak bo‘lishi, fan asoslarini turmush bilan bog‘lab o‘rganilishi, to‘garak va qo‘shimcha yordamchi kurslar oqilona uyushtirilishi, ta‘lim muassasalarida kasb – hunar to‘g‘risida ma‘ruzalar o‘qilishi, suhbatlar, munozaralar o‘tkazilishi, sayoxatlar, uchrashuvlar, kasb –hunar fotoko‘rgazmalarini tashkil qilishlari zarur [3].

Tadqiqotning maqsadi. Maktab o‘quvchilarini kasb-hunarga yo‘naltirishda qiziqishlarini aniqlashning ijtimoiy-psixologik omillarini aniqlash asosida ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Empirik tadqiqot natijalari. O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirishda qiziqishlarini aniqlashda psixolog olimlaridan xorijiy tadqiqotchilarning shaxsning kasbiy rivojlanishiga oid nazariy qoidalaridan iborat [Zeer, 2006; Klimov, 1996 yil; Povarenkov, 2014 yil; Holland, 1963 yil; 1997 yil; Super, 1957; va boshqalar], kasbiy o‘z taqdirini o‘zi belgilash kontseptsiyasining mohiyati va mazmunini ochib beruvchi asarlar [Ginzburg, 1994; Golovaxa, 1988 yil; Klimov, 1996 yil; Kondakov va Suxarev, 1989; Kudryavtsev va Shegurova, 1983; Leontiyev, Shelobanova, 2001; Pryajnikov, 1996 yil; va boshqalar], kasbiy qiziqishlarni rivojlantirish [Levitov, 1963; Esaulov, 1979 va boshqalarning ishlarida yoritilgan Psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish muhim ahamiyatga egaligini ko‘rishimiz mumkin. O‘quvchilarning kasb faoliyati har xil turlariga bo‘lgan qiziqish va maylni rivojlantirish kasbga yo‘naltirishning muhim tarkibiy qismidir. Agar shunday qiziqish bo‘lmasa, yigit yoki qizni kasbni to‘g‘ri tanlashga tayyorlash mumkin emas. Kasbga bo‘lgan bunday mayl va ishtiyoq kasbga bo‘lgan qiziqishni shakllantiradi va tarbiyalash, ushbu kasbga hurmat bilan qarash, mehnatga muhabbatni, ishga psixologik shaylikni tarbiyalash singari elementlardan tarkib topadi. Bir qancha maktablarning tajribasi shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarda kasbiy faoliyatning har-xil turlariga bo‘lgan qiziqish va ishtiyoqni rivojlantirishga o‘quvchilarni bir maqsadni ko‘zlab mehnat ta‘limini berish va ularni ijtimoiy foydali mehnat bilan band qilish ta‘sir o‘tkazmoqda. Ko‘p kasblar bilan nazariy tanishib qolmay, balki bir muncha ommaviy kasblarni bilish, ishlab chiqarish jamoalariga qo‘shilish uchun zarur bilim va ko‘nikmalarni egallash o‘quvchilarning kasb tanlashiga imkon beradi. Maktab o‘quvchilariga mehnat ta‘limini berish va tarbiyalashning sobitqadamliligi har bir iqtisodiy rayonning va mamlakatning ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish tendentsiyalariga muvofiq ularning kasbiy ideallarini shakllanishini ta‘minlaydi. Faoliyatning samarali bo‘lishi uchun o‘quvchilar bilan ishlashga e‘tibor berish, har bir kishining shaxsiy xislatlari va imkoniyatlariga mos bo‘lgan mashg‘ulotni topish mumkin.

O‘rganilayotgan muammo bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, turli olimlar tomonidan o‘quvchilarning kasbga yo‘naltirish jarayonini, jumladan, ularni kasbiy qobiliyat, moyillik qiziqishlarini aniqlashni o‘rganishga katta qiziqish bo‘lishiga qaramasdan, bu fenomen o‘z mazmuniga ko‘ra murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, turlicha talqin etiladi.

Bizga ma‘lumki, maktab ta‘limi tizimini isloh qilish o‘quvchilarni ma‘lum kasb-hunarga to‘g‘ri yo‘naltirish masalasi doimiy muammo sifatida psixologlar, sotsiologlar oldida turgan. Ye.A.Klimov har qanday sohadagi kasbiy faoliyat umumiy va maxsus qobiliyatlarni talab qiladi va ularning o‘zaro muvofiq bo‘lgan munosabati orqali ro‘y berishini aniqlagan [3].

Yuritilgan mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, kasb-hunar to‘g‘risida axborot, kasb haqida maslahat vositalari ongli kasb tanlash uchun yetarli emas. Shuning uchun o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularni mustaqil bilim olishga o‘rgatish kasb tanlashda o‘z kuchini muayyan faoliyatda sinab ko‘rishga imkoniyat yaratadi. Lekin bu bilan kifoyalanish, qanoat hosil qilish shart emas, balki boshqa yo‘l va vositalarni qidirish, izlash dardordir.

Kasbga yo‘naltirish o‘quvchi shaxsi, barkamol inson rivojlanishi, manfaatlar, qiziqishlarni amalga oshirish muhiti, harakatlantiruvchi mexanizmlar bilan bog‘liqdir. Kasb tanlash inson hayotidagi muhim qadamlardan biridir. Har qaysi insonda turli layoqat, temperament, yashashdan maqsadi bo‘ladi. Ba‘zi birlar butun bir

korxonani muvaffaqiyat bilan boshqaradilar, boshqalar uchun esa bitta mas’uliyatli qaror qabul qilish ham azobli kechadi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, bir odamga to’g’ri kelgan kasb ikkinchi insonga to’g’ri kelmasligi mumkin. Hayotda xohishi, qiziqishi, layoqati, qadriyatlar tizimi, mobilligi, xarakteri bir-biriga to’la mos keladigan insonlar yo’q, faqat o’xshash insonlar bor, ya’ni ularning ko’pchiligida shaxs tipi (turi) bir-biriga to’la mos tushadi. Bu o’xshashlik har qaysi odam uchun qaysi sohada muvaffaqiyat qozonish, qaysinisida esa ishlolmasligi haqida tasavvurga ega bo’lishi kerakligi uchun muhim shart-sharoitdir. Bugungi dolzarb muammolardan biri o’quvchilarni kasb-hunarga yo’naltirish, psixologik – pedagogik tashxis ishlari samaradorligini oshirish va maxsus ehtiyojga muhtoj o’quvchilarning jamiyat ehtiyojidan kelib chiqib, kasb-hunarga to’g’ri va ongli ravishda yo’naltirish masalalarini qamrab olgan amaliy- uslubiy yordam, yo’naltiruvchi tavsiyalar berish zarur.

Shuni hisobga olgan holda tadqiqotlarimizni natijasi bo’yicha mulohazalarni taqdim etamiz.

1-jadval.

**Ye.A. Klimovning differensial diagnostik so’rovnomasi natijalari bo’yicha gender tafovutlar
(Oltinko’l viloyati misolida)**

Student-t

	Jinsi	N	O’rtacha qiymat	Standard og’ish	t	P
Odam texnika	Erkak	75	5,69	1,533	1,442	,152
	Ayol	75	5,32	1,637		
Odam tabiat	Erkak	75	5,23	1,790	2,493	,014
	Ayol	75	4,52	1,679		
Odam odam	Erkak	75	5,35	1,648	-,845	,399
	Ayol	75	5,57	1,637		
Odam belgilar tizimi	Erkak	75	3,72	1,438	-,799	,426
	Ayol	75	3,93	1,811		
Odam badiiy obraz	Erkak	75	4,16	1,987	1,961	,052
	Ayol	75	3,53	1,927		

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001;

Yuqoridagi jadvalda Ye.A. Klimov tomonidan ishlab chiqilgan “**Differensial diagnostik so’rovnomasi**” metodikasining Andijon viloyati Oltinko’l tumanidagi jami 152 nafar maktab o’quvchilarida jins va kurs kesimida qo’lga kiritilgan empirik farqlarining umumiy sharhini ko’rishimiz mumkin.

Demak, ularni tahlil qiladigan bo’lsak o’quvchilar orasidagi kasbiy qiziqishlarning tayanch mezonlari jins, yosh omiliga ham bog’liq ekanligini kuzatishingiz mumkin. Bunda o’quvchilarda kasbga tanlashdagi differensial farqlarining ayrim tayanch mezonlari 7-sinflar o’quvchilarida borishi, yoki aksincha holatni ko’rish mumkin.

Masalan, metodikamizning “Odam texnika” mezoni bo’yicha natijalar o’g’il bolalarda o’rtacha qiymat 5,69, standart og’ish 1,533, qiz bolalarda esa o’rtacha qiymat 5,32, standart og’ish 1,637, t-1,442, P ,152. Bu mezon bo’yicha qiz bolalarga nisbatan yigitlarda ustuvorlik namoyon bo’ldi. Mazkur holatni biz yigitlarda texnologiyalar va texnikaga nisbatan kasbiy qiziqishlarni ustuvorligi ob’ektiv sabab bo’lsa, ijtimoiy talablar nuqtayi nazardan IT sohasiga talabning yuqoriligi, moddiy va ma’naviy jihatidan bunda ular kasbiy ustunliklarini anglash kabi psixologik xususiyatlarni ustuvorligi bilan izohlashimiz mumkin.

Qolaversa mazkur holatni yana bir ijtimoiy-psixologik asoslash mumkin, ya’ni davrda o’quvchilarda kasbiy tanlovning ikki tomoni, obyektiv, ya’ni zamon talabi yoki ota-onalar va boshqa yaqinlarining ta’siri natijasida texnika, texnologiyalarga xos kasblarga qiziqishlarini tushunish mumkin yoki aksincha o’quv faoliyat jarayonida subyektiv jihatidan shu sohaga nisbatan qiziqishi, layoqati va moyilligi yaqqol namoyon bo’lishi bilan izohlashimiz mumkin.

1. “Odam tabiat” mezoni bo’yicha esa natijalar o’g’il bolalarda o’rtacha qiymat 5,32, standart og’ish 1,790, qiz bolalarda esa o’rtacha qiymat 4,52, standart og’ish 1,679, t-2,493, P ,014. Bu mezon bo’yicha qiz bolalarga nisbatan yigitlarda ustuvorlik namoyon bo’ldi. Bu yerda mehnatning asosiy, yetakshi predmeti-jonli tabiatdir. Bu tipga quyidagi kasblar kiradi: Biolog, urug’shunos, mevasabzavotshunos, zootexnik, agronom kabi kasblar.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirishning “Odam odam” mezoni esa yigitlarda o'rtacha qiymat 5,35, qiz bolalarda esa 5,57ni tashkil etdi. Gender tafovut yigitlarga nisbatan qiz bolalarda yuqori ekanligini ko'rsatdi. Ushbu natijaga ko'ra, jamiyatimizda ayollarga xos kasblarni tanlashga sabab ijtimoiy, tibbiy, maishiy sohalarga (o'qituvchi, xamshira, tikuvchi, dizayner) oid kasblarni ko'proq qizlar tanlashi qiz bolalarga yuklatilgan ijtimoiy rol vazifalari, milliy hunarmandchilikka oid kasblar, milliy qadriyat va ota-onalarning ustanovkalari kabi omillar bilan izohlashimiz mumkin.

“Odam badiiy obraz” mezoni bo'yicha jins kesimida qayd qilingan ko'rsatkichlarda yaqqol farqlar sezildi. Ya'ni yigitlarda kesimida 4,16, 1.987%, qizlarda esa 3.53, 1.87% empirik natijalar qayd qilindi. Mazkur holat kasblarning bu tipida badiiy obrazlar, ularning tuzilish usullari yetakshi mehnat predmeti hisoblanadi. Bu yerda quyidagi kasblarni ajratib ko'rsatish mumkin: rassom, orkestr artisti, teatr artisti, estrada artisti kabi kasblarga qizlarga nisbatan yigitlarda moyillik yuqori ekan. Mazkur holatni shu davrga kelib yigitlarda yaqqol namoyon bo'ladigan o'z kasbiy moyilliklarini, qiziqishlarini anglash, o'z imkoniyatini hisobga olish o'z-o'zini rag'batlantirish, va kezi kelganda yutuqlarga erishganda ota-onalarni qo'llab-quvvatlashi, ham undan yetarlicha qoniqish olishni bilishga ishtiyoqning kuchliligi kabi xususiyatlarni ustuvorlik qilishi bilan izohlash mumkin.

“Odam belgilar tizimi” shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymat yigitlarda 3.72, qizlarda esa 3.93ga o'sganligini ko'rishimiz mumkin. Demak, kasblarning bu tipida shartli belgilar, raqamlar, kodlar asosiy yetakshi mehnat predmeti hisoblanadi. Hozirgi zamon kishisi belgilar va belgi tizimi dunyosida-matnlar, chizmalar, sxemalar, xaritalar, jadvallar va formulalar, yo'l belgilari ichida yashaydi. Bu tipdagi kasblar quyidagilarni o'z ichiga oladi: tarjimon, kotiba, telegraf xodimi, texnik muharrir va boshqa bir qator kasblarga bo'lgan qiziqish va moyillik qiz bolalarda yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu esa o'z navbatida ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatida juda muhim o'rin tutadi.

Yana bir tadqiqotimiz natijasiga ko'ra, quyidagi statistik ma'lumotlar oldik. Olingan ma'lumotlar asosida O'quvchilarning kasbiy qiziqishlarini aniqlash va tahlil qilishdir. Ular quyidagilar:

2-jadval.

“O'quvchilarning qiziqishlarini aniqlash” metodikasi natijalari (Oltinko'l tumani)

	N	Minimal	Maksimal	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Assimetriya	Eksess
Matematika va texnika	150	0	5	2,88	1,515	-,205	-,974
Gumanitar soha	150	0	5	3,01	1,438	-,463	-,539
Badiiy faoliyat sohasi	150	1	5	3,30	1,399	-,386	-,1117
Jismoniy tarbiya va sport sohasi	150	0	5	3,33	1,384	-,341	-,822
Kommunikativ soha	150	1	5	3,13	1,334	-,230	-,1143
Tabiat va tabiatshunoslik	150	0	5	2,97	1,486	-,291	-,829
Uy yumushari o'z o'ziga xizmat	150	0	5	2,65	1,502	-,053	-,768

Ushbu metodikamiz tahlili bo'yicha jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, o'tkazgan tajribamizda sinaluvchilar soni 498 nafar bo'lib, undan Oltinko'l tumanida 150 nafar sinaluvchilar qatnashgan “Matematika va texnika” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat 2,88 ni tashkil qilganligini, “Gumanitar soha” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat 3,01 ni tashkil qilganligini, “Badiiy faoliyat sohasi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha 3,30 ni tashkil qilganligini, “Jismoniy tarbiya va sport sohasi” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha 3,33 ballni tashkil qilganligini, “Kommunikativ soha” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat 2,97 ballni tashkil qilganligini, “Uy yumushari o'z o'ziga xizmat” shkalasi bo'yicha ulardan olingan natijalarning o'rtacha qiymat 2,65 ballni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin. Qayd etilgan ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, “Jismoniy tarbiya va sport sohasi” shkalasi bo'yicha natijalar yuqori chiqqanligini ko'rish mumkin. Bunga asosiy sabab, hozirgi kunda sport sohasiga qaratilayotgan e'tibor, sportchilarimiz tomonidan erishilayotgan natijalarni yuqoriligi, o'quvchilarda sportning turli sohaga qiziqishlarning ortganligi, o'rganilgan hududda yoshlarni sport bilan shug'ullanishi uchun yetarli shart sharoitlarni yaratilganligi sabab bo'lishi mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Metodikalarimiz natijalardan ma’lum bo’ladiki, o’quvchilarni kasbga yo’naltirish jarayoni faqat kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirish, maxsus bilim va ko’nikmalarni o’zlashtirishdan iborat bo’lmasdan, balki kasbiy moyillik, gender tafovutlar, hududiy, kasbiy faoliyat mazmuniga qiziqishning rivojlanishi, yangi qadriyatlar, ustanovkalar, jamiyatda yangi soha va kasblarni paydo bo’lishi, shaxs maqomini shakllantirishni ham o’z ichiga oladi. Shuni hisobga olgan holda quyidagi xulosaga kelindi:

- o’quvchilarda shaxsining kasb-hunarga yo’nalganligini shakllantirish va rivojlantirish, o’rta maxsus kasb-hunar tizimida kasb va aniq tayyorlov yo’nalishini tanlash bilan bog’liq bo’lgan kasbiy qiziqish, kasbiy maqsad va qadriyat va motivlarning yo’nalganligini anglashi;

- kasbiy faoliyatning aniq sohasiga kasbiy qiziqishini shakllantirish va rivojlantirish, aniq kasb, mutaxassis va tayyorlov yo’nalishini ongli ravishda tanlashi (akademik litsey yoki kasb-hunar kolleji);

- o’quv, mehnat, kommunikativ va ijodiy faoliyatda bilim malaka va ko’nikmalarini mustahkamlash va rivojlantirish (aniq kasb va mutaxassislik uchun ahamiyatga ega bo’lgan);

- o’quvchilarning individual psixologik va shaxsiy xususiyatlarini psixologik-pedagogik tashxisi (bu bosqichda psixologik korreksiya ishlari va kasbga yo’naltirish vazifalari bilan bog’liq bo’lgan);

- murakkab noverbal, verbal, mantiqiy va abstrakt tafakkurni hamda fazoviy tasavvurni, operativ va uzoq vaqtlil xotirani rivojlantirish (kasb-hunarga yo’naltirish ma’lumotlarini va predmet bilimlarini o’zlashtirish uchun);

- iqtidorli, o’ta qobiliyatli yuqori sinf o’quvchilarini pedagogik psixologik qo’lab-quvvatlash; ota-onalarga tavsiyalar ishlab chiqish (kasbiy maslahat, kasbiy ma’lumot, kasb, mutaxassislik tanlash bilan va akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlari kirish imkoniyati bilan bog’liq bo’lgan);

Shu bilan bog’liq ravishda, kasbiy shakllanish mutaxassisni kasb-hunarga kirish jarayonidir, chunki aynan kasb-hunarga ega bo’lish, kasbiy guruhga moslashish, kasbiy qiziqishlar hayotning barcha sohalariga kirib bora boshlaydi, muhimroq, ba’zan esa hayotda yetakchi o’rinni egallaydi deb aytishimiz mumkin. O’quvchilarda kasbiy qiziqishlarni shakllantirish va rivojlantirish orqali ularga ta’sir etuvchi ijtimoiy psixologik omillarini qaror toptirish, shaxs faoliyati va faolligini oshirishga ko’maklashuvchi psixologik xizmat tizimining asosiy yo’nalishlarini va bugungi dolzarb vazifalarni aniqlashga imkon beradi. O’quvchilarni kasb tanlash va kasbiy qiziqishlari asosida o’z layoqati va qobiliyati bo’yicha kasbga yo’naltirish tizimi shakllanadi.

Adabiyotlar:

1. Xo’jayev N., Tojiboyeva D., Mamaraximov B., Shomuratova N. Kasbiy ta’lim metodikasi. O’quv qo’llanma T.: TDIU.- 2007
2. G’oziyev E.G’, Mamedov K.Q. Kasb psixologiyasi. – Toshkent, 2003.
3. Qodirov B.R., Qodirov K.R. Kasbiy tashxis metodikalari. – Toshkent, 2000.

*Yunusxodjaev Zoir Shokirovich,
Nizomiy nomidagi Toshkent
davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi*

OILADAGI ROLLAR TAQSIMOTI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oiladagi rollarni taqsimlash muammosi muhokama qilinadi. Rol munosabatlari oilaviy munosabatlarning tarkibiy qismlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Ushbu maqolada, shuningdek, zamonaviy oilada rollarni taqsimlash bo'yicha tadqiqotlar, rol munosabatlarining oilaviy tuzilishiga qanday omillar ta'sir qilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: rol munosabatlari, oila, an'anaviy oila, tenglik oilasi.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ РОЛЕЙ В СЕМЬЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема распределения ролей в семье. Ролевые отношения анализируются как одна из составляющих семейных отношений. Также в данной работе рассмотрено исследование по распределению ролей в современной семье, какие факторы определяют семейную структуру ролевых отношений.

Ключевые слова: ролевые отношения, семья, традиционная семья, эгалитарная семья.

DIVISION OF ROLES IN THE FAMILY

Abstract. This article discusses the problem of division of roles in the family. Role relations are analyzed as one of the components of family relations. This article also discusses research on the distribution of roles in the modern family, what factors affect the family structure of role relations.

Keywords: role relationships in the family, the family, the traditional family, the egalitarian family.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning eng muhim vazifalaridan biri oila va oilaviy munosabatlarni o'rganishdir. Oila jamiyatning birligi, shuning uchun oila muammolari va oilaviy munosabatlarni o'rganish zamonaviy jamiyatning rivojlanish darajasining ko'rsatkichidir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, oilani o'rganish psixologiya fanida juda dolzarbdir.

O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash, sog'lom va baxtli ona va bolalikni ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish g'amxo'rliqi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Nikoh-oila munosabatlarni hamda oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik bazasi milliy qadriyatlardan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq normalari va talablariga javob beradigan tarzda muntazam takomillashtirilmoqda.

Mamlakatimizda keyingi yillarda muvaffaqiyatli amalga oshirilayotgan davlat dasturlari oilalarni mustahkamlashga qaratilgan. Oila institutini mustahkamlash bo'yicha amalga oshirilayotgan xalqaro va davlat strategiyalari va chora-tadbirlarini hisobga olgan holda, fuqarolarning oila va oilaviy munosabatlarga munosabati xususiyatlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Metodologiya. Oilaviy hayot dastlab majburiyatlarni taqsimlash asosida qurilgan va ularni er-xotinlar o'rtasida optimal taqsimlash masalasini hal qilish juda muhimdir. Bundan tashqari, uy yumush vazifalari har bir turmush o'rtog'ining xohish-istaklari va imkoniyatlariga muvofiq taqsimlanishi kerak, shunda ularni amalga oshirish og'ir yukga aylanmaydi.

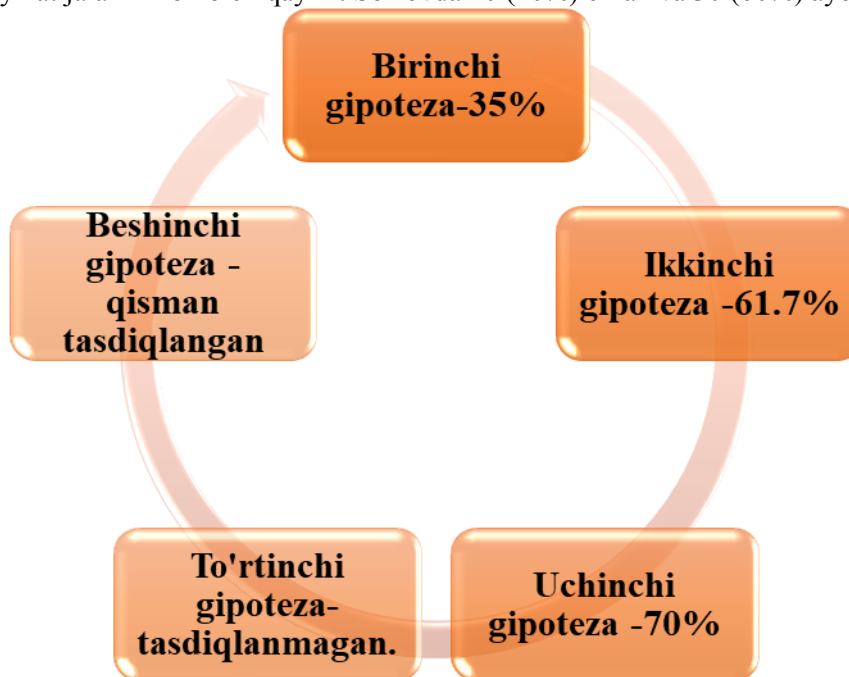
Zamonaviy oila har doim ham an'anaviy qoidalar va me'yorlarga amal qilmaydi; har bir er-xotinning amaliyoti individualdir va ko'pincha turmush o'rtoqlar oilaviy hayotning modeli ota-onalar uyidan majburiyatlarni taqsimlashlari, tanish oilalarda nimani kuzatishlari bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan, oiladagi rollarni taqsimlash jarayonida oilaning mintaqaviy va etnopsixologik xususiyatlari masalasini ko'rib chiqish juda muhimdir. Oilaviy tuzilmani shakllantirish va oilaviy majburiyatlarni taqsimlash ko'pincha uzoq va murakkab jarayonga aylanadi. Ammo ularning har birining vazifalarini funktsional va rolli belgilash haqidagi g'oyalarning izchilligi faqat turmush o'rtoqlarning o'ziga bog'liq.

Oilaning eng muhim funksiyalariga muvofiq, turmush o'rtoqlarning funksional-rol izchilligi oila birligining barqarorligi va farovonligi uchun asosdir.

Oiladagi rol munosabatlari - bu oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar bo'lib, ular oilaviy rollarning tabiati va mazmuni yoki oila a'zolarining oilaviy rollarni bajarishdagi o'zaro munosabatlari turi bilan belgilanadi. "Rol munosabatlarining oila ichidagi tuzilishini o'rganishning o'ziga xos xususiyati nimada?" Birinchidan, oiladagi rol munosabatlari ichki muhitni, asosni tashkil qiladi. Oiladagi rollarning taqsimlanishini ko'plab omillar aniqlaydi - bu ular o'sgan oila sharoitiga va bolalar soniga, bolalik davridagi yashash joyiga, tarbiya sharoitlariga va boshqalarga bog'liq. Ikkinchidan, zamonaviy oila avvalgisidan ko'p jihatdan farq qiladi - rollar an'anaviy ravishda turmush o'rtoqlar o'rtasida taqsimlangan, ya'ni xotin uy bekasi, er asosiy boquvchi edi va hokazo. Ayolning martaba nuqtayi nazaridan eridan ko'ra muvaffaqiyatli bo'lishi mumkinligini ko'ramiz, uy vazifalari biroz boshqacha tarzda taqsimlanadi, shunga qaramay, an'anaviy oila turi o'zini tugatmagan va hali ham mavjud. Uchinchidan, jamiyatdagi o'zgarishlar - oilaviy munosabatlarda emansipatsiya va urbanizatsiya kabi hodisalarning shakllanishi. Oiladagi rollarni taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar ushbu mavzuga tegishli.

An'anaviy turdagi oilalardan teng huquqli oilalarga o'tish ko'p jihatdan ayollarning mavqeining ortib borayotgan ahamiyati, ya'ni "uning kasbiy va ijtimoiy faolligi" bilan bog'liq. Jamiyatda va shaxsiy muvaffaqiyatlarga ongli ravishda erishmoqchi bo'lgan ayollar soni sezilarli darajada ortib bormoqda. Ammo, shu bilan birga, ularning o'zlari ham, bo'lajak hamkorlari ham bunday vaziyatni qabul qilishga hali tayyor emaslar"

Tahlillar va muhokamalar. 2023-yilning mart oyida Toshkent shahri aholisi ziyolilar o'rtasida oilada shunday o'zgarishlar ro'y beryaptimi yoki uy yumushlarining asosiy ulushi ayolning yelkasidami, erkak esa o'z zimmasidami, degan tadqiqot misolini ko'rib chiqaylik. Erkak hali ham oilaning boquvchisimi? Keling, tadqiqotning asosiy natijalarini ko'rib chiqaylik. So'rovda 20 (40%) erkak va 30 (60%) ayol ishtirok etdi.

1-rasm. Oilada rollar so'rovnomasining Toshkent shahri misolida

Birinci gipoteza: agar rollar an'anaviy ravishda ota-ona oilasida taqsimlangan bo'lsa, o'z oilasida xotin yoki er ham xuddi shunday bo'ladi. Agar ota-ona oilasida xotin uy vazifalari bilan ko'proq shug'ullangan bo'lsa, bolalar oilasida majburiyatlar teng taqsimlanadi - 35% va mas'uliyat uy ishlarini bajarishda bo'ladi. Xotinning majburiyatlari - 25%. Ammo ota-onaning oilasi majburiyatlarini taqsimlagan bo'lsa, bu bolalar oilasidagi uy vazifalarini teng taqsimlashning 38% ga to'g'ri keladi. Aytishimiz mumkinki, ota-ona oilasida rollarning taqsimlanishi, u yoki bu tarzda, bolalar oilasidagi rollarning taqsimlanishiga ta'sir qiladi. Gipoteza tasdiqlanmagan, ammo ko'rinib turibdiki aniq bog'liqlik mavjud, shuning uchun bu omil - ota-onalarning oilasida

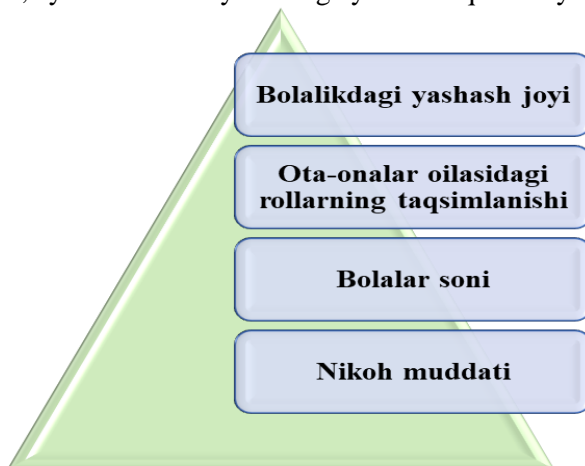
rollarning taqsimlanishi - hal qiluvchi omillardan biridir. Bundan tashqari, an'anaviy emas, balki teng huquqli taqsimot ham sezilarli.

Ikkinchi gipoteza quyidagicha edi: agar turmush o'rtoqlar uzoq vaqt turmush qurgan bo'lsa, demak, ularning oilasida tenglik mavjud. 10 yildan kam turmush qurganlar ko'proq oila boshlig'i er ekanligiga ishonishadi - 61,7% va faqat 25% ularning oilasida tenglik borligiga ishonishadi. 10 yildan ortiq turmush qurganlar, ularning oilasida boshliqlik teng taqsimlanadi, deb javob beradi - 61,7%. Shunday qilib, gipoteza tasdiqlandi, deb aytishimiz mumkin, chunki odamlar nikohda qancha uzoq yashasalar, oilada tenglikka moyil bo'ladilar.

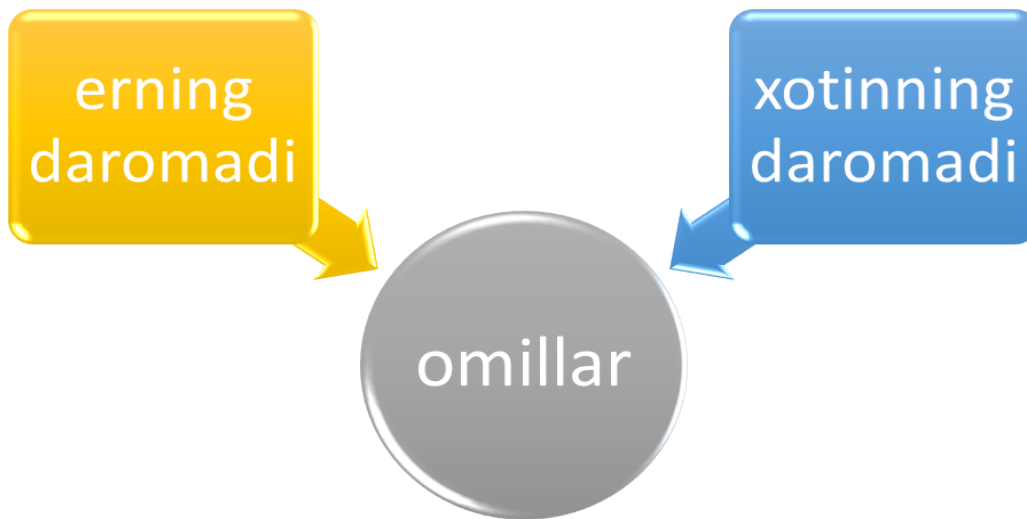
Uchinchi gipoteza quyidagicha edi: agar oilada ko'p bolalar bo'lsa, unda boshchilik eriga tegishli. Quyidagi xulosalar olindi: bitta bolali oilalarda 22,2% har biri oila boshlig'i er va xotin bo'lishini va teng ravishda tanlagan. 2 farzandli oilalarda ko'pchilik – 26% er ham, xotin ham birdek oila boshlig'i, deb hisoblaydi. 20% har biri er javobini, xotin esa javobni tanladi. Uch farzandli oilalarda - 35,7% ishonadi er va xotin teng ravishda oila boshlig'i hisoblanadi. Xo'sh, uch nafardan ortiq bolasi bo'lgan oilalarda 70%, ya'ni ko'pchilik oila boshlig'i er ekanligiga ishonishadi. Shunda bu gipoteza qisman tasdiqlandi, deyishimiz mumkin.

To'rtinchi faraz: agar er yoki xotin bolaligini qishloq yoki qishloqda o'tkazgan bo'lsa, unda ular rollarni an'anaviy taqsimlashga ko'proq moyil bo'ladilar. Bolaligi qishloqda o'tgan odamlar uy yumushlari er va xotinning zimmasiga teng, deb javob berishadi - 37,6%, lekin 48,1% xotin uy vazifalari. Bolaligini kichik shaharchada o'tkazgan odamlar 36,3% hollarda uy vazifalari bilan bir xil darajada band ekanligini aytishadi. Qizig'i shundaki, bolaligini o'rta shaharda o'tkazgan odamlar uy yumushlari ko'proq xotiniga tushishini aytishadi - 41,7%. Aytishimiz mumkinki, gipoteza tasdiqlanmadi, chunki qishloqda yoki qishloq sharoitida o'sgan respondentlar ham rollarning teng taqsimlanishiga rioya qilishadi, bolaligida o'rta shaharda yashaganlar esa an'anaviy taqsimotni kuzatgan.

Tadqiqotdagi beshinchi gipoteza: erkakning oila byudjetiga qo'shgan hissasi qanchalik ko'p bo'lsa, u uy ishlariga kamroq vaqt ajratadi. 5million so'mdan kam maosh oladigan erkaklar 30 daqiqadan 1 soatgacha uy ishlariga 31,3% sarflaydi. 30 daqiqadan ko'p bo'lmagan va 3 soatdan ortiq bo'lmagan muddatda 18,8%. 10million so'mdan ortiq maosh oladigan erkaklar ko'proq 34,8% 1 soatdan 2 soatgacha, 26,1% - 30 daqiqadan bir soatgacha, 17,4% - 3 soatdan ortiq vaqt sarflaydi. Shunday qilib, biz olgan ma'lumotlarga ko'ra, gipoteza qisman tasdiqlangan deb aytishimiz mumkin, chunki daromaddan qat'iy nazar, er o'z vazifalarini bir xil vaqt ichida bajaradi. Oxirgi gipoteza shunday edi: ayolning daromadi qanchalik past bo'lsa, u uy ishlariga ko'proq vaqt sarflaydi. 3 millondan 5 ming so'mdan daromad oladigan ayollar 6 millondan 10 million so'mgacha, 1 soatdan 2 soatgacha, 2 soatdan 3 soatgacha va 3 soatdan ortiq vaqt davomida teng ravishda 30% sarflang. 8 dan 10 million so'mgacha 3 soatdan ortiq ishlagan ayollar - 33,3%, 2 dan 3 soatgacha - 28,6%, 1 dan 2 soatgacha - 23,8%. 10dan 15million so'gacha maosh oladigan ayollar teng ravishda 33,3% 2 dan 3 gacha va 3 soatdan ortiq vaqt sarflaydi. Shunday qilib, gipoteza tasdiqlanmadi, chunki bizning ma'lumotlarimiz shuni ko'rsatadiki, daromaddan qat'iy nazar, ayol har doim uy ishlariga yetarli vaqt sarflaydi.

2-rasm. Rollarning taqsimlanishiga ta'sir qiluvchi omillar

3-rasm. Rollarni taqsimlashga ta'sir qilmaydigan omillar

Olingan ma'lumotlarga ko'ra, oilada boshliqlik er-xotin o'rtasida teng taqsimlanadi, albatta, boshliqlik er yoki xotinga tegishli bo'lgan holatlar ham mavjud. Qiyin hayotiy vaziyatlar yuzaga kelgan hollarda, qaror qabul qilish uchun javobgarlik asosan erning zimmasiga tushadi.

Respondentlarning javoblariga ko'ra, uy vazifalarini bajarish erga va xotinga teng. Biroq, shunday oilalar borki, bu yerda xotin ko'pincha uy vazifalarini bajaradi. Aytishimiz mumkinki, teng huquqli oila tipi ustunlik qiladi, ammo an'anaviy oila o'zini tugatmagan va oz bo'lsa-da mavjud bo'lib kelmoqda.

Xulosa. Yuqoridagi tadqiqotlar shahar sharoitida olib borilgan bo'lib, ular biz yashayotgan hududidan keskin farq qilishi mumkin. Shuning uchun milliy, mintaqaviy, etnopsixologik xususiyatlar va oila tarkibini hisobga olgan holda zamonaviy sharoitda oilani o'rganish masalasi juda dolzarbdir. oilaviy rollarni taqsimlashda ma'lum bir xalqqa tegishli. Yuqoridagi ko'rsatkichlarni o'rganish orqali biz zamonaviy oilada rollarning taqsimlanishi haqida aniq tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. Каримова В.М. Оила психологияси: Дарслик. Педагогика олийгоҳлари талбалар учун // Муаллиф: В.М.Каримова. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2008.
2. Jurayeva S.N., Mamaradjabova B.A. The Degree To Which A Person Feels Happy An The Family The American journal of social science and education innovations, 122-129 консультирования: Учебное пособие. — М.: Гардарики, 2005. — 320 с
3. Кондрашова Е.А. «Распределение ролей в семье и семейные конфликты»// ТРУДЫ СГА. Выпуск № 6, 2011, 68 с.
4. Порохнюк Е.В. Роль, статус и положение женщины в светском институте семьи // Власть. Выпуск №1, 2014.

Абдуллоев Комилжон Файзуллоевич,

*Бухоро давлат университети, Молиялаштириш, иқтисодий ривожланишни режалаштириш
департаменти бош мутахассиси, мустақил тадқиқотчи*

ТАДБИРКОРЛИК ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УНИНГ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Мақолада тадбиркорлик фаолияти ва тадбиркорлик психологиясининг хусусиятлари, шунингдек тадбиркорликнинг амалга ошириш жараёнига руҳий таъсир этувчи омиллар кўриб чиқилган. Тадбиркорнинг иқтисодий функциясининг унинг ижтимоий роли ва субъектнинг психологик хусусиятлари билан яқин алоқада иқтисодий фаолият тури сифатида тадбиркорликнинг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, сотувчи ва мижоз ўртасидаги муносабатлар кузатувлари натижасида мижозга таъсир қилувчи омиллар ўрганилган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик, инновация, тадбиркорлик психологияси, фаолият, даромад, мулк, фикр, шахс.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ПСИХОЛОГИИ И ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности предпринимательской деятельности и психологии предпринимательства, а также психологические факторы, влияющие на процесс предпринимательской деятельности. Рассмотрена специфика предпринимательства как вида экономической деятельности в тесной связи с экономической функцией предпринимателя, его социальной ролью и психологическими особенностями субъекта, а также факторы, влияющие на покупателя, изучались в результате наблюдений за взаимоотношениями продавца и покупателя.

Ключевые слова: предпринимательство, инновации, психология предпринимательства, деятельность, доход, собственность, идея, личность.

CHARACTERISTICS OF ENTREPRENEURIAL PSYCHOLOGY AND ITS SIGNIFICANCE IN BUSINESS ACTIVITY

Abstract. The article discusses the features of entrepreneurial activity and the psychology of entrepreneurship, as well as psychological factors influencing the process of entrepreneurial activity. The specific characteristics of entrepreneurship as a type of economic activity in close connection with the economic function of the entrepreneur, his social role and the psychological characteristics of the subject, as well as the factors affecting the customer as a result of observations of the relationship between the seller and the customer are studied.

Keywords: entrepreneurship, innovations, psychology of entrepreneurship, activity, income, property, idea, personal.

Кириш. Тадбиркорлик - бу шахсининг ўз номидан, ўз таваккалчилигига асосланган, ўз мулккий жавобгарлиги остида амалга ошириладиган ва шахсий даромад олишга қаратилган ташаббускор фаолиятдир. Тадбиркорлик фаолиятининг предмети анча кенг ва хилма-хил бўлиб, у тадбиркорлик фаолиятининг турига боғлиқ бўлади. Тадбиркорлик фаолияти нафақат касб, балки ўзига хос турмуш тарзидир.

Тадбиркорлик психологияси - бу тадбиркорликни яхлит, кўп қиррали ҳодиса сифатида ўрганувчи, тадбиркор ва жамият манфаатларини интеграциялашуви, тадбиркорлик фаолияти самарадорлигини ошириш, тадбиркорлик вакиллари билан ўзаро муносабатларини оптималлаштириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқишга қаратилган психологик ёндашув ва амалиётнинг замонавий тармоғи бўлиб, барча хўжалик юритувчи субъектлар ва манфаатдор томонларга психологик ёрдам кўрсатишдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тадбиркорлик психологияси ҳақидаги ғояларнинг ривожланишига немис сотсиологлари М.Вебер ва В.Зомбарт катта ҳисса қўшган бўлиб, улар

тадбиркорлар турларининг батафсил ижтимоий-психологик портретларини берганлар. Рус олимлари орасида иқтисодий, хусусан, тадбиркорлик фаолиятида психологик омилларнинг ролига С.Н. Булгаков, П.Б. Струве, П.Н. Савитскийлар ўз фикрларини билдириб, ўз асарларларида тадбиркорнинг мижозларнинг ижтимоий-психологик жихатларига эътиборнинг кучайиши, иқтисодий фаолиятдаги инсонлар ва гуруҳлар ўртасидаги алоқа, ўзаро таъсир ва муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари муаммоларини ўрганганлар. Айрим тадқиқотчилар (П.Друкер, Б.Карлоф, Ж.Шумпетер) тадбиркорлик фаолиятини инновацион ҳаракатлар билан боғлайдилар. Бошқалар (С. Бру, Ф. Визер, К. Макконнел, В. И. Яротский) тадбиркорлик функциясини бошқарув функцияси билан бирлаштиради.

Таҳлил ва фикрлар. Тадбиркорлик нуктаи назаридан фикрлаш - бу аниқ, ўлчанадиган натижага, яъни даромадни оширишга қаратилган фикрлаш усулидир. Бугунги кунда Ўзбекистонда тадбиркорлар учун ҳар қандай ҳолатда ҳам “маблағни йиғиш” энг асосий масала бўлиб қолмоқда. Тадбиркорларнинг психологияси, одамларга ўз эҳтиёжларини қондиришга ёрдам бериш ва бунинг учун муносиб мукофот олишга асосланган бўлиши лозим. Қандай йўллардан қатъи назар, иложи борича кўпроқ пул топиш истагига асосланган бизнес, қоида тариқасида, узоқ давом этмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2023 йил 18 августда Тадбиркорлар билан очиқ мулоқотда “Мамлакатимизда тадбиркорлар қанча кўп бўлса, улар янада кўпроқ даромад кўрса, давлатимиз ҳам шунча бой бўлади. Сизлардек шижоатли, ишбилармон, ташаббускор ва фидойи тадбиркорларимиз сафи бир неча карра кенгайишидан барчамиз бирдек манфаатдормиз.”,-деб айтиб ўтдилар.

Шу нуктаи назардан тадбиркорларнинг нафақат ўз даромадини кўпайтириш, шунингдек, юртга хизмат қилиш каби фаолиятни амалга оширишлари долзаб бўлиб қолмоқда.

Тадбиркорнинг ижтимоий мавқеи обрўи, муваффақият ва фаровонлик билан белгиланмоқда. Шу билан бирга, ушбу мақом субъектив равишда маълум бир тадбиркор даражасида тасдиқланиши керак. Шундай қилиб, тадбиркорнинг ижтимоий мавқеи унинг шахсий мақомига мос келиши керак, бу унинг касбий маҳорат даражаси ва атрофдаги воқеаларга ижобий таъсир кўрсатиш қобилияти билан белгиланади. Акс ҳолда, тадбиркор депрессив хатти-ҳаракатни, психологик ҳимояни ва ижтимоий ролнинг атрибутив моментларига боғлиқлигини амалга оширадиган ўз-ўзини самарадорлиги инқирозини бошдан кечириши мумкин.

Инноватор тадбиркорнинг рақобатчилардан устунлиги мавжуд экан, тадбиркорлик фойдаси мавжуд бўлади, чунки инновация эрта-кечми жамоатчилик мулкига айланади.

Тадбиркорлик психологиясининг кўп хусусиятлари мавжуд бўлиб, идеал тадбиркорнинг психологик портрети бир қатор фазилатларни ўз ичига олади:

1. Натижаларга эътибор қаратиш. Жараёнга эътибор қаратган одамлар ҳеч қачон тадбиркорликда муваффақиятга эриша олмайди.

2. Фикрлашнинг мослашувчанлиги, мослашиш қобилияти. Бозордаги вазият доимий равишда ўзгариб туради. Янги шароитларга тезда мослашишга муваффақ бўлганлар ғолиб бўлишади.

3. Ўрганиш, ривожланишга интилиш. 21 аср деярли барча соҳаларда юқори рақобат даври. Узоқ вақт давомида юқори поғонада қолиш учун тадбиркор доимий равишда янги бизнес фаразлари ва ғояларини ўрганиши, куриши ва амалга ошириши керак.

4. Мантиқ ва стратегик фикрлаш қобилияти. Бизнес эгаси вазиятни бир бутун сифатида кўриши, стратегиялар тузиши ва тактикани танлаши, шунингдек уларни ўз вақтида тўғрилаши керак. Бунда малакали мутахассислар ёрдам бериши мумкин, аммо якуний қарор ҳар доим бизнес эгасида қолади.

5. Етакчилик ва ваколат бериш қобилияти. Корхона раҳбари ҳамма фаолиятни ўзи бошқариб биламан деб фикрласа яхши натижага эришиб билмайди. Ишончли ходимларни топиш, улар учун вазифаларни малакали белгилаш ва жараёнга аралашмасдан натижани назорат қилиш, муваффақиятли тадбиркорга керак бўладиган маҳоратдир.

Фойда олишни режалаштираётган бозор жараёнининг ҳар қандай агенти, керакли маълумотларни топишга интилади, шу асосда қарор қабул қилади. Ушбу маълумотларга асосан у ўхшаш мақсадларга интилаётган рақобатчилардан эҳтиёткорлик билан ҳимояланган. Айнан мана шу махфий маълумотлар хўжалик юритувчи субъектларга бошқаларга нисбатан ўз имкониятлари ва рақобатдош устунликларини баҳолаш имконини беради.

Тадбиркорлик даромадини таъминлайдиган яна бир муҳим омил - бу тадбиркорнинг махсус шахсий билими ёки олдиндан кўриб билаш ва рақобатчиларнинг психологиясини ҳис қилишдир. Тадбиркор шахсининг ана шу ўзига хос фазилати, унинг ўз мулки (ресурси) бўлиб, ундан тадбиркорлик муваффақиятига эришиш омили сифатида фойдаланади.

Тадбиркорлик фақат иқтисодий соҳа билан чегараланиб қолмай, ижтимоий-психологик ҳодиса сифатида ҳаракат қилади.

Тадбиркорлик фаолияти турли ижтимоий гуруҳлар билан муносабатларни ўз ичига олади. Жумладан: ходимлар, мижозлар, ҳамкорлар, рақобатчилар, давлат органлари.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Камбағалликни қисқартиришда тадбиркорлик субъектлари билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик ўрнатишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида» 2023 йил 12 июндаги ПФ-93-сон Фармонида мувофиқ, шунингдек, мамлакатда камбағалликка қарши курашиш жараёнини янги босқичга олиб чиқиш ҳамда ушбу жараёнга тадбиркорлик субъектларини манфаатли ҳамкорлик асосида жалб қилиш ва уларга қўшимча қулайликлар яратиш мақсадида тадбиркорлар томонидан янги соҳаларни ривожлантириш ва янги иш ўринларини яратиш долзарб мавзудир.

Мавжуд талабни қондириш ва янгиларини яратиш, янги иш ўринларини ташкил этиш ва янги касблар яратиш орқали тадбиркорлар ижтимоий тараққиётнинг ташаббускори ва дирижёри сифатидаги ижтимоий функциясини амалга оширади.

Ижтимоий инновациялар тадбиркорликнинг ўзига хос хусусиятидир. Психологик ҳодиса сифатида тадбиркорлик қарор қабул қилиш, масъулият, мулоқот, ижодкорлик, таваккалчилик, ишонч, этакчилик ва бошқалардан ажралмасдир.

Тадбиркорнинг иқтисодий функциясининг унинг ижтимоий роли ва субъектнинг психологик хусусиятлари билан яқин алоқада иқтисодий фаолият тури сифатида тадбиркорликнинг ўзига хос хусусияти ётади.

Иқтисодиётнинг тадбиркорлик хулқ-атвори ўзига хос мазмун билан тўлдирилган, яъни ихтисослашган кўплаб тармоқлари мавжуд (масалан, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, тижорат, молия, биржа савдоси, маркетинг соҳасидаги тадбиркорлик). Тадбиркорлик хулқ-атворининг энг типик профилларини ва уларга мос моделларини аниқлаш мумкин.

Мижозлар роботлар эмас, одамлардир. Улар куруқ ҳисоб-китоб билан эмас, балки ҳис-туйғулар билан харид қилишади. Агар биз мулоқотни малакали кура олсак ва бизнинг таклифимиз уларнинг эҳтиёжларини қондирса, одамларнинг ўзи бизнинг маҳсулотни харид қилишга рози бўлади.

Тадқиқотлар, шунингдек, сотувчи ва мижоз ўртасидаги муносабатлар кузатувлари натижасида қуйидаги мижозга таъсир қилувчи омиллар ўрганилди.

1. Ишончни қозониш. Одамлар ишонганларидан сотиб олади. Ишонч қозониш осон эмас, сир сотувчининг муносабатида. Яхши сотувчи харидорга оёқли ҳамён каби муносабатда бўлмайди. Унинг вазифаси - муаммони ҳал қилишга ёрдам бериш, мижознинг муаммосини ечиш ёки ҳеч бўлмаганда енгиллаштиришдан иборат. Бунинг учун мижознинг кайфиятини ҳис қилиш, уларнинг эҳтиёжларини дарҳол аниқлаш ва нима ҳақида гапиришни билиш керак. Ишончни қандай қозониш мумкин: фаол тинглашдан фойдаланинг, диалогни тўғри саволлар билан бошқаринг, мижозларнинг ҳаттоки улар билмаган эҳтиёжларини аниқлашни ўрганинг, маҳсулотни синаб кўришга рухсат бериш-яширадиган ҳеч нарса йўқлигини кўрсатишнинг энг яхши усулидир, шахсий истеъмол тажрибаси ҳақида гапиринг, суҳбатдошнинг муаммосига самимий ва холисона ҳамдардлик билдиринг.

2. Эмпатиядан фойдаланиш. Эмпатия - бу худди ҳамдардликдай, бошқа одамларнинг ҳис-туйғулари ва тажрибаларини тушуниш қобилиятидир. Бу ўзингизни бошқа бировнинг ўрнига қўйиш қобилиятидир.

Эмпатияни кўрсатиш осон эмас. Бу заифлик ва ҳиссий ақлни талаб қилади. Биз нафақат бировнинг воқеълигини тушунишимиз, балки дунёни бошқа одамнинг нуқтаи назари билан кўриш учун ўз қарашларимиз ва эътиқодларимиздан фойдаланиб, унга ўзимизни олиб киришимиз керак. Шунда биз фойдали бўла оламиз ва мижоз ишончни ҳис қилади ва келишувга рози бўлади.

Эмпатияни қандай кўрсатиш мумкин:

Фаол тинглашдан фойдаланинг ва аниқловчи саволлар беринг. Мижознинг ҳис-туйғуларини кўринг ва тан олинг, мижознинг муаммосини ўзингизникидек қабул қилинг;

Мижоз муаммосини ҳал қилишда иштирок этиш ва қизиқишни кўрсатиш;

Сухбатдош гапирмагунча ечим таклиф қилманг;
Тўғрилиқни кўрсатинг ва ҳис-туйғуларни бошқаринг.

3. Алоқани тўғри ўрнатамиз. Ақилли сотувчи шунчаки қулоқ солмайди ва бош ирғамайди. У радар сифатида ишлайди: сухбатдошни сканерлайди, ғалати ва юз ифодаларини сезади, кайфиятни ўқийди. Бу мижоз билан алоқа ўрнатишга ёрдам беради. Биринчи алоқа бир неча дақиқа давом этади. Агар у амалга ошса, битимнинг ярми аллақачон амалга ошган ҳисобланади. Аммо ҳамма нарса муаммосиз ўтиши учун ҳар бир қадамни яхшилаб ўйлаб кўришингиз керак. Мижозлар билан ишлаш босқичма-босқич жараён бўлганлиги сабабли, малакали сотувчи харидор билан доимий алоқа ўрнатади.

Алоқани қандай қилиб тўғри алоқа қилиш керак:

Самимий ва илиқ табассум қилинг. Эҳтиёжларни дарҳол билиб олинг: муаммо ва мижозга керак бўлган натижа ҳақида билиб олинг

Очиқ саволлар беринг, тафсилотларни аниқланг, муаммо ва ташвишга ҳамдардлик кўрсатинг

Сухбатни жонлантиринг, ҳазил қилинг ва мақтовлар айтишингиз сухбатдошингиз устидан энгил хушомадгўйлик сифатида ғалаба қозонади. Мижозни кўрқитадиган ибораларни ишлатманг.

4. Ишонтирамик лекин босим қилмаймик. Инсонлар уларга тайзиқ қилиниши ва бор кучлари билан тўловни амалга оширишларини ёқтирмайдилар. Чегирмалар, реклама актсиялари ва ишонтириш яхши, аммо мижозни оқилонга, ишлайдиган далиллар билан ишонтириш яхшироқдир. Агар биз мижозларга бизнинг таклифимиз айнан улар керак бўлган нарса эканлигини исботлай олсак, улар харид қилишга тайёр бўлади. Нимани сотсак ҳам, қанчадан сотсак ҳам.

5. Оғзаки бўлмаган тилдан фойдаланамиз. Интонация, юз ифодалари, овоз баландлиги, харизма - буларнинг барчаси мижозларга таъсир қилиш учун оғзаки бўлмаган воситалардир. Сотувчи уларни қандай бошқаришни ва сухбатдош билан нафақат сўзлар билан мулоқот қилишни билса, бир неча баравар самаралироқ бўлади. Оғзаки бўлмаган тил одамда тўғри биринчи таассурот қолдиришга, диалог оқимини бошқаришга ва керак бўлганда унинг фикрини ўзгартиришга ёрдам беради.

Чет эл психологиясида оддий тадбиркор портретини яратиш, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш шартларини аниқлаш, тадбиркорни баҳолаш усулларини ишлаб чиқиш, муваффақият мотивацияси, ўзига ишонч, тадбиркорнинг таваккалчиликка муносабати каби психологик хусусиятлар каби тадқиқот йўналишлари кенг ривожланган. Тадбиркорлик психологиясини ўрганиш бўйича хорижий тажриба унумдорлигига қарамай, олинган маълумотларни Ўзбекистон шароитида тўғридан-тўғри қабул қилиш мумкин эмас, чунки маҳаллий тадбиркорлар бошқа бошқа кўникмалар ва қобилиятларга эга бўлиб, бошқа иқтисодийда, бошқа ижтимоий муҳитда, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг бошқача усулида шаклланмоқда. Жаҳон фани давлат сиёсати, иқтисодий ислоҳот усуллари ижтимоий-психологик омилларга, этник гуруҳнинг чуқур психологиясига, аҳолининг ижтимоий-маданий хусусиятларига мос келиши кераклигини доимо исботлаб келмоқда. Бинобарин, мамлакатимизда бозор ислоҳотларининг муваффақияти кўп жиҳатдан юртимиз аҳолисининг иқтисодий менталитетинини ҳисобга олишга боғлиқ.

Хулоса. Тадбиркорлик - бу шахснинг ўз номидан, ўз таваккалчилигига асосланган, ўз мулкий жавобгарлиги остида амалга ошириладиган ва шахсий даромад олишга қаратилган ташаббускор фаолият бўлиб, тадбиркорлик психологияси эса - бу тадбиркорликни яхлит, кўп қиррали ҳодиса сифатида, тадбиркор ва жамият манфаатларини интеграциялашуви, тадбиркорнинг субъектлар билан ўзаро муносабатларини оптималлаштиришга қаратилган руҳий ёндашувидир. Тадбиркорнинг фаолияти ва психологияси мамлакатда, жамиятда амалга ошириладиган жараёнларни ўрганиб, бунга ўз вақтида муносиб жавоб беришдир.

Тадбиркорлик фаолиятининг предмети хилма-хил бўлиб, тадбиркорлик фаолиятининг турига (ишлаб чиқариш, савдо, кредит) боғлиқ. Тадбиркорлик фаолиятининг умумий хусусиятларига унинг инновацион характери киради, бу эса тадбиркорларнинг ўзига хос шахсий фазилатлари, бозор муҳити ва тадбиркорлик маданияти билан белгиланади. Тадбиркорнинг инновацион фаолияти имконияти ташаббускорлик, идрок этишининг кескинлиги, обрў-эътибор, сезги ва бошқаларга таъсир ўтказиш қобилияти каби шахсий параметрлар билан таъминланади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Камбағалликни қисқартиришда тадбиркорлик субъектлари билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик ўрнатишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида» 2023 йил 12 июндаги ПФ-93-сон Фармони.
2. Навруз-Зода Б.Н. Экономические науки / Предпринимательская концепция формирования и развития человеческого капитала. 2021 г.
3. Беккер Г.С. Человеческий капитал (главы из книги)// США: экономика, политика, идеология. 1993.№11—12.
4. Кастосов М.А., Иванова Н.Ю. Предпринимательские способности как фактор экономического роста // Вестник Московского университета. 2006. № 1.

*Абдусаматов Хасанбой Усмонжон ўгли,
Оила ва хотин-қизлар илмий-тадқиқот институти илмий котиби,
психология фанлари доктори, доцент*

АЖРИМ ЁҚАСИДАГИ ОИЛАЛАР БИЛАН ИШЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК УСУЛЛАРИ

Аннотация. Мақолада ажралиш ҳолатларида психологик ёрдам кўрсатиш усуллари муҳокама қилинади. Оилавий ажримларнинг босқичлари кўриб чиқилади. Ажралишларнинг диалектик модели ёритилган. Эр-хотин муносабатларида содир бўладиган ўзгаришлар жараёнига қараб маслаҳат ёрдами вариантлари таҳлил қилинган. Ажримларни олдини олиш бўйича психологик таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: ажралишнинг диалектик модели, муносабатларни визуализация қилиш, оилавий муносабатлар модели; муносабатлардаги масофа-яқинлик даражаси.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ РАБОТЫ С СЕМЬЯМИ, НАХОДЯЩИМИСЯ НА ГРАНИ РАЗВОДА

Аннотация. В статье рассматриваются методы оказания психологической поддержки в случаях развода. Рассмотрены этапы семейных разводов. Выделена диалектическая модель расставаний. Анализируются варианты консультирования в зависимости от процесса изменений, происходящих в отношениях пары. Даны психологические предложения и рекомендации по предотвращению разводов.

Ключевые слова: диалектическая модель расставания, визуализация взаимоотношений, модель семейных отношений, степень дистанции-близости в отношениях.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL METHODS OF WORKING WITH FAMILIES ON THE VERGE OF DIVORCE

Abstract. The article discusses methods of providing psychological support in cases of divorce. The stages of family divorces are considered. A dialectical model of separations is highlighted. Options for counseling are analyzed depending on the process of change occurring in the couple's relationship. Psychological suggestions and recommendations for preventing divorce are given.

Key words. dialectical model of separation, visualization of relationships, model of family relationships; degree of distance-closeness in relationships.

Мавзунинг долзарблиги. Ажрим... Биргина бу сўзнинг ортида қанча кўз ёш, дард-изтироб, ушалмамаган орзулар туради. Ўтган аср аввалида буюк маърифатпарвар олим Абдурауф Фитрат бу мавзуда гапириш нақадар қийин эканини таъкидлаган бўлса, юз йилдан ортиқроқ вақт ўтиб, ушбу масала ҳақида сўз очиш эҳтимол, яна ҳам қийинлашгандир. Ажримдек мураккаб масалага шу боис сабрли ва мулоҳазакор ўқувчимиз изни билан бироз узокроқдан келсак...Инсоният ҳозирги даражага асрлар оша етиб келди. Ортда қолдирилган минг-миллион йилларни тарих, деб аташга ўрганганмиз. Одамзод тарихига ҳар ким ўз ҳаёт фалсафасидан келиб чиқиб, турлича таъриф ташбеҳ бериши мумкин. Шу қаторда биров биздан “Инсоният тарихи учун энг ярашмайдиган сўз қайси?” деб сўралганда “шунчаки”, деган жавобни берардик. Назаримизда, асрлар қаърига қадалган тарихга ҳаммадан ҳам ярашмайдиган сўз “шунчаки” дир. Бундай хулосамиз тарихда инсоният ҳаётида ҳеч бир янги воқелик шунчаки, бировнинг харҳашаси ва инжик истаклари сабабли эмас, балки муайян ҳаётий зарурат, тарихий давр тақозоси, одамларнинг қандайдир долзарб эҳтиёжлари туфайли вужудга келади. Ушбу мантиққа кўра, эркак ва аёлнинг кўп минг йиллар олдин бир-бирига йўлдош бўлиб, оила шаклидаги иттифокига бирлашиб, яшай бошлаганида ҳам, албатта, муайян қонуният, ички мантиқ бўлган, яъни оилавий ҳаёт тарзи тарихан “шунчаки” деган уруғдан униб чиқмаган.

Оила тарихда ҳам шунчаки одамларнинг бекорчиликда эрмак учун ўйлаб топган янгилиги бўлмагани каби, бугун ҳам бу қандайдир хом хохиш-истаклар асосида тузиладиган ёки сонияли

инжиқлик билан бузиладиган воқелик эмас, деган хулосада янада собит бўлишига ишонамиз. Оила тарихда жиддий сабаблар билан пайдо бўлган, бугун ҳам одамлардан юксак жиддийликни талаб қиладиган масала сифатида кўрилиши шарт. Жиддийлик уни тузишда ҳам, юритишда ҳам, борди-ю сақлаб қолиш иложсиздек кўриниб, бузишга аҳд қилинганда ҳам бирдек юқори бўлиши лозим. Илм-фан эса жамият аъзолари ўртасида шундай жиддий ёндашувга эришиш учун баҳоли қудрат қўмаклашиб юбориши кутилади. Мазкур мақола айнан мана шундай кутилманнинг махсули бўлиб, ажрим шаклида оила ҳалокатининг олдини олиш борасида айрим илмий хулосалар билан таништириш, улардан пайдо бўлган баъзи мулоҳазаларни ўртага ташлаш мақсадини кўзлайди. Шубҳасиз, бу мақола тугул бундай нашрларнинг миллионтаси ҳам муаммони батамом йўқотишга қодир эмас. Аммо катта муаммонинг улкан дошқозон каби кўтарадиган “қулоқчалари” ҳам кўп бўлади. Ажаб эмас, мақола уларнинг биридан ушлашиб, кўтаришиб юборса, жилла курса бир дона оилани ажрим ҳалокатидан сақлашда ёрда бера олса, меҳнатимизга бундан ортиқ мукофот йўқ.

Тадқиқотнинг амалий натижалари. Жамият бошдан кечираётган глобал ўзгаришлар инсон ҳаёти ва фаолияти учун янги ижтимоий контекстни ўрнатди. Шахснинг ривожланиши натижасида унга кўйиладиган талаблар ортиши билан биргаликда, инсонга таъсир қиладиган ижтимоий институтларнинг қадриятлари ҳам ўзгармоқда. Энг аввало оила институтида кескин ўзгаришлар бўлмоқда, бу эса оилавий ҳаётнинг тартибсизлиги кучайтирди. Эр-хотин ўртасида, ота-она ва болалар ўртасидаги муносабатларда зиддиятлар кучаймоқда. Фарзанд тарбиясида оиланинг роли пасаймоқда. Оилавий тарбия кўча тарбиясига ўз ўрнини бўшатмоқда.

Оила ва хотин-қизлар илмий-тақиқот институтида ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, ахлоқий ва психологик ажримлар ортиши, умумий ижтимоий сабаблар оқибатидаги ажримлар камайгани кузатилмоқда.

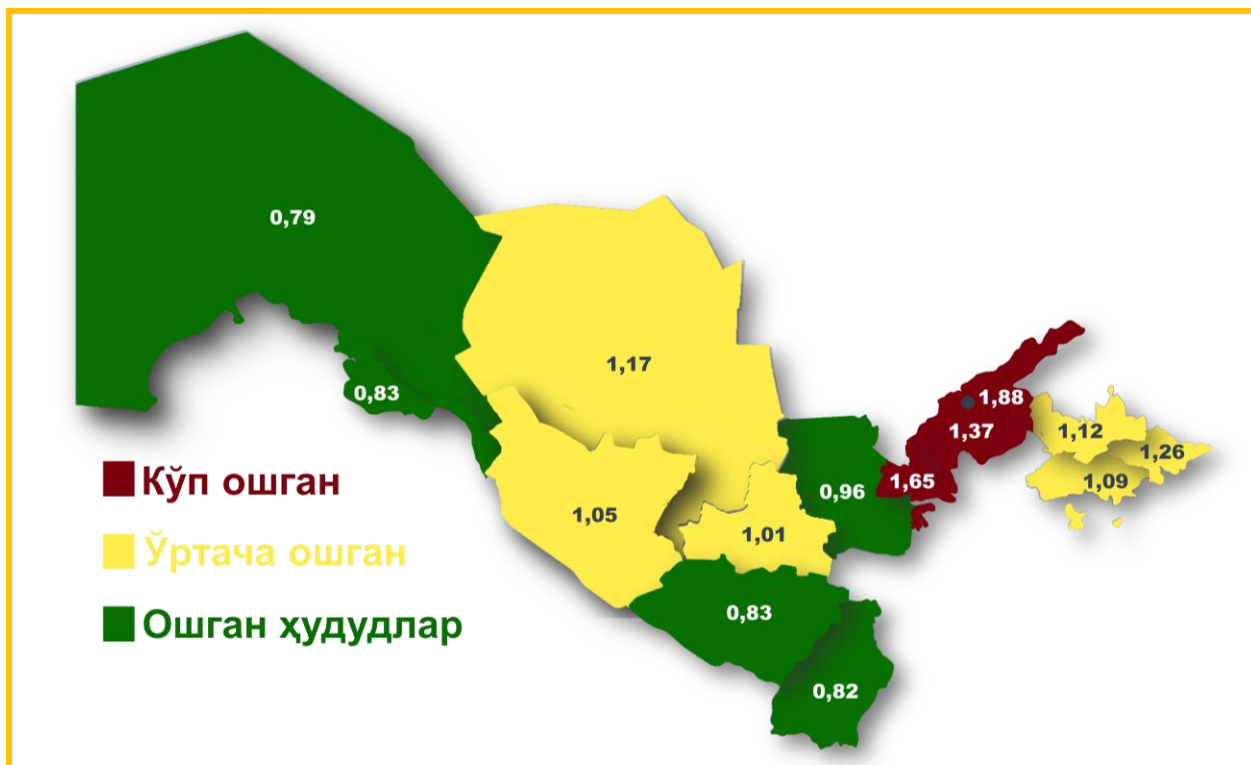
2010-2022 йиллар давомида Ўзбекистонда қайд этилган оилавий ажралишлар миқдорини ўрганиш натижасида оилавий ажримлар сонининг мунтазам равишда у ёки бу даражада ўсиш ҳолатини намоён қилганини кўриш мумкин.

2010-2022 йиллар бўйича расмий статистика маълумотларига кўра, мамлакатда ажралишлар динамикаси 2010 ва 2012 йиллар оралиғида барқарор турғун ҳолатда бўлган. Айнан шу давр оралиғида ҳар 1000 аҳолига тўғри келадиган оилавий ажралишлар ўртача 0,6 промиллени ташкил этган.

2013 йилдан оилавий ажралишлар сони 0,8 промилледан бошлаб кўтарилишни бошлаган, бу кўрсаткич 2014 йилда 0,94 промилле, 2015 йилда 0,96 промилле, 2016 йилда 0,93 промиллени ташкил этган ҳолда 2017 ва 2018 йилда энг кульминацион рақам – қарийб 1 промилле (0,99 промилле)га етган. 2019 йилда эса оилавий ажралишлар 0,05 промиллега камайиб 0,94 промиллени ташкил этди. Айнан 2013-2019 йиллар оралиғи учун 0,9 промилле кўрсаткичи оилавий ажралишларнинг барқарор кўрсаткичига айланди.

2020 йилда қайд этилган ажримлар сонининг сезиларли камайиши, яъни 0,83 промиллега пасайиши пандемия давомида суд, ФХДЁ ва бошқа давлат органлар фаолиятининг чекланганлиги билан ҳам боғлиқ.

2021 йилда Ўзбекистонда қайд этилган ажримлар сонининг кескин ортиши ва қарийб 40 минга етгани пандемия давомида суд ва ФХДЁ органлари фаолияти чекланиши баробарида кўрилмаган ишларнинг мазкур йил давомида кўриб чиқилгани билан ҳам изоҳланиши мумкин. Ундан ташқари, 2020 йилда аксарият жуфтликларнинг кўп вақт давомида уйда қолиши натижасида юзага келган тушунмовчиликлар, эмоционал чарчаш, айрим ҳолатларда иш ва даромад борасида муаммоларнинг пайдо бўлиши ажралишлар сонининг ортишининг сабаблари бўлиши мумкин.

1-расм. Худудларнинг 2020-2022 йилда оилавий ажралишлар сонининг ошиши бўйича тақсимланиши

Мамлакатимизда никоҳ ва ажрим босқичлари социолог, демограф ва файласуфлар томонидан аналитик таҳлил ва тадқиқотлар олиб борилмоқда. Афсуски, Ўзбекистонда ҳақиқий ажримга қаратилган психологик тадқиқот мавжуд эмас. Унинг сабабларидан бир сифатида шунини айтиш мумкинки, юртимизда ажрим ёқасига келиб қолган оилалар яқин вақтгача профессионал психологик ёрдамни зарурат деб ҳисобламаган.

Ўтказилган тадқиқот натижалари кўра, оилада ажралиш истаги, қарори ва ҳаракатлари бошланса, оиладаги эр ва хотин бу масала бўйича ўзаро бир-бири билан маслаҳатлашмаслиги аниқланди. Уларнинг 75,8 фоизи онасига, 51,8 фоизи дўстларига, 39,2 фоизи отасига, 10,2 фоизи адвокатга, 4,9 фоизи психолог ва шифокорларга мурожаат қилар экан.

Ажрим оилада турли хил муаммолар мажмуасини келтириб чиқармоқда: оила аъзоларининг ҳаётий режалари ва умидлари ўзгариши, оила таркибининг алмашиши, оиладаги ролларни ўзгариши, моддий, ҳуқуқий ва психологик муаммолар. Юқоридаги муаммолар ҳар бир тадқиқот учун алоҳида мавзу бўла олади. Энг катта муаммо, ажримларни олдини олишда психологик ажримларни инobatга олинмаётганлиги. Тадқиқотларга кўра, ажримдан сўнг ажрашганларнинг 75% и ажримни фожиа, 20% и нима қилишни билмаётганлиги, 1,4 % и эса эркинлик берди деб ҳисоблайди. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, оилаларга самарали психологик хизмат кўрсатиш усулларини ўрганиш ва изланиш ўта долзарблигини кўрсатади.

Тадқиқот натижалар ўзаро севги-муҳаббат асосида (40 фоиз) ҳамда совчилар воситасида (34 фоиз) никоҳ қурганлар миқдори респондентлар орасида нисбатан кўплигини кўрсатди. Вилоятлар кесимида қўрилганида, Фарғона вилоятидаги совчилар орқали турмуш қургани ҳар иккинчи оила (54 фоиз) ажрашганлиги мазкур ҳудудда совчилик институтининг ўз тарихий хусусиятларини борган сари йўқотиб бораётганлиги ва маълум манфаатлар учун хизмат қилиш вазифасини бажараётганлигидан далolat бериши мумкин. Қорақалпоғистонда совчилар орқали турмуш қуриш ҳолати (11,1 фоиз) камайиб бораётганини, аксарият никоҳлар севги-муҳаббат асосида (75,5 фоиз) қурилгани кузатилди.

Ота-онасининг иродаси асосида оила қурган ва ажрашган ҳар бешинчи респондент, уларни бунда айбдор деб билади. Бу ҳолат энг кўп Тошкент шаҳрида кузатилган бўлиб, 33,3 фоизни ташкил этди.

Жавоб берганлар орасида фикри инобатга олинмаган ҳолда оила қуриш ҳолати гарчи кам (3 фоиз) бўлса-да, аниқланганлиги жамиятимизда мажбурий равишда тазйиқ остида никоҳлаш ҳолатлари хали ҳам борлигини кўрсатмоқда.

Тадқиқотда қатнашган респондентларнинг 21 фоизини ота-онасининг иродаси туфайли, 2,2 фоизини тасодиф, иложсизлик туфайли ва 3 фоизини мажбурлов асосида турмуш қурганлар ташкил этди (2-расм).

Нима асосида ёки кимнинг ташаббуси билан никоҳ қургансиз?

2-расм. Оила қуришга сабаб бўлган асосий омил (фоиз ҳисобида)

Ҳар бир оила ва ундаги муносабатлар индивидуал характерга эга бўлганлиги сабабли ажримнинг барча учун умумий бўлган сабабини кўрсатиш мушкул саналади. Тадқиқот давомида қатнашган респондентларнинг **10 фоизга** яқини оиласининг бузилишига нима сабаб бўлганини ўзлари ҳам аниқ кўрсата олишмаган.

Ақсарият респондентларнинг жавоблари асосида ажримларга олиб келувчи ҳолатлар **5 та асосий гуруҳга** тақсимланган ҳолда таҳлил қилинди. Унга кўра, **биринчи гуруҳга киритилган эр ва хотиннинг психо-физиологик жиҳатдан бир-бирига мос келмаслиги (55,5 фоиз)** оқибаотида доимий уруш ва жанжаллар (**46,1%**) ҳамда ўзаро тушунмовчиликлар (9,2%) туфайли ажралиш ҳолатлари содир бўлган.

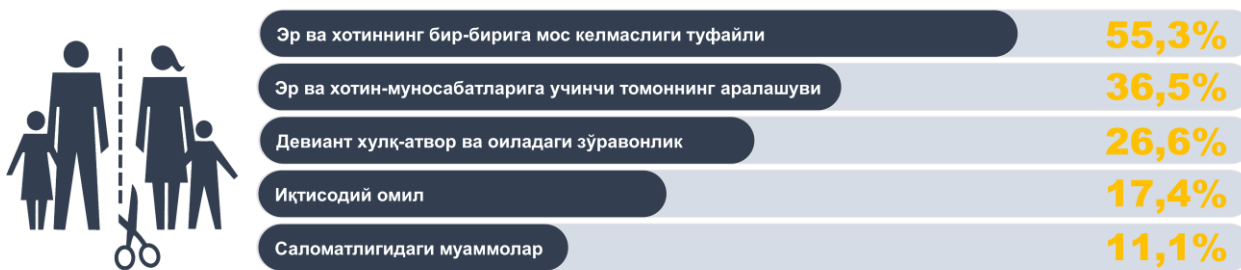
Эр ва хотин муносабатларига учинчи томоннинг аралашуви қарийб 40 фоиз респондент томонидан ажримларга сабаб бўлувчи асосий омил сифатида баҳоланган бўлиб, бунда оилавий ҳаётга қайнона, қайнота, қайнисингил ва бошқа қариндошларнинг доимий аралашуви (**16,6%**), эр ёки хотиннинг хиёнат (**16,2%**) ҳамда ўзгалар билан ижтимоий тармоқлардаги ишқий ёзишувлар (**3,7%**) сабаб бўлган.

Девиант хулқ-атвор ва оиладаги зўравонлик ҳолатлари (26,6 фоиз), жумладан, эр ёки аёлнинг ичкиликка ружу қўйиши (8,1%), аёлнинг турмуш ўртоғи томонидан тазйиқ ва зўравонликка учраши (6,6%), оилада болаларга нисбатан мутассил зўравонлик қўлланилиши (0,4%), аёлнинг ишлаши ва ўқишининг тақиқланиши (2,6%) сабабли оилалар барбод бўлган.

Ҳар бешинчи ажрашган респондент **иктисодий омилни (17,4 фоиз)** ажримнинг асосий сабаби сифатида кўрсатган. Унга кўра, доимий моддий етишмовчилик (7,4%), уй-жой шароитларининг қониқарли эмаслиги (3%), иқтисодий ночорлик (0,4%) ва турмуш ўртоғининг меҳнат миграциясида бўлиши (6,6%) оилавий ажримга олиб келган.

Шу билан биргаликда **жуфтликнинг саломатлиги омили** оилавий муносабатларнинг мустаҳкамлигига таъсир кўрсатиши тадқиқот давомида намоён бўлди. Ҳар ўнинчи респондент жуфтнинг саломатлигидаги муаммолари (**11,1 фоиз**) туфайли ажралишга қарор қилгани аниқланди.

Жумладан, эр ёки хотиннинг оғир хасталиги (2,2%) ҳамда фарзандсизлик (8,9%) сабабли мазкур оилалар ажрашишга қарор қилишган (3-расм ва 1-жадвал).

3-расм. Ажрашишнинг асосий сабаблари борасидаги фикрлари
(фоиз ҳисобида)

1-жадвал.

Ажрашишнинг асосий сабаблари борасидаги фикрлари
(фоиз ҳисобида)

Респондентлар фикрлари	Фоиз ҳисобида
Эр ва хотин ўртасида доимий келишмовчилик ва жанжаллар	46,1%
Ўзаро психофизиологик тўғри келмаслик	9,2%
Оилавий ҳаётга қайнона/қайнота, қайнопа/қайинсингил ва бошқаларнинг аралашуви	16,6%
Хиёнат	16,2%
Телефондаги ёзишмалар ва ишқий муносабатлар	3,7%
Эр/хотиннинг ичкиликка ружу қўйиши	8,1%
Турмуш ўртоғим томонидан тазйиқ ва зўравонликка учраганлигим	6,6%
Болаларга нисбатан муттасил зўравонлик қўлланилганлиги учун	0,4%
Аёлга ишлаш/ўқишнинг тақиқланиши	2,6%
Иқтисодий ночорлик	0,4%
Доимий моддий етишмовчилик сабабли	7,4%
Оилада уй-жой шароитларининг қоникарли/етарли эмаслиги	3,0%
Турмуш ўртоғининг меҳнат миграциясида бўлиши	6,6%
Эр ёки хотиннинг оғир касаллиги	2,2%
Фарзандсизлик	8,9%
Жавоб беришим қийин	7,7%

Ажралишларнинг ташаббускорини аниқлаш орқали уларнинг сабабларини ўрганиш ва бартараф этиш йўллари ишлаб чиқиш имкони пайдо бўлади. Чунки одатда ажрим ташаббускори оиланинг турмуш тарзи ҳамда оилавий ҳаётдан норозилиги, қоникмаслиги ёки кимнингдир таъсири остида мазкур ҳаракатни амалга оширишга ҳаракат қилади.

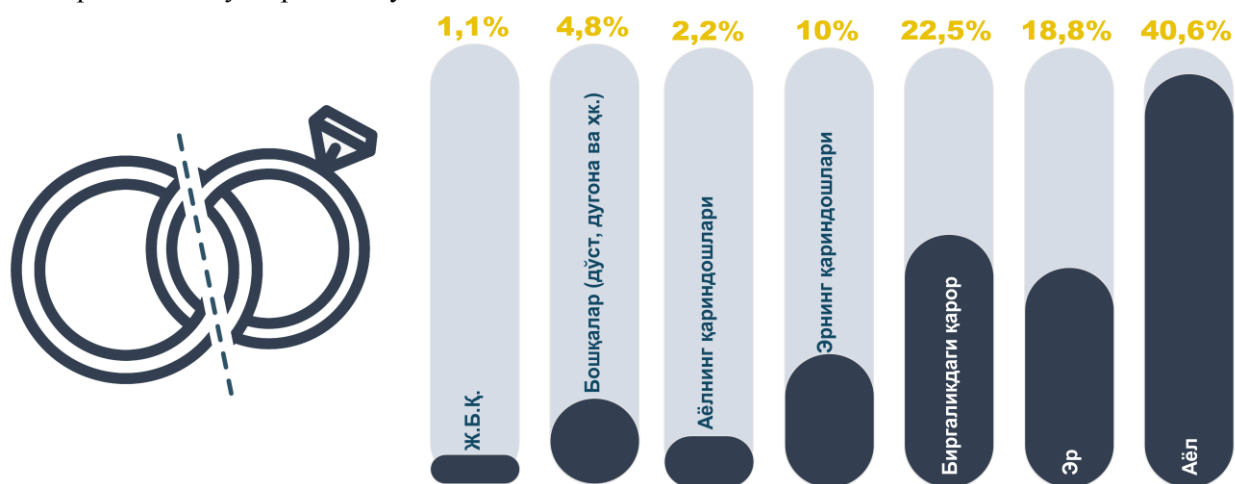
Олинган маълумотлар аёлларнинг шахсан ўзи ажрашишнинг ташаббускори бўлиши ҳолати (40,6 фоиз) эркакларга нисбатан (18,8 фоиз) кўпроқ учраши ҳамда эркакларнинг ажрашишга қарор қилишида қариндошларининг ўрни (10 фоиз) муҳим таъсир қилувчи омил сифатида гавдаланиши намоён бўлмоқда. Шу билан биргаликда ҳар бешинчиси ажрим икки томоннинг ўзаро келишуви асосида амалга оширилгани аниқланди.

Ажрашиш ҳолатларининг 40,6 фоизи аёлларнинг ўз ташаббуси, 22,5 фоизи биргаликдаги қарор, 18,8 фоизи эркакларнинг ўз ташаббуси, 10 фоизи қариндошлар қистови билан эркак томондан, 2,2 фоизи қариндошлар қистови билан аёл томонидан ташаббус қилингани олинган натижалар асосида аниқланди.

Худудлар кесимида кўрилганида Қорақалпоғистон (54%), Тошкент (50%) ва Самарқанд (49,1%) вилоятларида аёлларнинг ажрим ташаббускори бўлиши ҳолатлари нисбатан кўп учраши аниқланди. Бунга сабаб мазкур худудлардаги аҳолининг турмуш тарзи, дунёқараш и ҳамда аёлларнинг маълумотлилиқ даражасининг юқорилиги билан изоҳланиши мумкин.

Фарғона (15,5%), Қашқадарё (11,6%), Самарқанд (10,1%) вилоятлари ва Тошкент шаҳрида (11,1%) ажримларнинг содир бўлишида эркакнинг қариндошлари таъсири Қорақалпоғистондагидан (1,5%) анча юқорилиги намоён бўлди (4-расм).

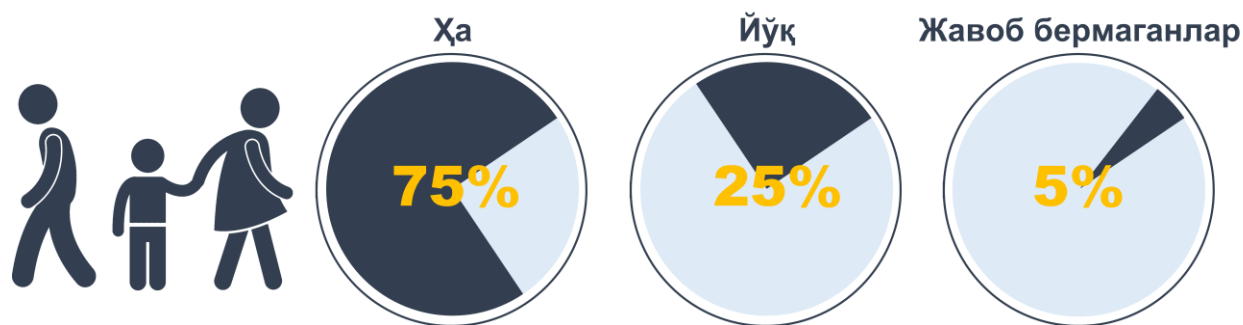
Ажрим ташаббускори ким бўлган?

4-расм. Ажрашишнинг ташаббускори бўлган томонлар (фоиз ҳисобида)

Ажрим пайтида жуфтликларнинг аксариятида (70 фоиз) фарзандлари бор бўлсада, бу ҳолат оилани сақлаб қолиш учун етарли бўлмагани жамиятимиздаги оилаларнинг қадриятлар тизими, жумладан, оилада фарзанд ва унинг аҳамияти борасидаги фикрларни динамикада ўрганиш лозимлигини кўрсатмоқда.

Респондентларнинг қарийб 70 фоизи ажрашиш пайтида фарзандга эга бўлишган, қолган 30 фоизига яқинининг эса фарзандлари бўлмагани тадқиқот давомида аниқланди (5-расм).

6-расм. Ажрашиш вақтида жуфтликларнинг фарзандлари борлиги борасидаги маълумотлар (фоиз ҳисобида)

Юқоридаги ажримларнинг сабаблари социологик ва демографик тадқиқот натижалари ҳисобланади. Ажримнинг психологик хусусиятларини тўлиқ ўрганиш долзарблигича қолмоқда.

Ажрашаётган турмуш ўртоқларга психологик маслаҳат бериш, уларнинг фикрларини ҳисобга олиш муҳим ҳисобланади. Ажрашган эр-хотинларнинг ажримга бўлган муносабатининг асосий

тенденциясини Ф.Каслоу томонидан ишлаб чиқилган. Ажралиш бир марталик ходиса эмас, унинг ривожланиш тарихи бор. Ажралиш вақтида турмуш ўртоқларнинг ҳис-туйғулари, хатти-ҳаракатлари ва хулқ-автор ўзгаришларининг динамикасини ўрганиш орқали психолог Флоренс Каслоу томонидан ажралишларнинг диалектик модели ишлаб чиқилган. Олим томонидан ажралишларнинг босқичлари ва ажримни олдини олишга самарали ёрдам берадиган психотерапевтик усулларни тасвириллаб берди. Флоренс Каслоу қуйидаги ажрим босқичларини кўрсатиб ўтади:

Биринчи босқич: “ҳиссий ажралиш”. Оилавий ҳаётдан кутганлари галлюцинация бўлиб чиқиши, норозилик туйғуси, эр-хотинларнинг бегоналашуви, кўрқув ва умидсизлик каби туйғуларни намоён бўлиши.

Иккинчи босқич: “мулоҳаза ва умидсизлик вақти”. Бу давр турмуш ўртоғга нисбатан умидсизлик, ғазаб ва кўрқув, ҳис-туйғулар ва ҳаракатлардаги қарама-қаршилик, ўз ҳаётида бўшлиқ ва тартибсизлик хисси устунлик қилади.

Учинчи босқич: “иқтисодий ажралиш”. Бу босқичда эр-хотинлар молиявий имкониятларини яширади. Олдингидек турмуш ўртоғга пул сарфлаш, ундан завқланиш туйғуси йўқолади. Кўпинча бу ҳолатда турмуш ўртоқлардан бирида чалкашлик, ғазаб ёки қайғуга сабаб бўлади.

Тўртинчи босқич: “қонуний ажралиш”. Эр-хотинларнинг оилавий муносабатлари тўхтаганини расмий рўйхатга олиш, ҳуқуқий даражада содир бўладиган жараёндир. Ушбу босқич нафақат суд, ФХДЁ ва бошқа ташкилотлар иштироки орқали амалга ошади.

Бешинчи босқич: ота-онанинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари ўртасидаги мувозанатни ўрнатиш бўйича муаммолар юзага келади. Турмушидан ажралган шахс ёлғизликни, енгилликни бошдан кечирилади. Янги ҳаётни куриш учун дўстларидан ва оила аъзоларидан ёрдам сўрайди.

Олтинчи босқич: “ажралишдан кейинги вақт”. Бу босқичда ўз-ўзини анализ қилиш ва йўқотилган туйғулар, чекилган азоблар ўрнини қоплаш учун туйғуларни мувозанатга қайтиш даври. Бу даврнинг асосий муаммоси – ёлғизлик, қарорсизлик, пушаймонлик, қайғу, қизиқувчанлик ва ҳаяжон.

Эттинчи босқич: “психологик ажралиш”. Ўзига ишонч, энергия, ўзини ўзи қадрлаш туйғулари мустақиллик ва автономия сифатида намоён бўлади. Хатти-ҳаракат когнитив даражасида янги синтезланади. Дастлабки оилавий туйғулар яқун топади. Севги учун янги объектларини излаш ва узоқ муддатли муносабатларга тайёрлик кўрилади [4].

Юқоридаги босқичларни қайси бирида оилага психологик хизмат кўрсатиш муҳим. Бу турмуш ўртоқларнинг индивидуал, ижтимоий ва психологик хусусиятларига боғлиқ. Чунки кимлар учундир ажралиш ижтимоий муносабатларни йўқолиши билан боғланади. Ушбу ҳолатда эр-хотинлар ўзларига яқин бўлган оила аъзоларининг тажрибаларини такрорлайдилар.

Оила - ҳар бир инсон учун ижтимоий-психологик тармоқ ҳисобланади. Ушбу тармоқнинг ижобий ишлаши оилани психологик фаровонлиги ва саломатлигига таъсир кўрсатади. Оилани ижтимоий тармоғида фикрлар алмашувини ва коммуникация бўлиши шарт. Бугун бизнинг жамиятимизда юқоридаги икки функция бажарилмаётгандек. Ажрашаётган оилаларга психологик хизмат кўрсатиш механизмини жорий этиш муҳим ҳисобланади [1].

Оилавий ажрим бўйича иш олиб борган тадқиқотчилар оилани ижтимоий-психологик тармоғини ўрганишда ижтимоий муносабатларнинг турли тасвирларини ўрганишга эътибор қаратган. Психологлар томонидан оилавий ажримларни ўрганишда қариндошлар, дўстлар, қўшнилardan ташкил топган оилага алоқадор бўлган кенг тармоқлар ўрганилган [3].

Оилавий низолар ва ажримлар бўйича психологик консултация қилиш қуйидаги тўққиз қадамни амалга ошириш керак:

Биринчи қадам. Психолог респондентдан ижтимоий муносабатлар тармоғини чуқур кўриб чиқишни таклиф қилади. “Тармоқ харитаси” орқали респондентнинг муносабатлари тасаввур қилинади ва уларнинг ҳаётдаги ўрни тузиб чиқилади.

Иккинчи қадам. Респондентнинг олдида доира шаклида тасвирланган қоғозлар қўйилади. Доирани ичида “Мен” сўзи ёзилган бўлади.

Учинчи қадам. Мен сўзи ёзилган доирани атрофига уларсиз ҳаётни тасаввур қилиш қийин бўлган одамларни ёзиш сўралади.

Тўртинчи қадам. Психолог томонидан доирани ичидаги шахсларни нима учун муҳим эканлиги сўралади. Доирадаги ҳар бир шахс билан ижтимоий муносабатларни боғлаб турувчи сабаб сўралади.

Бешинчи қадам. Диаграммадан ижтимоий муносабатлар ўрнатилган, аммо ҳиссий боғлиқ даражаси паст бўлган одамларни кўрсатиш сўралади. Бу доирада кўшниллар, ҳамкасблар ва бошқа танишлар бўлиши мумкин.

Олтинчи қадам. Муносабатларда низоли ва зиддиятли вазиятларга дуч келган шахсларни турли пиктограммалар орқали белгилаш сўралади.

Еттинчи қадам. Респондентлар билан муносабатларни таҳлил қилиш ва қайта қуриш босқичи ҳисобланади. Бу босқич суҳбатлашув асосида амалга ошади.

Респондентнинг ҳиссий муносабатларини ифода этадиган куйидаги мавзуларни кўриб чиқиш мумкин:

- оила, қариндошлар, дўстлар ва ҳамкасблар билан муносабатлар тўғрисида;
- сўнги йилларда муносабатлардаги сифат ўзгариши сўралади; (Ўтмишда қайси муаммоларни бартараф эта олди, кимларни йўқотганлиги, кимларни топганлиги, кимлар билан алоқа қайта тикланди каби саволлар берилади.)

- кимлар билан яқин муносабатлар ўрнатиш истаги борлиги ва манфаатли режалари сўралади;
- оилавий ҳаётдаги тажрибаси, ҳаётини кизиқишлари, самимий муносабатлар, қарамлик, назорат;
- оилавий ҳаётдан қониқиш даражаси (баҳолаш, низолар ва келишмовчиликлар), оила аъзоларининг ўрни;

Саккизинчи қадам. Олинган барча маълумотлар куйидаги саволлар орқали таҳлил қилинади.

- респондентни ижтимоий ёрдам олиш имконияти аниқлаш (муаммога дуч келганда кимга мурожаат қилади, қанча вақт оралиғида содир бўлади, қанақа ўхшаш муаммолар кўп такрорланади);

- олдин қанақа ёрдам олган (кундалиқ, ҳиссий, амалий);

- норасмий қўллаб-қувватлашнинг аҳамияти (норасмий қўллаб-қувватлашга муносабати, эҳтиёжи ва қанақа шаклда эканлиги);

- хоҳишлари ва кутганларининг олган ёрдамлари билан боғлиқлиги;

Ажрим ёқасига келиб қолган оилалар билан консултация ўтказишнинг фойдали томони, олдин мавжуд бўлган муносабатлар, туйғулар ва истакларни қайта тиклаш имкони бўлади. Ажримни бошдан кечириётган шахслар билан ишлаш орқали уларни муаммоларини енгиллаштириш имкони пайдо бўлади [6,8].

Хулоса. Ҳаммамиз учун таниш бўлган йўл ҳаракат белгилари нима учун ўрнатилади? Уларни ўрнатишдан кўзланган асосий мақсад бахтсиз ҳодисалар ёки расмий қилиб айтганда, йўл-транспорт ҳодисалари олдини олишдан иборатлиги ўз-ўзидан аён. Зеро, бу белгилар йўлларда тартибни ҳосил қилади, тартибсиз йўлларда эса ноҳуш ҳодисалар рўй бериши аниқ. Барчага таниш бўлган, аммо оилашуносликдан узоқ ушбу мисол билан бирор ноҳуш ҳодисанинг олдини олиш учун аввало, унинг сабаблари, уни келтириб чиқарувчи омилларни бартараф этиш, уларнинг таъсирига тушиш эҳтимолини имкон қадар пасайтириш йўлидан борилиши самарали эканига ишора қилади.

Аслида бирор бир ҳодиса ҳақида гап кетганда, биз унинг якундаги натижасини назарда тутиб, фикр билдираемиз. Йиғлаётган одамнинг кўз ёши – бу якуний натижа, ваҳоланки, унга қандайдир ўзига яраша механизм асосида очик ёки яширин тарздаги жараёнлар кечган бўлади. Дейлик, одам яқин инсон ҳақида ноҳуш хабар эшитди. Дарҳол бу шахс билан боғлиқ хотиралар жонланади, эҳтимол, уни ҳафа қилиб қўйган вазиятларини эслар, ундан кейин рўй берган кўнгилсизликлар нақадар бу шахсга оғир таъсир қилгани ҳақида хаёл суриб, унга сидқидилдан ҳамдардлик ҳис этар, балки ёқимсиз ҳодиса қанчалик оғир оқибатларга эга бўлиши мумкинлиги ҳусусида ўйлар.

Ҳар қалай кўздан ёш сизиб чиккунча, бутун бошли бир жараён рўй берадики, худди мураккаб бир усқунанинг ичидаги битта деталь бошқасини, униси ўз навбатида яна қайсидир бирини ҳаракатга келтириб, шу тариқа каттагина механизм ишга тушиб, биз кузатаётган якуний ҳодиса рўй беради. Аммо ҳар қандай бир-бирини эргаштириб келувчи жараёнларнинг бошланиш нуқтаси, худди ўқотар қурол каби ҳамма ҳаракатни бошлаб берадиган ўзига яраша “тепкиси”, бошланиш дақиқаси бўлади. Воқеа-ҳодисаларнинг айнан шу илк асоси, таянч нуқтасини ҳалқ тилида “қалаванинг учи”, деб аташга одатланганмиз. Демак, ҳар қандай ҳодисага қалитни ўша 31 “қалаванинг учидан” кидириш керак. Ҳодисанинг асоси, негизи бартараф бўлса, унинг олди олинган бўлади.

Ажрим эр-хотин муносабатлари ҳалокатининг охириги нуқтаси, аммо албатта, ҳеч нарса бирор сабабсиз рўй бермайди, деган комили ишончдан келиб чиқиб, унинг ҳам “старт оладиган” бошланғич

“тепкиси” бўлади. Ажримларнинг олдини олиш ана шундай бошланғич асослар билан курашиш, уларнинг оила ҳаётида урчиб кетишига йўл кўймасликни талаб қилади. Мазкур мақолада ажримга олиб борадиган мана шундай анъанавий таянч нуқта ҳақида фикр юритилди.

Ушбу “ажрим милтигининг тепкилари”, уларнинг илдизлари, эр-хотин муносабатлари, умуман, оила ҳаётига таъсир хусусиятлари хусусида фикр юритиш ортида “Оилани ажримдек ҳалокатдан сақлаш мумкинми?” деган саволга жавоб излаб кўрдик. Юқорида айтганимиздек, ҳар қайси яхши-ёмон ходисанинг сабабасоси бўлар экан, шоядки, ушбу мақолада ажрим сабаблари ҳақида келтирилган маълумотлар уларнинг олдини олиш, лоақал биргина оилани қалтис қадамдан асраб қолса, оилавий баркамоллик томон эврилишга туртки-асос, халқ тилида айтганда “сабабчи” бўлиб қолса, олдимиздаги бош вазифага эришган бўламиз.

Адабиётлар:

1. Информационно-консультационный вестник по вопросам семьи и детства // Комитет по делам семьи и молодежи Правительства Москвы. – № 8. – 2002.
2. Солодовников В.В. Социально дезадаптированная семья в контексте общественного мнения // Социологические исследования. – № 6. – 2004. – С. 76–88.
3. Зырянова Е., Цветкова Н. Консультативная работа с семьями // Теории и исследования. - № 4 – 2013. - С. 160–170.
4. Kaslow F., Schwartz A. Dynamics of Divorce: A Life Cycle Perspective // Journal of Divorce. – № 2. – 1987.
5. Артамонова Е.И., Екжанова Е.В., Зырянова Е.В. и др. / Под ред. Е. Г. Силяевой / Психология семейных отношений с элементами консультирования. – М., 2002.
6. Lenz A. Die Methode des Networking in der Trennungs und Scheidungsberatung // Jahrbuch fuer Erziehungsberatung. – № 2. – Weinheim. – 1996.
7. Kahlenberg E. Die Zeit allein heilt keine Wunden. Der einfluss sozialer Unterstuetzung auf den Prozess der Trennungsbewaeltigung bei Frauen, Pfaffenweiler. – 1993.
8. Lack-Strecker J. Beratung und Therapie in und nach der Trennung/ Vom Eklektizismus zur strukturierten Intervention // Erziehungs-und Familienberatung. Rundbrief. – № 3. – 1990. – S. 77–81.

*Аминова Гулноза Насритдиновна,
Бухоро психология ва хорижий тиллар институти тадқиқотчиси*

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТИ ТАРБИЯЧИЛАРИДА КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНТЛИК ОМИЛЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Аннотация. Ушбу мақолада мактабгача таълим ташкилоти тарбиячилари коммуникатив компетентлик омиллари шаклланишининг методологияси ва илмий-назарий асослари очиб берилган. Шунингдек, коммуникатив компетентликнинг мазмун-моҳияти илмий асослаб берилган.

Калим сўзлар: ижтимоий-психологик компетентлик, психологик механизм, коммуникатив компетентлик, оптималлаштириш, мулоқотчанлик, индивидуал ёндашув, эмоционал билимдонлик, эмпатия, ўзини-ўзи англаш

МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ФАКТОРОВ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация. В статье раскрываются методология и научно-теоретические основы формирования факторов коммуникативной компетентности воспитателей дошкольной образовательной организации. Также научно обосновано содержание коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: социально-психологическая компетентность, психологический механизм, коммуникативная компетентность, оптимизация, общение, индивидуальный подход, эмоциональный интеллект, эмпатия, самосознание.

METHODOLOGY FOR THE FORMATION OF FACTORS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF TEACHERS OF PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract. The article reveals the methodology and scientific and theoretical foundations for the formation of factors of communicative competence of teachers of a preschool educational organization. The content of communicative competence is also scientifically substantiated.

Key words: socio-psychological competence, psychological mechanism, communicative competence, optimization, communication, individual approach, emotional intelligence, empathy, self-awareness.

Мавзунинг долзарблиги. Дунёда глобаллашув жараёнининг кечиши, ўзига хос ижтимоий тараққиёт тамойилларига мос шахсни тарбиялаш ва унга ижтимоий-психологик таъсир этишни таъминловчи тарбиячиларга бўлган эҳтиёжнинг янада ортиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Бинобарин, мактабгача таълим ташкилоти тарбиячиларида коммуникатив компетентлик омилларини ўрганиш, уларнинг компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш механизмларини ишлаб чиқиш каби устувор масалалар бўйича муҳим тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Шунингдек, амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар талабига тўла жавоб берувчи, интеллектуал салоҳияти юқори, кескин ўзгаришларга тез мослаша оладиган, рақобатбардош, меҳнат бозорида мутахассислар малакасига қўйилаётган талаблар даражасида самарали фаолият юритувчи шахсни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Республикамизда таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар, айти пайтда ушбу тизимда, масъулиятли, иродали, ўз касбига садоқатли, фидойи кадрларни етиштириш вазифасини қўймоқда. Ушбу вазифанинг амалий жиҳатдан бажарилиши мактабгача таълим ташкилотларида соғлом психологик муҳитнинг яратилиши билан бевосита боғлиқдир. Жумладан, ҳар бир тарбиячида шахслик хусусиятлари ва ижтимоий-психологик компетентлик ўртасидаги уйғунликни таъминловчи психологик механизмларнинг фаолият самарадорлигига бевосита таъсирини белгилаб берувчи омилларни аниқлаш, тадқиқ қилиш асосида мактабгача таълим ташкилотлари тарбиячиларида ижтимоий-психологик

компетентликни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш ва уни бевосита амалиётда қўллаш масаласини ёритиб бериш юзасидан илмий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш зарурати мавжуд.

Маълумки, ҳозирги замон ижтимоий психология фанида шахс амалий фаолиятини ўрганиш ва ривожланиш билан боғлиқ изланишлар муҳим ўрин эгалламоқда. Шу нуқтаи назардан айнан амалий фаолият маҳсули бўлган ижтимоий-психологик компетентлик жараёни самарадорлигини таҳлил қилишнинг талайгина муаммолари ва қийинчиликлари мавжуд. Ижтимоий-психологик компетентлик жараёни нафақат ижтимоий психология илми, балки қатор психология фани тармоқларининг ҳам амалиётда қўлланилиши демакдир. Худди шундай тушунча барча илмий адабиётларда ўз ифодасини топган, лекин ушбу тушунчани инкор этмаган ҳолда айтиш мумкинки, касбий фаолият самарадорлигига фақат компетентлик воситаси сифатидаги ижтимоий-психологик самарадорлик мезони сифатида қараб таҳлил қилиш учун мукамал даражадаги ягона илмий методологик ишланма ҳали қабул қилинмаган.

Методология. Ижтимоий-психологик компетентлик жараёнини ўрганиш бўйича олиб борилган кузатишларимиз ва тегишли методологик адабиётлар таҳлили ижтимоий-психологик компетентлик муаммолари билан шуғулланувчи етакчи олимларнинг, фикр-мулоҳазаларига жиддий эътибор қаратишни тақозо этади.

Жумладан А.К. Маркова ижтимоий-психологик компетентликка асос қилиб тарбиячи фаолиятининг айнан психологик тамойилларини ўзлаштиришга бўлган малакаларини қабул қилишни таклиф этади. Шундан келиб чиқиб А.К. Маркова томонидан илгари сурилган касбий фаолият модели ўз ичига қуйидагиларни олади:

- меҳнат жараёни ва унинг психологик натижаси.
- самарадорлик ва самарасизлик.
- турли шароитларда ўзига хослик.

Ижтимоий-психологик компетентлик деганда тарбиячининг шундай касбий фаолияти назарда тутиладики, бунда етарлича юқори даражада педагогик фаолият, педагогик муомала амалга оширилади. Бунда тарбияланувчиларнинг тарбияланиши борасида яхши натижаларга эришишда акс этувчи педагог шахси юзага чиқади. Айни пайтда, педагогнинг ижтимоий-психологик компетентлиги унинг касбий билим ва малакалари, бошқа бир томондан касбий позицияси ва психологик сифатлари мутаносиблиги билан баҳоланиши мумкин. А.К. Маркова педагог шахси тузилмасида интегралли тавсиф деб номланувчи қуйидаги сифатларни алоҳида ажратиш кўрсатиш орқали ўз мулоҳазаларини баён этади.

- педагогнинг касбий педагогик ўзини-ўзи англаши, яъни унинг профессионал сифатида ўзи ҳақидаги тасаввурлари мажмуаси;
- педагогик фаолият ва мулоқотнинг индивидуал услуги, яъни педагог учун хос бўлган педагогик фаолият ва мулоқот вазибалари, воситалари ва усулларининг мустаҳкам бирлашиши;
- ижодий салоҳиятли, яъни шахснинг ноёб, шу жумладан ностандарт даражада педагогик масалаларни ечишга имкон берадиган креатив қобилиятлари мажмуаси.

Акмеографик ёндашув муаллифи Н.В. Самоукинанинг фикрича, акмео-граммани тарбиячининг касбий компетентлигини тўлиқ тизимли ифодалаш усули сифатида қўллаш фақатгина унинг исталган компонентларини ажратиш имконини бериб қолмай, балки улар ичидан сермахсул фаолият учун тўсқинлик қилаётган айрим жиҳатларни ҳам аниқлаш имконини беради. Ушбу ёндашув таълим жараёнида субъектлик ёндашувининг ривожлантирилган ва конкретлаштирилган шакли сифатида шу фаолиятга оид ҳақиқий вазибаларни ҳал қилишда психик акс эттириш ва психик бошқарув механизмларини ўз ичига олади.

Касбий фаолиятни индивидуал ёндашув асосида комплекс ўрганиш фаолиятни “меҳнат субъекти-касбий муҳит” тизимида қараб чиқиш ва “меҳнат субъекти” ва “касбий муҳит” тизимлари остидаги компонентлар ва мана шу компонентлар ичидаги ўзаро алоқадорлик тузилмасини аниқлашни кўзда тутати.

“Касбий муҳит” жараёни ўз навбатида қуйидагилардан иборат:

- меҳнат объекти ва курали.
- касбий фаолият технологияси ва унинг предмети.
- касбий фаолиятнинг касбий, ташкилотчилик, жисмоний ва ижтимоий шароитлари ва х.к.

Айни пайтда компетентлик қобилият сифатида қаралса, у ҳолда инсоннинг турли хил қобилияти ва истеъдоди ҳақида сўз боради. Бунда “Қобилият” тушунчаси талқинига турлича ёндашувлар мавжудлигини кўрамиз.

Функционал-генетик ёндашувда қобилиятни у ёки бу психик жараёни амалга оширувчи функционал тизимларнинг самарадорлик тавсифи сифатида талқин этилади. Бундай ҳолда шахс тузилмасидаги когнитив, мотивацион ва хулқий компонентларнинг бирлигини акс эттирувчи «компетентлик» ва «компетенция» тушунчалари қобилиятлар сифатида қаралиши мумкин.

А.В. Хуторскийнинг олиб борган тадқиқотларида, компетентлик-индивидуал психологик хусусиятдир, компетенция эса таълим-тарбия олувчининг аниқ бир муҳитда самарали ва сифатли фаолияти учун зарур бўлган таълимий тайёргарликка қўйилган ва олдиндан белгиланган ижтимоий талаблардан иборатдир [127]. Бизнингча эса компетентлик фақатгина индивидуал психологик хусусият эмас, балки иродавий сифатларни ҳам ўз ичига олади. Чунки агар мана шу иродавий сифатлар бўлмаганида эди мактабгача таълим ташкилотлари тарбиячилари ўз касбий фаолиятларида муваффақиятга эришмаган бўлар эдилар.

А.И. Субетто компетенция ва компетентлик тушунчаларининг сифат, хусусият, маҳорат тоифалари диапазонида таҳлил қилади. Психологик луғатларда хусусият тушунчаси бирор бир инсонга хос фаолият ва ахлоқнинг аниқ сифатли-сонли босқичини таъминловчи мустаҳкам таълим сифатида таърифланган. А.И. Субеттонинг таъкидлашича, компетентлик ва компетенция тушунчалари мураккаб сутруктурали ва динамик таълимдир, аммо сифат ва хусусият тоифаларига нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қуйидаги умумий тамойилларга бўйсунади:

– сифатнинг вужудга келиши ва ривожланишида потенциал ва долзарб ташқи ва ички зиддиятлар тизимининг мавжудлик тамойили;

– бутунлик ва тизимлилик тамойили, бунда сифатнинг ички тузилмаси

– объектнинг сифатини юқори сифат даражасида, сифатнинг ташқи тузилмаси эса, объект ёки жараённинг ташқи муҳит билан ўзаро таъсири сифатини реал сифат даражасида аниқлайди;

– турли жараёнлар сифатини натижаларда акс эттириш тамойили [123].

Компетентлик ва компетенция тушунчаларининг тузилмасини тадқиқ этишда бир нечта йўналишларни ажратиш мумкин. Кўпгина муаллифлар фаолиятли ёндашувни истиқболли деб баҳолайдилар, шунингдек улар компетентликни касбий фаолиятда намоён бўлади ва шу билан бир қаторда унинг асоси ҳам, деб ҳисоблайдилар. Бундай ҳолатда компетентлик жараённинг аниқ доирасида самарали ҳаракатни юзага келтириш учун зарур бўлган ички ресурслар тизими сифатида тушунилади. Компетентлик тузилмаси қуйидаги компонентларга ажратилади: йўналтирувчи ва ижрочи, мазмунли (билим) ва жараёнли (кўникма), когнитив ва операционал.

А.К. Маркова ижтимоий компетентликни мазмун жиҳатдан таҳлил қилиб, унинг жараёнли ва натижали томонларини ажратиш кўрсатган. Муаллиф компетентлик тузилмасини жараён (педагогик фаолият, педагогик мулоқот, ўқитувчи шахси) ва педагогик фаолият натижалари, яъни таълим олувчининг таълим олганлик ва тарбияланганлик нуқтаи назаридан тизимлаштирилган [5].

Чунончи, меҳнатнинг ҳар бир томони учун психологик модул деб номланувчи касбий билимлар, касбий малакалар, касбий психологик хусусиятлар (сифатлар) иштирок этади. Шунингдек биз компетентлик тузилмаси фаолиятнинг ички воситаси, яъни мотив, билим, кўникма ва малака каби элементларни қараб чиқиш унинг жараёнли ва натижали кўрсаткичларини ҳисобга олиш ҳақидаги тасаввур пайдо бўлади.

Педагогик-психологик тадқиқотларида компетентлик мазмуни ва унинг асоси сифатида (қобилиятлар, иқтидор, билим), инсон фаолияти жараён сифатида (таърифлар, тавсифлар, аломатлар), фаолият натижалари (иш натижалари, фаолият объектидаги ўзгаришлар) каби компонентлар киритилади. Муаллиф компетентлик мазмунига қуйидаги тавсифларни киритган:

– лавозимда ишлаётган шахс (ходим) га мажбурий бўлган масалаларга интеллектуал мослиги;

– мутахассис томонидан шакллантирилган ва ҳал этилган масалаларнинг асосий ишдаги миқдори ва сифати;

– асосий масалаларни ҳал этишдаги муваффақият;

– муаммоли масалалар ечимининг самарадорлигида намоён бўлувчи шахснинг хусусиятлари. Бу ерда олим компотентлик тушунчасига кўпроқ инсоннинг индивидуал психологик хусусиятларини инобатга олиб ёндашган.

Жумладан, ижтимоий психологияда компетентликнинг камдан-кам кўзга ташланадиган жиҳатларини ўрганишда шахсга йўналтирилган ёндашувга кўпроқ эътибор қаратилган. Мураккаб вазиятни ҳал этиш жараёни, психик фаолиятнинг когнитив ахборотли ва тезкор-техник жиҳатларини синтез қилишни тақозо этади. Шунинг учун ҳам компетентликнинг компонентлари бўлиб, интегратив психик жараён, яъни меҳнат субъектининг шахсий хусусиятларида намоён бўлувчи психологик кўникмалари мажмуаси ҳисобланади. Тадқиқотчилар асосий урғуни фаолиятни онгли равишда бошқаришга қаратган, компетентликнинг мазмуни эса, шахснинг касбий Мен-концепциясини ташкил этувчи мазмунли асосларнинг даражали тизими ҳисобланади.

В.Н. Куницына социал-компетентлик тузилишини қуйидагича белгилайди:

1. Вербал компетентлик
2. Коммуникатив компетентлик
3. Социо-профессионал компетентлик
4. Социал-психологик компетентлик
5. Эго-компетентлик

Бугунги ижтимоий психология тадқиқотларда ушбу муаллифнинг Коском-1, Коском-2 методикалари кенг кўламда кўламда қўлланилмоқда. Чунки, мазкур методика имкониятлари айнан тарбиячилардаги ижтимоий-психологик омилларни очиб беришга хизмат қилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, мактабгача таълим ташкилоти тарбиячиларида коммуникатив компетентлигини қуйидаги компонентларга ажратади:

1. Мотивацион компетентлик-жамиятдаги инсонларга юқори ҳурмат билан муносабатда бўлиш;
2. Ёрдан қилиш, эътиборли бўлиш;
3. Когнитив компетентлик-тарбияланувчиларнинг қизиқишлари ва дунёқарашини адекват тушуниш;
4. Хулқий компетентлик-шахслараро муносабатларда ҳамсухбатини адекват баҳолаш, этика қоидаларини ўзида шакллантириш;

Умуман, муайян даражада намоён бўлувчи коммуникатив компетентлик мезонларини тарбиячи касбий компетентлигини ривожлантириш омили сифатида қараш тенденцияси нуктаи-назаридан юқоридаги тадқиқотлар таҳлилига асосланиб шуни айтиш мумкинки, ҳар қандай компетентликнинг намоён этилиши ва ривожланиши бевосита шахснинг у ёки бу даражадаги ижтимоий-психологик омиллари иштироки билан белгиланар экан. Шу маънода тарбиячи шахси ва унинг ижтимоий-психологик имкониятлари компетентлик истиқболига хизмат қилиши мумкин.

Хулоса. Демак, юқоридаги илмий-назарий таҳлиллардан кўриш мумкинки, коммуникатив компетентлик муаммоси психологияда ўзининг муайян назарий-методологик базасига эга бўлса-да, ушбу муаммога дахлдор тадқиқотлар кўлами ҳали ўзининг мукамал ечимларига эга бўлмаган.

Айни пайтда, мактабгача таълим ташкилоти тарбиячилари шахсидаги коммуникатив компетентлик жараёнининг кечиши, ижтимоий психологик муаммо сифатида ўрганишга қаратилган назарий-илмий манбаларни тадқиқ этиш компетентлик тушунчасини мактабгача таълим ташкилоти тарбиячилари касбий фаолиятига хизмат қилувчи омиллар ҳақида батафсилроқ мушоҳадалар юритиш имконини беради. Бу имконият эса мактабгача таълим муассасаси тарбиячилари шахсини унинг касбий компетентлигини янада чуқурроқ тадқиқ қилиш учун замин яратади.

Олиб борилган назарий таҳлилларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, шахснинг у ёки бу инсонлар билан ўзаро адекват муносабатга кириша олиши юқори даражада мулоқотмандлиги, мулоқот вазиятларини таҳлил этувчанлик, суҳбатдошнинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари, кечинмаларига нисбатан адекват сезувчанлик ва турли хил вазиятларга нисбатан муайян даражада мослашувчанлик сифатларининг намоён этилиши билан характерланади. Бу эса мактабгача таълим ташкилоти тарбиячиларидаги коммуникатив компетентлик хусусиятларини тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Алексеева Ф. И. Психология профессионального долголетия учителя / Ф.И. Алексеева; под ред. М.А. Дмитриевой. - СПб. : Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2004. -189 с.
2. Бабакова Н. П. Особенности психологического здоровья в юношеском возрасте и возможности его коррекции : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Бабакова Н. П. – Ростов-на-Дону, 2007. – 25 с.
3. Майерс Д. Социальная психология. – Москва: Олма Пресс, 2002. – 188 с.
4. Макаренко А.С. Педагогические сочинение в восьми томах. – М.: Педагогика, 1986. – 363 с.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 144 с.

Исмайлова Раъно Нураевна,
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети
“Амалий психология” кафедраси доценти в.б., психология фанлари номзоди
ranohon2013@gmail.com
ORCID- 0009-0001-2289-1559

ОИЛАВИЙ ЗЎРАВОНЛИК ВА ГЕНДЕР ТЕНГЛИК

Аннотация. Ушбу мақолада оилавий зўравонлик ва унга бир ёқлама ёндашиш масаласи, гендер тенглик масаласида эркак ва аёл тенглиги, оилавий зўравонлик вазиятида психологик интервенция жараёнида оилада эркак кишининг зўравонликка учраши ва психологик ёрдамга бўлган эҳтиёжи каби масалалар ўрганилган. Олиб борилган тадқиқот натижалари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: оилавий зўравонлик, гендер, психологик ёрдам, психологик интервенция, эркак ва аёл.

СЕМЕЙНОЕ НАСИЛИЕ И ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема семейного насилия и одностороннего подхода к нему, равенство мужчин и женщин в вопросе гендерного равенства, необходимость психологической помощи мужчинам, подвергшимся насилию в семье и вопросы психологического вмешательства в ситуацию семейного насилия. Анализируются результаты проведенного исследования.

Ключевые слова: насилие в семье, гендер, психологическая помощь, психологическое вмешательство, мужчины и женщины.

FAMILY VIOLENCE AND GENDER EQUALITY

Abstract. This article discusses the problem of domestic violence and a one-sided approach to it, the equality of men and women in the issue of gender equality, the need for psychological assistance for men who have been subjected to domestic violence and issues of psychological intervention in situations of domestic violence. The results of the study are analyzed.

Key words: domestic violence, gender, psychological assistance, psychological intervention, men and women.

Кириш. Янги Ўзбекистонда ҳар бир соҳада амалга оширилаётган ислохотлар замирида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, унинг қонуний манфаатларини таъминлаш масаласи ётади. Ҳуқуқий демократик давлат замирида биринчи навбатда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш тизими туради.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси резолюцияси шаклида қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси 1991 йил 30 сентябрь куни Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг навбатдан ташқари VII сессиясида ратификация қилинган. Ушбу Декларация ратификация қилингани билан мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида қатор ишлар амалга оширилиб келмоқда. 2018 йил ноябрь ойида Самарқандда “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси” қабул қилинганлигининг 70 йиллигига бағишланган Инсон ҳуқуқлари бўйича Осиё форумида Инсон ҳуқуқлари бўйича Самарқанд декларацияси қабул қилиниши ва ушбу декларация БМТ Бош ассамблеясининг 73-сессияси хужжати сифатида тасдиқланиши яна бир тарихий қадам бўлди. Ушбу декларацияда “эркинлик, тенглик, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ғоялари бирламчи вазифа бўлмаган цивилизация ва давлатлар мавжуд эмас”лиги таъкидланган. 2019 йил 2 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар тўғрисида” қонуни қабул қилинди. Ушбу қонуннинг 2 боб 9 моддасида Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари белгилаб берилган [1].

Долзарблиги. Гендер асосидаги зўравонлик муаммоси инсон ҳуқуқлари, инсонпарварлик ҳаракати ва халқаро миқёсда ривожланиш соҳасида эътироф этилмоқда. Гендер асосидаги зўравонлик оилавий

зўравонлик қурбонларининг соғлиғи ва ижтимоий ҳолатига, шунингдек, бутун жамиятга зарарли таъсир кўрсатадиган асосий инсон ҳуқуқларининг бузилиши сифатида тан олинади.

2019 йил 2 сентябрьда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги Қонунида хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатларини таъминлашнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат: қонунийлик, демократизм, хотин-қизлар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқчилиги, жинс бўйича камситишга йўл қўйилмаслиги, очиқлик ва шаффофлик.[1]

Анъанавий ўзбек оиласида гендер роллар моделининг ўзгариб бораётганлигини кузатиш мумкин. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жадаллик билан кечаётган бугунги кунда замонавий эркек яхши ота, оилани иқтисодий таъминловчи, замонавий она эса, бола тарбиясида ва уй хўжалигини юритишда аёл асосий рол ўйнаши керак, деган стереотип ўринли эмас. Шунга қарамасдан, ўзбек миллати учун оила асосий ҳаётий қадриятларидан бири бўлиб қолмоқда. Агар одамлардан улар учун энг муҳим қадриятлар нима деб сўралса, унда оиланинг қадри жуда юқори туради. Бугунги кунда оиладаги роллар жуда ўзгарган. Ким нима қилиши кераклиги ҳақида аниқ кўрсатма йўқ. Оилада эр-хотин ўзаро келишган ҳолда ролларни ўзгартиришлари, оиладаги ролларини қайта кўриб чиқишлари мумкин. Оилавий моделлар тобора хилма-хил бўлиб бормоқда – хотин ишлайди ёки эр, иккаласи ҳам ишлайди, буви-боболар нафақага чиқиб ҳам меҳнат фаолиятларини давом этадилар, албатта ягона стандарт оила моделлари мавжуд эмас. Бугунги кунда оила аввалгидан кўра кўпроқ ташқи ёрдамга муҳтождир.

Оилани яратишнинг дастлабки босқичидаги асосий тенденциялар бу никоҳнинг онгли танловга айланиши, оила ичидаги ролларнинг ўзгариши ва эркеклар зиммасидаги ижтимоий юкнинг ортиб боришини кузатиш мумкин.

Оиланинг энг муҳим бўғини бўлган эркекдан бир томондан, ўз оиласини моддий жиҳатдан таъминлаши кутилади, лекин шу билан бирга, бошқа ижтимоий рол пайдо бўлади - жамият кўп вақтини оиласига ва болаларини тарбиялашга бағишлашини ҳам эркекдан кутади. Шу маънода, эркек икки томонлама ижтимоий босим остида қолмоқда.

Аёллар ҳам, эркеклар ҳам оилавий зўравонлик қурбони бўлишлари мумкин. Оиладаги зўравонлик бўйича Миллий ишонч телефони статистик маълумотларига кўра, тахминан ҳар тўртинчи аёл ва 18 ёшдан ошган ҳар етти нафар эркекдан бири оилада жисмоний зўравонликка дучор бўлган ва ҳар икки жинс вакиллариининг қарийб 50 фоизи маиший психологик зўравонликнинг қандайдир шаклларини бошдан кечирган.[7]

Оилавий зўравонлик муаммоси бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Бироқ, бу масала илмий тадқиқотлар, ёндашувлар, тушунчалар, йўналишлар доирасида маълум бир нуқтаи назар билан қаралади, асосан жисмоний ёки жинсий зўравонликка урғу бериб, ҳиссий ва психологик зўравонликка кам эътибор берилади. Шу билан бирга, бу зўравонлик турлари, қоида тариқасида, аёллар ва болаларга нисбатан кўриб чиқилади ва эркекларнинг айнан оилада зўравонликка учраши бўйича жуда кам илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган. Ҳозирги вақтда аёллар томонидан зўравонликни асосан ҳимоя қилиш ва ўзини ҳимоя қилишнинг зарурий ҳаракатлари сифатида баҳолаш тенденцияси мавжуд, агрессив, девиант ҳулқ- атворли аёлларга нисбатан профилактика чорасини танлашда руҳий жароҳатланган эркекларга ёрдам беришнинг "алоҳида" амалиёти деярли йўқ. Содир этилган жиноятлар кўриб чиқилганда ҳам юмшоқ чораларни танлаш ёки эркекнинг аёлга нисбатан аризаси шунчаки эътиборсиз қолиши мумкин.

Адабиётлар таҳлили ва методлар. Оилада эркекларнинг зўравонликка учраши вазиятини ўрганишга бағишланган ишлар унчалик кўп эмас. лекин ушбу муаммо ижтимоий гуманитар ва ҳуқуқ йўналишидаги фанларнинг ўрганиш объектида айланиб бўлган.

А.Н.Ильяшенко аёллар томонидан зўравонлик қурбони бўлган виктимологик характерга эга эркекларнинг кўпайгани, М. Фиберт аёлларнинг агрессивлиги туфайли эркеклар аёллардан кам бўлмаган ҳолда зўравонлик қурбонига айланишини таъкидлаган,[9] Д.В. Синков аёлларнинг эркекларга нисбатан зўравонлик жиноятларини таҳлил қилиб, ижтимоий муҳитнинг салбий таъсирини асосий сабаб сифатида кўриб чиқади - оила, тарбия гуруҳи, меҳнат жамоаси деб кўрсатади.[6]

Харламенкова Н.Е аёллар томонидан эркекларга нисбатан эмоционал-психологик зўравонлик ўзининг шафқатсизлиги, руҳий жароҳати билан жисмоний зўравонликдан қолишмайди деб таъкидлайди. Бу каби зўравонликнинг эркеклар учун бевосита оқибатлари ҳозирги пайтда намоён бўлишида ҳам ва узоқ келажакда ҳам муаммо ёки фожа эмас деб қабул қилиш тенденцияси турибди. Бундан ташқари

эмоционал-психологик зўравонлик илмий тадқиқот ишларини олиб боришдаги назарий методологик муаммолардан бири бу тушунчасининг таърифи бўйича ягона қарашнинг йўқлиги. "Эмоционал зўравонлик", "психологик зўравонлик" ва "ахлоқий шафқатсизлик" тушунчалари синоним деган нуқтаи назар мавжуд.[2] Шу билан бирга, баъзи муаллифлар эмоционал ва психологик зўравонлик тушунчаларини таърифлаб биринчиси эмоционал соҳага таъсир қилади, иккинчиси эса умуман шахснинг ривожланишига жиддий зарар етказди деб эътироф этадилар.

Зўравонликнинг ўзи "шахсга нисбатан зўравонлик билан ҳужум қилиш" деб таърифланади ва одатда жисмоний ҳужумлар билан боғлиқ ҳолда қўлланилади, аммо "вербал ҳужум" ва "психологик ҳужум" каби тушунчалар кенг тарқалган.[10]

Шахсга нисбатан ҳиссий-эмоционал зўравонлик - бу одамда ҳиссий стресс ҳолатини келтириб чиқарадиган ҳар қандай ҳаракат. Шу билан бирга, ҳиссий ҳақорат ушбу концепциянинг таркибий қисми ҳисобланади.

Психологик зўравонлик - бу шахсга нисбатан унинг ривожланиши ва шахсий салоҳиятини рўёбга чиқаришига тўсқинлик қиладиган хатти-ҳаракатлардир. Хаидов С.К ўтказган контент таҳлили асосида, эркаклар ҳиссий зўравонлик билан боғлиқ мулоқотдаги эътиборсизлик, муаммоли масалаларни муҳокама қилишни истамаслик, ён беришга доимий талаб, шахсий ҳақорат, эркак сифатида унинг кадр-қимматини камситиш, шантаж, ҳақоратлаш, салбий шахсий баҳолаш,- ишбилармонлик фазилатларини салбий танқид қилиш кабиларни кўрсатишган. [11]

Психологик зўравонликда эса асоссиз тез-тез низолар, турли вазиятларда хатти-ҳаракатларнинг олдиндан айтиб бўлмайдиганлиги, фақат ўз фикрини ҳурмат қилиш, айбдорлигидан қатъий назар узр сўрашни доимий талаб қилиш, барча оилавий муаммолар учун масъулиятни ўз зиммасига олиш, хизматлари, муваффақиятлари ва ёрдамларини тенглаштириш, намоийшкорона хулқ-атвор, оилани бола билан тарк этиш таҳдидларни (болалари бўлган эркакларда) кўрсатганлар.

Бундан ташқари, эркаклар камдан-кам ҳолларда ҳимоя учун ҳуқуқ тартибор органларига мурожаат қилишади. Бундай хатти-ҳаракатларнинг мотивацияси жуда оддий бўлиб, жамият томонидан қабул қилинган ахлоқ стандартларидан келиб чиқади ва у дунёқараш қатламини ўз ичига олади.

Оилада зўравонликка учраш факти юзасидан ички ишлар органларига ариза беришдан бошлаб, жамиятда эркаклар ҳақида шаклланган кучли жинс вакиллари сифатидаги стереотиплари сақланиб қолиши билан бирга эркакларни психологиясидаги аёлнинг ундан қасос олиш кўркуви, болалар билан алоқани йўқотиш кўркуви, дўстлар ёки милиция, атроф муҳит томонидан салбий, истехзоли реакциядан ҳадиксираш каби сабабларни кўришимиз мумкин. Баъзида жабрланувчи турмуш ўртоғи ўзгаришига умид қилади. С.А Тимко., В.П Тимколар фикрича, бу хатти-ҳаракатлар оилавий зўравонликдан азият чекаётган аёлларнинг хатти-ҳаракатларига жуда ўхшашдир.[12]

Оилавий ва гендер зўравонлик мавзуси бугунги кунда Ўзбекистонда долзарб муаммолар сафидан ўрин олиб, тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Жумладан, Ф.А. Акромова "Оиладаги зўравонлик профилактикаси ва ижтимоий психологик реабилитация", Т.К. Норбоева "Хотин-қизлар ижтимоий мавқеини мустаҳкамлашда ва самарали ижтимоий ҳимоя қилиш" Х.Ш. Зиявутдинова "Ўзбек оилаларидаги аёлларга нисбатан зўравонликнинг ижтимоий психологик хусусиятлари ва сабабларини ўрганиш", Х.О.Зияева "Зўравонликка учраган хотин-қизларни ижтимоий ҳимоя қилиш жараёнига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва зўравонликка учраган хотин-қизларни ижтимоий ҳимоя қилиш механизмларини такомиллаштириш" каби мавзуларда илмий -тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Тадқиқот натижалари. Ўзбекистон Республикасида оилавий зўравонлик вазиятида психологик интервенциянинг ижтимоий психологик омиллари омиллари мавзусида тадқиқот ишлари олиб борилди. Ушбу тадқиқотда маҳаллада оилада зўравонликка учраган шахслар (эр ёки хотин) қатнашадилар (реабилитация марказига мурожаат этмаган). Тадқиқотда респондентларнинг ёш диапазони 18 ёшдан 55 ёшгача, маълумот даражаси турлича – ўрта, ўрта махсус, олий маълумотли.

Респондентлар қуйидаги параметрлар бўйича аниқланади: ёши, таълим даражаси ва оилавий аҳволи, фарзандли, даромад даражаси, турмуш ўртоғидан иктисодий мустақиллик даражаси, спиртли ичимлик, тамаки ва гиёҳванд, моддаларни қабул қилиш.

Тадқиқот республиканинг Наманган, Сурхондарё ва Тошкент вилоятларида олиб борилди. Жами 115 та эркак, 209 та аёллар иштирок этдилар.

Эркаклар ўртасида ўтказилган “Ҳаётингиз давомида бирор марта оилавий зўравонликка учраганман, деб ҳисоблайсизми?” деган саволга 40,9 фоиз респондентлар “ҳа” деб жавоб берганлар, “Зўравонликка учраган вақтда психолог маслаҳатига мурожаат этганмимиз?” деган саволга 87,8 % йўқ”, психолог ёрдам бера олишига ишонмайман деб жавоб берганлар Бунинг сабаби жамиятнинг гендер ролларига муносабати ва респондентларнинг деярли барчаси шикоят қилишни уят деб ҳисоблашларидадир.

Ишлаб чиқилган анкеталар бўйича олинган кўрсаткичларни Хи-квадрат мезони асосида таққослаш натижаларига кўра, турмуши ўртоғи томонидан зўравонликка учраш давомийлигининг жинс билан боғлиқлиги аҳамиятли эканлигини кўришимиз мумкин ($p=0,021$). Эркакларда зўравонлик кўрсатиш давомийлиги 1-3 йил бўлганда 57,3% , аёлларда эса 41,9% ташкил этиб юқори кўрсаткичда турибди. Бу вазиятни, янги турмуш қурганлар ҳар доим ҳам бир-бирларини яхши тушунмасликлари, фикрларини ўз билганича талқин қилиши, никоҳ тажрибаси камлиги, эркаклар турмушининг биринчи йилларида ўз аёлларига нисбатан кўпроқ сабр тоқатли бўлишлари ва ҳар доим ҳам аёл томонидан кўрсатилган зўравонликни ошқор этмаслик каби сабаблар билан кўрсатиш мумкин. 1-3 йиллик никоҳ тажрибасида эркакларни ҳам аёлларни ҳам зўравонликка учраши юқори даражада, бўлса-да лекин шу билан бирга зўравонликдан азият чекиш давомийлиги аёлларда эркаклардан кўпроқ эканлиги кўринади. Яъни 1-3 йил давомида зўравонликка учраган эркаклар (57%) аёллардан (41,9%). 3-5 йил давомида зўравонликка учраганлар орасида эса, аксинча, аёллар (35%) эркаклардан (21%) кўпроқ. 3-5 ва 5 йилдан ортиқ никоҳ тажрибасида зўравонликка учраш ҳолати пастлашиб боришини кўришимиз мумкин. Бу ҳол эр ва хотиннинг оилавий ҳаётга ва бир-бирларига мослашишиб боришларини, бир-бирларининг хулқ-атворларини яхши тушуниб бораётганликларидан, жисмоний хатти-ҳаракатлар, вербал муносабатлар ҳар доим ҳам зўравонлик деб қабул қилинмаётганлигидан далолат беради. Шунингдек, эркаклар аёлларнинг оилавий зўравонликка учрашидаги фарқларнинг ишончлилиги Хи-квадрат мезони ёрдамида тасдиқланганини ва демак, зўравонликка учраш давомийлиги жинсга бевосита боғлиқ эканлигини кўришимиз мумкин.

Психологик ёрдамга эҳтиёжни аниқлаш тести ёрдамида психологик ёрдамга бўлган эҳтиёжнинг даражаси, умуман психология ҳақида маълумотга эгаллиги, психологик маълумотларга эҳтиёжи ёки респондентнинг ушбу касб вакиллари ҳақида фикрларини аниқлашга, ўз муаммоларини ҳал қилишда бошқа одамларни жалб қилиш истаги бор ёки йўқлиги, шунингдек респондентнинг психологга бўлган ишончи ва у билан биргаликда ишлаш истаги бор ёки йўқлигини аниқлашга қаратилган тест. Колмогоров-Смирнов Z мезони асосида текширилганда ўртача 8,0 ва статистик оғиш 2,77 ва ** - $p<0,01$ бўлиб мустақкам боғлиқ борлигини кўрсатади. Эркаклар ва аёлларни солиштирганда аёлларда оилада зўравонликка учраш кўрсаткичи эркакларникига қараганда каттароқ, лекин эркакларда ҳам, аёлларда ҳам психологик ёрдамга муҳтожлик даражаси статистик аҳамиятлигини кўришимиз мумкин. Бинобарин бирламчи қайта ишлашда эркакларнинг жавобларида психологик ёрдамга ишончсизлик ва инкор этиш тенденциясини кузатган бўлсакда, лекин “Психологик ёрдамга муҳтожлик” сўровномаси шкаласининг нормал тақсимланиш қонунига мослигини текшириш натижаларида эркакларда ҳам айнан психологик ёрдамга бўлган эҳтиёжни кўришимиз мумкин.

Муҳокама. Аёллардан фарқли ўлароқ, эркаклар оиладаги зўравонликка камроқ дучор бўлишади. Ва бундай ҳолатлар камдан-кам ҳолларда маълум, чунки эркаклар ўзлари айтмайдилар: улар заиф кўринишни хоҳламайдилар ва уяладилар. Аввало, оиладаги эркаклар турмуш ўртоғи ёки бирга яшовчи томонидан эиоционал ва психологик зўравонликка дучор бўлишади. Жисмоний зўравонлик камроқ даражада содир бўлади.

Бундай ҳолат кўплаб Европа мамлакатларида ҳам содир бўлади. Францияда агар эркак полицияга хотини уни калтаклаганини айтиб, далил билан келса, ҳар иккинчи эркак унинг юзига кулади ва шикоятни қабул қилиш рад этилади. Францияда жисмоний, руҳий ёки жинсий зўравонлик қурбонларининг 28 фоизи эркаклардир.[3]

Европа Иттифоқининг Аёлларга нисбатан зўравонлик ва оилавий зўравонликнинг олдини олиш ва унга қарши курашиш тўғрисидаги Истамбул Конвенциясининг эркакларга нисбатан зўравонликни ҳам ҳисобга олган ҳолда "Европа Иттифоқининг Асосий Ҳуқуқлар Хартияси "Аёллар ва эркаклар ўртасидаги тенглик барча соҳаларда таъминланиши керак"лигини эътироф этади.[4]

Аёллар томонидан зўравонликнинг намоён бўлишини маълум даражада замонавий ижтимоий роллар билан изоҳлаш мумкин: оилада моддий фаровонликни таъминлаш, эркакнинг ишлашни истамаслиги, аёлларнинг кўпинча эркаклар муҳитида ишлаши, агрессивлик билан пул топишга интилиши ва рақобатлашиш билан бирга аёлларнинг эркакларга моддий таъминот борасида ҳаддан зиёд талаблар қуйиши ва бошқалар.

Ҳар қандай одам калтакланиши мумкин: эркаклар ҳам, аёллар ҳам. Амалиётда, хотин эрига бирор буюм иргитиб жиддий жароҳатлар етказган ҳолатларни кузатиш мумкин. Қатор тадқиқотчилар ва амалиётчилар аёлларга нисбатан зўравонлик тизимли равишда, эркакларга нисбатан – вазиятли, оилавий жанжал пайтида содир бўлади деб таъкидлашади. Лекин муносабатларда устунликка эришиш учун тизимли равишда ҳаракат қилинар экан, демак эркаклар ҳам тизимли равишда зўравонликка учраши мумкин.

Аёл айниқса эмоционал жиҳатдан таъсир қилади. Эркакга нисбатан зўравонликнинг жисмоний факти кўпинча у спиртли ичимликка муккасидан кетганида содир бўлади. Аёл, унинг ичкиликбозлигидан азоб чекаётган бўлса-да, бир вақтнинг ўзида эркак устидан ҳукмронлик қила бошлайди. У раҳбар бўлишни хоҳлаётганини тўғридан-тўғри тушунмайди. У ҳатто эрини алкоголизмдан даволайди ва унга ёрдам беришга ҳаракат қилади. Аёл узоқ вақт мулоқотдан маҳрум бўлиб, айтайлик, у фақат уй бекаси ва эридан фаол мулоқотни талаб қилишга уринадиган ҳолатлар ҳам бор. Бу вазиятда аёл доимий равишда эридан нолиши, уни камситиши, ҳақорат қилиши, ҳатто унга ким учрашиш ёки учрашмасликни ўзи хал қилиши мумкин.

Эркак киши бир неча сабабларга кўра ўзини ёмон ҳис қиладиган муносабатларни буза олмайди: у болалари билан алоқани йўқотишдан, жамият томонидан, айниқса дўстлари ва қариндошлари томонидан тушунмовчиликдан кўрқадиган ва у ҳам ёлғиз қолишни хоҳламайди.

Эркак ҳам аёл каби ёрдам олиш ҳуқуқига эга, бу ерда гендер камситишлари қабул қилиниши мумкин эмас, шу билан бирга эркаклар учун ёрдам сўраш уят эмаслиги, вазиятни хал қилиш учун психологни жалб қилиш ғоясини етказиш муҳим ва зарурдир. Халқаро тажрибага қарайдиган бўлсак, АҚШ ва Германия, Франция, Швейцарияда эркаклар учун кризис марказлари ва ишонч телефонлари мавжуд.

Эркакларга нисбатан оилавий зўравонлик жуда яширин ва кўпинча шахсий табиатнинг психологик ва ҳиссий таъсирида намоён бўлади, бу ҳар доим ҳам профилактика объекти бўлиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, афсус билан айтишимиз керакки, Ўзбекистонда эркак кишига нисбатан оиладаги зўравонлик муаммоси Европа мамлакатлари, АҚШга қараганда муаммо сифатида қаралмаяпти. Ўзбекистонда эркакларга нисбатан оиладаги зўравонликнинг паст даражаси куйидаги омиллар билан боғлиқ:

эркакларга нисбатан зўравонлик муаммолари ҳақида гапириш ноодатий ҳол ҳисобланиши;

эркакларга нисбатан оилавий зўравонликнинг олдини олиш буйича чора-тадбирлар умуман амалга оширилмаган;

эркакларнинг ҳимоя ва ёрдам сўраб ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига, судга, психолог консультациясига мурожаат қилишни истамаслиги, зўравонлик ҳолатини эркаклик ғурури остига беркитишлари;

аёлларнинг девиант хулқ-атворида психологик, ҳиссий зўравонликнинг устунлиги ва одатда қонунчиликда жазо белгиланмаслиги;

аёлнинг эркакка нисбатан ҳиссий ва психологик зўравонлиги нафақат унинг шахсида бузилишларига олиб келади, балки узоқ муддатда болаларнинг шахс сифатида ривожланишига ҳам салбий таъсир қилади.

Хулоса. Шундай қилиб, Ўзбекистонда аёлларнинг эркакларга нисбатан зўравонлик ҳаракатларини аниқлашни чуқурроқ ўрганиш ва тушунишни илмий ва амалий эҳтиёжи шубҳасиз бўлиб қолмоқда, унинг муҳим қисми оила соҳасида амалга оширилади. Ўз навбатида, оилавий муносабатлар ҳам шахснинг шаклланишида, ҳам унинг ривожланишидаги оғишларда, шу жумладан бошқалар учун хавфли бўлган ҳатти-ҳаракатларнинг пайдо бўлишида асосий рол ўйнайди.

Оиладаги зўравонлик буйича амалга оширилган манбалар таҳлили ва олиб борилган тадқиқот асосий хулосаларни чиқаришга имкон беради.

Биринчидан, юкорида муҳокама қилинган тадқиқотларнинг камчиликлари ва чекловлари ушбу мавзу бўйича кейинги миқдорий ва сифат тадқиқотлар зарурлигини кўрсатади.

Иккинчидан, оилада аёллар каби эркаклар ҳам зўравонликка учраши гендер тенглик нуқтаи назардан психологик, ҳуқуқий ва ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эгаллигини институционал даражага кўтариш, ёрдам бериш бўйича махсус дастурларни ишлаб чиқиш зарурлигини тақозо этмоқда. Бу нафақат аёллар, балки эркаклар учун ҳам оилавий зўравонликдан ҳимоя қилиш учун махсус профилактика чораларини ишлаб чиқиш демакдир.

Албатта, аёлнинг ўз турмуш ўртоғига нисбатан зўравонлиги оиладаги салбий ижтимоий-психологик иқлим фонида ўзини намоён қилади, бу ҳам ижтимоий омилларнинг таъсири, ҳам аёл шахсининг индивидуал-психологик хусусиятлари билан белгиланади. Шу муносабат билан, гендер тенглик ва гендер зўравонлик мавзусида ўқув дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлиб, уларнинг асосий вазифаси конструктив ҳамкорлик қилиш кўникмаларини шакллантириш, шерик билан бирга яшашдан маънавий қониқиш муҳимлигини англаш бўлиши керак.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг "Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни// Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 02.09.2019 йилдаги ЎРҚ-562-сон. <https://lex.uz/ru/docs/4494849/> Мурожаат этилган сана: 14.09.2023
2. Бузина А.А. Сравнительный анализ представлений об эмоциональном оскорблении и эмоциональном насилии / А.А. Бузина // Субъект жизнедеятельности в современном обществе. Вып. 12: материалы Всероссийской научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых (Архангельск, 25 апреля 2019 г.) / сост. и отв. ред. Е.В. Казакова; Мин-во образования и науки Рос. Федерации, ФГАОУ ВО «Сев.Аркт.) федер. ун-т им. М.В. Ломоносова», Высш. шк. Publishing house "Sreda" Архангельск: ИД САФУ, 2019. – С. 5–9.
3. Gaël Simon. Les violences conjugales à l'encontre des hommes, un sujet encore tabou// <https://france3-regions.francetvinfo.fr/paris-ile-de-france/>. Мурожаат этилган сана: 14.07.2023
4. Laurent Roustan. En Europe, les hommes seraient autant victimes de violences conjugales que les femmes//<https://www.centrepresseaveyron.fr/2023/01/09/>. 14.07.2023
5. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2008. – 298 с
6. Синьков Д.В. Характеристика потерпевших от женской преступности и роль жертв в детерминации преступного поведения женщин (по материалам Восточно-Сибирского региона) / Д.В. Синьков // Право: теория и практика. М.: Тезарус, 2003. № 3. С. 56–60. 2019 г.) / сост. и отв. ред. Е.В. Казакова; Мин-во образования и науки Рос. Федерации, ФГАОУ ВО «Сев.Аркт.) федер. ун-т им. М.В. Ломоносова», Высш. шк. Publishing house "Sreda" Архангельск: ИД САФУ, 2019. – С. 5–9.
7. Статистика домашнего насилия//<https://www.thehotline.org/stakeholders/domestic-violence-statistics/>. Мурожаат этилган сана: 14.07.2023
8. Ильяшенко А.Н. Основные черты насильственной преступности в семье / А.Н. Ильяшенко // Социологические исследования. 2003. № 4. С. 85–91.
9. Fiebert M.S. Women who initiate assaults: The reasons offered for such behavior / M.S. Fiebert, D.M.Gonzalez // Psychological Reports. 1997. № 80. P. 583-590.
10. Шапарь В.Б. Рабочий словарь психолога-консультанта / В.Б. Шапарь, О.В. Шапарь, В.Е. Россоха; под общ. ред. В.Б. Шапаря. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 496 с.
11. Хаидов С.К. Семейное насилие над мужчинами и его последствия: сборник трудов конференции. // Социокультурные и психологические проблемы современной семьи: актуальные вопросы сопровождения и поддержки : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Тула, 19 нояб. 2020 г.) / редкол.: Н.А. Степанова [и др.] – Чебоксары: ИД «Среда», 2020. – С. 54-58. – ISBN 978-5-907313-99-6.
12. Тимко С.А., Тимко В.П. Мужчины-жертвы семейного насилия: актуальность проблемы в России// Виктимология 3(9) / 2016, с. 33–40

*Мурадуллаева Дилбар Мухамдиевна,
Термиз давлат университети тадқиқотчиси*

ТАЛАБАЛАР ИЖТИМОЙ ИНТЕЛЛЕКТИ ВА ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУР ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Мазкур мақолада талабалар ижтимоий интеллектни мазмуни, тузилиши ҳамда ижтимоий интеллект тўғрисидаги психологик тадқиқотлар ва уларда илгари сурилган гоялар тўғрисида маълумотлар берилган. Шунингдек, иқтисодий тафаккур тушунчаси, иқтисодий тафаккурнинг инсон ижтимоий ҳаётидаги ўрни ва роли таҳлил қилинган. Талабалар ижтимоий интеллектни ва иқтисодий тафаккури хусусиятлари назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Талабалар ижтимоий интеллектни ва иқтисодий тафаккури ўртасидаги ўзаро боғлиқлик юзасидан хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: талаба, тафаккур, интеллект, ижтимоий интеллект, иқтисодий тафаккур, иқтисодий маданият.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СТУДЕНТОВ И ОСОБЕННОСТЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье представлена информация о содержании, структуре и психологических исследованиях социального интеллекта студентов и изложенных в них идеях. Также анализируется понятие экономического мышления, место и роль экономического мышления в социальной жизни человека. Теоретически проанализированы особенности социального интеллекта и экономического мышления студентов. Сделаны выводы о связи социального интеллекта студентов и экономического мышления.

Ключевые слова: студент, мышление, интеллект, социальный интеллект, экономическое мышление, экономическая культура.

THEORETICAL ANALYSIS OF STUDENTS' SOCIAL INTELLIGENCE AND CHARACTERISTICS OF ECONOMIC THINKING

Abstract. This article provides information about the content, structure and psychological studies of the social intelligence of students and the ideas presented in them. The concept of economic thinking, the place and role of economic thinking in human social life are also analyzed. The characteristics of social intelligence and economic thinking of students are theoretically analyzed. Conclusions are drawn about the connection between the social intelligence of students and economic thinking.

Key words: student, thinking, intelligence, social intelligence, economic thinking, economic culture.

Кириш. Дунёда кечаётган ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари ҳозирги кунда мутахассисларнинг ижтимоий интеллектни ўрганишга алоҳида эътибор қаратишларига сабаб бўлмоқда. Маҳаллий ва хорижий психологиянинг кўплаб вакиллари ижтимоий ҳуқуқбузарликларнинг юқори даражаси ва умумий кадриятлар йўналиши билан ажралиб турадиган маргинал гуруҳлар сонининг кўпайиши тенденциясини кўрсатади. Олимларнинг таъкидлашича, ижтимоий интеллектнинг паст даражада ривожланиши туфайли кўплаб ёшлар муваффақиятли ижтимоий ўзаро муносабатларга, шунингдек, шахсий ва касбий ўзини ўзи англаш қобилияти сустлиги билан характерланади. Масалан, америкалик тадқиқотчилари университет ва коллеж битирувчиларининг юқори академик интеллектлари уларнинг ҳаётдаги муваффақиятлари билан боғлиқ эмаслигини аниқладилар [2].

Юқори илмий ютуқлар муваффақият ва касбий фаолиятдаги юқори кўрсаткичларни кафолатламайдиган ҳолатлар мавжудлиги мазкур муаммони кенгрок ўрганишга ундайди. Турли касбий соҳаларда муваффақиятга эришган ва жамоатчилик эътирофига сазовор бўлган кўплаб рус ва чет эллик таниқли шахсларнинг таржимаи ҳолларини ўрганиш шуни кўрсатадики, улар ўқиш давомида академик кўрсаткичлари анча паст бўлган. Шу нуқтаи назардан ёндашганда ижтимоий интеллектни ўрганиш

муҳим назарий вазифа бўлиб, унинг ечими мазкур феноменнинг хусусиятларини очиб беради, унинг таркибий қисмларини аниқлайди, ижтимоий интеллект ва унинг таркибий қисмларининг шахснинг индивидуал психологик ва ижтимоий-психологик хусусиятлари билан алоқасини тавсифлайди.

Талабалар ижтимоий интеллектида интуиция ва шахсий сифатлар асосий ролни ўйнайди. Ижтимоий интеллект талабаларнинг одамларни ва фаолият юзасидан муносабатларда вазиятларни қанчалик тушунишининг кўрсаткичи бўлиб, бундай кўникмаларни хушмуомалалик ва соғлом фикрлаш сифатида баҳолаш мумкин. Ижтимоий интеллект юқори ақлий даража билан ўлчанмайди. Бунга мисол қилиб эса, Шерлок Ҳолмесни ёки "The big bang theory" сериалидаги бош қаҳрамон Шелдонни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Айниқса, Шелдон ақлий даражаси энг юқори инсонлардан бири деб ҳисобланган бўлсада, унинг ижтимоий интеллекти паст дейилади. Шу сабабдан ҳам у атрофдагиларнинг туйғуларини тўғри баҳолай олмайди ва бунинг ортидан дўстлари ҳамда ҳамкасблари билан тил топишга қийналади. Бу каби ҳолатларга тушмасликлари учун талабаларда ижтимоий интеллект хусусиятларининг етарли даражада шаклланишига эътибор қаратиш муҳимдир.

Психологларнинг эътироф этишларича, ижтимоий интеллект - бу одамларнинг хатти-ҳаракатларини тўғри тушуниш қобилияти бўлиб, мазкур қобилият самарали шахслараро ўзаро таъсир ва муваффақиятли ижтимоий мослашиш учун зарур ҳисобланади. "Ижтимоий интеллект" атамаси психологияга 1920-йилда Э.Торндайк томонидан "шахслараро муносабатлардаги башорат"ни билдириш учун киритилган. Ушбу концепцияни талқин қилишда кўплаб таниқли психологлар ўз ҳиссаларини кўшганлар. 1937 йилда Г.Оллпорт ижтимоий интеллектни одамлар ҳақида тез, деярли автоматик мулоҳазалар қилиш, инсоннинг энг эҳтимолий реаксияларини башорат қилиш қобилияти билан боғлаган. Ижтимоий интеллект, Г.Оллпортнинг фикрига кўра, одамлар билан муносабатларда силлиқликни таъминлайдиган махсус "ижтимоий инъом" бўлиб, унинг махсули тушунчанинг чуқурлиги эмас, балки ижтимоий мослашувдир.

Шунингдек, мутахассислар ҳар бир бўлажак мутахассисда иқтисодий тафаккур хусусиятлари шаклланган бўлиши уларнинг келгуси шахсий ҳаёти, оилавий муаммоларни ҳал қилиши ҳамда жамият тараққиёти да алоҳида ўринга эгаллиги билан характерланади. Иқтисодий тафаккур - ўзининг изчиллиги, ижобий характери ва мантиқийлиги билан кўп жиҳатдан жамиятдаги иқтисодий онгнинг ҳолати билан белгиланади. Аммо тўғридан-тўғри амалий тажрибанинг инъикоси сифатида у иқтисодиётни ривожлантиришда индивидуал, жамоавий ва ижтимоий тажрибани ўзлаштиришда намоён бўлади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар. 1960 йилда ижтимоий интеллектни ўлчашнинг биринчи ишончли тестини яратган психолог олим Ж.Гильфорд уни умумий интеллект омилига боғлиқ бўлмаган ва биринчи навбатда хатти-ҳаракатлар маълумотларини идрок этиш билан боғлиқ бўлган интеллектуал қобилиятлар тизими деб ҳисоблайди. Ижтимоий интеллектни ўлчаш имконияти Ж.Гильфорднинг тадқиқот тузилишининг умумий моделидан келиб чиққан.

Ж.Гильфорд ва унинг ҳамкасблари томонидан йигирма йилдан ортиқ вақт давомида Жанубий Калифорния университетида умумий қобилиятларни ўлчаш учун тест дастурларини ишлаб чиқиш мақсадида олиб борилган фактор-аналитик тадқиқот амалга оширилди. Ушбу модел ахборотни қайта ишлаш жараёнини тавсифловчи учта мустақил ўзгарувчига кўра таснифланиши мумкин бўлган 120 та ақлий омилни ажратишга кўрсатишга имкон беради. Бу ўзгарувчилар:

- 1) тақдим этилган маълумотларнинг мазмуни (рағбатлантирувчи материалнинг табиати);
- 2) ахборотни қайта ишлаш операциялари (ақлий ҳаракатлар);
- 3) ахборотни қайта ишлаш натижалари.

Ҳар бир интеллектуал қобилият ўзига хос мазмун, операциялар, натижалар нуқтаи назаридан тавсифланади ва учта индекснинг комбинацияси билан кўрсатилади. Тегишли ҳарф индексини кўрсатиб, учта ўзгарувчининг ҳар бир параметрлари кўриб чиқилади.

Тақдим этилган маълумотларнинг мазмуни қуйидагилардан иборат:

- Белгилар (С) - расмий белгилар: Ҳарфлар, рақамлар, эслатмалар, кодлар ва бошқалар.
- Семантика (М) - контсептуал маълумотлар, кўпинча оғзаки ғоялар ва тушунчалар; сўзлар ёки тасвирлар орқали етказилган маъно.

- Хулқ-атвор (Б) - шахслараро мулоқот жараёнини акс эттирувчи маълумотлар: одамларнинг хатти-ҳаракатларини белгилайдиган мотивлар, эҳтиёжлар, кайфиятлар, фикрлар, муносабатлар.

Ахборотни қайта ишлаш операциялари қуйидагилардан иборат:

Идрок (С) - ахборотни аниқлаш, тан олиш, англаш, тушуниш.

Хотира (М) - маълумотни эслаб қолиш ва сақлаш.

Дивергент фикрлаш (Д) - тақдим этилган маълумотларга мантиқий боғлиқ бўлган турли хил алтернативаларни шакллантириш, муаммони ҳал қилиш учун кўп қиррали изланиш.

Конвергент фикрлаш (Н) - тақдим этилган маълумотлардан ягона мантиқий натижа олиш, муаммонинг ягона тўғри ечимини излаш.

Баҳолаш (Е) - маълумотни маълум бир мезон бўйича таққослаш ва баҳолаш.

Ахборотни қайта ишлаш натижалари куйидагилардан иборат:

Элементлар (У) - ахборотнинг алоҳида бирликлари, ягона маълумот.

Синфлар (С) - объектларни битта синфга белгилаш, умумий элементлар ёки хусусиятларга мувофиқ маълумотларни гуруҳлаш учун асослар.

Алоқалар (Р) - ахборот бирликлари ўртасидаги муносабатларни, объектлар орасидаги алоқаларни ўрнатиш.

Тизимлар (С) - ахборот бирликларининг гуруҳланган тизимлари, ўзаро боғланган қисмлар мажмуалари, ахборот блоклари, элементлардан ташкил топган интеграл тармоқлар.

Трансформациялар (Т) - ахборотни ўзгартириш, қайта шакллантириш.

Натижалар (И) - натижалар, хулосалар, бу маълумотлар билан мантиқий боғлиқ, лекин унинг чегарасидан ташқарида.

Дж.Гильфорд таснифлаш схемасида 120 та интеллектуал омил (қобилият) тавсифланади: $5 \times 4 \times 6 = 120$. Ҳар бир интеллектуал қобилият учта координата ўқи томонидан тузилган кичик кубга мос келади: таркиб, операциялар, натижалар. Психология, педагогика, тиббиёт ва психодиагностика учун Дж.Гильфорд моделининг юқори амалий аҳамияти ушбу соҳаларда кўплаб йирик органлар томонидан қайд этилган [1].

Ҳар бир жамият ўзининг иқтисодий тафаккурни ушбу мамлакат иқтисодий аҳволидан келиб чиққан ҳолда ривожлантиради ва такомиллаштиради. Иқтисодий одам – танлов эркинлигига эга ва ўз мақсади, қизиқишлари ва эҳтиёжларига асосланиб, имкониятга қараб оптимал ва рационал қарор чиқара оладиган бозор иқтисодиётининг ижодий субекти[3]. Бу таърифдан биз иқтисодий одамни фаолиятнинг ҳар қандай турида ўз иқтисодий хулқ атвори билан фаолият юритувчи шахсни англадик. Мазкур иқтисодий одам ўз иқтисодий онги ва хулқ атвори билан жамиятга хизмат қилади, фаолият юритади ва муносабатга киришади.

В.Д.Попов иқтисодий тафаккур ҳодисасини таҳлил қилиб, иқтисодий тафаккурни тушунчалар, мулоҳазалар, хулосалар кўринишидаги иқтисодий муносабатларни билиш жараёни ва натижаси сифатида қарайди. Унинг фикрича, иқтисодий тафаккур иқтисодий онг мазмунининг бир қисмидир. Шу маънода онг тафаккур маҳсули ҳисобланади. Бошқа томондан, фикрлаш онгнинг эришилган даражасига асосланиб, онг ёрдамида амалга оширилади.

В.Д.Попов, иқтисодий онг иқтисодий тафаккурга нисбатан бирламчи элемент ролини ўйнайди деб таъкидлайди. Тафаккур билиш жараёни сифатида ҳаракатдаги иқтисодий онг бўлиб, бу жараённинг натижаси тафаккур шаклларида ифодаланиб, кейинчалик иқтисодий онг мазмунига айланади. Аммо, бу жараён объект ва субъектнинг ўзаро таъсири бўлганлиги сабабли, объективнинг субъективга ва аксинча, узлуксиз ўтиши мавжуд. Иқтисодий тафаккур натижаси тушунчаларда объективлашади, улар онгга ўтишда субъективлашади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Талабалар иқтисодий тафаккурининг шаклланиши уларнинг ижтимоий интеллект хусусиятлари билан узвий боғлиқ. Талабалар томонидан иқтисодий билимларни пухта ўзлаштириш ва уларни амалий фаолиятда қўллай олиш иқтисодий маданиятнинг шаклланиши ва мустаҳкамланишини таъминлайди. Иқтисодий тафаккур албатта жамиятда шаклланган ва такомиллашиб бораётган иқтисодий маданиятга таянади. Иқтисодий маданият бу хўжалик фаолияти ва қимматликлар тизими, хусусий мулк шаклига ва иқтисодий муваффақиятга нисбатан хурмат, тадбиркорлик соҳасидаги ижтимоий муҳитнинг ривожланиши ва унга нисбатан барқарор муносабатни ташкилланишидир [4].

Иқтисодий тафаккурнинг таркибий қисмлари: - илмийлик тамойилига; - изчиллик ва узлуксизлик тамойилига; - креативлик ва конструктивлик тамойилига таянади. Жамиятда маълум даврларда кўплаб қондирилмаган эҳтиёжлар бўлади. Вақт ўтиши билан янги буюмлар пайдо бўлиши, кенг реклама таъсири

ва савдони рағбатлантирилиши натижасида эҳтиёжлар ўзгаради ва кўпайиб боради. Шахс ва жамиятнинг, яъни уни ташкил қилувчи маҳалла, оила, давлат эҳтиёжларининг чексизлиги, уларнинг тўхтовсиз янгиланиб, ўсиб бориши илмийлик тамойили асосида шакллантирилади ва такомиллаштириб борилади. Иқтисодий ҳаёт синовларини билиш ва шу йўлдаги фаолият илмийлик тамойилини асосий йўналишларини аниқлашга интилиш жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, бу интилиш иқтисодий фаолиятни иқтисодий қонун ва категориялар билан тартибга солиш, уни кишиларга керак бўлган томонга йўналтиради.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-мафкуравий тараққиётининг ҳозирги босқичида тадбиркорлик қобилиятининг ривожланиши кишиларда мулкдорлик маданиятини шакллантириш, ресурслардан тежамли ва унумли фойдаланиш, мамлакат иқтисодиётини том маънода юксалтириш, аҳолида иқтисодий билимлар ва тафаккурнинг қанчалик ривожланганлиги билан кечади. Иқтисодий тафаккур - инсоннинг иқтисодий жихатдан воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилиши, унга баҳо бериш ва қарор қабул қилиш; кишидаги иқтисодий онг, иқтисодий қарашлар, иқтисодий фаолият, иқтисодий билим ва тушунчалар, иқтисодий хатти-ҳаракат мажмуидан иборат бўлиб, унинг асосида иқтисодий маданият пайдо бўлади.[5] Шундай экан бўлажак мутахассис, жамият тараққиётини белгиловчи кучни ташкил этувчи талаба ёшларнинг ижтимоий интеллект хусусиятларига асосланган ҳола иқтисодий тафаккурини ривожлантирининг психологик имкониятларини ўрганиш муҳимдир.

Хулоса. Талабаларнинг ижтимоий интеллекти ва иқтисодий тафаккурининг ривожланиши чексиз жараён бўлиб, уларнинг фаолиятларидаги вазифалари ва мақсадлари доирасининг кенгайиб бориши билан боғлиқ. Талабалар ўқув фаолиятидан меҳнат фаолиятига ўтиш жараёнида ҳам ижтимоий интеллектнинг ривожланган бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Меҳнат фаолиятини бошлашда жамоадошлар, ҳамкасблар билан алоқаларни яхшилаш, иш юзасидан ва шахсий муносабатларга киришишда ижтимоий интеллект ва иқтисодий тафаккурнинг роли катта. Хулоса қилиб айтганда ижтимоий интеллект ҳамда иқтисодий тафаккур алоҳида категориялар сифатида талабанинг ўзини, ҳуқуқ-атворини, бошқаларнинг хатти-ҳаракатларини тушуниш ва самарали ўзаро муносабатларни ўрнатиш, мақсадларга эришишда иқтисодий омилларни ҳисобга олиш, шахсий ва жамият эҳтиёжларни мувофиқлаштириш қобилиятини ривожлантиришни ўз ичига олади. Талабаларда мазкур қобилиятни ривожлантириш орқали инсонларни яхши тушуниш билан бирга, улар билан яхши алоқалар ўрнатиши, жамиятда ўз ўрнини топишга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Анастаси А. (1982), Ж. Годфрой (1992), Б. Кулагин (1984).
2. Лунева О.В. Социальный интеллект - условие успешной карьеры // Знание. Понимание. Умение. 2006. № 1. С. 53-58.
3. Гукасьян Г.М. Экономика от “А” до “Я”. Тематический справочник. М. 2010.
4. Коравлёв М.И. Экономика риски захита. Словарь справочник. М.2008, стр. 771.
5. Ражабов Ў.Д. Иқтисодий таълимнинг иқтисодий тафаккурга таъсири Замоновий таълим журн. 2017 №11,

*Нормуминова Дилафрўз Эркиновна,
Термиз давлат университети ўқитувчиси*

ШАХС ХАВОТИРЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ПСИХОКОРРЕКЦИЯСИДА КОГНИТИВ ПСИХОТЕРАПИЯ ИМКОНИЯТЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада шахс хавотирланиши хусусиятларининг психологик тавсифи, шахс ҳиссий ҳолатини ўрганишга бўлган илмий қизиқишининг пайдо бўлиши тарихи ва замонавий психологик тадқиқотлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, хавотирланишини ўрганиши ва коррекция қилишининг аҳамияти, хавотирланиши психокоррекциясида когнитив психотерапия имкониятлари ёритилган. Коғнитив психотерапияга асосланган психокоррекция дастур, уни қўллаш ва натижаларни таҳлил қилиш бўйича тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: шахс, хавотирланиши, ҳиссийёт, когнитив психотерапия, психокоррекция дастур.

ВОЗМОЖНОСТИ КОГНИТИВНОЙ ПСИХОТЕРАПИИ В ПСИХОКОРРЕКЦИИ ОСОБЕННОСТЕЙ ТРЕВОЖНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В данной статье представлены сведения о психологических характеристиках особенностей тревожности личности, истории научного интереса к изучению эмоционального состояния человека и современных психологических исследованиях. Также подчёркивается важность изучения и психокоррекции тревожности личности, возможности когнитивной психотерапии в психокоррекции тревожности. Дана психокоррекционная программа на основе когнитивной психотерапии, рекомендации по её применению и анализу результатов.

Ключевые слова: личность, тревожность, эмоция, когнитивная психотерапия, психокоррекционная программа.

POSSIBILITIES OF COGNITIVE PSYCHOTHERAPY IN PSYCHOCORRECTION OF ANXIETY FEATURES OF PERSONALITY

Abstract. This article presents information about the psychological characteristics of personality anxiety, the history of scientific interest in the study of a person's emotional state and modern psychological research. The importance of studying and psychocorrection of individual anxiety, the possibility of cognitive psychotherapy in the psychocorrection of anxiety is also emphasized. A psychocorrectional program based on cognitive psychotherapy, recommendations for its use and analysis of results are given.

Key words: personality, anxiety, emotion, cognitive psychotherapy, psychocorrection program.

Кириш. Дунё микёсидаги ҳозирги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, кишилиқ жамияти тараққиётининг айни босқичи шундай ўзига хос хусусиятга эгаки, унда ҳарбий қудрат эмас, балки шахснинг руҳий ҳолатлари, ижтимоий-психологик хусусиятлари, интеллектуал салоҳияти, ақл-идрок, фикрлаш тарзи, янги техника ва технологиялар ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Шахс ҳиссий ҳолатни ўрганишга бўлган илмий қизиқиш антик даврдан бошланган. Ҳозирги замон психология фани бундай мураккаб концепцияни ўрганиш заруриятини йўқотмади, аксинча шахс ҳиссий бугунги кунда янада актуаллашмоқда. Шахс эмоционал ҳолатини ўрганишнинг долзарблиги ҳозирги вақтда ҳар бир инсоннинг тез ўзгарувчан ижтимоий-иқтисодий шароитларга, муттасил ўсиб бораётган илмий ва технологик тараққиётга мослашиш зарурати билан богълиқ бўлиб, бу одамдан кўпроқ интеллектуал харажатларни, камроқ жисмоний фаолиятни талаб қилади.

Баъзан кишида ақлий фаолликнинг ошиши эмоционал стресснинг кучайишига олиб келса, жисмоний фаолликнинг пасайиши ҳиссий энгиликка йўл қўймаслиги кузатилади. Демак бугунги кун психологлар олдида турли ҳиссий ҳолатини тартибга солишнинг янги усуллари излаш зарурати қўймоқдаки, айнан улар замонавий шахснинг руҳиятини тўлдирадиган ахборот оқими билан курашишга имкон беради, бунга эса ҳиссий ҳолатнинг моҳиятини тушунмасдан туриб эришиш мумкин эмас.

Эмоционал ҳолатнинг моҳиятини очиш орқали ушбу ҳодисанинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, фаолиятга киритилган шахс тузилишидаги ўрни ва ролини аниқлаш имконини беради.

П.К.Анохин [1] қарашларига асосланиб, Э.П.Ильин ҳолатни “организм учун фойдали натижа олишга қаратилган функционал тизимларнинг ташқи ва ички таъсирларга реакцияси” [2] деб таърифлайди. Психик ҳолат аслида ташқи ва ички стимулларнинг танага таъсирини акс эттиради ва тизимнинг ўз яхлитлигини сақлаб қолиши, унинг янги шароитларга мослашиш учун тузилишини ўзгартиришга ёрдам беради.

Замонавий психологияда эмоционал ҳолатларнинг табиатига икки хил қараш мавжуд. Биринчи фикрни олимлар П.К.Анохин, Н.Д.Левитов, Л.В.Куликов [3], А.О.Прохоров [4], Ю.Е.Сосновикова [5], Э.А.Черкевич [6] ва бошқалар қўллаб-қувватлайдилар. Улар эмоционал ҳолатларни психик ҳолат турларидан бири деб ҳисоблаб, бунда шахснинг бутун эмоционал соҳаси эмоционал ҳолатларга қисқаради ва психик ҳолатлар таснифига киритилади.

Хавотирланиш психик ҳолат сифатида – шахснинг нисбатан кам сабабларга кўра кўпинча кучли хавотирга мойиллигини ифодаловчи индивидуал психологик хусусиятдир. Хавотирланиш бир томондан шахс тузилмаси, иккинчи томондан, нерв жараёнларининг кучсизлиги билан боғлиқ темперамент хусусияти, учинчидан бир вақтда униси ҳамда бунисидан иборат хусусият деб қаралади.

Хавотирланиш – инсоннинг фундаментал эмоциялари категориясига киради. Хавотирланиш кишида хавф солаётган стимулга нисбатан жавоб реакцияси сифатида юзага келади деб тасаввур этиш мумкин. Хавфни тушуниш, уни англаш ҳаётий тажриба ва шахслараро муносабат жараёнида шаклланиб боради. Лекин айрим кишилар учун баъзи индефферент кўзгатувчилар аста-секин хавфли таъсирлар характерига эга бўла боради. Шахсдаги хавотирлилик ҳолатлари орқали инсонда турли хиссий кечинмалар намоён бўлиши мумкин ҳамда бу ҳолат шахс камолотига таъсир этиши мумкин. Бу борадаги ғоялар шарқ алломалари томонидан ҳам илгари сурилган бўлиб, шахснинг хис-кечинмалари, хавотирланиш каби туйғуларнинг намоён бўлиш ҳолатлари ҳақидаги фикрларини ўз асарларида баён этганлар.

Шарқ алломалари асарларида шахс шаклланиши масаласи долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шахснинг шаклланиши жараёнида рўй берадиган психик-жисмоний ўзгаришлар муҳим аҳамиятга эгаллиги билан ажралиб туриши борасида қатор фикрлар илгари сурилади.

Шарқнинг қомусий олимларидан Абу Райҳон Беруний инсондаги ахлоқий сифатларнинг таркиб топишида улардаги хавотирланиш ҳолатларини муҳим санайди [7].

Абу Али ибн Сино эса ўзининг кенг доирадаги психоневрологик амалиётида объектив кузатиш методига жуда катта эътибор беради. Шунга кўра турли эмоциялар организмда, юракда, қон томирларида, нафас олиш органларида ҳар хил ўзгаришларни келтириб чиқариши, нерв изтироблари, кечинмалар, кўрқув ва хавотирланиш организмнинг мадорсизланиш ҳолатига олиб келиши мумкинлигини исботлайди. Ибн Сино физиологик ҳодисалар билан руҳий ҳодисалар ўртасидаги боғланиш борлигини аниқлашга муваффақ бўлди. У руҳий касалликлар жисмоний бетоблик натижаси, деб ҳисоблайди. Ибн Сино ўз фаолияти давомида марказий нерв системасининг етакчилик ролига катта аҳамият бериб, асаб бузилиши (кўрқув ва хавотирланиш, асабийлик, изтиробланиш) бутун организмнинг дармонсизланиши ва сусайишига олиб келади, деб кўрсатган эди. Юқоридаги фикрлардан кўринадики, шарқ алломалари томонидан илгари сурилган ғояларда шахс хавотирлиги ҳолатларига ҳам алоҳида аҳамият берилган.

Ҳозирги фан-техника тараққиёти даврида, шароитлар, вазиятлар, объектлар инсонларни чўчитиши ёки хавотирга солиши табиий ҳолдир. Бошқа фундаментал ҳиссиётлардан кўра хавотирланишни илмий ўрганишнинг заруратини шу билан изоҳлаш мумкин. Психологияда хавотирланишни ўрганишга қаратилган тадқиқотлар ушбу ҳиссиётни янада кенгрок тушуниш имконини беради.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар. Шахснинг хавотирланишини коррекциялаш зарурати шундан иборатки, турли ёшдаги, жинсдаги кишиларда кучли хавотирланиш хусусиятлари кузатилади ва бу ўз навбатида инсонни психик жиҳатдан зўриқишига олиб келади. Шахснинг юқори хавотирланишига хос хусусиятларини коррекциялаб бориш орқали турли салбий оқибатларнинг олди олинади. Когнитив терапия (инг. *cognitiv terariya*) - психотерапиядаги замонавий когнитив-хатти-ҳаракат йўналишларидан бири. Когнитив терапия - бу ўз-ўзини текширишни фаоллаштиришнинг қисқа

муддатли, директив, тузилган, симптомларга асосланган стратегияси ва хулқ-атвор даражасидаги ўзгаришларни тасдиқлаш билан унинг когнитив тузилишидаги ўзгаришлар.

Когнитив-хатти-ҳаракат йўналиши инсоннинг қандай вазиятни қабул қилиши ва қандай фикрлашини ўрганади, одамга содир бўлаётган нарсага нисбатан аниқроқ нуқтаи назарни шакллантиришга ёрдам беради ва шунинг учун кўпроқ мос келадиган хатти-ҳаракатлар, когнитив терапия мижозга ўз муаммоларини енгитишга ёрдам беради.

Шахс хавотирланиш хусусиятларини коррекциялаш мақсадида қўллаш мумкин бўлган “Хавотирсиз бир қадам” деб номланган психокоррекцион дастур ишлаб чиқдик. Мазкур дастур 6 та машғулотларни ўз ичига олади: Намуна сифатида 1 кунлик машғулот дастур ва унинг изоҳини келтирамиз. (1-жадвал)

1-жадвал.

“Хавотирсиз бир қадам” психокоррекцион дастурининг 1-кун машғулоти

№	Машқнинг номи мазмуни	Вақти	Жиҳоз ва восита	Машқ мақсади
1.	“Танишув”	10	Бейджиклар, фломастерлар	Иштирокчиларнинг ўзаро ва тренер билан танишуви, тренинг ҳақида тасаввурларини ҳосил қилиш, ўзини тақдимот қила олиш, машғулотларда нималарга эришишиш мумкинлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш
2.	“Ҳиссий ўз-ўзини баҳолаш”	20	Спилбергер-Ханин методикаси	Иштирокчиларнинг ўзларининг ҳиссий ҳолатлари ҳақида маълумотга эга бўлишларига, ўзига ҳосликлари хусусида тушунча ҳосил қилишга ёрдам бериш
3.	“Машғулот мени..... Тугалланмаган гаплар	10	“Машғулот мени.....” деб бошланган ёзувли карточкалар	Иштирокчиларнинг машғулотни кутишлари
4.	Гуруҳ қоидаларини ишлаб чиқиш	20	Қоидалар намуналари ёзилган табличкалар,	Тренингда иштирок этиш қоидалари ва уларга амал қилиш зарурати ҳақида
5.	мени безовта қилади.	10	Талаб қилинмайди	Иштирокчиларда хавотирларининг аҳамияти ўзи ўйлаганчалик аҳамиятига эга эмаслиги ҳақида янги тасаввурни шакллантириш .
6.	“Мен кучли” машқи	10	Конверт ичида турли вазиятлар	Иштирокчиларнинг ҳар қандай вазиятда ўзининг хавотирини оқилона бошқариш ва ижобий “копинг стратегия”ни ҳосил қилиш,
7.	Яқуний қисм	10	Копток	Ҳиссиётлар билан ўртоқлашиш
Жами: 2 соат.				

Биринчи машғулотдан кўзланган асосий мақсад мижозлар билан ўзаро ишонч муҳитини яратишга эришиш. Психотерапия дастуримиз гуруҳий машғулотларга мўлжалланган.

МАШҒУЛОТНИНГ БОРИШИ

1. Бошловчи нутқи (намуна).

Иштирокчилар айлана бўлиб ўтирадилар.

Ассалому алайкум! Сизни кўриб турганимдан хурсандман. Ҳаммангизда: “Биз бу ерда нима учун йиғилдик?” каби савол пайдо бўлиши табиий. Бугун биз биргаликда ушбу саволларга жавоб топамиз. Келинг, аввалига танишиб олайлик. Ҳар бирингизда бейжиклар бор, унга ўзингизнинг исмингизни – Сизни қандай чақиришларини истасангиз шундай - ёзинг. Уни ўзингиз хоҳлаганингизча безатишингиз, ижод қилишингиз мумкин.

Ижод учун Сизга - 3 дақиқа. Энди ҳар биримиз ўзимизни таништирамиз.

Тренер ўзидан бошлагани маъкул.

2. **“Хиссий ўз-ўзини баҳолаш”** Спилбергер-Ханин методикаси (реактив хавотирланиш) саволномаси иштирокчиларга тарқатилади ва жавобларини калит ётдамида иштирокчиларнинг ўзлари билан текшириб олади.

3. **“Машгулот мени.....”**. Тугалланмаган гаплар методикасидан фойдаланиб, иштирокчиларнинг машгулотдан кутишлари аниқлаб олинади.

4. **Гуруҳ қоидалари**

Доскада қуйидаги саволлар илинган:

Менга нима ёқади?

Менда янги дўстлар пайдо бўлиши учун нима қилиши керак?

Бахт ўзи нима ва мен бахтлиманми?

Мен яхши одамманми ёки унчаликмасми?

— Ҳурматли иштирокчилар, бу саволларга жавоб беришингиз шарт эмас. Келинг, фақат ўйлаб кўрайликчи, командамиз аъзолари олдида бу саволларга жавоб бера оламизми? Барча саволларга жавоб беришга тайёр иштирокчилар бир томонга, бу саволларнинг баъзиларига жавоб беришга тайёр иштирокчилар иккинчи томонга ва умуман бу саволларга жавоб беришни истамайдиганлар – учинчи томонга тарқаламиз.

2 ёки 3 та гуруҳ шаклланиши мумкин. Бошловчи гуруҳларда қуйидаги саолларни муҳокама қилишни тавсия этади

– *Бошқа одамларнинг қайси хатти-ҳаракатлари, ёки гап-сўзлари Сизга ўз кечинмаларингиз ҳақида гапиришга халақит беради?*

– *Бошқа одамларнинг қайси ҳаракатлари, қандай хулқи Сизда ўз кечинмаларингиз ҳақида гапириши истагини тўғдиради?*

Кейин жавоблар умумий гуруҳда муҳокама қилинади.

Муҳокама натижасида хулоса қилиш мумкинки, бизга ўз хиссиётларимиз ва муаммоларимиз ҳақида очиқ гапира олишимиз учун маълум қоидаларни ишлаб чиқиш маъкул экан.

Бошловчи томонидан таклиф қилинадиган қоидалар намуналари:

1. Машгулот вақтида мобил телефонлардан фойдаланмаслик.

2. Бир-биримизга исмиимизни айтиб мурожаат қиламиз, чунки ҳаммамизда — исмиимиз кўрсатилган карточкалар бор.

3. Минғирлаш, қулоққа пичирлаш, бараварига гапириш мумкин эмас.

4. Ҳақорат қилиш, хафа қилиш ва кимгадир оғриқ келтириш мумкин эмас.

5. Конфиденциаллик: гуруҳ иштирокчиларининг шахсий маълумотларини гуруҳдан ташқари гапирмаслик.

6. Ўзаро очиқлик ва хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш...

5. **“..... мени безовта қилади.” машқи.** Иштирокчилар жуфт бўлиб оладилар. Ҳар бир иштирокчи ўзини безовта қиладиган 5 тадан вазият ва сабабини шеригига айтади. Иккинчи иштирокчи келтирган вазиятларининг аҳамиятини сусайтирувчи биттадан сабаб келтириши керак.

6. **“Мен қучли” машқи** Гуруҳ аъзоларининг ҳар бирига алоҳида конвертларда уларни хавотирга ташвишга солиши мумкин бўлган вазиятлар ёзилган қоғозлар тақдим этилади. Иштирокчи ҳар бир вазиятни овоз чиқариб ўқийди ва унга оптимистик, позитив муносабат билдириши керак. Машқ 10 дақиқа давом этади.

8. Яқунлаш (Хавотирим йўқолди)

Айлана бўйлаб барча иштирокчилар ўз таассуротлари билан ўртоқлашадилар. Улар машгулотда ўзларидаги салбий ҳислардан холос бўлганликлари ёки бошқаларни айтишлари мумкинлиги маълум қилинади. Бу машқни бошловчи ўз таассуротларини айтиши билан бошлайди, лекин буни охирида қилгани маъкул - чунки иштирокчилар бошловчидан кейин гапирадиган бўлишса, ўзларининг салбий мулоҳазаларини билдирмай қолиши мумкин. Психокоррекция дастурининг қолган 5 кунга мўлжалланган машгулотлари ҳам худди шундай дастурга асосланиб ўтилади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Психотерапиянинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланган когнитив психотерапия асосчиси А.Бек - инсон ҳаётида юзага келадиган муаммолар нотўғри дунёқараш ва муносабатлар туфайли юзага келади деб ҳисоблаган. Ҳар бир инсоннинг ҳаётида

турли хил воқеалар содир бўлади. Кўп нарса инсоннинг ташқи олам хабарларини қандай қабул қилишига боғлиқ бўлади. Олинган маълумотлар маълум бир хусусиятга эга бўлиб, тегишли ҳис-туйғуларни кўзгатади ва натижада одам у ёки бу ҳолатни бошдан кечиради. Демак, шахс хавотирланишига олиб келган муаммо олам, ундаги воқеяликларга боғлиқ эмас, аксинча, одамларнинг оламга салбий қарашлари ва нотўғри муносабати туфайлидир. Айнан шу жараён одамлар бошдан кечирадиган ҳис-туйғуларни ва кейинчалик бажариладиган ҳаракатларни шакллантиради. Бу ҳар бир инсоннинг ҳаётида воқеалар қандай ривожланишига таъсир қилувчи ҳаракатлардир. Шахс хавотирланиши, инсон ўз онгида ташқи ҳолатларни бузишидан юзага келади деб баҳолаш мумкин.

Хулоса. Когнитив психотерапия шахснинг хавотирланишига олиб келувчи кўзгочилар ва унга муносабатларни аниқлашга ва уларнинг хатти-ҳаракати ва ҳаётига қандай таъсир қилишини тушунишга ёрдам беради. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, рухий соғлом, аммо хавотирланиши юқори одамлар билан когнитив психотерапия элементларидан фойдаланиб, хавотирланиш даражаларини меъёрига келтириш мумкин. Барча инсонлар ўзлари ҳал қила олмайдиган шахсий муаммоларга яъни юқори хавотирликка эга бўлиши мумкин, бундай шахслар билан “Хавотирсиз бир қадам” деб номланган психокоррекция дастурдан фойдаланиш юқори самара беради.

Адабиётлар:

1. Анохин, П. К. Эмоции под ред. В.К.Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер // Психология эмоций. — М., 1984. — 486 с.
2. Ильин, Е. П. Эмоции и чувства. — СПб.: Питер, 2007. — 783 с.
3. Куликов Л.В. Общенаучные категории в отечественной психологии. С.-Петербург. ун-та Санкт-Петербург, 2013. 176-стр.
4. Прохоров А.О. Технологии психической саморегуляции. — Харьков: Гуманитарный Центр, 2017, 2021.
5. Сосновикова, Ю. Е. - Возрастной аспект психических состояний Санкт-Петербург // Психические состояния : [хрестоматия] / сост. Л.В. Куликов. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. – С. 99-104.
6. Антилогова Л.Н. Саморегуляция психических состояний личности в подростковый период Черкевич Е.А. Вестник Омского университета. Серия «Психология». 2017. № 3. С. 12-23.

*Fayziyeva Umida Asadovna,
Buxoro davlat universiteti*

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA KASBIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy sifatlarni rivojlantirishning ijtimoiy zaruriyati, bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy dunyoqarashni shakllantirishning uslubiy asoslari, shart-sharoitlari, imkoniyatlari hamda metodlari to‘g‘risida so‘z boradi. Bo‘lajak pedagog uchun inobatga olish zarur bo‘lgan xususiyatlar, tayanch kompetensiyalar ularning kasbiy faoliyatga tayyorlashda bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish mexanizmi masalalar yoritib berilgan.*

***Kalit so‘zlar:** pedagog, kasb, dunyoqarash, ta‘lim, metod, uslub, innovatsion texnologiyalar, bo‘lajak o‘qituvchilar, kompetensiya, kompetentlik, ilm-fan, kasbiy faoliyat.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

***Аннотация.** В статье говорится о социальной необходимости развития профессиональных качеств будущих учителей, методических основах, условиях, возможностях и методах формирования профессионального мировоззрения будущих учителей. Выделены характеристики, основные компетенции, а также механизм формирования знаний, умений и квалификации будущего педагога.*

***Ключевые слова:** педагог, профессия, мировоззрение, образование, метод, стиль, инновационные технологии, будущие учителя, компетенция, компетентность, наука, профессиональная деятельность.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL QUALITIES IN FUTURE TEACHERS

***Abstract.** The article talks about the social necessity of developing professional qualities in future teachers, the methodological bases, conditions, possibilities and methods of forming the professional outlook of future teachers. The characteristics, basic competencies, and the mechanism of formation of knowledge, skills and qualifications for the future pedagogue have been highlighted.*

***Key words:** pedagogue, profession, outlook, education, method, style, innovative technologies, future teachers, competence, science, professional activity.*

Kirish. Zamonaviy ta‘limning asosiy maqsadi jamiyat va davlat uchun har tomonlama rivojlangan, jamiyatga, mehnat faoliyatiga ijtimoiy moslashuvchan, o‘z ustida ishlay oladigan shaxsni tayyorlashdan iborat. Bu haqda mamlaktimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta‘kidlaganlaridek, “jamiyatning eng dolzarb muammolarini yuqori saviyali mutaxassis kadrlar hal etishi, ularning kasbiy bilimdonligi, professional kompetentligi, yuksak mahorati, boy ma‘naviy-axloqiy qiyofasi, madaniy saviyasiga bog‘liq ekanligi isbot talab qilmaydigan harakatdir”. Shuningdek, 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-sonli Prezident farmonida o‘rta muddatli istiqbolda davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilab bergan eng muhim dasturiy hujjat hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma‘naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” deya bildirgan fikrlari davlatimizning turli sohalarida olib borilayotgan islohotlar asosida o‘z tasdig‘ini topmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham “...oliy ta‘lim tizimida tahsil olish uchun teng imkoniyat yaratishga qaratilgan ishlarni yanada kuchaytirish zarur, oliy o‘quv yurtlari nufuzini oshirish, nodavlat ta‘lim maskanlarini ko‘paytirib, yuqori malakali kadrlarni jalb etish va raqobatni kuchaytirish lozim” deb ta‘kidlangan. Yuqoridagilarni e‘tiborga olib, O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim muassasalarida ta‘lim olayotgan bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishga katta e‘tibor qaratilishi lozim.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Kasbiy sifatleri shakllangan pedagog o‘z kasbining yetuk ustasi – ustoz pedagog, ma’lum pedagogik mahoratga ega. Pedagog barcha vaziyatlarda ham o‘z faoliyatini muvaffaqiyatli olib borishi uchun doimiy ravishda o‘z bilim va maxoratini oshirib, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarni, ilg‘or pedagogik tajribalarni, metod va usullarni muntazam o‘rganib, pedagogik kasbiy sifatlarni rivojlantirib boradi. Shunday shaxsiy sifatlarga ega bo‘lgan o‘qituvchining kasbiy faoliyati davomida zarur kompetensiyalari shakllanadi. Mehnat qilish madaniyatigagina emas, balki yuksak umuminsoniy madaniyatlar: odob-axloq, qadriyatlar va obro‘-e’tibor egasi bo‘lishi o‘z-o‘zidan ayon bo‘ladi.

Har qanday tadqiqotni amalga oshirishning metodologik asosi sifatida tanlab olinadigan g‘oyalar, holatlar, nazariya va yondashuvlar asosida o‘rganiladigan hodisa mohiyati talqin qilinadigan nazariy g‘oya aks ettiriladi, ob‘ekt to‘g‘risidagi tasavvurlar modellashtiriladi, uni samarali rivojlantirishning mexanizmlari, vosita va pedagogik shart-sharoitlari aniqlanadi. “Ta’lim va tarbiya, ..., yoshlarimizning chuqur bilimgaega bo‘lishi, ... doimiy ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi”. Har bir millat tarixi va qadriyatlarini anglamoq uchun uning dini, tafakkuri, badiiy-estetik g‘oyasini bilish zarur. Ma’naviyat insonning shunday yetuk fazilatiki, u kishilardao‘zaro muloqotgaehtiyoy tug‘diradi. Har bir shaxs o‘z hayoti va taqdirini boshqalarsiz tasavvur etolmasligi ham ma’naviyatdir.

Ta’lim-tarbiya jarayonida ajdodlarimiz yaratgan bebaho ma’naviy-pedagogik merosdan foydalanish va ularni yoshlar ongiga singdirish bugungi kun pedagogidan katta mahorat talab etadi. Mutaffakkirlarimiz yaratgan ma’naviy meros yosh avlodni har tomonlama tarbiyalashdaeng muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ijtimoiy borliqda yuz bergan o‘zgarishlar bo‘layotgan voqea va hodisalar, tushunchalarni tadqiqot obyektigaaylanishiga sabab bo‘ladi. Ijtimoiy borliqdagi o‘zgarishlar va ularni anglash jarayonlari bir-biriga bog‘liq hodisalar sifatida yangi tushunchalarni tadqiqot obyektigaaylantiradi. Xususan “qadr” “qadrlash”, “qadr-qimmat” “qadrshunoslik”, “qadriyat” tushunchalarining tadqiqotlar obyektiga aylanganini ana shunday ehtiyojlar bilan izohlash mumkin.

Har bir qadriyatning negizida, mohiyati vaahamiyatida tabiat, jamiyat va ruhiy olam hodisalarini bilish, ilmiy umumlashtirish, ijtimoiy va ma’naviy taraqqiyotga ta’sir etish imkoniyatlari yotadi. Yangi qadriyatlarining yuzaga kelishi esa insonning obyektiv olam, ma’naviyat borasidagi bilimlari vorislik asosida davom etayotganining ifodasidir. Qadriyatlar inson ma’naviy kamolotiga ta’sir etuvchi muhim omil hamdir. Har bir millat rivojlanishidagi tarixiy voqealar, unga ijobiy hissa qo‘shgan shaxslarning tajribalari ham milliy qadriyatlar jumlasiga kiradi. Antik davr mutafakkirlari “qadriyat”, “qadr”, “qadrlash”, tushunchalarini ijtimoiy borliq, inson faoliyatining bahosi, baholanishi, boshqalar tomonidan ma’lum bir normalar asosida qadrlanishi tarzida tushunganlar. Qadriyatlar bilan bog‘liq masalalar hayotning eng asosiy mavzulari bo‘lib hisoblanadi. Qadriyatlarini aksiologiya fani o‘rganadi. U keng tarqalgan falsafiy fanlardan biridir. Hozirgi davrda qadriyatlarini o‘rganishgaoid falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, siyosatshunoslik, psixologiya, antropologiya, pedagogika fanlarida turli izlanishlar olib borilmoqda. Bu ijobiy hol, albatta. Lekin, shu bilan birga, qadriyatlarini klassifikatsiyalash masalasi chalkashib, hatto, ularni hech qanday asossiz boshqa ijtimoiy voqea va hodisalar bilan bir xillashtirib yuborish ham yuzaga kelmoqda.

Aristotel donishmandlikni, bilimga intilishni “o‘z tabiatiga ko‘raeng ko‘proq qadrlil” narsalar qatoriga kiritadi. U qadrlil narsalar, qadriyatlar rang-barangligini, bir individga muvofiq kelgan qadriyatlar boshqa individga to‘g‘ri kelmasligini, ijtimoiy voqea va hodisalarini har kim qiziqishi va maqsadlariga muvofiq baholashini, qadrlashini qayd etadi. Ammo, ezgu amallar hammaga birdek qadrlil ekanini uqtiradi. Eng muhimi, Aristotel falsafada qaror topgan va barchaaksiologik ta’limotlar asosini belgilab bergan konsepsiyani ilgari surgan. Mazkur konsepsiya uning quyidagi g‘oyasidao‘z ifodasini topgan: “Qancha imkoni bo‘lsa, shuncha yuqoriga ko‘tarilish lozim va barcha narsani, o‘zingdagi eng oliy narsa – hayot uchun qilish darkor; agar u o‘z ko‘lamiga ko‘raoz miqdorda bo‘lsa-da, o‘zining quvvati va qadriga ko‘ra, u hamma narsadan yuqoridir”. Demak, barcha xatti-harakatlar, amallar hayotga xizmat qilishi, uni e‘zozlashi, ulug‘lashiga muvofiq qadrlilidir.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Shu ma’noda milliy urf - odat va an’analarini yoshlar ongiga singdirish har qanday millat uchun o‘z taraqqiyotning maqsad va vazifasi bo‘lib qolgan. Mustaqillik yillarida milliy urf - odat va an’analarini tiklash, zamon ehtiyojlari asosida boyitish va yangilarini shakllantirish borasida katta ishlar amalga oshirildi. Shuning bilan birga ularni yoshlar ongiga singdirish borasida ham sezilarli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, to‘y va boshqa marosimlarni o‘tkazish an’analarini tiklandi, ota-onalar bilan farzand o‘rtalaridaavlod-ajdodlarimizdan meros bo‘lib kelgan munosabatlarni: ota-onaning oiladagi roli, farzandning ular oldidagi burchlarini anglash kabi an’analgae’tibor oshdi. Aynan shuning uchun ham ayrim tadqiqotchilar umuminsoniy va milliy qadriyatlar o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlikni sivilizatsion yondashuv orqali ochib

berishga harakat qiladilar. Chunki, sivilizatsiya bugun mintaqalar vaelatlarni, xalqlarni birlashtiruvchi, yaqinlashtiruvchi ular o'rtasidagi integratsiyani kengaytiruvchi omil sifatida ko'rsatilmoqda. Shu nuqtayi nazardan ular umuminsoniy qadriyatlar tizimining shakllanishini kosmogen sivilizatsiya, texnogen sivilizatsiya, antropogen sivilizatsiyalarga guruhlab o'rganishga intiladilar. Bu esa, shaxs ma'naviyatiga ham ushbu sivilizatsiyagaxos belgilarni shakllantirish nuqtai nazaridan yondashishiga undaydi. Ma'lumki, qadriyatlar ijtimoiy xususiyatlargaega bo'lib, kishilarning hayotiy, kasbiy faoliyati jarayonida kishilarning turli sohalardagi, avvalo, ishlab chiqarish, mehnat sohasidagi faoliyati uchun foyda keltiradigan narsa va hodisalar majmui bevosita bog'liq ravishda paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Qadriyat tushunchasiga bir qator ta'riflar keltirilgan. Har bir xalqning milliy qadriyatlarini uning tarixi, ma'naviyati, madaniyati, o'zigaxos urf-odatlarini, an'analarisiz tasavvur qilish qiyin. “Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan millat, elat va ijtimoiy guruhlarning manfaatlarini va maqsadlariga xizmat qiladigan va ular tomonidan baholanib, qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne'matlari, hodisalarini majmuini tushunmog'imiz lozim”

Qadriyat - voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha. “Qadriyat inson va jamiyat ma'naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrlarini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha”

“Qadriyatlar – jamiyatda kishilar o'rtasida obro'ga, e'tiborga, hurmatga, nufuzgaega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma'naviy boyliklar majmuasi”.

Q.Nazarov ilmiy ishlarida, qadriyatlarini o'rgatishning o'ta dolzarbligini ta'kidlagan. Uning fikricha, qadriyatshunoslik asosan qadriyatlar, ularni namoyon bo'lish shakllari, qadrlash hissi, qadrlash tuyg'usi, reallikka qadriyatli munosabat vaaksiologik yondashuv, ijtimoiy taraqqiyot jarayonida qadriyatlar sohasidagi o'zgarishlar, qadrlash va qadrsizlanish muammolari, tarixni aksiologik tushunish, qadriyat tizimlarining amal qilish xususiyatlari to'g'risidagi masalalarni o'rganadi.

Qadriyatlar ijtimoiy xususiyatgaega bo'lib, kishilarning barcha faoliyatlari jarayonida paydo bo'ladi. Qadriyatlar insonning turli sohadagi faoliyati uchun zarur bo'lgan va foydali narsalar, hodisalar va ma'naviy jarayonlar majmui bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi. Qadriyatlar falsafasining tarixi uzoq bo'lsada, bu to'g'ridagi fan aksiologiyao'tgan asrning o'rtalarida shakllandi. Bu atama ilmiy bilimlar sohasigao'tgan asrning ikkinchi yarmida nemis aksiologi E.Gartman va fransuz olimi P.Lapi tomonidan kiritilgan. Aksiologiyani qadriyatlar to'g'risidagi fan yoki to'g'ridan-to'g'ri qadriyatshunoslik, deb atash mumkin. Har bir fangao'z nomini bergan asosiy tushunchalar bo'lgani kabi qadriyat tushunchasi ham qadrsunoslik atamasi uchun shunday asos rolini bajaradi. G'arbda bu atama grekcha “axio” (qadriyat) va “logos” (fan, ta'limot) tushunchalarigaasoslanadi.

Har qanday fanni ilmiy bilimlarning maxsus sohasi sifatida qarash ana shu fangaxos mavzular, funksiyalar, tushunchalar, qonunlar, kategoriyalar borligini ham e'tirof etishni zaruriyatgaaylantiradi. Aksiologiyani ijtimoiy-falsafiy bilimlarning maxsus sohasi sifatida qarash ham bundan istisnoemas. Unda ham bu sohadagi fanlarga xos bo'lgan hammaxususiyatlarni kuzatish mumkin. Qadriyatshunoslik aksiologik ong, qadrlash tuyg'usi, aksiologik bilish, qadriyatli yondashuv va boshqalar asosida to'plangan qadriyatlar to'g'risidagi bilimlar sistemasidir. Qadr-qimmat shaxsni hurmatlash, uning huquqlarini e'tirof etishni ham qamrab oladi. Qadr-qimmat shaxsning ijtimoiy va ma'naviy erkinligini muhim tomoni sifatida yuzaga keladi. Qadriyatlar ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kishilarning amaliy faoliyati jarayonida paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Agar qadriyat deganda “jamiyat, inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsa, hodisa va voqealar nazarda tutilishi”gae'tibor berilsa, hozirgacha mustahkam pozitsiyani egallagan mazkur yondashuv nisbiy ekanligi, madaniyatni to'liq qamrab ololmasligi ayon bo'ladi. Ya'ni, shunday narsa, hodisa va voqealar borki, bir inson (ijtimoiy guruh, xalq) uchun ahamiyatli bo'lgani bilan boshqa inson (ijtimoiy guruh, xalq) uchun nafaqat ahamiyatsiz, balki halokatli bo'ladi. Bunga insoniyat tarixi va bugunidan ko'plab misol keltirish mumkin. Demak, qadriyatli yondashuvning bir tomonlamaligi tufayli, madaniyat deb atash uchun yaratilgan moddiy va nomoddiy boyliklarni boshqachao'lchamda saralashgaehtiyoy mavjud.

Ilk ijtimoiy va falsafiy tadqiqotlarning o'ziyoq jamiyat va tabiatning o'zaro bog'lanishi muammolari - bu avvalo jamiyatning, uning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishining, shakllangan qadriyatlar tizimi hamdaatrof- muhit va insonning undagi o'rni haqidagi tasavvurlarning muammolari ekanligini tasdiqlanadi. Qadriyatlar har bir millatning o'tmishi, buguni va kelajagini oynadek ko'rsatib turuvchi eng muhim omillardan biri. Olimlar qadriyatlarini milliy,

diniy, mahalliy, mintaqaviy va umuminsoniy kabi bir qator turlarga shartli bo‘ladilar. Milliy qadriyatlar mahalliy va diniy qadriyatlarga, umuminsoniy qadriyatlarga esa ko‘plab milliy qadriyatlarga tayanib shakllanadi va asrlar osha takomillashib boraveradi.

Jahon ilm-fan taraqqiyoti rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan qutlug‘ona diyorumizdan ilm-fanning barcha sohalari, jumladan, islomiy ilmlarda ham jahonga dong taratgan buyuk allomalar yetishib chiqqan. Sharq-u G‘arbni o‘zaro bog‘lagan, buyuk sivilizatsiyalar tutashgan yurtimiz hududida ilm-fan, madaniyat azaldan rivojlangan. Aksiologik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy sifatlarini takomillashtirishning, nazariy asoslarini, ijtimoiy-pedagogik zaruratini yoritib berish uchun aksiologik yondashuvning mazmunini ochib berish kerak. Bir qator tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarda aksiologiya fani, aksiologik yondashuv bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan. Aksiologiya fani qadriyatshunoslik deb tarjima qilinadi. Inson nimaniki qadriga yetsa, o‘sha uning uchun qadriyatga aylanadi. Bir narsaning qadriga yetish uchun uning mohiyatini anglab yetish lozim. Inson avvalo o‘zligini anglashga urinadi. Odam bolasi o‘zligini anglab yeta borgan sari shaxsga aylanib boradi. Demak, inson ma‘naviyatiga oid tushunchalar markazida Shaxs turadi. Shaxs -o‘zligini anglab yetgan, o‘z qadrini bilgan insondir.

Qadr va qadriyat to‘g‘risidagi fan aksiologiyadir.

Aksiologiya - qadriyatlar haqidagi ta‘limot.

Agar qadriyat deganda “jamiyat, inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan barcha narsa, hodisa va voqealar» nazarda tutilishigae‘tibor berilsa, hozirgacha mustahkam pozitsiyani egallagan mazkur yondashuv nisbiy ekanligi, madaniyatni to‘liq qamrab ololmasligi ayon bo‘ladi. Qadriyatshunoslik asosan qadriyatlar, ularning namoyon bo‘lish shakllari, qadrlash hissi, qadrlash tuyg‘usi, reallikka qadriyatli munosabat va aksiologik yondashuv, ijtimoiy taraqqiyot jarayonida qadriyatlar sohasidagi o‘zgarishlar, qadrlash va qadrsizlanish muammolari, tarixni aksiologik tushunish, qadriyat tizimlarining amal qilish xususiyatlari to‘g‘risidagi masalalarni o‘rganadi.

Aksiologik yondashuv keng o‘rganilgan. Masalan, V.A.Slasyonin pedagogik jarayonni va uning subyektlari bilan o‘zaro ta‘sirini, aksiologik yondashuvlardan foydalanishning ijobiy jihatlarni o‘rgangan. Voqelikni o‘rganishda ilmiy bilishning boshqa usullari bilan birga aksiologik yondashuv ham katta ahamiyat kasb etadi. Ilmiy bilishda olam, undagi narsa, voqea, hodisa va boshqalar qadriyatning inson ongida aks etishi, qadriyatni anglashning reallikka mos kelish qonunlari, daraja va imkoniyatlari, uning me‘yor va mezonlarini aniqlash nihoyatda muhim. Bunga umumiy bilish nazariyasi (gnoseologiya) bilan bir qatorda ijtimoiy va tabiiy fanlarning ma‘lumotlariga, ayniqsa, aqliy faoliyatning dalillariga, mantiq, tilshunoslik kabi fanlarning yutuqlariga tayaniladi.

“Kompetensiya – bu ta‘lim orqali olingan bilimlarga, tajribaga, qadriyatlarga, niyatlarga asoslangan umumiy qobiliyatdir. Ko‘nikma – bu muayyan vaziyatda harakat, kompetensiya – xatti-harakatlar, ko‘nikmalarning kuzatuvlaridan o‘rganilishi mumkin bo‘lgan xarakteristik xususiyatdir. Shunday qilib, ko‘nikmalar amalda kompetensiya sifatida namoyon bo‘ladi. Kompetensiya mahorat, harakatni kuchaytiradi. Kompetensiya ongli faoliyat natijasida shakllanadi. Davlat ta‘lim standartida kasbiy va umumiy kompetensiyalar ya‘ni, bitiruvchilar egallashi lozim bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar belgilab qo‘yilgan. Ularga asosiy kasbiy ta‘lim dasturlarini ishlab chiqishda integrativ yondashuv orqali erishish mumkin. Dasturning variativ qismi ta‘lim muassasasining, mintaqaning o‘ziga xosligini, hududdagi ish beruvchilarning aniq kasbiy kompetensiyalarni egallagan mutaxassislariga bo‘lgan ehtiyojini aks ettirish imkonini beradi. Ta‘lim tizimini texnologiyalashtirish g‘oyasi o‘tgan asrning boshlarida G‘arbiy Yevropava AQShda ta‘lim tizimini isloh qilish, ta‘lim samaradorligini oshirish, shaxsning ijtimoiylashuvini ta‘minlash uchun muayyan shart-sharoitni yaratish borasidagi ijtimoiy harakat yuzaga kelgan davrda ilk bora o‘rtaga tashlandi. Mazkur hujjat asosida ta‘lim sohasiga doir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Ta‘lim tizimini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan mazkur hujjatlarning barchasida sohaga innovatsiyalarni kiritish, xorijiy tajribalarni Pedagogika fanida psixologik-pedagogik kompetentlik tushunchasi pedagogning ta‘lim-tarbiya jarayonida eng yuqori darajada natijaga erishishi, yuqori kasbiy salohiyat, shuningdek, muloqotchanlik va ijobiy fazilatlariga ega bo‘lish degan xulosaga kelinadi. Ta‘lim va tarbiya jarayoni o‘zida kelayotgan yosh avlodni jamiyat talablarini o‘zida aks ettiruvchi ijtimoiy buyurtma asosida hayotga tayyorlashdan iborat. Ta‘lim va tarbiya jarayonida yoshlar ajdodlar tomonidan to‘plangan bilim, odob, urf-odat, madaniyat va mehnat ko‘nikmalarini o‘zlashtirishi, hayotiy tajriba asosida jamiyatda o‘zining munosib o‘rnini egallashi, salohiyati va dunyoqarashining shakllanishida pedagog shaxsi, uning kasbiy mahorati muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, yoshlarda

davr talabidan kelib chiquvchi yangi masala va muammolarni yechish uchun zarur bo‘ladigan sifatlarni shakllantirish pedagogik faoliyat sohasining ustuvor vazifasi hisoblanadi. Buning uchun avvalo pedagogning o‘zida yangicha bilim berish, o‘zgarib boruvchi mehnat va hayot sharoitlariga muvofiq ijodiy faoliyat bilan shug‘ullana olish ko‘nikmalari tarkib topgan bo‘lishi lozim. Bo‘lajak o‘qituvchilardan talab qilinadigan kompetentlik quyidagi turlarga ajratiladi: – bo‘lajak o‘qituvchi tomonidan o‘z bilimini muntazam ravishda boyitib borish, egallagan malakalarini takomillashtirishga tayyor bo‘lish, zamon yangiliklaridan boxabar bo‘lish; – ta‘lim jarayonida axborot kommunikatsiya, informatsion texnologiyalari va o‘qitish vositalarining barcha turini qo‘llay olish ko‘nikma va malakasiga ega bo‘lish; – anglangan va mustaqil faoliyat (mustakil fikr, maqsad qo‘yish, o‘quv adabiyoti va qo‘shimcha manbalardan to‘g‘ri foydalana olish); – tashabbuskorlikda o‘z harakatlari uchun javobgarlikni his qila olish; – tanqidiy fikr yurita olish va dars jarayonida yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni ijobiy hal eta olish; – hamkorlik, o‘zaro bir-birini tushunish, empatiya bildirish, o‘zaro hurmat va ishonchga asoslangan pedagogik muloqotni o‘rnata olish; – chuqur kasbiy bilimdonlikka ega bo‘lish. Bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy bilimdonligi va qobiliyati mezonlariga quyidagilar kiradi: Ijtimoiy bilimdonlik – dars mobaynida auditoriya bilan samarali o‘zaro muomala shaklini tashkil eta olish, yoshlar bilan til topish va sog‘lom ma‘naviy muhitni hosil qila olish qobiliyati. Uslubiy bilimdonlik – barcha bilimlarini, ko‘rgan kechirganlarni yoshlarga tushunarli, ravon tilda yetkaza olishi, ta‘lim texnologiyasi va metodlaridan samarali foydalanishi. Ixtisoslik bilimdonligi – o‘z fani va predmeti sohasi bo‘yicha chuqur va har tomonlama mukammal bilimlarga ega bo‘la olishi, o‘z ustida ishlash qobiliyati. Psixologiyada ta‘kidlanganidek, har bir shaxs takrorlanmasdir. U pedagogik jarayonning o‘z maqsadi, ishtiyoqi va shaxsiy xulqqa ega bo‘lgan ishtirokchisi hamdir.

Xulosa. Odatda bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy faoliyatga moslashtirishda ularning obyektiv imkoniyatlaridan kelib chiqib yondashish, tanlangan kasb va faoliyat talablariga shaxs imkoniyatlarining identifikatsiyalashuvi maqsadga muvofiq sanaladi. Masalan, o‘qituvchilik kasbini tanlashda nafaqat bu kasbni sevish, bolalar bilan muloqotga kirishish istagi, balki, kasbiy faoliyatning shaxsga nisbatan qo‘yadigan jismoniy, psixologik va ijtimoiy talablar uning imkoniyatlari doirasida bo‘lishi kasbiy bilim, malaka va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishga yordam beradi. Shu bois, bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy moslashtirishda masalaning mazkur jihatlarni nazariy asoslash va bo‘lajak mutaxassislarining kasbiy imkoniyatlarini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevral “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-sonli Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabr “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.
3. Abduqodirov A.A. Bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligi // «Pedagogning shaxsiy va kasbiy axborot maydonini loyihalashda axborot kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentsiyalar» mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materialari. – T.: TDPU, 2015.
4. Gulyamov K.M. Bo‘lajak amaliy san‘at o‘qituvchisi kasbiy kompetensiyasining tarkibiy mazmuni. Kasbiy ta‘lim. 2020 y. №1 – son.
5. Muslimov N.A. Bo‘lajak kasb ta‘limi o‘qituvchilarini kasbiy rivojlantirish. Monografiya. – T.: Fan, 2004. - 126 b.
6. Raximov Z. Ta‘lim islohotlarini amalga oshirishda pedagogda mujassam bo‘lishi zarur bo‘lgan kasbiy sifatlari. Zamonaviy ta‘lim / Sovremennoye obrazovaniye. 2022, 5 (114). 25-32-b.
7. Деркач А., Михайлов Г. Методология Акмеологии // Прикладная психология и психоанализ. - №3. -1997.- С. 4.

*Rasulova Zilola Durdimurotovna,
Buxoro davlat universiteti doktranti*

TALABALARDA KREATIV KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK, PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada talabalarda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyati keltirilgan. Kreativ ta'lim jarayonini qurish, shu o'rinda kreativ kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan innovatsion o'qitish jarayonining muayyan mazmuni, vositalari, pedagogik, psixologik shart-sharoitlari, xususiyatlari va usullarini aniqlash zaruriyati kabi masalalar yoritilgan.

Kallit so'zlar: kreativlik tushunchasi, kreativ kompetentlik, ijofiy faoliyat, kognitiv qiziqish, tasavvur, fantaziya, tanqidiy va ijodiy yondashish, ko'nikma, qobiliyat, moslashuvchanlik, shaxsiy fazilatlar, kreativ tafakkur.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье представлена общая сущность процесса развития творческих качеств у студентов. Освещены такие вопросы, как построение творческого образовательного процесса, необходимость определения конкретного содержания, инструментария, педагогических, психологических условий, характеристик и методов инновационного образовательного процесса, направленного на развитие творческой компетентности.

Ключевые слова: понятие креативности, творческая компетентность, творческая деятельность, познавательный интерес, воображение, фантазия, критично-творческий подход, умение, способности, адаптивность, личностные качества, творческое мышление.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL OPPORTUNITIES OF DEVELOPING CREATIVE COMPETENCE OF STUDENTS

Abstract. The article presents the general essence of the process of developing creative qualities in students. Issues such as the construction of a creative educational process, the need to determine the specific content, tools, pedagogical, psychological conditions, characteristics and methods of the innovative educational process aimed at the development of creative competence are highlighted.

Key words: the concept of creativity, creative competence, creative activity, cognitive interest, imagination, fantasy, critical and creative approach, skill, ability, adaptability, personal qualities, creative thinking.

Kirish. Bugungi kunda talabalarning hayotiy o'z-o'zini anglash istiqbollari oliy o'quv yurtlari oldiga ijodiy kasbiy faoliyatga tayyor, murakkab muammolarni hal qilishga, balki muammolarni aniqlashga qodir bo'lgan bo'lajak mutaxassislarini yetishtirishning dolzarb vazifasini qo'ymoqda. Hozirgi iqtisodiy tendensiyalar jamiyat taraqqiyoti yuqori sifat uchun oliy ta'limning ijtimoiy tartibini belgilab berdi. Bitiruvchilarni kasbiy tayyorlash ko'rsatkichlaridan biri ijodiy faollik bo'lib, bu ulardan kreativ bilimlarni talab qiladi. Shunday ekan kreativlik ta'lim jarayonini tashkillashtirishni o'zida mujassamlashtirib, kreativ ta'lim jarayonini qurish, ta'lim texnologiyalaridan ijodiy salohiyatni rivojlantirish, turli uslublar, bilim va ko'nikmalar muvozanatini rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Avvalo shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to'laonli anglash uchun dastlab "kreativlik" tushunchasining mohiyatini tushunib olish talab etiladi.

"Kreativlik" tushunchasini quyidagicha ta'riflash mumkin: Kreativlik (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati.

Kreativlikning mohiyati - intellekt insonning aqliy salohiyati bo'lsa, kreativlik ana shu aqliy salohiyatni maqsadga yo'naltirilgan tarzda erkin ishlata olish qobiliyati hisoblanadi. Kreativlik atamasi Angliya-Amerika

psixologiyasida 60-yillarda paydo bo‘ldi. U individning yangi tushuncha yaratishi va yangi ko‘nikmalar hosil qilish qobiliyati, xislatini bildiradi [1].

Kreativ kompetentlik – pedagogik faoliyatga nisbatan tanqidiy va ijodiy yondoshish, o‘zining ijodkorlik malakalariga egaligini namoyish eta olish.

Bo‘lajak mutaxassislarning ijodiy shaxsini shakllantirishning asosiy sharti sifatida ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish asosiy vazifadir. Ammo talabalar ning ijodiy salohiyati bevosita o‘qituvchining ijodiy maydonining kuchiga bog‘liq.

Kreativ kompetentlikni rivojlantirish haqida gapirilganda, ijodda tasavvur qilish, fantaziya va orzu muhim ahamiyatga ega ekanligi hamda uning asosiy qismlaridan biri hisoblanishini unutmaslik kerak. Ijod tasavvur qilish faoliyati bilan uzviy bog‘liq. Tasavvursiz odam deyarli ijodiy faoliyat bilan shug‘ullana olmaydi, u faqat borliqning zaif nusxasini yarata olishi mumkin. Tasavvur qilish bu o‘zi ega bo‘lgan tajriba asosida yangi obrazlarni yaratishdan iborat murakkab ruhiy jarayondir. (Sharipov)

Adabiyotlar tahlili. J.Gilford kreativlikni tavsiflaydigan qator individual qobiliyatlarni ko‘rsatadi: fikrni maqsadga muvofiq yo‘llay olish, o‘ziga xoslik (originallik), qiziquvchanlik, farazlar yaratish qobiliyati, xayol qila olish (fantaziya) [4].

B.G.Ananyev, D.B.Bogoyavlenskiy, P.Ya.Galperin, L.S.Vygotskiy, Ya.A.Ponomarev, S.L. Rubinshteyn, Yu.A.Samarin, V.I.Slobodchikov kabi psixolog olimlarning asarlarida ijodkorlik ijodiy faoliyat bilan belgilanadi.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarda ko‘pincha ushbu muammo haqida gapiriladi. Talabalarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish muhim, ya‘ni qobiliyatlar bunga bog‘liqligini unutmaslik darkor, bu shaxsning eng muhim ruhiy xususiyatlaridan biridir deb qaraladi [2, 11].

Torrensning fikricha, ijodkorning tafakkuri va faolligini turlicha mezonlar bilan baholash mumkin: ravonlik (ko‘p sonli g‘oyalarni yaratish), moslashuvchanlik (turli usullar yoki strategiyalardan foydalanish vazifa yoki muammoni hal qilish uchun), o‘ziga xoslik (nostandart yechimlar, g‘oyalar ishlab chiqish), yopilishga qarshilik (stereotiplarni rad etish, yangilikka ochiqlik) [9].

Klarin kreativ fikrlashning quyidagi xususiyatlarini belgilaydi: yangicha g‘oyalarni yaratish qobiliyati va muayyan maqsadga erishish uchun ularning kombinatsiyasi; yakuniy mahsulotning o‘ziga xosligi, natijada ichki va tashqi ijodiy faoliyat.

Dmitrieva kreativ fikrlashning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashning turli yondashuvlarini umumlashtirib, ozodlik, tanqidiylik, chuqurlik, kenglik, mustaqillik, ochiqlik, empatiya va kutish kabi fazilatlarini ajratadi.

Ivanov psixologik-pedagogik shartlarni taqdim etadi: u talabalarning kreativ tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishni ikki guruhga ajratadi.

1) Ta‘sir qiluvchi shaxsiy xususiyatlar to‘plamini tashkil etuvchi sub‘yektiv sharoitlar bo‘lajak o‘qituvchilarning kreativligini shakllantirish (talabalarning shaxsiy fazilatlarini, ularning kreativ motivatsiyasi, kreativ faoliyat, kreativlikga yo‘naltirilganlik, shaxsning kasbiy yo‘nalishi va boshqalar.

2) Maqsadli pedagogik harakatni amalga oshirishga imkon beruvchi, unga muvofiq ravishda boshqaradigan ob‘yektiv shart-sharoitlar belgilangan maqsadlar.

Nikandrov, Babanskiy, Zagvyazinskiy, Lvova, Shadrikov, Fridman ijodiy faoliyatga jiddiy e‘tibor beradi. Ularning so‘zlariga ko‘ra, jamiyat hayotining har qanday sohasida, har qanday pozitsiyada havaskor, erkin, ijodiy faoliyat insonning chuqur ehtiyojlarini qondirishini alohida ta‘kidlash juda muhimdir [10]. Shaxsiyat ijodiy bo‘lishi uchun umuman inson tabiatini, uning xarakterini o‘zgartirish kerak.

Rubinshteyn shaxsiyatni o‘rganishga uning ijodiy faoliyatini o‘rganish orqali yondashadi. U bu dunyoni yaratgandan ko‘ra ko‘proq tushunmaydigan odamning faol faoliyatiga katta ahamiyat beradi. Shaxsning shakllanishi va o‘z-o‘zini anglashning rivojlanishi Rubinshteyn tomonidan bir martalik emas, balki ontologik jarayon deb hisoblaydi, chunki inson uzoq vaqt davomida uning fazilatlarini, xususiyatlarini, motivlarini, ehtiyojlarini o‘rganadi. O‘zini bilish, inson o‘zini faoliyatda yaxshiroq anglay boshlaydi [8].

Postayuk fikriga ko‘ra, ijodiy qobiliyatlarga quyidagilar kiradi:

1) Muammoni tizimlilikini belgilaydigan eng muhim sifat sifatida ko‘rish qobiliyati amaliy-kognitiv jarayon.

2) Fikrlashning o‘ziga xosligi, ob‘yektga noan‘anaviy tarzda qarash qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

3) Dialektik fikrlash ijodiy uslubning eng muhim integral xususiyati.

- 4) Yangi psixologik shakllanishlarni yaratish qobiliyati sifatida birlashma qulayligi.
- 5) G‘oyalarni birlashtirish qulayligi yoki g‘oyalarni yaratish qobiliyati.
- 6) Qat’iy nazorat ostida bo‘lgan harakatlarni baholash qobiliyati va fikrlashning tanqidiyligi, kiruvchi ma’lumotlarga munosabat.
- 7) Bilimlarni keng tarqatish qobiliyati [7].

Psixologik jihatdan, ijodkorlik muammosi ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Muni, Torrens, Kretchfeld, Starkwezer, Patrik, Barron va boshqalar, ijodkorlik qobiliyatini boshqacha ta’riflagan. Ular bu ta’riflardagi barcha farqlar bilan umumiy narsaga ega: ijodkorlik qobiliyati yangi, o‘ziga xos narsalarni yaratish qobiliyati sifatida aniqlanadi. Ushbu olimlarning fikrlariga ko‘ra bo‘lajak mutaxassislarining ijodiy faoliyatida ijodiy intilishi, ijodiy qobiliyati, kreativ maqsadi, yo‘nalishi va o‘zini boshqara olishida ko‘rinadi va uni o‘zining faolligi, o‘zini-o‘zi boshqara olishi bilan yetuk rivojlanayotgan, o‘sayotgan shaxsga aylanayotganini bildiradi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kreativ kompetentligini rivojlantirish ko‘p jihatdan ularning sifatiga bog‘liq deydi Cherkasov. Kasbiy tayyorgarlik, shu jumladan vazifalarni bajarishda kreativ fikrlashni shakllantirishga jalb qilish bilan ularning kompetentligini oshirish bu oliy ta’lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarda kreativ bilimlarining rivojlanishiga yordam beradi. Fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, bo‘lajak mutaxassislarda ijodiy faollikni rivojlantirish uchun kuchli kognitiv qidiruv samarali bo‘ladi [5, 6].

Muhokama va natijalar

Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, kognitiv mustaqillik talabalarning mustaqil harakat qilish istagi va ko‘nikmalari bilan tavsiflanadi, bu ega bo‘lgan o‘z faoliyatini bunday tashkil etish zarurligini oldindan belgilab beradi. Chunki tashqi harakat rejasi ichki, semantik tekislikka o‘tadi va aqliy rivojlanish jarayonlar (intellektual, mnemonik, hissiy-irodaviy) eksteriorizatsiyaga (ichki tekislikdan harakatlanish) uchraydi. Shuning uchun kognitiv mustaqillik faoliyat sifatida qaralishi kerak, bunda shaxsning faoliyat mazmuniga, tabiatiga munosabati va vazifaga erishish istagi, va ijodkorlikni belgilovchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Talabalarda intellektual muammolar bo‘lib, kognitiv qiziqishni rag‘batlantirish va ichki psixologik sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiq. Demak, kreativlikni rivojlantirishning yana bir omili talabalarning faoliyatidagi ijodkorligidir.

Masalan, talabalarning o‘qituvchilar bilan hamkorligi, ularning o‘zaro bir-biriga ta’siri jarayoni deb tushunish mumkin. Bunday holdagi faoliyati subyektlarning ijodiy salohiyati va ta’lim jarayoni to‘laqonli amalga oshiriladi va sifat jihatidan yangilikka erishadi. Talabalarning ijodiy faolligini rivojlantirish professionallikni saqlashga hissa qo‘shadi, bilim, bilimlar tizimi sifatida tushuniladi va kasbiy faoliyat turlaridan birini shaxsiy bajarish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar faoliyati zamonaviylikka moslashtiriladi.

Talabalaridagi kreativ kompetentlik ko‘p qirrali bo‘lib, boshqalarni jalb qiladigan, o‘zini barkamol inson deb his qiladigan bo‘lmog‘i kerak. Ijodiy faoliyatni o‘rgatish jarayoni shunday bo‘lishi kerakki, har bir talaba qobiliyatini namoyon qilishi va uning majmualarini rivojlantirishi, o‘zini-o‘zi bilishga o‘rganish, ma’lum darajada tafakkuri, fantaziyasi hamda tasavvur qilishni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lmog‘i lozim.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda pedagog alohida o‘rin tutadi. Bu jarayonda pedagogning roli auditoriyada kreativlik muhitini yaratishdan iborat. Vaholanki, pedagog guruhda talabalar o‘zini erkin seza oladigan va o‘z fikri, g‘oyalari bilan bo‘lisha oladigan muhit yaratishi lozim. Talabalar inson ongida yuz berayotgan jarayonlarni yanada faollashtirish uchun o‘rgatilgan qonun qoidalar, standartlardan chetga chiqib, turli savollar berishda erkin harakat qilishlari kerak. Pedagog talabalaridagi kreativlikni noodatiy g‘oyalarni o‘rtaga tashlash va ularni verbal va noverbal tarzda rag‘batlantirish orqali qo‘llab-quvvatlanadi.

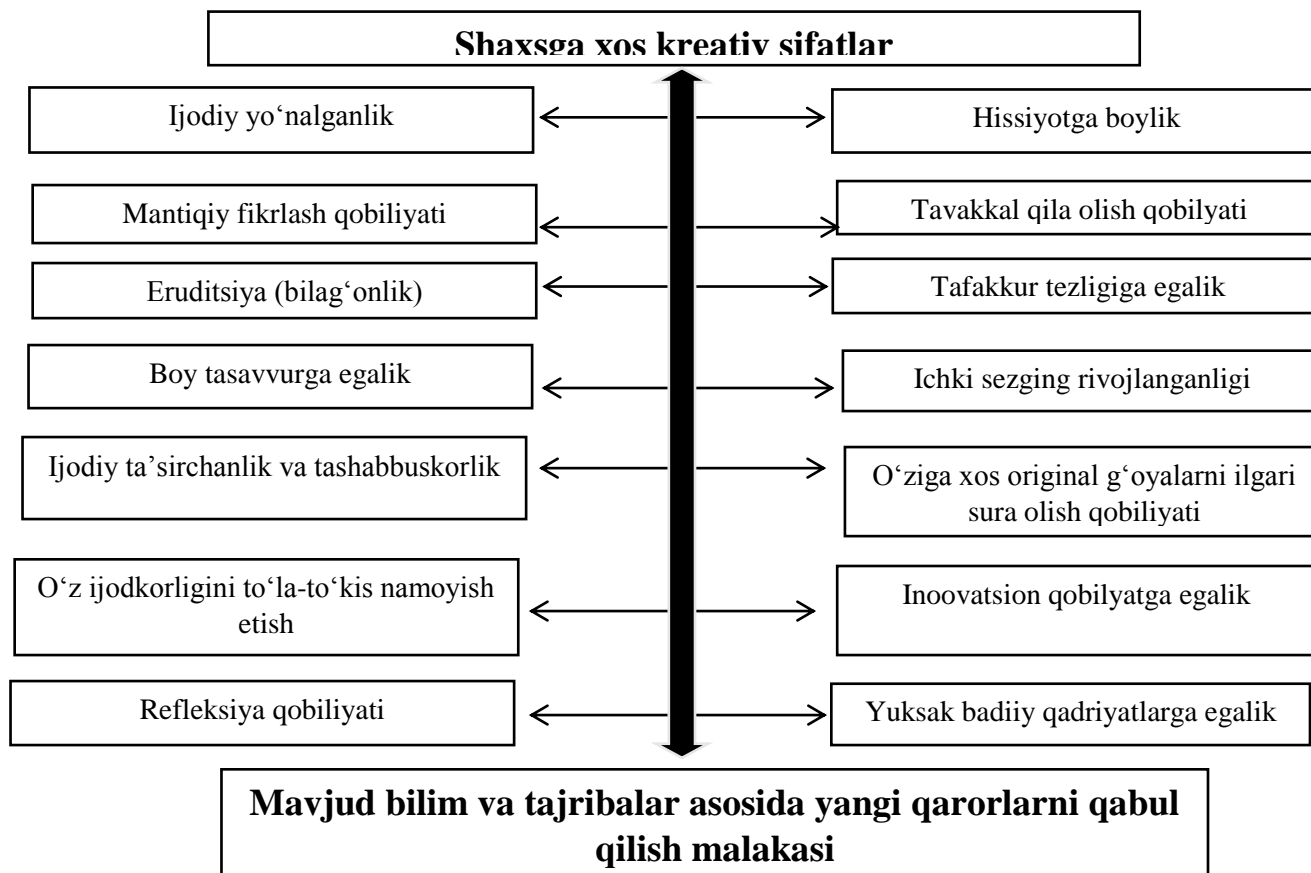
Patti Drapeau fikriga ko‘ra kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi. Har tomonlama fikrlash talabalardan o‘quv topshirig‘i, masalasi va vazifalarini bajarishda ko‘plab g‘oyalarga tayanishni talab etadi [3]. Bundan farqli ravishda bir tomonlama fikrlash esa birgina to‘g‘ri g‘oyaga asoslanishni ifodalaydi.

Talabalarning kreativ tafakkurga ega bo‘lishlari ularda ijodiy muhitning qanchalik tarkib topganligiga bog‘liq. To‘laqonli kreativlik xarakteriga ega ta’lim muhitini yaratish puxta o‘ylangan rejaga tayanadi.

Pedagoglarning agarda o‘zlarining kreativ o‘qitish metod va strategiyalarini qo‘llash, ya’ni keng ko‘lamda o‘ylash va kreativ fikrlash jarayonini tashkil etishda katta samaradorlikka erishishni istasalar, buni talabalar ongiga singdirishlari va o‘z vazifalarini sidqidilgan bajarishlari lozim. Qolaversa, kreativ xarakterga ega

muhitdagina talabalar o‘rganayotgan mavzuning mazmuni, o‘quv axborotlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani tushunish imkoniyatiga ega bo‘di va bu haqda fikrlashni boshlashadi.

Psixologik yondashuvga asosan shaxsga xos kreativ sifatlarining namoyon bo‘lishi

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kreativ sifatlarini rivojlantirishga to‘sqinlik qiladigan ba‘zi bir muayyan omillar ham mavjud.

Shaxsda kreativlikni rivojlantirishga to‘sqinlik qiladigan omillar:

- ✓ tavakkal qilishdan qochish;
- ✓ fikrlash va hatti-harakatlarda qo‘polikka yo‘l qo‘yish;
- ✓ shaxs fantaziyasi va tasavvurining yuqori baholanmasligi;
- ✓ boshqalarga tobe bo‘lish;
- ✓ har qanday holatda ham faqat yutuqni o‘ylash.

Shu sababli o‘quv jarayonlarida pedagoglar ushbu omillarni bartaraf etishga e‘tibor qaratishlari lozim. Kreativ muhitda pedagog talabalar e‘tiborini jalb etish maqsadida biror bir yangilikdan foydalanadi. Qiziquvchanlik va shubhani uyg‘otuvchi ma‘lumot, talabalarni o‘ziga jalb etib, ularda ijodkorikka bo‘lgan intilishni kuchaytiradi.

Shu o‘rinda kreativ kompetentlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan innovatsion o‘qitish jarayonining muayyan mazmuni, vositalari, pedagogik shart-sharoitlari, xususiyatlari va usullarini aniqlash zaruriyati mavjud. Zamonaviy o‘qitish metodlari asosida talabalarning kreativ bilimlarini rivojlantirish muammolari bo‘yicha quyidagi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- talabalarda ma‘lumotlarni tahlil etish, tezkor qarorlar qabul qilish, ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi treninglarni tashkil etish;
- tasavvurlarni va obrazli qarashlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan ijodiy mashqlar, topshiriqlarni bajarish;
- guruhiiy ish shakllari va debatlarini tashkil etish;

- o‘quv loyihalarini tayyorlash; portfoliolarni shakllantirish;
- to‘garaklar faoliyatini yo‘lga qo‘yish, ijodiy topshiriqlarni bajarish;
- kichik guruhlarda ishlash;
- treninglar, videotreninglar, taqdimotlar;
- viktorinalar, ijodiy loyihalash mashg‘ulotlari;
- interfaol ekskursiyalar;
- interfaol ma‘ruzalar, vebinar, davra suhbatlari va hokazolar.

Yuqoridagi keltirilgan fikrlar nuqtayi nazaridan quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga amal qilish lozimligi nazarda tutiladi:

1. Talabalarda kreativ faoliyatni egallash mayllarini qaror toptirish, bilish ehtiyojlarini shakllantirish va ta‘lim jarayonida mustaqillikni namoyon qilish muhitini ta‘minlash; ta‘lim oluvchilarda ijodiy fikrlash uchun qulay imkoniyat yaratish.

2. Talabalar tomonidan bayon etilgan turli-tuman fikrlar va g‘oyalarni zehnilik bilan qabul qilish hamda ularning o‘quv jarayonidagi faolligini ta‘minlash, har bir ta‘lim oluvchida uning ijodiy fikrlashga qodirligi haqidagi ishonchni qaror toptirish va ularning ijodiy faolliklarini muntazam rag‘batlantirish.

3. O‘quv jarayonini ta‘lim oluvchi shaxsining xususiyatlari, ehtiyojlari va intellektual salohiyatidan kelib chiqqan holda individuallashtirish.

4. Ta‘lim oluvchilarda individual, kichik guruhlar va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish, ularning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, ularni muammolarni hal qilishda tayyor, standart yechimlar bilan birga nostandart yechimlar qabul qilishga undash.

Quyida bunday vazifalarni tashkil etish shakllariga misollar keltirilgan:

1. Talabalar kreativ kompetensiyalarini boyitish uchun tayyorlaydigan o‘qituvchi ularning ijodiy tasavvurlari, birinchi navbatda, ularda fanga qiziqish uyg‘otishi kerak bo‘ladigan o‘quv materiali taqdim etish. Shunday qilib, o‘qituvchi talabalarning quyidagi holatlardagina ijodiy xislatlarini uyg‘ota oladi. G‘ayrioddiy ma‘lumotlarni aytib berish, barcha talabalarga nima tegishli ekanligini aytib berish, nutq davomida xolis va aniq ma‘lumot berish va majoziy qiyoslardan unumli foydalanish.

Falsafiy jihatdan kreativ inson faoliyatining sifat jihatdan yaratuvchi jarayoni sifatida qaraladi. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘zida quyidagi kreativlik malakalarini namoyon eta oladi:

- bajariladigan vazifaning mohiyati va ahamiyatini belgilay bilish;
- qo‘yilgan masalani tahlil qila olish;
- masalani hal qilish rejasini tuzish;
- masalani hal qilishda samarali metodlar (analiz, sintez, induktsiya, deduktsiya, taqqoslash)larni qo‘llash;
- masalani hal qilish usullarini to‘g‘ri tanlay olish;
- qabul qilingan qarorning to‘g‘riligini asoslash va qayta tekshirish;
- masalani hal qilishda kichik tadqiqot (izlanish)ni olib borish;
- masalani hal qilish sharoiti, jarayonning borishi va masala yechimi yakunlarini umumlashtirishga oid dalillarni rasmiylashtirish.

Xulosa. Talabalarning kreativ qiziqishlari va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan g‘oyalar, konseptsiyalar hamda ilg‘or pedagogik tajribalar asosida o‘qitish jarayonini tashkil etish kreativlikni rivojlantirishga nisbatan mazmunlifaoliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. Oliy ta‘lim tizimida kreativ kompetentli yondashuvning joriy etilishi ta‘lim maqsadi, mazmuni, o‘qitish shakli, o‘qitish usullari, pedagogik texnologiyalari, nazorat usullarini hamda ta‘lim beruvchi va ta‘m oluvchi munosabatlarida o‘zgarishlarni amalga oshirishni talab etadi.

Adabiyotlar:

1. Barron F. 1988. Putting Creativity to Work The Nature of Creativity Sternberg. Cambridge. Cambridge Univ. Press. pp. 76- 98. Almaty.
2. Давыдов В.В. О понятии личности в современной психологии // Психологический журнал. - 1988. Т. 9, № 4. С. 22-32.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.

4. Guilford J.P. (1950) Creativity, American Psychologist, Volume 5, Issue 9, 444–454.
5. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. -T.: Fan va texnologiyalar, 2013.
6. Money R. 1963. A conceptual model for integrating approaches to the identification of creative talent. Scientific creativity: its recognition and development. pp. 331-340. Moscow.
7. Postalyuk N.Yu. (1989). Creative style of activity: pedagogical aspect/N.Yu. Postalyuk. - Kazan: Publishing House of Kazan University, 1989. – 206.
8. Rubinshteyn L. Fundamentals of general psychology. St. Petersburg: Peter, 2019. 713 p.
9. Torrance E. 1988. The Nature of Creativity as Manifest in its Testing. The Nature of Creativity. Cambridge. Press. Pp.32-75. Russia.
10. Тельтевская Н.В. Условие формирования готовности студентов к творческой деятельности // Изв. Волгоградского тех. ун-та. Сер. Проблемы социально-гуманитарного знания. 2009. № 9(57). С. 82-86.
11. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций // Выготский Л. С. Из неопубликованных трудов. М., 1960. 500 с.

Жуманиязова Илмира Камилжановна,
психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ИНСУЛЬТ ЎТКАЗГАН БЕМОРЛАРДА ЎЗ-ЎЗИНИ ҲИС ҚИЛИШ, ФАОЛИЯТ, КАЙФИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ДИАГНОСТИКАСИ (ЎФК (САН) сўровномаси асосида)

Аннотация. Мақолада инсульт ўтказган беморларнинг касалликдан кейинги психологик ҳолатлари хусусида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, беморларнинг эмоционал ҳолатлари эмпирик натижалари ЎФК (ўз-ўзини ҳис қилиш, фаолият, кайфият) сўровномаси орқали таҳлил қилиниб, натижалар келтирилган.

Калит сўзлар: инсульт, эмоция, тиббий хизмат, ўз-ўзини ҳис қилиш, фаолият, кайфият

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ДИАГНОСТИКА САМОСОЗНАНИЯ, АКТИВНОСТИ, НАСТРОЕНИЯ У БОЛЬНЫХ, ПЕРЕНЁСШИХ ИНСУЛЬТ (на основе опросника САН (самочувствие, активность, настроение)

Аннотация. В статье представлены сведения о постболезненном психологическом состоянии больных, перенёсших инсульт. Также с помощью опросника САН (самочувствие, активность, настроение) были проанализированы эмпирические результаты эмоционального состояния пациентов и представлены результаты.

Ключевые слова: инсульт, эмоция, забота о здоровье, самовосприятие, активность, настроение.

PSYCHOLOGICAL DIAGNOSIS OF SELF-AWARENESS, ACTIVITY, MOOD IN STROKE PATIENTS (on the basis of SAM questionnaire)

Abstract. The article presents information about the post-disease psychological conditions of stroke patients. Also, the empirical results of the patients' emotional states were analyzed by means of the SAM (self-feeling, activity, mood) questionnaire, and the results were presented.

Key words: stroke, emotion, health care, self-perception, activity, mood

Кириш. Республикамизда сўнгги йилларда тиббиёт соҳасини ривожлантириш, тиббий хизмат кўрсатишни янада юқори даражаларга олиб чиқиш, меҳнатга лаёқатли ва кекса ёшдаги кишиларда инсульт касаллигининг олдини олиш ва асоратларини даволаш борасида зарур ҳуқуқий-меъёрий асос яратилди. «...Мамлакатимизда аҳолига кўрсатилаётган тиббий ёрдамнинг самарадорлиги, сифати ва оммабоплигини ошириш, тиббий стандартлаштириш тизимини шакллантириш, таъхис қўйиш ва даволашнинг юқори технологик усуллари жорий қилиш, патронаж хизмати ва диспансеризациянинг самараси орқали соғлом турмуш тарзини қўллаб-қувватлаш ва профилактика қилиш...» [1] вазибалари устувор этиб белгиланганлиги сабабли инсультни даволаш ва реабилитация тадбирларини эрта бошлаш, беморларнинг саломатлигини тиклаш, уларга психологик ёрдам кўрсатиш чораларини такомиллаштириш юзасидан илмий тадқиқотларни чуқурлаштиришга қаратилган янгича назарий ечимларни топиш имкониятлари яратилди.

Инсон саломатлиги кўплаб омилларга боғлиқ бўлиб, шубҳасиз, уларнинг энг муҳимларидан бири асаб тизимининг ҳолати ва унда содир бўладиган жараёнларнинг табиатидир. Бунда марказий асаб тизимининг асоси мия муҳим аҳамиятга эга. Атрофдаги олам сигналлари билан ўзаро таъсир қилувчи мияда кечадиган жараёнлар психиканинг шаклланишида ҳал қилувчи асосий рол ўйнайди.

Инсоният дунёга келибдики, борликдаги барча ҳодисаларга ўз эмоционал муносабатини билдиради, аммо унинг бу қарашлари ўз-ўзидан олий психик функцияларига ҳам боғлиқдир.

Эмоция, деб бизни ўраб турган борликдаги барча мавжудотлар, нарса ва ҳодисаларга бўлган муносабатлар натижасида пайдо бўладиган туйғуларга айтилади. Ҳис-туйғуларсиз бирорта рухий жараён кечмайди. Ҳиссий кўзғалишлар юракда ҳам акс этади. Ҳаяжонланганда юрак уриб кетишининг кучайишига қараб қадимда ҳиссиёт марказини юракда деб ҳисоблашган. Сизги ва идрокдан тортиб то тафаккурғача бўлган барча операциялар турли даражадаги ҳиссий ўзгаришлар билан намоён бўлади.

Инсон табиати шундай яралганки, у ҳиссий воқеаларга кўпроқ аҳамият беради. Тиббиётда ҳис-туйғулар муаммосига, айниқса, катта эътибор берилади. Бемор билан врач, врач билан ҳамшира, ҳамшира билан бемор орасидаги муносабатларга бағишлаб жуда кўп асарлар ёзилган. Бу асарларда ҳис-туйғулар муаммосига катта эътибор қаратилган [7; 100-б].

А.Р. Лурия ва Л.С. Виготский олий психик функцияларнинг тизимли динамик локализацияси концепциясини ишлаб чиқдилар. Бу концепцияга кўра инсоннинг ҳар қандай психик фаолияти бирга ишлайдиган мия аппаратларининг мажмуаси томонидан таъминланадиган мураккаб функционал тизимдир. Ушбу функционал тизимлар онтогенезда шаклланади ва конкрет вазифага қараб динамик равишда қайта ташкил этилиши мумкин [2].

Миянинг психик функцияларини ташкил этишнинг ушбу концепцияси турли хил когнитив жараёнлар ва ихтиёрий восита функцияларининг бузилиши асосида ишлаб чиқилган (А.Р.Лурия, 1969, 1973; ва бошқалар). Ҳозирги вақтда у нафақат рус олимлари нейрпсихологик мактаби вакиллари, балки ушбу мактабнинг чет элдаги издошлари томонидан ҳам баҳам кўрилмоқда, чунки у миянинг когнитив жараёнларни ташкил этиш муаммосини ва «мия» муаммосини ўрганиш учун кенг имкониятлар очади. Бирок, бу концепциянинг эвристик имкониятлари ҳали адекват баҳоланмаган, шунингдек биринчи навбатда – «мия ва ҳиссиётлар» муаммосига нисбатан кенг маълумотлар тўлалигача мавжуд эмас [3], [9].

Асаб тизими касалликлари орасида кўп ўлимга сабаб бўлиши ёки меҳнат қобилятининг турғун бузилишларига олиб келиши билан қон-томир патологияси олдинги ўринларни эгаллайди. Ривожланган мамлакатларда бош мия қон-томирли касалликлардан ўлим кўрсаткичи юрак ва ўсма касалликларидан кейин 3 ўринда туради. Инсулт ўтказган беморларнинг 25% биринчи суткада, 40% 2-3 ҳафтада, яшаб қолганларнинг 50% 4-5 йилда ҳаётдан кўз юмади [8; 115-б]. Бизга маълумки, одатда касалликларни даволагандан кўра унинг олдини олиш орқали беморга кўплаб тиббий- психологик ёрдам кўрсатган афзалдир.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Биз тадқиқот вазифаларини амалга ошириш мақсадида синалувчиларни назорат ва тажриба гуруҳларига ажратган ҳолда психодиагностик ишларни олиб бордик. Кузатув гуруҳида инсулт ўтказмаган етуклик ва кексалик ёшидаги 40 нафар, инсулт ўтказган, ҳозирда даво муолажаларини олаётган 69 нафар – шундан касалликнинг эрта тикланиш даври ташхиси қўйилган 13, кеч тикланиш даври ташхиси қўйилган 16, инсулт қолдиқ асоратлари даври ташхиси қўйилган 40 нафар бемор, экспериментал гуруҳда 28, шулардан эрта тикланиш даври ташхиси қўйилган 5, кеч тикланиш даври ташхиси қўйилган 11, инсулт қолдиқ асоратлари ташхиси қўйилган 12 нафар бемор, жами 137 нафар синалувчи қатнашди.

Респондентларнинг ёши 38 – 78 ёшни ташкил қилади. Тадиққот Тошкент тиббиёт академиясининг кўп тармоқли клиникаси, Хоразм вилояти кўп тармоқли тиббиёт маркази ва Тошкент тиббиёт академияси Урганч филиали клиникасида ўтказилди.

Биз илмий тадқиқот ишимизда инсулт ўтказган беморларнинг эмоционал ҳолатларини эмпирик ўрганиш асосида ЎЯШ, ЧЯШ бузилишлари ва касалликни ўтказиш даврларига қараб экспериментал маълумотлар олинди.

Тадқиқот ишнинг бу босқичида инсулт касаллиги ўтказган беморлардан В.А.Доскин, Н.А.Лаврентева, В.Б.Шарай, М.П. Мирошниковларнинг «ЎФК» сўровномаси бўлди. Илмий тадқиқотимизда қўлланилаган навбатдаги метод ЎФК (ўз-ўзини ҳис қилиш, фаоллик, кайфият) методидир. ЎФК (ўз-ўзини ҳис қилиш, фаоллик, кайфият) сўровномаси В.А.Доскин, Н.А.Лаврентьева, В.Б.Шарай ва М.П.Мирошников (1973) томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, кўрик вақтида катта ёшли одамларнинг психоэмоционал ҳолатини тезкор аниқлашга мўлжалланган [5]. Методни ишлаб чиқишда муаллифлар психоэмоционал ҳолатнинг асосий 3-қисми – ўз-ўзини ҳис қилиш, фаоллик, кайфият оралик кийматнинг доимий кетма-кетлигига эга қарама-қарши баҳолар билан ифодалашган.

ЎФК шкалалари жуда ҳам умумий хусусиятга эгаллиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Омилли таҳлил аниқроқ намоён бўладиган табақали шкалалар: «ўз-ўзини ҳис қилиш», «кескинлик даражаси», «эмоционал фон», «мотивация»ларни аниқлашга имкон беради [4].

ЎФК харита (жадвал) кўринишига эга бўлиб, тадқиқ қилинаётган психоэмоционал ҳолатларнинг (ўз-ўзини ҳис қилиш, фаоллик, кайфият) ўзига хосликларини ифодаловчи 30 жуфт қарама-қарши тушунчаларга эга. Ҳар бир ҳолат 10 жуфт сўзлардан иборат. Текшириш бланкасида қарама-қарши тавсифлар ўртасида рейтинг шкаласи жойлашган.

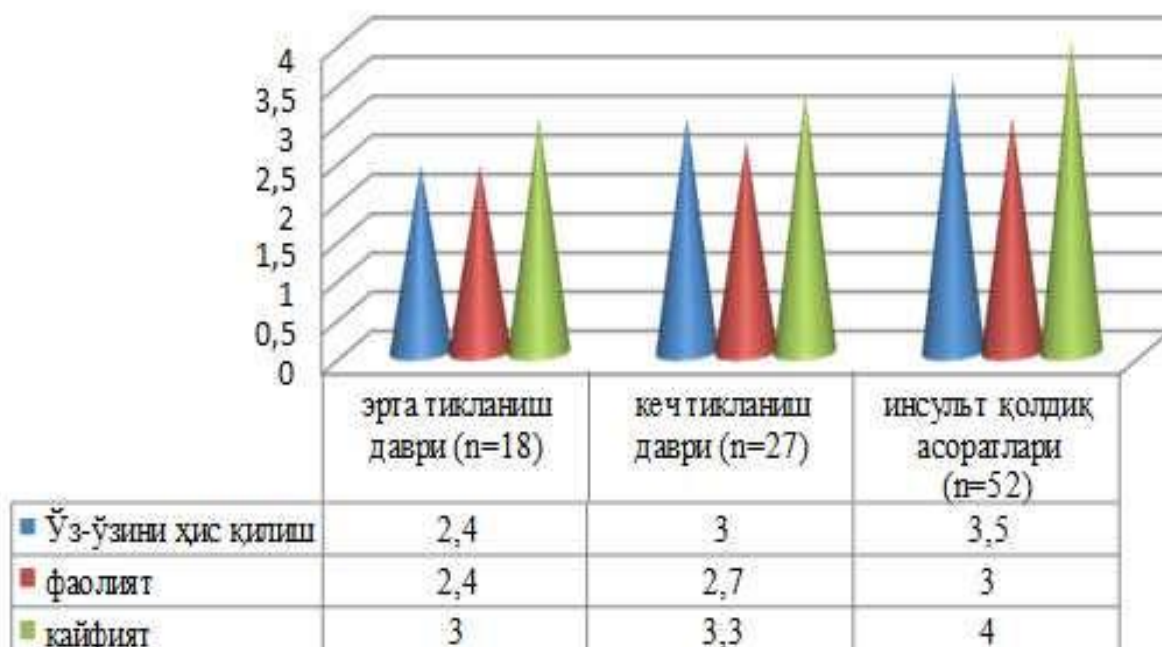
Методикадан фойдаланишда инсулт касаллигининг куйидаги асоратлари учраши мумкин: акустик-гностик ва акустик-мнестик бузилишлар, семантик ва сенсор афазия [6]. Моторли афазия ҳолатида, нутқни тушунишга ҳаракат қилган ҳолда, сиз ҳар бир савол алоҳида картада ёзилган ва жавобларни танлашда «ха» ёки «йўқ» сўзлари билан алоҳида картонга ёзилган карточка вариантларидан фойдаланишингиз мумкин. Ушбу вариантлар оғир гемипарез ва тетрапарез ҳолатларда ишлатилиши мумкин, чунки улар ручка ва қаламдан фойдаланишда қийналишади.

Суҳбат орқали беморларнинг тиббий психологга ишончли муносабати ва уни қабул қилишига эришилди. Кўпчилик беморлар суҳбат давомида ўзларининг йиғилиб қолган ғам-ғуссалари ҳақида соатлаб гапириши натижасида, мижоз ва психолог ўртасида эмпатик муносабатлар ўрнатилди. Аксинча, баъзи ҳолатларда беморларнинг тадқиқотчини рад қилиш ҳолатлари ҳам кузатилди. Синалувчилар тадқиқот ўтказиш пайтида йиғлаш, хўрсиниш, ғам-қайғуга ботиш, безовталиқ, умидсизлик, ўзгаларга ҳам жисмоний, ҳам иқтисодий муҳтожлигидан уялиш, айбдорлик ҳолатлари ҳам содир бўлди.

Инсулт ўтказган беморларнинг психик ҳолати, зўриқишга бўлган психоэмоционал реакциясини баҳолашда, индивидуал ўзига хосликларни ва психофизиологик функцияларнинг биологик ритмларини аниқлашда ЎФК сўровномаси куйидаги натижаларни кўрсатди.

Тадқиқотимизда иштирок қилган жами 97 нафар синалувчилардан, 18 нафари (18%) эрта тикланиш даври, 27 нафари (27%) кеч тикланиш даври, 52 нафари (53,6%) инсулт қолдиқ асоратлари даврига хос беморларнинг сўровнома бўйича ўртача арифметик қиймати кўрсаткичлари акс этган. Сўровнома натижаларини таҳлил қилишда меъёрий баҳолаш 5-5.5 балл доирасида, ҳар бир шкаланинг ўртача балли 4 га тенг ҳисобланиб, 4 баллдан юқори бўлган баҳолар синалувчининг ҳолати яхшилиги, 4 баллдан паст бўлган баҳолар – бунинг тескари эканлигидан дарак беради (2.2-расм).

Шундан хулосалашимиз мумкинки, синалувчиларимизда ўз-ўзини ҳис қилиш, фаоллик, кайфият даражалари паст натижаларни: 1-, 2-, 3-даврларда ўз-ўзини ҳис қилиш шкаласи 2,4; 3; 3,5 балли, фаолият шкаласи 2,4; 2,7; 3 балли, кайфият шкаласи 3; 3; 4 балли кўрсатган. Таҳлил натижаларини ўзаро қиёслайдиган бўлсак, 1-, 2-, 3-даврда синалувчиларнинг натижалари, уларнинг соматик ҳолатларига, касаллик асоратларига боғлиқдир. Хусусан, ҳаракат бузилишларига кўра 7 та энгил гемипарез, 58 та ўрта гемипарез, 28 та оғир гемипарез, когнитив бузилишларга кўра 23 та мотор афазия, 97 та хотира бузилиши, 97 та психоэмоционал лабиллик, ногиронлик даражасига кўра, 8 та 1-гуруҳ, 25 та 2-гуруҳдаги беморлар илмий тадқиқотимизда иштирок қилган.

1-расм. Беморларда ЎФК сўровномаси натижалари

Беморлардаги соматик ҳолатлар улардаги ўз-ўзини ҳис қилиш, фаоллик, кайфиятларига бевосита таъсир кўрсатган, яъни танаси фалаж инсон, албатта, ҳаракат қила олмайди, бундан эса унда ёқимсиз ҳиссиёт уйғонади, аммо турли даврлардаги ўртача арифметик қиймат натижалари солиштирилганда, уларда касаллик ўтказган вақтнинг ошиб бориши бевосита натижаларнинг нисбатан ўсишини кўрсатган.

Хулоса. Инсулт ўтказган беморларни психологик диагностика қилишдан олдин, беморни даволовчи шифокор суҳбатини ташкил қилиб, касаллик тарихини ўрганиш аҳамиятлидир. Чунки бемор билан суҳбатга киришишдан олдин, уни даволовчи тиббий ходим ва унга ғамхўрлик қилувчи қариндошлари у ҳақида дастлабки зарур маълумотларни беради:

1. Инсулт ўтказган беморларда дастлаб ҳаёт сифатини аниқлаб олиш аҳамиятлидир, бу олинган натижалар коррекцион дастурнинг тузилиши ва самарадорлигига таъсир кўрсатади.

2. Инсулт ўтказган беморларнинг ташхислаш жараёнида эмоционал ҳолатларида муаммолар борлиги кузатилди, бу эса, бемор эмоционал соҳаси ўзгаришларини бевосита унинг ўз-ўзини ҳис қилишига, фаолиятига, кайфиятига, касалликка муносабатига ҳамда ҳаёт сифатини баҳолаши билан боғлиқлигини кўрсатиб, миждоз билан ишлашда юқорида келтирилган жиҳатларни ҳам эътиборга олиш заруратини ифодалайди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги 5590-сонли «Соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. <https://lex.uz/docs/4096197>

2. Александров С.Г. Функциональная асимметрия и межполушарные взаимодействия головного мозга: учебное пособие для студентов / С. Г. Александров; ГБОУ ВПО ИГМУ Минздрава России, Кафедра нормальной физиологии. – Иркутск: ИГМУ, 2014. – 62 с.

3. Баранская Л.Т. Павлова Е.В. Нейропсихология. Учебное пособие. – Екатеринбург: УГМУ, 2020. - 115 с.

4. Барканова О.В. Методики диагностики эмоциональной сферы: психологический практикум / сост.– Вып.2. – Красноярск: Литера-принт, 2009. - 237 с.

5. Белова А.Н. Шкалы, тесты и опросники в медицинской реабилитации: Руководство для врачей и научных работников. Под ред. А.Н. Беловой, О.Н. Шепетовой. – М.: Антидор, 2002. – 440 с.

6. Доброхотова Т.А. Брагина Н.Н. Функциональная асимметрия и психопатология очаговых поражений мозга. – М.: Медицина, 1977. – 270 с.

7. Ибодуллаев З.Р. Тиббиёт психология – Т.; 3-нашр 2019. - 495 б

8. Рахимбаева Г.С. Неврологияда ҳамширалик иши. – Т.: 2013. – 115 б.

9. Хомская Е.Д., Батова Н.Я. Мозг и эмоции (нейропсихологическое исследование). – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 180 с.

UO‘K 159.9:2:378-057.875

*Abdug‘aniyeva Diyora Abdurashid qizi,
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Din psixologiyasi ixtisosligi 1-bosqich tayanch doktoranti,
Toshkent amaliy fanlar assistent o‘qituvchisi
abduganiyevadiyora2@gmail.com*

SHAXS XUSUSIYATLARI VA KOPING-STRATEGIYA ALOQADORLIGI

Annotatsiya. Shaxs doimo bosimlar va ruhiy zo‘riqishlar qurshovida bo‘ladi. Kimdir bu zo‘riqishlarni bartaraf etish uchun zarur chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Kimdir bunda qiynaladi. Shu sababli ham inqirozli holatlarda shaxs o‘zi uchun zarur bo‘lgan bartaraf etish usullarini izlaydi. Psixologiyada koping harakati muammosi mutaxassislarning diqqat markazida bo‘lib, dolzarb muammolar sifatida o‘rganilmoqda. Mazkur maqolada oliy ta‘lim muassasasi talabalari koping-strategiyasi va shaxs xususiyatlari aloqadorligi, koping-strategiyalarni amalga oshirishda din omilining namoyon bo‘lish xususiyatlari masalalari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: shaxs, stressli vaziyat, koping-strategiya, din omili, talaba, sotsium, shaxs xususiyatlari, emotsional sotsial ko‘mak, liderlik, yumor.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ХАРАКТЕРИСТИК ЛИЧНОСТИ И КОПИНГ-СТРАТЕГИИ

Аннотация. Человек всегда окружен стрессом и психическим напряжением. Кто-то принимает необходимые меры для устранения этих напряжений. Кому-то с этим тяжело. По этой причине в случаях депрессии человек ищет необходимые ему методы устранения стресса. В психологии проблема совладающего поведения находится в центре внимания специалистов и изучается как актуальная проблема. В данной статье описывается взаимосвязь копинг-стратегий и особенностей личности студентов высших учебных заведений, особенности проявления религиозного фактора в реализации копинг-стратегий.

Ключевые слова: личность, стрессовая ситуация, копинг-стратегия, религиозный фактор, студент, общество, личностные характеристики, эмоциональная социальная поддержка, лидерство, юмор.

THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONALITY CHARACTERISTICS AND COPING STRATEGIES

Abstract. A person is always surrounded by stress and mental tension. Some will take the necessary steps to deal with these tensions. Somebody has a hard time with it. For this reason, in cases of depression, a person looks for the necessary coping methods. In psychology, the problem of coping behavior is in the focus of attention of specialists and is studied as an actual problem. The interrelation of coping-strategies and personality peculiarities of students of higher educational institutions, peculiarities of religious factor in realization of coping-strategies are described in the given article.

Keywords: personality, stressful situation, coping-strategy, religious factor, student, society, personal characteristics, emotional social support, leadership, humor.

Kirish. Kundalik hayotda biz doimo turli xil qiyinchiliklarga duch kelamiz va ularni yengish uchun turli xil harakatlarni amalga oshiramiz. Qiyinchiliklar oshib ketishi shaxsning zaxiralari yetishmovchiligiga olib kelishi va buning natijasida psixologik va jismoniy zo‘riqish natijasida keladigan stressli holatni yuzaga keltiradi [2:139]. Bir qator mualliflarning fikriga ko‘ra, sifati va davomiyligi sezilarli yaxshilanishiga qaramay, stressning tarqalishi zamonaviy jamiyatlarda davom etmoqda va o‘smoqda.

Ancha vaqtlardan beri psixologiyaning barcha tarmoqlari doirasida diniy qarashlarning stressni yengib o‘tishga ta‘siri masalasiga e‘tibor qaratilgan [3:150]. Biroq bu masala yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar

nisbatan oz va aynan oliy ta’lim muassasasi talabalari koping-strategiyasi xususiyatlari muammosining atroflicha yoritilishi bugungi kunda din omilining jamiyat hayotidagi o’rni o’ziga xos tusga ega bo’lib borayotgan davrda o’zgacha xarakterga ega.

Asosiy qism. Tadqiqotimizda belgilangan vazifaga ko’ra shaxs xususiyatlari va koping-strategiya tanlovi o’rtasidagi aloqa ahamiyati tahlil qilindi. Bunda oliy ta’lim muassasasi talabalaridan olingan R.B. Kettelning “Kattalar shaxsini o’rganish 16 PF (A variant)” so’rovnoma [7] va K.Karver, M.Sheyver va Dj.Veyntraublarning “Stressni yengib o’tish so’rovnoma” [4:180] metodikalari natijalari korrelyatsiya qilindi.

Tadqiqotimiz davomida biz tomonimizdan qo’llanilgan metodikalar asosida olingan natijalar Kolmogorov-Smirnov Z-mezonidan foydalangan holda tekshirilganda natijalarimiz noparametrik mezoniga mos tushishi aniqlandi. Shunga ko’ra oliy ta’lim muassasasi talabalari natijalari korrelyatsiya koeffitsiyenti Ch.Spirmen r-mezoni bo’yicha tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval.

Stressni yengib o’tish so’rovnoma ko’rsatkichlarining Ch.Spirmen mezonini bo’yicha korrelyatsiya koeffitsiyenti tahlili (n=127) (O’zXIA)

Aloqadorlik ko’rsatkichlari	Muammodan xayoliy qochish	Hissiyotlarga erk berish	Instrumental sotsial ko’makdan foydalanish	Muammoni hal qilish	Inkor qilish	Dinga murojaat	Yumor	Ko’nikish
Muloqotga moyillik	-0,073	0,077	-0,034	0,237*	-0,111	-0,108	-0,168	0,165
Intellekt	0,043	0,021	0,007	- 0,195	0,003	- 0,281*	0,265*	-0,119
Qo’rqoqlik-jasurlik	-0,091	0,164	-0,096	- 0,071	- 0,228*	- 0,223*	0,094	-0,093
Quyiy-yuqori ta’sirchanlik	0,065	0,000	0,143	0,128	-0,220	0,073	-0,035	0,231*
Realistik-xayolparastlik	-0,093	0,027	0,093	0,059	-0,034	0,333**	- 0,267*	0,145
Sharttakilik-murosakorlik	0,010	-0,171	-0,001	- 0,074	0,141	0,091	0,238*	-0,096
Xotirjamlik-bezovtalik	0,022	-0,120	0,266*	0,110	0,132	0,152	-0,149	0,115
Konformlik-nokonformlik	- 0,234*	-0,059	-0,256*	0,017	-0,163	0,054	-0,031	0,047
Quyiy-yuqori o’zini nazorat qilish	0,175	0,246*	0,125	0,047	-0,091	-0,198	0,134	0,104
Muvozanatlilik	-0,016	-0,141	-0,170	- 0,208	0,172	-0,063	0,152	-0,244*

Izoh:* - $p < 0,05$ (95%), ** - $p < 0,01$ (99%).

Respondentlarda xushmuomalalik, ochiqlik, tabiiylik, hamkorlik qilishga tayyorlik, moslashuvchanlik, shaxslarga nisbatan e’tibor, birgalikda ishlashga tayyorlik, guruhdagi nizolarni bartaraf etishdagi faollik, yetakchilikka ergashishga tayyorlik kabi muloqotga moyillikni ko’rsatuvchi belgilar oshgan sari muammoni hal qilishga nisbatan xohish ham ortib boradi ($r=0,237$; $p \leq 0,05$). Bu kabi shaxslarda to’g’ridan-to’g’ri, shaxslararo aloqalarni o’rnatishdagi qulaylik ularni muloqotga kirishish orqali muammoni hal etishga undaydi.

Sinaluvchilarda fikrlash operativligi, yuqori umumiy madaniyat darajasi, abstraktsiyalar, rivojlangan analitiklik, intellektual manfaatlar, yangilikka intilish, ochiq fikr, radikalizm, yuqori bilim, keng qarashlarning ortishi stressli vaziyatda dinga murojaat qilishning susayishiga ($r=-0,281$; $p \leq 0,05$) sabab bo’lar ekan. Chunki bu kabi shaxslarga ratsional fikrlash va diqqatning tez ko’chuvchanligi xos. Ushbu xususiyatlar ham bu kabi murakkab hayotiy vaziyatlarda yumorga ($r=0,265$; $p \leq 0,05$) murojaat qilinishiga, vaziyatga nisbatan hazil va kulgu bilan munosabat bo’lishga sabab bo’lishi mumkin ekan.

Jasurlik, turli muammolar qarshisida dovdirab qolmaslik, masalaga pozitiv yondashib real holatga ko'nikish uni qabul qilish imkonini yaratadi va shu sababdan stressli vaziyatni inkor etish darajasi ($r=-0,228$; $p\leq 0,05$) va bu kabi holatlarda muammo yechimini izlash uchun dinga murojaat qilish darajasi ($r=-0,223$; $p\leq 0,05$) ham pasayadi, ya'ni Qur'on va sunnatga tayanibgina qolmasdan, mantiqiy tafakkur orqali ham yondashiladi.

Shaxsning ta'sirchan, hissiy (ularning his-tuyg'ulari spektri juda keng), yaxshi rivojlangan tasavvurga ega ekanligi uning har bir vaziyatga subyektiv munosabatini bildira olishini va muammoli vaziyatni qabul qila oshishini ko'rsatadi ($r=0,231$; $p\leq 0,05$).

Boy tasavvur, o'z g'oyalari bilan mashg'ul bo'lish, ichki illyuziyalar, amaliy hukmlarni rad etish qulayligi, mavhum tushunchalar bilan ishlay olish qobiliyatining oshishi bu kabi shaxslarda stressli hayotiy vaziyatlarda dinga murojaat qilishning oshishiga sabab bo'lar ekan ($r=0,333$; $p\leq 0,01$). Ular boy fantaziyaga ega ekanliklari sababli ham muammoli holatda ularga ilohiy kuch qay darajada yordam berishini tasavvur qila oladilar. Shu bilan birga bu paytda ularda yumorga berilish, stressli holatni hazil-mutoyiba bilan yengishga intilish ($r=-0,267$; $p\leq 0,05$) pasayar ekan.

Shaxsda murosakorlik, muammoni hal etishda diplomatiyaga asoslanish ortgani sari unda yumor hissi ham ($r=0,238$; $p\leq 0,05$) ortib borar ekan. Chunki bu kabi vaziyatlarda o'z maqsadiga erishish uchun turli yo'llardan foydalanish, so'z o'yinlarini qo'llagan holda ikkinchi tomonni ishontirish zarur.

Ayni vaqtdagi holatdan tashvishlanish, zaiflik, gipoxondriya, qo'rquv, o'ziga nisbatan ishonchsizlik, tushkunlik, norozilik va bezovtalanishning ortishi instrumental sotsial ko'makdan foydalanish ehtiyojining ($r=0,266$; $p\leq 0,05$) ortishiga sabab bo'lar ekan. Ya'ni sinaluvchi kimdan bo'lsa ham maslahat, yordam yoki ma'lumot olishga intiladi.

O'z qarorlariga yo'nalganlik, mustaqillik, topqirlik, o'z fikriga ega bo'lish istagi, guruhga qarshilik ko'rsatish va unga ustunlik qilish istagi oshishi shaxslarda muammodan xayoliy qochishning ($r=-0,234$; $p\leq 0,05$) pasayishiga olib kelar ekan. Chunki bunday shaxs xususiyati xos bo'lganlar o'zlaridagi liderlik xususiyatlari va mustaqil fikrga ega ekanliklariga tayangan holda mavjud muammoni zudlik bilan hal etishni istaydilar. Shuningdek ushbu sifat oshishi instrumental sotsial ko'makdan foydalanish ($r=-0,256$; $p\leq 0,05$) darajasini ham pasaytiradi.

Aniq maqsadga yo'nalganlik, kuchli iroda, o'z his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini nazorat qilish oshgan sari hissiyotlarga erk berish ham ($r=0,246$; $p\leq 0,05$) oshib borar ekan. Shaxs irodaviy xususiyatlarining kuchayib borishi unda o'zini erkin namoyon qilish imkonini yaratadi.

Muvozanatlilik yuqori bo'lgan shaxslar tashabbuskor, qat'iyatli va moslashuvchan bo'lib, ularga hayotning nuanslarini e'tiborsiz qoldirib, xatti-harakatlari juda aniq va ravshan bo'lishga yo'naltirish xos. Agar qiyinchiliklar yuzaga kelsa, ular yetarli darajada o'ylamasdan tezkor harakatga shoshiladilar va ko'nikishni xohlamaydilar ($r=-0,244$; $p\leq 0,05$).

Tadqiqot natijalari jins omilini hisobga olgan holda tahlil qilinganda yigitlarda fikrlash operativligi, yuqori umumiy madaniyat darajasi, abstraktsiyalar, rivojlangan analitiklik, intellektual manfaatlar, yangilikka intilish, ochiq fikr, radikalizm, yuqori bilim, keng qarashlarning ortishi muammoni hal etishga bo'lgan xohishning pasayishiga ($r=-0,226$; $p\leq 0,05$) sabab bo'lishi aniqlandi. Chunki bu kabi shaxslarda muammoni hal etishdan ko'ra muammoning sababini aniqlash, uni tahlil qilish yuqori (2-jadval).

2-jadval.

Stressni yengib o'tish so'rovnomasi ko'rsatkichlarining Ch.Spirmen mezoni bo'yicha korrelyatsiya koeffitsiyenti tahlili (n=85)

(Yigitlar)

Aloqadorlik ko'rsatkichlari	Muammodan xayoliy qochish	Hissiyotlarga erk berish	Instrumental sotsial ko'makdan foydalanish	Muammoni hal qilish	Inkor qilish	Dinga murojaat	Yumor	Ko'nikish
Intellekt	0,024	0,036	-0,022	-0,226*	-0,006	-0,281**	0,280**	-0,115
Qo'rqqoqlik-jasurlik	-0,065	0,189	-0,119	-0,109	-0,229*	-0,231*	0,113	-0,074
Quy-yuqori	0,051	0,002	0,106	0,088	-0,230*	0,062	-0,028	0,232*

ta'sirchanlik								
Realistik-xayolparastlik	-0,055	0,073	0,098	0,065	-0,038	0,290**	-0,259*	0,166
Sharttakilik-murosakorlik	-0,038	-0,194	0,010	-0,056	0,134	0,094	0,241*	-0,100
Xotirjamlik-bezovtalik	0,019	-0,136	0,286**	0,134	0,160	0,159	-0,146	0,088
Konformlik-nokonformlik	-0,252*	-0,059	-0,263*	-0,010	-0,158	0,040	-0,005	0,046
Quy-yuqori o'zini nazorat qilish	0,166	0,239*	0,089	0,002	-0,106	-0,198	0,155	0,102
Introversiya-ekstraversiya	-0,028	-0,141	0,100	0,052	0,139	0,226*	-0,158	0,003
Muvozanatsizlik	-0,036	-0,157	-0,151	-0,172	0,156	-0,049	0,139	-0,238*

Izoh:*- $p < 0,05$ (95%), ******- $p < 0,01$ (99%).

Shuningdek, bu holatda ham ularda koping-strategiya sifatida dinga murojaat qilish darajasi, ya'ni Qur'on va sunnatga tayanibgina qolmasdan, mantiqiy tafakkur orqali ham yondashuv ($r = -0,281$; $p \leq 0,01$) pasayishi kuzatiladi.

Har bir masalani ratsional ravishda hal qilishga intilish, biron stressli, muammoli vaziyatga duch kelinganda dindand, e'tiqoddan, Yaratgandan taskin topish kabi ilohiy hodisalarni rad etishga va har bir masalada faktlarga tayanishga turtki bo'ladi. Yigitlarda fikrlash operativligi oshishi stressni yengib o'tish usuli sifatida yumorga murojaat qilish darajasini ham ($r = 0,280$; $p \leq 0,01$) oshirishi kuzatildi, demak bunda vaziyatga nisbatan hazil va kulgu bilan munosabat bo'lish muammoni yengishdagi koping-harakatiga misol bo'la oladi.

Jasurlik, turli muammolar qarshisida dovdirab qolmaslik, masalaga pozitiv yondashib real holatga ko'nikish, uni qabul qilish imkonini yaratadi va shu sababdan stressli vaziyatni inkor etish darajasi ($r = -0,229$; $p \leq 0,05$) va bu kabi holatlarda muammo yechimini izlab dinga murojaat qilish darajasi ($r = -0,231$; $p \leq 0,05$) ham pasayadi.

Shaxsning ta'sirchan, emotsional holati bilan bog'liq xususiyatlar oshgani sari uning muammoni qabul qilish jarayoni murakkablashib boradi. Biroq yigitlarning emotsional holati nisbatan barqarorligi sababli ularda bu paytda muammoni inkor qilish darajasi pasayib ($r = -0,230$; $p \leq 0,05$), aksincha vaziyatga real baho berish yuqorilashadi. Shuningdek, shaxsning hissiy spektri kengligi, yaxshi rivojlangan tasavvurga ega ekanligi uning har bir vaziyatga subyektiv munosabatini bildira olishini va muammoli vaziyatni qabul qilishi oshishini ($r = 0,232$; $p \leq 0,05$) ko'rsatadi.

Boy tasavvur, o'z g'oyalari bilan mashg'ul bo'lish, ichki illyuziyalar, amaliy hukmlarni rad etish qulayligi, mavhum tushunchalar bilan ishlay olish qobiliyatining oshishi bu kabi shaxslarda stressli hayotiy vaziyatlarda dinga murojaat qilishning oshishiga sabab bo'lar ekan ($r = 0,290$; $p \leq 0,01$). Ular boy fantaziyaga ega ekanliklari sababli ham muammoli holatda ularga ilohiy kuch qay darajada yordam berishini tasavvur qila oladilar. Shu bilan birga bu paytda ularda yumorga berilish, stressli holatni hazil-mutoyiba bilan yengishga intilish ($r = -0,259$; $p \leq 0,05$) pasayar ekan.

Shaxsda murosakorlik, muammoni hal etishda diplomatiyaga asoslanish ortgani sari unda yumor hissi ham ($r = 0,241$; $p \leq 0,05$) ortib borar ekan. Chunki bu kabi vaziyatlarda o'z maqsadiga erishish uchun turli yo'llardan foydalanish, so'z o'yinlarini qo'llagan holda ikkinchi tomonni ishontirish zarur.

Ayni vaqtdagi holatdan tashvishlanish, zaiflik, gipoxondriya, qo'rquv, o'ziga nisbatan ishonchsizlik, tushkunlik, norozilik va bezovtalanishning ortishi instrumental sotsial ko'makdan foydalanish ehtiyojining ($r = 0,286$; $p \leq 0,01$) ortishiga sabab bo'lar ekan. Ya'ni sinaluvchi kimdan bo'lsa ham maslahat, yordam yoki ma'lumot olishga intiladi.

O'z qarorlariga yo'nalganlik, mustaqillik, topqirlik, o'z fikriga ega bo'lish istagi, guruhga qarshilik ko'rsatish va unga ustunlik qilish istagi oshishi shaxslarda muammodan xayoliy qochishning ($r = -0,252$; $p \leq 0,05$) pasayishiga olib kelar ekan. Chunki bunday shaxs xususiyati xos bo'lganlar o'zlaridagi liderlik xususiyatlari va mustaqil fikrga ega ekanliklariga tayangan holda mavjud muammoni zudlik bilan hal etishni istaydilar.

Shuningdek ushbu sifat oshishi instrumental sotsial ko‘makdan foydalanish ($r=-0,263$; $p\leq 0,05$) darajasini ham pasaytiradi.

Aniq maqsadga yo‘nalganlik, kuchli iroda, o‘z his-tuyg‘ularini va xatti-harakatlarini nazorat qilish oshgan sari hissiyotlarga erk berish ham ($r=0,239$; $p\leq 0,05$) oshib borar ekan. Shaxs irodaviy xususiyatlarining kuchayib borishi unga o‘zini erkin namoyon qilish imkonini yaratadi. Shuningdek, bu kabi shaxslarda o‘ziga nisbatan yuqori baho hissiyotlaridan uyalmagan holda ularni jamiyatda erkin namoyon qilish imkoniyatini tug‘diradi.

Ekstrovertlarga osonlik bilan aloqa o‘rnatish, shaxslararo munosabatni yoqtirish, do‘stonalik xos bo‘lib, bu kabi shaxslarda ushbu sifatlar oshgani sari muammoli vaziyatda yechim izlab dinga murojaat qilish ham oshishi kuzatildi ($r=0,226$; $p\leq 0,05$). Bu holatni bugungi kunda din omilining jamiyat hayotidagi o‘rni tobora ortib borayotganligi, diniy ma‘lumotlarni olish va diniy amallarni jamoaviy tarzda bajarilishi shaxslararo munosabatlarga ochiq bo‘lgan shaxs atrofidagi guruh vakillarining manipulyativ ta’sir kuchiga ham bog‘liqligi bilan izohlanishi mumkin [1:150].

Muvozanatsiz shaxslar har doim biron masalaning oqibati haqida qayg‘urmasdan yoki uni to‘liq o‘rganmasdan, tezda qaror qabul qilishadi. Ularning sezgirligi turli hodisalarga, so‘zlarga, xatti-harakatlarga va boshqa “Ta’sir etish xususiyati” mavjud har qanday vaziyatga nisbatan murosasasiz. Shu sababli ham bu kabi shaxslar stressli vaziyatni qabul qilishlari murakkab. Ularda muvozanatsizlik ortgani sari ($r=0,238$; $p\leq 0,05$) ko‘nikish pasayib boradi.

Eksperiment natijalari qizlar misolida tahlil qilinganda quyidagi ma‘lumotlarga ega bo‘lindi (3-jadval):

Respondentlarda xushmuomalalik, ochiqlik, tabiiylik, hamkorlik qilishga tayyorlik, moslashuvchanlik, shaxslarga nisbatan e’tibor, birgalikda ishlashga tayyorlik, guruhdagi nizolarni bartaraf etishdagi faollik, yetakchilikka ergashishga tayyorlik kabi muloqotga moyillikni ko‘rsatuvchi belgilar oshgan sari stressli vaziyatni yumor bilan yengib o‘tishga nisbatan xohish ham ortib boradi ($r=0,329$; $p\leq 0,05$). Bu kabi shaxslarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri, shaxslararo aloqalarni o‘rnatishdagi qulaylik ularni yumor bilan muloqotga kirishish orqali muammoni hal etishga undaydi [6:369].

3-jadval.

Stressni yengib o‘tish so‘rovnomasi ko‘rsatkichlarining Ch.Spirmen mezoni bo‘yicha korrelyatsiya koeffitsiyenti tahlili (n=42)

(Qizlar)

Aloqadorlik ko‘rsatkichlari	Muammodan xayoliy qochish	Hissiyotlarga erk berish	Yumor	Emotsional sotsial ko‘mak	Ko‘nikish	Reja tuzish
Muloqotga moyillik	0,149	-0,143	0,329*	-0,045	-0,042	-0,209
Emotsional beqarorlik-barqarorlik	0,041	-0,116	0,379*	0,002	-0,010	-0,008
Retsessivlik- dominantlik	-0,270	-0,201	-0,008	-0,343*	-0,108	-0,139
Quyi-yuqori ta’sirchanlik	-0,002	0,091	-0,114	0,004	0,407**	0,115
Realistik-xayolparastlik	-0,279	0,007	0,378*	-0,028	-0,187	0,036
Konformlik-nokonformlik	-0,093	0,177	-0,084	0,038	0,054	0,319*
Quyi-yuqori o‘zini nazorat qilish	0,187	0,119	0,239	0,038	0,124	0,305*
Shijoatsizlik-emotsionallik	0,313*	0,448**	0,048	0,396**	0,094	0,226

Izoh: * - $p<0,05$ (95%), ** - $p<0,01$ (99%).

Talabalarda emotsional barqarorlik ko‘rsatkichlari oshib borishi yumor ko‘rsatkichining ham oshib borishiga sabab bo‘lishi aniqlandi ($r=0,379$; $p\leq 0,05$). Hazil samarali koping-strategiyasi va himoya mexanizmi hisoblanadi. Hazil asosan nomuvofiqliklar va bir nechta talqinlarni o‘z ichiga olganligi sababli, shaxslarga stressli vaziyatga o‘z nuqtai nazarini o‘zgartirish, uni yangi va kamroq tahdidli nuqtai nazardan qayta baholash

imkonini beradi. Ushbu kulgili qayta baholash natijasida vaziyat kamroq stressli va boshqariladigan bo‘ladi. Bundan tashqari, ijobiy his-tuyg‘ular stress tufayli yuzaga kelgan har qanday salbiy his-tuyg‘ularning yurak-qon tomir ta’siridan tiklanishni tezlashtirish orqali fiziologik foyda keltirishi mumkin.

Jadvaldagi ballar shaxsdagi dominantlik oshgani sari uning emotsional sotsial ko‘mak izlash darajasi pasayishini ko‘rsatdi ($r=0,343$; $p\leq 0,05$). Bunday shaxs jamoatchilik va boshqa birovning fikriga tayanmasdan mustaqil fikrlashga intiladi. Bu shaxslar qat’iyatli, o‘jar (agressiya namoyon bo‘lgunga qadar), ular birovning hokimiyatini tan olishga odatlanmagan. Xulq-atvori tufayli ular mojarolarga kirishishi, o‘zini isyonchilar kabi tutishi mumkin. Shu sababdan ham ular sotsiumdan ko‘mak izlashga urinmaydilar.

Keyingi shkala ko‘rsatkichlariga ko‘ra shaxs qanchalar ta’sirchan bo‘lsa, uning stressli vaziyatga ko‘nikishi ($r=0,407$; $p\leq 0,01$) ortib borishini ko‘rishimiz mumkin. Bunday sifatlar his-tuyg‘ularini ushlab turishga odatlanmagan odamlarga xosdir. Ular ayni paytda his qilayotganlarini, shu jumladan boshqalarga bo‘lgan munosabatini yorqin ifoda etadilar – ayniqsa bu yaxshi munosabat bo‘lsa. Ular impulsiv, baquvvat, quvnoq va harakatchandirlar. Lekin shunday vaziyatlar bo‘ladiki, ular muammolarga nisbatan beparvo, e’tiborsiz munosabatda bo‘ladilar va ko‘nikadilar.

Boy tasavvur, o‘z g‘oyalari bilan mashg‘ul bo‘lish, ichki illyuziyalar, amaliy hukmlarni rad etish qulayligi, mavhum tushunchalar bilan ishlay olish qobiliyatining oshishi bu kabi shaxslarda stressli hayotiy vaziyatlarda yumorga berilish, stressli holatni hazil-mutoyiba bilan yengishga intilishning ($r=-0,378$; $p\leq 0,05$) pasayishiga olib kelar ekan. Chunki bu turdagi shaxslar har doim ham ijtimoiy me‘yorlarga bo‘ysunmaydilar va ko‘pincha o‘zlariga, g‘oyalarga singib ketadilar. Ular uchun yumor muammo yechimiga olib boruvchi yo‘l emas.

O‘z qarorlariga yo‘nalganlik, mustaqillik, topqirlik, o‘z fikriga ega bo‘lish istagi, guruhga qarshilik ko‘rsatish va unga ustunlik qilish istagi oshishi shaxslarda muammoni hal qilish uchun reja tuzish shkalasining ($r=0,319$; $p\leq 0,05$) oshishiga olib kelar ekan. Chunki bunday shaxs xususiyati xos bo‘lganlar o‘zlaridagi liderlik xususiyatlari va mustaqil fikrga ega ekanliklariga tayangan holda mavjud muammoni zudlik bilan hal etishni istaydilar.

O‘zini nazorat qilishga intiluvchi shaxslarga irodasi rivojlangan, maqsadli, boshlagan ishni oxiriga yetkazish kabi sifatlar xos bo‘lib, ularda qanchalik bu ko‘rsatkich oshgani sari muammoni hal qilish uchun reja tuzish shkalasining ham oshishi ($r=0,305$; $p\leq 0,05$) aniqlandi. Bunday shaxs nafaqat o‘zini, shaxsiy xatti-harakatlarini, balki atrofidagilarni ham nazorat qiladi, chunki, qoida tariqasida u juda kuchli.

Emotsional shaxslar faollik, kuch-quvvat, motivatsiyaning yuqori darajasi bilan ajralib turadigan kishilar bo‘lib, ba’zida bunday odamlarda tajovuzkorlik va haddan tashqari asabiylashish namoyon bo‘ladi – bu to‘plangan ortiqcha energiya va stressda aks etishi mumkin. Shu sababli ham stressli vaziyatlarda bunday emotsionallikning oshishiga shaxsning muammodan xayoliy qochishining oshishiga ($r=0,313$; $p\leq 0,05$) turtki bo‘lar ekan. Shuningdek, bu kabi vaziyatlarda emotsional faollik nuqtai nazaridan ham ularda hissiyotga erk berish ($r=0,448$; $p\leq 0,01$) va tashqi muhitdan emotsional sotsial ko‘makka ($r=0,396$; $p\leq 0,01$) bo‘lgan ehtiyoj ortishiga kuzatilar ekan.

Xulosa. “Shaxs xususiyatlari va koping-strategiya aloqadorligi” mavzusi bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqot ishi natijalari quyidagi umumiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

Oliy ta’lim muassasasi talabalari koping-strategiyasi xususiyatlari muammosini o‘rganishning psixologiyadagi konseptual yondashuvlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, psixologiya fanida uning mohiyati va o‘ziga xosligini anglash uchun turli xil yondashuvlar mavjud [8:21]. Biroq bu bo‘yicha tizimiy tadqiqotlar yetarli emas. Psixologlar ta’kidlaganidek, oliy ta’lim muassasasi talabalari koping-strategiyasining maqbul tipologiyasini yaratish, psixologiyada tobora dolzarb bo‘lib qolmoqda [5:95].

Shaxs xususiyatlari va koping-strategiyasi aloqadorligi ahamiyatini tahlil qilish davomida O‘zXIA talabalarida boy tasavvur, o‘z g‘oyalari bilan mashg‘ul bo‘lish, ichki illyuziyalar, mavhum tushunchalar bilan ishlay olish qobiliyatining oshishi bu kabi shaxslarda stressli hayotiy vaziyatlarda dinga murojaat qilishning oshishiga sabab bo‘lishi aniqlandi. Respondentlar boy fantaziyaga ega ekanliklari sababli ham muammoli holatda ularga ilohiy kuch qay darajada yordam berishini tasavvur qila oladilar.

Ushbu masala jinslararo tahlil qilinganda yigitlarda boy tasavvur, o‘z g‘oyalari bilan mashg‘ul bo‘lish dinga murojaat qilishning oshishiga sabab bo‘lishi aniqlandi. Shuningdek, ulardagi ekstrovertlarga xos sifatlar oshgani sari muammoli vaziyatda yechim izlab dinga murojaat qilish ham oshishi kuzatildi. Bu holatni bugungi kunda diniy omilning jamiyat hayotidagi o‘rni tobora ortib borayotganligi, diniy ma’lumotlarni olish va diniy

amallarni jamoaviy tarzda bajarilishi shaxslararo munosabatlarga ochiq bo‘lgan shaxs atrofidagi guruh vakillarining manipulyativ ta’sir kuchiga ham bog‘liqligi bilan izohlanishi mumkin.

Qizlarda ushbu masala yuzasidan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra ma’lum bir ahamiyatli ko‘rsatkichlar aniqlangan bo‘lsa-da, “Dinga murojaat qilish” shkalasi bo‘yicha natijalar ahamiyatli emasligi ma’lum bo‘ldi.

Adabiyotlar:

1. Abdug‘aniyeva D.A. – Koping-strategiyalarni amalga oshirishda din omilining namoyon bo‘lish xususiyatlari // Innovative, educational, natural and social sciences, 2021. – B. 150-156.
2. Billings A.G., Moos R.H. The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events // J. Behav. Med. 1981. Vol. 4. P. 139–157.
3. Kroeberg T.C. The coping functions of the ego mechanisms. – New York: “Big five”, 1963. P. 150.
4. Lazarus R., Folkman S. Stress, appraisal and coping: Personal and contextual determinants of coping strategies. – New York: “McGraw-Hill”, 1984. P. 187.
5. Расулов А.И. Психодиагностический тест как метод изучения личности //Сфера знаний: процессы развития современной научной мысли. - 2018. - С. 95-100.
6. Расулов А.И. Талабалар тадқиқотчилиқ қобилияти мезонлари ва диагностикаси //Academic research in educational sciences. - 2021. - Т. 2. - №. NUU Conference 1. - С. 369-374.
7. Расулов А.И. Ўқитувчи шахсини психологик таъхис этиш // Современное образование (Узбекистан). – 2018. - №. 10.
8. Тойирова Л.И., Абдуганиева Д.А. Инновации в образовании: с учетом возрастных особенностей обучающихся // Перспективные этапы развития научных исследований: теория и практика. – 2019. – С. 21-23.

*Ablakulov Sherali Davronovich,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Pedagogika va psixologiya fakulteti o‘quv ishlari bo‘yicha dekan o‘rinbosari*

O‘QUV JARAYONIDA INTUITSIYA VA IMPROVIZATSIYADAN FOYDALANISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Annotatsiya. Maqola ta’lim jarayonida intuitsiya va improvizatsiyaning qo‘llanilishi, yangilik kiritishning asosiy manbai, ta’limga yangi innovasion jarayonlarni joriy yetish orqali pedagogik intuitsiya va pedagogik improvizatsiya usullaridan foydalanish, intuitsiya va improvizatsiya orqali o‘qituvchilarning pedagogik mahoratini va kreativligini oshirish haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: innovasion ta’lim, pedagogika, kreativlik, intuitsiya, improvizatsiya, zamonaviy yondashuv, pedagogik intuitsion va improvizasion g‘oya.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТУИЦИИ И ИМПРОВИЗАЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В статье рассматривается использование интуиции и импровизации в образовательном процессе, основной источник инноваций, использование педагогической интуиции и методов педагогической импровизации при внедрении новых инновационных процессов в образование, совершенствовании педагогического мастерства и творческих способностей учителей посредством интуиции и импровизации.

Ключевые слова: инновационное образование, педагогика, творчество, интуиция, импровизация, современный подход, педагогическая интуиция и импровизационная идея.

THEORETICAL AND PRACTICAL BASIS OF USING INTUITION AND IMPROVISATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. The article discusses the use of intuition and improvisation in the educational process, the main source of innovation, the use of pedagogical intuition and methods of pedagogical improvisation in the introduction of new innovative processes in education, improving the pedagogical skills and creative abilities of teachers through intuition and improvisation.

Keywords: innovative education, pedagogy, creativity, intuition, improvisation, modern approach, pedagogical intuition and improvisational idea.

Kirish. Ijodkor shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uning ichki va tashqi olami o‘zgarishining o‘zaro mos kelishi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar hamda inson ontogenezi – tug‘ilishidan boshlab to umrining oxiriga qadar uzluksizlik, vorisiylikni taqozo etadigan faoliyat mazmuniga bog‘liq.

Ijodkor o‘qituvchi - yuqori darajadagi pedagogik ijodkorlik (ijodiy shaxs xususiyatlari va qo‘shimcha ravishda shakllangan motivlar, shaxsiy fazilatlar, muvaffaqiyatli ijodiy pedagogik faoliyatga hissa qo‘shadigan qobiliyatlar)ning o‘zi o‘qitadigan, o‘zlashtirgan fani bo‘yicha tegishli bilim darajasi bilan ajralib turadigan shaxs. O‘qituvchilarning potensial ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda o‘qituvchidan pedagogik ijodi uchun qulay sharoitlarga ega bo‘lgan, samarali pedagogik faoliyatini ta’minlaydigan psixologik-pedagogik bilim, ko‘nikma va malakalar talab etiladi [1].

Pedagogik faoliyatda pedagoglar bir necha bor pedagogik mahoratning turli tanlovlarida qatnashishga majbur bo‘lishadi. Turli xildagi pedagogik mahorat orqali o‘qituvchi-murabbiy o‘z tajribasiga tayanib o‘quv jarayoniga intuitsiyaviy va improvizasion usullardan foydalanadi, shuningdek, jarayonda o‘zi istamagan holda intuitsiya va improvizatsiya holatini yaratadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kreativlik kompetensiya turlaridan biri bo‘lgan psixologik kompetentlik o‘quv jarayonida o‘quvchi yoki uning ota-onasi, pedagogik jamoa hamda ijtimoiy muhitda sog‘lom psixologik muhitni yaratishni bilish, hayotda va ta’lim jarayonida uning boshqa ishtirokchilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli salbiy psixologik ziddiyatlarni shuningdek, ko‘zda tutilmagan holatlarini o‘z vaqtida anglay olish va

uni ijobiy tinch va samarali yo‘llar bilan mohirona bartaraf eta olish hususiyati bo‘lajak pedagogda pedagogik intuitsiya va pedagogik improvizatsiya borasida tajribalarini oshiradi.

Adabiyotlar tahlili. Intuitsiya (lot. “intuitio”, “intueri” – “sinchiklab, diqqat bilan qaramoq”) – mantiqiy bog‘lanmagan èki mantiqiy xulosaga kelish uchun dalillar yetarli bo‘lmaganda chuqur mulohaza yuritish asosida masalani yechishning tarkibini bo‘lgan evrestik (unumli ijodiy fikrlash) jarayonidir.

Pedagogik intuitsiya – o‘qituvchining pedagogik jarayonda o‘zaro mantiqiy bog‘lanmagan yoki mantiqiy xulosaga kelish uchun dalillar yetarli bo‘lmagan chuqur mulohaza yuritish asosida ta‘limiy va tarbiyaviy muammolarni yechishga qaratilgan evrestik fikrlash jarayonidir.

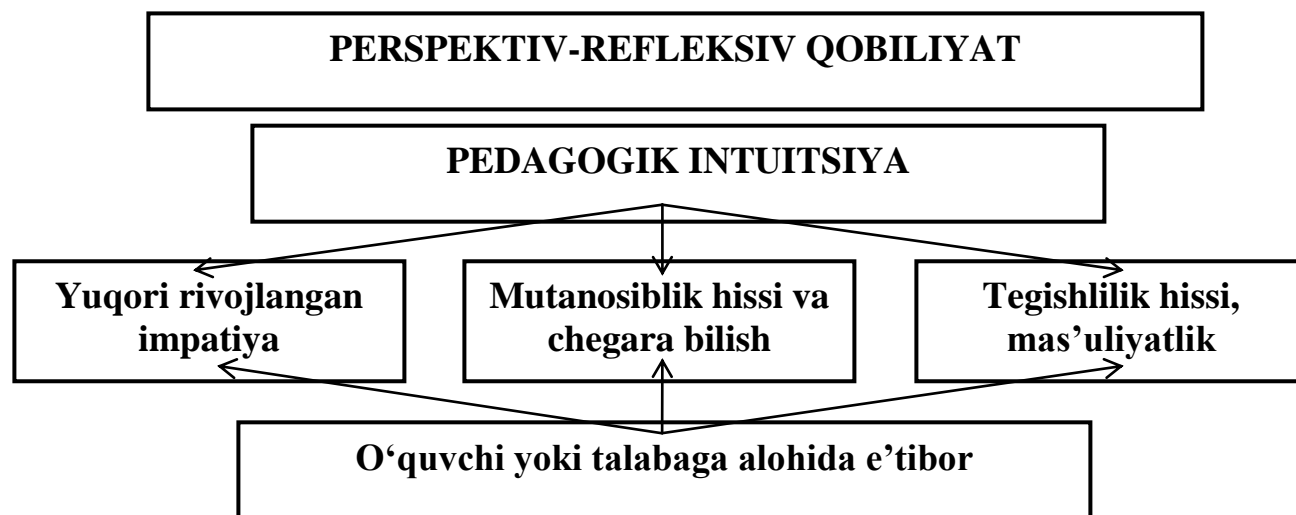
Intuitsiya ma‘lum belgilarga ko‘ra oddiy mulohazadan farq qiladi. Masalan:

- o‘qituvchiga xos bo‘lgan tashkilotchilik qobiliyati uning faoliyatida o‘ziga xos o‘rin egallashi;
- tezkorlik, ba‘zan lahzada shaklladigan faraz va masalaning yyechimi;
- faraz va masala yyechimining yetarli darajada mantiqiy asoslanmasligi;
- “ijobiy” intuitsiya qaror qabul qilishda namoyon bo‘ladi.

Bergson, “Har qanday ijodiy faoliyatda bo‘lgani kabi, o‘qituvchi faoliyatida ham intuitsiya juda katta rol o‘ynaydi. Intuitsiyaga – har bir jarayonning yyechimini oldindan bevosita ko‘ra bilish (intuitivizmi), tez va ongsiz ravishda to‘g‘ri yechim topish, qaror qabul qilish imkonini beradi” degan fikr ilgari suradi.

Intuitsiya – ichki sezgini o‘rganish muammosi psixologiyada ham keng ko‘rib chiqiladi. Bugungi kunga kelib o‘qituvchining amaliy faoliyatida intuitsiyaga ehtiyoj masalasi ham o‘rganilgan.

Olimlardan S. A. Gilmanov, M.V.Saleeva, V.A.Shumakov, I.I.Panov, I.M.Morozov, L.Robinson kabi olimlar pedagogik jarayonda intuitsiyaning ahamiyati, pedagogik improvizatsiyani amalga oshirishdagi roli, xususiyatlarini keng yoritishgan. Persevtiv-refleksiv (sezgi bilan idrok etush) qobilatlar turiga kiruvchi pedagogik intuitsiya quyidagi qismlarni o‘z ichiga oladi (1-rasm)

1-rasm. Pedagogik intuitsiya jarayonlari

Pedagogik intuitsiya - o‘qituvchining kengaytirilmagan ongli tahlili, bir qator pedagogik vazifalarni umumlashtirish va vaziyatning keyingi rivojlanishini oldindan ko‘rish asosida pedagogik qarorni tez, bir marta qabul qilishi. Bu aql-zakovat, ijodkorlik rivojlanishining yuqori darajasidagi bilim va tajribaga bo‘lgan ehtiyoj asosida takomillashtiriladi. Pedagogik intuitsiyaning mavjudligi o‘qituvchining pedagogik improvizatsiya qobiliyatini belgilaydi.

Improvizatsiya (fransuzcha improvizatsiya, italyanacha improvvisazione, lotincha improvisus — kutilmagan, to‘satdan) — inson hayoti davomida kutilmagan holatlarni va to‘satdan yuzaga kelgan muammolarni mohirona hal qilish va yechish. Aslida improvizatsiya badiiy ijodning ko‘p turlariga xosdir, ya‘ni, she‘riyat, musiqa, raqs, teatr va boshqalar. Shuningdek, improvizatsiya jamoaviy sport o‘yinlari jarayonlarida ham ko‘p uchrab turadi.

Pedagogik improvizatsiya - o'qituvchi-murabbiy yoki tarbiyachining kasbiy faoliyatida oldindan ko'zda tutilmagan voqea va hodisalar, vaziyat va holatlarni tafakkur qilgan holda, ma'naviy jihatdan yechim topish hamda ijobiy hal etish jarayonidir. Pedagogning maqsadi ta'lim va tarbiyaning o'ziga xos sharoitlarida yangi imkoniyat topish, uning vazifasi ta'lim-tarbiya berish jarayonida yuzaga kelgan, ko'zda tutilmagan holatlar paydo bo'lganda mazmun mohiyati ma'nadan bo'lgan huloslarni tez va moslashuvchan qilib berishdir [3].

Pedagogik improvizatsiya - o'qituvchining pedagogik faoliyatidagi turli xil vaziyatlardagi holatlarda tezkorlik bilan javob berish va yuzaga kelgan muammolarni mohirona hal qilish uslubidir. Uning maqsadi ta'lim va tarbiyaning o'ziga xos sharoit (muammo)larida yangi yechim (usullar) topishdir. Shu asosda ana'naviy mashg'ulot o'tish usullaridan voz kechish imkoniyati vujudga keladi. Pedagogning o'z mualliflik ish uslubida yangiliklar yaratishga imkon beradi.

Hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biri bu, “O'qituvchi-murabbiyning kasbiy kompetensiyalaridan biri bo'lgan pedagogik improvizatsiyalarni yaratgan holda olib boriladigan fanning rivojlantiruvchi muhitini yaratish”dir. Agar o'qituvchi-murabbiyning pedagogik improvizatsiyasi o'quv jarayonida to'g'ri tashkil etilgan bo'lsa, bu nafaqat dars davomida paydo bo'lgan keskinlikni bartaraf etishga, balki o'quvchilarning bilimlarini yangilashga yordam beradi, chunki ular o'quv jarayoniga o'qituvchi bilan birgalikda, hamkorlikda ishtirok etadilar. Bu esa talaba uchun ta'lim va tarbiya jarayonini juda jozibali, mazmunli va qiziqarli o'tishiga yordam beradi [2].

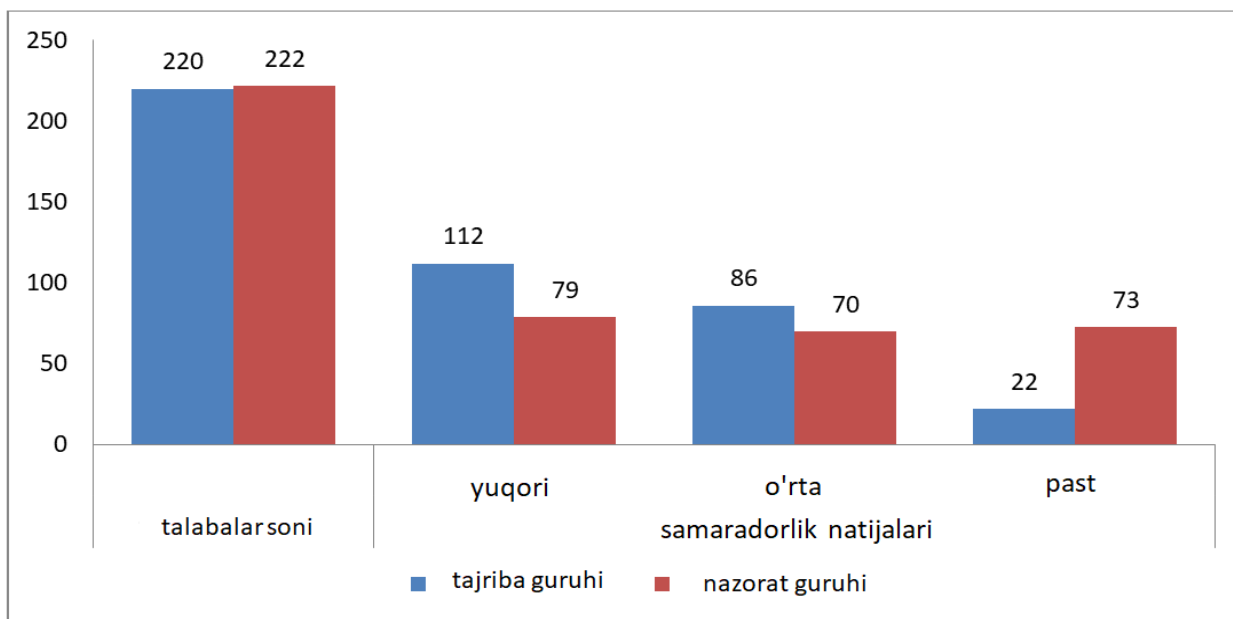
Improvizatsion mashg'ulotlar talabalar uchun ijodiy jaryon bo'lib, ularda o'z xohish-istaklarini erkin va to'liq amalga oshirishga sharoit yaratiladi. O'quv jarayoniga improvizatsiyani qo'llash orqali o'qituvchi va o'quvchida mustaqil fikr bildirish, mashg'ulotlarda o'zini erkin his qilish, o'z qiziqishlarini ifodalay olish va o'quv jarayonidagi muhitni barqarorlashtirish hislari paydo bo'ladi.

V.I.Zagvyazinskiy o'qituvchining improvizatsiyaga tayyorligini bir necha bosqichda shakllantirishni taklif qiladi. Birinchidan, o'qituvchiga taklif qilingan materialni hissiy, tez va ifodali ifodalash qobiliyatini rivojlantirish; ikkinchidan, muayyan vaziyatda zarur bo'lgan pedagogik texnikani tanlash qobiliyatini takomillashtirish, bu vazifani tez bajarishga yordam beradi; uchinchidan, ma'lum bir darsning mazmunini o'quv holati bilan bog'lash uchun ishchi materialni mustaqil ravishda tuzatish qobiliyatini rivojlantirish [1].

Muhokama va natijalar. O'quv jarayoniga improvizatsiyani qo'llash orqali o'qituvchining o'zi ijodiy shaxs ekanligini ko'rsatishi va bu qobiliyatini rivojlantirishi, o'quvchini mantiqiy fikrlashga, mustaqil va erkin fikr yuritishga yordam berishi lozim.

Ta'lim oluvchi uchun improvizatsiya birinchi navbatda olingan bilim va ko'nikmalardan foydalangan holda o'zini namoyon qilish imkoniyatidir.

Pedagogik improvizatsiya turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin: o'qituvchining monologi, sinf bilan muloqoti, hazilkash gap, mini-spektakl va hokazo. Asosiysi, bu usul o'qituvchidan yuksak tayyorgarlik, ijodiy, qobiliyatli bo'lishni talab qiladi. Yuzaga keladigan muammolarni mustaqil ravishda hal qilishni o'rgatadi. Bunday tadbirlar darsga organik tarzda mos kelishi kerak.

2- rasm. Kasbiy faoliyatga tayyorgarlik tahlili

Bo‘lajak pedagoglarni pedagogik improvizatsion kasbiy faoliyatga tayyorgarligi, pedagogik improvizatsiya qobiliyati, pedagogik kreativlikni shakllantirish va rivojlantirishga doir psixologik-pedagogik, metodik adabiyotlar o‘rganilib guruhlariga bo‘lingan holda tahlil qilindi (1-jadval). Bu esa bo‘lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirish bo‘yicha doir o‘quv mashg‘ulotlarni tashkil etish va o‘tkazish holati hamda o‘quv jarayonidagi ahamiyati o‘rganildi. Natijada bo‘lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishda pedagogik intuitsiya va improvizatsiyaga asoslangan qo‘shimcha mashg‘ulotlarni tashkil etish maqsadga muvofiqligi aniqlandi.

Xulosa. Izlanish va tadqiqotlarimiz shuni kursatdiki, mualliflik ta’rifimizga ko‘ra, “Bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishda uning ongli tahlili emas, balki yuzaga kelgan vaziyatning keyingi rivojlanishini ko‘ra bilish va natijasini kutishga asoslangan hamda pedagogik qarorni tez va bir zumda qabul qilish jarayoni pedagogik intuitsiyadir. Bu jarayon zaruriy bilim, tajriba va pedagogik mahorat asosida takomillashtiriladi. Shuning bilan birgalikda bo‘lajak pedagogda pedagogik intuitsiyaning mavjudligi pedagogik improvizatsiyani amalga oshirish qobiliyatini belgilaydi”. Bu esa kasbiy kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishda pedagogik intuitsiya, va pedagogik improvizatsiyaning roli muhimligini yana bir bora isbotlaydi.

Adabiyotlar:

1. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. - T.: “Fan va texnologiya”, 2013.
2. Ernazarova G.O. Pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. –T.: TTESI. 2021 y.
3. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.
4. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. “Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari” – T, “Fan, 2006 y.
5. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. - М.,1987
6. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. - М., 1987
7. Щербакова Т.Н., Импровизация как компонент творчества современного педагога // Педагогическое мастерство: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Москва, феврал 2014 г.).
8. Щербакова, Т. Н. Импровизация как компонент творчества современного педагога / Т. Н. Щербакова. — Текст : непосредственный // Педагогическое мастерство : материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Москва, феврал 2014 г.). — Т. 0. — Москва: Буки-Веди, 2014.

Alimardonov Zohid Shukurillaevich,

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti

Xizmat faoliyatini tarbiyaviy-psixologik ta‘minlash kafedrasida boshlig‘i, p.f.f.d.(PhD), dotsent

KURSANTLARDA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNING TARKIBIY QISMLARI O‘RTASIDAGI ALOQADORLIKNI EMPIRIK TADQIQOTLARDA O‘RGANILISHI

Annotatsiya. Maqolada kursantlarda kommunikativ kompetentlikning o‘rtasidagi aloqadorlik empirik tadqiqotlarda o‘rganilish masalalariga e‘tibor qaratilgan. Shuningdek, xorij olimlari tomonidan kommunikativ kompetentlikning tarkibiy qismlari xususida ilgari surgan nazariy yondashuvlarining mohiyat, mazmuni tahlil qilingan. Ayniqsa, jamoat xavfsizligini ta‘minlash yo‘nalishi kommunikativ kompetentlikning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi aloqadorlik empirik tadqiqot natijalari asosida isbotlab berilgan.

Kalit so‘zlar: kursant shaxsi, inson qadri, mustaqil fikrlash, dunyoqarashning kengligi, muloqot, kommunikativ kompetentlik, kommunikativ vaziyat, muloqotdagi to‘siqlar, kommunikativ harakatlar, suhbatdosh bilan ijobiy munosabatga kirishish.

ИЗУЧЕНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТНЫМИ ЧАСТЯМИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация. Статья посвящена вопросам изучения взаимосвязи коммуникативной компетентности курсантов в эмпирических исследованиях. Также проанализированы сущность и содержание теоретических подходов зарубежных учёных относительно компонентов коммуникативной компетентности. В частности, на основе результатов эмпирического исследования доказана взаимосвязь компонентов коммуникативной компетентности в направлении обеспечения общественной безопасности.

Ключевые слова: личность курсанта, человеческие ценности, самостоятельное мышление, широта мировоззрения, общение, коммуникативная компетентность, коммуникативная ситуация, препятствия в общении, коммуникативные действия, установление позитивного отношения с собеседником.

STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN COMPONENT PARTS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN STUDENTS IN EMPIRICAL RESEARCH

Abstract. The article focuses on the important interrelationships between the components of communicative competence in future officers of public safety units. Also, the essence and content of the theoretical approaches put forward by foreign scholars on the components of communicative competence were analyzed. In particular, the relationship between the components of communicative competence in future officers of public safety units has been proven based on the results of empirical research.

Keywords: public security departments, future officer personality, human dignity, independent thinking, the breadth of the worldview, communication, communicative competence, communicative situation, barriers in communication, communicative action, the introduction of a positive relationship with the interlocutor.

Kirish. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar doirasida aholining tinch va osoyishta hayotini ta‘minlash hamda jamiyatimizda qonunga itoatkorlik va jamoat xavfsizligi madaniyatini shakllantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Jumladan, jamoat xavfsizligini ta‘minlash yo‘nalishidagi ishlarni “Xalq manfaatlariga xizmat qilish” tamoyili asosida tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizm va tartiblari joriy etilib, davlat organlarining jamoatchilik tuzilmalari bilan o‘zaro maqsadli hamkorligi yo‘lga qo‘yildi.

Shu bilan birga, jahonda kuchayib borayotgan turli xavf-xatar va ziddiyatlar, el-yurt tinchligi va osoyishtaligiga tahdidlar, pandemiya, tabiiy va texnogen ofatlar mas‘ul davlat tuzilmalariga o‘z faoliyatini “Barcha sa‘y-harakatlar inson qadri uchun” degan ustuvor g‘oya asosida yanada takomillashtirish vazifasini yuklamogda.

Ma'lumki, jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentlik rivojlanganlik darajasini o'rganish maqsadida “Kommunikativ malakalar” (L.Mixelson tomonidan ishlab chiqilgan) metodikasidan foydalanildi. Mazkur metodika yordamida bo'lajak ofitserlarda kommunikativ kompetentlik va kommunikativ malakalarni rivojlanganlik darajasini aniqlashga e'tibor qaratildi.

Mazkur metodika O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi universitetining “Xizmat faoliyatini tarbiyaviy-psixologik ta'minlash” yo'nalishi 1-3 – bosqich kursantlaridan 150 nafarida o'tkazildi. Tadqiqot metodikasi asosida to'plangan ma'lumotlar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy tahlil natijalarini yaqqol ifodalash maqsadida jadvalda aks ettirildi.

1-jadval.

Bo'lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentligining tarkibiy komponentlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik

№	Kommunikativ kompetentlikning tarkibiy komponentlari	Suhbatdoshga ijobiy fikrlar bilan reaksiya qaytarishini talab qiladigan vaziyatlar	Kursantlar salbiy fikrlar bilan reaksiya qaytarilishini talab qiluvchi vaziyatlar	Insonlarga iltimos bilan murojaat qiluvchi vaziyatlar	Suhbat vaziyati	Empatiya namoyon bo'lishini talab etuvchi vaziyatlar
1	Suhbatdoshga ijobiy fikrlar bilan reaksiya qaytarishini talab qiladigan vaziyatlar	1	-0,03	0,10*	0,46**	0,36**
2	Kursantlar salbiy fikrlar bilan reaksiya qaytarilishini talab qiluvchi vaziyatlar		1	-0,009	-0,001	-0,04
3	Insonlarga iltimos bilan murojaat qiluvchi vaziyatlar			1	0,28**	0,12**
4	Suhbat vaziyati				1	0,13**
5	Empatiya namoyon bo'lishini talab etuvchi vaziyatlar					1

Tadqiqot natijalariga ko'ra, jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarida suhbatdoshga ijobiy fikrlar bilan reaksiya qaytarishini talab qiladigan vaziyatlar insonlarga iltimos bilan murojaat qilishni talab qiluvchi ($r=0,10$; $r \leq 0,05$) ahamiyatli darajada aloqadorlik, suhbat vaziyati bilan ($r=0,46$; $r \leq 0,01$) va empatiya namoyon bo'lishini talab etuvchi vaziyatlar ($r=0,36$; $r \leq 0,01$) bilan yuqori darajada bog'liqlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Bu o'z navbatida jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarida insonlar bilan samimiy muloqot o'rnatish, suhbat jarayonida o'zgaralarda kechadigan turli darajadagi emotsional holatlarni his qilish qobiliyati rivojlangan bo'lishini taqazo etadi. Shuning uchun ta'limiy va ta'limiy bo'lmagan mashg'ulotlar jarayonida bo'lajak ofitserlarda muomala, muloqotchanlik qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratish lozim.

Metodikaning navbatdagi shkalasi insonlarga iltimos bilan murojaat qiluvchi vaziyatlar suhbatdoshga ijobiy fikrlar bilan reaksiya qaytarish talab qiladigan vaziyatlar bilan ($r=0,10$; $r \leq 0,05$) ahamiyatli darajada hamda suhbat vaziyati bilan ($r=0,28$; $r \leq 0,01$), empatiya namoyon bo'lishini talab etuvchi vaziyatlar ($r=0,12$; $r \leq 0,01$) bilan yuqori darajada aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi. Ta'kidlash joizki, jamoat xavfsizligi bo'linmalarida faoliyat olib boradigan bo'lajak ofitserlar insonlar bilan to'qnash kelganda talab qilish, buyruq va ko'rsatma berishlardan foydalanish bilan birga ayrim o'rinlarda vaziyatga bog'liq ravishda iltimos bilan murojaat qilish

vaziyatiga to‘qnash kelayotganligini ko‘rishimiz mumkin. Albatta, bu insonlar o‘rtasida muloqot ko‘lamini kengayib borayotganligi hamda samimiy xarakter kasb etayotganligidan dalolat beradi.

Jamoat xavfsizligini ta‘minlash bo‘linmalari bo‘lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentlikni shakllanishi o‘zga insonlarda kechadigan ruhiy holatlarini qay daraja anglab yetishlari bilan belgilanadi. Bu o‘z navbatida bo‘lajak ofitser shaxsida empativlik qobiliyatini shakllanganligini taqazo etadi. Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, empatiya- boshqa odamlarning psixik holatlarini tushunish va ularga hamdardlik qilish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, jamoat xavfsizligini ta‘minlash bo‘linmalari bo‘lajak ofitserlarida empatiya qobiliyatining shakllanishi qanday psixologik omillar bilan bog‘liqlikda rivojlanishini o‘rganish muhim hisoblanadi. Tadqiqot natijalaridan ma‘lum bo‘lishicha, bo‘lajak ofitserlarda empatiya namoyon bo‘lishini talab etuvchi vaziyatlar suhbatdoshga ijobiy fikrlar bilan reaksiya qaytarishini talab qiladigan vaziyatlar bilan ($r=0,36$; $r\leq 0,01$), insonlarga iltimos bilan murojaat qiluvchi vaziyatlar bilan ($r=0,12$; $r\leq 0,01$), suhbat vaziyati bilan ($r=0,13$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli aloqadorlik mavjudligi aniqlandi.

Demak, o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, jamoat xavfsizligini ta‘minlash bo‘limlari bo‘lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentlikni rivojlanishi ulardagi suhbatdoshining fikriga nisbatan ijobiy munosabat bildirsa olishi, insonlar umuman aholining turli qatlamlariga nisbatan muomala, munosabatlar negizida iltimos bilan murojaat qilish ko‘nikmalarini shakllanganligi, suhbat vaziyatini samarali o‘rnatish olishi, shuningdek, empativlik qobiliyatlari bilan bog‘liqligi aniqlandi. Ayniqsa, bo‘lajak ofitser shaxsida muomala va muloqotchanlik qobiliyatlarini shakllanganligi ularda kommunikativ kompetentlikni rivojlanishiga xizmat qiluvchi asosiy omil ekanligi isbotlab berildi.

Muhokama. Shu o‘rinda ta‘kidlash lozimki, kommunikativ kompetentlik mezonlari birinchi marta 1975-yilda T.Gordon tomonidan ishlab chiqilgan.

Unga ko‘ra, kommunikativ kompetentlik masalasi bir qator mualliflar tomonidan turlicha talqin qilingan: tilni bilish darajasi, uning xulq-atvor ko‘rinishlari, empativlik qobiliyati, subyektning shaxsiy xususiyatlari (o‘zini o‘zi adekvat hurmat qilish, ijtimoiy yo‘nalganlik), insonlar bilan samarali muloqot o‘rnatish maqsadida muloqot modelini yaratish, o‘zga insonlar bilan kerakli aloqalarni o‘rnatish va qo‘llab-quvvatlash, shaxslararo munosabatlar tizimida o‘zaro ta‘sirning ma‘lum vaziyatlarida samarali kommunikativ muhitini yaratish uchun zarur bo‘lgan ichki zahiralarni tizimi, verbal va noverbal vositalar yordamida muvaffaqiyatli ta‘sir ko‘rsatish va boshqalar.

I.N.Agafonovning ta‘kidlashicha, kommunikativ kompetentlik “muvaffaqiyatli muloqotga hissa qo‘shadigan shaxsning aqliy va xulq-atvor xususiyatlarining yaxlit tizimi bo‘lib, maqsadga erishish (samarali) va ishtirokchilar uchun emotsional qulaylikka ega. Uning tuzilishida quyidagi kognitiv, qadriyatli-semantik, shaxsiy, emotsional va hulq-atvor kabi tarkibiy qismlar ajratib ko‘rsatiladi [3].

E.V.Rudenskiyning fikriga ko‘ra, kommunikativ kompetentlik quyidagi qobiliyatlardan iborat:

-kommunikativlikning ijtimoiy psixologik prognozini berish orqali muloqot qilish uchun vaziyat;

-kommunikativ vaziyatning o‘ziga xosligidan kelib chiqib, muloqot jarayonini ijtimoiy-psixologik jihatdan dasturlash;

-kommunikativ vaziyatda muloqot jarayonlarini ijtimoiy-psixologik boshqarishni amalga oshirish [5].

Kommunikativ kompetentlikning tarkibiy qismlari I.I.Seregina tomonidan tadqiq qilinib, “birinchidan, boshqa insonlar bilan muloqotga kirishish qobiliyati, muloqot malakalari, ular bilan doimiy aloqalarni saqlab turish, ikkinchidan, boshqaruvchining faoliyat doirasidan qat‘iy nazar umumiy va kasbiy bilimlarini tavsiflovchi ushbu semantik ma‘lumotlarga ega bo‘lish va ishlash qobiliyati” [6].

V.P.Trusovning ta‘kidlashicha, kommunikativ kompetentlik tushunchasi mazmunan o‘xshash ammo ko‘lami jihatidan umuman kognitiv kompetentlikka qaraganda kamroq va ma‘nosi bo‘yicha an‘anaviy ijtimoiy intellekt atamasiga juda yaqin bo‘lib, boshqa shaxs va mazkur mavzuni boshqalar bilan bog‘laydigan munosabatlarda shaxsni adekvat va differensial aks ettirish qobiliyatida ifodalanadi [7].

V.A.Kan-Kalik, N.D.Nikandarovlar tomonidan kommunikativ kompetentlikni shaxs faoliyatining barcha turlarida mavjud bo‘lgan inson borlig‘ining ajralmas qismi sifatida belgiladilar. Ularning ta‘kidlashicha, muammo shundaki, barcha ma‘lum kommunikativ harakatlar qanday amalga oshirilishi mumkinligini tasavvur qila olmaydi.

Bundan kelib chiqadiki, bu kommunikativ harakatlarni amalga oshirish uchun mavjud bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi kerak [4].

Shunga o‘xshash fikrlarni N.N.Obozov o‘zi tomonidan olib borgan ilmiy izlanishlarida ilgari suradi.

Uning fikriga ko‘ra, “kommunikativ kompetentlik asosan ikki jihatdan namoyon bo‘lishi mumkin: bilim va hissiy tajribaga asoslangan holda, shaxsning turli xil muloqot holatlariga yo‘naltirilishi va o‘zini va boshqalarni tushunish tufayli o‘zgalar bilan samarali munosabatda bo‘lish qobiliyati sifatida ruhiy holatlarni, shaxslararo munosabatlarni va ijtimoiy muhit sharoitlarini doimiy ravishda o‘zgartirish”[8].

Xulosa. Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanib, jamoat xavfsizligini ta‘minlash bo‘linmalari bo‘lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha quyidagi xulosalarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

-jamoat xavfsizligi bo‘limalaridagi bo‘lajak ofitser shaxsida muloqotchanlik sifati, kommunikativ kompetentlikni rivojlanishi ko‘p jihatdan ularning kasbiy faoliyatlari, kelgusidagi rejalari hamda o‘z-o‘ziga va o‘zgalarga nisbatan bo‘ladigan munosabatlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi;

-bo‘lajak ofitserlarda kommunikativ kompetentlikni rivojlanishi ulardagi suhbat jarayoniga faoli ravishda kirishishi, insonlar bilan samimiy munosabat o‘rnata olishi hamda ulardagi ruhiy holatlarni anglab yetgan holda munosabatlar tizimini shakllanganligi bilan bog‘liq[10];

-insonlar jamoasida shaxslararo munosabatlar tizimini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligi jamoa a‘zolarining o‘zaro bir birini tushunishi hamda qo‘llab quvvatlash malakalarini tarkib topganligi jamoat xavfsizligini ta‘minlash bo‘linmalari bo‘lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentlikni rivojlantiruvchi omil sifatida gavdalanishi mumkin;

-jamoat xavfsizligini ta‘minlash bo‘linmalari bo‘lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish maqsadida o‘quv jarayonida ta‘limiy va axborot texnologiyalari, ish o‘yinlari, psixologik treninglardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. Агафонова И.Н. Развитие коммуникативной компетентности учащихся. <http://pervoklassnik.resobr.ru/archive/year/articles/2182/>
2. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: кн. для учителя / В.А.Кан-Калик; - М., 1987.- 190с.
3. Руденский Е.В. Социальная психология: Курс лекций. - М., Новосибирск., 1997.-224с.
4. Серегина И.И. О социально значимых аспектах коммуникативной компетентности российских менеджеров (к постановке проблемы). //Мир психологии. М., 2000, № 2. С. 80.
5. Трусов В.П. Социально-психологическое исследование когнитивных процессов. — Л., 1980.
6. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта // Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – М.: Институт психологии РАН, 2004 – С. 11–28.

*Berdiyeva Gulmira Jurayevna,
Xalqaro innovatsion universiteti pedagogika va jismoniy
madaniyat kafedrasida v/b dotsenti*

TA'LIM MUASSASALARIDA O'QITUVCHI VA TALABA O'RTASIDA ZIDDIYATLARNI BARTARAF ETISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada ta'lim faoliyati jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasida yuzaga keladigan nizolarning oldini olish orqali o'qitish samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan, amaliy taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: konflikt, ta'lim samaradorligi, ta'lim, o'qituvchi, talaba, pedagogika, ta'lim.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗРЕШЕНИЯ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ ПРЕПОДАВАТЕЛЕМ И СТУДЕНТОМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация. В статье особое внимание уделяется повышению эффективности обучения путём предотвращения конфликтов между учителем и учеником в ходе учебной деятельности, даются практические предложения и рекомендации.

Ключевые слова: конфликт, образовательная эффективность, воспитание, учитель, ученик, педагогика, воспитание.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CONFLICT RESOLUTION BETWEEN TEACHER AND STUDENT IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The article is devoted to improving the effectiveness of teaching by preventing conflicts between teachers and students in the context of educational activities, and also gives practical suggestions and recommendations.

Keywords: education, teacher, student, pedagogy, upbringing.

Kirish. Biror kasbning haqiqiy ustasi bo'lish uchun kishida tabiiy qobiliyat, ma'lum jismoniy, va ruhiy islohotlar, puxta tayyorgarlik, shaxsiy tayyorgarlik va ayrim shaxsiy sifatlar bo'lish kerak. Pedagogik maqsadga yo'naltirishda qanday munosabatlarga e'tiborimizni qaratishimiz kerak. Pedagogik kasbini tanlagan kishi avvalo sog'lom bo'lishi, so'zlarni to'g'ri va yaxshi talaffuz qila olishi, bosiq, asablari joyida bo'lishi, boshqalar bilan muomolada o'zini tuta olishi zarur. Shuningdek, bolalarni yoqtirishi, ishonch bilan ishlashga mayli borligi, xushmuomalalik, keng fikrlay olish, tashkilotchilik, o'ziga va boshqalarga nisbatan talabchanlik kabi shaxsiy sifatlar mavjudligi ham kishining pedagogik ishga yaroqliligini ko'rsatadi.

Pedagog o'z maqsadiga yetishishi uchun munosabatga talabalar bilan kirishi uchun quyidagi sifatlarga ega bo'lishi lozim. Bolalarni sevish va ular bilan ishlashga qiziqish, pedagogik ishni sevish, psixologik va pedagogik ziyraklik va kuzatuvchanlik tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniy, dilkashlik, talabchanlik, qatilylik va maqsadga intilish, vazminlik o'zini tuta olish. Pedagog pedagogik maqsadga yo'naltirilgan munosabat jarayonida talabalarni xarakter xususiyatlariga ham alohida e'tiborini qarata olishi lozimdir.

Maqsadga erishishga birgalikda intilish. Ta'limni tashkil yetuvchi hodimlar bu pedagoglardir shunday ekan ta'limni samarali amalga oshirishda kimlar bilan birgalikda ishlashimiz o'rinli ma'lum, pedagogik kasbda maqsadga erishish uchun o'qituvchining faqat bilimdon bo'lishi, u yoki bu fanini chuqur bilishining o'zi yetarli yemas. O'qituvchi tarbiyachi hamdir. U bolalarning yosh va ruhiy xususiyatlarini e'tiboriga olib biror fanni qay darajada, qanday usullar bilan o'rganishni ham, bolalarni qanday tarbiyali metodikasini ham, inson shaxsning shakllanishi qonuniyatlarini ham bilishi zarur.

Pedagog jamoa bilan ishlashni bilish, guruh talablariga munosabati jarayonida bir xil muomola bo'lishi, ota-onalar bilan ishlashi guruh rahbari ish tizimining ajralmas qismidir. Ota-onalar bilan ishlash sinf rahbaridan ular bilan ishonchli va ishchan munosabatni o'rnatish pedagog nazokat, chidam, izchil va qat'iy e'tiborini talab qiladi. Tarbiyaning umumiy va vazifalari ota-onalar jamoasi orqali muvaffaqiyatli hal qilinadi. Sinf rahbari ota-

onalari tarbiyasi qiyin talabalar bilan yakka tartibda ishlashga majbur qilib ogohlantirsa maqsadga erishishning qiyinchiliklarga duch kelmaydi.

Ta’lim-tarbiya jarayoni pedagog va talabalar o’rtasidagi munosabatdir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Miramonovich ta’kidlaganidek “Ta’lim-tarbiya – bu bizning kelajagimiz, hayot-mamot masalasi. Shu bois, bu sohadagi islohotlarni kechiktirishga haqqimiz yo’q. Qanchalik murakkab bo’lmasin, maktab ta’limida poydevorni bugundan mustahkam qo’yishimiz kerak. Chunki biz ko’p vaqt yo’qotganmiz”.

Zamon talablari shuki, professor va o’qituvchilar o’zlarida mavjud bo’lgan bilim va saviya bilan cheklanib qolmasdan, xorijiy mamlakatlar tajribasini va qunt va savod bilan o’rganib mag’zini chaqib undan keyin talabalarga saboq berishlari zarurligini alohida ta’kidlaydi. O’qituvchining ijobiy munosabatlari qay darajada shakllanganligida ham bog’liqdir. Qobiliyat jarayonida, faoliyat jarayonida paydo bo’ladi va rivojlanadi deb ta’kidlaydi professor M. Ochilov hamda o’qituvchi qobiliyatining quyidagi turlarni tavsiya etadi. Bular, mavjud bo’lishi qobiliyati, tushuntira olish qobiliyati, muomola qilish qobiliyati kabilar.

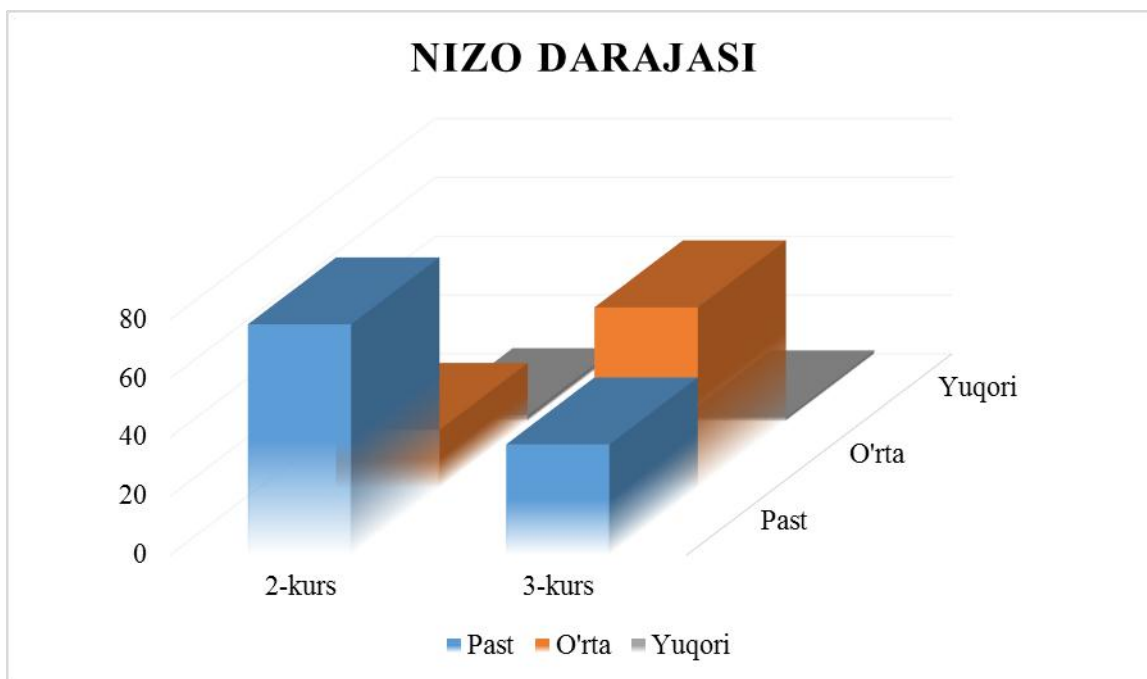
Ta’limda dars va ma’ruzalarni mukammal tashkil qilishi o’qituvchining ijobiy munosabatlaridan biridir. Yuqori saviyada o’tilgan mavzular yoshlar ongiga uzoq saqlanadi. Ularning iymon e’tiqodi va mafkuralarning shakllanishiga samarali ta’sir ko’rstadi. Shu sababli o’qituvchining ishlash saviyasi o’z burchiga munosabati, yoshlarga murabbiylik ishtiyoqi, pedagogik mahorati, dastlab dars ma’ruzalarida ko’rinadi.

Dars berish sa’natini egallashda o’qituvchi ishontirgan o’quv mashg’uloti guruh bilim berish vositasi bilan birga, mustaqil O’zbekistonning ravnaqi, ertangi kunga bo’lgan ishonch, xalqimizning aql zakofati va mehnatining nimalarga qodirligi jamiyatning munosib fuqarosi va quruvchisi bo’lishi uchun nima qilish zarurligini ko’rsatuvchi ko’zgu bo’lib, xizmat qiladi. Yoshlarimiz ijobiy munosabatlarini dars jarayonida o’zlarida shakllantirsinlar. Talaba yoki talabalar darsdan har jihatdan mamnun bo’lsinlar ularda orzular uyg’onsin, tafakkuri rivojlansin, amaliy faoliyat, ijodiy qobiliyat, o’qish-o’rganish va mehnatga havas kuchaysin. Ular o’quv mashg’ulotidan keyin baholari bilan emas, balki bilim va malakalari hosil qilinganliklarini ma’naviy oziq olganlarni his qilsinlar. Ta’limni mazmundor, qiziqarli va tushunarli bo’lishi ustoz bilan shogirdlar qalbini ruhini bir-biriga mustahkam bog’laydi, ular o’rtasida samimiy hurmatni o’zaro ishonchni mustahkamlaydi. Buning uchun o’qituvchi avvalo, o’z fanini va uni o’qitish yo’l usullarini mukammal o’zlashtirib olishi, o’qituvchi murabbiyga xos madaniyatni yuqoriligi, o’z shogirdlariga hurmat va muhabbat, ular hayotiga qiziqish va ruhiy holatlarini bilish tushunishi, bosliqlik, his-tuyg’ularni boshqara olishlari, tashqi ko’rinishi, kiyinish madaniyatiga e’tibor berishlari, nutq madaniyatining yuqoriligi jamoat ishlariga faoliyatchi, ayniqsa omma o’rtasida ilmiy ma’rifat va ma’naviy-madaniy ishlar targ’ibotchilari bo’lishlari lozim. Shundagina mamlakatimiz kelajagi bo’lgan yoshlarimiz o’z murabbiylari nomini zo’r ehtirom, chuqur minnatdorchilik bilan tilga oladilar. Buning uchun har bir o’qituvchi tegishli ma’lumot egasi, yuksak kasbiy tayyorgarligi va yuqori axloqiy fazilat egasi bo’lishlari darkor.

O’qituvchining salbiy munosabatlari o’qituvchi tomonidan talabalar bilimni baholashda qo’yilgan xatolar faqat baholashda qo’yilgan xatolar faqat baholash komponentlarining o’zgarishiga emas, balki butun o’quv bilish faoliyatining o’zgarishiga olib keladi. Ular bu tizimga xos bo’lgan kamchiliklarni kuchaytirib, uni kamsuqum yoki yoqimsiz qilib qo’yadi. Pedagog ziddiyatlarni, qarama-qarshiliklarni oldini olishda har bir talabani xarakteriga e’tibor qaratishi kerak.

Muhokama va natijalar. Ta’lim muassasalarida pedagoglar va talabalar o’rtasida ziddiyatlar, nizoli holatlar, qarama-qarshilik, mojarolar yuzaga kelmasligi uchun o’qituvchi ziddiyatlarning oldini ola bilishi lozimdir. Zamonaviy tarzda biz konfliktlarni boshqarishimiz ziddiyatli munosabatlarning to’g’ri yechimini topishimiz kerak. Aql zakovatli yuksak ma’naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakkina, oldimizga qo’ygan maqsadlarimizga erishia olamiz. Mustaqil O’zbekistonning kelajagi bo’lgan sog’lom avlodni tarbiyalash nozik, nihoyatda katta diqqat e’tiborni talab qiladigan, murakkab va ma’suliyatli jarayondir. Shunday ekan o’qituvchi talabaning shakllanish jarayonini zo’r havas va sinchkovlik bilan kuzatish lozim.

Jamiyatimiz keng qamrovli bo’lib, turli xil xarakterdagi shaxslarni uchratishimiz mumkin. Shaxslararo konfliktlar albatta faoliyat turlarida namayon bo’ladi. Masalan guruh misolida ko’ramiz. Tasavvur qiling bir guruhda iqtidorli, qobiliyatli talabalarimiz bor. Ular har bir mavzuni yaxshi o’zlashtirib mustaqil fikrlarini bildiradilar, fikr doiralari keng bo’lganligi sababli u talabalar o’rtasida fikrlar to’qnashuvi, tortishuvlar, tanqidiy qarashlar yuzaga keladi. Har bir guruh a’zosi o’z fikrini to’g’riligini isbotlay oladilar bunday holatlarda konfliktni boshqarish o’qituvchi tomonidan bartaraf etiladi.

1-rasm. Talabalar o'rtasidagi ziddiyat darajasi, %

Har qanday muloqotlarning elementar funksiyasi suhbatdoshilarning o'zaro bir-birini tushunishlarini ta'minlashdir. Aslida har bir insonning ijtimoiy tajribasi, uning insoniy, qiyofasi, fazilatlarini, hattoki nuqsonlari ham muloqot jarayonlarining mahsulidir. Pedagogik konfliktlarni oldini olishda gaplashayotgan odamlar biri gapiradi, ikkinchisi tinglaydi, eshitadi. Muloqotning samaradorligi ana shu ikki qirraning qanchalik o'zaro mosligi, bir-birini to'ldirishga bog'liq ekan noto'g'ri tasavvurlardan bir shuki, odamni muomola yoki muloqatga o'rgatganda, uni faqat gapirishga, mantiqan asoslangan so'zlardan foydalanib ta'sirchan gapirishga o'rgatishadi. Uning ikkinchi tomoni-tinglash qobiliyatiga deyarli e'tibor berilmaydi. Mashhur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi "yaxshi suhbatdosh – yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir" deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi. Pedagogik muloqot-o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatiga aytiladi. Pedagogik jarayondagi aloqalar tizimida o'qituvchi bilan talaba o'rtasidagi muomola –munosabatlar katta o'rin egallaydi.

O'qituvchining biror tasodifiy xatti-harakati natijasida talabalarda u haqda sodir bo'lgan fikr ham ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir etishi, o'qituvchining ishini murakkablashtirishi mumkin. Odatda, bunday ziddiyatlar uzoq davom etadi va o'qituvchi foydasiga hal yetiladi. Talabalar bilan muomola va munosabatlarda ularning har biriga alohida yondashish lozim. Agar o'qituvchi ham talabani tinglash jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarni oldini olishi mumkin. Demak, tinglash jarayoni ko'pchilik tasavvur qilgani kabi unchalik passiv jarayon emas. Tinglash qobiliyati gapiruvchini ilhomlantiradi, uni ruhlantiradi, yangi fikrlar, g'oyalarning shakllanishiga imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ma'ruzachi professorning har bir chiqishi va ma'ruzasi agar talabalar tomonidan diqqat bilan tinglasa, bu pedagogik muloqotdan ikkala tomon ham teng yutadi.

Pedagogik oliy ta'lim va pedagogik ilmiy tadqiqotlar sohasida Sharq va Yevropa mamlakatlari bilan aloqa o'rnatish, xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik konsepsiyasiga quyidagilar kiradi:

- xorijiy mamlakatlardagi pedagogik o'quv va ilmiy tadqiqot markazlari bilan aloqa o'rnatish.
- pedagogik muammolarni tadqiq qilishda hamkorlikni yo'lga qo'yish.
- o'qituvchilar, aspirantlar, magistrlar ilmiy va pedagogik faoliyatga tayyorlash sohasida hamkorlik qilish.
- pedagogik muammolar bo'yicha xalqlararo seminarlar, konferensiyalar o'tkazish.
- pedagogik ta'lim va pedagogika fani sohasida ma'lumotlar almashish, maktablar, pedagogika o'quv yurtlarining o'quv rejalarini, o'quv dasturlari, darsliklar metodik qo'llanmalarni o'zaro almashish. Pedagogik

konfliktologiya metodikasi o‘qituvchi madaniyatini rivojlantiradi. Metodika o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi ziddiyatlarni hal etishda foydalaniladi.

Ta’limni insonparvarlashtirishning asosiy yo‘nalishlari ta’lim oluvchilarning qobiliyat va iste’dodlarini har tomonlama milliy umumbashariy g‘oyalar hamda qadriyatlarni singdirish, shaxs jamiyat va atrof munosabatlarini uyg‘unlashtirish, talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi aloqa sermazmun an’ana “ustoz-shogird” munosabatlarini yaxshilashdan iboratdir.

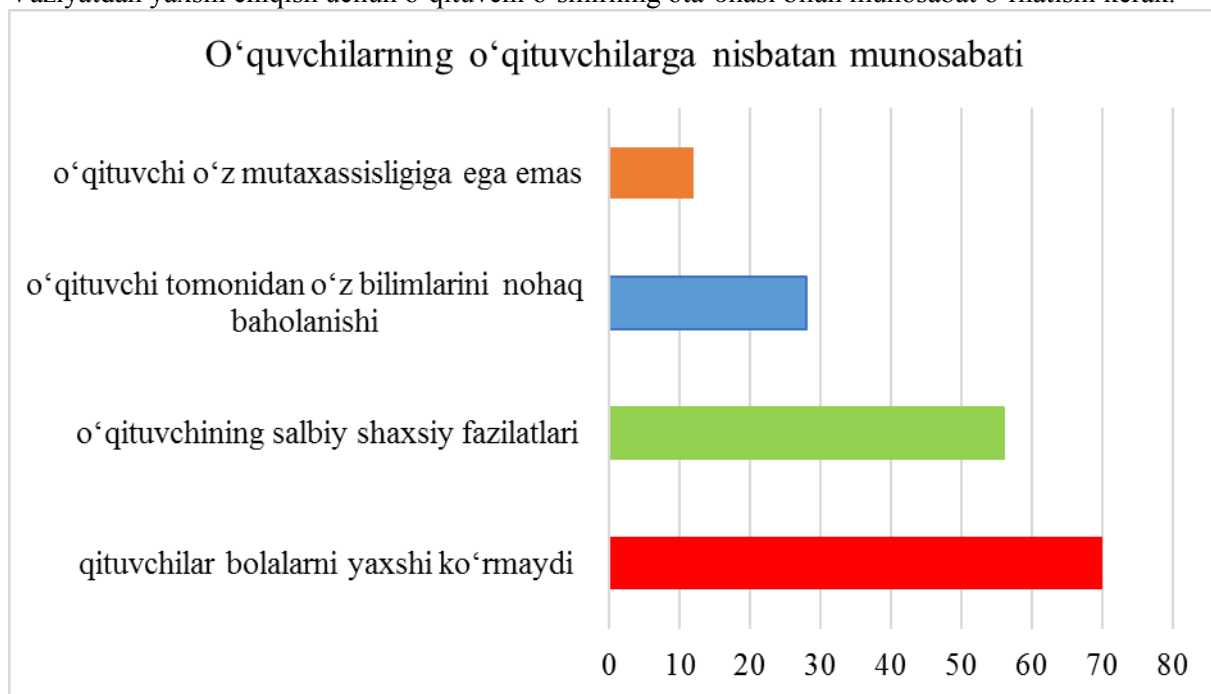
Demokratlashtirish jarayoni ta’lim muassasalarida o‘zini-o‘zi boshqarish shaklida o‘tishini faollashtirishni o‘quv yurtlarini va ta’lim tarbiya uslublarini to‘plashda umummustaqillikni kengaytirishni taqozo qiladi. Bu yo‘nalishda jamoatchilik tashkilotlarni ayniqsa, yoshlar va bolalar tarbiyasi bilan bog‘liq muassasalarning rolini kuchaytirib borish talab qilinadi. Maktablar, litseylar va oliy ta’lim muassasalaridagi ta’lim jarayonni tashkil etishga ilg‘or o‘quv dasturlari marosimlar, bayram, tadbirlar, urf-odatlarini pedagoglar yangi munosabatlarni singdirib borishi lozim bo‘ladi.

Insondagi eng yaxshi, olijanob fazilatlarni biri samimiylikdir. Deyarli har kuni ishlatiladigan bu so‘zning ma’nosiga ko‘pincha e’tibor bermaymiz. Aslida arab tilida o‘zlashtirilgan samimiyat, samimiy so‘zlarini o‘zbekchaga o‘g‘iranimizda “boshqalar gapini tinglaydigan hamfikir bo‘la oladigan, xabardor” degan ma’nolar chiqadi. Odob axloqning yaxshilik deb nomlanuvchi biri bo‘lgan samimiylik katta tushuncha.

Oliy janob insonlar kata-yu kichikka barobar bo‘lib, ular ko‘nglini olishga intiladi, haqiqatni yoqlaydi, ma’rifatga intiladi, o‘zini hurmat qiladi. Talabalar bilan munosabat jarayonida biz to‘g‘ri so‘zlik, oq ko‘ngillilik, bag‘rikenglik, bilimlilik, beg‘arazlilik fazilatlari bilan yondashsak, biz tarbiya berayotgan yosh avlodda oliy fazilatlar shakllanib boradi.

Ziddiyatlarni bartaraf qilish. O‘qituvchi nizolashishda o‘z pozitsiyasini to‘g‘ri aniqlay olishi kerak. Agar sinf jamoasi uning tarafida ishlayotgan bo‘lsa, unda bu vaziyatdan eng yaxshi yo‘lni topish osonroq bo‘ladi. Agar sinf intizomni buzuvchi o‘quvchi bilan bir xil o‘ylasa bu salbiy oqibatlarga olib keladi (masalan, nizolar surunkali hodisa bo‘lishi mumkin).

Vaziyatdan yaxshi chiqish uchun o‘qituvchi o‘smirning ota-onasi bilan munosabat o‘rnatishi kerak.

2-rasm. O‘quvchilarning o‘qituvchilarga nisbatan munosabati diagrammasi

Ko‘pincha o‘qituvchining yuqori sinf o‘quvchilari bilan aloqasi boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan bir xil prinsiplarga asoslanadi. Bunday munosabatlar o‘smirning yosh xususiyatlariga mos kelmaydi, birinchi navbatda, uning o‘zi haqidagi g‘oyasi — kattalarga nisbatan teng mavqega ega bo‘lish istagi yotadi. Mojaroni muvaffaqiyatli hal qilish uchun o‘qituvchi yuqori sinf bolalari bilan munosabatlarning yangi turiga o‘tishda

o‘quvchilarning ruhiy tayyorgarligini ta‘minlash kerak. Bunday munosabatlarni qurishning tashabbuskori kattalar bo‘lishi kerak.

Professor V. I. Juravlev rahbarligida o‘tkazilgan maktab o‘quvchilari o‘rtasidagi so‘rovnoma ko‘ra, talabalarning 80 foizi bir yoki bir nechta o‘qituvchilarga nisbatan nafratda ekanligi holati kuzatilgan. Ushbu munosabatlarning asosiy sabablari sifatida o‘quvchilar quyidagilarni aytadilar:

- o‘qituvchilar bolalarni yaxshi ko‘rmasligi — 70%;
- o‘qituvchining salbiy shaxsiy fazilatlarini-56%;
- o‘qituvchi tomonidan o‘z bilimlarini nohaq baholanishi-28%;
- o‘qituvchi o‘z mutaxassisligiga ega emas-12%.

Xulosa. Ota-bobolarimiz doimo yaxshi niyat, yaxshi orzu-istaklar bilan yashaganlar o‘zlaridan yaxshi farzandlar, yaxshi shogirdlar, yaxshi shoirlar, yaxshi nom qoldirishga harakat qilganlar. Yaxshi xulqqa ega bo‘lgan kishilargina odamlarga yaxshilik qila oladilar. Talabalarga oliyanob munosabatlarni: vatanni sevmiq, diyonat, matonat, savob, shijoat, sabr, vijdon, hayo, iffat, sadoqat, do‘stlik, kamtarlik, lafz, mardlik, odamiylik, mehnat sevarlik, rostgapirish, to‘g‘ri so‘zlik kabi fazilatlarini ta‘lim-tarbiya jarayonida ularni ongiga singdirib borishimiz biz pedagog va ota-onalarning burchimizdir.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.-204 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. “Biz ko‘p vaqt yo‘qotganmiz” - Shavkat Mirziyoyev ta‘lim-tarbiya sohasidagi islohotlar haqida gapirdi <https://uzreport.news/politics/biz-kop-vaqt-yoqotganmiz-shavkat-mirziyoyev-talim-tarbiya-sohasidagi-islohotlar-haqida-gap>
3. Воронин Г.Л. Конфликты в школе. Социологические исследования №3, 1994 г.
4. Лисецкий К.С. Предупреждение межличностных конфликтов в системе отношений старшеклассников А/Р диссертации М., 1994.
5. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. – М.: Просвещение, 1991.
6. Подласый И.П. Педагогика. – М.: Владос, 2003. й.
7. Berdieva Gulmira Jurayevna. Relationships between conflict behavior and conflict situations in the student community. Amer. Jour. of Inte. Rese. and Deve. [Internet]. 2022 Dec. 10:412-5. <http://www.ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/389>
8. Бердиева Гулмира Джураевна Социально-психологические особенности возникновения конфликтных ситуаций у студентов // Проблемы современного образования. 2020. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-osobennosti-vozniknoveniya-konfliktnyh-situatsiy-u-studentov>
9. Бердиева Г.Ж. Формирование конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях. // Пм ham jamiyat, 2020.-№2, -Б. 104-106.
10. Berdiyeva G.J. Nizolarda konstruktiv xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari. //Psixologiya, 2020.- № 2, -B. 106-110.
11. Berdiyeva G.J. Constructive resolution of student conflicts.// Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities, 2021.-№1,-P.62-67.
12. Бердиева Г.Ж. Психологические основы концепции конфликтного поведения. // Jamiyat va innovatsiyalar, 2022.-№1,-B. 27-31.
13. Бердиева Г.Ж. Слабость эмпатии и интенсивность агрессии у студентов как фактор, вызывающий конфликт. // O‘zbekistonda psixologiyani rivojlantirish muammolari: nazariya va amaliyot uyg‘unligi. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiali. Mirzo Ulug‘bek nomli O‘zbekiston Milliy universiteti. -Toshkent 2021. -B. 357-361.
14. Berdiyeva G.J. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda nizoli xulq-atvorni tadqiq etishning psixologik masalalari. //Global dunyoda psixologiya fani: nazari va amaliyot, chaqiruvlar va istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiali. Mirzo Ulug‘bek nomli O‘zbekiston Milliy universiteti. -Toshkent 2022. -B. 163-165.

15. Berdiyeva G.J. Talabalar konstruktiv xulq-atvor strategiyasini tanlashda nizoli vaziyatlarning ijtimoiy-psixologik omillari. //Zamonaviy psixologiya: muammolar va istiqbollar xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiali. Nizomiy nomidagi TDPU.-Toshkent, 2021. -B.337-340.

16. Berdiyeva G.J. Psychological basis of the concert of conflict behavior. //2nd Global symposium on humanity and scientific advancements. Conference theme social sciences humanities education management technology. -Florida, USA. -P. 49-52.

17. Musurmonov R., Musurmonova M. Ta’lim faoliyati sharoitida o’qituvchi va o’quvchilar o’rtasidagi nizolarning oldini olish – ta’lim samaralidorligi omili // Academic research in educational sciences. 2021. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ta-lim-faoliyati-sharoitida-o-qituvchi-va-o-quvchilar-o-rtasidagi-nizolarning-oldini-olish-ta-lim-samaralidorligi-omili>

Hakimov Firuz Norboy o'g'li,
Nizomiy nomidagi TDPU
Boshlang'ich ta'lim pedagogika kafedrasida o'qituvchisi
firuzbek.hakimov1994@gmail.com

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARINI BOSHQARISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USULLARI

Annotatsiya. Maqolada yangilanayotgan O'zbekistonda ta'lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning dolzarbligi, mazmuni va uning mohiyati, mexanizmlari hamda umumiy o'rta ta'lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalaridan foydalanish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, boshqarish, mexanizmlar, umumiy o'rta ta'lim hamda ta'lim texnologiyalari.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УПРАВЛЕНИИ СРЕДНИМ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЕМ

Аннотация. В статье освещается актуальность цифровых технологий в управлении образовательными учреждениями в современном Узбекистане, его содержание и сущность, механизмы и способы использования цифровых технологий в управлении общеобразовательными учреждениями.

Ключевые слова: цифровые технологии, управление, механизмы, общее среднее образование и образовательные технологии.

METHODS OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE MANAGEMENT OF SECONDARY GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The article highlights the relevance of digital technologies in the management of educational institutions in modern Uzbekistan, its content and essence, mechanisms and ways of using digital technologies in the management of educational institutions.

Key words: digital technologies, management, mechanisms, general secondary education and educational technologies.

Kirish. Respublikamizda 2023-yil “Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili” deb e'lon qilinishi bejizga emas, sababi bugungi kunda ta'lim va tarbiya jarayoniga befarq emasligimiz, yoshlarni yangi bilimlar berish, yangi avlodni tarbiyalashdir. Har bir yoshlarni ertangi kuniga ishonch berish uchun ularni ta'lim va tarbiya jarayoniga alohida e'tibor berish kerak. Zamonaviy ta'lim va tarbiya jarayonini tashkillashtirishda xorijiy tajribalar va dunyo yangiliklardan ham xabardar bo'lishlari zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-may “2022 — 2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida”gi PF-134-son Farmonida maktab o'quvchilarining bilimi va ko'nikmalarini shakllantirish, ularni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash, o'qituvchi kasbi nufuzini va pedagoglarning sifat tarkibini oshirish, darsliklar va o'quv uslubiy qo'llanmalarni zamon talablari asosida takomillashtirish, maktab ta'limi muassasalarining xalqaro standartlarga javob beradigan zamonaviy modellarini barpo etish dolzarb masala sifatida ko'tarilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Tadqiqot jarayonida muammoga doir siyosiy, falsafiy, analiz va sintez, ta'limda menejment, sotsiologik, psixologik, pedagogik adabiyotlarni qiyosiy-tanqidiy o'rganish va tahlil etish; SWOT ta'lim texnologiyasi, modulli sxemalar, sotsiometrik metodlar (anketa, intervyu, suhbat); pedagogik eksperiment; natijalarni matematik va statistik tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Mamlakatimiz olimlari U.Inoyatov, A.Xo'jayev va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

Rus olimlaridan Manko Sergey Alekseevich, Plaxova Lyubov Mironovna, Nashemuk Anjela Vladimirovna, Korovkin Dmitriy Vyacheslavovich, Pogrebnyak Lyubov Pavlovna va boshqalarning ilmiy ishlarida o‘z ifodasini topgan.

Ta’lim va tarbiya jarayonlarini kundan kun yaxshilash va sifatli va mazmunli tashkillashtirish maqsadida kundan kun yangi avlod darsliklari, me’yoriy hujjatlar hamda ta’lim standartlari yangilanib borilmoqda.

Hozirgi kunda ta’lim-tarbiya jarayonlarda o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirishga qaratilgan ko‘plab o‘qitish texnologiyalari va treninglardan keng qo‘llanilmoqda. Jumladan: muammoli ta’lim, hamkorlikda o‘qitish, loyiha, keys, ish faoliyatini ifodalovchi turli o‘yinlar, treninglar, bahs-munozaralar (nuqtayi nazar, tok shoular) ni tashkil qilish va hokazolardir.

Butun dunyoni boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish barcha sohalarga jadal kirib bormoqda. Shu jumladan ham O‘zbekiston respublikasi ta’lim tizimini yanada rivojlantirish va mexanizmlashtirish bo‘yicha Prezidentimiz ko‘p bora ta’kidlab aytib kelmoqdalar. Bugungi kunda ta’lim sohasini strategik boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish va yo‘lga qo‘yish bo‘yicha keng ko‘ramli ishlar yo‘lga qo‘yilib kelinmoqda.

Ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish mexanizmlaridan global va tarqalgan ma’lumotlardan oqilona va refleksli foydalanish bo‘yicha ko‘nikma va savodxonlikni egallash malaka va mahoratiga erishishga imkon beradi.

Raqamli texnologiyalar bilan ishlash ularni rivojlantirishga refleksiv va tanqidiy, shu bilan birga izlanuvchan, ochiq va kelajakka qaratilgan munosabatni talab qiladi. Biz aniqlagan texnologiyalar o‘quvchilarning ta’lim faoliyatiga bo‘lgan qiziqishini rag‘batlantiradi, ularning mantiqiy va ijodiy fikrlashini hamda raqamli kompetensiyasini rivojlantiradi. Taqdim etilgan raqamli texnologiyalar kasb-hunar ta’limi mutaxassislarining mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘lishiga xizmat qiluvchi vazifalarni to‘liq bajarilmoqda. O‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov natijalariga ko‘ra, ta’lim jarayonini raqamlashtirishda yo‘l qo‘yilayotgan asosiy kamchiliklar aniqlandi. Xususan, o‘quvchilarning o‘z-o‘zidan ta’lim olishda raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha tayyorgarligi yetarli yemasligi tasdiqlanadi. Aniqlik kiritilishicha, raqamlashtirishning past darajasi metodik ta’minotning yetarli yemasligi va alohida didaktik vaziyatlarda bunday texnologiyalardan foydalanish yo‘llarining noto‘g‘ri tavsiflangani bilan bog‘liq.

Natijalar: muassasalarni raqamli boshqarishni avtomatlashtirish orqali bilimlarni baholash usullarini takomillashtiradi;

muassasalarini raqamli boshqarishda o‘qituvchi va o‘quvchilarning ta’lim jarayoniga tayyorgarlik darajasini aniqlab olish imkonini beradi;

har bir o‘quvchining ta’lim jarayoni psixologik shakllantirish, ularning o‘z-o‘zini rivojlantirishga nazariy va amaliy tayyorgarligi va o‘z-o‘zini tarbiyalash, qoidalarga va siz uchun ularning javobgarligini shakllantirib beradi.

Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha kutilayotgan ilmiy yangiliklar:

1. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb pedagogik muammo ekanligi asoslanadi.

2. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish jarayonining mavjud holati va bu sohadagi ilg‘or xorijiy tajribalar tahlil qilinadi.

3. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish usullari, yo‘llari, metodlari va mexanizmlarini ishlab chiqish.

4. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga oid tajriba-sinov ishlari tahlil qilinadi hamda uning samaradorlik darajasi aniqlanadi.

5. Nazariy qoidalar, ijtimoiy-iqtisodiy sohaning raqamli transformatsiyasini boshqarish metodologiyasi va amaliy vositalarini ishlab chiqish;

6. Raqamli platformalarni yaratish va rivojlantirishga asoslash.

Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish jarayonida quyidagi vazifalar hal etiladi:

✓ umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqaruvning turli darajalarida axborot tizimlari va texnologiyalarini ko‘rib chiqish;

✓ umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini axborot tizimlari va texnologiyalari bilan ishlashning o‘rganilgan usullari va mustaqil hal qilish qobiliyatini rivojlantirish;

✓ umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqaruv maqsadlarida muayyan axborot texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish;

Ushbu maqolada biz umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish, raqamli texnologiyalarga asoslangan maktabdagi o‘zgarishlarga umid va ishonch bog‘lash hamda o‘qitishda texnologiyadan foydalanishning haqiqiy holati o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etishimiz kerakligini ta’kidlaymiz.

Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish va undan foydalanish metodologiyasini yaratish malakali yondashuvning kombinatsiyasi hisoblanadi.

Muhokama. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish zarurati quyidagilar:

- umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda o‘quv materiallari va zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ta’minlash uchun tarmoqli dasturlash algoritmi modullar asosida o‘qitish;

- umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda platformalarini shakllantirish va zamonaviy dasturiy texnologiyalaridan foydalanish tamoyillarini ishlab chiqish;

- umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda ta’lim texnologiyalari bilan ta’minlash hamda test monitoringi protseduralari va dasturiy ta’minot uchun metodologiyani ishlab chiqish.

Raqamli texnologiyalar o‘qitish va o‘qitish formatini o‘zgartirib, axborotni ta’lim jarayonida o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi bog‘lovchi vositaga aylantiradi.

Xulosa. Umumiy ta’limni raqamlashtirish quyidagilarni o‘z ichiga oladi o‘qitishda yangi texnologiyalarni birlashtirish, birinchi navbatda yuqori ta’lim natijalariga erishish o‘quvchilarning hozirgi holatini baholash muhimdir raqamli ta’lim tashkilotlarini turli darajalarda o‘zgartirish o‘quv jarayonida zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash doirasini o‘z ichiga oladi.

Ta’lim va tarbiya jarayonida xulosa qilib aytganda dunyoda shunday davr keldiki, ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish salohiyati va jamiyatning ilmiy darajasi kompyuterlarning umumiy quvvati va axborotni qayta ishlashning texnologik mukammalligi bilan belgilanadi. Ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish axborotni qayta ishlash qobiliyatini oshiradigan prinsipial jihatdan yangi ishlab chiqarish modulli dasturlar va texnologiyalari bilan jihozlash va rivojlantirishni talab qiluvchi eng muhim vazifadir.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF 6108 - sonli Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28-yanvar 2022-yildagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi 60-sonli Farmoni.

3. Maktabgacha ta’lim sifatini oshirish tendensiyalari: innovatsiya, ta’lim, tajriba va kadrlar tayyorlash mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, F.N.Hakimov., Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish.

4. Norboy o‘g‘li, H. F. (2023). UMUMIY O‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati. Journal of new century innovations, 37(1), 44-48.

5. Norboy o‘g‘li, H. F. (2023). Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish: 1-son 1-to‘plam iyul 2023 yil. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 1(1), 276-281.

6. Inoyatova, Z., Karomatova, D., Adilova, M., & Khakimov, F. Improving the mechanisms of using digital technologies in the management of general secondary education institutions.

*Ibadullayeva Shaxnoza Ixamovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Musiq va tasviriy san'at kafedrasida dotsenti
shaxnoza.ibadullaeva@mail.ru*

DEKORATIV MANZARA CHIZISH ORQALI O'QUVCHILAR IJODIY QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Muallif mazkur maqolada tasviriy san'at darslarida dekorativ manzara chizish orqali boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish yo'llari, hamda ularning psixologik va pedagogik asoslari tahlili keltirib o'tilgan. Shuningdek, maqola matnida turli olimlarning ijodiy qobiliyat tushunchasiga bergan tadqiqotlardagi ta'rifi hamda dekorativ manzara chizish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining tasviriy-ijodiy faoliyatini rivojlantiruvchi o'ziga xos imkoniyatlari, aynan tasviriy san'atda perspektiva, rang, soya-yorug'lik, shakl va chiziqlar haqida fikr bildirilib, psixologik o'rganishning o'ziga xosliklari hamda ushbu dolzarb mavzu yuzasidan bir qancha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ijodiy qobiliyat, tasviriy faoliyat, ijodkorlik, kreativlik, dekorativ tasvir, kognitiv-ijodiy faoliyat, idrok, hissiy munosabatlar, xarakter, shakl.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧЕНИКОВ ПОСРЕДСТВОМ ИЗОБРАЖЕНИЯ ДЕКОРАТИВНОГО ПЕЙЗАЖА

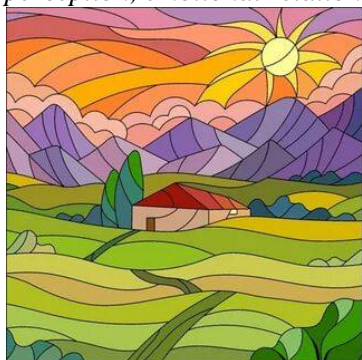
Аннотация. В данной статье автор представляет анализ способов развития творческих способностей детей младшего школьного возраста посредством рисования декоративных пейзажей на уроках изобразительного искусства, а также их психолого-педагогические основы. Также в тексте статьи даны в исследованиях определения различных учёных понятию творческой способности, а также уникальные возможности развития изобразительной и творческой активности учащихся младших классов посредством рисования декоративных пейзажей, разработаны особенности по данной актуальной теме психологическое обучение и ряд научно-практических рекомендаций.

Ключевые слова: творческие способности, изобразительная деятельность, творчество, креативность, декоративный образ, познавательная-творческая деятельность, восприятие, эмоциональные отношения, характер.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASIS OF DEVELOPMENT OF CREATIVE SKILLS OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN THROUGH DECORATIVE LANDSCAPE DRAWING

Abstract. In this article, the author presents an analysis of ways to develop the creative abilities of children of primary school age by drawing decorative landscapes in fine arts lessons, as well as their psychological and pedagogical foundations. Also in the text of the article, various scientists' definitions of the concept of creative ability are given in research, as well as unique opportunities for the development of visual and creative activity of primary school students by drawing decorative landscapes, features have been developed on this current topic of psychological training and a number of scientific and practical recommendations.

Keywords: creative abilities, visual activity, creativity, decorative image, cognitive and creative activity, perception, emotional relationships, character.

“Har qanday ishda ijodkorlikni joriy etish qobiliyatini tarbiyalash pedagogikaning asoslaridan biri bo'lib qoladi. Agar ijodiy mehnatga bo'lgan ehtiyoj shaxsning ajralmas mulkiga aylanmasa, u holda umumiy farovonlik va ish kunining tobora qisqarishi sharoitida odam to'yish, vayronagarchilik va ruhning falajlanishi xavfi ostida qoladi”.

Daniil Andreyev “Dunyo guli”

Dekorativ manzara

Kirish. Insoniyat ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi san'atdir. U musiqa, teatr, kino, badiiy adabiyot, xoreografiya, tasviriy va amaliy bezak san'ati kabi boshqa turlarini o'z ichiga oladi. San'atning har bir turi o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni aks ettirishda har xil vositalardan foydalanadi, masalan, adabiyot - so'zdan, musiqa - tovushlardan, tasviriy san'at - rang va chiziqlardan va hokazo. Shu bilan birga, har bir san'at turi o'z ichida yana xillarga va janrlarga bo'linadi. San'atni tushunish, uning kishilar hayotidagi rolini aniqlash masalasi butun madaniyat tarixi davomida keskin bahs, tortishuvlarga sabab bo'lib kelgan. San'atning eng qadimiy va keng tarqalgan turlaridan biri - tasviriy san'atdir. Odatda real borliqni badiiy obrazlarda, mavjud predmetlarni tabiiy shaklini o'ziga o'xshatib umumlashtirib ifodalaydi hamda predmetlarning hajmi, o'zaro fazoviy joylashuvini va hokazolarda aks ettiradi. Kelajakda muvaffaqiyatli shaxsni shakllantirish uchun bolalarning doimiy ravishda dunyoqarashini rivojlantirish, dunyoni anglash, o'qish, yozish va chizishni o'rgatish kerak. Tasviriy san'at bu kuchli hissiy munosabat sifatida bolaning shaxsiyatini shakllantirishiga olib keladi, uni rivojlanishining barcha bosqichlarida bolaning atrofdagi hayotni, rang-baranglikni yanada ko'proq bilishiga imkon beradi.

Inson shaxsiyatini shakllantirishda tasviriy san'at eng muhim rollardan birini egallaydi. Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularda fan asoslariga nisbatan bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. Shunga binoan mamlakatimiz maktab ta'limi sohasida amalga oshirilayotgan islohatlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri ham barkamol avlodni shakllantirishdan iboratdir. Ta'lim-tarbiya jarayoni bolalarning ijodiy qobiliyat va layoqatlarini har tomonlama rivojlantirishga, ular shaxsini shakllantirishga qaratilgan.

Bolaning ijodiy qobiliyatlari faqatgina tabiiy paydo bo'lmasligini tushunish kerak. Har bir bola, yoshi va intellektual rivojlanish darajasidan qat'iy nazar, yaratishga qodir.

Asosiy qism. Zamonaviy dunyoning talablariga binoan ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish zamonaviy ta'limdagi muhim aloqalardan biri bo'lishi kerak. Jamiyat turli xil muammolarni hal qilishga qodir, doimiy ravishda o'zgaruvchan dunyodagi hozirgi vaziyatdan chiqib ketish imkoniyatiga ega bo'lgan odamlarga muhtoj. Shu sababli, bugungi kunda ta'limning eng muhim maqsadi - bu odamning madaniyat nuqtai nazaridan, san'atshunoslik va estetik bilim olish muammosi ustuvor ijtimoiy vazifadir va bunga rivojlanayotgan bunyodkorlik qobiliyatlari imkoniyatlari mavjudligi juda muhim. Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish muammosini o'rganishda yetakchi rus olimlari o'z tadqiqot ishlarini amalga oshirgan, bulardan: O.V. Afanasyeva, F.B. Bastin, V.S. Vigotskiy, A.A. Derkax, Ye.I. Ignatiyev, B.M. Kedrov, V.S. Kuzin, A.N. Leontyev, B.T. Lixchev, R.S. Nemov, S.L. Rubinshteyn, P.V. Simonov, E.N. Stepanov, B.M. Teplov, D.N. Uvadze, D.I. Feldshteyn, V.D. Shadriqov, shuningdek xorijiy davlatlar olimlari, R.Nush, V. Keler, R.Tu, K. Teylor, E. Utilce, J. Watson, G. Uollace, D. Whallace va boshqa olimlar [1].

Ijodiy qobiliyatlarni o'rganishda o'quvchilar yosh xususiyatlarini inobatga olish lozim. Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish jarayoni - bu insonning shaxsiy xususiyatlarini boshqaradigan va shakllantiradigan jarayondir. A.V. Petrovskiy ijodiy qobiliyat insonning o'ziga xos faoliyatidan tashqarida mavjud emasligini va uning shakllanishi o'quv va ta'lim sharoitida paydo bo'lishi mumkinligini yozgan. Qobiliyatlar faqat faoliyatda namoyon bo'ladi. O'quvchini rasm chizishga bo'lgan qobiliyati haqida, unga o'rgatmay turib gapirish mumkin emas. Faqat tasviriy san'at bo'yicha maxsus tayyorgarlik jarayonida o'quvchining qobiliyati bor yoki yo'qligini aniqlash mumkin. Bu uning ishlash texnikasini, rang munosabatlarini qanchalik tez va oson o'rganishida, atrofdagi dunyoda go'zallikni ko'rishni o'rganishida namoyon bo'ladi. O'qituvchining jiddiy psixologik xatosi - bu o'quvchi hali zarur ko'nikmalarni, mustahkam bilimlarni yoki o'rnatilgan mehnat usullarini o'zlashtirmaganligi sababli, jiddiy tekshirilmasdan, bu o'quvchining qobiliyati yo'qligini shoshilinch da'vo qilishdir. Ko'p holatlar mavjudki, inson bolaligida uning atrofidagilar tomonidan ushbu qobiliyatlarning tan olinishiga duch kelmagan, ammo uning keyingi rivojlanishi unga munosib shon-sharaf keltirgan. Maktabda Albert Eynshteyn juda o'rtacha bilimdagi o'quvchi hisoblanardi va hech narsa uning kelajakdagi daholigini bashorat qilmagan.

Bundan ko'rinib turibdiki, ijodiy qobiliyatlarni, jumladan, badiiy qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonida kognitiv omil va bilim eng muhim shakllantiruvchi rolni egallaydi. Va bizning vazifamiz o'sishning turli bosqichlarida bolaga ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatini berish, bolaning faoliyatini to'g'ri yo'nalishga mohirlik bilan yo'naltirish va bu bosqichda bola mustaqil ravishda yengib bo'lmaydigan qiyinchiliklarni yengishga yordam berishdir.

Shunday qilib, shaxsning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish erta bolalikdan, bola kattalar rahbarligida turli xil faoliyat turlarini o'zlashtira boshlagan paytdan boshlab amalga oshirilishi kerak.

Tasviriy faoliyat ijodkorlikni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf darslarida boshqa hech bir fan tasviriy san'at darsi kabi imkoniyatlarni ochib bermasligi aniq.

Tasviriy san'at darslarining o'ziga xos xususiyati ijodiy faollikni, doimiy fikrlash ishini, tasavvurni, mustaqillikni, tashabbuskorlikni talab qiladi va ular aniq estetik yo'nalish bilan ham ajralib turadi. Shuning uchun ham tasviriy san'at darslari nafaqat ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, balki umuman bolalarning bilish va ijodiy faolligini rivojlantirish uchun ham keng imkoniyatlar yaratadi. Maktab o'quvchilarining kognitiv va ijodiy faoliyatining o'zi o'quv jarayonining muvaffaqiyatini oldindan belgilab beradi va boshlang'ich sinf o'quvchisi shaxsining aqliy va ijodiy rivojlanish darajasini belgilaydi. Shu sababli, bolaning badiiy ijodga bo'lgan ehtiyoji qulay sharoitlar ta'siri ostida yuzaga keladigan o'zini o'zi anglash ehtiyojidir.

Umuminsoniy badiiy rivojlanishning asosiy maqsadi - har bir inson, kelajakdagi kasbidan qat'i nazar, hayotga, tabiatga, boshqa shaxsga, o'z xalqi tarixiga, madaniy qadriyatlarga haqiqiy, buyuk shaxs sifatida munosabatda bo'lish qobiliyatiga ega bo'lishidir. Tasviriy san'at darslarida o'quvchi, o'qituvchi unga berishi kerak bo'lgan tegishli bilimlarni va tegishli ko'nikmalarni rivojlantirishni boshlaydi.

Bolalar san'at bilan faol, fidokorona va jo'shqin munosabatda bo'lishadi. U bilan yuzaga kelgan ijobiy his-tuyg'ular o'qituvchiga bolaning ijodiy qobiliyatlarini samarali rivojlantirishga, tabiat va san'atni estetik idrok etishga, tabiatda, hayotda, mehnatda va san'atda uyg'unlikni his qilishda yordam beradi. Qobiliyatlar muayyan inson faoliyatidan tashqarida mavjud emas. Shuning uchun bolani har tomonlama ijodiy faoliyatga o'rgatish va rivojlantirish, juda erta yoshdan boshlab o'zini namoyon qilish imkoniyatini yaratish kerak.

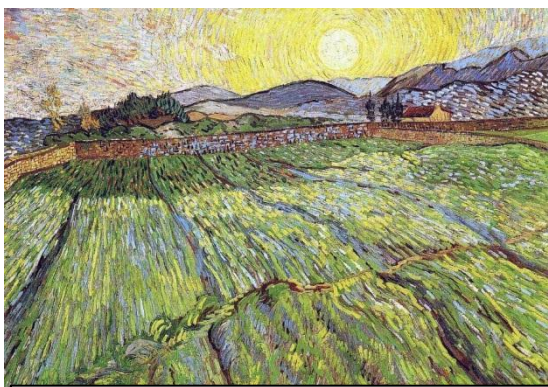
Psixologiyada bolalarning tasviriy faoliyatining tabiati ham idealistik, ham materialistik nuqtayi nazardan tushuntiriladi. Bolaning tasviriy faoliyatining rivojlanishini idealistik tushunish o'z-o'zini rivojlantirish nazariyasida, ya'ni bu faoliyatning atrofda hayotning tashqi ta'siriga bog'liq bo'lmagan rivojlanishida eng aniq namoyon bo'ladi.

"Bolaning tasviriy faoliyatining rivojlanishini materialistik tushunish bu bolaning chizgan rasmida atrofda hayotni aks ettirishning eng oddiy shakllaridan boshlab, rassomning asaridagi eng murakkab shakllariga bosqichma-bosqich o'tishning juda mushkul jarayoni sifatida tushuntirishdan kelib chiqadi." [2]. Insonning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi doimo ilmiy tadqiqotchilarni ham, bolalar bilan amaliy ishlab kelayotgan o'qituvchilarni ham tashvishga solib kelgan. Tasviriy san'at bolaning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning muhim bosqichlaridan biridir, chunki bolalarning tasviriy ijodiyotini rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biri tasviriy idrok etish madaniyatini boyitishdir. Tasviriy san'at amaliyoti esa ko'rish va qo'lning yaxlit tizim sifatida rivojlanishini (ko'z, miya, qo'l), obrazli va fazoviy tafakkurni, intellektual va hissiy sohalarini, shaxsiy fazilatlarini shakllantiradi, shaxsning ijodiy salohiyatini ochib beradi. Shuningdek, tasviriy san'at ijtimoiy va kasbiy o'zini o'zi belgilash, madaniy makonni kengaytirish, madaniy qadriyatlar bilan tanishish uchun motivatsiya va qiziqishlarni amalga oshirishning samarali vositalaridan biridir. Ammo shuni esda tutish kerakki, faoliyatning bir turida rivojlanib, ijodiy qobiliyatlar faoliyatning boshqa sohalarida ijodiy munosabatga turtki beradi. Binobarin, rassom-pedagog tasviriy san'at vositalari orqali ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirib, shu orqali o'z o'quvchilarida yuqorida aytib o'tganimizdek, hozirgi davrda ayniqsa dolzarb bo'lgan faoliyatning barcha sohalarida ijodiy munosabatga asos yaratadi. Yosh rassom idrok etadi (idrok qiladi, o'rganadi), baholaydi (idrok qilish paytidagi tasvir obyektiga munosabatini belgilaydi) va badiiy tasvirni yaratadi (obyektini unga nisbatan shaxsiy munosabatini hisobga olgan holda tasvirlaydi). Tadqiqotchilarining fikricha, maktabga endigina qadam qo'ygan boshlang'ich sinf o'quvchilari faqat g'oya yoki xotiradan rasm chizishadi. Tasvirlash jarayonida esa ular tasvirlangan narsalarni kuzatmaydilar. Ammo tadqiqotchi Ye.I. Ignatiyevaning so'zlariga ko'ra, yosh o'quvchi oddiygina obyektlarni qanday tahlil qila olishini bilmasligini ko'ramiz va ko'pincha idrok etish jarayonida analitik vazifa uning oldida umuman paydo bo'lmaydi. Ya'ni bu yoshdagi bolalarda tasvirning kamchiliklari ularning idrokidagi kamchiliklardir. Shuningdek, ular tabiatni idrok etish ta'sirida barcha bolalar o'zlarining "oyoqli bosh"larini tezda tark etib, yanada mukammal tasvirlarga o'tishlarini ko'rsatadilar. Kichik maktab o'quvchilari, kattalar rahbarligida, idrok jarayonida tasvir mavzusini tahlil qilishlari va obyektlarning shakli tahliliga to'g'ri yondashishlari mumkin. Shuningdek, boshlang'ich sinf yoshidagi bola o'ziga xosligi, o'zgaruvchanligi, moslashuvchanligi va harakatchanligi bilan ajralib turadigan yangi rasm, dizayn, tasvir, fantaziya yaratishga qodir, garchi tasvirlar biroz eskirgan bo'lsa-da, ular uning faol izlanishlarida yangi qadamdir. Shuning uchun bolada har qanday ijodkorlik istagini qo'llab-quvvatlash juda muhimdir.

Bugungi kunda u qandaydir hayoliy mavjudotlar tasvirlangan rasmlarni chizadi, ammo barcha soddalik, noqulaylik va qiyshiqliklar ortida bolaning eng haqiqiy ijodiy intilishlari, uning nozik his-tuyg'ularining eng samimiy ko'rinishlari va hali ham shakllanmagan g'oyalari yotadi.

Ijodkorlik bilan bolalar turli materiallar bilan ishlashni o'rganadilar, ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadilar, xayoliy fikrlashni rivojlantiradilar va asosiy ta'lim ko'nikmalarini egallaydilar. Yaratish orqali bola atrofdagi dunyo bilan muloqot qilishni, uning go'zalligini ko'rishni, kichik narsalar va nyuanslarni sezishni o'rganadi. Bola o'z xalqining madaniy an'analari, boshqa mamlakatlarning an'analari bilan tanishadi, san'at asarlari bilan tanishadi. Bolalarni san'at asarlari va madaniyat xazinasi bilan tanishtirish ularning hayotining birinchi yillaridan boshlanishi kerak, chunki erta maktab yoshi inson shaxsi rivojlanishining belgilovchi bosqichidir. Chunki aynan shu davrda bolalar hayratlanarli tezlik va faollik bilan atrofdagilarning xulq-atvor me'yorlarini o'zlashtira boshlaydilar, eng muhimi, muloqot vositalari – nutqni o'zlashtiradilar. Nutqni o'zlashtirib, bola atrofdagi tabiiy dunyoni tushunish kalitini oladi. Shuni esda tutish kerakki, boshlang'ich maktab yoshi - bu san'at va hayot o'rtasidagi bog'lanishning hissiy darajasi, bu yoshda bola o'qituvchining yordami bilan san'atning jonli tasvirlari va o'z hayoti o'rtasidagi bog'liqlikni kashf etadi. Shuning uchun ko'pincha badiiy tasvir hissiy va hissiy taassurotlarni uzatish sifatida talqin etiladi.

Atrofimizdagi dunyo doimo o'zgarib turadigan, qiziqarli, ko'p qirrali dunyodir. Biz narsalar, odamlar, tabiat bilan muloqot qilamiz, ba'zan biz ularning go'zalligiga, shaklning mukammalligiga qoyil qolamiz, lekin ko'pincha biz ularni atrof-muhitimizning ajralmas qismi sifatida qabul qilamiz. Har bir obyekt va manzarada vaqt o'tishi bilan doimiy ravishda o'zgarib turadigan hayot mavjudligini ko'rish va his qilishni o'rganish ijodkor insonning asosiy vazifalaridan biridir. Tabiatni kuzatar ekanmiz, biz hamma narsa doimiy harakatda, deb o'ylaymiz: bulutlar osmon bo'ylab suzib, shaklini o'zgartiradi, quyosh yo yorqin porlaydi yoki bulutlar ortiga yashirinadi, daraxtlar barglarini shitirlaydi, ularning soyalari doimo harakat qiladi, ranglar uzoqlashgan sari o'zgaradi, atrofdagi narsalar vizual ravishda aniq konturlarini yo'qotib, atrofdagi bo'shliqda eriydi. Ammo har bir kishi o'z atrofini o'ziga xos tarzda qabul qiladi.

“O'rilgan maydon va quyosh chiqishi”
Vinsent Van Gog

Bolalar ijodiyoti ularning atrofidagi dunyoni idrok etishning o'ziga xos xususiyatlari bilan bevosita bog'liqdir. Tasviriy san'atni o'rganish jarayoni atrofimizdagi dunyoni kuzatishdan boshlanishi kerak. Tabiat har doim san'at uchun ilhom manbai bo'lib kelgan, masalan, manzaranavis rassomlar ijodida markaziy o'rinni egallagan. Tabiat suratlari ko'plab buyuk rassomlar ijodida o'z aksini topgan. Tabiatning go'zalligi odamlarni o'ziga jalb qiladi va ularning kayfiyatiga foydali ta'sir ko'rsatadi. Tabiatning muloqotisiz insonda go'zallik tuyg'usini rivojlantirish mumkin emas. Har qanday yoshda tabiat bilan muloqot insonga foydali ta'sir ko'rsatadi va bolalarda turli xil dunyoqarashni rivojlantiradi. Tabiat orasida bo'lgan bola, u

bilan doimiy muloqot qilish, uni sevish zarurligini his qila boshlaydi va mohirlik bilan yo'naltirilgan bu sevgi atrofdagi olamga muhabbatga aylanadi. Yurish paytida siz bolalarni tabiatning go'zalligi va xilma-xilligiga qoyil qolishga, kuzatishga, tirik yoki ertak jonzoatlari bilan o'xshashliklarni topishga, tabiatga qiziqish va muhabbatni saqlashga, uni hurmat qilishga o'rgatish kerak.

Manzara - tasviriy san'atning eng keng tarqalgan janrlaridan biridir. Manzaraning asosini atrof-muhit - tabiat (qishloq, shahar, dengiz ko'rinishi - marina, me'morchilik, tog'lar, dalalar, o'rmonlar va daryolar ko'rinishi va boshqalar) tashkil etadi. O'tlarning, daraxtlarning yorqin yashilligini, oqshom osmoni ranglarining mayin o'yinini, quyosh botishining yorqin ranglarini, momaqaldiroqlarni va tabiatdagi boshqa ajoyib narsalarni kuzatib, bola ko'rgan narsasidan o'z his-tuyg'ularini, quvonchini ifodalashni xohlaydi. U o'z taassurotlari haqida boshqalarga aytib berishga shoshiladi va buning uchun rangli qalam va bo'yoqlarni oladi. Aynan chiziqlar, rang, kompozitsiya, tasvir dinamikasi yordamida kichik maktab o'quvchilari aytib berish, ko'rgan narsalariga o'z munosabatini bildirish ehtiyojini qondiradilar.

Tasvirlarda bolalar ko'pincha faqat mahalliy ranglardan foydalanadilar, ular rasmni iloji boricha yorqin va ochiq rangda bajarishga harakat qilishadi va shu bilan birga ular asosan cheklangan miqdordagi rang soylarida kontrastga intilishadi. Rang kichik maktab o'quvchilarida ham realistlik, ham ertak talqinida tasvirga (yaxshi,

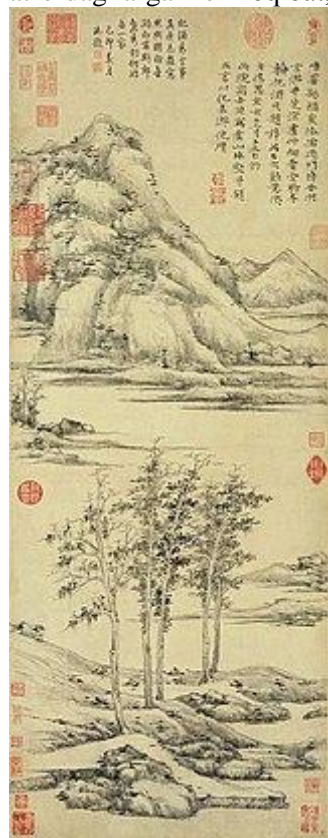
yomon va boshqalar) nisbatan hissiy, assotsiativ munosabatni uygʻotadi. Aynan oʻsha paytlarda tasvir kichik yoshdagi maktab oʻquvchisiga yangi, unutilmas taassurotlarni boshdan kechirishga imkon beradigan paytlarda rasmlarda dekorativlik paydo boʻladi. Shu sababli, biz ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish va kichik maktab oʻquvchilariga vizual savodxonlikning boshlangʻich asoslarini oʻrgatish dekorativ yechimlar misollaridan foydalangan holda amalga oshirilishi kerak, deb hisoblaymiz, bu esa yanada real tasvirga oʻtishni sezilarli darajada osonlashtiradi. Bolalar eʼtiborini dekorativ urgʻularga qaratish orqali bola tasvirdagi haqiqiy realizmga tabiiyroq tarzda erishish mumkin. Kichik maktab oʻquvchilarining tasviriy faoliyatida mavjud boʻlgan dekorativlik, bizning fikrimizcha, eng qiziqarli badiiy hodisa boʻlib, bu juda mashhur, ammo hali ham kam oʻrganilgan haqiqatdir [3].

Bolalar rasmidagi dekorativlikning oʻziga xos xususiyati shundaki, tabiatning koʻrinishi koʻrinadigan va shu bilan birga odamlarni, narsalarni, tabiatni tasvirlashda sezilarli umumlashmalarga duchor boʻlgan shakllarda oʻzgaradi va bolalar rasmining dekorativligi faqat tasvirni kuchaytiradi. Badiiy obrazlarni uzatishda emotsionallik, ekspressivlikni kuchaytiradi. Badiiy asarda badiiy obraz asosiy oʻrinni egallaydi, yaʼni obyekt rassom tomonidan qayta ishlanishi kerak. Badiiy obraz obyektiv voqelikni aks ettirishdan tashqari, oʻz ijodkorining subyektiv dunyosini aks ettiradi. Binobarin, tasviriy sanʼatda ijodkorlikning asosini insonning tasavvur qilish qobiliyati tashkil etadi.

Badiiy obraz predmetlar shaklining bevosita idrok etilgan strukturaviy xususiyatlarini sinchiklab kuzatish va oʻrganish, qayta ishlash jarayonida bosqichma-bosqich shakllanadi. Badiiy obrazning asosini vizual idrok tashkil etadi, rassomning biror narsa haqida bilimi va gʻoyalari qanchalik koʻp boʻlsa, uning obrazi shunchalik boy va ifodali boʻladi.

Dekorativlik – tasviriy faoliyatda kichik sinf maktab oʻquvchilari uchun ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning oʻquv va taʼlim jarayonida muhim rol oʻynaydi, deb hisoblaymiz. Tasviriy sanʼat fanida oʻquvchilar chizgan rasmlarni yanada muvaffaqiyatli oʻrganish va oʻzlashtirish uchun zarur boʻlgan vizual fazilatlarini rivojlantirish nuqtai nazaridan tahlil qilish kerak deb oʻylaymiz.

V.A. Suxomlinskiy bolalarning oʻz his-tuygʻularini ifoda etishga boʻlgan tabiiy istagini, voqelikning turli hodisalariga munosabatini taʼminlashda rasmning katta rolini qayd etib, shunday taʼkidlaydi: “...rasm chizish jarayoni bolaning maʼnaviy hayotining bir qismidir. Bolalar tevarak-atrofdagi olamdan nimanidir qogʻozga oʻtkazibgina qolmay, balki bu dunyoda yashab, unga goʻzallik yaratuvchisi sifatida kirib, shu goʻzallikdan bahramand boʻladilar”. Bolaning goʻzallik bilan uchrashishdan, badiiy ijod jarayonidan olgan quvonch va zavqi atrofdagilarga mehr-oqibat, hamdardlik tuygʻularini tarbiyalashga xizmat qiladi.

Tabiat har doim sanʼat uchun ilhom manbai boʻlib, koʻpincha manzaranavis rassomlar ijodida markaziy oʻrinni egallaydi.

Bizgacha saqlanib qolgan sanʼat yodgorliklariga qaraganda, manzara janri qadimiy tarixga ega. Tabiat tasvirlari neolit davrida topilgan boʻlib, ular osmon, yorugʻlik, yer yuzasi va aholi yashaydigan dunyo chegaralarining timsollari edi. Peyzaj mustaqil janr sifatida dastlab Xitoyda paydo boʻlgan. Xitoy va Yaponiya rassomlari oʻzlarining manzaralarida ajoyib maʼnaviyat va falsafiy chuqurlikka erishdilar. Xitoy manzaralarni idrok etishda sheʼriy yozuvlar, yuksak maʼnaviy fazilatlarini (togʻ qaragʻayi, bambuk, yovvoyi olxoʻri) ifodalovchi ramziy motivlar va kompozitsiyaga keng togʻ panoramaları, suv sathlari va tumanlarni kiritish muhim hisoblangan. Xitoy manzarasining individual fazoviy rejaları chegaralanmagan.

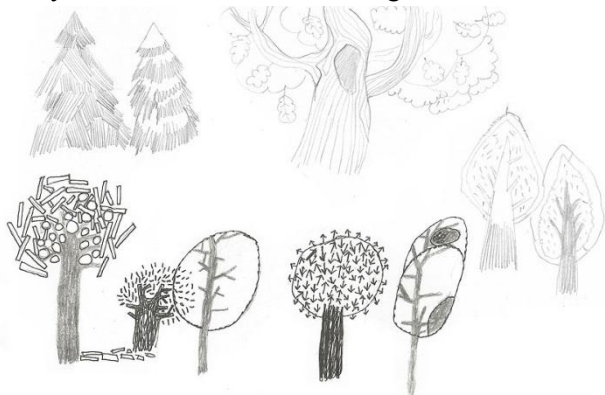
Manzara haqidagi zamonaviy gʻoyalar asrlar davomida uni tasvirlashning badiiy texnikasi rivojlanishi bilan shakllangan. Manzara janridagi asarda atmosfera, havo va yorugʻlik muhiti holatini, ularning oʻzgaruvchanligini yetkazishda koʻrinishning perspektivasi va kompozitsiyasini qurishga alohida ahamiyat beriladi. Barcha rassomlarning manzaralarni tasvirlashda oʻziga xos qarashlari va ijodiy uslubi bor edi. Ularning rasmlari manzara ustida ishlashning cheksiz xilma-xilligi haqida gapiradi, bu har bir boʻlajak rassomga tabiatni idrok etishiga mos keladigan asarlarni topishga imkon beradi.

Rassom Ni Szan, Xitoy
manzaralari. "Tog'
daraxtlari va vodiylari"

Inson atrofndagi dunyo makonida yashaydi. Evolyutsiya hayratlanarli ko‘rish qobiliyatini rivojlantirdi, ya’ni fazoning chuqurligini his qilish, tekislikdagi makon va hajmi tasvirlashdir.

Manzarani tasvirlash uchun kuzatuv va havo perspektivalarini bilish, tasvirning kengligini aniqlash talab etiladi. Asardagi muvaffaqiyat ko‘p jihatdan ishning to‘g‘ri bajarilgan ketma-ketligiga bog‘liq bo‘ladi.

Haqiqiy manzarani tasvirlashda cheksiz fazo rangini va yerning osmonga nisbatan tonalligini aniqlash, umumiy rang holati (uyg‘unlik) o‘rtasidagi koloristik aloqani aniqlash kabi ijodiy vazifalarni birinchi o‘ringa qo‘yadi.. Haqiqiy manzara tasviri - bu fazoviy munosabatlarni ifodalash erkinligining eng yuqori cho‘qqisidir. Obyektlar rassomdan uzoqligiga qarab rang o‘zgaradi. Rang chuqurligini aniqlash vazifasi sizni tekis tasvir va chuqur bo‘shliqni ochib beradigan tasvir o‘rtasidagi farqni aniqroq tushunish imkonini beradi. Fazoviy rang o‘zgarishlari rang birligi va ranglar uyg‘unligiga ta’sir qiladi. Havo perspektivasi nuqtayi nazaridan kelib chiqqan rang ohangi uzoq obyektlarda ochiq rangda ko‘rinadi, ya’ni, ular va rassom o‘rtasida sezilarli havo bo‘shlig‘i mavjud. Manzara tasvirining barcha bu xususiyatlarini boshlang‘ich sinf o‘quvchilari idrok etishlari juda qiyin. Bolalar rasmlarida voqelikni aks ettirish ancha murakkab. Ularning tasviriy faoliyatining takomillashuv darajasi ular tarbiyalash, o‘qitish va atrofndagi hayotda bevosita ishtirok etish jarayonida egallagan muayyan ko‘nikma va bilimlarning mavjudligi bilan izohlanadi [4]. Tasvir ifodali va ishonarli bo‘lib chiqishi uchun boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga tabiatning umumiy ko‘rinishidan eng xarakterli narsani ko‘rish va tanlash qobiliyatini o‘rgatish kerak va buning uchun ularni to‘g‘ri idrok etishga tayyorlash kerak. Shuningdek, tasvirning ekspressivlik darajasi bolaning tasavvuri va majoziy idroki rivojlanganligiga, o‘quvchining o‘quv jarayonida egallagan ko‘nikma va qobiliyatlariga bog‘liq. Bunda dekorativ manzarani chizish uchun maxsus mo‘ljallangan mashqlardan foydalanish mumkin bo‘ladi. Natijada boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tabiatdagi asosiy narsalarni tasvirlashda to‘g‘ri tushunish va idrok etishni osonlashtiradi. Kichik sinf o‘quvchilari uchun

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tomonidan ishlangan dekorativ manzarada daraxt ko‘rinishlari

turli shakllar chizish, ya’ni tasvirda shaklni majoziy takrorlashning mohiyatini tushunish osonroq bo‘ladi. Dekorativlik uchun quyidagi vizual vositalar xarakterlidir: esda qoladigan rang garmoniyalarini topish va ulardan foydalanish, rang dog‘larining ritmik taqsimlanishi (dekorativ rang), ranglarning tekisligi, ravshanligi va konstruktivligi, shaklning mukammalligi, chiziqning plastikligi, ritmning keskinlashishi. Rang kabi tasviriy vositaga kelsak, unga bo‘lgan munosabatni bezashga bo‘lgan estetik xohish, obyektning unutilmas xususiyatlarini ifodalash uchun rangdan foydalanish, tasvirlangan narsaga hissiy munosabatni qo‘lga kiritish

zarurati sifatida qarash mumkin. Bu haqda **N.P. Sakulina** o‘z tadqiqotlarida gapirgan. Bolalar chizgan rasmlarni o‘rganar ekan, u bolalarda obyektning rang kabi xususiyatlari, shuningdek uning fazoviy holati, o‘lchami, massasi, harakati

haqida tasavvurni shakllantirish qanchalik muhimligini ta’kidlaydi, bu esa bolaga tasvirni yaratishga yordam beradi. Tasvirdagi rang va shakl o‘rtasidagi munosabat masalasini A.V. Bakushinskiy va Ye.A. Flerinalar ham o‘z ilmiy tadqiqotlarida fikr bildirganlar. Ular bolalarni tasviriy savodxonlikka o‘rgatishda rang dog‘ining yetakchi ahamiyatga ega ekanligini ishora qildilar. Ular o‘quv jarayoniga imkon qadar kamroq aralashish pozitsiyasini himoya qildilar, lekin tasviriy faoliyatni rivojlantirishda o‘qitish tamoyiliga asoslangan yana bir tasvirlashdagi grafik vositalarining muhim roli mavjud edi. Shunday qilib, rangli va grafik tasvirlar o‘rtasidagi munosabatlar, ular boshqacha qo‘llanilishi sharti bilan, bolaning ijodiy faoliyatining rivojlanishiga ta’sir qiladi.

Ye.A. Flerina tomonidan bolaning chizgan tasvirlarini idrok etishi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlari biz uchun qiziqarli va juda muhim. Bola shaklning ritmik uyg‘unligiga, rangga, obyektning tasvirlashning turli usullari va tabiatiga munosabati juda katta ahamiyatga egadir. Ushbu muammoni tahlil qilish bolalar rasmlari psixologiyasining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashtirishga yordam beradi. Dekorativlik kichik sinf o‘quvchilarining ijodiga xos bo‘lganligi, tizimli va kasbiy rivojlanishni talab qiladiganligi sababli dekorativ manzara yaratish ustida ishlashda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga asoslangan bo‘lishi mumkin, bu kichik sinf o‘quvchisiga asosiy qoidalarni o‘zlashtirishga imkon beradi.

Tadqiqotchi Ye.A. Flerina faqat boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalarning idroki va ijodidagi umumiy psixologik va umumiy estetik tendentsiyalarni tasdiqlaydi: yorqin rangli rasmlarga jalb qilish, rasmda obyektning barcha muhim xususiyatlarini ko‘rishni talab qiladigan kognitiv elementlarning mavjudligi, obyektlarning fazoda tasodifiy joylashishi, kesilgan tasvirni idrok etishda qiyinchilik, perspektiv tasvirning yo‘qligi, kompozitsiyaning ritmik soddaligi. Shunday qilib, qog‘oz bo‘shlig‘ining rasm bilan to‘ldirilishi ko‘pincha bolalar tomonidan chizilgan birinchi chiziqlar bilan bog‘liq. Bolalarda shakl tuyg‘usini rivojlantirishda o‘zgarishlar yuzaga keladi - rasmiy yondashuvdan, sxematik tasvir, siluetga, konturga o‘tiladi. Va bir oz vaqt o‘tgach, bolalar perspektivani, buyum hajmini va plastikasini tasvirlashni boshlaydilar. Shu sababli, boshlang‘ich sinf yoshidayoq mavjud uslubiy topshiriqlar misolida perpektiva, hajm, nisbatlar, kompozitsiya va boshqalar kabi tasviriy san‘at tushunchalarini o‘rgangan holda, o‘rta sinfda o‘quvchilar olingan bilimlarni keying ijodiy ishlarida qo‘llash ancha osonlashadi. Dekorativlik kompozitsiya, qalamtasvir, rang va boshqa tasviriy san‘at vositalari yordamida yaratiladi. Dekorativlik barcha tasviriy san‘at vositalarni o‘zaro bog‘laydi va badiiy ifodaning eng mazmunli tarkibiy qismi bo‘lib qoladi.. Dekorativ tasviriy san‘at vositalari g‘oyani ochib berishi, rasmdagi asosiy va eng muhim narsani tushuntirib berishi mumkin. Dekoratsiya san‘atning muhim tasviriy va ifodali vositalaridan biri bo‘lib, uning rivojlanishi kichik sinf o‘quvchilarining tasviriy san‘atdagi muvaffaqiyati va ijodiy faoliyati uchun qimmatlidir.

Xulosa. Dekorativ manzaralar guash bo‘yoqlari bilan ishlangan yorqin, qarama-qarshi rang sxemasidan iborat bo‘lib, o‘quvchilar rangga bezak sifatida qaraganlarida, obyektning o‘ziga xos xususiyatini ifodalash uchun rangdan foydalanish istagi, unga nisbatan hissiy munosabati, ritmik ijrosi, ishdagi har qanday elementlar, bezaklar (naqsh yoki alohida daraxtlardan iborat o‘rmon va boshqalar), tasviriy faoliyatda obyektlarni tekis va sxematik tarzda ko‘paytirish, tasvirlangan narsaning asosiy, xarakterli xususiyatlarini lakonik tarzda yetkazish kabi yutuqlarga erishadi.

Dekorativ manzara tasviri kamroq hajmli, ko‘proq stilizatsiyalangan (ma‘lum uslubga solingan) narsalarni olish uchun mo‘ljallangan. Chiziqlar va konturlar, yorug‘lik va soyani ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Umuman olganda, dekorativ manzara bu - chuqur makonni tasvirlamay ishlangan tekis rasmdir. Dekorativ yechim tasvirni yaratish uchun zarur bo‘lgan obyektning xarakterli xususiyatlarini uzatishni talab qiladi. Bu plastik shakl, qiziqarli rang sxemasi yoki materiallarning tuzilishi bo‘lishi mumkin.

Dekorativ manzara chizish ustida ishlashda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, albatta, hayotni, tasviriy san‘at asarlarini kundalik idrok etish va bevosita kuzatish va san‘atning boshqa turlari bilan aloqa qilish jarayonida ham amalga oshiriladi. Dekorativ manzaraning uzoq muddatli tasviri ustida ishlash kichik kompozitsion eskizlardan boshlanadi. Gorizontal va vertikal, to‘rtburchak, kvadrat holatdagi formatlardan, shuningdek, turli xil badiiy materiallardan foydalanish yaxshiroqdir. Eng muvaffaqiyatli kompozitsion yechim chiziqli konstruksiyadan boshlangan tasvirni bajarish uchun ishlatilishi mumkin. Keyingi bosqichda obyektlarning shakli, ularning mutanosib munosabatlari, tekisliklarning perspektiv qisqarishlari aniqlanadi, detallar chiziladi va dekorativ elementlar qo‘shiladi. Keyin manzaraning yorug‘lik va soyani qismlarini ishlab chiqishga o‘tiladi. Oxirgi bosqich odatda tasvirga bir butun sifatida qarash va uni umumlashtirish qobiliyatidan iborat. Masalan, dekorativ manzarani tasvirlashda hal qilinishi kerak bo‘lgan o‘quv vazifalari soni kunning ma‘lum bir vaqtini, tabiat holatini yoki mavsumni o‘tkazishni o‘z ichiga olishi mumkin. Dekorativlik bolalarning atrofda dunyoni idrok etishining bevositaligini ta‘kidlaydi, shuning uchun biz bolalar tasviriy san‘atida professional rassomlar asarlarida uchraydigan dekorativ xususiyatlarni kuzatishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Псих. очерк. М.: Просвещение, 1991. 54-бет
2. Кузин В.С., Ломов Б.Ф., Психология, Москва. “Висшая школа” 1982 йил. 185-с
3. Ilhamovna, Ibadullayeva Shakhnoza. "The Development of Creative Abilities of Younger Schoolchildren at the Art Lesson." American journal of science and learning for development 2.4 (2023): 65-68.
4. Попов. G.X. O‘quvchining shaxsiy ishini tashkil etish. Toshkent: O‘qituvchi. 1992. 168-bet.

Alimardonov Zohid Shukurillayevich,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti Xizmat faoliyatini tarbiyaviy-psixologik
ta'minlash kafedrasida boshlig'i, p.f.f.d.(PhD), dotsent

BO'LAJAK OFITSERLARIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNI SHAKLLANISHINING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak ofitserlarda kommunikativ kompetentlik shakllanishining ijtimoiy-psixologik determinantlari ochib berilgan. Shuningdek, harbiy xizmatchi shaxsiga xos bo'lgan muloqotchanlik qobiliyatlari, kommunikativ xususiyatlari, kommunikativ kompetentlikning asosi ekanligi ko'rsatib berilgan. Ayniqsa, komandir (boshliq) va harbiy xizmatchi o'rtasidagi muloqotning asosiy mexanizmlari asosli ravishda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: kommunikatsiya, muloqot, kommunikativ kompetentlik, shaxslararo munosabatlar, rasmiy muloqot, norasmiy muloqot, kommunikativ qobiliyat, kommunikativ vaziyat, muloqotni boshqarish, muloqotning samaradorligi, ijtimoiy masofa, nutqning funktsionalligi.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ

Аннотация. В статье раскрываются социально-психологические детерминанты формирования коммуникативной компетентности будущих офицеров. Также показано, что коммуникативные способности, коммуникативные характеристики и коммуникативная компетентность составляют основу личности военнослужащего. В частности, аргументировано объяснены основные механизмы общения командира (начальника) и военнослужащего.

Ключевые слова: коммуникация, общение, коммуникативная компетентность, межличностные отношения, формальное общение, неформальное общение, коммуникативная способность, коммуникативная ситуация, управление коммуникацией, эффективность общения, социальная дистанция, функциональность речи.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE OFFICERS

Abstract. The article reveals the peculiarities aspects of the formation of communicative competence in future officers of public security departments. It is also shown that the communication skills, communicative features, which are inherent in the personality of a serviceman, are the basis of communicative competence. In particular, the basic mechanisms of communication between the commander (chief) and the serviceman are well described.

Keywords: security department, communication, communicative competence, interpersonal relationships, formal communication, informal communication, communicative ability, communicative situation, communication management, communication effectiveness, social distance, speech functionality.

Kirish. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar doirasida aholining tinch va osoyishta hayotini ta'minlash hamda jamiyatimizda qonunga itoatkorlik va jamoat xavfsizligi madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi ishlarni «Xalq manfaatlariga xizmat qilish» tamoyili asosida tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizm va tartiblari joriy etilib, davlat organlarining jamoatchilik tuzilmalari bilan o'zaro maqsadli hamkorligi yo'lga qo'yildi.

Shu bilan birga, jahonda kuchayib borayotgan turli xavf-xatar va ziddiyatlar, el-yurt tinchligi va osoyishtaligiga tahdidlar, pandemiya, tabiiy va texnogen ofatlar mas'ul davlat tuzilmalariga o'z faoliyatini «Barcha sa'y-harakatlar inson qadri uchun» degan ustuvor g'oya asosida yanada takomillashtirish vazifasini yuklamogda. Jumladan, jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi ishlarni «Xalq manfaatlariga xizmat qilish» tamoyili asosida tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizm va tartiblari joriy etilib, davlat organlarining

jamoatchilik tuzilmalari bilan o'zaro maqsadli hamkorligi yo'lga qo'yildi [1]. Bu esa jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentligini rivojlantirish dolzarb ahamiyatga ega ekanligini belgilab beradi.

Metodlar. Ma'lumki, jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishi kursantlarida aholi bilan muomala, muloqot, munosabatga kirishishda yuqorida ko'zga tashlangan qator muammolar yuzaga kelishi ularning yechimi bilan bog'liq masalalarni ilgari surish imkoniyatini beradi. Shu nuqtayi nazardan olganda kursantlarda kommunikativ kompetentlikni shakllanganlik darajasini o'rganish maqsadida L.Mixelson tomonidan ishlab chiqilgan “Kommunikativ malakalar” testidan foydalanildi. Ushbu metodika kursantlarda kommunikativ ko'nikmalar va kommunikativ kompetentlikni shakllanganlik darajasini aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Natijalar. Mazkur metodika tanlab olingan sinaluvchilar guruhida o'tkazilib, natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi. Natijalarni ko'rgazmali ifodalash maqsadida jadvallarda aks ettirildi.

1-jadval.

Jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishi kursantlarida kommunikativ kompetentlik komponentlari o'rtasidagi aloqadorlik

Kommunikativ kompetentlikning ustuvor strategiyalari	Tobelik	Kompetentlik	Agressivlik
Tobelik	1	-0,06	0,18**
Kompetentlik	-0,06	1	0,07
Agressivlik	0,18**	0,07	1

Jadvalda ko'rsatilgan natijalarga ko'ra, sinaluvchilar guruhida kommunikativ kompetentlikning tarkibiy komponentlari o'rtasida ahamiyatli aloqadorlik mavjudligi aniqlandi. Natijalarga asoslanib, tobelik agressivlik bilan yuqori darajada ahamiyatga ega ekanligi ma'lum bo'ldi ($r=0,18$; $p \leq 0,01$). Ta'kidlash joizki, kursantlarda insonlarga nisbatan tobelikning ortib ketishi ularda agressivlikni ham kuchayishiga sabab bo'ladi. Ma'lumki, kursantlarda tobelikning ortishi ularda o'zidan va o'zgalardan qoniqmaslik hissini yuzaga keltirishi bilan birga atrofda qilargalarga nisbatan tajovuzkor munosabatni ham paydo bo'lishiga olib keladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, agressivlik insonning salbiy xulq-atvoridan bo'lib vaziyat va sharoitga qarab turli shakllarda namoyon bo'ladi.

Metodika bo'yicha natijalarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, kompetentlik alohida mustaqil hodisa sifatida namoyon bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Haqiqatdan ham, kompetentli inson har qanday holatda ham o'zini o'zi boshqarishi, nazorat qilishi hamda salbiy ta'sirlarda himoya qila olishi bilan tavsiflanadi. Bunday toifaga kirgan shaxslar doimo muloqot va munosabatga kirishishlari jarayonida suhbatdoshning har bir fikrini qo'llab-quvvatlashlari, diqqat bilan tinglash ko'nikmalari shakllanligidan dalolat beradi. Shu bois, ularda muloqot jarayonida o'zga insonlarga nisbatan tobelik va agressivlik holatlari kuzatilmasligi tabiiy hisoblanadi.

Muhokama. Bo'lajak ofitserlarning kasbiy o'zaro munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor berib, M.I.Dvovreskiy [2] ular muloqotining quyidagi umumiy xususiyatlarini belgilab beradi:

-rasmiiy, jamoaviy va kundalik muloqot sohalarining o'zaro yaqin aloqasi va o'zaro ta'siri;

-har bir harbiy xizmatchining me'yorlari, muloqot tabiati va ushbu jamoada uzoq vaqt bo'lganligi sababli harbiy jamoa a'zolarining individual xususiyatlari haqida to'liq xabardorligi.

A.G.Maklakov [3] armiya muhiti bilan bog'liq holda to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita, shaxslararo va ommaviy muloqotni ajratadi. Ommaviy va shaxslararo muloqot o'rtasidagi asosiy farqni tadqiq qilgan A.G.Maklakov ular o'rtasida qarama-qarshi yo'nalish mavjudligini ko'radi. Ommaviy muloqot, shaxslararo muloqotdan farqli ravishda “qabul qiluvchi” ga shaxs sifatida emas, balki “ijtimoiy tip” sifatida qarashi bilan tavsiflanadi. A.G.Maklakovning fikricha, shaxslararo muloqot quyidagi shakllarda amalga oshiriladi: rasmiy-ishbilarmonlik, norasmiy-ishbilarmonlik va norasmiy-shaxsiy. Rasmiy ishbiilarmonlik muloqoti me'yoriy hujjatlar (umumiy harbiy nizomlar, qo'llanmalar, ko'rsatmalar va boshqalar) bilan tartibga solinadi va muloqot sub'ektining roli va aniqligi bilan xarakterlanadi. Muloqotning predmeti, asosan, harbiy faoliyatning mazmuni, uning boshqaruv, ma'muriy, ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy va boshqa munosabatlari bilan bog'liq. Norasmiy-ishbilarmonlik va norasmiy-shaxsiy muloqotda munosabat predmetini qat'iy tartibga solish mavjud emas. U hozirda harbiy xizmatchilarni tashvishga solayotgan muammolarning deyarli butun spektrini, shu jumladan kasbiy faoliyat doirasidan tashqariga chiqadigan masalalarni aks ettiradi.

Bo'lajak ofitser shaxsi bo'ysunuvchi rovida ham, rahbar rovida ham muloqot jarayoni keng ko'lamli soyalarga ega: rasmiy va norasmiy, maxfiy va ochiq, bevosita va bilvosita, shaxslararo va ommaviy; ish yuzasidan va shaxsiy vaqt davomida va boshqalar. Bundan tashqari, uning faoliyati juda aniq va bu o'ziga xoslik uning kasbiy muloqotining xarakterli xususiyatlarida muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan olganda, jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitser shaxsida muloqotchanlikni rivojlanishida kommunikativ qobiliyatlar ahamiyatli hisoblanadi. Unga ko'ra, kommunikativ qobiliyat - bu vaziyatga moslashish va og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqot vositalaridan foydalanish erkinligini ta'minlaydigan ajralmas shaxsiy xususiyat bo'lib, boshqa insonning ruhiy holatini va shaxsiy qiyofasini adekvat aks ettirish hamda xatti-harakatlarini adekvat baholash, ular asosida idrok etilgan shaxsning xulq-atvor xususiyatlarini bashorat qilish qobiliyatidir.

Ko'pgina mualliflar boshliq va bo'ysunuvchi o'rtasidagi munosabatlar muammosiga doir ilmiy izlanishlar olib borib, bu masala hozirgi kun harbiy tizim uchun muhim ekanligini ko'rsatib o'tadilar. Xususan, V.P.Tonkix., Yu.G.Fokinlar tomonidan tavsiya qiladi: “boshliqning har qanday buyrug'i, garchi ularda “buyruq qilaman” so'zi bo'lmasa ham, buyruq deb hisoblanishi kerak. Ba'zi hollarda, kichik mas'uliyatga umid qilib, rahbar bu so'zni neytralroq so'z bilan almashtirishi mumkin” [4]. Bundan tashqari, rahbarning tajribasiga qiziqish va hurmat o'zaro tushunish va nizolarsiz o'zaro munosabatlarni mustahkamlashga yordam beradi.

Shuning bilan birga gorizontol, ya'ni rasmiy mavqega ko'ra, teng huquqlilik xususida fikr yuritilganda ular asosan o'zaro hurmat, o'zaro ishonch, hamkorlik zarurligini tushunish, birgalikdagi faoliyat uchun sa'y-harakatlarni birlashtirish kerakligini anglashga asoslanishini ta'kidlaymiz. Qoidaga ko'ra, ularning ko'pchiligi yoshi, harbiy unvoni kattaroq bo'ladi va har biri bilan samarali munosabat o'rnatish uchun, individual muloqot uslubini tanlash kerak.

Shunday qilib, jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserining kasbiy malakasi uning kommunikativ qobiliyati bilan uzviy bog'liq bo'lib, biz uni shaxsning vaziyatni baholashning ajralmas qobiliyati deb tushuniladi. Ayniqsa, hal qilinayotgan kasbiy vazifa tizimida muloqot hamkori, o'zlarining kommunikativ salohiyati va shunga muvofiq uni hal qilishning nizosiz usullarini hamda kommunikativ o'zaro ta'sir qilish metodlarini tanlash sifatida ko'rsatiladi. Muloqotning tuzilish deganda uning yaxlitligi va o'ziga xosligini ta'minlaydigan elementlar to'plami o'rtasidagi barqaror bog'lanishlar to'plami tushuniladi [4]. Mazkur ta'rifdan kelib chiqqan holda, harbiy xizmatchilarning xizmat vazifasi jarayonidagi munosabatining tuzilishi uning asosiy jihatlarini hisobga olgan holda maqsadga muvofiq: dinamik (muloqot bosqichlari), funksional va tezkor. Ushbu jihatlarini yagona modelda birlashtirish uning mazmunini kommunikativ kompetentlik tarkibiga yanada ekstrapolyatsiya qilish imkonini beradi. Shunday qilib, muloqot quyidagi bosqichlarni mantiqiy ketma-ketlikda birlashtirgan ma'lum bir tuzilishga ega:

a) kommunikativ vaziyatga kirish bosqichi (muloqot holatiga yo'naltirilganlik, suhbatdoshning shaxsini idrok etish va baholash, muloqot mazmuni va vositalarini dasturlash, o'zaro ta'sirning subyekti - sherigiga tomoni kengaytirish, ya'ni unga nisbatan ma'lum bir pozitsiyani egallash, munosabat hamkori);

b) muloqotni boshqarish bosqichi (o'zaro ma'lumot, nutq yoki aloqa harakatlari bilan almashish, suhbatdoshning javoblarini idrok etish va baholash, fikr-mulohazalarni singdirish, yo'nalishlari, uslublarini, munosabat usullarini qayta tiklash asosida muloqot samaradorligini kuzatish);

v) muloqotdan chiqish va uning samaradorligini baholash bosqichi [5].

Yuqorida ko'rsatilgandek, pedagogik tadqiqotlarda muloqot uslublarining turli tasniflari keltirilgan. Bizning tahlilimiz uchun eng maqbul bo'lgan A.I.Goncharov tomonidan taklif etilgan bo'lajak ofitserlarda muloqot uslublarini ta'kidlash uchun asos bo'lgan xususiyatlarning tasnifi [6]. Muallif tomonidan muloqotning vaziyatli uslubini tavsiflash vositasi sifatida quyidagilarni taklif qiladi:

- 1) tanlangan ijtimoiy masofa (tantanali, ochiq, yopiq);
- 2) munosabatlarning jadalligi - muloqotchanlik (ekstrovert, ochiq, yopiq, introvert);
- 3) hissiy ohang - murojaatlarning valentligi (xushomadgo'y, nopok, xayrixoh, salbiy, tajovuzkor);
- 4) turli xil muloqot usullari - harakatchanlik (o'zgaruvchan, moslashuvchan, stereotipli);
- 5) hokimiyatning namoyon bo'lishi - hukmronlik: (hokimiyat, zolim, hukmron qaram, yumshoq);
- 6) emotsional-ixtiyoriy o'zini o'zi nazorat qilish (cheklangan, muvozanatli, beqaror);
- 7) fikrlardagi yetakchilik yo'nalishi (halqali, ishbilarmon, ma'nosiz).
- 8) nutqning funktsionalligi - ta'sir (nutqning giperfunktsionalligi, nutq funktsional, nutq ifodasiz) [6].

Ushbu belgilar empirik ko'rsatkichlarning tegishli farqlanishi va tipologiyasi bilan o'z sohasini malakali mutaxassisi bo'lgan harbiy xizmatchilarning asosiy strategiyalarini (yordam, qarshi turish, chekinish) va rolli

aloqada (monolog, dialogik) tanlangan pozitsiyalarni aniqlashga imkon beradi. Muloqot natijalarining dastlab belgilangan maqsadlarga muvofiqligi o'z imkoniyatlarini o'zini-o'zi baholashga asoslangan intilishlar darajasini va ushbu maqsadlarga erishishga imkon beradigan mutaxassisning haqiqiy ko'nikmalari va qobiliyatlarini o'zaro bog'lashining muhim mezoni hisoblanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, kundalik amaliyotda bu maqsadlar mutaxassisning alohida aks ettirish predmeti emas, aksincha, ular ko'pincha umumiylik va ierarxik munosabatlarida amalga oshirilmasligi mumkin. Bundan tashqari, muloqot maqsadlari va qo'shma kasbiy faoliyat maqsadlarini bir-biridan farqlash kerak. Ikkinchisining yutug'i (yoki erishilmasligi) muloqot samaradorligiga bog'liq, ammo bu to'liq aniqlanmaydi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, tadqiqotimiz muammosi bo'lgan kommunikativ kompetentlik tushunchasining mazmuniga to'xtalib o'tmoqchimiz.

O.M.Kazartsevaning fikrlariga ko'ra, kommunikativ kompetentlik tug'ma qobiliyat emas, balki ijtimoiy va kommunikativ tajribani o'zlashtirish jarayonida shaxsda shakllanadigan qobiliyatdir. Kommunikativ-ijtimoiy tajriba, birinchi navbatda, nutqning stilistik o'zgarishida ifodalangan kodlarni almashtirish mexanizmini o'z ichiga oladi. Ushbu almashtirish muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi rolli munosabatlarining o'zgarishiga asoslanadi [7].

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir:

- muloqot jarayoniga kirishuvchilar o'rtasida insonparvalik munosabatlarini yo'lga qo'yish va emotsional muhitni barqarorlashtirishga shart-sharoit yaratish;

- jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarida aholi bilan muloqot jarayonida qulay pozitsiyani shakllantirishga doir kompleks tadbirlarni tashkil qilish;

- jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarida muloqot xususiyatlari, maromi, usullari, shakllariga doir axborotni egallashga qaratilgan maxsus mashg'ulotlarni uyushtirish;

- jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarida aholining turli qatlamlari bilan samarali faoliyatlarini yo'lga qo'yish uchun shaxslararo munosabatlar va muloqot usullariga mo'ljallangan ishbilarmonlik o'yinlari, psixodramma, psixologik treninglardan iborat uslubiy ko'rsatmalar, o'quv-metodik qo'llanmalarni yaratishni yo'lga qo'yishdan iborat.

Adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга мурожаатномаси // <https://president.uz/uz/lists/view/4057>. Электрон манба: (20.02.2021 й).
2. Дворецкий, М. И. Социально-психологические проблемы в деятельности офицера / М.И. Дворецкий. – Новосибирск: НВВКУ, 1993. – 87 с.
3. Маклаков, А.Г. Психология и педагогика // Военная психология: учебник для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2005 – 464 с.
4. Тонких В.П., Фокин Ю.Г. Как вы управляете? / В. П. Тонких, Ю. Г. Фокин. – М.: Воениздат, 1984. – 190 с.
5. Денисов О.И. Развитие конфликтологической компетентности руководителей: автореф. дис...канд. психол. наук. – М.: РАГС, 2001. –25 с.
6. Гончаров А.И. Стиль общения военного руководителя: его развитие и формирование у курсантов: дис. ... канд. психол. наук. – М., 1991.
7. Казарцева О.М. Коммуникативная компетентность учителя физической культуры. - М., 1992. - 175 с

*Jumaniyozova Nasiba Ramatillayevna,
Ma'mun universiteti psixologiya kafedrasida dotsenti, PhD
nasibajumaniyozova80@gmail.com*

FARZANDIGA AUTIZM TASHXISI QO'YILGAN OILA MUAMMOLARINING O'RGANILISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada autizm spektrida buzilishi bo'lgan bolalarni erta aniqlash, ularning oilalarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora –tadbirlarini ishlab chiqish, jamiyatga integratsiyasiga ko'maklashish masalalarini ilmiy jihatdan tadqiq qilinish masalalari yoritilgan. Autizm muammosi bo'yicha olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari keng tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: autizm, sindrom, oila stressi, ota-ona, erta aralashuv, psixologiya yordam, jamiyat munosabatlari, adaptatsiya.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМ СЕМЬИ С РЕБЁНКОМ, ИМЕЮЩИМ ДИАГНОЗ АУТИЗМ

Аннотация. В данной статье освещены вопросы раннего выявления детей с расстройствами аутистического спектра, разработки мер их комплексной поддержке, а также научных исследований вопросов помощи им в интеграции в общество. Научные исследования, проводимые учёными по проблеме аутизма, получили широкий анализ.

Ключевые слова: аутизм, синдром, семейный стресс, воспитание детей, раннее вмешательство, психологическая поддержка, общественные отношения, адаптация.

STUDY OF THE PROBLEMS OF A FAMILY WITH A CHILD DIAGNOSED WITH AUTISM

Abstract. This article covers the issues of early identification of children with autism spectrum disorders, development of measures for their comprehensive support, and scientific research of the issues of helping them integrate into society. Scientific research conducted by scientists on the problem of autism has been widely analyzed.

Keywords: autism, syndrome, family stress, parenting, early intervention, psychological support, community relations, adaptation.

Kirish. Oila-ijtimoiy institutlarning eng qadimgisidir. Oilani insonlar tashkil qilishi va undagi hayot-mamotni ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tashkil qilishini hisobga oladigan bo'lsak, uni sof psixologik jarayonlar maskani deyish mumkin. Shaxsning shakllanish jarayonida, uning ma'nau yuksak bo'lib tarkib topishi va rivojlanishida oilaning o'rni muhim ahamiyatga egadir. Jamiyat taraqqiy etishi natijasida oila ham rivojlanib boradi. Oilaning o'ziga xos xususiyatlari, mazmuni, oilaviy munosabatlar ijtimoiy tuzumdagi mafkuraviy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-tarixiy, madaniy shart-sharoitlar bilan ham belgilanadi [8]. «Oila er-xotin va farzandlardan iborat, ya'ni oila bir shaxs boshchiligida bir uyda yashovchilardir» [2].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76-moddasida «Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega» ekanligi belgilab qo'yilgan [1]. Biz bilamizki, jamiyatimiz doimo oila va oilaviy qadriyatlarni hurmat qiladi va e'zozlaydi. Bola tarbiyasi ma'suliyatli va jiddiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jarayon bo'lib, ularning kelajakda komil inson sifatida shakllanishida bu muhimdir. Oila a'zolari tomonidan munosabatlarning tizimli va to'g'ri yo'nalganligi bolaning shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Oila muammolari bo'yicha mamlakatimiz psixolog olimlaridan F.A.Akramova, D.U.Abdullayeva, Sh.R.Baratov, M.G.Davletshin, M.X.Fayziyeva, V.M.Karimova, X.K.Karimov, K.K.Mamedov, Z.T.Nishonova, L.V.Nazirova, G.A.Qurbonova, N.A.Sog'inov, N.N.Salayeva, M.S.Salayeva, R.S.Samarov, S.X.Tadjiyeva, E.G'.G'oziyev, G'.B.Shoumarov, O'.B.Shamsiyev, A.Sh.Shojalilov, O.R.Shamiyeva va boshqalar tomonidan shaxsning rivojlanish xususiyatlari va oila munosabatlariga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Pedagog olimlardan M.Y.Ayupova, Sh.M.Amirsaidova, U.Y.Fayziyeva, M.U.Hamidova, L.R.Mo'minova, D.A.Nurkeldiyeva, L.Sh.Nurmuhamedova, M.P.Po'latova, V.S.Raxmonova,

Sh.T.Shermuhamedova va boshqalar tomonidan autizm spektrida buzilishi bo'lgan va alohida ehtiyojga muhtoj bolalarning o'ziga xos xususiyatlari ilmiy tadqiq etilgan.

Imkoniyati cheklangan yoki autist bola oilasidagi munosabatlar o'ziga xos individualdir. Bu bolalarning ota-onalariga tizimli va ma'lum dasturlarga tayangan holda, ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Oiladagi totuvlik, o'zaro hurmat bola ongida atrofida qilargalarga nisbatan hurmatni shakllantiradi. Insoniy fazilatlarini o'zlashtirish orqali yetuk shaxs sifatida jamiyatda o'z o'rnini topishga intiladi.

Autist bolani jamiyatga integratsiyasini ta'minlash, pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash oldimizda turgan jiddiy masalalardan biridir. Davlatimiz tomonidan bunday toifadagi bolalarga imkoniyatlarning yaratilayotganini hisobga olsak, ularning ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish ham dolzarbdir. Yosh davrlariga xos tarzda kechadigan inqiroz va yetakchi faoliyatni anglagan holda, oila va jamiyat o'zaro hamkorlik qilishi, aniq vazifalarni belgilab olishi zarur. Oiladagi shaxslararo munosabatlar tizimi orqali, ota-onaning ta'siri natijasida, bolaning intellektual taraqqiyoti rivojlanishi anchayin samarali bo'lishi mumkin.

Bola xususiyatiga mos tarzda izchil tarbiya uslubini tanlab, mutaxassislar bilan hamkorlikdagi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq. Natijada oila va ota-onalar tomonidan autist bolaning holatini qabul qilish osonlashadi. Bunga ko'ra, bola holatini adekvat baholash, hissiy-emotsional yaqinlik qilish ham rivojlanadi.

Muqaddas kitob «Avesto»da odob masalalariga alohida e'tibor berilgan bo'lib, ota-onalarning bola tarbiyasiga munosabati, ularning burch va vazifalari xususidagi fikrlar keltirilgan. «Avesto»da qarindoshlarning o'zaro oila qurishi man etilgan. Bunga sabab esa qavm va urug' qonini toza, avlodlarning benuqson tug'ilishi va rivojlanishi asos qilib ko'rsatilgan. Ko'p bolali oilalarga davlat tomonidan nafaqa tayinlash, ularni doimiy qo'llab-quvvatlash belgilab qo'yilgan [15]. Bizga ma'lumki, oilada nuqsonli bolalarning tug'ilishi o'zaro yaqin qarindoshlik nikohi tufayli ham yuzaga keladi. Autist bolalarning tug'ilishi qarindoshlik nikohiga bog'liq ekanligi o'rganilmagan bo'lsa-da, ruhiy jihatdan orqada qolish sifatlarining namoyon bo'lishida irsiyat muhimdir.

Islom dinida ham oila muqaddas ekanligi, oilada er-xotin munosabatlari, farzand tarbiyalashning o'ziga xos tomonlari bo'yicha fikrlar keltirib o'tilgan. Jumladan, ota-onaga munosabat, ularning burch, huquq va majburiyatlari alohida belgilab qo'yilgan. Farzand tarbiyasining muhim jihatlari, odobi, vatanparvarligi, oilaga munosabati bo'yicha fikrlar aytib o'tilgan [10]. Shunday ekan, oilada tug'ilgan autist bolalar rivojlanishida ota-onalar ijobiy munosabatlarining shakllanganligi ham muhimdir. Autist bola ta'lim-tarbiyasida islom diniga tayanilsa, ota-ona ruhiyati uchun ham foydali bo'ladi.

O'zbek olimlari tomonidan oiladagi o'zaro munosabatlar, oilaviy hayot psixologiyasi, oila-nikoh munosabatlari, undagi ziddiyatlar, ajralishlar va uning oqibatlarini bo'yicha keng ko'lamlil tadqiqotlar olib borilgan.

M.G.Davletshin tadqiqotlarga nazar soladigan bo'lsak, o'zbek oilalarining etnopsixologik muammolarini tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilganiga guvoh bo'lamiz. Olimning fikricha, ta'lim tizimida o'quv-tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda etnopsixologik omillarni e'tiborga olish muhim ahamiyatga egadir [5]. Bilamizki, har bir oilaning shakllanish jarayonida etnopsixologik xususiyatlar muhim ahamiyatga ega. Autizm sindromli bolani tarbiyalayotgan oilalar ham etnopsixologik qadriyatlariga tayangan holda, o'zaro munosabatlar tizimini yaratma maqsadga muvofiq bo'lar edi.

G'.B.Shoumarov oilaning mustahkam bo'lishi, er-xotinning baxtiyor va tinch-totuv yashashlari ularning o'zaro qovushish jarayoni bilan bog'liq ekanligini ta'kidlagan. Bu munosabatlarni 3 ta tarkibiy qismga: biologik, psixologik va sotsial qovushishga ajratib, u orqali oiladagi mustahkamlikka erishish mumkinligini ilmiy jihatdan tadqiq qilgan [11].

Shunga asosan, ota-onalarning o'zaro baxtli ekani, hayotdan qoniqish darajasining yuqoriligi autist bolalar bilan munosabatlarda namoyon bo'ladi. Er-xotinning o'zaro yaqin hissiy munosabatlari ijobiyliigi ulardagi stress va xavotirlanishni yengishga yordam beradi.

E.G'.G'oziyevning oilaviy hayot muammolari sohasida olib borgan tadqiqotlari alohida o'ringa ega. Olimning fikricha, oilaviy munosabatlarining barqarorligi turli negizlar iqtisodiy, mafkuraviy, hissiy-irodaviy, axloqiy-aqliy, qarindosh-urug'chilik, yaqinlik va do'stlik-birodarlik asosiga quriladi. Bundan tashqari oiladagi shaxslararo munosabatning o'ziga xosligi, oila barqarorligining ijtimoiy-psixologik mezonlariga bevosita bog'liq ekanligini alohida ta'kidlaydi [12]. Bizga ma'lumki, oiladagi muammolarning yechimida qarindoshlik, do'stlik va birodarlik munosabatlarining ahamiyati ham kattadir. Autist bolaning ta'lim-tarbiyasida oilaning iqtisodiy

vazifasi ham muhim ahamiyatga ega. Oilaning psixologik yordam bilan birgalikda iqtisodiy yordamga ham ehtiyoji mavjud. Shuning uchun ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash zarur.

V.M.Karimova oila psixologiyasi fanining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shib, nikoh va oila, oilaviy hayot muammolariga doir masalalarni ilmiy tadqiq etgan. Oilani psixologik jihatdan tahlil qilgan holda, bir qator ilmiy g'oyalarni ilgari surgan. Erkak va ayol fazilatlarining oilaviy munosabatlardagi o'rni va ahamiyati to'g'risidagi ijtimoiy-psixologik qarashlarni tizimli tahlil qilib bergan. V.M.Karimova ta'kidlashicha, bola tarbiyalanayotgan oila va undagi o'zaro munosabatlar xarakteri oilaviy ijtimoiy tasavvurlar shakllanishida muhim ahamiyatga egadir [6].

Sh.R. Baratov oilaviy hayot masalalarida psixologik xizmatning ahamiyatini ilmiy tadqiq qilgan. Uning fikricha, oilada ota-ona va o'sib borayotgan bolalar o'rtasidagi munosabatlarda tushunmovchiliklar uchrab turadi. Ba'zan bu holat kelishmovchiliklar ko'rinishida ham namoyon bo'ladi. Bu muammoni yechishda psixologik yordamning o'rnini alohida ko'rsatish zarur [4].

Demak, autist bola va ota-ona o'rtasidagi munosabatlarda yuzaga keladigan kelishmovchiliklarga yechim topish masalasi muhimdir. Bunday oilalar bilan ishlaydigan mutaxassis psixologlar, oilaviy maslahat, diagnostika va korreksiya ishlarini tizimli tashkillashtirishlari kerak.

N.A.Sog'inov o'z tadqiqotlarida o'zbek oilalarida kuzatiladigan ajralishlar ularni etnopsixologik xususiyatlari, ajralishga olib keluvchi muhim omillar, motivlar va sabablarini ilmiy asoslab bergan [9]. Demak, ota-onalarining ajralishiga olib keladigan muhim omillardan biri bu oilada imkoniyati cheklangan bolaning tug'ilishidir. Oiladagi autist bola ota-ona munosabatlariga sezilarli ta'sir qiladi.

Z.T.Nishonova tomonidan ota-ona va bola hamda oilaviy munosabatlar psixokorreksiyasi ilmiy tadqiq qilingan. Z.T.Nishonova fikricha, ota-onalikning eng muhim sifatlariga avvalo-proteksiya yoki farzandlarini tarbiyalash uchun sarflanadigan kuch, vaqt va e'tiborning mezonlari, bolaning turli ehtiyojlarini qondirish darajasi, intizomga chaqirish bilan bog'liq talablar darajasi, taqiqlovlar yoki bola xulqini boshqarishga doir sanksiyalar tizimi kiradi. Jumladan, yuqori darajadagi g'amxo'rlik ko'rsatish (giperproteksiya), g'amxo'rlikdan ustun keluvchi giperproteksiya, ortiqcha axloqiy mas'uliyat, emotsional raddiya, o'z holiga qo'yish (gipoproteksiya) kiradi. Ushbu mezonlar asosida turli oilalarda ota-onalarning o'z farzandlarini tarbiyalash uslublarini farqlash mumkin [7].

Demak, har qanday jumladan, autist bolalarni tarbiyalayotgan oilalarda ham bola tarbiyasining o'ziga xos mezonlari bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Autist bolalar ota-onalari sog'lom bolani tarbiyalayotgan ota-onalarga nisbatan ko'proq kuch, vaqt va e'tibor sarflashadi.

F.A.Akramova tadqiqotlarida, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, komil insonni tarbiyalash, oilaning o'ziga xos vazifalari, muvaffaqiyatli oila qurish omillarini yoritib bergan. Olima tomonidan oilaning mustahkamligi bir necha omillarga bog'liq ekanligi alohida ta'kidlanadi. Bular ijtimoiy, biologik, xarakter xususiyatlaridagi o'ziga xoslik, muhit va ta'lim-tarbiya ta'sirida kuzatiladigan turli xislatlardir. Oila turlari, oiladagi psixologik muhit, ota-ona, oila a'zolari va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, yashash sharoiti kabi mezonlar ta'sirida shakllanadi. Oila muhitining salbiy yoki ijobiy bo'lishi bir necha mezonlarga bog'liqdir. Bular ota-ona, oila a'zolarining psixologiyasi, oiladagi o'zaro munosabatlar, oila turlari, oila a'zolari saviyasi, dunyoqarash darajasi, yashash sharoiti, oilaviy bandlikdir [3].

M.Fayziyevaga ko'ra, oilaning asosiy vazifalaridan biri farzand ko'rib, uni kamolga yetkazish, nasliy davomiylilikni saqlash, yer yuzida insoniyatni tarixan taraqqiy etishini ta'minlashdan iboratdir. Oilada farzandning tug'ilishi oila a'zolari va yaqinlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi, qon-qarindoshlar orasida mehr-muhabbat hislari shakllanadi. O'zbek xalqi bolajon xalq bo'lgani uchun oilada farzand tug'ilishi bilanoq uning tarbiyasi va kamoloti bilan bog'liq ota-onaning orzu-havas va ezgu-niyatlari real namoyon bo'la boshlaydi va ularni amalga oshirish uchun tinmay izlanadilar [13].

O'.B.Shamsiyev tomonidan bolaning ijtimoiylashuvida oilaviy xoldingning psixologik mexanizmi o'rganilgan. Ona xolding tajribasi sifatida, uning homiladorlik vaqtidan boshlashini, ayolning ijtimoiy-iqtisodiy maqomi, shaxsiy xususiyatlari, ota-ona munosabatlari, yaqin ijtimoiy muhit bilan munosabati ilmiy tadqiq qilingan [14].

N.N.Salayeva tadqiqotlarida Xorazm oilalarining etnopsixologik xususiyatlari ilmiy tadqiq qilingan. N.N.Salayevaga ko'ra, Xorazm hududidagi oilalarda etnik xususiyatlarga rioya qilingani holda, vorislik saqlanib qolgan. Oila rivojlanishi jarayonida, psixologik, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarini namoyon bo'lishi yoritilgan. [8]. Shunga asosan oilada autist bolani tarbiyalashda etnopsixologik xususiyatlarga tayanish maqsadga muvofiq.

M.S.Salayeva tomonidan o'zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatlarini ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ilmiy tadqiq etilgan. Oila muhitidagi munosabatlar tizimining jinsiy va hududiy jihatlarini o'rgangan. Oiladagi ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlar gender, hududiy va ijtimoiy psixologik xususiyatlarga bevosita bog'liq ekanligi tahlil qilingan [8].

Muhokama va natijalar. “Autizm sindromli bolalar va ota-ona munosabatlarining psixologik xususiyatlari” ilmiy tadqiqot ishining natijalariga ko'ra, o'tkazilgan metodikalardan A.Y.Varga va V.V.Stolinning «Ota- onalarning bolaga munosabati» so'rovnoma orqali quyidagilar aniqlandi (n=272).

1-jadval.

Ko'rsatkichlar	Minimal	Maksimal	O'rtacha qiymat	Standart qiymat	Kolmogorov Smirnov Z
Qabul qilish-ro'yxush bermaslik	11,00	31,00	23,76	5,21	2,439***
Xulqning ijtimoiy istalgan shakli	1,00	8,00	4,43	2,12	2,285***
Simbioz	1,00	7,00	4,01	1,59	2,348***
Gipersotsializatsiya	1,00	7,00	6,28	,926	3,086***
Kichik omadsiz	3,00	8,00	7,50	,709	3,760***

Ushbu so'rovnoma ota-onalarning bolaga munosabati xarakterini aniqlashga qaratilgan psixodiagnostik vositadir. Unga ko'ra shkalalar quyidagicha tavsiflanadi.

1. «Qabul qilish-ro'yxush bermaslik» shkalasi jami 33 ta ta'kiddan iborat bo'lib, «ha» yoki «yo'q» tasdiqi bo'yicha aniqlanadi.

2. «Xulqning ijtimoiy istalgan tarzi» shkalasi jami 7 ta ta'kiddan iborat bo'lib, sinaluvchilarning bergan javoblari orqali aniqlanadi.

3. «Simbioz» shkalasi bo'lib, jami 7 ta ta'kiddan iborat bo'lib, savollarga bergan javobi orqali aniqlanadi.

4. «Avtoritar-o'ta ijtimoiylashtirish» (gipersotsializatsiya) shkalasi bo'lib, sinaluvchilarning tasdiqlari orqali aniqlanadi.

5. «Kichik omadsiz» shkalasiga ham tizimli javob berish natijasida aniqlanadi. Sinaluvchilar so'rovnomaning barcha tasdiqlariga javob berishlari kerak.

«Ota-onalarning bolaga munosabati» so'rovnomasini normal taqsimlanish ko'rsatkichlari tahlil qilinganda, yuqoridagi (1-jadval) jadvalda ko'rsatilgan natijalar kuzatildi. «Qabul qilish-ro'yxush bermaslik» ($Z=2,43$; $r\leq 0,001$), «xulqning ijtimoiy istalgan tarzi» ($Z=2,28$; $r\leq 0,001$), «Simbioz» ($Z=2,34$; $r\leq 0,001$), «Gipersotsializatsiya» ($Z=3,08$; $r\leq 0,001$), «Kichik omadsiz» ($Z=3,76$; $r\leq 0,001$) shkalalarining natijalari normal taqsimlanish qonuniga mos kelmasligi aniqlandi. Bundan kelib chiqadiki, tadqiqotning keyingi bosqichlarida «Ota-onalarning bolaga munosabati» test-so'rovnoma shkalalari noparametrik mezonlar asosida tahlil qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Autizm sindromli bolalarning ota-onalari bilan ishlashda, avvalo, suhbat metodidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki autizm sindromli bolalarning o'ziga xos xususiyatlari mavjudligini inobatga olib, ota-onalarning bilimlarini shakllantirish zarurati mavjud.

Autist bola ota-onasi bolasini holatini qanday qabul qilishi aniqlanib, natijalar asosida korreksion dastur tuzish va samaradorligi ta'minlash zarurati mavjud.

Autist bola oilasi va ota-onalari bilan yuzaga keladigan qiyinchiliklarini bartaraf etish uchun diagnostik vositalar natijasida emotsional zo'riqishni aniqlash kerak, bu esa ota-onadagi stress va xavotirlanishni kamaytirish bilan ishlash zaruratini ifodalaydi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – Toshkent: «O'zbekiston», 2023. <https://lex.uz/acts/20596>
2. Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. – T.: «Cho'lpon», 2019. – 144 b.
3. Akramova F.A., Bilolova Z.B., Jovliyev I.S. Oila ensiklopediyasi. – T.: “O'zbekiston milliy

ensiklopediyasi”, 2019. – 237 b.

4. Barotov Sh.R. Psixologik xizmat. Darslik. – T., 2018. – 344 b.
5. Давлетшин М.Г., Ш.Дўстмухамедова ва бошқ., Ёш ва педагогик психология. Ўқув кўлланма. – T., 2007. – 144 б
6. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Darslik. – T.:Fan va texnologiya, 2007. – 200 b.
7. Nishonova Z.T. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya Darslik. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018. – 600 b.
8. Salayeva. M.S O‘zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o‘zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Avtoref. psix.fan.nom.. – T., 2005. – 38 b
9. Согинов Н.А. Удовлетворенность браком в узбекской молодой семье: Автореф. дисс. канд. психол. наук. – Киев, 1990. – 21 с.
10. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. – T.: Sharq, 2022. – 512 b.
11. Shoumarov F.B., Haydarov I.O., Sog‘inov N.A Oila psixologiyasi. – T.: Sharq nashriyoti, 2015. – 296 b.
12. G‘oziyev E. Ontogenez psixologiyasi. – T.: “NIF MSH”, 2020. – 288 b.
13. Fayziyeva M., Jabborov A. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2007. – 143 b.
14. Shamsiyev O‘.B. Oilaviy xolding-bola ijtimoiylashuvining psixologik mexanizmi. Avtoref. dokt. dis... – T., 2019. – 72 b.
15. <https://psyjournal.ru/articles/zfreyd-o-psihologii-i-psihopatologii-semi>

*Jumaeva Guljaxon O'ralovna,
Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi*

KEKSA YOSHDAGI KISHILARDA QADRIYATLARNING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadriyat tushunchasi, shaxs qadriyatlarining shakllanishi va namoyon bo'lish xususiyatlari, keksa yoshdagi kishilarning qadriyatlar tizimi, qadriyat yo'nalishlari tizimining inson hayoti davomida, jumladan keksalik yoshida o'zgarishlari va uning ijtimoiy-psixologik omillari yoritilgan. Keksa yoshdagi kishilarda qadriyatlar yo'nalishining o'ziga xosligini aniqlash maqsadida Sh.Shvartsning qadriyat yo'nalishini diagnostika qilish metodikasidan foydalanib o'tkazilgan tadqiqotlar va ularning natijalari bayon etilgan. Keksa yoshdagilar qadriyatlar tizimidagi ayrim o'zgarishlar va ularning salbiy tomonlarini bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, qadriyat, keksa yosh, qadriyatlar tizimi, qadriyat yo'nalishlari, ijtimoiy faollik, oila, oilaviy munosabatlar.

ПРОЯВЛЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ У ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ

Аннотация. В данной статье описываются понятие ценности, особенности формирования и проявления ценностей личности, система ценностей пожилых людей, изменения системы ценностных ориентаций в течение жизни человека, в том числе в пожилом возрасте, и её социально-психологические факторы. С целью определения своеобразия ценностной направленности у людей пожилого возраста описаны исследования, проведённые с использованием метода диагностики ценностных направленностей Ш. Шварца, и их результаты. Приведены некоторые изменения в системе ценностей пожилых людей и рекомендации по устранению их негативных сторон.

Ключевые слова: личность, ценности, старость, система ценностей, ценностные ориентации, социальная активность, семья, семейные отношения.

MANIFESTATION OF VALUES IN OLDER PEOPLE

Abstract. This article describes the concept of value, features of the formation and manifestation of personal values, the value system of older people, changes in the system of value orientations throughout a person's life, including in old age, and its socio-psychological factors. In order to determine the uniqueness of the value orientation in older people, studies conducted using the method of diagnosing value orientations by S. Schwartz and their results are described. Some changes in the value system of older people and recommendations for eliminating their negative aspects are given.

Key words: personality, values, old age, value system, value orientations, social activity, family, family relationships.

Kirish. Mamlakatimizda siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda yuz berayotgan o'zgarishlar odamlar o'rtasidagi munosabatlar va muloqot xarakterida jiddiy o'zgarishlarni amalga oshirmoqda. Zamonamizning ijtimoiy holati o'rta va yosh avlodning keksa odamlarga bo'lgan munosabati va ularning munosabatlarida sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Insonning insonga ishonchsizligi, insoniy tarqoqlik bizni keksa avloddan, keksalarni nafaqat ularning muammolari va qiyinchiliklarini, balki ularning tajribasi va donoligini ham qabul qilish va tushunishdan uzoqlashtiradi.

Hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarda keksalar sonining ko'payishi, ularning jamiyatdagi ijtimoiy ahamiyati va ijtimoiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatish qobiliyati o'sib borishi bilan tavsiflangan vaziyat yuzaga kemoqda. Psixologik va sotsiologik nuqtayi nazardan 55 yoshdan oshgan ayollar va 60 yoshdan oshgan erkaklar keksalar hisoblanadi. Keksalar avlod qadriyat ongining asosini bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan to'rtta qadriyat tashkil etadi. Bular: oila, farovonlik, qonuniylik va axloq. Bu tarkib va ularning tarqalish tartibining kamayishi ongning axloqiy asosini tavsiflaydi.

Qadriyatlar - bu insonning asosiy hayotiy tamoyillarining ifodasi, uning manfaatlari, harakatlari, niyatlari va shaxslararo munosabatlarni tashkil etish usullarining g'oyaviy va axloqiy yo'nalishi hisoblanadi. Shaxsning

qadriyatlarini tizimini qoida tariqasida, individualdir deb hisoblash mumkin. Ammo, bu tizimlar faqat individual ong ijtimoiy ongni aks ettiradigan darajada individualdir. Ushbu nuqtayi nazardann, shaxsning ma'lum bir rivojlanish darajasining ko'rsatkichi sifatida shaxsning qadriyat yo'nalishlarini aniqlash jarayonida ikkita asosiy parametrlarni hisobga olish kerak: qadriyat yo'nalishlari tuzilishini iyerarxialash darajasi va ularning mazmuni va yo'nalishlari.

Oldingi avlodlar tomonidan to'plangan qadriyatlar madaniy tajriba va an'analarga aylanib, muayyan shaxs uchun bu qadriyatlar dastlab tashqi narsa bo'lib, begonalashtirilgan madaniy "ma'nolar" sifatida ishlaydi. Inson madaniy yutuqlar boshqa birov uchun muhim ekanligini tushunishi mumkin, ammo bu ularning qadriyatlarini o'zi qabul qilish uchun yetarli bo'lmaydi. Shaxsning ma'naviy kamoloti "Haqiqat", "Ezgulik", "Go'zallik" kabi oliy qadriyatlar bilan aloqa o'rnatish orqali amalga oshiriladi.

Qadriyat yo'nalishlari tizimi inson hayoti davomida, shu jumladan keksalik yoshida ham o'zgarib turadi. Keksalik yoshidagi qadriyatlar tizimining dinamikasi, bu ma'lum bir yakuniy natijani anglatuvchi "shakllanish" atamasi emas, balki bizning fikrimizcha, kengroq ma'noga ega bo'lgan "rivojlanish" atamasi adekvatdir. Bizning fikrimizcha, qadriyatlar tizimi allaqachon shakllangan kattalarga nisbatan, ehtimol shakllanishning aniq chegaralangan bosqichlari haqida emas, balki uning rivojlanishining individual darajasi haqida gapirish lozim. [2].

Ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar, keksalikda shaxsning ruhiy holati pasaymasligini ko'rsatmoqdaki, ular faqat o'zgaradi va ehtiyotkorlik, xotirjamlik kabilar bilan to'ldiriladi. Mazkur davrda hayotning qadr-qimmatini hissi oshadi va o'z-o'zini hurmat qilish o'zgaradi. Rossiyalik tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, so'nggi o'n yilliklarda keksa odamlarning qadriyatida o'zgarishlar ro'y berdi, ular uchun o'zini o'zi anglash va ijtimoiy o'zaro ta'sirga yo'naltirish xarakterli bo'lgan. Ya'ni tadqiqotlar o'z oilasi bilan yashovchi keksalar tanlagan ustuvor qadriyatlar qariyalar uyida yashayotgan keksalarning ustuvor qadriyatlaridan biroz farq qiladi. Agar pansionatda yashovchi keksalar uchun eng muhim qadriyatlar bo'ylik, sog'liq, qat'iyat, tenglik va zavq bo'lsa, unda oilada yashovchi keksalar uchun yetakchi qadriyatlar hayotdagi ma'no, mustahkam sog'lik, bo'ylik, tegishlilik hissi va erkinliklardan iborat bo'ladi. Shu tufayli sifatli ijtimoiy xizmatlarni taqdim etish uchun keksa odamlar qadriyatlarining psixologik xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Sotsiologik va psixologik tadqiqotlarda qadriyatlar tizimi an'anaviy tarzda ko'proq yoshlarda, xususan, yoshlarning turli guruhlarining yo'nalishlari va munosabatlari, ularning o'zgarishi butun jamiyatning kelajakdagi holati bilan bog'lab o'rganiladi. Katta yoshdagilarning bu kabi xususiyatlari jamiyatni saqlash va rivojlantirish uchun unchalik ahamiyatli emas deb hisoblanadi. Biroq bugungi kunda jamiyatga keksa odamlarning ahvoli ham, alohida mamlakatlarda, dunyoda sodir bo'layotgan turli jarayonlarda ularning ta'siri ham sezilarli darajada o'zgarib bormoqda.

Ta'kidlash kerakki, keksa yoshda ijtimoiy faollik cheklanmaydi. Faollik keksalarda faqat mehnat faoliyatini davom ettirish orqali emas, balki boshqa faoliyat jarayonlarida ham ko'zga tashlanishi mumkin. Jumladan, G'arb mamlakatlarida pensiya yoshidagi odamlar o'zlarining jamoat tashkilotlari va klublarini tuzadilar qiziqishlar, yoshlikda qila olmagan qobiliyatlarni amalga oshirishga harakat qiladilar va bularning ro'yobga chiqishi keksa yoshda namoyon bo'ladi. Masalan, Daniyada 60-70 yoshdan oshganlarga turli hunarmandchilikni o'rgatish bo'yicha maktablar mavjud. Undan tashqari jamiyat insonning yoshidan qat'iy nazar turli xil ijtimoiy faolligini saqlab qolish uchun urinishlar qiladi. Uzoq vaqt hukmronlik qilgan har bir yoshdagi hayotiy faoliyat inson o'z xulq-atvorini, qiziqishlarini jalb qilishi kerak bo'lgan stereotiplar muayyan shakllarni belgilaydigan standartlarga muvofiqligi to'g'risidagi g'oyalar ular hayotini tashkil etishda nomuvofiqliklarni ham keltirib chiqaradi.

Oila - bu shaxs kundalik hayotning eng muhim sohasi bo'lib, oilada sodir bo'lgan barcha o'zgarishlar keksalarning munosabatlariga ta'sir qiladi. Inson oilada tug'iladi, unda yashaydi va bu kichik ijtimoiy guruhning a'zosi sifatida olamdan o'tadi. Belgilangan madaniyat va oilada o'rganish kerak bo'lgan qadriyatlar tizimi erta bolalikdan katta yoshga qadar bo'lgan davrda ta'lim o'z ta'sirini o'tkazib boradi.

O'zbek oilalarida oilaning turli jins va yoshdagi a'zolari bilan muloqot qilish qoidalari hozirgi kunda ham qadriyat sifatida saqlanib qolgan bo'lsada, ayrim oilalarga tashqi migratsiyaning avj olishi, bir so'z bilan aytganda globalashuv va jamiyatning axborotlashuvi tufayli turli madaniyatga xos jihatlarni kuzatilmog'da.

Masalan, azaldan o'zbek oilalarida oilaning bir qancha bo'g'inlari birgalikda yashab kelish, ular o'rtasida samimiy va qarindoshlik aloqalari qadriyat hisoblangan. Ammo bugungi kunda, oilaning yangi turmush qurgan vakillari ko'p o'tmasdan alohida yashashga, o'z uy-joyiga ega bo'lishga ochiq-oydin intilishi kabilar

kuzatilmoqda. Natijada esa oilaning keksa vakillari farzandlari e'tiboridan chetda qolishi, yoshlarning “o'zi bilan o'zi” bo'lib ketishi oqibatida oila a'zolari, xususan, ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlarida bemehrlilik, e'tiborsizlik (keksalar o'zlarining farzandlari e'tiboriga muhtoj bo'lishadi) kabilar kuzatilmoqda. Bu esa ayni chog'da keksa yoshdagilarning qadriyatlarini tizimini o'zgarishiga olib kelmoqda.

Ma'lumki, oila ikkita asosiy tabiiy dasturni amalga oshiradi: birinchisi, jinsiy munosabat va yaqin kishilarga g'amxo'rlik qilish. Yosh va o'rta yoshda inson ularni amalga oshirishda cheklovlarni boshdan kechirmaydi va har doim ham jinsiy hayotning o'zi qadr-qimmatini his etadi. Keksalikda jinsiy hayotga yo'nalishni o'zgartirish va oilani moddiy qo'llab-quvvatlashda ishtirok etish muammosi paydo bo'ladi va bu ancha yomonlashadi.

Ushbu kuzatiladigan tananing jismoniy kuchlarining zaiflashishi natijasida yuzaga kelgan turmush o'rtoqlar o'rtasidagi yaqin munosabatlarni ta'minlaydigan vaziyatlarda o'zgarishlar, ularning uyda tartibni faol saqlash, moddiy farovonlik uchun ishlash imkoniyatining yo'qolishi, kasalliklar munosabati bilan qarindoshlar uchun muammo yuzaga kelib, oilaviy hayotda quvonch kamayadi. Yangi, juda yoqimsiz vaziyatlarga, jumladan, ikki sevgan kishi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni zaiflashtiradigan sharoitlar va shuningdek, bir-birini sevadigan odamlar o'rtasida munosabatlarning jiddiy o'zgarishlari ro'y berishi ehtimoli ortadi.

Bizning nazarimizda, birinchi parametr insonning shaxsiy yetuklik darajasini baholash uchun juda muhimdir. Qadriyatlarni ongli jarayon sifatida ichkilashtirish faqat turli xil hodisalardan uning uchun muhim bo'lgan narsalarni ajratib ko'rsatish qobiliyati mavjud bo'lganda sodir bo'ladi. Aynan ular keyinchalik hayot sharoitlari, vazifalari va maqsadlari, ularni amalga oshirish imkoniyatlariga qarab ma'lum bir tuzilishga aylanadi va bunday qobiliyatni faqat yuqori darajadagi shaxsiy rivojlanish, shu jumladan ongning yuqori ruhiy funksiyalari va ijtimoiy-psixologik yetuklik ma'lum darajada shakllanishi bilan amalga oshirish mumkinligini anglash mumkin.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, keksa yoshdagi kishilarning qadriyatlarini va ulardagi o'ziga xosliklarni o'rganish asosida insonning qaysi yoshdalgidan qat'iy nazar barcha imkoniyatlarini faollashtirish orqali avvalo o'zlarining, qolaversa jamiyarning faravonligiga xizmat qiladigan darajaga chiqarish imkonini beradi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Barcha oldingi avlodlar tomonidan to'plangan qadriyatlar madaniy tajriba va an'analarga aylanadi. Muayyan shaxs uchun bu qadriyatlar dastlab tashqi narsa bo'lib, begonalashtirilgan madaniy "ma'nolar" sifatida ishlaydi. Inson madaniy yutuqlar boshqa birov uchun muhim ekanligini tushunishi mumkin, ammo bu ularning qadriyatlarini o'zi qabul qilish uchun yetarli bo'lmaydi. Shaxsning ma'naviy kamoloti Haqiqat, Ezgulik, Go'zallik kabi oliy qadriyatlar bilan aloqa o'rnatish orqali amalga oshiriladi.

Keks yoshdagi kishilarning qadriyatlarini tizimini o'rganish maqsadida tadqiqot ishimizda Sh.Shvartsning qadriyat yo'nalishini diagnostika qilish metodikasidan foydalandik. Mazkur metodika shaxs yoki guruhning qadriyat yo'nalishlarining tuzilishini guruhning o'rtacha ko'rsatkichlari orqali diagnostika qilish imkonini beradi.

Sh.Shvartsning qadriyat yo'nalishini diagnostika qilish metodikasining asosiy xususiyati shundaki, unda qadriyat tushunchasi tahlil qilinadi. Ya'ni qadriyat monolit narsa sifatida ko'rilmagan uning yordamida muallif quyidagi ikki turdagi qadriyatlarni aniqlaydi: Birinchisi, qadriyatlar mavhum ideallar sifatida. Bular turli qadriyatlarni tavsiflovchi ot va sifatlarini baholash orqali aniqlanadi. Ikkinchisi, qadriyatlar harakatga boshlovchi sifatida. Bu ko'rsatkichlar odamlarning muayyan harakatlarini baholash orqali aniqlanadi. Ba'zi empirik tadqiqotlarda qadriyatlarining bu bo'linishi muhim va qiziqarli bo'lishi mumkin. Chunki ko'pincha mavhum darajada odam ma'lum ko'rsatmalarga, amaliy faoliyatda esa boshqalarga yo'naltirilgan bo'ladi.

Qadriyatlar deganda Shalom Shvarts ma'lum bir jamiyat madaniyati, muhiti va mentalitetiga bevosita bog'liq bo'lgan "e'tirof etilgan" ehtiyojlarni nazarda tutgan. Shvarts anketasi barcha qadriyatlar ijtimoiy va individual bo'linish nazariyasiga asoslanadi. Mazkur metodika Shalom Shvarts tomonidan 1992-yilda ishlab chiqilgan bo'lib, metodikani ishlab chiqishda muallif Rokich metodologiyasidan foydalangan, uning konseptual asosini sifat jihatidan o'zgartirgan, kengaytirgan va takomillashgan.[1]

Sh.Shvartsning qadriyat yo'nalishi testi ikki qismdan iborat.

1. Birinchi qismi shaxsga ta'sir etuvchi qadriyatlar, ideallar va e'tiqodlarni o'rganishga mo'ljallangan bo'lib, keltirilgan qadriyatlar ro'yxati 57 ta. Ular ikki qismdan iborat: otlar va sifatlar. Sinaluvchilar taklif qilingan qadriyatlarning har birini 7 dan -1 ballgacha bo'lgan shkala bo'yicha baholaydilar.

2. Sh.Shvarts metodikasining ikkinchi qismi shaxsiy profildan iborat bo'lib, u 10 turdagi qadriyatlarni tavsiflovchi shaxsning 40 ta tavsifidan iborat. Ta'riflarni baholash uchun 4 dan -1 ballgacha bo'lgan shkala qo'llaniladi.

Shvartsning qadriyat yo'nalishi bo'yicha so'rovnoma natijalarini tahlil qilish va sharhlashda ikki xil turdagi qadriyatlar tashxislanganligini hisobga olish kerak:

1. Normativ ideallar, e'tiqod darajasidagi shaxsiy qadriyatlar, shuningdek, butun shaxsga eng katta ta'sir ko'rsatadigan, lekin har doim ham haqiqiy ijtimoiy xatti-harakatlarda namoyon bo'lmaydigan qadriyatlar tuzilishi.

2. Xulq-atvor darajasidagi qadriyatlar, ya'ni ko'pincha shaxsning ijtimoiy xulq-atvorida namoyon bo'ladigan individual ustuvorliklar.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Sh.Shvarts metodikasi natijalarini baholashda 10 ta shkala natijalariga asoslaniladi. Bular quyidagilardan iborat:

1. Hukmronlik. Ijtimoiy institutlarning ishlashi statuslarni ma'lum darajada farqlashni talab qiladi va turli madaniyatlarda ko'pchilik shaxslararo munosabatlarda ustunlik / bo'ysunish ko'rsatkichlarining kombinatsiyasi aniqlangan. Ushbu turdagi qadriyatlarning markaziy maqsadi ijtimoiy mavqega yoki obro'ga erishish, odamlar va vositalar ustidan nazorat yoki hukmronlik qilishdir (hokimiyat, boylik, ijtimoiy kuch, o'zining jamoatchilik obro'sini saqlab qolish, jamoatchilik e'tirofi).

2. Muvaffaqiyat. Ushbu turdagi qadriyatning aniq maqsadi ijtimoiy standartlarga muvofiq malakani namoyish etish orqali shaxsiy muvaffaqiyatga erishishdir.

4. Rag'batlantirish. Bu optimal faoliyat darajasini saqlab qolish uchun tananing xilma-xillik va chuqur tajribaga bo'lgan ehtiyojining hosilasidir. Ijtimoiy tajriba tufayli rag'batlantirishga bo'lgan ehtiyojning biologik asoslangan o'zgarishlari ushbu qadriyatning ahamiyatidagi individual farqlarga olib kelishi mumkin. Ushbu turdagi qadriyatning motivatsion maqsadi yangilik va chuqur tajribadir.

5. Mustaqillik. Ushbu turdagi qadriyatlar aniq maqsadi - fikrlash mustaqilligi va harakatlarni tanlash, ijodkorlik va tadqiqot faoliyati. Mustaqillik organizmning nazorat qilish va boshqarishga bo'lgan ehtiyojidan, shuningdek, avtonomiya va mustaqillikning o'zaro ta'sirchan talablaridan kelib chiqadi.

6. Universalizm. Ushbu turdagi qadriyatlar motivatsion maqsadi tushunish, bag'rikenglik va barcha odamlar va tabiatning farovonligini himoya qilishdir. Universalizm qadriyatining motivatsion maqsadlari odamlar atrof-muhitdan tashqarida kimdir bilan aloqa qilganda yoki asosiy guruhni kengaytirganda aniq bo'ladigan guruhlar va shaxslarning omon qolish ehtiyojlaridan kelib chiqishi mumkin.

7. Saxsiylik. Bu universalizmdan ko'ra ko'proq tor "prosotsial" qadriyat turidir. Yaxshilik yaqin, kundalik muloqotda farovonlikka qaratilgan. Bu tur ijobiy o'zaro munosabatlarga bo'lgan ehtiyojdan, bog'lanish zaruratidan va guruhning farovonligiga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqqan deb hisoblanadi. Ushbu turdagi motivatsion maqsad - shaxs tez-tez shaxsiy aloqada bo'lgan odamlarning farovonligini saqlash (yordamchilik, sadoqat, bag'rikenglik, halollik, mas'uliyat, do'stlik, yetuk sevgi).

8. An'analar. Har qanday guruhlar o'zlarining ramzlari va marosimlarini ishlab chiqadilar, ularning harakati guruh tajribasi bilan belgilanadi va ular an'ana va urf-odatlar sifatida mustahkamlanadi. An'anaviy xatti-harakatlar guruh birdamligining ramzi, umumiy qadriyatlar ifodasi va omon qolish kafolatiga aylanadi. An'analar ko'pincha diniy marosimlar, e'tiqodlar va xatti-harakatlar me'yorlari shaklida bo'ladi. Motivatsion maqsad - madaniyatda mavjud bo'lgan urf-odat va g'oyalarni hurmat qilish, qabul qilish va ularga rioya qilish (urf-odatlarini hurmat qilish, kamtarlik, taqvodorlik, o'z taqdirini tan olish, mo'tadillik).

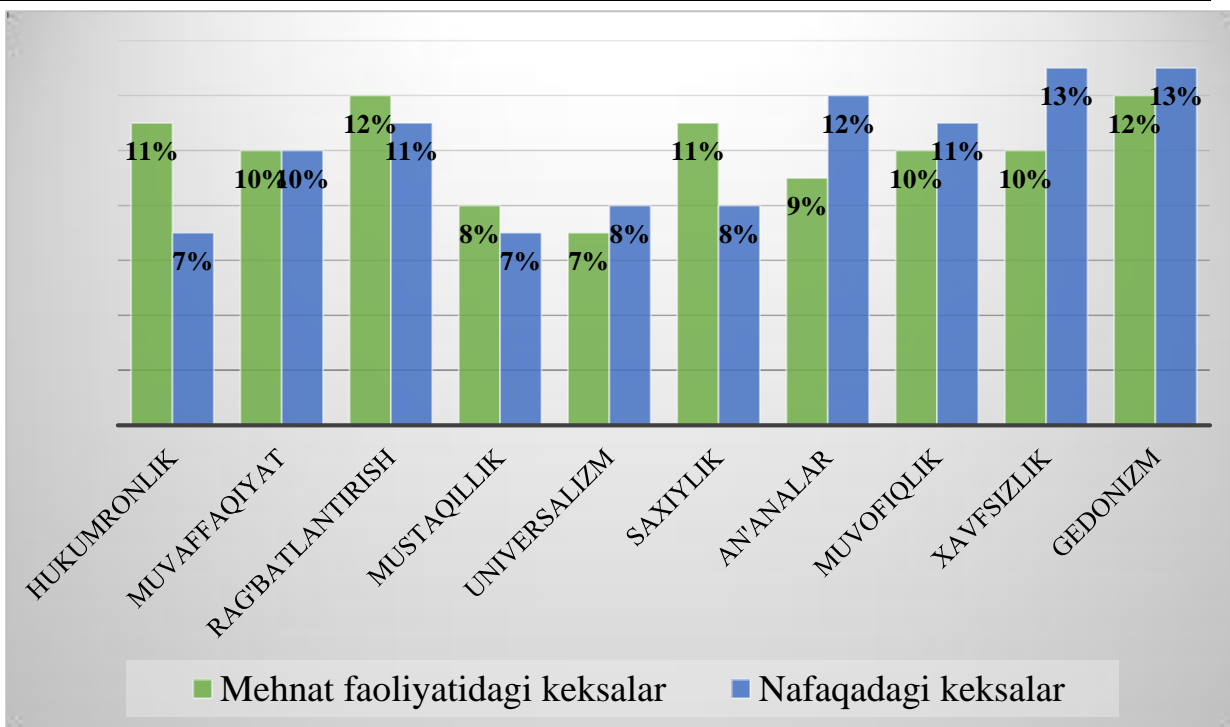
9. Muvofiqlik. Ushbu turning aniqlovchi motivatsion maqsadi - bu boshqalarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan yoki ijtimoiy kutishlarga mos kelmaydigan harakatlarni, harakatga moyillik va impulsni cheklash, bostirishdir. Bu salbiy ijtimoiy oqibatlar olib keladigan tendensiyalarni (itoatkorlik, o'z-o'zini tarbiyalash, xushmuomalalik, ota-ona va kattalarga hurmat) jilovlash talabining hosilasidir.

10. Xavfsizlik. Ushbu turdagi motivatsion maqsad xavfsizlik, uyg'unlik, jamiyat barqarorligi, munosabatlar, shaxsning o'zi, bu asosiy individual va guruh talablarining hosilasidir. S.Shvarts ikkita alohida emas - guruh va individual darajalar emas, balki umumiy turdagi qadriyatlar mavjudligini taxmin qiladi.

Kollektiv qadriyatlar ko'p jihatdan shaxs xavfsizligi maqsadini (ijtimoiy tartib, oila xavfsizligi, milliy xavfsizlik, o'zaro xayrixohlik, o'zaro yordam, tozalik, tegishlilik hissi, sog'liq) ifodalaydi.

1-jadval. «Sh.Shvartsning qadriyatlarni o'rganish metodikasi» bo'yisha ko'rsatkichlar

		«Mehnat faoliyatidagi keksalar» n=70	«Nafaqadagi keksalar» n=80	Jami n=150
Hukmronlik	Soni	59	43	102
	Foizi	11%	7%	9%
Muvaffaqiyat	Soni	54	56	110
	Foizi	10%	10%	10%
Rag'batlantirish	Soni	62	64	126
	Foizi	12%	11%	11%
Mustaqillik	Soni	43	42	85
	Foizi	8%	7%	8%
Universalizm	Soni	37	45	82
	Foizi	7%	8%	7%
Saxiylik	Soni	58	69	127
	Foizi	11%	8%	11%
An'analar	Soni	46	73	119
	Foizi	9%	12%	10%
Muvofiqlik	Soni	50	67	117
	Foizi	10%	11%	10%
Xavfsizlik	Soni	55	78	133
	Foizi	10%	13%	12%
Gedonizm	Soni	65	75	140
	Foizi	12%	13%	12%

1-rasm. «Keksalarda ustuvor qadriyatlarning ijtimoiy holati kesimidagi tahlili

Tadqiqot natijalari keksa yoshdagilarning ijtimoiy holatidan kelib chiqadigan («Mehnat faoliyatidagi keksalar», «Nafaqadagi keksalar» ustuvor qadriyatlar tizimida differentsiatsiya kuzatilsa-da ayrim qadriyatlarga munosabatlarida umumiylik mavjudligi kuzatildi. Jumladan, «Hukmronlik»; «Universalizm»; «Saxiylik»; «An'analar»; «Muvofiqlik»; «Xavfsizlik» kabilarda sezilarli farq bo'lsa-da, «Muvaffaqiyat»; «Rag'batlantirish»; «Mustaqillik»; «Gedonizm» kabi qadriyatlarga munosabatlarida umumiylik xos ekan.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, keksa yoshdagi kishilar uchun ahamiyatli motivlar avvalo, xavfsizlik va barqarorlikni his qilish, boshqalarning rag'batlantirishlariga ehtiyoj, ayniqsa, (yordam berish, sadoqat, bag'rikenglik, halollik, mas'uliyat, do'stlik, ishonch kabilar hisoblanadi. Ularning qadriyatlaridagi asosiy tafovutlar «Mehnat faoliyatidagi keksalar»da rag'batlantirish, hukmronlik, saxiylik ustuvorlik qilsa, «Nafaqadagi keksalar» da esa an'analar, havfsizlik va gedonizm ustuvorlik qiladi.

Keksalar yoshdagi kishilarning qadriyatlarini o'rganish va muvofiqlashtirish avvalambor ularning salomatligini mustahkamlashga, o'zining shaxsiy hayotida va jamiyatning taraqqiyotiga hissalarini yanada oshirish uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Райгородский Д.Я. Учебное пособие по психологии старости. Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2004. – 736 с.

2. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204с.

UO‘K 159.9.316.8

*Maxkamova Dilfuza Baxtiyarovna,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi
“Xodimlar bilan ishlash” boshqarmasi boshlig‘i*

XOTIN-QIZLARNI DAVLAT XIZMATLARIGA IJTIMOY MOSLASHUVINI SHAKLLANTIRUVCHI PSIXOLOGIK PREDIKTORLAR

Annotatsiya. *Xizmatga moslashish deganda biz yangi tayinlangan xodim va uning aqliy faoliyati va xulq-atvori mehnat muhiti qoidalari va talablariga muvofiq shaxsiy rivojlanishini nazarda tutuvchi professional muhit o‘rtasida faol va uyg‘un o‘zaro munosabatlarni o‘rnatishni tushunamiz. Xotin-qizlarning davlat xizmatlariga moslashishi ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, uni tadqiq etish bugungi kunda ayollarning faol “karyeraviy o‘shish” elementlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqola xotin-qizlarni davlat xizmatlariga ijtimoiy moslashuvini shakllantiruvchi psixologik prediktorlar yuzasidan olib borilgan empirik tadqiqotlarning natijalari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *professional faoliyat, ijtimoiy moslashuv, emotsionallik, karyeraviy o‘shish, mehnat bozori, shaxs xususiyatlari.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДИКТОРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ СОЦИАЛЬНУЮ АДАПТАЦИЮ ЖЕНЩИН К ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ

Аннотация. *Под адаптацией к службе мы понимаем установление активного и гармоничного взаимодействия вновь назначенного работника с профессиональной средой, предполагающее личностное развитие его психической деятельности и поведения в соответствии с правилами и требованиями рабочей среды. Адаптация женщин к государственной службе – многогранный процесс, изучение которого имеет сегодня большое значение при определении элементов активного «карьерного роста» женщин. В статье анализируются результаты эмпирического исследования психологических предикторов, формирующих социальную адаптацию женщин к государственным услугам.*

Ключевые слова: *профессиональная деятельность, социальная адаптация, эмоциональность, карьерный рост, рынок труда, личностные характеристики.*

PSYCHOLOGICAL PREDICTORS THAT FORM THE SOCIAL ADAPTATION OF WOMEN TO PUBLIC SERVICES

Abstract. *By adaptation to the service, we understand the establishment of active and harmonious interaction between the newly appointed employee and the professional environment, which involves the personal development of his mental activity and behavior in accordance with the rules and requirements of the working environment. Adaptation of women to public services is a multifaceted process, the study of which is of great importance today in determining the elements of active “career growth” of women. The article analyzes the results of empirical research on psychological predictors that shape the social adaptation of women to public services.*

Key words: *professional activity, social adjustment, emotionality, career growth, labor market, personality characteristics.*

Kirish. *Ayollarning raqobatbardosh pozitsiyalarining zaifligi nafaqat bandlik, balki ishsizlik xususiyatlarida ham namoyon bo‘ladi. Xotin-qizlar ishdan bo‘shatilgan taqdirda birinchi bo‘lib azob chekishadi, shuning uchun ish joyini yo‘qotish xavfi ular uchun jiddiy muammodir. Ishlayotgan ayollarning aksariyati ishini yo‘qotishdan qo‘rqishadi va deyarli yarmi o‘zlari ishlayotganidan yomonroq ish topishlari mumkinligiga umuman ishonchlari komil emas. Shu bilan birga, ishni yo‘qotishdan qo‘rqish darajasi va boshqa ishga kirishga bo‘lgan ishonch ayolning yoshi va uning bilimiga bog‘liq. Ish bilan bog‘liq qo‘rquvning eng yuqori nuqtasi*

pensiya yoshiga to‘g‘ri keladi. Ayollarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini qo‘llab-quvvatlovchi omillardan biri ayollar mehnatining arzonligi bo‘lib qolmoqda.

Tarixda o‘rnatilgan mehnat xulq-atvori normalari va munosabatlaridan tubdan farq qiladigan bozorga o‘tish sharoitida ayollar erkaklarnikiga qaraganda erkin, tashabbuskorlik faoliyatiga kamroq tayyor. Ayollar nafaqat o‘zlarining ijtimoiy va kasbiy mavqeini ommaviy ravishda o‘zgartirishga, balki ko‘p hollarda uni kamaytirishga, ishsiz qolishga, keyin esa na ma‘lumotni, na to‘plangan kasbiy bilimlarni talab qilmaydigan ish shakllariga qayta tayyorlashga majbur bo‘lishadi. Rossiyada olib borilgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, ayollarning bandlik sohasidagi pozitsiyalariga ko‘ra, erkin mehnat bozori sharoitlariga ijtimoiy moslashuv mezoniga ko‘ra tipologik guruhlarni ajratish mumkin. Mehnat xulq-atvorini o‘zgartirishda dinamik va yangi iqtisodiy sharoitlarga moslashgan guruh respondentlarning kamchiligi 21% ni tashkil qiladi. Bular ijtimoiy mavqeyiga ko‘ra, birinchi navbatda, ishbilarmon ayollar, ziyolilar vakillaridir. Befarq guruhga so‘ralgan ayollarning bir xil sonini kiritish mumkin, bu guruhda tadbirkor ayollar taxminan 24% ni tashkil qiladi. Barcha respondentlarning yarmidan ko‘pi (taxminan 60%) umidsizlik guruhidir. Xafagarchilik - bu ishsizlik va ishni yo‘qotish tahdidi, keskinlik va xavotirni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-demografik tarkibga ko‘ra, bu guruhni asosan idora xodimlari, muhandis-texnik mutaxassislar va ishsizlarning o‘zlari tashkil qiladi. Ishbilarmon ayollarga ham xafa kayfiyat xosdir, garchi yarmi ko‘p bo‘lsa-da, bu ishsizlik bilan emas, balki beqaror iqtisodiy vaziyat, tadbirkorlik faoliyati sohasidagi xavfning kuchayishi bilan bog‘liq [1].

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Bu ma‘lumotlar tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi ayollarning yangi iqtisodiy sharoitlarga ko‘proq moslashganidan dalolat beradi. Biroq, ayollar psixologiyasida ularning tadbirkorlikka moyilligi va qobiliyatini belgilovchi subyektiv shartlardan tashqari, ayollar ishbilarmonligining rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi obyektiv shartlar ham mavjud bo‘lib, ular yuqorida aytib o‘tganimizdek, mehnat dunyosi, ayniqsa bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida ayollarning jamiyatdagi mavqei bilan bog‘liq. Sobiq jamiyatda individual tashabbus ruhini, mustaqillikka intilish, shaxsiy fazilatlar orqali muvaffaqiyatga erishish qobiliyatini psixologik jihatdan rag‘batlantiradigan va qo‘llab-quvvatlovchi qadriyatlar tizimi mavjud emasligi ham ayollar ishbilarmonligining rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Ayollarning mehnat faoliyati bilan shug‘ullanishiga to‘sqinlik qiladigan yana bir sabab, gender stereotiplarga asoslangan qadriyatlar tizimi bo‘lib, bunda ayol faqat ayollarga xos bo‘lgan kasblar bilan shug‘ullanishi oilaviy muhitda singdirilib boriladi. Ayollarga xos bo‘lmagan kasb bilan shug‘ullanish esa ularning axloqiy normalariga putur yetkazish sifatida jamiyat tomonida baholangan. Aynan ayollarda mehnat faoliyatiga kirishuv jarayonida faoliyatning yetakchi xususiyatlari avtonomiya, innovatsionlik va tavakkalchilik bo‘lgani uchun shuni aytish mumkinki, ayollar mehnat faoliyatiga erkaklarnikiga nisbatan psixologik jihatdan kamroq moyil bo‘lishadi. Ayollarning ijtimoiy moslashuvi samaradorligiga to‘sqinlik qiladigan yana bir muhim omil - bu ishlayotgan ayolning rol ziddiyatidir. Rol mojarosi - bu ma‘lum bir maqomga ega bo‘lgan shaxsning mos kelmaydigan rol kutishlariga duch keladigan va rol talablarini bajara olmaydigan vaziyatdir. Ishchi ayoldagi rol ziddiyatlari u ishtirok etadigan rollarning ko‘pligi (oilasi va kasbiy sohalarining rollari) tufayli yuzaga keladi, bu rollarning qarama-qarshi talablari va ularni to‘liq bajarish uchun jismoniy resurslarning yetishmasligi tufayli rollar o‘rtasidagi ziddiyatlar destruktiv tomonga yo‘l oladi.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha (Yu.A.Aleshina, E.V.Lektorskaya, Z.A.Xotkina), bunga ayolning o‘zi qo‘ygan asossiz yuqori talablar va rol me‘yorlari ham sabab bo‘lishi mumkin [2]. Shaxsiy ijodiy salohiyatni ro‘yobga chiqarishga, shaxsiy mustaqillik va o‘zini o‘zi qadrlash tuyg‘usini rivojlantirishga hissa qo‘shadigan kasbiy faoliyat, shu bilan birga, ayolning oilada o‘zini o‘zi anglash vaqtini qisqartiradi, bu ko‘pincha rolning haddan tashqari keskinlik va ziddiyat yuklanishiga olib keladi. Ayolning kasbiy faoliyati ko‘pincha oilasi uchun o‘rtacha yashash darajasini ta‘minlash zarurati bilan bog‘liq. Ish va oilani rollar keskinligining asosiy sababi sifatida birlashtirish - bu haqiqatni e‘tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi. Ayollarning ko‘pchiligi yangi, paydo bo‘layotgan institutsional shakllarga, iqtisodiy xulq-atvor namunalari mos kelmasligi va barqaror ijtimoiy o‘ziga xoslikni shakllantirmaganligi bilan ifodalangan inqiroz holati o‘tish davrining obyektiv xarakteristikasi hisoblanadi. Moslashuv inqirozi - bu ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning professionallik va malakaga asoslangan ishlab chiqarish modellarining muvaffaqiyatsizligi va aksincha, yarim jinoiy faoliyatning muvaffaqiyati nafaqat ijtimoiy dinamikani sekinlashtiradi, balki ijtimoiy barqarorlikka tahdid soladi [7].

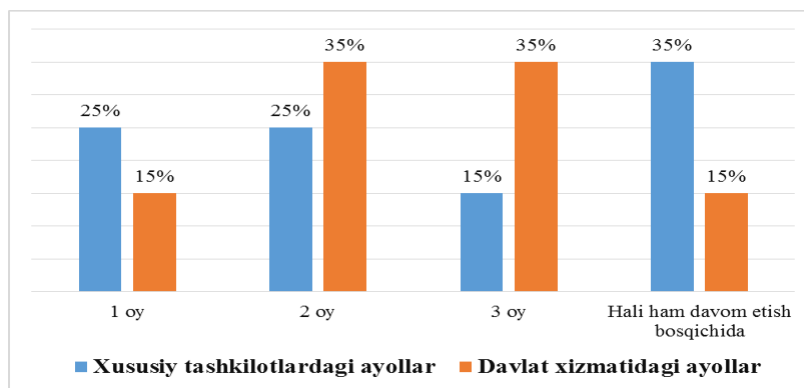
Moddiy qiyinchiliklar, psixologik, tibbiy, ijtimoiy muammolar avvalgi ideallar, qadriyatlar, ularning ijtimoiy da‘vo qilinmagan tuyg‘ularining qulashi bilan yanada kuchayadi. Bularning barchasi ayollarning o‘zgaruvchan sharoitlarda hayotga ijtimoiy moslashish jarayonini ancha murakkablashtiradi. Jamiyatning

ijtimoiy o'zgarishlari davrida ayollarning moslashuv sharoitlari va omillarini o'rganish ularning hayotiy yo'nalishlarini, qadriyat intilishlarini baholashni, mehnat bozorida ayollarning xulq-atvori dinamikasini aniqlashni, ularning ijtimoiy imtiyozlarini va o'zini o'zi himoya qilishning mumkin bo'lgan vositalarini, ayollarga munosabatini aniqlashni ifodalovchi ijtimoiy xulq-atvorning ma'lum bir modelini o'z ichiga oladi. Shu va boshqa shunga o'xshash savollar mehnatga layoqatli ayollar o'zlarining iqtisodiy ahvolini, mamlakatdagi vaziyatni qanday baholashlari, ular o'zlari va farzandlarining yashashi va rivojlanishini qanday vositalar bilan ta'minlashni maqsad qilishlari, ularning subyektiv darajasi qanday (tayanish) o'zlarining kuchli tomonlari va tashqi (davlatga tayanish), ya'ni odatda “moslashuvchan xulq-atvor” tushunchasi bilan birlashtirilgan muammolar doimo ilmiy hamjamiyatning nuqtayi nazarida bo'lib kelgan. Bu holatda adaptiv xulq-atvor deganda biz rejalashtirilgan rejani amalga oshirish bo'yicha baholash, qaror qabul qilish va harakatlarning ba'zi komplekslarini, ya'ni harakatlar majmuini - refleksli, irodali, xulq-atvorni tushunamiz.

E.N.Smetaninning tadqiqotlariga ko'ra, ayollarning iqtisodiy sharoitlarga moslashuvining uch darajasi ajralib turadi. Moslashuv darajasi yuqori bo'lgan ayollar islohotlarni zarur va foydali deb bilishadi. Ularning shaxsiy ishlari bugungi sharoitda xavfsiz rivojlanmoqda. Ular islohotlardan ko'p foyda oldilar. Natijada psixologik qulaylik holatini his etib o'z ishlarini barqaror davom ettirishadi. Moslashuv darajasi past bo'lgan ayollar iqtisodiy o'zgarishlarga pessimistik munosabatda bo'lib, iqtisodiyotdagi o'zgarishlar ularning shaxsiy hayotini sezilarli darajada murakkablashtirdi va yo'qotishlarga olib keldi, deb hisoblaydi. Natijada - salbiy hissiy tajribalar, ba'zida umidsizlik, frustratsiya kabi psixologik holatlar ularga xos deb baholanadi. O'rtacha moslashish darajasiga ega bo'lgan ayollar oraliq pozitsiyani egallaydi. Ular yaxshi moslashganlardan islohotlarning o'z hayotiga ta'sirini baholashda ko'proq tanqidiy qarashlari bilan farqlanadi [6]. Qiyinchiliklar bilan bog'liq holda - tashvish, hissiy beqarorlik bilan ajralib turishadi. Ammo ularning tanqidiyligi o'rtacha me'yorni aks ettiradi. Moslashuv darajasi past bo'lgan ayollardan farqli o'laroq, ular ko'proq optimistic qarashga ega bo'lib, qiyinchiliklar bilan birga ijobiy o'zgarishlarni qayd etadilar. Ushbu guruh vakillari hayotining hissiy foni yanada qulayroq sharoitda rivojlanish pallasida bo'ladi. Kasbiy ish bilan band bo'lgan, daromadi yuqori bo'lgan, tadbirkor, nufuzli yoki nisbatan yuqori haq to'lanadigan lavozimlarni egallagan xotin-qizlar orasida mehnat faolligi, iqtisodiy mustaqillikka yo'naltirilganlik, tashabbuskorlik eng yuqori darajasi qayd etildi. Biroq, ko'pchilik ayollar hayotning eski istiqbollaridan voz kechmaydilar. Barcha kasbiy guruhlarda, ko'rsatilganlardan tashqari, ayollar davlat korxonalarida ishlashni afzal ko'radilar [3].

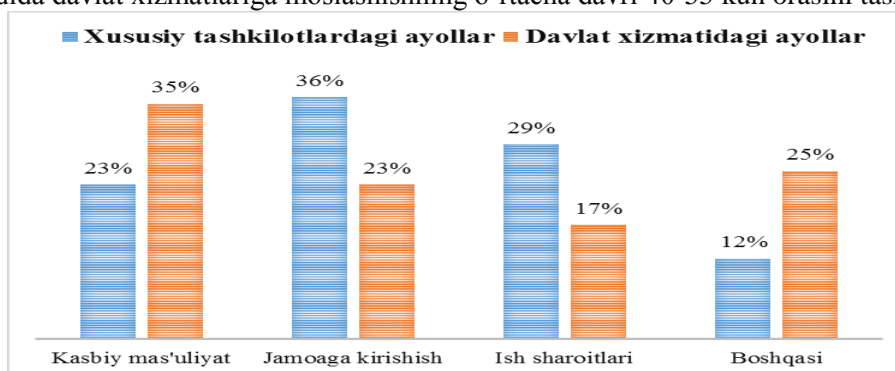
Olingan natijalar va ularning tahlili. Muayyan moslashish usullariga yo'naltirilganlik asosan ayollarning kasbiy mansubligi, daromad darajasi va yosh farqlari bilan belgilanadi. Barcha kasbiy guruhlardagi (ishchilar, xizmatchilar, talabalar, tadbirkorlar) ayollarning yosh avlodi yuqori moslashuvchanlik qobiliyatini namoyon etadi, davlat bilan munosabatlarning otalik tamoyillaridan voz kechish, katta optimizm, o'zini himoya qilish, o'z hayotiy resurslaridan foydalanish kabilar ayollarda kasbiy moslashuvchanlik qobiliyatini ortishiga olib keladigan hayotiy prinsiplar sifatida ifodalanishi ma'lum bo'ladi [5]. Yuqorida berilgan nazariy qarashlar tahlilidan kelib chiqib, ayollarning moslashuvchanligi iqtisodiy vaziyat bilan birga tashkilotdagi ijtimoiy muhitga bog'liq ravishda kombinatsion holatda kechadi deb xulosalar qilishimiz mumkin. Ayollarning ijtimoiy moslashuvi tashkilot rakursida oilaviy holati, farzandlar soni hamda yaratilgan mehnat sharoitlariga bog'liq holda uyg'un kechadi. Demografik, iqtisodiy ham ijtimoiy-psixologik omillar ta'sirida ijtimoiy moslashuv jarayoni yoki takomillashadi yoki susayadi. Ushbu berilgan qarashlarning amaliy tasdig'ini topish maqsadida olingan empirik natijalar tahlili ayollarning davlat tashkilotlariga moslashishidagi psixologik xususiyatlarning yuzaga chiqish sabab, vosita hamda omillarini konkret ravishda tizimlashtirishga imkon berishi bilan ahamiyatlidir [4].

Xotin-qizlarning davlat tashkilotlariga ijtimoiy-psixologik moslashuvining zaruriy shartlarini o'rganish orqali moslashuv davrining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishimiz mumkin. Shu o'rinda davlat hamda nodavlat tashkilotlarida faoliyat olib borishni boshlagan xotin-qizlarda moslashuv davri qanday kechishi, qanday omillar moslashish darajasiga ta'sir etishini tadqiq etish maqsadida xotin-qizlardan ijtimoiy-psixologik so'rovnoma o'tkazishni lozim topdik.

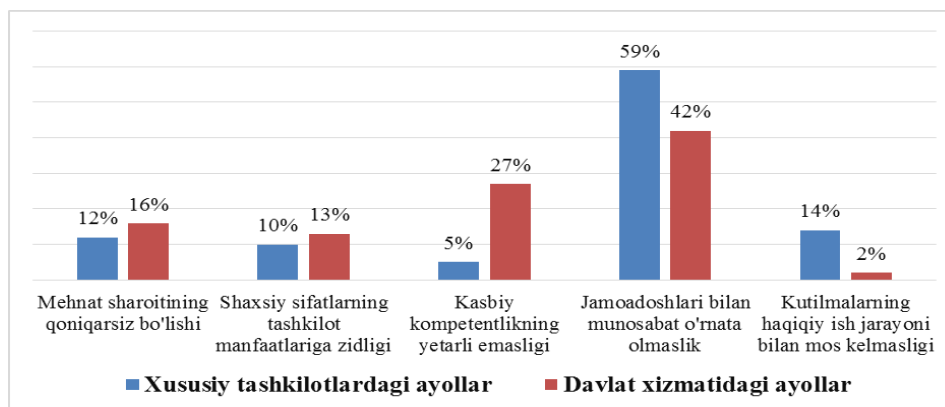
1-rasm. “Yangi ish joyiga moslashishingiz qancha davom etadi?” savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

Yangi ish joyiga moslashishingiz qancha davom etadi?” savoliga respondentlarimizning javoblari quyidagicha tus oldi: xususiy tashkilotda ishlovchi ayollarning 25% i 1 oy, 25% i 2 oy, 15% i 3 oy, 35% i esa hali ham davom etish bosqichida javoblarini tanlashgan bo’lsa, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarning 15% i 1 oy, 35% i 3 oy, 35% i 3 oy, 15% i hali ham davom etish bosqichida javoblarini tanlashgan. Bundan ko’rinadiki, xotin-qizlarning nazdida davlat xizmatlariga moslashishning o’rtacha davri 40-55 kun orasini tashkil etar ekan.

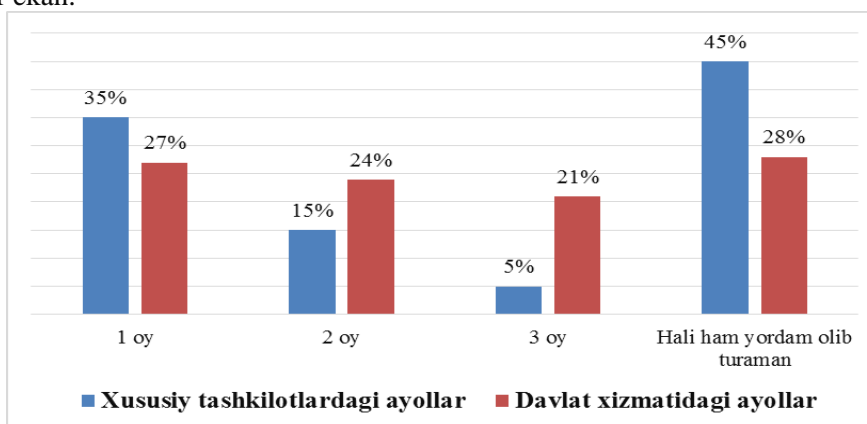
2-rasm. “Qanday omillar sizga moslashish davrida qiyinchilik tug’dirdi?” savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

Qanday omillar sizga moslashish davrida qiyinchilik tug’dirdi? Mazmunidagi savolimizga berilgan javoblar kesimiga ko’ra, xususiy tashkilotdagi ayollarning 23% da kasbiy mas’uliyat, 36% da jamoaga kirishish, 29% da ish sharoitlari, 12% da boshqa sabablar moslashish davrini cho’zilishiga sabab bo’lgan. Davlat xizmatidagi ayollarning natijalariga to’xtaladigan bo’lsak, 35% da kasbiy mas’uliyat, 23% da jamoaga kirishish, 17% da ish sharoitlari, 25% da boshqa sabablar keltirilgan. Ushbu so’rovnomadan olingan natijalardan ma’lum bo’ladiki, davlat xizmatiga ijtimoiy moslashishda ayollarda ko’proq jamoaga kirish emas, balki yuklatilgan vazifani bajarishda kasbiy mas’uliyat, uddasidan chiqa olishda ikkilanishlar kasbiy moslashuvga ta’sir ko’rsatar ekan. Xususiy sektor vakillarida esa aksincha ko’rinish, ularda jamoa bilan til topib keta olish motivi ijtimoiy moslashuvga biroz ma’noda xalaqit beruvchi omillardan biri bo’lishi mumkin ekan.

3-rasm. “Shaxsning yangi ish joyiga moslashishini qiyinlashtiruvchi sabablarga nimalar kiradi deb o‘ylaysiz?” savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

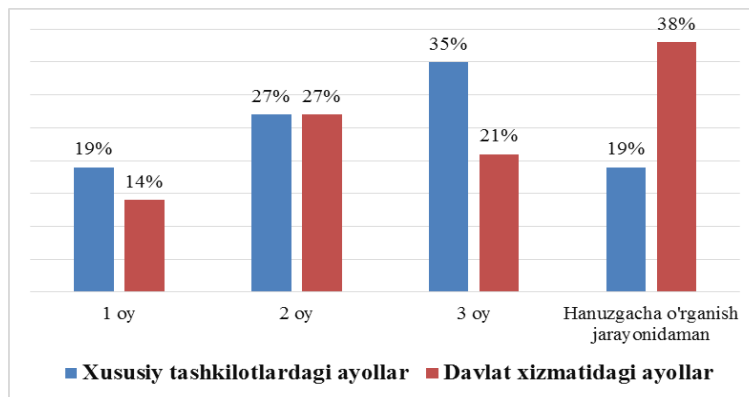
So‘rovnomamizdan o‘rin olgan navbatdagi shaxsning yangi ish joyiga moslashishini qiyinlashtiruvchi sabablarga nimalar kiradi deb o‘ylaysiz mazmunidagi savolga xususiy tashkilotlardagi ayollar mehnat sharoitlarining qoniqarsiz bo‘lishi (12%), shaxsiy sifatlarning tashkilot manfaatlariga zidligi (10%), kasbiy kompetentlikning yetarli emasligi (5%), jamoadoshlari bilan munosabat o‘rnata olmaslik (59%), kutilmalarning haqiqiy ish joyi bilan mos kelmasligi (14%); davlat xizmatidagi ayollar esa, mehnat sharoitlarining qoniqarsiz bo‘lishi (16%), shaxsiy sifatlarning tashkilot manfaatlariga zidligi (13%), kasbiy kompetentlikning yetarli emasligi (27%), jamoadoshlari bilan munosabat o‘rnata olmaslik (42%), kutilmalarning haqiqiy ish joyi bilan mos kelmasligi (2%) javoblarini belgilagan. Ushbu savolga berilgan javoblardan ham ko‘rishimiz mumkinki, davlat xizmati hamda xususiy tashkilotlarda ishlovchi ayollarda nafaqat qarashlar, balki kasbiy intilish borasidagi fikrlar ham turlicha ekan. Misol uchun, tashkilotga ijtimoiy moslashishning muvaffaqiyatsizligini davlat xizmatidagi ayollarning 27% kasbiy kompetentlikning yuqori emasligi bilan bog‘lasa, xususiy tashkilotdagi ayollarning 59% i jamoadoshlari bilan “til topa olmaslik” bilan bog‘lashmoqda. Demak, kollektivistik manfaatlar iyerarxiyasi davlat tashkilotlariga qaraganda, xususiy tashkilotda ishlovchi ayollarda ustunliklarni qayd etar ekan.

4-rasm. “Ish jarayonida hamkasblaringizning yordamiga qancha vaqt tayangansiz?” savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

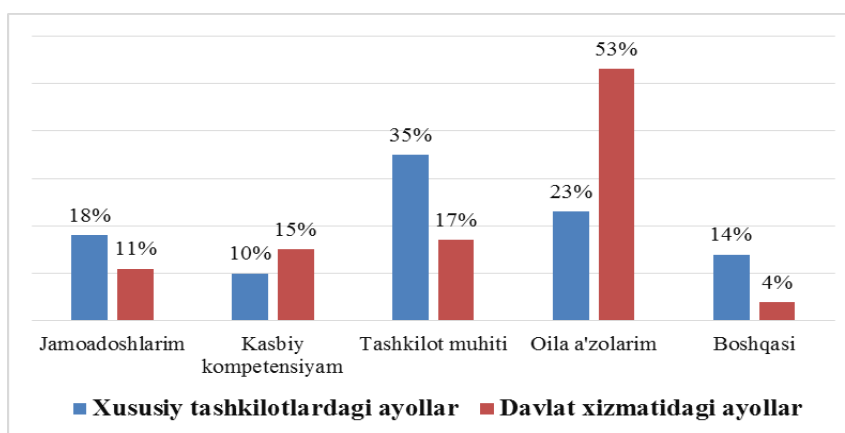
Ish jarayonida hamkasblaringizning yordamiga qancha vaqt tayangansiz? savoliga berilgan javoblarga asosan, xususiy tashkilotlardagi ayollar 1 oy (35%), 2 oy (15%), 3 oy (5%) hamda hali ham yordam olib turaman (45%); davlat xizmatidagi ayollar 1 oy (27%), 2 oy (24%), 3 oy (21%) hamda hali ham yordam olib turaman (28%) javoblarini tanlashni lozim topishgan. Davlat xizmatidagi ayollarda dastlabki oylarda uncha katta farqlar sezilmagani holda, hali ham hamkasblarining qimmatli yordamlarini olib turish, ular bilan maslahatlashib ish

tutish butun kasbiy faoliyat davomida hamohang tarzda kechishi kuzatildi. Xususiylashkilotlardagi ayollarda esa, vaziyat biroz boshqacharoq ko‘rinish olgan, ularda ish jarayonining 1 oyida yordam olish, so‘rash motivi baland bo‘lsa (35%), 2- hamda 3- oyga kelib regressiv ko‘rinishni olgan. Biroq vaziyat taqozosiga ko‘ra hamkasblaridan tavsiyalar so‘rash motivi “makon va zamon” prinsipiga muvofiq tarzda kechishi oydinlashmoqda.

5-rasm. “Faoliyatingizning qaysi davrida o‘zingizni kasbiy mahoratga ega ekanligingizni his qildingiz?” savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

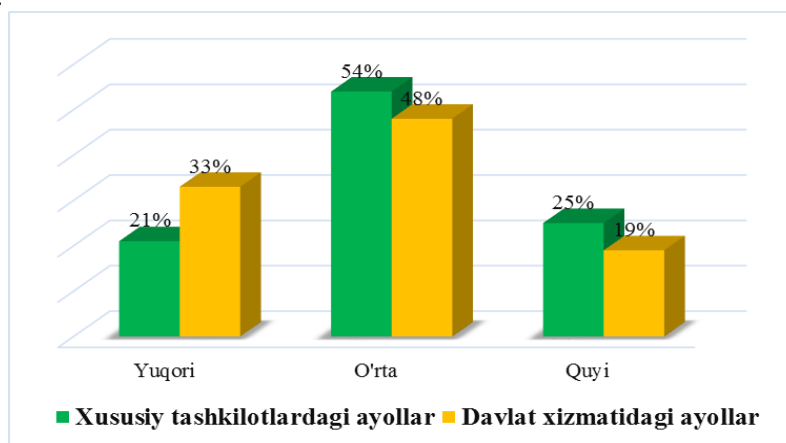
Faoliyatingizning qaysi davrida o‘zingizni kasbiy mahoratga ega ekanligingizni his qildingiz? savoliga berilgan javoblarga ko‘ra, xususiylashkilotlardagi ayollar 1 oy (19%), 2 oy (27%), 3 oy (35%) hamda hanuzgacha o‘rganish jarayonidaman (19%); davlat xizmatidagi ayollar 1 oy (14%), 2 oy (27%), 3 oy (21%), hanuzgacha o‘rganish jarayonidaman (38%) bo‘ldi. Natijalar tahliliga ko‘ra, shuni aytishimiz mumkinki, davlat xizmatida ishlovchi ayollarda karyeraviy o‘zlash, o‘zini ustida ishlash ko‘nikmasi xususiylashkilot vakillariga qaraganda ko‘proqni tashkil etar ekan. Xususiylashkilotlarda ishlovchi ayollarda kasbiy mahoratni his qilish ish faoliyatiga kirishganlikning dastlabki 3-oyida “avj” pallasiga chiqadi. Biz ushbu jihatlarni moslashishga ta’sir etuvchi kollektivistik birdamlik bilan ham bog‘lab tushuntirishimiz mumkin. Davlat xizmati hamda xususiylashkilotlarda ishlovchi xotin-qizlarning faoliyat jarayoni 2-oyida o‘zini kasbiy mahoratga ega ekanini his qilish bir xil tusda bo‘lishi ham kuzatildi. Nazdimizda, bu ulardagi tashkilotning “issiq-sovug‘iga” ancha o‘rganib qolishlari, kasbiy o‘zini ko‘rsatish motivining takomillashish payida ekani bilan izohlashimiz mumkin.

6-rasm. “Yangi ish sharoitiga moslashishda sizga nimalar yordam bergan?” savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

Yangi ish sharoitiga moslashishda sizga nimalar yordam bergan? nomli savolimizda respondent xotin-qizlarimizning javoblari quyidagicha ko‘rinish olganini ko‘rish mumkin. Xususiylashkilotlarda ishlovchi ayollarning 18% ga jamoadoshlari, 10% ga kasbiy kompetensiyasi, 35% ga tashkilot muhiti, 23% ga oila

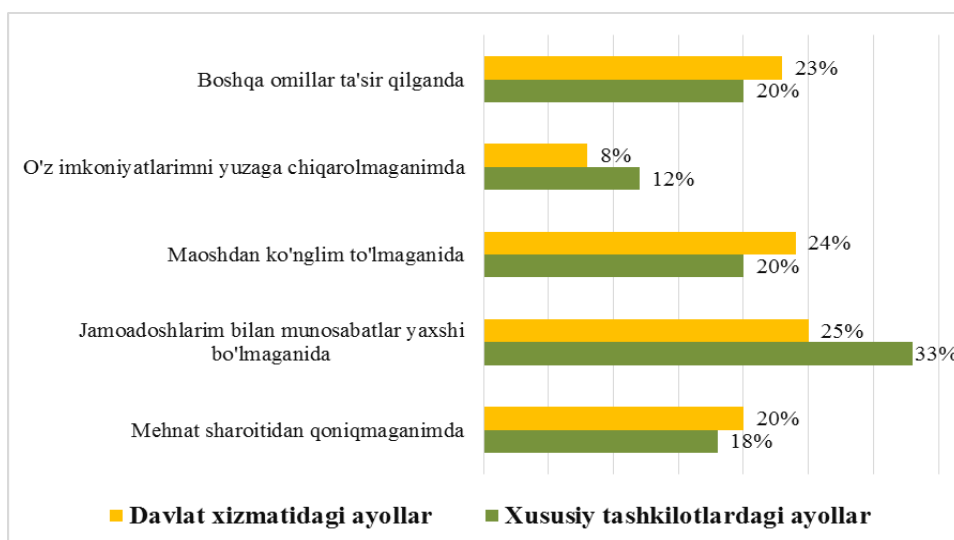
a’zolari, 14% ga esa boshqa omillar yordam bergan ekan. Davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarning ijtimoiy moslashuvda 11% jamoadoshlar, 15% kasbiy kompetensiya, 17% tashkilot muhiti, 53% oila a’zolari, 4% boshqalar ko‘maklashgani ma’lum bo‘ladi. Ajablanarli jihati esa, oilaning roli davlat tashkilotida ishlovchi ayollarning kasbiy karyerasida ulkan ahamiyat kasb etishida bo‘lmoqda. Mazkur farqlarni biz xususiy tashkilotlardagi ish taqsimoti hamda davlat xizmatlaridagi ish hajmining turlichaligi, ish yukining yengil yoki og‘irligi bilan baholashimiz mumkin. Turli xil ish jarayonidagi ekstremal vaziyatlarda oila a’zolarining qo‘llab-quvvatlashi xotin-qizlarga davlat tashkilotlarida ishlash uchun muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlovchi muhim elementlardan biriga aylanishi mumkin ekan. Shuningdek, jamoadoshlar, tashkilot muhiti ham xoh xususiy tashkilotlarda ishlovchilar, xoh davlat xizmatlarida ishlovchi ayollar bo‘lsin ijtimoiy moslashuvda yetakchi pozitsiyalarda qolar ekan.

7-rasm. “Iltimos, tashkilot ichida yanada ko‘tarilish, kasbiy o‘shishga qiziqishingizni baholang?” savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

Iltimos, tashkilot ichida yanada ko‘tarilish, kasbiy o‘shishga qiziqishingizni baholang, mushohadasiga sinaluvchilarimizning baholari tahlil qilinganda, xususiy tashkilotlardagi ayollar 21% yuqori, 54% o‘rta, 25% quyi bahoni berishgan. Davlat xizmatidagi xotin-qizlar esa, kasbiy o‘shish bashoratini 33% yuqori, 48% o‘rta hamda 19% quyi deya ta’kidlaganini ko‘rishimiz mumkin. Bundan ma’lum bo‘ladiki, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda xususiy tashkilotlarda ishlovchi ayollarga qaraganda karyeraviy o‘shishga bo‘lgan ishonch, xohish yuqori. Bu bir qator ijtimoiy omillar bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Xususan, ish rentabilligi, xodimning sa’y-harakatlarini doimiy rag‘batlantirilishi, yaxshi ishlab “ko‘zga ko‘rinish” ehtimolining balandligi va boshqalar. Xususiy tashkilotlarda ishlovchi ayollarda kasbiy o‘shishning nisbatan quyi baholanishi ulardagi ishdan boshqa ishga ko‘chish motivining ehtiyojlar ierarxiyasida saqlanib qolganligi hamda rag‘batlantirilish ko‘proq bajarilgan ish hajmi va sur‘atlariga hamohang kechishi bilan tavsiflash mumkin.

Karyeraviy o‘shish ehtimolini o‘rta deb baholanishi 54% ga 48% nisbatida bo‘lganini kuzatish mumkin. Xususiy tashkilotlardagi xotin-qizlarda ko‘pincha karyeraviy o‘shish moddiy tarafdin ko‘proq rag‘batlantirilish sifatida idrok qilingani bois, mansab pillapoyasida ko‘tarilishga nisbatan ehtiyoj nisbatan past. Biroq ular o‘zlarini o‘rta darajada martaba ko‘tarilishida tasavvur qilishadi. Davlat xizmatlaridagi ayollarda ham 48% o‘rta daraja berilgani ko‘proq yangi ishni boshlagan, unchalik ko‘p muddat faoliyat olib bormagan xodimlar o‘rtasida kuzatilishi mumkin.

8-rasm. “Ko‘pincha moslashish jarayonidagi qanday holatlarda (qachon) qiyin vaziyatlar yuzaga kelgan?” savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

Ko‘pincha moslashish jarayonidagi qanday holatlarda (qachon) qiyin vaziyatlar yuzaga kelgan? savoliga davlat xizmatida ishlovchi ayollarning 20% mehnat sharoitidan qoniqmaganimda, 25% jamoadoshlarim bilan munosabatlar yaxshi bo‘lmaganida, 24% maoshimdan ko‘nglim to‘lmaganida, 8% o‘z imkoniyatlarimni yuzaga chiqarolmaganimda, 23% esa boshqa omillar ta’sirida javobini ifoda etishgan. Xususiy tashkilotlarda ishlovchi ayollar 18% mehnat sharoitidan qoniqmaganimda, 33% jamoadoshlarim bilan munosabatlar yaxshi bo‘lmaganida, 20% maoshimdan ko‘nglim to‘lmaganida, 12% o‘z imkoniyatlarimni yuzaga chiqarolmaganimda, 20% esa boshqa omillar ta’sirida javoblarini tanlagan.

Xulosa. Davlat xizmatlarida ishlovchi ayollar uchun dezadaptatsiya ko‘proq maoshdan ko‘ngil to‘lmaganida hamda kollektiv bilan iliq munosabatlar o‘rnatishda qiyinchiliklarga duch kelganda ko‘rinsa, xususiy tashkilotlarda ishlovchi ayollarda moslasha olmaslik mehnat sharoitidan qoniqmaganida, jamoadoshlari bilan munosabatlari yaxshi bo‘lmaganida hamda boshqa ikkilamchi omillar ta’sirida ro‘y berar ekan. Davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda mehnat sharoitidan qoniqmaslikning ham baholanishi ko‘proq ish rejimining cho‘zilib ketishi, “rejada” mavjud bo‘lmagan topshiriqlarning ekstremal holatlarda bajarilishi kerak bo‘lganda kutilmalar hamda real holat o‘rtasida disgarmonik ustanovkalar sodir bo‘lgan paytda yuzaga chiqishi oqibatida ularda ijtimoiy moslashish biroz susayadi hamda disfunktsional adaptiv sindrom vujudga kelishi boshlanadi. Ish bilan band bo‘lish ayollarning oilaviy hayot sikliga salbiy ta’sir ko‘rsatadi degan fikrga munosabatingiz? mazmunidagi savolga berilgan javoblar tahliliga muvofiq, davlat xizmatlari sohasida faoliyat olib boruvchi sinalluvchilarning 24% i karyera yuksalsa oila ham yuksaladi, 31% i oilaviy muhit hamda turmush o‘rtoqning munosabatiga bog‘liq, 25% i javob berishga qiynalaman, 13% i qo‘shilmayman, 7% qo‘shilaman javoblarini afzal ko‘rganliklari ma’lum bo‘ladi. Xususiy sektorda ishlovchi xotin-qizlarning mazkur savollarga bergan javoblariga ko‘ra, 24% i karyera yuksalsa, oila ham yuksaladi, 30% i oilaviy muhit hamda turmush o‘rtoqning munosabatiga bog‘liq, 20% i javob berishga qiynalaman, 19% i qo‘shilmayman, 11% qo‘shilaman kabi mulohazalarni bildirishgani kuzatildi. Xotin-qizlarda faoliyatning tashkiliy shaklidan qat’iy nazar, 30 va 31% da oilaviy muhit hamda turmush o‘rtoqning munosabati ish va oilaviy hayot siklining normallashtiruvchi “ko‘prik” ekanligini ta’kidlashgani ma’lum bo‘ladi. Ish bilan muntazam band bo‘lish ostida oilaviy hayotning darz ketishini davlat xizmatida ishlovchi ayollarga nisbatan xususiy tashkilotlarda faoliyat olib boruvchi ayollar ko‘proq his etishgan. Bunda nazdimizda, balki faoliyat turiga qarab ishlash nuqtayi nazaridan ham ular davlat tashkilotlarini emas, balki xususiy tashkilotlarni afzal ko‘rishgan bo‘lishi mumkin. Tig‘iz ish grafigi hamda yuklamalardan tashqari “vazifalar”ning bo‘lishi ortidan oilaviy hayotga ulgurmaslik borasidagi qarashlar ayollarda xususiy tashkilotlarda ishlash motivining ortishiga zamin yaratadi. Ijtimoiy moslashuv jihatidan aynan ishga olinishda ayollarda hamda ularning oila a’zolarida davlat xizmatlaridagi “ish grafi bilan” real tanishtirish –

davlat xizmatida ishlash niyatida bo‘lgan ayollarning ijtimoiy moslashuvini tezlashtiruvchi omillardan biri bo‘lishi mumkinligi bilan ahamiyatlidir.

Karyera va oilaning parallel ravishda ketishini ko‘proq davlat xizmatlarida faoliyat olib boruvchi ayollar ko‘proq ma‘qullagan (24%), shu bois ularda karyeraviy o‘sish motivi baland bo‘ladi. Stimul sifatida karyeraviy farovonlik davlat xizmatiga moslashuvida asosiy psixologik indeks sifatida qaralsa, oilaviy hayotning ham bir maromda ketishi aynan karyeraviy barqarorlik sur‘atlariga hamohang uyg‘unlashadi.

Adabiyotlar:

1. Lay C.H., Edwards J.M., Parker James D.A., Endler N.S. An assessment of appraisal, anxiety, coping and procrastination during an examination period // Eur. J. Pers. 2009. №3.
2. Rogers C.R. Dealing with psychological tensions // Inter personal dynamics. Essays and readings on human relation / W. G. Bennis et al. The Dorsey Press. USA, 2003
3. Абульханова-Славская К.А. Личностные типы мышления личности // Когнитивная психология. М.: Наука, 2006. С. 154-172.
4. Аронсон Э. Теория диссонанса: прогресс и проблемы // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М.: Изд-во МГУ, 2014. С. 111- 126.
5. Силласте Г.Г., Кожамжарова Г.Ж. Социальная дискриминация женщин как предмет социологического анализа // Социс. — 2007. — №31.
6. Бандура А., Уолтере Р. Принципы социального научения // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М.: Изд-во МГУ, 2014. С. 55-60.
7. Водопьянова И.Е. Активная жизненная позиция личности и профессиональная адаптация в условиях социально-экономического кризиса // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 2. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2018. С. 144-153.

*Nazarova Manzura Mustafo qizi,
Buxoro davlat universiteti psixologiya va
sotsiologiya kafedrasida tayanch doktranti*

O'ZBEKISTONDA XORIJLIK TALABALARNING MADANIYATLARARO MOSLASHUV USLUBLARINING IJTIMOYIY- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalqaro talabalar almashinuvi va universitetda madaniyatlararo aloqa muammolarining ta'lim maydonidagi ahamiyati, bugungi kunda ta'lim jarayonida chet ellik talabalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvining tezroq va osonroq kechishini ta'minlash uchun xizmat qiladigan, ularning integratsiyasini oshirish, to'siqsiz do'stona muhitni qura olishlariga imkon yaratish uchun zarur bo'lgan shartlar haqida aytilgan.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo aloqa, integratsiya, ijtimoiy-psixologik moslashuv, qobiliyat, begonalashish.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ СТИЛЕЙ АДАПТАЦИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются исследования о международном студенческом обмене и значении проблем межкультурной коммуникации в вузе в образовательной сфере, об условиях, необходимых сегодня для обеспечения более быстрого и лёгкого протекания социально-психологической адаптации иностранных студентов в образовательном процессе, повышения их интеграции, возможности построения безбарьерной дружественной среды.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, интеграция, социально-психологическая адаптация, одарённость, отчуждение.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTERCULTURAL ADAPTATION METHODS OF FOREIGN STUDENTS IN UZBEKISTAN

Abstract. This article states the importance of the problems of international student exchange and intercultural communication at the University in the field of education, the conditions necessary today to ensure a faster and easier course of socio-psychological adaptation of foreign students in the educational process, to increase their integration, to allow them to build an unobstructed friendly environment.

Keywords: intercultural communication, integration, socio-psychological adaptation, ability, alienation.

Kirish. Xalqaro talabalar almashinuvi va universitetda madaniyatlararo aloqa muammolari ta'lim maydonida tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Bugungi kunda ta'lim jarayonida turli vektorlarni aks ettiruvchi global tizimlarning mavjudligi, universitetlarning o'quv faoliyatida qo'llaniladigan amaliyotlarini xorij davlatlari bilan bevosita aloqadorlikda olib borayotganligi, shuningdek, Internet tarmog'ining juda yaxshi rivojlanganligi, ma'lumot almashishning tezligi, migratsiyaning o'sayotganligi kabi bir qator omillar xorijlik talabalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvining tezroq va osonroq kechishi uchun yordam beradi.

Maqolaning dolzarbligi. Zamonaviy psixologiyada madaniyatlararo aloqa masalalari ko'plab tadqiqotchilarning e'tiborini tortib kelgan. A.G.Asmolov, G.U.Soldatova, A.V.Makarchuk asarlarida ko'p madaniyatli ta'lim va madaniyatlararo ta'lim jarayonida chet ellik talabalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi muammolari ko'rib chiqiladi. V.V.Baranova maqolasida xorijlik talabalarning lingvistik sotsializatsiyasidagi o'ziga xos xususiyatlari qayd etilgan. E.V.Shaxova chet ellik talabalarning ijtimoiy-madaniy moslashuvi masalalarini tahlil qiladi. O.N.Kalenkova, E.A.Omelchenko, T.L.Feoktistova va T.A.Shorina tomonidan ushbu masalaga oid o'quv-uslubiy majmua taklif etiladi. A.G.Asmolov, G. U.Soldatova va A.V.Makarchuk singari mualliflar dolzarb muammoga – o'smirlar va yoshlarda bag'rikenglikni rivojlantirishga e'tibor berishadi. Ma'lumki, qayerda bo'lmasin turli xalqlar o'rtasida madaniy o'zaro ta'sir mavjud, Talabalar uchun xorijiy mamlakatlarda xarid qilish, sog'liqni saqlash, bank ishi va shunga o'xshagan boshqa kundalik muammolarni hal

qilish zarurati doim ularning oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo'lib keladi. Bu jarayonda, tabiiyki, chet ellik talabalarning mahalliy aholi vakillari bilan "madaniyatlararo aloqa" lari paydo bo'ladi. "Madaniyatlararo aloqa" atamasi keng qo'llanilgan bo'lsa-da, bugungi kunda u bir nechta ma'noga ega. Eng umumiy shaklda madaniyatlararo aloqa, birinchi navbatda, ikki yoki undan ortiq turli madaniyat a'zolari o'rtasidagi aloqa sifatida belgilanadi; ikkinchidan, turli madaniyatlarga mansub shaxslar va guruhlar o'rtasidagi munosabatlarning turli shakllari hisoblanadi; uchinchidan, munosabatlarning ijobiy kontekstini shakllantiradigan usul sifatida ko'riladi [1]. Biz madaniyatni umumiylik sifatida belgilagan holda muayyan jamiyat a'zolari orasida keng tarqalgan g'oyalar, qadriyatlar, e'tiqodlar, xatti-harakatlar, normalar, standartlar, belgilarning ushbu madaniyatning tashuvchisi sifatida ijtimoiy hamjamiyat rivojiga xizmat qilishini tushunamiz. Odamlar guruh orqali bir-birlari bilan qanday aloqa qilishlari va tushunishlari turli xil madaniyatlarning chegaralari yoki diskursiv tizimlari, shu jumladan, milliy, geografik, lingvistik, etnik, kasbiy, sinfiy yoki gender cheklovlari va bu cheklovlarni qanday bartaraf etishlari muhim jihat hisoblanadi. Guruh xilma-xilligini hisobga olgan holda turli madaniyat vakillari bo'lgan chet ellik talabalarni odamlar bilan aloqa qilishda muqarrar ravishda muammolar va qiyinchiliklarga duch kelishadi deb taxmin qilish mumkin. Chet ellik talabalarning integratsiyasini oshirish, to'siqsiz do'stona muhitni qura olishlariga imkon yaratish uchun qabul qiluvchi jamiyat, jamoalar va qabul qiluvchining qobiliyatini tarbiyalash kerak bo'ladi. Ko'pgina psixologlarning ta'kidlashicha, yoshlar uchun o'zaro munosabatlar ancha muammoli bo'lishi mumkin, chunki ularda boshqa odamlar bilan aloqa qilish tajribasi yetarli emas, ayniqsa, ular birinchi marta uylarini tark etayotgan bo'lishsa[2]. Bunday o'zaro ta'sirda odamlarning bir-biri bilan munosabatlari boshqa madaniyatlarga bo'lgan qiziqishni uyg'otish uchun markaziy rol o'ynaydi. Muammolardan biri shundaki, faol moslashish mexanizmlarini izlash, qarama-qarshilikni hal qilish ta'lim migrantlari oqimining ko'payishiga xizmat qiluvchi universitetlarning amaliyoti madaniyatlararo aloqalarning barcha ishtirokchilari ehtiyojlarini o'zida to'la aks ettirishi lozim bo'ladi.

Metodika. Psixo-emotsional holat inson hayotida juda muhim rol o'ynaydi, faoliyatning barcha sohalariga ta'sir qiladi. Shaxsdagi farovonlik, kayfiyat va umumiy faoliyatni aniqlash SAN usuli yordamida amalga oshirilishi mumkin. SAN usuli ("Salomatlik, faoliyat, kayfiyat") - bu talabalarning hozirgi holatini aniqlashning eng samarali usuli. Ushbu uslub 1973 yilda fiziolog va gigienist Valeriy Doskin boshchiligidagi bir guruh sovet olimlari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, mazkur metodikani yaratishdan maqsad - shaxsning hozirgi psixologik holatini tezkor baholashdir. Farovonlik - bu inson holatining fiziologik va psixologik qulaylik darajasini, fikrlar, his-tuyg'ular va boshqalarning yo'nalishini aks ettiruvchi subyektiv his-tuyg'ular majmuasidir. O'zini yaxshi his qilish ba'zi bir umumlashtiruvchi xususiyat sifatida ifodalanishi mumkin, shuningdek, sezishning ma'lum shakllariga nisbatan lokalizatsiya qilinishi mumkin. Faoliyat - 1) umumiy xarakteristikasi tirik mavjudotlar, o'ziga xos iyerarxiyaga ega bo'lgan atrof-muhit bilan hayotiy aloqalarni o'zgartirish yoki saqlash manbai sifatida o'z dinamikasi: kimyoviy, jismoniy, asabiy, aqliy faoliyat, ong faoliyati, shaxs, guruh, jamiyat. Faoliyat atrof-muhitdagi hodisalarning rivojlanishining ehtimollik prognoziga va organizmning undagi pozitsiyasiga muvofiq quriladi; 2) insonning jismoniy o'zaro ta'sirining intensivligi va hajmi bilan belgilanadigan temperamentning namoyon bo'lish sohalaridan biri. Kayfiyat - odamning nisbatan uzoq, barqaror holati, uni quyidagicha ifodalash mumkin: 1) hissiy fon (yuqori, tushkunlik), ya'ni. bo'l hissiy reaksiya aniq hodisalarning bevosita oqibatlariga to'g'risida emas, balki ularning umumiy hayot rejalariga, qiziqishlari va umidlari kontekstidagi sub'ekt uchun ahamiyati haqida; 2) aniq aniqlanadigan holat (zerikish, qayg'u, g'amginlik, qo'rquv, g'ayrat, quvonch, zavq va boshqalar). Kayfiyat, his-tuyg'ulardan farqli o'laroq, doimo u yoki bu obyektga qaratilgan. Muayyan sabab, o'ziga xos sabab tufayli yuzaga kelgan kayfiyat insonning har qanday tabiat ta'siriga hissiy munosabati xususiyatlarida namoyon bo'ladi. SAN usuli yordamida diagnostika o'tkazish uchun talabalardan maxsus shaklni to'ldirish so'raladi. Shaklda 30 ta muqobil holat mavjud, masalan, "Men baxtliman - men baxtsizman", "Men baxtliman - men xafaman". Ushbu ta'riflar orasida shkala mavjud: 3-2-1-0-1-2-3. Agar talaba o'zini baxtli his qilsa, "Men baxtliman" gapi yoniga qo'yilgan "3" raqamini tagiga chizadi. Agar baxtsiz bo'lsa, qarama-qarshi variantni tanlaydi. Agar talaba o'zini na baxtli, na baxtsiz his qilmasa, "0" belgisini qo'yish aytiladi. Agar u o'zini "deyarli baxtli" deb hisoblasa, u "ikki" ni, agar "baxtsizdan ko'ra baxtli" bo'lsa - "bir" ni ta'kidlaydi. Talabaning javobi hayotdan qoniqishni qanday baholashini emas, balki, hozirgi holatini aks ettirishi kerakligini aniq tushunishi juda muhimdir. Talabaning to'g'ri javob berishi metodika natijasining ishonchlilik darajasini oshiradi. Tadqiqot 10-15 daqiqa davom etadi. Valeriy Doskinning yozishicha, to'rttdan yuqori ball subyekt sog'lig'ining qulay holatini ko'rsatadi. Agar ball to'rttdan past bo'lsa, unda bu talabaga e'tibor berishingiz kerak. Agar ball 2,5 dan past bo'lsa, talaba bilan alohida suhbat o'tkazish mantiqan to'g'ri

keladi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, toifalarni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Agar talabaniing "kayfiyati" toifasi to'rtidan yuqori bo'lsa, "farovonlik" toifasidagi past ko'rsatkichlar xavotirli emas. Bu holat faqat subyektning jismonan charchaganini his qilishini anglatadi, ammo uning psixologik holati butunlay maqbul darajada bo'lishi mumkin. Ushbu uslub talabalarning ruhiy holatini baholash, aqliy yukga psixo-emotsional reaksiyani aniqlash, fiziologik va aqliy funksiyalarga xos bo'lgan biologik ritmlarni aniqlash, notanish muhitda o'qishni boshlash, ta'lim jarayonida bir bo'g'indan boshqa bo'g'inga o'tish va bitirish kabi jarayonlarda talabalarda kechadigan psixologik holatlar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish imkonini beradi.

SAVOL FORMA

№	Shkalalar	Ballar	Shkalalar
	Yaxshi his qilish	3 2 1 0 1 2 3	O'zingizni yomon his qilish
	Kuchli his etish	3 2 1 0 1 2 3	Zaif his etish
	Passiv	3 2 1 0 1 2 3	Faol
	Harakatsiz	3 2 1 0 1 2 3	Serharakat
	Quvnoq	3 2 1 0 1 2 3	G'amgin
	Yaxshi kayfiyat	3 2 1 0 1 2 3	Yomon kayfiyat
	Ishlashga yaroqli	3 2 1 0 1 2 3	Ishlashga yaroqsiz
	Kuchga to'la	3 2 1 0 1 2 3	Charchagan
	Sekin	3 2 1 0 1 2 3	Tez
	Faol emas	3 2 1 0 1 2 3	Faol
	Baxtli	3 2 1 0 1 2 3	Baxtsiz
	Quvnoq	3 2 1 0 1 2 3	G'amgin
	Tarang	3 2 1 0 1 2 3	Xotirjam
	Sog'lom	3 2 1 0 1 2 3	Kasal
	Befarq	3 2 1 0 1 2 3	Ishtiyimli
	Bee'tibor	3 2 1 0 1 2 3	Qiziquvchan
	G'ayratli	3 2 1 0 1 2 3	Zerikarli
	Xursand	3 2 1 0 1 2 3	Achinarli
	Dam olish	3 2 1 0 1 2 3	Charchash
	Yangi	3 2 1 0 1 2 3	Urinib qolgan
	Uyqusiz	3 2 1 0 1 2 3	Hayajonlangan
	Dam olish istagi	3 2 1 0 1 2 3	Ishlash
	Sokin Quvnoq	3 2 1 0 1 2 3	To'lqinlangan
	Optimistik	3 2 1 0 1 2 3	Pessimistik
	Qattiq	3 2 1 0 1 2 3	Charchagan
	Kuchli	3 2 1 0 1 2 3	Sust
	O'ylashi qiyin	3 2 1 0 1 2 3	O'ylashi oson
	Fikri tarqoq	3 2 1 0 1 2 3	Diqqatli
	Umidga to'la	3 2 1 0 1 2 3	Hafsalasi pir
	Rozi	3 2 1 0 1 2 3	Norozi

Xulosa qilish uchun yangilangan shkaladan foydalanish zarur, unda eng salbiy javob (“men baxtsizman”) 1 ball, eng ijobiy (“men baxtliman”) esa 7 balldan iborat. "+2" javobi mos ravishda 6 ball, "+1" javobi - 5, "0" - 4 va hokazo baholanadi. Shu bilan birga, ba'zi savollarda eng salbiy variantni esda tutmoq lozim. Talabaniing farovonligini baholash uchun uning 1, 2, 7, 8, 13, 14, 19, 20, 25, 26-savollarga javoblari uchun olgan ballarini jamlash zarur. Faoliyat 3, 4, 9, 10, 15, 16, 21, 22, 27, 28-savollar bo'yicha baholanadi. 5, 6, 11, 12, 17, 18, 23, 24, 29, 30 savollar o'smirning hozirgi kayfiyatini aniqlashga yordam beradi. Har bir toifada olingan miqdorni 10 ga bo'ling. Shunday qilib, har bir toifadagi maksimal ball - 7, minimal - 1. Valeriy Doskinning yozishicha, to'rtidan yuqori ball subyektning sog'lig'ining qulay holatini ko'rsatadi.

Empirik tahlil. Umuman olganda, ko'plab tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, aksariyat mintaqalarda qizlar ko'proq konstruktiv xususiyatlarga ega bo'lishadi. Etnoidentlik strategiyalari ularda yigitlarga qaraganda tez-tez uchraydi. Stressni yengish strategiyalarini faol muammolar sirasiga kiritish mumkin. Sinaluvchilar sifatida Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro tibbiyot institutining 100 nafar xorijlik talabalari jalb qilindi. O'tkazilgan metodikadan ko'zlangan maqsad chet ellik talabalarni yangi hayotga, O'zbekiston ta'lim tizimiga ijtimoiy-psixologik moslashtirish bilan bog'liq muammolarni ko'rib chiqish, mazkur jarayonda mezbon jamiyat shartlarini o'rganish, ta'lim tizimi ishtirokchilarining millatlararo aloqalar rivojiga va chet ellik talabalar bilan ishlashda yangi ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni o'rganish hamda optimallashtirishga yordam berish kerakligi ko'zda tutilgan edi. Madaniyatlararo ijtimoiy-psixologik moslashish jarayoniga chet ellik talabalar tomonidan qo'llaniladigan strategiyalarning umumiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik talabalar o'zlarining va boshqalarning etnik guruhlarini ijobiy qabul qilishadi. Identifikatsiya va shunga o'shah boshqa muammolar yuzaga kelganda konstruktiv qarorlar qabul qilishadi. Ularni hal qilish uchun atrof-muhitdan yordam so'rashdan tortinish hissi kam. Lekin shu bilan birga, talabalarining yana shunday guruhlari ham mavjudki, ular etnik masalalardan qochishadi yoki ekstremistik shakllarga moyil bo'lishadi. Madaniyatlararo o'zaro ta'sir va stressli vaziyatlarda muammolarni ko'proq e'tiborsiz qoldirishga harakat qilishadi. Bunday moslashish uslublari uning muvaffaqiyatiga qanday ta'sir qiladi? Umumlashtirish yordamida olingan natijalarga tayanib, biz aytishimiz mumkinki, Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot instituti xalqaro talabalari normal madaniyatlararo ijtimoiy-psixologik moslashish darajasiga ega. Umuman olganda, ular o'z turar joylaridan qoniqishadi, O'zbekistonda ular boshqalarga ijobiy munosabatda bo'lishadi, o'zlarini ijtimoiy xavfsizlikda va yangi jamiyatga mansublikda his qilishadi, ijtimoiy aloqalarni kengaytirish uchun harakat qilishadi, boshqalar bilan hamkorlik qilish va o'zlari ayni paytda bo'lib turgan muhitning ijtimoiy normalari doirasida ish ko'rishga intilishadi. SAN metodikasi bo'yicha olingan natijalarning empirik tahliliga to'xtalib o'tadigan bo'lsa, birinchi kurs talabalarida hissiyot shkalasi bo'yicha o'rtacha 51,0% ko'rsatkich me'yordan past deb baholangan bo'lsa, faollik shkalasi ham xuddi shunday 54,0% ko'rsatkich bilan me'yordan past natijani qayd etdi. Kayfiyat shkalasida esa 55,3% ko'rsatkich me'yordan past deya topildi. Chet ellik talabalarida moslashuv jarayoni kechayotganligi, yangi muhitga, yangi sharoit, yangi madaniyatga ko'nikish, o'rganish protsessi stressga moyillik darajasining yuqoriligi va stressga barqarorlik darajasining past bo'lishiga, ularning hissiyoti, faolligi va kayfiyatiga ta'sir etgan. Ikkinchi kurs talabalarida: hissiyot, faollik va kayfiyat shkalalari nisbatan yuqoriroq natijani aks etgan. Talabalarida o'quv jarayoni bilan bog'liq stresslar mavjud ekanligi ularning hissiyoti, faolligi va kayfiyatiga ta'sir etgan. Uchinchi kurs talabalarida esa eng yuqori birliklar, ya'ni hissiyot shkalasi 73,3% me'yoriy daraja, faollik shkalasi 72,7% me'yoriy, xuddi shunday kayfiyat shkalasida ham 74% me'yoriy natijalar qayd etilgan. Talabalarida o'quv jarayoni va shaxsiy hayot bilan bog'liq yuqori bo'lmagan stresslar mavjud ekanligi ularning hissiyoti, faolligi va kayfiyati me'yoriy bo'lishiga sabab bo'lgan. To'rtinchi kurs talabalarida ham hissiyot, faollik va kayfiyat shkalalari o'rtachadan yuqoriroq natijani namoyon qilgan. Talabalarida stressga moyillik yuqori, stressga barqarorlik o'rtadan past ekanligi ularning hissiyoti, faolligi va kayfiyatiga ta'sir etgan.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, chet ellik talabalarida O'zbekiston ta'lim tizimiga moslashish jarayonida stress holatining bo'lishi tabiiy va yuzaga kelishi muqarrar bo'lgan holat hisoblanib, mazkur jarayon kurslar kesimida tahlil qilindi. Olib borgan tadqiqotlarimiz natijasi shuni ko'rsatadiki, 1-kurs talabalarida stress omillari yangi muhitga moslashish bilan ko'proq bog'liq bo'lsa, 2-kurs talabalarida, asosan, mas'uliyat, javobgarlik hissi, imtihon oldi xavotirlari bilan tavsiflash mumkin. 1-2 kurs talabalaridan farqli ravishda 3-4-kurs talabalarida kelajakdan xavotir, o'z yo'nalishi bo'yicha ish topish muammosi, iqtisodiy ta'minotni mustahkamlash, shuningdek, oilaviy muammolar bilan bog'liq xavotirlar talabalarni ko'proq tashvishlantirishi aniqlandi. stressga moyillik darajasi 1 va 4-kurs talabalarida yuqori, 2 va 3-kurs talabalarida o'rta darajada ifodalandi. Talabalarining stressga barqarorlik darajasi 1-kursda quyi, 2-kursda o'rtadan past, 3-kursda o'rta, 4-kursda o'rtadan past darajada; hissiyot, faollik, kayfiyat shkalalari 1-2 va 4-kursda me'yordan past, 3-kursda me'yoriy darajada bo'lib, muammoni yechish strategiyasi 1-, 2-, 4-kursda quyi, 3-kursda o'rta daraja; ijtimoiy ko'mak olish strategiyasi 1-, 4-kursda yuqori, 2-, 3-kursda o'rta daraja; muammodan qochish strategiyasi 1-, 2-kursda yuqori, 3-, 4-kursda o'rta daraja ifodalandi. Talabalaridagi psixologik stress holatini o'zgarish dinamikasi yangi muhitga moslashish, katta o'quv yuklamasi, imtihon oldi xavotir va guruhdagi nizolarning yuqori darajada ta'sir etishi tufayli stressga barqarorlikning shakllanganlik darajasiga bog'liq ekanligi dalillandi. Chet ellik talaba shaxsiga o'quv faoliyatidagi kognitiv, ijtimoiy omillar ta'siri natijasida faollik, hissiy komfortlik, pozitiv kayfiyat, qat'iyatlilik va muloqotchanlik xususiyatlarini kasbiy sifatlariga

integral tarzda psixoemotsional sohada namoyon bo'lishi holatini kuchayishi tufayli stressga bardoshlilikni yoshga bog'liq ravishda shakllanishi asoslandi. Talabalardagi psixologik stress holatini o'zgarish dinamikasi stressga chidamlilik, muammoni yechish, muammoni konstruktiv baholash va o'z vaqtida ratsional hal eta olish hamda yuqori tanqidiy tafakkur xususiyatarini yoshga oid differensial shakllanishi tufayli koping sifatlarning barqaror ravishda rivojlanishiga identiv ekanligi isbotlandi. Xorijlik talabalarda stressga barqarorlikni shakllantirishda shaxslararo munosabatlarda stressni boshqarish, stress holatidagi faollikni konstruktivlashtirish, self-menejment, ijtimoiy mas'uliyat, irodaviy sifatlarni rivojlantirish muhimligi tufayli ratsional-erotiv sohaga korreksion adaptiv ta'sir etish zarurati asoslandi.

Tadqiqot natijalari yuzasidan berilgan xulosalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Notanish muhit, notanish ta'lim tizimi chet ellik talabalar o'quv faoliyatida stresslarni yuzaga keltirishini va ularning ortib ketishi talabalarning darslarni o'zlashtirishiga salbiy ta'sir etishini inobatga olib, ular uchun oliygohlarning o'zida psixologik maslahatlarni tashkil etish, OTM psixologi xorijlik talabalar adaptatsiyasi tezroq va osonroq kechishi uchun ular bilan alohida ish olib borishi maqsadga muvofiqdir.

2. Chet ellik talabalarga ta'sir etuvchi stress omillarni aniqlash, salbiy ta'sirini kamaytirish, stressga moyillik darajasini aniqlash va me'yorlashtirish maqsadida jismoniy mashqlar, stresslarni boshqarish uchun ijtimoiy ko'mak berish, meditatsiya, autotrening, relaksatsiya mashqlarini qo'llash ham yaxshi samara berishi mumkin.

3. Talabalarning stress holatidagi hissiyot, faollik, kayfiyatini me'yorlashtirishda vizuallashtirish, hikoya terapiya, musiqa terapiya, biblioterapiya, arterapiyasi kabi usullarni qo'llash tavsiya etiladi.

4. Talabalarning koping-strategiyalarini korreksiyalash va muammoni yechishga intilish strategiyasini shakllantirishda ma'naviy tadbirlar, musobaqalar, ratsional psixoterapiya ijobiy samarali ekanligini inobatga olish kerak.

Adabiyotlar:

1. Маслова О.В. Русские и латиноамериканцы: особенности взаимного восприятия // Образование для XXI века: VIII Xalqaro konferensiya. Moskva, 17—19 noyabr 2011 yil.

2. Чеботарева Е. Ю. ”Стили межкультурной адаптации иностранных студентов в России” nomli maqolasi.(г. Москва, Россия)

3. Ernazarova R.Y.”Talabalardagi psixologik stress holatini o'zgarish dinamikasi” nomli avtoreferati.Toshkent,2023.

4. Мирлобов А.А. Культуроведческая направленность в обучении иностранным языкам./ Иностранные языки в школе. -1997.- №4.

UO'K 159.922.

*Odiljonova Aziza Abduxakimovna,
Andijon davlat universiteti
Umumiy psixologiya kafedrasida o'qituvchisi, PhD
odiljonova@list.ru*

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA KREATIVLIK XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRUVCHI PSIXOLOGIK TRENING DASTURI

Annatsiya. Maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlikning rivojlanish mezonlari va ko'rsatkichlari, kichik maktab yoshi o'quvchilarining o'ziga xos sifatlarini o'rganish aynan kichik maktab yoshida ustuvorlik qiladigan kreativlik sifatleri ifodalangan. Maqolada kreativlik xususiyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik trening dasturi, kreativlik sifatleri rivojlanishiga yo'naltirilgan ijtimoiy-psixologik omillar, uning samaradorligini ta'minlaydigan mexanizmlar hamda tajribadan olingan natijalar tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: kreativlik, ijodkorlik, divergent hamda konvergent tafakkur, intellektual va intuitiv fikrlash, qobiliyat, faoliyat, trening dasturi, korreksion dastur.

ПРОГРАММА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК У УЧАЩИХСЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В статье рассмотрены критерии и показатели развития творческих способностей учащихся младшего школьного возраста, изучены специфические качества младших школьников, творческие качества, делающие их устойчивыми в младшем школьном возрасте. В статье представлена программа социально-психологического тренинга, направленная на воспитание творческих способностей, социально-психологические факторы, направленные на развитие творческих качеств, механизмы, обеспечивающие её эффективность, а также анализ полученных на опыте результатов.

Ключевые слова: Креативность, дивергентное и конвергентное мышление, интеллектуально-интуитивное мышление, способности, активность, программа обучения, коррекционная программа.

PSYCHOLOGICAL TRAINING PROGRAM FOR FORMING CREATIVITY CHARACTERISTICS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. The article describes the criteria and indicators of the development of creativity in students of primary school age, studying the unique qualities of primary school students, the creative qualities that make them stable at primary school age. The article presents a socio-psychological training program aimed at fostering creativity, socio-psychological factors aimed at the development of creative qualities, mechanisms that ensure its effectiveness, and an analysis of results obtained from experience.

Key words: Creativity, divergent and convergent thinking, intellectual and intuitive thinking, ability, activity, training program, correctional program.

Kirish. So'nggi yillarda kreativlik zamonaviy ta'lim psixologiyasi, shaxs psixologiyasining dolzarb masalasiga aylanib bormoqda. Ushbu qobiliyatni erta aniqlash, rivojlantirish, bolaning umumiy rivojlanishi va kamolotida muhim ahamiyatga ega. Kelajakda shaxsning muvaffaqiyati kreativlik darajasiga bevosita bog'liqdir.

L.C.Vigotskiy yozganidek: "Kelajakka yo'naltirilgan kreativ shaxsni tarbiyalash, hozirgi zamonada gavdalandirilgan ijodiy xayol orqali amalga oshiriladi [1, 15-bet], boshida bu dam olish xayolidir, kattaroq yoshda ertak obrazlarini tasavvur qilishga imkon beradi. Keyinchalik buning natijasida tubdan yangi kreativ obraz yaratiladi".

Tadqiqot kichik maktab yoshidagi bolalarning kreativlik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan, chunki bu davr bola rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi: voqelik bilan munosabatlar tizimini qayta qurish,

faoliyatning yetakchi turini o'zgartirish, intellektual rivojlanish, vizual faoliyatning badiiy yuksalishi, vizual va tasviriy o'zgarish fikrlash va h.k.

Tadqiqot davomida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllantiruvchi ta'sirchan psixologik trening dasturi ishlab chiqildi.

Biz kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini rivojlantiruvchi ta'sirchan psixologik trening dasturini ishlab chiqishda, treninglarning metodologik asoslarini ham o'rganishni maqsad qildik. Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda zamonaviy psixologik adabiyotlarda va bu sohada mutaxassislar orasida trening atamasi juda ko'p ishlatilmoqda.

Trening ingliz tilidan olingan bo'lib, “mashq qilish”, “takrorlash” ma'nolarini bildiradi. Psixologik trening haqida gap ketganda, bu atama ko'pchilik tomonidan “muammolarning yechimi topiladigan mashg'ulot” sifatida qabul qilinadi. Aslini olganda trening mashg'ulotlari kishilarning muammolarini hal qilmaydi, balki shu muammolarning asosini tahlil qila olish uchun lozim bo'lgan ko'nikma va malakalarni hosil qiladi. Ya'ni, TRENING – shaxsda mavjud bo'lgan yoki vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni hosil qilish maqsadida turli xil o'yin va mashqlar orqali o'tkaziladigan mashg'ulot hisoblanadi.

Treningga ta'rif berish yoki uni tushuntirishda turli mualliflar tomonidan turlicha yondashuvlar keltirilgan bo'lsa-da, ularning aksariyati trening mashg'ulotlari o'yin va mashqlar orqali amalga oshirilishiga va trening jarayonida ko'nikma hamda malakalar hosil etilishiga e'tibor qaratganlar.

Jumladan, O.Gorbushina, trening – bu shaxsni o'zgartirishga qaratilgan hissiyotlarga boy bo'lgan mashg'ulotdir, deb ta'riflaydi.

Shundan kelib chiqqan holda treningning maqsadi va vazifalariga ham aniqlik kiritib olish mumkin. O'tkaziladigan psixologik treninglarning maqsadi quyidagicha bo'lishi kuzatiladi:

- shaxsda muloqotchanlik ko'nikmalarini hosil qilish;
- Hayotdagi qarama-qarshiliklarni to'g'ri tushuna olish va tahlil qilishga o'rgatish;
- shaxsning ichki holati (ruhiyati)ni o'zgartirishga erishish;
- shaxsning kamoloti uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni hosil qilish;
- favqulodda vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olish ko'nikmasini hosil qilish.

Ushbu “Korreksion rivojlantiruvchi mashg'ulotlar” majmuasi 9-10 yoshli bolalarning ta'lim olishlarida uchraydigan muammolarni bartaraf etish va ularda kreativlik xususiyatlarini shakllantirish maqsadida e'tiboringizga havola etilmoqda. Majmuadan o'rin olgan mashg'ulotlar bolalarning kreativlik xususiyatlarini shakllantirish bilan bir qatorda bolalarning bilishga doir psixik jarayonlari: diqqat, tafakkur, idrok, tasavvur, xotira, shuningdek, o'qish, yozish malaka va ko'nikmalarini boyitib borish kabi aqliy imkoniyatlarining ta'lim talablariga munosib tabiiy shakl, o'yinlar yordamida rivojlantirib borishni ta'minlaydi.

Albatta, mashg'ulotlarni qo'llashda psixolog, pedagog, ota-onalar faqat ushbu mashg'ulotlar bilan cheklanmasdan etnik psixologik xususiyatlardan kelib chiqqan holda qo'shimcha korreksion mashg'ulotlardan foydalanishlari ham mumkin.

Mashg'ulotlarni o'tkazib borish jarayonida o'quvchilar bilan samimiy, erkin muloqotda bo'lish, ularni shoshirmasdan to'g'ri tushuntirib borish, o'yin tariqasidagi tabiiy muhitni yaratish, bolalarning qobiliyatlarini xolisona tarzda baholash muhim omillardan biri bo'lib sanaladi. Korreksion rivojlantiruvchi mashg'ulotlar majmuasi asosida amalga oshirilgan ishlar 3-4-sinfda tahsil olayotgan o'quvchilarni yanada chuqur bilim olish uchun malaka va ko'nikmalar hosil qilishiga turtki bo'ladi degan umiddamiz.

Shuningdek, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar hamda amaliyotchi psixologlarga o'z amaliy faoliyatlarini tashkil etishda yordam berib, ularning psixologik-pedagogik tajribalarini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllantirishning optimallashtirishga yo'naltirilgan dasturini qo'llash uchun bir qator jihatlarni inobatga olishga e'tibor qaratildi:

- dastur kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllantirishga mo'ljallanganligi;
- ishtirokchilarning bir jamoa bo'lib, kreativlik, mantiqiylik va intellekt kabi xususiyatlarning atributlarining to'laqonli his qilinishiga olib kelish;
- qo'llanilishi va vaqt tejamkorligining inobatga olinishi;

- jamoada sog'lom, barqaror intellektual va kreativ muhitni yaxshilashga qaratilgan mashqlardan foydalanish;

- mashg'ulotlarda qaytar aloqaning kommunikatorlik va retsept mas'uliyatining yo'lga qo'yilganligi;
- ishtirokchilardan ortiqcha vaqt talab qilmaslik;
- natijalarni qayd etishning shakllantirilganligi;

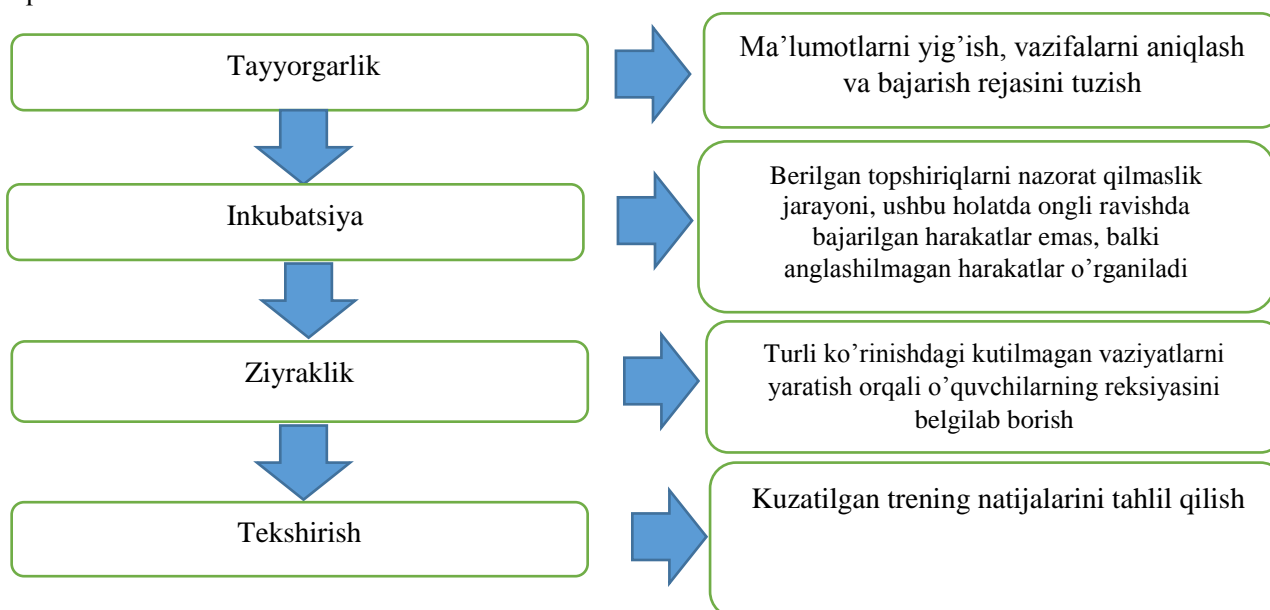
- mashg'ulotlarda pertsepsiya (bir-birini idrok qilishi, tushunishi), interaksiya (birgalikdagi harakat va xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish) va didaktik (murakkab qiyin muammolarning oson va sodda yo'l bilan tushunilishiga olib kelinishi) taktning qo'llanishi;

- muammoning yechimini topish imkoniyatini namoyon eta olganligi.

Metodlar. Biz tadqiqotimiz trening dasturlarini yaratishda bir qancha rivojlantiruvchi modellardan foydalandik. Ulardan birini ko'rib chiqamiz.

Grem Uolles modeli

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning kreativ xususiyatlarini shakllantirish modeli 1926-yilda ingliz psixologi Grem Uolles tomonidan taklif etildi. Ushbu model kreativ faoliyatning to'rt bosqichini shakllantirishda qo'llaniladi.

Grem Uolles modeli asosan ziyraklik xususiyatlarini shakllantirishi bilan ahamiyatlidir. Chunki uning fikricha, kreativlikni shakllantirishning asosiy vositasi bu o'quvchilardagi ziyraklik, turli xil vaziyatlarda javob reaksiyasini shakllantirishdan iboratdir. Bundan tashqari ushbu model kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativligi bilan birga ulardagi irodaviy sifatlarni ham shakllantirishda alohida o'rin tutadi. Ijodiy faoliyat ongli va ongsiz jarayonlarning natijasi sifatida qaraladi.

Djo Pol Gilford modeli

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'quv faoliyatga tayyorlashning asosiy vazifalaridan biri, ularda erkin fikrlay olish, murakkab vazifalarga noan'anaviy yechimlar topish, qo'yilgan maqsadlarni samarali yechish qobiliyatlari kreativlik deb nomlanadi. Kreativlik darajasini ijodiy jarayonning sur'ati belgilab beradi. Kreativlik har qanday faoliyat turida namoyon bo'lib, u shaxsni yaxlitligicha yoki uning alohida qobiliyatlarini tavsiflaydi. Ijodiyotning vujudga kelishida birinchi qadam sifatida nafaqat mavjud bilimlar, balki mavjud bo'lgan yorliqlarni (stereotiplarni) qayta tushunishga yo'naltirilgan yangi g'oyalarga sezgirlik ham xizmat qiladi. Psixologlar kreativlikni yagona omil sifatida emas, balki turli qobiliyatlar yig'indisi sifatida taqdim etib, u yoki bu individda turli darajalarda namoyon bo'ladi.

Ijodiy tafakkurning rivojlanishiga turtki beruvchi shartlar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- yakunlanmagan vaziyatlar (aniq berilgan va nazorat qilinayotganlardan farqli);
- savollarga ruxsat berish va rag'batlantirish;
- keyingi faoliyat uchun usullar va qo'llanmalarni yaratish hamda ishlab chiqish;

- mulohazalarda mustaqillikni qo'llab-quvvatlash, qabul qilingan qarorlarga mas'uliyatni bo'yniga olish;
- mustaqil kuzatuvlarga, ishlanmalarga va umumlashmalarga urg'u berish.

Yuqoridagi modellar asosida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllantiruvchi xususiyatga mo'ljallangan trening dasturimiz besh bosqichli dasturdan iborat bo'lib, 44 ta psixologik trening har haftada 6 tadan trening mashg'ulotlari, jami 8 hafta davomida 44 soatni tashkil etdi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini rivojlantiruvchi xususiyatga ega trening dasturimizni o'tkazishda O.V.Nemirinskiy, L.M.Mitina, L.A.Petrovskaya, K.Rudestam, M.Vachkov va A.G.Gretsovlarning yondashuvlaridan foydalandik.

Tadqiqotimiz obyektini, maqsad va vazifalariga muvofiq psixologik trening dasturini shakllantirishga erishdik.

Ushbu rivojlantiruvchi dasturni amaliyotda tatbiq etishda alohida va o'zaro izchillikda foydalanish ham nazarda tutilgan. Dasturdagi har xil intellekt va kreativlik darajalariga ega o'quvchilar ishtiroki ko'zda tutilganligi ishtirokchilarda kreativlik xususiyatni shakllantirish muhim o'rin tutadi. Ular kutilmagan vaziyatlarga, notanish kishilar va muhitga duch kelishlari, professional moslashuv uchun sharoitlar tanlashga, yangi ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yordam beradi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlikning rivojlanish mezonlari va ko'rsatkichlari, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlikni aktuallashtirishning yosh psixologik omillari kabi masalalar o'rganilganida kreativlik xususiyatlarini shakllantirishi uchun muhim muhit kerakligiga guvoh bo'lindi. Bu esa bugungi globallashtirish sharoitida ruhan va ma'nadan sog'lom, barkamol va raqobatbardosh, intellektual, kreativ avlodni voyaga yetkazish maqsadimizning ahamiyatini yanada oshirish va ta'minlash uchun maxsus yondashuvni taqozo etadi. Buning uchun biz tomondan ishlab chiqilgan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini rivojlantiruvchi ta'sirchan psixologik treninglar dasturiga tayanish muhimdir. Dasturni amalga oshirish tizimi 5 bosqichdan iborat. Uning batafsil holati quyida taqdim etiladi.

I bosqich. Kreativlik xususiyatlarini shakllantirishga qaratilgan trening mashg'ulotlar.

II bosqich. Ijodiy tasavvurni shakllantirishga qaratilgan trening mashg'ulotlar.

III bosqich. Ijodiy tafakkurni shakllantirishga qaratilgan trening mashg'ulotlar.

IV bosqich. O'zini o'zi ijodiy faollashtirish sohasini shakllantirishga qaratilgan trening mashg'ulotlar.

V bosqich. Ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishga qaratilgan trening mashg'ulotlar.

Har bir bosqichdagi psixologik trening dasturimiz quyidagicha algoritmda olib borildi.

I bosqich. Kreativlik xususiyatlarini shakllantirishga qaratilgan trening mashg'ulotlar.

Maqsad: Kreativlik xususiyatlarini shakllantirish orqali o'quvchida mustaqil, sog'lom, mantiqiy va ijodiy fikrlash malakalari va kompetentligini hosil qilish.

Vazifalar:

1. O'zini o'zi anglashning hamda o'zining ichki olamiga yo'nalganlikning rivojlanishini jadallashtirish;

2. Noodatiy fikrlashga, har bir tushunchaga sinchkovlik va sezgirlik bilan munosabatda bo'lish malakasini oshirish;

3. Sog'lom va tahliliy fikrlashni o'rganish;

4. Mantiqiy va tanqidiy fikrlashga yo'nalganlik.

Kreativlik xususiyatlarini shakllantirish trening mashg'ulotlari quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Diagnostikaga yo'naltirilgan bosqich. Mazkur bosqichda guruhni shakllantirish va kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning kreativlik, mantiqiylik, intellektuallik va ijodiylik xususiyatlarni diagnostika qilish muhimdir.

2. Asosiy bosqich. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllanganlik darajalarining birlamchi va ikkilamchi xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bosqich. Mazkur bosqichning asosiy vazifasi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodiy tasavvur, ijodiy tafakkur, ijodiy qobiliyat, ijodiy fikrlash kabi xususiyatlarni shakllantirishdan iborat.

Yakunlovchi bosqich. Bunda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllantirishning psixologik jihatlarining yaxlit portreti hosil qilinadi.

	Trening nomi	Trening metodologiyasi
1	Kreativlik xususiyatlarini shakllantiruvchi treninglar	O'zini o'zi anglashning yetakchilik rolini “Men-Sen”, “Biz-Siz”, “Biz-Ular”, “Men-Ular”, “Men-U”, Men-Men” tizimida ko'rish o'z xulq-atvorini anglashning asosi hisoblanadi. Guruhiy dinamiklik o'sishining turli bosqichlarida individual o'zgarishlarning yetakchi ko'rsatkichlarini ajratish mumkin. O.V.Nemirinskiy
2	Ijodiy tasavvurni shakllantiruvchi treninglar	Kichik maktab yoshi o'quvchilaridagi kreativlik xususiyatlarini shakllantirish orqali ijodiy tasavvurni rivojlantirish. L.M.Mitina
3	Ijodiy tafakkurni shakllantiruvchi treninglar	Ushbu treningda “Aqliy hujum”, “Shu yerda va hozir”, voqealarning “Men” tomonidan aytilishi, “Bizning fikrimizcha”, “Men shunday deb o'ylayman” kabi jumalarni qo'llash asosida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda tafakkurini rivojlantirish. L.A.Petrovskaya
4	O'zini o'zi ijodiy faollashtirish sohasini shakllantiruvchi treninglar	Ushbu treningda ijodiy faoliyatga ta'sir etuvchi o'zini o'zi adekvat nazorat qilish uchun tegishli malakalar shakllantiriladi. K.Rudestam va M.Vachkov
5	Ijodiy qobiliyatlarni shakllantiruvchi treninglar	Guruhiy qarorlar qabul qilish trening asosida umumiy va maxsus bilimlarni hamda kasbiy qobiliyatlarni shakllantiruvchi psixoterapevtik usullardan unumli foydalaniladi. A.G.Gretsov

Ushbu trening dasturidan maqsad kichik maktab yoshi o'quvchilarida ulardagi kreativlik xususiyatlarini, g'ayrioddiy g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyatini, fikrlashda an'anaviy stereotiplardan chetga chiqish va muammoli vaziyatlarni tezda hal qilish kabi ko'nikmlarni rivojlantirishdan iborat. Bu mashg'ulotlar majmuasidan kichik maktab o'qituvchilari sinfda yoki sinfdan tashqari tadbirlarda foydalanishlari mumkin.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini rivojlantiruvchi psixologik trening dasturining vazifalari:

1. Kreativlik xususiyatlarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi ijobiy hissiy munosabatni shakllantirish.
2. Ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishning asosiy shart-sharoitlari va usullari bilan tanishtirish;
3. Yangi nostandart g'oyalarni ishlab chiqish, ularni shakllantirish ko'nikmasini shakllantirish.
4. O'z-o'ziga ishonch, mustaqillik, qat'iyat, maqsadlarga erishishda sobiqadamlik, o'z fikrini himoya qila olish, tavakkal qila olish kabi shaxsiy sifatlarni aktuallashtirish.

Natijalar. Tadqiqotlarimiz shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish muammosi faqat miqdoriy emas, balki xususiyatlarning sifat o'zgarishlarini ham o'z ichiga oluvchi hodisa sifatida tushunishimiz mumkinligini ko'rsatdi.

O'rganishlarimiz ta'lim jarayonining muvaffaqiyati va shu ta'lim tizimida o'quvchi shaxsining ijtimoiy-psixologik taraqqiyoti eng avvalo har bir o'quvchining shu ta'lim faoliyatiga nisbatan mustaqil va kreativ yondashuviga, o'quv faolligiga nisbatan barqaror qiziqishlarning tarkib topishiga va ayni paytda u yoki bu guruhda o'zining ijtimoiy menligini nechog'lik shakllantirishga bog'liq ekanligini ko'rsatdi.

Tadqiqotimiz maqsadini amalga oshirishga qaratilgan barcha metodikalar tadqiqotimizga adekvat va valid ekanligi aniqlandi. Jumladan, ma'lumotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, Vilyams va Varteganing kreativlik sifatlarini aniqlash bo'yicha tajriba va nazorat guruhlarida olingan dastlabki statistik ma'lumotlar o'rtasida hech qanday farq sezilmadi. Bu esa olingan test natijalarining ishonchli (valid) ekanligi isbotlaydi.

Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik trening dasturi muayyan darajadagi samaradorlikka erishdi va quyidagicha emirik natijalar qayd qilindi. Jumladan, tajriba obyektlaridagi 3-sinf o'quvchilaridagi (n1=45) “Tavakalchillika moyilik” sifati bo'yicha dastlabki (tajribagacha) bo'lgan davrda umumiy o'rtacha qiymat 17,54 balni tashkil etgan bo'lsa, tajriba davri yakunlangandan so'ng esa bu ko'rsatkichning 19,96 balni (samaradorlik 2,42%), ushbu metodikaning boshqa omillari ya'ni, “Komplekslik darajasi” bo'yicha 18,38 dan 21,25 ballgacha (samaradorlik 2,87%), “Qiziquvchanlik” 18,04 balndan 19,83 balgacha (samaradorlik 1,79%) va

oxirgi omil “Tasavvur darajasi” 15,38 baldan 20,88 balgacha (samaradorlik 5,5%) oshganligini ko’rishimiz mumkin.

Olib borilgan nazariy hamda empirik tahlillar kichik maktab yoshidagi o’quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllantirishning psixologik jihatlari ko’rsatkichlariga biz tomonidan taqdim etilgan diagnostik va psixokorreksion psixotrening dasturi orqali adekvat baho berish mumkinligini ko’rsatdi.

Xulosa va tavsiyalar. Trening dasturimizning mazmun-mohiyatini xulosa qilar ekanmiz, kichik maktab yoshidagi o’quvchilarda kreativlik xususiyatini shakllantirish orqali ularni keyingi o’quv jarayonida yanada ko’proq muvaffaqiyatga erishish darajasini orttirish avvalgidan ham ko’ra, ko’proq tizimli yondashishni talab qilmoqda.

Umuman, yuqoridagi trening tajribalari asosida o’quvchilarning kreativlik xususiyatlarini shakllantirish maqsadida tadqiqotimizga mos mashg’ulotlar, individual va guruhli suhbatlar hamda boshqa bir qator korreksion tadbirlar olib borildi. Olib borilgan barcha psixokorreksion ishlarimiz samaradorligining baholanishi bilan bog’liq tafsilotlar keyingi paragrafda bayon etiladi.

Tadqiqotlarimiz kreativlik xususiyatini shakllantirish muammosi faqat miqdoriy emas, balki xususiyatlarning sifat o’zgarishlarini ham o’z ichiga oluvchi hodisa sifatida tushunishimiz mumkinligini ko’rsatdi. Tadqiqot natijasida ta’lim jarayonini samarali tashkil etilishi va o’quvchi shaxsining psixik rivojlanishi o’quv faoliyatiga qiziqishlarning shakllanishida mustaqil va kreativ fikrlashni rag’batlantirishga bog’liq ekanligini ko’rsatdi.

Adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. -М., 1967.-93 б.
2. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. — СПб.: Издательство «Питер», 1999. -368 б.
3. Пономарев Я.А. Психология творчества. – М.,1988. - С. 21-25.
4. Ғозиев Э.Ғ., Усмонова Ш. Интеллект психологияси. – Т.: ТошДУ, Университет, 1996, – 48 б.
5. Guilford J .P., Christensen P.R. The one -way relation between creative potential and IQ. Journal of Creative Behaviour. Buffalo (N.-Y.) 1973. Vol. 7. No 4. P. 247-252.

Olimov Laziz Yarashovich,

*Buxoro davlat universiteti, Psixologiya va sotsiologiya kafedrasida dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

SUD-PSIXOLOG EKSPERTI KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada sud psixolog eksperti faoliyatida kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishini tadqiq etish hamda uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik omillarini takomillashtirish haqida fikr yuritilib, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, komponentlarini aniqlash, sud psixolog ekspertidagi kommunikativ, emotsional va shaxslilik komponentlarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini tadqiq qilish; sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning sud-huquq tizimi bilan bog'liqligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sud psixolog eksperti, ijtimoiy-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertizasi, kasbiy kompetentlik, kompetentlik, emotsional intellekt, kasbiy faoliyat.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ СУДЕБНОГО ПСИХОЛОГА-ЭКСПЕРТА

Аннотация. В данной статье рассматривается исследование проявления и развития факторов компетентности в деятельности судебного психолога и совершенствование её конкретными социально-психологическими факторами, выявление компонентов, исследование проявления и развития коммуникативных, эмоциональных и личностных компонентов судебного психолога, раскрывается их связь с правовой системой при развитии социально-психологической компетентности судебных психологов.

Ключевые слова: судебный психолог-эксперт, социально-психологическая компетентность, судебно-психологическая экспертиза, профессиональная компетентность, компетентность, личность эксперта, эмоциональный интеллект, профессиональная деятельность.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF IMPROVING THE COMPETENCE OF A FORENSIC PSYCHOLOGIST EXPERT

Abstract. This article discusses the study of the manifestation and development of factors of competence in the activities of a forensic psychologist and the improvement of its specific socio-psychological factors, the identification of components, the study of the manifestation and development of communicative, emotional and personal components of a forensic psychologist; in the development of socio-psychological competence of forensic psychologists, their connection with the legal system is revealed.

Key words: forensic psychologist-expert, socio-psychological competence, forensic psychological examination, professional competence, competence, personality of an expert, emotional intelligence, professional activity.

Kirish. “Sud ekspertizasi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunida sud ekspertizasi sohasidagi munosabatlarni tartibga solish borasida muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu qonunda ko'rsatib o'tilgan bunday muhim vazifalarni bajarishda sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishga oid tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy sifatlariga xos bo'gan xususiyatlarni ro'yobga chiqarish, psixokorreksion va rivojlantiruvchi usullar orqali ularning kasbiy faoliyat samaradorligiga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish dolzarb muammo sifatida qaraladi.

Sud doimiy ham real voqelikni adekvat aks ettiruvchi u yoki bu shaxslar tomonidan yetkaziladigan ish uchun muhim bo'lgan faktlar haqida ma'lumotlarga to'liq ega bo'la olmaydi. Bu esa turli sabablar va odatda sub'ektiv sabablar bilan izohlanadi (masalan, qabul qilish sharoitlarning xususiyatlari va sub'ektning shaxsiy

fazilatlarini, umuman xulq-atvor vaziyatining psixologik spesifikasi bilan). Ushbu sabablarni aniqlash ob'ektiv haqiqatga erishish uchun o'ta muhimdir. Bundan tashqari, bir qator psixologik omillar mavjud bo'lib, ularni bilish sudning ish ko'rish predmetiga to'g'ri huquqiy baho berish uchun zarurdir. Va bunday holatlarni aniqlash uchun psixologiya sohasida maxsus bilimlarga ega bo'lish talab qilinadi. Odatda bunday bilimlarga psixologik ekspertizani o'tkazadigan mutaxassislar ega bo'ladilar.

Agar psixik sog'lom inson avval kelishib, keyinchalik sudda o'z harakatlarini boshqara olmaganligini (ongli tarzda amalga oshirmaganligi) va ularning mazmunini tushunmaganligini ta'kidlab tursa, chunki bunga qattiq ruhiy iztirob sabab bo'lgan va u hammasini oqilona o'ylab chiqmagan bo'lsa – bu vaziyatda nima qilish kerak? kabi savollarni yechimini topish o'ta muhim masalalardan biri hisoblanadi va bu borada bir necha yillik tajribaga ega bo'lgan sud psixolog ekspert(lar)i holatga adekvat baho bera olishadi.

Bunday arzni e'tiborsiz qoldirish mumkinmi yoki sud uni tekshirish chiqishga majburmi? “Ha”, – degan taqdirda ham – qanday dalillar eng samarali bo'lishi mumkin? Aynan ana shu yerda maxsus psixologik bilimlar sud ekspertizasining jarayon shaklida bo'lishi zarurdir.

Psixologik tadqiqotning umumiy usullariga asosan: eksperiment, psixodiagnostika, taxmin qilish, modullashtirish, ta'sir o'tkazish usullarini kiritish mumkin. O'z navbatida, umumiy usullarning har bittasi maxsus usullar majmuidan iborat bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologiya rivojlanishining zamonaviy ko'rinishlaridan biri bu - sud psixologik ekspertizaning katta imkoniyatlarga ega bo'layotganligi hisoblanadi. Albatta, bu imkoniyatlar chegarasiz degani emas. Bu borada O'zbekistonda yechilmagan muammolar hali juda ham ko'p. Masalan, ayrim ishlarda psixologik sababni aniqlash imkoniyati yetarli emas, ammo shaxsning asosiy sabab chiziqlari iyerarxiyasini va mazmunini aniqlash real holatdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sud psixologik ekspertizaga huquqiy holatlarni aniqlash vazifasi yuklanib, faqatgina ko'rsatmalar haqiqiylikiga tekshirish emas, balki ularni isbotlash, qonunbuzarlikni sodir etgan shaxs hatti-harakatlarida aybdorlikni aniqlash vositasi sifatida mustahkamligini tekshirish ham kiritilganligini ko'rishimiz mumkin. Garchi bunga asos bo'lmasa ham, qandaydir ishonchsizlik haligacha ham oxirigacha bartaraf etilmagan. Aksincha, qonuniy sud ishida mukammallashib borayotgan amaliyotning, o'sib borayotgan ehtiyojlari sharoitida, zamonaviy psixologiya fanining imkoniyatlariga yetarlicha baho berilmaslik o'rinlidir.

Ta'kidlash joizki, amaliy psixologiyada yuridik amaliyot ehtiyojlari uchun uning qo'llanilishi asosan jinoiy jarayon ishtirokchilari ko'rsatmalarining haqiqiylikini aniqlash metodikalarini ishlab chiqish uchun qo'llanilgan. T.V.Saxnova yozishicha, bir tomondan bu qonunbuzar shaxsini o'rganib chiqishga e'tibor kuchayishidan darak bergan (ilgari u faqat qonunbuzarning o'zini o'rganilishida to'xtalgan), bu esa o'z navbatida, obektiv va sub'ektiv tomonlarni inobatga olgan holda, sodir etilgan qonunbuzarlikka aniq va to'g'ri baho berishga imkon bergan. Boshqa tomondan, jarayon ishtirokchilarining ko'rsatmalarini haqiqiy ekanligini isbotlash uchun, sud psixolog eksperti sud yoki tergov jarayonida berilgan ma'lumotlar qay darajada haqiqiy ekanligini aniqlash bo'yicha vazifani o'z zimmasiga yuklatadi.

T.V.Saxnova yondashuvlarning tipik misollarini keltiradi, ular haqiqatni aniqlash ekspertizasi doirasida shaxsga tashxis qo'yish uchun qo'llanilgan. Respondentning erkin hikoyasi (o'zi bilan sodir bo'lgan holat yoki hodisa to'g'risida bildirgan fikrlari) va ekspert bergan savollarning javoblari asosida, obyektiv u yoki bu shaxs tipi bilan shartlangan, yolg'onchilik belgilari mavjudligi (yoki mavjud emasligi) haqida xulosa qilinadi. Taxmin qilinishicha, sovuqqon, xo'mraygan va yopiq odam oldindan uyulab qo'ygan yolg'onni aytishga tayyor bo'lishadi. Shuning uchun u bergan ko'rsatmalar ahamiyatli emas. Bajarilmagan istak-xohishlar majmui mavjud bo'lgan shaxsning ko'rsatmalari ham to'la haqiqiy, deb tan olinmasligi mumkin, biroq boshqa sabablariga ko'ra: subyekt boshqalar nigohida o'z mavqeyiga ega bo'lishi uchun, tilaklarini qiziq tarzda amalga oshiradi. Bu turdagi ekspertizalar voyaga yetmagan guvohlarga nisbatan samaralidir. Bu borada shuni ta'kidlash joizki, o'sha paytda ishonchli, ilmiy asoslangan shaxsni tadqiq etish bo'yicha metodikalar ishlab chiqilmagan edi, shu tufayli ekspert vazifasini obyektiv tarzda hal etish imkoni bo'lmagan [121].

O'rganish jarayonida keltirilgan vajlarning haqiqiylikini aniqlash ekspertizaning asosiy kamchiligi bundan iborat bo'lmagan. Ko'rsatmalarining haqiqiylik haqida savolga javob berayotganda, sud psixolog eksperti o'zining maxsus bilimlari chegarasidan, jarayondan tashqari, o'z vakolati doirasidan chiqib ketgan va sud vakolati chegaralariga kirgan. Rivojlanishining birinchi bosqichida sud psixologik ekspertizasi imkoniyatlariga vakolatidan ortiqcha baho berish, ehtimol qonuniydir, chunki amaliy psixologiya darajasi yuridik amaliyot

ehtiyojlaridan ochiq-oydin orqada qolgan edi. Bu esa o‘z navbatida vazifalarni noto‘g‘ri, xato belgilashga va ularni yechish uchun vositalarni noadekvat tanlashga olib kelar edi.

Sud psixologik ekspertizaga huquqiy holatlarni aniqlash vakolati berilib, faqatgina ko‘rsatmalar haqiqiylikni tekshirish emas, balki ularni isbotlash, qonunbuzarlikni sodir etgan shaxs hatti-harakatlarida aybdorlikni aniqlash vositasi sifatida mustahkamligini tekshirish ham kiritilganligini ko‘rishimiz mumkin. Garchi bunga asos bo‘lmasa ham, qandaydir ishonchsizlik haligacha ham oxirigacha bartaraf etilmagan. Aksincha, qonuniy sud ishida mukammalashib borayotgan amaliyotning, o‘ziga borayotgan ehtiyojlari sharoitida, zamonaviy psixologiya fanining imkoniyatlariga yetarlicha baho bera olmaslik o‘rinlidir.

Olimlarning jiddiy tadqiqot ishlari (xususan, A.R.Luriya, M.M.Kochenov, A.R.Ratinov, V.L.Vasilev, V.F.Pirojkov, A.V.Dulov, V.F.Yengalichev, S.S.Shipshin va boshqalarning) jinoiy va fuqarolik ishlari bo‘yicha sud jarayonlarining maqsadlariga nisbatan sifatli darajada psixologik vazifalarni qo‘yish va hal etish imkonini beradi.

Sodir bo‘lgan jinoyatni tergov qilish jarayonida, shuningdek uni sud muhokamasida tekshiruv vaqtida ish uchun ahamiyatli bo‘lgan qator holatlar yuzasidan maxsus bilim, ya‘ni fan, texnika, san‘at yoki kasbni qo‘llab, tekshiruv o‘tkazish va shuning asosida tegishli ma‘lumotlarni olish zarur bo‘ladi. Bunday tekshiruvlar maxsus jihozlangan laboratoriya va ilmiy-tekshirish muassasalarida maxsus bilimga ega bo‘lgan mutaxassislar tomonidan o‘tkaziladi.

Hozirgi vaqtda sud psixologik ekspertiza nazariyasida, mavjud bo‘lgan hal etilmagan muammolarga qaramay, yetarli darajada ilmiy vositalar mavjud. Ular yuridik faoliyatning turli sohalarida amaliy vazifalarni hal etish uchun psixologiya fanining yutuqlaridan foydalanish imkonini beradi.

Kriminalistik ekspertizasining jinoyatni tekshirishda, tergov qilishda va sud jarayoni muhokamasi davrida o‘tkazilish zaruriyati tug‘iladi. O‘zbekiston Respublikasi JPKning 172-moddasida ko‘rsatilishicha “Ish uchun ahamiyatli holatlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni fan, texnika, san‘at yoki kasb sohasi bo‘yicha bilimi bo‘lgan shaxs o‘tkazadigan maxsus tekshirish orqali olish mumkin bo‘lganda ekspertiza tayinlanadi. Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sudya, mutaxassislar, xolislarning bunday bilimlarga ega bo‘lishi ekspertiza tayinlash zaruratidan ozod etmaydi [99].

Ekspert oldiga qo‘yilgan savollar va uning bergan xulosasi ekspertning maxsus bilimlari doirasidan tashqari chiqishi mumkin emas.

Ekspertizani ushbu Kodeksda belgilangan tartibga xilof ravishda o‘tkaziladigan tekshiruv bilan almashtirishga yo‘l qo‘yilmaydi. Idoraviy tekshiruv xulosasi, taftish hujjatlari, mutaxassislar maslahati ekspertiza o‘tkazish zaruratini istisno etmaydi”, - deyilgan. Umuman olganda, sud psixolog ekspertining sudga doir psixologik ekspertizasi yuzasidan vakolatlari to‘g‘risidagi yetarli darajada ma‘lumotga ega bo‘lishi sifatli sudga oid psixologik ekspertizalarni o‘tkazish uchun juda muhimdir.

Natijalar. Endi bevosita nazorat tajribadan keyin sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligi va emotsional intellekti o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘lanishlar tahliliga o‘tamiz.

Olib borilgan trening mashg‘uloti natijasida aniqlovchi tajribada qo‘lga kiritilgan natijalarning ijobiy tomonga o‘sganligini ko‘rishimiz mumkin. Nazorat tajribasidan olingan ma‘lumotardan ko‘rinib turibdiki, sud psixolog ekspertlarining emotsional intellekti bilan ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko‘rsatkichlarining ijobiy shakllanayotganligini belgilovchi bir qancha statistik ahamiyatga ega bo‘lgan alomatlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlikda o‘z aksini topgan. Besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlaridagi bunday ijtimoiy-psixologik imkoniyatning mavjudligi kasbiy faoliyatni to‘g‘ri tashkil qiluvchi omillardan biri sifatida xizmat qiladi. Natijada sud psixolog ekspertlari ekspertiza jarayonida vujudga kelishi mumkin bo‘lgan turli nizoli holatlar va o‘zaro ziddiyatlarni bartaraf etish qobiliyatiga ega bo‘lishni biladilar.

Yuqoridagi jadvaldan bilishimiz mumkinki, besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligi bilan emotsional intellektini o‘zaro bog‘lovchi jihatlarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, ularda insonlarni tushunish bilan o‘zga insonlarning kechinmalarini sezish ($r=0,639$, $p\leq 0,01$) va emotsional bilimdonlik ($r=0,638$, $p\leq 0,01$) bilan yuqori ijobiy korrelyatsiya bergan bo‘lsa, o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=-0,080$, $p\leq 0,01$) shkalasi bilan salbiy, vaziyatlarni tushunish o‘zga insonlarning kechinmalarini sezish ($r=0,706$, $p\leq 0,01$), emotsional bilimdonlik ($r=0,692$, $p\leq 0,01$) bilan yuqori ijobiy, empatiya ($r=-0,103$, $p\leq 0,01$) bilan salbiy, axloqiy ustanovkalar empatiya ($r=0,703$, $p\leq 0,01$) o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=0,604$, $p\leq 0,05$) bilan yuqori ijobiy, muvaffaqiyatga erishganlik motivatsiyasi emotsional bilimdonlik

($r=0,572$, $p\leq 0,05$) bilan yuqori ijobiy, o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=-0,036$) bilan salbiy, emotsional barqarorlik o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=-0,019$) bilan salbiy, verbal kompetentlik o‘zga insonlarning kechinmalarini sezish ($r=0,509$, $p\leq 0,05$) bilan yuqori ijobiy, o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=-0,032$) bilan salbiy, ego kompetentlik, kommunikativ kompetentlik uchta, ishonchlilik va barqaror insoniy munosabatlar ikkita shkala bilan salbiy korrelyatsiya namoyon qilgan bo‘sa, uddaburonlik, axloqiy ustanovkalar, imidj, sotsial psixologik kompetentlik, operativ ijtimoiy-psixologik kompetentlik va shaxslilik kommunikativ imkoniyati barcha emotsional intellekt shkalalari bilan ijobiy korrelyatsion bog‘liklik kuzatilganligi qo‘llanilgan psixotexnikalarning samarali ta‘siri ostida rivojlanganligidan dalolat beradi va bu holat sifati sud psixologik ekspertizalarni amalga oshirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi (1-jadval).

1-jadval.

Besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi bilan emotsional intellekti umumiy ko‘rsatkichlari orasidagi korrelyatsion bog‘lanish natijalari (n=41, nazorat tajribadan keyin)

	Shkalalar	Emotsional intellekt (N.Xoll metodikasi bo‘yicha)				
		Emotsional bilimdonlik	O‘z emotsiyasini boshqarish	O‘zini-o‘zi rag‘batlantirish	Empatiya	O‘zga insonlarning kechinmalarini sezish
Ijtimoiy-psixologik kompetentlik (Kunitsina metodikasi bo‘yicha)	Insonlarni tushunish	0,638**	-0,080	0,304	0,482*	0,639**
	Vaziyatlarni tushunish	0,692**	0,507*	0,263	-0,103	0,706**
	Uddaburonlik	0,220	0,049	0,098	0,203	0,276
	Axloqiy ustanovkalar	0,259	0,604*	0,502	0,703**	0,091
	Muvaffaqiyatga erishganlik motivatsiyasi	0,572*	-0,036	0,508*	0,402	0,506*
	Emotsional barqarorlik	0,302	-0,123	0,096	0,208	0,341
	Imidj	0,403*	0,635*	0,506*	0,108	0,631*
	Sotsial psixologik kompetentlik	0,603**	0,528*	0,654*	0,100	0,709**
	Verbal kompetentlik	0,489*	-0,032	0,482	0,282	0,509*
	Operativ ijtimoiy-psixologik kompetentlik	0,422	0,573*	0,681**	0,512*	0,444
	Ego kompetentlik	-0,090	0,353*	-0,098	0,622	-0,068
	Kommunikativ kompetentlik	-0,108	0,516*	0,621*	-0,011	-0,091
	Ishonchlilik	-0,101	0,262	0,013	0,746**	-0,101
	Barqaror insoniy munosabatlar	0,009	-0,024	-0,063	0,712**	0,012
	Shaxslilik kommunikativ imkoniyati	0,603*	0,082	0,096	0,701*	0,625*

Izoh: * $r\leq 0,05$, ** $r\leq 0,01$

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha o‘quv modulini amalda qo‘llash natijasida qator samaradorlikka erishildi, deyish mumkin. Dissertatsion tadqiqotimizning samaradorligini aniqlash uchun qayta diagnostik tadqiqot ishlarini amalga oshirish natijasida olingan ma‘lumotlar tahlili o‘quv moduligacha va undan keyingi holat bo‘yicha o‘rtacha miqdoriy ko‘rsatkichlar diapazonida qiyosiy jihatdan taqqoslandi. Bu esa sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga aloqador bo‘lgan kasbiy kompetentlikning o‘ziga xos tarzda o‘zgarganligini ko‘rsatadi. O‘quv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini ta‘minlovchi sohaga oid qonun va qonun osti hujjatlari yuzasidan huquqiy, hamda psixodiagnostik ishlarni qo‘llay olish bo‘yicha bilimdonligini oshirish nazarda tutilgan. Buni barcha sud psixolog ekspertlarining o‘quv modulini qo‘llashdan keyingi natijalari ham tasdiqlaydi (2-jadval, 1-rasm).

2-jadval.

Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (ijtimoiy psixologik so'rovnomasida)

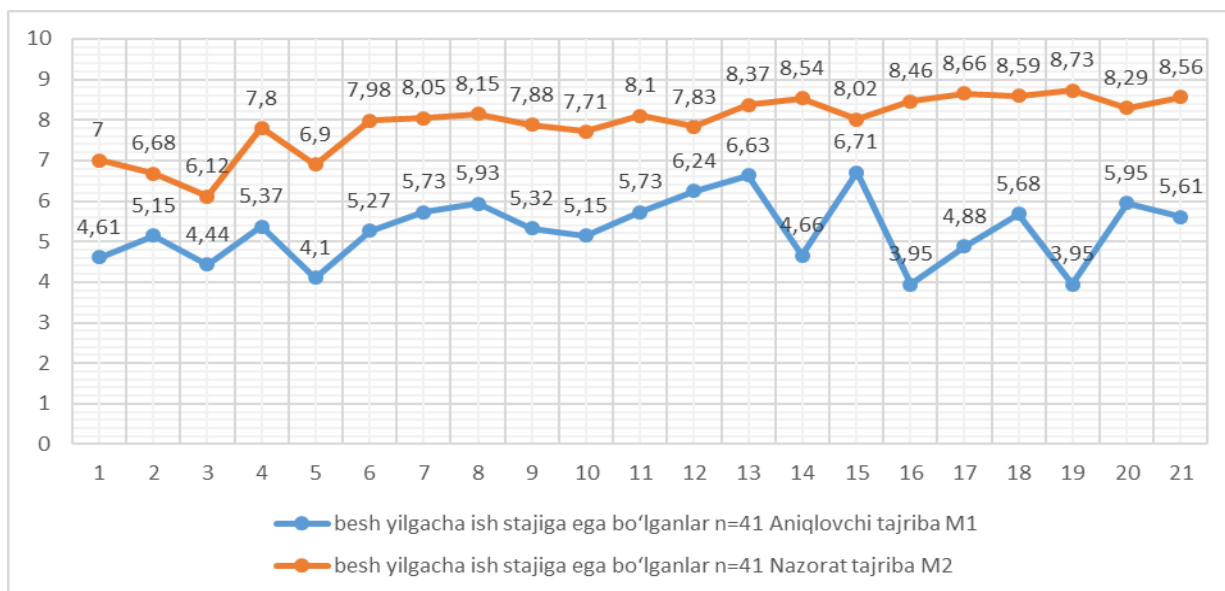
savollar	besh yilgacha ish stajiga ega bo'lganlar n1=41				O'sish farqi	besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lganlar n2=61				O'sish farqi
	Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba			Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba		
	M1	S	M2	S		M	M1	S	M2	
1	4,61	2,17	7,00	2,04	2,39	6,34	2,19	8,23	1,27	1,89
2	5,15	2,34	6,68	2,32	2,24	6,20	2,37	8,69	1,72	2,49
3	4,44	2,43	6,12	2,64	1,68	6,43	2,28	8,30	1,58	1,87
4	5,37	3,42	7,80	3,09	2,43	7,28	2,92	8,69	2,19	1,41
5	4,10	2,03	6,90	2,41	2,80	6,61	2,30	8,57	1,12	1,96
6	5,27	2,74	7,98	2,20	2,71	6,16	2,29	8,75	1,39	2,59
7	5,73	2,31	8,05	2,05	2,32	6,87	2,16	8,92	1,33	2,05
8	5,93	2,25	8,15	1,97	2,22	6,49	2,12	8,62	1,56	2,13
9	5,32	2,71	7,88	2,40	2,56	6,20	2,25	8,87	1,12	2,67
10	5,15	2,42	7,71	2,47	2,56	6,00	2,14	9,00	1,25	3,00
11	5,73	2,30	8,10	2,07	2,37	6,38	2,49	8,26	2,42	1,88
12	6,24	2,42	7,83	2,08	1,59	6,84	2,23	9,13	1,27	2,29
13	6,63	1,93	8,37	2,03	1,74	6,13	2,28	8,98	1,50	2,85
14	4,66	2,34	8,54	2,19	3,88	5,74	2,45	8,98	1,52	3,24
15	6,71	1,95	8,02	2,33	1,31	6,93	2,00	8,90	1,49	1,97
16	3,95	2,02	8,46	2,20	4,51	6,05	2,25	7,70	1,80	1,65
17	4,88	2,29	8,66	1,97	3,78	7,02	2,19	9,21	1,29	2,19
18	5,68	2,39	8,59	2,04	2,91	7,08	2,47	9,36	1,13	2,28
19	3,95	2,32	8,73	1,90	4,78	6,30	2,64	9,18	1,36	2,88
20	5,95	2,27	8,29	2,03	2,34	6,85	2,23	9,21	0,90	2,36
21	5,61	2,27	8,56	1,73	2,95	6,44	2,25	9,10	1,11	2,66

Izoh:

M – o'rtacha qiymat

S – standart xatolik

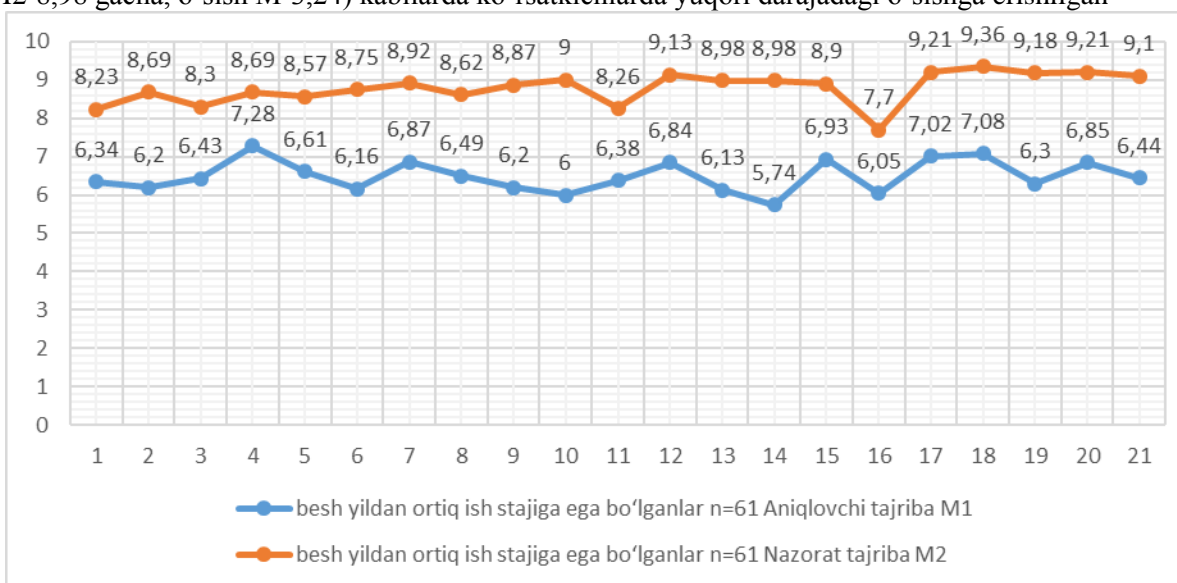
Yuqoridagi jadvaldan ham ko'rinib turibdiki, o'quv moduli qo'llanilishdan oldingi ko'rsatkichlar bilan o'quv modulini o'zlashtirgandan so'ng besh yilgacha va besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lgan sud psixolog ekspertlarida barcha ko'rsatkichlarga o'sish kuzatildi (aniqlovchi tajriba o'rtacha ko'rsatkich M1 3,95dan 6,71 gacha standart og'ish S-0,80 ga teng holatda namoyon bo'lgan bo'lsa, nazorat tajribada esa o'rtacha ko'rsatkich M2 6,12 dan 8,73 oralig'ida o'sishga erishilib, standart og'ish S-0,70 ga teng holatda namoyon bo'ldi).

1-rasm. Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (besh yilgacha ish stajiga ega bo'lganlar n=41)

Besh yilgacha ish stajiga ega bo'lgan sud psixolog ekspertlarida ayniqsa Respondentning ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni idrok qila olishini baholash usullarini qo'llay olishi (M1-6,30 dan M2-9,18 gacha, o'sish M-2,88), xulosa berishning iloji yo'qligi to'g'risidagi hujjat tayyorlash bo'yicha (M1-3,95 dan M2-8,46 gacha, o'sish M-4,51), sud ekspertizasini o'tkazish asoslari va muddatlarini tushuntirishga doir bilimi (M1-4,66 dan M2-8,54 gacha, o'sish M-3,88) kabilarda ko'rsatkichlarda yuqori darajadagi o'sishga erishilgan.

Besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lgan sud psixolog ekspertlarida ayniqsa, respondentning ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni idrok qila olishini baholash usullarini qo'llay olishi (M1-3,95 dan M2-8,73gacha, o'sish M-4,78), sud ekspertlarining malakasini va huquqiy bilimlarini oshirish bo'yicha (M1-6,00 dan M2-9,00 gacha, o'sish M-3,00), sud ekspertizasini o'tkazish asoslari va muddatlarini tushuntirish doir bilimi (M1-5,74 dan M2-8,98 gacha, o'sish M-3,24) kabilarda ko'rsatkichlarda yuqori darajadagi o'sishga erishilgan

2-rasm. Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lganlar n=61)

(aniqlovchi tajriba oʻrtacha koʻrsatkich M1 5,74dan 7,28 gacha, standart ogʻish S-0,41 ga teng holatda namoyon boʻlgan boʻlsa, nazorat tajribada esa oʻrtacha koʻrsatkich M2 6,12 dan 8,79 oraligʻida oʻsishga erishildi. Standart ogʻish S-0,41 ga teng holatda namoyon boʻldi).

Yuqoridagi natijalarga tayangan holda shuni qayd etish mumkinki, “Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi oʻquv moduli”ni qoʻllash asosida sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning kasbiy kompetentlik bilan ijobiy aloqadorlikda toʻgʻri proporsionalligi, malaka va kasbiy bilimdonligiga koʻra sifatli sud psixologik ekspertizalarni oʻtkazish uchun ustuvor xarakterga ega ekanligi isbotlandi.

Umuman olganda, sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi koʻrsatkichining oʻsishi bilan ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligi yuqori boʻlishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Shaxsning kasbiy rivojlanishi bilan bogʻliq ravishda yuzaga keladigan psixologik xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgan psixotexnika, hamda oʻquv modulining samaradorligini baholashda aniqlovchi va nazorat tajribalaridan olingan natijalarning tahlillariga asoslanib, qolaversa, sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dasturi va uni sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga taʼsiri natijasini tadqiq qilish boʻyicha quyidagilar aniqlandi:

Ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentlik sud psixolog ekspertining samarali faoliyat yuritishini taʼminlovchi sohaga oid bilim, koʻnikma va malakalari majmui sifatida sud psixolog ekspertining kasbiy faoliyatida ahamiyatli ekanligi aniqlandi.

Sud psixolog ekspertining kasbiy faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning namoyon etilishi va rivojlanishiga taʼsir etuvchi omillar professionallik darajasini takomillashuviga xizmat qilishi mumkin.

Sud psixolog ekspertining u yoki bu insonlar bilan oʻzaro adekvat munosabatga kirisha olishi, xususan, sudga oid psixologik ekspertizalarda yuqori darajada muloqotmandligi, muloqot vaziyatlarini tahlil etuvchanlik, suhbatdoshning xulq-atvori, hatti-harakatlari, ruhiy kechinmalariga nisbatan adekvat sezuvchanlik va turli xil vaziyatlarga nisbatan muayyan darajada moslashuvchanlik sifatlarining namoyon etilishi bilan xarakterlanadi.

Sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligining namoyon etilishi, har bir sud psixolog ekspertida oʻziga xos tarzda shakllangan kasbiy va kommunikativ kompetentlik kabi omillarga bevosita bogʻliqligi ijtimoiy-psixologik kompetentlik, kasbiy faoliyati samaradorligini belgilashga va shaxs barkamolligini taʼminlashga xizmat qiladi.

Sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligi va kasbiy kompetentlik omillariga bogʻliq ravishda namoyon boʻlishi sud psixologik ekspertizasini yuqori samaradorlik asosida tashkil qilish va uni oʻtkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sud psixolog ekspertining sud psixologik ekspertizalarni belgilangan meʼyorlar asosida tashkil qilishi va uni oʻtkazishi ularning sohaga oid bilimdonligiga bevosita bogʻliq. Shu nuqtayi nazardan sohaga oid tushunchalar haqida bilimga ega boʻlishi va uni amaliyotga qoʻllay olishi imkoniyatlarini baholash orqali ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini aniqlash imkoniyati yaratildi.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish boʻyicha oʻquv modulini amalda qoʻllash natijasida qator samaradorlikka erishildi, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga bogʻliq boʻlgan kasbiy kompetentlikning yuqori diapazonda koʻtarilganligini koʻrsatadi. Oʻquv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini taʼminlovchi sohaga tegishli boʻlgan meʼyoriy hujjatlar boʻyicha savodxonligi, shuningdek psixodiagnostik ishlarni amalga qoʻllay olishi, sudga oid psixologik ekspertizasi xulosasini sifatli tarzda rasmiylashtirish boʻyicha bilimdonligini oshirishga erishildi.

Sud psixologik ekspertizasi ishlarida faoliyat olib boradigan ekspertlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi omillarini namoyon etilishi va rivojlanishi masalasini chuqurroq tahlil qilish uchun kelgusida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning sud psixolog eksperti sifatidagi faoliyatiga tayyorlik darajasi bilan bogʻliqlik tomonlarini tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. Golniiz G., Schulz-Wulf G. Rhythmisches psychomotorische Musiktherapie. Yena, 2004.-112 p.
2. Glassman A.H., Shapiro P.A., Depression and the course of coronary artery disease. Am J Psychiatry. 1998. – P. 4-11.
3. Gmott H.G. between Parent and Children. N.Y., 2003. P – 219.

4. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. O`smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. “Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ” nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.
5. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Psychodiagnostics. O`quv qo`llanma. “Turon zamin ziyo” nashriyoti. Toshkent 2014. -B. 298.
6. Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.
7. Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.
8. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o`quv qo`llanma. “Turon zamin ziyo” nashriyoti. T. 2020. -B. 820.
9. Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o`gishgan bolalar psixologiyasi. O`quv qo`llanma. “Tafakkur avlodi” nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.
10. Olimov L.Ya., M.B.Rasulova. O`smir shaxsi shakllanishida ahloqiy normalarning ijtimoiy psixologik ahamiyati. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 675-683 p.
11. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Ekstremal vaziyatlarda koping xulq-atvor va strategiyalar namoyon bo`lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 3 son 98-106 b.
12. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. O`smirlarda psixologik himoya mexanizmlarining namoyon bo`lishining o`ziga xosligi. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 4 son 103-112 b.
13. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Psixologicheskie mexanizmi deviantnogo povedeniya. Psixologiya XXI veka. Yaroslavl., 2020. –S. 125-127.
14. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo`lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya. Uchrediteli: Buxarskiy gosudarstvenniy universitet, 31-38.
15. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo`lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari: stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 yil, 4 son 109-115 b.
16. Plutchik R., Kellermann H., Conte H.R. A structural theory of ego defences and emotions // Isard C. E. (ed.) Emotions in personality and psychopathology. N.Y.: Plenum, 1979. – P. 229-257.
17. Pratt L.A. Ford D.E., Crum R.M., et al. Depression, psychotropic medication, and risk of myocardial infarction: prospective data from Baltimore ECA follow-up. Circulation 1996; 94:3123-3129.
18. Reynolds C.K., Gutkin T.B. School Psychology: Essentials of theory and Practice – IV.V., 1984.
19. Satir V. The new peoplemaking. – California: Science and Behavior Books, Inc., Mountain View, 2003. - 400 p.

Ortiqov Akmal Qobulovich,
O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligi
Kadrlar bosh boshqarmasi boshlig‘i, dotsent, Toshkent shahri

BO‘LAJAK OFITSERLARDA KASBIY-IRODAVIY SIFATLAR SHAKLLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLARNING EMPIRIK TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada bo‘lajak ofitserlarda kasbiy-irodaviy sifatlarni shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni Solominning “Shaxsning kasbiy moyillik sifatlarini o‘rganish” so‘rovnomasi asosida empirik tahlil qilingan, shuningdek, harbiy faoliyat davomida bo‘lajak ofitserlardagi kasbga yo‘nalganlik, irodaviy va axloqiy-ruhiy sifatlarning o‘quv-jangovar jarayonida o‘zgarishlari hamda kasbiy-irodaviy sifatlarni rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar aniqlanib, maqolada muallifning ko‘p yillar davomida olib borgan ilmiy va amaliy tajribalariga suyangan holda fikr va mulohazalarini atroflicha mantiqiy bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: kasbiy moyillik, kasbiy-irodaviy sifatlari, ruhiy barqarorlik, irodaviy barqarorlik, harbiy birodarlik, stress, o‘z-o‘zini boshqarish, autogen nazorat, kasbiy sifatlari, tipik xususiyatlar.

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ

Аннотация. В данной научной статье на основе опросника Соломина «Изучение профессиональных предрасположенностей личности» эмпирически проанализированы социально-психологические факторы, влияющие на формирование профессионально-волевых качеств у будущих офицеров, а также карьера будущего офицера в период военной службы. Выявляются факторы, влияющие на развитие силы воли, волевых и морально-духовных качеств в ходе учебно-боевого процесса и на развитие профессионально-волевых качеств, а в статье подробно излагаются мысли и мнения автора, опирающиеся на научные и практический опыт, накопленный им в течение многих лет.

Ключевые слова: профессиональная склонность, профессионально-волевые качества, психическая устойчивость, волевая устойчивость, воинское братство, стресс, самоконтроль, аутогенный контроль, профессиональные качества, типические характеристики.

EMPIRICAL ANALYSIS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF PROFESSIONAL AND VOLUNTEER QUALITIES OF FUTURE OFFICERS

Abstract. In this scientific article, based on Solomin’s questionnaire “Study of a person’s professional predispositions,” socio-psychological factors influencing the formation of professional volunteer qualities in future officers, as well as the career of a future officer during military service, are empirically analyzed. Factors influencing the development of willpower, strong-willed and moral-spiritual qualities during the combat training process and the development of professional and strong-willed qualities are identified, and the article sets out in detail the thoughts and opinions of the author, based on the scientific and practical experience accumulated by him during many years, explained logically.

Key words: professional inclination, professional-volitional qualities, mental stability, volitional stability, military brotherhood, stress, self-control, autogenic control, professional qualities, typical characteristics.

Kirish. Globallashtan dunyoda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar va jahondagi harbiy-iqtisodiy munosabatlar va mintaqaviy xavfsizlikka xavf solishi mumkin bo‘lgan tahdidlarning kuchayib borayotganligi, geosiyosiy vaziyatlarning keskinlashuvi, harbiy-kasbiy faoliyatda bo‘lajak ofitserlarda kasbiy-irodaviy sifatlarni takomillashtirish masalasi kun tartibiga chiqmoqda[1]. Bu esa, o‘z navbatida, mudofaa tizimida kasbiy faoliyat yuritayotgan bo‘lajak harbiy xizmatchi ofitserlarning kasbiy-irodaviy sifatlari bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur xatti-

harakat normalarining bajarilishini ta'minlaydi. Shuningdek, bo'lajak harbiy xizmatchi xodimlarning kasbiy bilimlardan muvaffaqiyatli foydalanishida, malaka-ko'nikmalarni shakllantirish, kasbiy faoliyatiga xos irodaviy sifatlarni shakllantirish dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Kasbiy-irodaviy sifatlarni ijtimoiy-madaniy xarakterga ega bo'lgan tushuncha sanalib, hozirgi kunda ijtimoiy psixologiya fanining asosiy ilmiy kategoriyalaridan biri sanaladi. Kasbiy-irodaviy sifatlarga oid nafaqat psixologik balki, sotsiologik, falsafiy, harbiy yondashuvlar mavjud bo'lib, ularni tahlil etish muammo borasidagi mulohazalarni yanada boyitadi. Bu borada mamlakatimiz psixolog olimlari harbiy psixologiya sohasida ham o'ziga xos maktablar mavjud bo'lib, ularda mudofaviy faoliyatning nazariy yondashuvlari, zamonaviy harbiy xizmatchining kasbiy sifatlari rivojlanishining ijtimoiy-psixologik jihatlari asosiy e'tiborni qaratishgan.

Asosiy qism. V.N.Shlyapnikovaning ta'kidicha, irodali sifatlarni muammosini o'rganish keng qamrovli tadqiqot sanalib, u umumiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi va boshqa sohalararo ma'lumotlar sintezini talab qiladi. Demak, kasbiy-irodaviy sifatlarni tadqiq etish bir yoqlama yondashuvni emas balki, psixologiyaning sohalari aro ma'lumotlar integratsiyasiga tayanishi lozim. Chunki, kasbiy-irodaviy sifatlarni faqat ixtiyoriy va ixtiyorsiz harakatlar bilan xarakterlanib qolmasdan, u hissiy o'z-o'zini boshqarish va nazorat qila olish ko'nikmalari bilan uzviy bog'liq sanaladi. Demak, kasbiy-irodaviy sifatlarni tadqiq etish bir yoqlama yondashuvni emas balki, psixologiyaning sohalari aro ma'lumotlar integratsiyasiga tayanishi lozim. Chunki kasbiy-irodaviy sifatlarni faqat ixtiyoriy va ixtiyorsiz harakatlar bilan xarakterlanib qolmasdan, u hissiy o'z-o'zini boshqarish va nazorat qila olish ko'nikmalari bilan uzviy bog'liq sanaladi. Aksariyat psixologik adabiyotlarda bunday mulohazalarning aksini uchratish mumkin. Y.O.Smirnova boshqalardan farqli o'laroq, kasbiy-irodaviy sifatlarni quyi instinktiv xatti-harakatlarni bostiruvchi “aqliy kuch” deb ta'riflaydi.[2] Ya'ni u bir vaqtning o'zida organizm uchun maxsus dvigatel (motor) vazifasini o'tashini ham ta'kidlaydi. Keltirib o'tilgan ushbu ta'rifdan shu narsa ma'lum bo'ladiki, kasbiy-irodaviy sifatlarni insonning biror faoliyatga undovchi yoki uni tormozlovchi aqliy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Ayrim tadqiqotchilar iroda va kasbiy-irodaviy sifatlarni, insonning tashqi muhit bilan bo'ladigan aloqasi bilan tushuntirishga harakat qiladilar. Boshqalardan farqli ravishda, Ye.A.Sergienkoning ta'rificha, iroda bu-voqe'likni subyektga ong darajasida aks ettiruvchi hamda faoliyatni nazorat qiluvchi psixikaning tipik xususiyatidir. Ya'ni inson har qanday muvaffaqiyat yoki oliy maqsadlarga kasbiy-irodaviy sifatlarni orqali erishadi. Shu bilan birga, iroda insonni atrof-muhit bilan aloqasini ta'minlovchi psixologik jarayondir.

Yuqoridagi fikr va mulohazalarni amaliy tekshirish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasidan 125 nafar respondentlar bilan Solomin tomonidan ishlab chiqilgan “Shaxsning kasbiy moyillik sifatlarni o'rganish” so'rovi yordamida empirik tadqiqotlar o'tkazildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kasbiy-irodaviy sifatlarning barqaror ta'minlanishi uchun nafaqat, motivatsion soha balki, intellektual sohaning roli yuqori hisoblanadi. Shuning uchun ham, an'anaviy tarzda kasbiy-irodaviy sifatlarni - bu ixtiyoriy harakatlarni nazorat qiluvchi va hayot yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etuvchi hamda hayotiy tajriba to'plash jarayonida shakllanadigan shaxsiy xususiyatlar mamui sifatida qaraladi. Kasbiy-irodaviy sifatlarni xarakterda namoyon bo'lib, u bir kishini boshqa kishidan farqlashga, ularga xos xulq-atvorni baholashga imkon beruvchi qobiliyatlar yig'indisi hisoblanadi. Bo'lajak ofitserlarda o'z-o'zini ixtiyoriy tartibga solish shuningdek, ularda birlamchi kasbiy-irodaviy sifatlarni rivojlantirish masalalari, harbiy mashg'ulotlarning dastlabki bosqichida juda muhimdir. Chunki bu o'tish davri hisoblanib, unda insonning qiziqishlari, sohaga bo'lgan qobiliyati, motivatsiya darajasi kabilar hisobga olinishi lozim. Kasbiy-irodaviy sifatlarni shakllanishi dinamikasini tushunib olishdan oldin, ixtiyoriy harakatlarning o'zi nima degan savolga javob topish lozim sanaladi. Ixtiyoriy harakatlar bu muayyan qiyinchiliklar sharoitida namoyon bo'ladigan, o'zini-o'zi ixtiyoriy tartibga solishga xizmat qiladigan xususiyatlardan biridir. Ixtiyoriy harakatlar shaxsning istak va xohishlari, motiv va maqsadlari hamda yo'nalishlarini qamrab olgan tizimdir. Bundan tashqari, ixtiyoriy harakatlarning namoyon bo'lishi, oldindan sezilgan vaziyatlarga ham uzviy bog'liq sanaladi.

B.G.Mesheryakova tomonidan ishlab chiqilgan, “Psixologiya fanidan katta ilmiy lug'at” kitobida keltirilishicha, ixtiyoriy harakatlar - bu tanamizning ixtiyoriy funksiyalari hisoblanib, u miya faoliyati bilan tartiblangan. Biroq, uni avtomatik harakatlar deb atash noto'g'ri sanaladi. Chunki, har bir vazifa yoki topshiriqni bajarishda shaxs yangi talablarga bo'ysunishga majbur. Va buning uchun u ba'zi qiyinchiliklarni yengib o'tishi va ularni bartaraf eta olishi lozim bo'ladi. Ya'ni nerv markazlari shunday tartibga solinganki, ba'zi qo'zg'atuvchilar miyaning ayrim qismlarida faollikni yuzaga keltiradi va oxir-oqibat inson yangi vaziyatga o'z

harakatlarini moslashtirishga intiladi. Kasbiy-irodaviy sifatlarning shakllanishi dinamik xarakterga ega bo‘lib, o‘smirlik yoshi aynan, shu masalani yoritishning davrlaridan biri sanaladi.

Bugungi davrda irodaviy faoliyat o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, uning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o‘z oldiga qo‘yilgan va uning muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o‘zi uchun kamroq qiymatga molik xatti-harakat motivlarini bo‘ysundiradi. Ustuvor motivlar qo‘shimcha ko‘makchi motivlarni muayyan yo‘nalishga safarbar qilib, umumiy maqsadga xizmat qildiradi. Ma‘lumki, insonning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllari taraqqiyotiga qarab o‘zgaradi. Shu bois o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun inson harakat qiladi. Shaxs o‘z harakatlari yordami bilan muhitga moslashadi va undan o‘z ehtiyojlari uchun foydalanadi. Lekin shu bilan birga odam muhitni o‘z ehtiyojlariga muvofiqlashtirib o‘zgartiradi, qayta quradi va o‘ziga moslashtiradi. Odamning shaxs sifatidagi faollik xususiyati shundan iboratki, o‘z ehtiyojlarini qondirishga yordam beradigan harakatlari instinktiv harakatlar emas, balki asosan oqilona, ongli harakatlardir. Bu onglilik shundan iboratki, odam oldindan biron-bir maqsadni ko‘zlab harakat qiladi, shu maqsadga yetishish uchun yordam bera oladigan vositali yo‘l va usullarni oldindan qidirib topadi, to‘sqinlik va qiyinchiliklarni yengish uchun ongli ravishda kuch-g‘ayratini ishlata oladi. [3]

Ixtiyoriy harakatlar iroda bilan bog‘liq bo‘lgan harakatlardir. Ixtiyoriy harakatlar oldindan belgilangan maqsad asosida to‘la ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlardir. Lekin ixtiyoriy harakat deganda, faqat jismoniy harakatlar emas, balki aqliy harakatlar ham tushuniladi. Irodaning tuzilishi, uning shakllanishi, rivojlanishi, psixodiagnostikasi, korreksion qonuniyatlari, mazkur jarayonni ta‘minlovchi mexanizmlari, holatlari to‘g‘risida to‘liq ma‘lumotlarga ega emasmiz. Shuningdek, irodani shakllantiruvchi tashqi va ichki omillar, shart-sharoitlar yuzasidan umumlashgan psixologik ma‘lumotlar yetishmaydi.

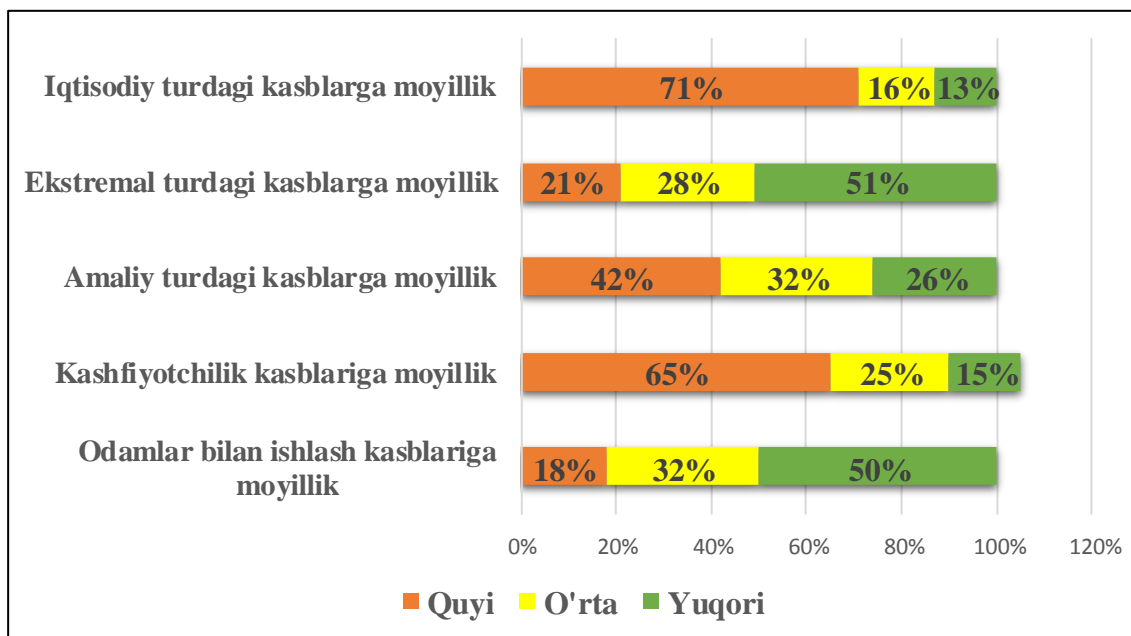
Eksperimental metodikalarni ishlab chiqish va o‘tkazish psixolog hamda tadqiqotchilarning asosiy vazifasidir. Eksperimental topshiriqlar majmui shaxs psixik taraqqiyoti, uning aqliy darajasi hamda individual-psixologik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Bular eksperimental tadqiqot sharoitida so‘zli, predmetli, psixometrik metodlar yordamida amalga oshiriladi. Har qanday metodikaning, testning ishonchligini o‘rganilayotgan psixologik xususiyatlarning ularda aks etishi nuqtai nazaridan to‘g‘ri qo‘llashni xarakterlaydigan ma‘lumotlar majmui sifatida qaralmog‘i kerak. Testning ishonchligi - psixologik tadqiqot aniqliligini belgilovchi test sifatleri ko‘rsatkichidir. [4]

Psixologik suhbat, kuzatuvlarning yuksak madaniy darajada o‘tkazilishi tekshiruv natijalarini tasodifiy omillar ta‘siridan saqlab qolishi mumkin. Kam formallashtirilgan diagnostik metodikalarni formallashtirilgan metodikalarga qarshi qo‘yish mumkin emas. Odatda ular o‘zaro bir-birini to‘ldiradi. To‘laqonli diagnostik tadqiqotda ikkala turdagi metodikalarni uyg‘unlashgan holda qo‘llash zarur. Testdagi miqdoriy axborotdan samarali foydalanish me‘yor xususiyatlari va xatolarning ehtimolli o‘lchamlarini taqozo qiladi.

Bo‘lajak ofitserlarda kasbiy-irodaviy sifatlarning shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganish uchun Solomin tomonidan ishlab chiqilgan “Shaxsning kasbiy moyillik sifatlari o‘rganish” so‘rovnomasida parametrik va noparametrik mezonlar, faktorli tahlil va korrelyatsion aloqadorlik jihatlari ham aniqlangan. Endilikda tadqiqot natijalari xususida so‘z boradi. Birinchi keltirilgan diagrammada bo‘lajak ofitserlardan olingan natijalar aks etgan.

Bo‘lajak harbiy xizmatchi ofitserlarda kasbiy-irodaviy sifatlarning shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tadqiq qilish asosiy vazifalardan biri sanaladi. Biz Mudofaa vazirligiga qarashli Qurolli Kuchlar Akademiyasida tahsil oluvchi kursantlar ya‘ni bo‘lajak ofitserlarning kasbiy-irodaviy sifatlarning jarayoni xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan izlanishlarimiz natijasiga ko‘ra, oliy harbiy bilim yurtida tahsil oluvchi har bir kursant belgilangan so‘rovnoma shkalalari, ya‘ni kasbiy moyillik bo‘yicha olgan natijalari standart ball normasiga ko‘ra o‘rtacha nisbatni tashkil etganligi bilan o‘zaro farqlangan.

Shunga asosan, bo‘lajak harbiy xizmatchi ofitserlarning quyidagi shkalalar, ya‘ni odamlar bilan ishlash kasblariga moyillik, ekstremal turdagi kasblarga moyillik va amaliy turdagi kasblarga moyillik kabi birliklar yuqorini tashkil etgan. Iqtisodiy turdagi kasblarga moyillik va kashfiyotchilik turdagi kasblarga moyillik kabilar quyidagi natijani aks ettirganligi qayd etilgan.

1-rasm. Kasbiy moyillik so'rovnomasi natijalarining ko'rsatkichlari

Bundan tashqari, potensial holatlar esa, bo'lajak ofitserlarda shakllangan kuchli jismoniy va shaxslilik sifatleri hamda kasbiy tajriba kabilar bilan tavsiflanadi. Ekstremal vaziyatlar psixologiyasiga bag'ishlangan ayrim adabiyotlarda shaxsning kasbiy-irodaviy sifatleri, uning ixtiyoriy harakatlarining kuchi va irodaviy barqarorligi – xizmat faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengib olish qobiliyati, xavf-xatarlarga qarshi tura olish malakasi hamda kasbiy faoliyat uchraydigan salbiy hissiy va jismoniy ta'sirlarga chiday olish qobiliyati sifatida tavsiflanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, bo'lajak ofitserlarda kasbiy-irodaviy sifatlar shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tor kasbiy muhitdan keng ijtimoiy muhitga ko'chishi bilan belgilanadi. Kasbiy-irodaviy sifatlar orqali bo'lajak ofitserda kasbga xos mas'uliyat shakllanishining muhim omili kasbiy faoliyatda vazminlik hamda ichki yo'nalganlik usuli muhim sanalishi hamda kasbiy-irodaviy sifatlar orqali bo'lajak ofitserlarda kasbga xos matonat shakllanishining barqarorligini ta'minlash psixologik fenomen hodisa sifatida ko'zdan kechirish individual-psixologik ko'rsatkichlaridagi ta'sirlarga bog'liq ekanligi isbotlandi.

Adabiyotlar:

1. Артамонов В.А. Боевой дух Русской армии XV-XX вв. // Военно-историческая антропология. Ежегодник 2002. М., 2002. С. 131..
2. Смирнова Е.О. К проблеме воли и произвольности в культурно-исторической психологии // Культурно-историческая психология, 2015. – Т. 11. № 3. С.9 – 15.
3. Shermatov F.T. Bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlar namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik va o'ziga xos jihatlari: nazariya va amaliyot // Monografiya. 2021. 69-73 bet.
4. Shermatov F.T., Beknazarov A.A. Ekstremal vaziyatlarda insonda stress holatlarining vujudga kelishi, ularni bartaraf etish yo'llari va usullari. // Monografiya. Hamburg (Gyermany). Lambyert Academic Publishing, 2021.–42-51 b.
5. Shermatov F.T., Beknazarov A.A. Bo'lajak ofitserlarda liderlik psixologiyasi. // Darslik 2022. 37-45 bet.

Parmonov Bobir Erkinovich,

Andijon davlat universiteti “Umumiy psixologiya” kafedrası v.b dotsenti, (PhD)
boburf@list.ru

OILADA MAKTABGACHA YOSHDAI BOLALARDA AXLOQIY TUSHUNCHALAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK JIHTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilada maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda axloqiy xususiyatlar shakllanishining psixologik jihatlari shakllanishida bolada axloqiy ehtiyojlar va motivlar, axloqan o'zini anglash va qadrlash, his-tuyg'ular va tajribalar hamda ijtimoiy hissiyotlarni psixodiagnostik metodlar orqali o'rganish va metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: axloqiy ehtiyojlar va motivlar, axloqan o'zini anglash va qadrlash, his-tuyg'ular va tajribalar, axloq- odob, insof, diyonat, iymon, e'tiqod, vijdon, mehnatsevarlik, ilmsevarlik, insoniylik xususiyatlari.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ ПОНЯТИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В СЕМЬЕ

Аннотация. В данной статье разработаны методические рекомендации по изучению с помощью психодиагностических методов нравственных потребностей и мотивов у ребёнка, нравственного самосознания и самооценки, чувств и переживаний, социальных эмоций в формировании психологических особенностей формирования нравственных качеств у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: моральные потребности и мотивы, моральное самосознание и самооценка, чувства и переживания, мораль-нравственность, честность, преданность, вера, совесть, трудолюбие, ученость, черты человечности.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF MORAL CONCEPTS IN PRESCHOOL CHILDREN IN THE FAMILY

Abstract. in this article, the study and methodological recommendations of moral needs and motives in a child, moral self-awareness and appreciation, emotions and experiences and social emotions through psychodiagnostic methods are developed in the formation of psychological characteristics of the formation of moral characteristics in children of preschool age.

Keywords: moral needs and motives, moral self-awareness and appreciation, feelings and experiences, morality, dishonesty, faith, belief, conscience, hard work, science, the characteristics of humanity.

Kirish. Jahonda maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsida mehr, g'urur, vijdon, mas'uliyat hissi kabi axloqiy tushunchalar shakllanishining ichki stimullarini aniqlash va bolada shaxslararo munosabatlarda ijobiy xulq-atvor ko'nikmalarining rivojlanishi masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. “Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya”[1]da bolani aqliy, axloqiy va ma'naviy sifatlarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan erkin, sog'lom va xavfsiz muhitini, sog'liqni saqlashdan foydalanish huquqi va ovqatlanish, kiyinish hamda yashashining eng minimal normalari belgilangan. Bu borada bolaning axloqiy ehtiyojlari, motivlari, axloqan o'zini anglashi va qadrlashi, ijtimoiy hissiyotlarini boshqarish masalalari bo'yicha tadqiqotlarni olib borish dolzarb muamolardan bo'lib qolmoqda.

Yangi O'zbekistonda so'nggi yillarda maktabgacha yoshidagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining psixologik xususiyatlarini tadqiq etish orqali, ularni barkamol shaxs sifatida shakllantirish borasida zarur huquqiy-me'yoriy asoslar yaratildi. “Bolalarni maktabgacha ta'lim-tarbiya jarayonlarini ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida takomillashtirish, 2022/2023-yillarda 6 yoshli bolalarni maktabgacha tayyorlov tizimi bilan qamrab olish darajasini 90 foizga, 2024/2025-o'quv yili yakuniga qadar 100 foizga yetkazish ishlari yangi sifat bosqichiga ko'tarish...”[2]. Hamda maktabgacha yoshidagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining psixologik xususiyatlarini aniqlash asosida ularda kognitiv, hissiy va xulq-atvor komponentlarini rivojlantirish uchun yetarli sharoitlarini yaratish masalalariga zarur asos bo'la oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi, 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son “O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”[3] gi, 2018-yil 7-iyuldagi 4-sonli hay'at yig'ilishi Qarori bilan tasdiqlangan “Ilk qadam” maktabgacha ta'lim muassasasining Davlat o'quv dasturi, 2017-yil 9-sentabrdagi PQ-3261-son “Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”[4]gi Qarori va boshqa me'yoriy hujjatlar doirasida belgilangan keng ko'lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikamizda oilada maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda axloqiy xususiyatlar shakllanishining psixologik jihatlari, bolalar psixologiyasining turli jihatlariga oid ilmiy izlanishlarni psixolog olimlardan D.U.Abdullayeva, F.A.Akramova, M.V.Voxidov, R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, Sh.A.Do'smuhamedova, A.M.Jabborov, N.G'.Kamilova, M.Mavlonov, Z.T.Nishanova, R.I.Sunnatova, M.X.Xolnazarova, G.M.Shakirova, G'.B.Shoumarov, E.G'.G'oziyev, B.R.Qodirov va boshqalarning tadqiqotlarida amalga oshirilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan G.M.Andreyeva, B.G.Ananov, L.I.Bojovich, L.S.Vigotskiy, D.Vuchakov, L.G.Dikaya, P.P.Kalinina, O.Konopkin, R.Lazarus, A.N.Leontev, D.V.Lyusin, V.Morosanova, O.S.Nikolskaya, A.O.Proxorov, A.P.Petrovskaya, E.A.Sergeenko, G.A.Uruntaeva, S.G.Yakobson va boshqalar axloqiy tushunchalar, xulq-atvorni boshqarish hamda kognitiv qobiliyat modellari masalalarini ilmiy jihatdan tadqiq etishgan.

Xorij tadqiqotchilaridan R.E.Boadzis, R.Bar-On, E.Erikson, Z.Freyd, D.Goleman, K.Levin, P.Moss, J.Piaje, K.V.Petrides, P.Pitrie, E.Torindayk, V.Shtern va boshqalar axloqiy xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ilmiy tadqiq etishgan.

Empirik tadqiqot natijalari. Tadqiqotning maqsadi, gipotezasi va vazifalariga asosan, biz oilada maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishida psixologik va pedagogik omillarning empirik xususiyatlarini o'rganish maqsadida tadqiqot o'tkazdik. Tadqiqot o'zbek milliy mentalitetiga mos ravishda jamiyatimizning etnik kelib chiqishi va hozirgi davr psixologiyasining asosiy metodologik tamoyillarining umumiyliigi va o'zaro bog'liqligiga (P.f.d.,proff. N.S.Safayev bilan biz birgalikda moslashtirganmiz.) asoslangan: inson psixikasining ijtimoiy-tarixiy shartlanishi; determinizm; psixikaning rivojlanishi; ong va faoliyatning birligi; muvofiqlik prinsipi. Yuqorida ko'rsatilgan tamoyillarning har biri quyidagi tadqiqot konteksti asosida ishlab chiqilgan:

Tadqiqotni amalga oshirishda yurtimizda faoliyat olib borayotgan telekanal dasturlariga bo'lgan qiziqishlari aniqlandi (birinchi navbatda, biz bolalar tomosha qiladigan dasturlar (Aqlvoy, Bolajon, Disney, Karusyel va boshqa) va multfilmlar ro'yxati bilan qiziqdik). Mutaxassislar bilan suhbat o'tkazildi, unda bir qator asosiy va aniqlovchi savollar berildi.

Empirik tadqiqotning birinchi bosqichida tarbiyachilarni tanlashning zaruriy sharti mutaxassislik bo'yicha ish tajribasi yoki kamida 5 yil davomida bolalar bilan maktabgacha ta'lim tashkilotida ishlagan bo'lishi edi.

Yuqorida aytib o'tilgan diagnostika jarayonlarining murakkabligi va izchilligiga qo'yiladigan talablar, bizning holatlarimizda boshqa narsalar qatori, axloqiy tushunchalarning tarkibiy birliklari sifatida kognitiv, hissiy va xulq-atvor tarkibiy qismlarining holatini aniqlash zarurligini anglatadi. Ushbu muammoni hal qilish uchun mavjud diagnostika vositalarini tahlil qilish natijalariga ko'ra, biz yuqorida ko'rsatilgan R.R.Kalinina tomonidan ishlab chiqilgan ikki usulni tanladik. Bular “Syujetli rasmlarni tasvirlash” va “Hikoyani tugating” metodikalaridir [5].

Tajriba davomida “Syujetli rasmlarni tasvirlash”, «Hikoyani tugating» va “O'yinchoqlarni baham ko'ring” proektiv metodikasi ishlash qobiliyatining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganib, shuningdek, uning natijalarini tahlil qilib biz ushbu usullarning diagnostika diapazoni ko'rsatilganidan ko'ra, ularning maqsadlari uchun ancha kengroq degan xulosaga keldik. Bu natijalar bizni axloqiy tushunchalarning hissiy komponentlarni aniqlashda “Syujetli rasmlarni tasvirlash” metodikasi, kognitiv komponentlarni aniqlashda “Hikoyani tugating” metodikasi, xulq-atvor komponentlarini aniqlashda “O'yinchoqlarni baham ko'ring” proektiv metodikalaridan foydalanganmiz va tahlil natijalarini aniqlik darajalarini yuqori bo'lishi uchun qo'shimcha shkalalar yoshlararo hamda jinslararo tafovutlarni aniqlash bo'yicha qo'shimcha shkalalar kiritishga imkon yaratdi.

Oilada maktabgacha yoshdagi bolalar bilan suhbat natijalariga ko'ra (91%) empirik namunadagi multfilmlar bolalar o'rtasida efirlarni ko'rishda katta afzalliklarga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Shuning uchun,

biz animatsion filmlarni tomosha qilishda bolalarning afzalliklarini aniqlashga va savolga javob berishga e'tibor qaratdik - ular maktabgacha yoshdagi bolalar axloqiy tushunchalarining turli tarkibiy qismlari shakllanishiga qanday ta'sir qiladi. Bolalar bilan suhbat natijasida multfilmlar ro'yxati tuzildi, biz ularni bir nechta asoslar bo'yicha multfilmlarni tasniflash mezonlarini tanlash bilan tahlil qildik:

- 1) “ishlab chiqaruvchi mamlakat” mezoniga ko'ra - mahalliy va xorijiy;
- 2) “ishlab chiqarilgan vaqti” - milliy va zamonaviy o'zbek;
- 3) “multfilm formati” - to'liq qismlig va ko'p qismlig;
- 4) “Qahramon muammoni qanday hal qiladi” - qahramon muammoni jamoada hal qilishi, qahramon topshiriqni mustaqil hal qiladi;
- 5) “Qahramon qiyofasi” - personajlar real ko'rinishga ega, ba'zi personajlar haqiqatga to'g'ri kelmaydigan tasvirlangan yoki tanasining ba'zi qismlari g'ayritabiiy, qahramonlar obrazi mutlaqo noreal, tana qismlari buzilgan, buning sabablari multfilmda ko'rsatilmagan.
- 6) “multfilm syujeti” - fantastik, hajviy, sarguzasht, ertaklar va didaktik janrdagi mulfilmlar.

1-jadval.

Multfilm tomosha qilishda bolalar afzal ko'rgan animatsion film mezonlari asosida aniqlangan jinslar o'rtasidagi tafovutlar natijalar ko'rsatkichi (%) n=160

№	Mezonlari	Multfilmlar	Bolalar tomonidan tanlash chastotasi			
			O'g'il		Qiz	
			Son	foiz	Son	Foiz
1	Ishlab chiqaruvchi mamlakat	Mahalliy	12	15	10	12,5
		Xorijiy	77	96,25	61	76,25
2	Ishlab chiqarilgan vaqti	Zamonaviy	72	90	65	81,25
		Milliy	10	12,5	13	16,25
3	Formati	Ko'p qismlig	68	85	74	92,5
		To'liq qismlig	12	15	6	7,5
4	Qahramon muammoni qanday hal qiladi	Buyruq bilan	42	52,5	38	47,5
		Mustaqil	40	50	40	50
5	Qahramon qiyofasi	Realistik	24	30	24	30
		G'ayritabiiy	58	72,5	51	63,75
		Noodatig	1	1,25	2	2,5
6	Syujet	Fantastik	29	36,25	24	30
		Hajviy	24	30	16	20
		Sarguzasht	26	32,5	26	32,5
		Ertaklar	4	5	7	8,75
		Didaktik	3	3,75	1	1,25

Tadqiqotimizda bolalar har doim sevib tomosha qiladigan Multfilmlarning syujetlari va ularning bolalarga bo'lgan ta'siri hamda ahamiyati haqida quyidagilarni bayon etdik.

Fantastik - (“Vinks”, “Nindzya toshbaqalar”, “O'rgimchak odam”, “Adolat ligasi”, “MegaMan”, “Super it”, “Pishloq yomg'iri”, “Emojilar”, “Qahramon Renjerlar” “Minifors” va boshqalar). Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarning 90 foizdan yuqorisi fantastik janrdagi animatsion mahsulotlarni ko'rishni afzal ko'radilar. Bunga sabab bu mahsulotlar zamonaviy, hat tarzimizdagi bolalar qiziqishlari yuqori bo'lgan texnika mahsulotlari (telefon, planshet, gadjet va x.k.) bilan bog'liq va motivatsion xarakterga ega. Chunki har bir multfilmning asosiy g'oyasi qahramonlarning xatti-harakatlari bilan bog'liq. Bu yoshda bolaning psixikasida ota-onasiga o'xshagan katta inson bo'lib qolish va mustaqil harakatlari orqali hammaga o'zini ko'rsatib qo'yish, ya'ni bosh qahramonlarning qiyofasida bo'lib qolish, ularga taqlid qilish va xatti-harakatlarini identifikatsiya

qilish bilan xarakterlanadi. Masalan, “O’rgimchak odam” qiyofasi: u film boshidan to oxiriga qadar barcha taziqlarga qaramasdan tirik qolib insonlarni yominliklardan qutqaradi. Bu esa bolalarda dunyoni qutqarish, odamlarga yaxshilik qilish kabi axloqiy tushunchalarni shakllanishiga xizmat qiladi. Lekin boshqa tarafdin esa bunday harakatlar real voqelikka qarama-qarshi xarakterga ega.

Hajviy - (“Astiriks va Abiliks”, “Konfu Panda”, “Jonivorlar qiroli”, “Madakaskar”, “Smeshariki”, “Mikki maus”, “Minonlar”, “Tom va Jerri” “Nasriddin afandi” va boshqalar). Hajviy syujetga ega bo’lgan animatsion mahsulotlar bolalarda «samimiylik», “mehribonlik”, “quvnoqlik”, “barchaga teng yaxshi munosabatda bo’lish” kabi axloqiy tushunchalarni rivojlantirib boradi. Salbiy taraflari esa, masalan, “Masha va Ayyiq” multfilmi bolalarda “qaysarlik”, “o’zbilarmonlik”, “kattalarga quloq solmaslik” kabi bolalarda salbiy axloqiy tushunchalarni shakllanishiga sabab bo’lishi mumkin.

Sarguzasht - (“Nemoni izlab”, “Tush ertaklari”, “Chip va Deyl”, “Finis va Ferb (Marvel)”, “Chaqmoq makvin”, “Uch pahlavon dengiz ortida”, “Shaxzoda va bo’rsiq”, “G’aroyib sayohat”, “O’rmon ahli”, “Ov mavsumi” va boshqalar). Bunday multfilmlar bolaning kognitiv, hissiy va xulq-atvor komponentlari rivojlanishiga katta ta’sir ko’rsatadi. Sababi multfilm bosh qahramonlarining xatti-harakatlari, ya’ni, muammolarni individual va jamoaviy tarzda yengib o’tishi, kognitiv sohalariga ijobiy ta’sirini ko’rsatadi. Shuningdek, bolalarda Vatanga, yurtga va millatiga bo’lgan “sodoqat”, “mardlik”, “iftixor” va “g’urur” xislatlarini shakllantirib boradi.

Ertak - (“Oppoq Oy”, “Kichik suv parisi”, “Qor malikasi”, “Echki bolalari”, “Zumrad va Qimmat”, “Qunduz amakining qissalari”, “Shox Sulton”, “Aka-uka Grim ertaklari”, “Bo’g’irsoq”, “Tulki va Turna” - Dugonalar). Bunday janrdagi mahsulotlar bolalarda “jamo bo’lib yomonlikka qarshi kurashish”, “to’g’ri so’z”, “barchaga birdek yaxshilik qilish”, “yomonlikka nisbatan ham yaxshilik bilan javob qaytarish” va ularning kelajakdagi hayotida uchraydigan qiyinchiliklarga irodali bo’lish hamda yaxshi kunlar kelishiga umid bilan yashash kabi axloqiy tushunchalarni rivojlantirib boradi.

O’qitish yoki rivojlantirish (Oy bola “Luntik”, “Zo’raki folbin”, “To’g’rivoy va Egrivoy”, “Donish qishloq”, “Xo’tikcha”, “Qizcha va quyonchalar”, “Tayo mitti avtobus”, “Ikki chelak nok” va boshqalar). Bunday multfilmlar bolalarning kognitiv, hissiy va xulq-atvor komponentlari rivojlanishiga juda katta ijobiy ta’sirini ko’rsatadi. Masalan, “To’g’rivoy va Egrivoy” multfilmini olsak, undagi qahramonlar To’g’rivoy qiyofasi har doim insonlarga “yaxshilik qilish”, “rostgo’ylik”, “irodalilik”, “to’g’ri qaror qabul qilish”, “kattalarga hurmat - kichiklarga izzat”, “ota-onasi va yaqinlariga mehribon bo’lish”, “yurtiga va xalqiga sodiq inson bo’lish” kabi xususiyatlarning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi.

Bolalar bilan suhbat natijalariga ko’ra ular afzal ko’rgan multfilmlar ro’yxati tuzildi, ularni tasniflash bo’yicha umumlashtirilgan natijalari jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Multfilm tomosha qilishda bolalar afzal ko’rgan animatsion film mezonlari asosida aniqlangan natijalar ko’rsatkichi (%) n=160

№	Mezonlari	Multfilmlar	Bolalar tomonidan tanlash chastotasi	
			Umumiy	
			Son	Foiz
1	Ishlab chiqaruvchi mamlakat	Mahalliy	22	13,75
		Xorijiy	138	86,25
2	Ishlab chiqarilgan vaqti	Zamonaviy	137	85,62
		Milliy	23	14,37
3	Formati	Ko’p qimli	142	88,75
		To’liq qismli	18	11,25
4	Qahramon muammoni qanday hal qiladi	Buyruq bilan	80	50
		Mustaqil	80	50
5	Qahramon qiyofasi	Realistik	48	30

		G'ayritabiiy	109	68,12
		Noodatiy	3	1,875
6	Syujet	Fantastik	53	33,12
		Hajviy	40	25
		Sarguzasht	52	32,5
		Ertaklar	11	6,87
		Didaktik	4	2,5

Tadqiqotimiz bolalar animatsion filmlarni afzal ko'rish bo'yicha eng yuqori darajasini xorij multfilmlarni sevib tomosha qilishlari aniqlandi. Bolalar afzal ko'rgan animatsion film mezonlari bo'yicha 1 ko'rsatkichda 22 nafari (13,75 %) mahalliy bo'lgan multfilmlarni, 138 nafari (86,25 %) esa xorijiy multfilmlarni sevib tomosha qilishi aniqlandi. Bugungi kunda bolalarning ko'p qismi xorijiy, zamonaviyligi, ko'p seriyaliligi, qahramonlar qiyofasi g'ayritabiiy (temir odam, supermen, o'pgimchak odam va h.k) animatsion mahsulotlarga nisbatan bolalarning qiziqishlari o'ta yuqori daraja ekanligini ko'rsatdi. Animatsion mahsulotning ishlab chiqarilgan vaqti mezon bo'yicha 2 ko'rsatkichda bolalarning 137 nafari (85,62 %) zamonaviy, 23 nafari (14,37 %) esa milliy, multfilmlarni sevib tomosha qilishini aniqladik. Sababi zamonaviy animatsion mahsulotlar hozirgi kundalik hayotimizdagi texnik vositalar bilan hamohangligi, ya'ni multfilm qahramonlaridagi o'yinchoqlarning keng tarqalganligi (qurollar, avtomashinalar, harbiy texnikalar ko'rinishidagi o'yinchoqlar va h.)

Animatsion mahsulotning formati bo'yicha 3 ko'rsatkichda bolalarning 142 nafari (88,75 %) ko'p qismli, 18 nafari (11,25 %) esa to'liq qismli Multfilmlarni sevib tomosha qilishini aniqladik. To'liq qismli multfilmlarni tomosha qilish ko'pincha, bolalarda charchoq alomatlari yoki haddan tashqari qo'zg'alish belgilari bilan namoyon bo'ladigan emotsional charchoq holatini keltirib chiqarishini ko'rsatdi. Axborotning xilma-xilligi bilan farq qiluvchi ko'p cyepiyali multfilmlar bolani kamroq charchatadi. Ammo, cyepiya ko'pincha eng qiziqapli joyda tugashi natijasida bolada salbiy his-tuyg'ularni keltirib chiqaradi, syujetning asosiy g'oyasi bir qator qo'yilgan ma'no ikkinchisini kutib qisman unutiladi va ma'nosini yanada qiyinroq idrok etish mumkin. Shunday qilib, har ikkala turdagi multfilmlar - to'liq qismli va ko'p qismli - o'ziga xos salbiy ta'sirga ega, ammo bizning fikrimizcha multfilm-ko'p qismli ta'siri kamroq zararli, chunki maktabgacha yoshdagi bolani serial (pauzalar bilan) ko'rish kamroq charchatadi. Ko'p soatlik televizor ko'rishning bolalarga salbiy ta'siri dissertatsiyaning birinchi bobida tegishli tadqiqotlar tahlilida qayd etilgan. Umuman olganda, biz bolalarning «to'liq qismli - ko'p qismli» asosidagi multfilmlarni ko'p qismli foydasiga afzal ko'rishlarini ijobiy hodisa deb hisoblaymiz, chunki qoida tariqasida har bir seriya alohida ma'naviy to'qnashuvga ega bo'lgan alohida hikoyani o'z ichiga oladi, shu bilan birga bolalarga bitta to'liq qismli multfilmni tomosha qilishdan ko'ra ko'proq hissiy va axloqiy tajriba to'plash imkonini beradi.

Qahramon muammoni qanday hal qilishi mezonlari bo'yicha 4 ko'rsatkichda 80 nafari (50 %) muammoni buyruq bilan hal etadigan Multfilmlarni, 80 nafari (50 %) esa muammoni mustaqil hal etadigan Multfilmlarni sevib tomosha qilishi aniqlandi. Multfilmlarning mezon bo'yicha qahramonlar personajlarda muammoni jamoada hal qilishi, qahramon topshiriqlarni mustaqil hal qilishlariga nisbatan bolalarning qiziqishlari teng darajada ekanligi namoyon bo'ldi. Tahlil jarayoni shuni ko'rsatdiki, subyektlarning muammolarni hal qilishda qahramon boshqalar bilan birlashgan yoki o'zi bosh qahramon bo'lgan multfilmlarni afzal ko'radilar. Demak, bolalar o'zaro hamkorlikdagi faoliyat jarayonida ahloqiy tushunchalarni o'zlashtirishi yaxshi natija beradi. Bolalar multfilm qahramonlari muammoni o'zi mustaqil hal qilishiga asoslangan multfilmlarni o'zlarining sevimli filmlari deb atashdi. Ehtimol, bu natijalar respodentlarning maktabgacha ta'lim muassasalarida tengdoshlar jamoasida ko'proq vaqt sarflashlari, birgalikdagi faoliyatda tajriba va ko'nikmalarning yetishmasligi kundalik tajribasi bilan bog'liq ekanligi bilan izohlashimiz mumkin.

Qahramon qiyofasi mezon bo'yicha 5 ko'rsatkichda bolalarning 48 nafari (30 %) realistik, 109 nafari (68,12 %) g'ayritabiiy, 3 nafari (1,87) esa noodatiy bo'lgan multfilmlarni sevib tomosha qilishini aniqladik. Bunday animatsion mahsulotlarda ba'zi qahramonlar haqiqiy bo'lmagan tasvirga ega, tana qismlari buzilgan, ammo bu o'zgarishlarning sabablari multfilmda tushuntirilmagan, navbatdagi qiyofada esa multfilmlarning barcha qahramonlari tasviri realdir. Ehtimol, g'ayritabiiy ko'rinishga ega bo'lgan qahramonlar bilan

multfilmlarning jozibasini, ularni tomosha qilish uchun qiziqapliroqdir. Ular bolalarning tanasidan farq qiladi, ba’zilari qandaydir noyob qobiliyatga ega, ammo boshqa tomondan bu tana tasvirning shakllanishiga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin. Shubhasiz, qiyofasi insondan uzoq bo’lgan qahramonlar buning uchun kamroq imkoniyatlar yaratadi.

Multfilmlarni syujet mezonini bo’yicha 6 ko’rsatkichda bolalarning 53 nafari (33,12 %) fantastik, 40 nafari (25 %) hajviy, 52 nafari (32,5) sarguzasht, 11 nafari (6,87 %) ertaklar, 4 nafari (2,5 %) esa didaktik bo’lgan multfilmlarni sevib tomosha qilishini aniqladik. Bolalarning animatsion filmlarni mezonlari bo’yicha, mahalliy, milliy, didaktik, to’liq cyepiyali, qahramon qiyofalari real va haqiqiy bo’lmagan va sarguzasht personajlarga nisbatan bolalarning qiziqishlari past darajada ekanligi o’rganildi. Afsuski, shuni aytishimiz mumkinki, eski milliy multfilmlarni axloqiy salohiyati shubhasiz bugungi maktabgacha yoshdagi bolalar orasida unchalik ham mashhur emas. Bolaning axloqiy fazilatlarini rivojlantirishda tajriba to’plash muhim ahamiyatga ega ekanligini biz ishning birinchi bobida asoslab berdik.

Quyidagi jadval orqali bolalarda axloqiy tushunchalarning uch komponentiga animatsion filmlarning afzal ko’rishlarini aniqlash orqali jinslararo farqlar ko’rsatib o’tildi.

3-jadval.

Axloqiy tushunchalarni aniqlashda jinslararo tafovutlar (n=160)

	n	Dispepsiya	t
O’g’il	80	94,9	0,33
Qiz	80	85,8	

Maktabgacha yoshi davrida axloqiy munosabatlar shakllanishi o’rtasidagi jinslar o’rtasida tafovutlar kuzatilmadi (t=0,33).

Xulosa va takliflar. Oilada maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tushunchalarining kognitiv, hissiy va konativ tarkibiy qismlarini shakllantirishda psixologik-pedagogik omillarni aktuallashtirish muammosini hal qilishning amaliy ahamiyati maktabgacha yoshdagi bolaning axloqiy munosabatlarni shakllanish darajasiga bog’liqligini tadqiq etib quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Ilmiy adabiyotlarda maktabgacha yoshdagi bolalarga nisbatan axloqiy munosabat ta’riflarining yo’qligi mavjud ilmiy bilimlarni tahlil qilish va sintez qilish asosida quyidagi ta’rifni taklif qilishga imkon berdi: maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy tushunchalari - bu jamiyat tomonidan berilgan yaxshilik va yomonlik toifalariga muvofiq ixtiyoriy ravishda (tashqi ko’rsatmalar va baholardan qat’iy nazar) harakat qilish istagi, mehr-oqibat, yordam, qo’llab-quvvatlash va bag’rikenglik ko’rsatishga tayyorlik.

2. Oilada maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy munosabatlari bir-biri bilan chambarchas bog’liq, ammo rivojlanayotgan kognitiv (axloqiy bilimlar, g’oyalari), hissiy (axloqiy me’yorlarga munosabat) va xulq-atvor (me’yorlarga rioya qilishga tayyorlik) tarkibiy qismlaridan iborat ekanligi, maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy munosabatlarni shakllantirishni belgilaydigan ko’plab psixologik va pedagogik omillar orasidagi eng muhim: bolalarga ota-ona (ona) munosabatining xususiyatlari, bolalar axloqiy sohasining xususiyatlari, ularning bo’sh vaqtini mazmunli o’tkazish va bolalar tomonidan afzal ko’rgan multfilmlar namoyishi ta’siri ekanligi aniqlandi.

3. Axloqiy munosabatlar kognitiv tarkibiy qismini shakllanishining yuqori darajasi ko’pincha ijobiy insoniy belgilar yoki antropomorfik belgilar fragmentlari va axloqiy mazmundagi multfilmlarni afzal ko’rgan maktabgacha yoshdagi bolalarda qayd etilib, hissiy komponentning yuqori darajasi dunyoda «ezgulik»ning g’alaba qozonishiga qaratilgan multfilmlarni tomosha qilish orqali yuqori darajada shakllanadi.

4. Tarbiyalanuvchilar axloqiy munosabatlari hissiy tarkibiy qismining yuqori darajasiga ega bo’lgan maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyachilari ko’pincha dunyoviy-ijodiy axloqiy yo’nalishga ega ekanligi kuzatilib, pedagoglar o’rtasida “axloqiy me’yorlarga majburiy rioya qilish” va “axloq, axloqning jamiyat uchun ahamiyati” shkalalari bo’yicha yuqori ko’rsatkichlar ularning tarbiyalanuvchilar axloqiy munosabatlarning kognitiv komponentining yuqori darajada bo’lishi bilan bog’liqligi aniqlandi.

5. O’tkazilgan tadqiqot natijasida psixologlar, maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyachilari, maktabgacha yoshdagi bolalarning ota-onalari uchun bolalarda axloqiy munosabatlar va ularning tarkibiy qismlarini shakllantirish bo’yicha, ota-onalarning tarbiyachiga munosabati, xususiyatlari, maktabgacha

tarbiyachining axloqiy sohasi, maktabgacha yoshdagi bolalarning bo'sh vaqtini o'tkazish turlari, bolalarni afzal ko'rgan multfilmlarni tomosha qilishni tashkil etish belgilandi.

Tadqiqot natijalari va ular asosida shakllantirilgan umumiy xulosalar quyidagi **amaliy tavsiyalarni** taklif etish imkonini bermoqda:

maktabgacha yoshidagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining asosiy omillari, ya'ni farzandga ota-ona munosabati yetakchi ekanligi xususiyatidan. Ota-onalarga farzand bilan munosabatlar o'rnatishning psixologik konsultatsiyasi ishlab chiqildi;

tadqiqot jarayonida maktabgacha yoshi davri bolalarida axloqiy tushunchalar shakllanishini psixodiagnostika etishning tizimli metodikalari saralab olinib MTT psixologining psixodiagnostik va psixokorreksion faoliyatida qo'llay olishi bo'yicha ko'rsatmalar tayyorlangan;

bolalar bo'sh vaqtlarini samarali o'tkazilishini ta'minlash uchun, zamonaviy ko'rinish sifatida multfilmlar mavzularini saralash uchun ota-ona va tarbiyachilarga animatsion filmlarning janrini tanlash bo'yicha metodik ko'rsatmalar tayyorlangan;

maktabgacha yoshidagi bolalarda axloqiy munosabatlar shakllanishida bola bilan «hamkorlikdagi munosabat», bolani «qabul qilish» ta'siri yuqoriligi sababidan ushbu munosabatlarni o'rnatishning psixologik jihatlari bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Adabiyotlar:

1. “Bola huquqlari to'g'risida”gi Konvensiya. Jeneva.1989. B.27.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risi»da [https:// lex.uz/docs/5841063](https://lex.uz/docs/5841063)
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi «O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» lex.uz/docs/5085887
4. Ilk qadam davlat dasturi BMTning Bolalar jamg'armasi YuNISEFning O'zbekistondagi vakolatxonasi texnik ko'magi yordamida 2018-yil 7-iyuldagi 4-sonli hayot yig'ilishi Qarori bilan tasdiqlangan. <https://www.unicef.org/>.
5. Калинина Р.Р. Становление нравственности в дошкольном возрасте и социальное окружение [Текст]: дис. ... канд. психол. наук / Р.Р. Калинина. – СПб., 1998. – 193 с.

Qodirov Obid Safarovich,
 Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
 “Psixologiya” kafedrasini mudiri, Psixologiya fanlari
 bo'yicha falsafa doktori, dotsent

O'SMIRLARDA JINOYAT MOTIVLARI SHAKLLANGANLIK HOLATI VA XARAKTERLI XUSUSIYATLARI TAVSIFI

Annotatsiya. Maqolada o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanganlik holati va xarakterli xususiyatlari tavsifi o'rganilgan. Mazkur tadqiqot o'smirlar yoshlarda jinoyat motivlari shakllanishi bilan bog'liq muhim omillarni aniqlashga yo'nalgan bo'lib, ushbu yo'nalishda olib borilishi zarur bo'lgan tarbiyaviy-psixologik dasturlar va shart-sharoitlarni yaratish istiqbollari belgilashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: loqaydlik, beparvolik, nazoratning yo'qligi, deviant xulq, ongsizlik, shaxsiy xususiyatlar, moslashish, tarbiyaviy-psixologik choralar.

ОПИСАНИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕСТУПНЫХ МОТИВОВ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В статье рассматривается состояние формирования криминальных мотивов у подростков и описание их особенностей. Данное исследование направлено на определение важных факторов, связанных с формированием криминальных мотивов у подростков, и помогает определить перспективы создания образовательно-психологических программ и условий, которые необходимо осуществлять в этом направлении.

Ключевые слова: безразличие, беспечность, бесконтрольность, девиантное поведение, бессознательность, особенности личности, адаптация, воспитательно-психологические мероприятия.

DESCRIPTION OF THE FORMATION OF CRIMINAL MOTIVES AND CHARACTERISTICS IN ADOLESCENTS

Abstract. The article examines the state of formation of criminal motives in teenagers and the description of their characteristics. This research is aimed at determining the important factors related to the formation of criminal motives among teenagers, and it helps to determine the prospects of creating educational and psychological programs and conditions that should be carried out in this direction.

Key words: indifference, carelessness, lack of control, deviant behavior, unconsciousness, personality traits, adaptation, educational and psychological measures.

Kirish. Psixologiya fanlari sohasida erishilgan jahon tajribasining ko'rsatishicha, motivlarning yuzaga kelishi va motivatsion yo'nalganlik ko'p jihatdan oila tarbiyasi bilan bog'liqdir. Oilada qaror topgan o'zaro munosabatlar, uning ta'sirida yuzaga kelgan tarbiya muhiti va farzandlar tarbiyasiga bo'lgan e'tibor buning asosini tashkil qiladi.

Asosiy qism. Shu nuqtayi nazardan mazkur maqolada o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishiga ta'sir etadigan muhim omillarni (tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-psixologik va tarbiyaviy-pedagogik) o'rganish bilan ularning mohiyati va xususiyatlarini tarbiyaviy-psixologik me'yorlar asosida baholashga harakat qildik.

1-jadval.

O'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining asosiy sabablari (n=423)

№	SABABLAR	Tanlov natijalari	
		O'rin	Foiz
1.	O'smirlarning yetarlicha tarbiyalanmaganligi, unda tarbiyaviy bo'shliqning mavjudligi	1,79	87,2
2.	O'smirlar taqdiri uchun ota-onalarning e'tiborsizligi (tarbiyada loqaydlik, beparvolik, nazoratning yo'qligi)	1,80	92,0
3.	O'smirlar turmushida iqtisodiy yetishmovchilikning ta'siri	2,52	76,5

4.	O‘smirlar yolg‘on tasavvurlarning psixologik ta‘sir kuchiga ishonib (aldanib), hayotda o‘z o‘rnini topishga intilishi	2,56	71,8
5.	O‘smirlar ma‘naviyatining bo‘shlig‘i natijasida yolg‘on tasavvurlarga ishonishi (tasavvurlar to‘qnashuvida aldamchi tasavvurlarga tobeligi)	2,77	70,8
6.	O‘smirlar hissiy-irodaviy holatining beqarorligi, unda tobelikning mavjudligi (hissiy-irodaviy holatlar me‘yorida shakllanmaganligi)	3,20	63,1

O‘tkazilgan anketa so‘rov natijalariga (1-jadval) ko‘ra, o‘smirlar taqdiri uchun ota-onalarning e‘tiborsizligi (tarbiyada loqaydlik, beparvolik, nazoratning yo‘qligi) 92,0% ni, o‘smirlarning yetarlicha tarbiyalanmaganligi, unda tarbiyaviy bo‘shliqning mavjudligi 87,2%ni, o‘smirlar uchun iqtisodiy yetishmovchilikning ta‘siri 76,5%ni, o‘smirlar yolg‘on tasavvurlarning psixologik ta‘sir kuchiga ishonib (aldanib), hayotda o‘z o‘rnini topishga intilishi 71,8%ni, o‘smirlar ma‘naviyatining bo‘shlig‘i natijasida yolg‘on tasavvurlarga ishonishi (tasavvurlar to‘qnashuvida aldamchi tasavvurlarni ustun deb bilishi) 70,8%ni, o‘smirlar hissiy-irodaviy holatining beqarorligi, unda tobelikning mavjudligi (hissiy-irodaviy holatlar me‘yorida shakllanmaganligi) 63,1% o‘smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining eng ta‘sirchan manbalari deb hisoblaydilar.

Mazkur tadqiqot o‘smirlar yoshlarda jinoyat motivlari shakllanishi bilan bog‘liq muhim omillarni aniqlashga yo‘nalgan bo‘lib, ushbu yo‘nalishda olib borilishi zarur bo‘lgan tarbiyaviy-psixologik dasturlar va shart-sharoitlarni yaratish istiqbollari belgilashga yordam beradi.

Shundan so‘ng biz, tadqiqotlarimiz dasturiga asoslanib, o‘smirlar tarbiyasidagi salbiy o‘zgarishlarni namoyon bo‘lish jabhalarini o‘rganish maqsadida aynan jinoyat motivlari shakllanayotgan respondentlar kontingenti bilan anketa so‘rovnolarini o‘tkazdik.

2-jadval.

O‘smirlarda shakllanayotgan jinoyat motivlarini aniqlashning jabhalarini. (n=66)

№	O‘ R G A N I S H M A N B A L A R I	Tanlov natijalari	
		O‘rin	Foiz
1.	O‘smirlar bilan suhbatlashib, o‘zaro muloqot va munosabat jarayonida uning bilimi, tasavvurlari, qiziqishi, e‘tiqodi va dunyoqarashiga xos jihatlarini o‘rganish bilan	1,68	90,5
2.	O‘smirlarni yurish-turishi, o‘zini tutishi, odamlar bilan bo‘lgan o‘zaro munosabati, narsalarga, hodisalarga va voqealarga bo‘lgan munosabatini kuzatish orqali	1,72	88,7
3.	Ularning yolg‘on va asossiz tasavvurlar yordamida hayotiy zarur narsalarga erishishga yo‘naltirilgan fikrlarga nisbatan munosabatini aniqlash bilan	2,32	82,6
4.	O‘smirlarning jinoiy xatti-harakatlar va uning oqibatlariga bo‘lgan munosabatlarini o‘rganish yordamida	2,37	70,6
5.	Jinoiy motivlar shakllangan o‘smirlarning amaliy faoliyati va faoliyat natijalarini o‘rganish asosida zarur ma‘lumotlarni to‘plash orqali	2,77	74,5

So‘rovnoma natijalariga (2-jadval) ko‘ra, o‘smirlar bilan suhbatlashib, o‘zaro muloqot va munosabat jarayonida ularning bilimi, tasavvurlari, qiziqishi, e‘tiqodi va dunyoqarashiga xos jihatlarini o‘rganish yordamida (o‘rinlar yig‘indisi 1,68; 90,5%), o‘spirinlarni yurish-turishi, o‘zini tutishi, odamlar bilan bo‘lgan o‘zaro munosabati, narsalarga, hodisalarga va voqealarga bo‘lgan munosabatini kuzatish orqali bilish (o‘rinlar yig‘indisi 1,72; 88,7%) ularda shakllanayotgan jinoyat motivlarini aniqlashning asosiy usullari ekanligi qayd etildi.

O‘smirlar xulq-atvorida shakllanayotgan jinoyat motivlarini aniqlashda ularning yolg‘on va asossiz tasavvurlar yordamida hayotiy zarur narsalarga erishishga yo‘naltirilgan fikrlarga nisbatan bo‘lgan munosabatlari bilan (o‘rinlar yig‘indisi 2,32; 82,6%), o‘smirlarning jinoiy xatti-harakatlar va uning oqibatlariga bo‘lgan munosabatlarini tahlil qilish yordamida (2,37; 70,6%), jinoiy motivlar shakllangan o‘smirlarning amaliy faoliyati va faoliyat natijalarini o‘rganish asosida zarur ma‘lumotlarni to‘plash yordamida (o‘rinlar yig‘indisi 2,77; 74,5%) asosli to‘xtamga kelish ham muhim o‘rin tutishi qayd etildi.

O‘smirlar xulq-atvorida yuzaga kelish ehtimoli bo‘lgan salbiy o‘zgarishlarning psixologik asoslarini chuqurroq o‘rganish maqsadida ularning hayoti va faoliyatini yo‘naltirishda yetakchilik qilayotgan motivlarni ham aniqlashga harakat qildik. (3-jadval)

3-jadval.

O‘smirlar hayoti va faoliyatini belgilovchi yetakchi motivlarni aniqlash (n=167)

№	M A N B A L A R	Tanlov natijalari	
		O‘rin	Foiz
1.	Kundalik zarur ehtiyojlarni ta‘minlashga erishish	1,46	92,9
2.	Ota-onasi va oila a‘zolariga muhtoj bo‘lmaslik	1,69	75,3
3.	Yaxshi yashash imkoniyatlarini qidirish va tengdoshlaridan kam bo‘lmaslik	1,50	82,0
4.	Hayotda o‘zi xohlayotgan narsalarga erishish, tengqurlari o‘rtasida obro‘-e‘tibor topish, to‘laqonli yashashga intilish	3,48	64,5

3-jadvalda bayon etilgan natijalardan ko‘rinadiki, o‘smirlar uchun kundalik zarur ehtiyojlarni ta‘minlashga erishish (o‘rinlar yig‘indisi 1,46; 92,9%), yaxshi yashash imkoniyatlarini qidirish va tengdoshlaridan kam bo‘lmaslik (o‘rinlar yig‘indisi 1,50; 82,0%) jinoyat motivlari shakllanayotgan o‘smirlar hayoti va faoliyati yo‘nalishini belgilovchi eng muhim va zarur yetakchi motivlar ekanligi aniqlandi.

O‘smirlarning fikriga ko‘ra, o‘smirlar o‘z ota-onasi va oila a‘zolariga muhtoj bo‘lmaslikka intilishi (o‘rinlar yig‘indisi 1,69; 75,3%) va hayotda o‘zi xohlayotgan narsalarga erishish, tengqurlari o‘rtasida obro‘-e‘tibor topish, to‘laqonli yashashga intilish (o‘rinlar yig‘indisi 3,48; 64,5%) kabi motivlar ham ular hayoti va faoliyatini belgilashda muhim ahamiyat kasb etayotganligi qayd etildi.

4-jadval.

O‘smirlarda jinoyat motivlari shakllanishiga ta‘sir etadigan zamonaviy tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy, tarbiyaviy-psixologik omillarning ko‘rinishlari (n=167)

№	M A N B A L A R	Tanlov natijalari	
		O‘rin	Foiz
1.	O‘smirlardagi tabiiy-biologik ehtiyojlarning vaqtida va me‘yorli qondirilmasligi	1,46	91,6
2.	Oilada o‘smirlarga xos ijtimoiy-iqtisodiy motivlarning me‘yorli ta‘minlanmaganligi	2,00	85,4
3.	O‘smirlarga xos tarbiyaviy muhitning yetarlicha va barqaror ta‘minlanmaganligi	2,12	72,6
4.	Tarbiyachi mas‘ullarning o‘smirlar rivojlanishini ta‘minlaydigan jismoniy, ijtimoiy-madaniy va individual psixologik omillar ta‘siridan yetarlicha xabardor emasligi	2,22	82,6

Biz navbatdagi tadqiqotlarimizda o‘smirlarda jinoyat motivlari shakllanishiga ta‘sir etadigan zamonaviy tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy, tarbiyaviy-psixologik omillarning ko‘rinishlari va ularning ta‘sir darajasini baholash maqsadida anketa so‘rovnomalardan foydalandik (4-jadval).

Respondentlar javoblarini psixologik tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘smirlarda jinoyat motivlari shakllanishiga ta‘sir etadigan turli omillar ichida eng xavfli hamda shaxs va jamiyat hayotida ayanchli oqibatlarini keltirib chiqaruvchi omillar bu - o‘smirlardagi tabiiy-biologik ehtiyojlarning vaqtida va me‘yorli qondirilmaslik holatlari (o‘rinlar yig‘indisi 1,46; 91,6%), oilada o‘smirlarga xos ijtimoiy-iqtisodiy motivlarning me‘yorli ta‘minlanmaganligi (o‘rinlar yig‘indisi 2,00; 85,4%), tarbiyada mas‘ullarning tarbiya jarayonlarida o‘smirlar rivojlanishini ta‘minlaydigan jismoniy, ijtimoiy-madaniy va individual psixologik omillar ta‘siridan yetarlicha xabardor emasligi (o‘rinlar yig‘indisi 2,22; 82,6%), o‘smirlarga xos tarbiyaviy muhitning yetarlicha ta‘minlanmaganligini (o‘rinlar yig‘indisi 2,22; 72,6%) alohida e‘tirof etdilar.

5-jadval.

Yoshlarda uchraydigan jinoyat motivlarining mohiyati va ularning salbiy oqibatlarini haqidagi o‘smirlarning tasavvur va bilimlarini baholash (n=357)

№	Madaniyat ko‘rinishlari	Qisman tasavvurga ega (%hisobida)	O‘rtacha biladi (%hisobida)	Yaxshi biladi (%hisobida)	Mukammal biladi (%hisobi da)
1	Jinoiy xatti-harakatlarga moyil o‘smirlarni bilasizmi	17,4	28,2	35,1	19,3
2	Jinoiy xatti-harakatlar oqibatini tushunasizmi	21,5	29,6	32,3	16,6
3	Jinoiy xatti-harakatlarga moyillik qanday holatlarda yuzaga kelishi mumkin	32,8	28,6	21,4	17,2
	O‘rtacha umumiy ko‘rsatkich	23,1	29,9	30,1	16,9

Shu o‘rinda, biz yoshlarda uchraydigan jinoyat motivlarining mazmun-mohiyati va ularning salbiy oqibatlarini haqidagi o‘smirlarning umumiy tasavvur va bilimlarini baholash maqsadida anketa so‘rovnomasidan ham foydalandik. Psixologik-pedagogik baholash me‘yorlariga tayanib, ularning bilim darajalarida quyidagicha ko‘rsatkichlarni aniqladik.

Xulosa:

1. O‘smirlardagi mavjud ehtiyojlarning qondirilmay qolishi, hayotiy zarur bo‘lgan moddiy va ma‘naviy narsalarga o‘zi xohlaganidek erishishga intilishi, tengdoshlari va jamoa orasida o‘z mavqeyini barqarorlashtirish maqsadi, o‘zini namoyon qilish va o‘z ta‘sirini o‘tkazish uchun, «kuchlilik»ni qo‘lga kiritish, o‘z mavqeyini orttirish hamda boshqalarga ta‘sir doirasini kengaytirish maqsadi ular xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishiga muhim sabab sifatida ta‘sir qilishi aniqlandi va bu jarayonning davomiyligi jinoiy xatti-harakatlarga tayyorgarlik, yo‘nalganlik, natijalarga erishishni ta‘minlash bosqichini ham ifodalaydi.

2. O‘smirlar xulq-atvorida jinoyat motivining shakllanishi aynan shunday o‘smirlar yashayotgan oilalarda ota-ona munosabatlaridagi beqarorlik, tarbiyaviy jarayonlarga yengil-yelpi qarash oqibatida tarbiyaning yaxshi kechmayotganligi, oilaning moddiy va ma‘naviy taqsimotidagi kamchiliklar, uzilishlar eng muhimi, oilaviy tarbiyada loqaydlik, beparvolik, o‘zi bo‘larchilikka qoldirish, e‘tiborsizlik holatlarining hukm surishi natijasidir.

3. O‘smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining asosiy sabablarini aniqlash maqsadida o‘zbek milliy-madaniy muhitida shakllanayotgan O‘smirlar yoshlar, ularning ota-onalari, o‘qituvchilari, tarbiya uchun mas‘ul huquq -tartibot organlari va jamoatchilik bilan tadqiqot ishlari olib borilganda O‘smirlarning yetarlicha tarbiyalanmaganligi, o‘smirlar taqdiri uchun ota-onalarning e‘tiborsizligi, o‘smirlar turmushida iqtisodiy yetishmovchilikning ta‘siri, hayotdagi yolg‘on va aldamchi tasavvurlarga ishonish, hissiy-irodaviy holatining beqarorligi, unda tobelikning mavjudligi kabi omillar muhim sabab bo‘lib qolayotganligi aniqlandi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2017. - 80 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni, 2016-yil 14 sentyabr. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 37-son, 426-modda.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni, 2008-yil.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent: Adolat, 2017. - 112 b.
5. Jabborov A.M. O‘qituvchi etnopsixologiyasi. Qarshi “Nasaf” nashriyoti, 2015, -180 b.
6. Karimova V.M. Yoshlarda o‘zbek oilasi to‘g‘risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. – T.: ToshDU, 1994. - B.309.
7. Qodirov O.S. “O‘smirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi” // Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertasiya. – T.: 2020, - 155 b.

8. Qodirov O.S. Umumiy psixologiya // O‘quv qo‘llanma. – Samarqand, 2022. – 250 b.
9. Qodirov O.S., Xotamov Sh.N. Ijtimoiy psixologiya // Darslik. – Samarqand, 2023.-346 b.
10. Qodirov O.S. O‘quvchilar xulq-atvori profilaktikasida maqsadga yo‘naltirilgan tarbiyaviy ta’sir modeli // pedagog. – 2023. – T. 6. – №. 2. – S. 382-386.
11. Qodirov O.S. Tarbiyasi qiyin o‘quvchilarning xulq-atvori bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etish masalalari // Pedagog. – 2023. – T. 6. – №. 2. – S. 367-371.
12. Qodirov O.S. Teenager child psychology // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – T. 10. – №. 5. – S. 454-462.

UO‘K 159.937-053.81:316.6(043.3)

*Vahobova O‘g‘iloy Tolibjonovna,
Andijon davlat pedagogika instituti,
Pedagogika va psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
vaxobovao‘g‘iloy91@mail.ru*

AXBOROT MUHITINING YOSHLAR IJTIMOY NORMALARI O‘ZGARISHIGA TA‘SIRINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Maqolada yoshlarda axborot muhitining ijtimoiy normalari o‘zgarishiga ta‘siri muammosi hozirgi globallashuv va axborotlashish masalalari ko‘zga tashlanayotgan davrda ijtimoiy psixologiya sohasidagi dolzarb psixologik muammolarni aniqlash asosida ilmiy-amaliy masalalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: shaxs xulq-atvori, motivatsion komponent, munosabat, adaptiv munosabat, emotsional-kognitiv motivlar, stimullar, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ НА ИЗМЕНЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ МОЛОДЁЖИ

Аннотация. В статье освещена проблема влияния информационной среды на изменение социальных норм в молодёжной среде, рассмотрены научно-практические вопросы, основанные на выявлении наиболее актуальных психологических проблем в области социальной психологии в эпоху глобализации и информатизации.

Ключевые слова: личность, мотивационный компонент, установка, адаптационная установка, эмоционально-познавательные мотивы, стимулы, социально-психологические характеристики.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF THE INFORMATION ENVIRONMENT ON THE CHANGE OF YOUTH SOCIAL NORMS

Abstract. The article covers scientific and practical issues based on the identification of urgent psychological problems in ideology in the field of Social Psychology during the period when the problem of the influence of the information environment on changes in social norms in young people is currently being highlighted by issues of globalization and informatization.

Key words: personality, motivational component, attitude, adaptive attitude, emotional-cognitive motives, stimuli, social-psychological characteristics.

Kirish. Jahonda yuz berayotgan globallashuv va integrasiya jarayonlari ta‘sirida ijtimoiy munosabatlarning obyekt va subyekt bo‘lgan yoshlarning hulq-atvor ustanovkalarining o‘zgarib borishi, yoshlarda axborot muhitining ijtimoiy normalari o‘zgarishiga ta‘siri muammosi oqibatida ular qadriyatlarining zaiflashuvi, dunyoqarashlar transformatsiyasining kuzatilishi, jumladan, «Yoshlar xalqaro deklaratsiyasi»da «...Yoshlar – barqaror rivojlanish maqsadlarining drayveri sifatida belgilanganligi...»[1] dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada o‘tkazilgan tadqiqotlar ommaviy madaniyatning rivojlanishi yoshlarda kundan-kun ijtimoiy jarayonlarni yangicha anglash va adaptasiyalashuv, xulq-atvor motivatsiyasi, qadriyatlar tizimi, ehtiyojlar va ijtimoiy voqelikka munosabat ustanovkalarining o‘zlashtirilishi bilan bog‘lik muammolarni o‘rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Asosiy qism. Jahon ta‘lim va ilmiy markazlari yoshlarning shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanish imkoniyatlarini, shaxsiy hayotini, kasbiy faoliyati uchun intilishlari, ta‘lim tarbiya jarayoni va shaxslararo munosabatlarda yuzaga keladigan psixologik xususiyatlarni ro‘yobga chiqarish orqali o‘z-o‘zini takomillashtirishga ta‘sir etuvchi demografik, individual omillarni o‘rganish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada yoshlarda ijtimoiy voqelikka munosabat shakllanishi, ularda o‘zaro munosabatlarning rivojlanish dinamikasi, shaxslararo xamkorlik muammosi, o‘zaro jarayonlardagi munosabatlar xamda ularning

sotsializatsiyasi, ijtimoiy hozirlik va individual tipologik tuzilmalarini aniqlashga bogliq ijtimoiy-psixologik izlanishlarga alohida e'tibor qaratish zarurati kuzatilmoqda.

Pespublikamiz yoshlarda axborot muhitining ijtimoiy normalari o'zgarishiga ta'siri muammosi shakllanishining psixologik tomonlarini tadqiq etish orqali hamjamiyatimizni siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik taraqqiyotida ko'zda tutilgan ijobiy o'zgarishlarga daxldrolik hissini tarkib toptirish bo'yicha zarur huquqiy-me'yoriy asoslar yaratilmoqda. «... yoshlarni san'at dunyosiga oshno etish, kompyutep va IT texnologiyalari sohasida bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari uchun zarur jihozlar bilan ta'minlash borasidagi ishlar yangi sifat bosqichiga ko'tarish»[2] masalalari bilan bir qatorda ularni shaxslararo munosabatlarga ijtimoiy-psixologik tayyorlash, kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishlari ustuvor vazifasi sifatida belgilanganligi, jamiyatimiz a'zolari bo'lgan yoshlar masalalarini ilmiy o'rganishga zarur asos bo'la oladi.

O'zbekiston Pespublikasi Rrezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida», 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son «Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida» Farmonlar, O'zbekiston Pespublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 7-iyundagi 472-son «Psixologiya sohasidagi kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida»gi[3] Qarori va boshqa me'yoriy hujjatlar doirasida belgilangan keng ko'lamlı strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda mazkur dissertasiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi. yoshlarning axborot muhiti va ijtimoiy normalari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash asosida ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Empirik tadqiqot natijalari. Talaba-yoshlarning axborot muhitida ijtimoiy normalari shakllanishi faktorlarini tadqiq etish orqali olingan natijalar asosida psixologlar faoliyatida psixokonsultasiya jarayonida foydalana olishga oid dasturiy ta'minot ishlab chiqilgan;

Axborot muhitida sog'lom psixologik munosabatlarni ta'minlashning psixologik asoslarini o'rganish bo'yicha psixoterapevtik mashg'ulot va treninglar uchun asosiy manba sifatida didaktik ta'minot mazmunida o'z ifodasini topgan.

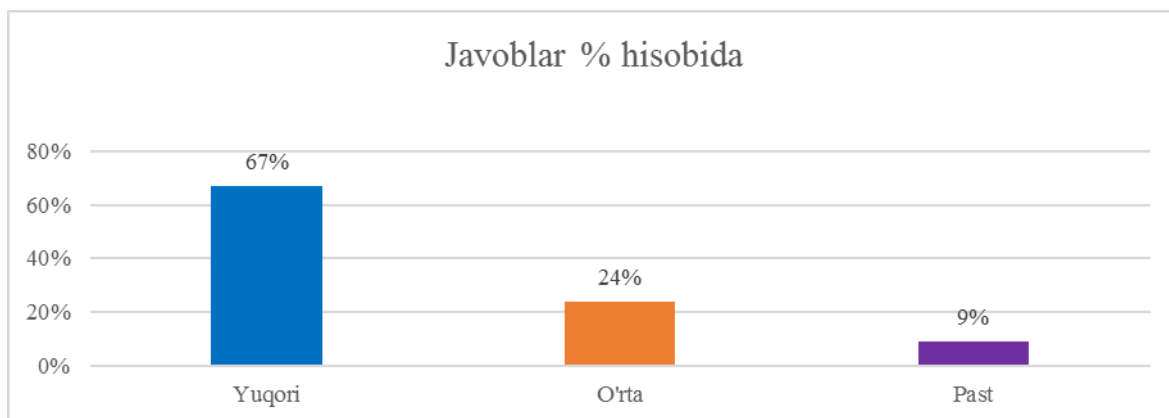
Tadqiqotni tashkil etishda oliy ta'lim birinchi bosqichida tahsil olayotgan talaba yoshlarni sinaluvchi - respondent sifatida jami viloyatimizda faoliyat yuritayotgan Andijon davlat pedagogika instituti birinchi bosqich talabalari jalb etildi

1-jadval.

Tadqiqotga jalb etilgan pespondentlarning ijtimoiy-iqtisodiy-demografik jihatdan e'tiborga molik taqsimoti

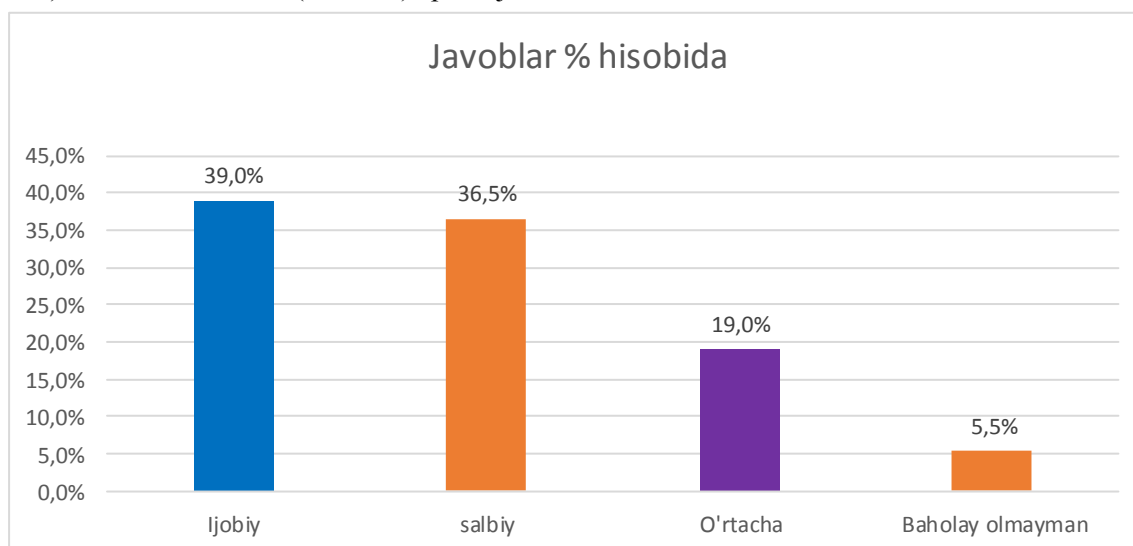
Yosh davrlari	Hududiy joylashuvi		Umumiy soni Er/ayol	Umumiy soni
	Shahar Er/ayol	Qishloq Er/ayol		
17-20 yoshgacha	69/168	33/49	102/217	319
20-25 yoshgacha	51/80	21/23	72/103	175
25 yoshdan ortiq	23/49	11/21	34/70	104
Tadqiqotga jalb etilganlarning umumiy soni Er/ayol	143/297	65/93	208/390	598
Jami	440	158	598	598

Shunday qilib, talaba yoshlar o'rtasida axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalariga ta'sirini aniqlash maqsadida o'tkazgan so'rovnomalimiz natijasida quyidagicha xulosalarga kelindi.

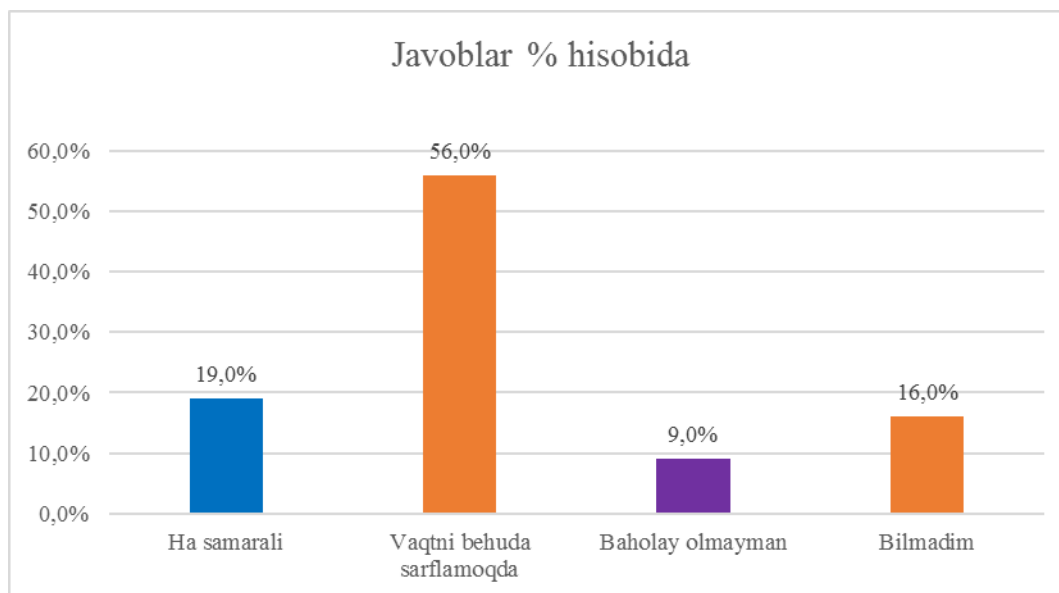
1-pacm. “Axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalari shakllanishiga ta'siri qay darajada deb baholaysiz?” savoliga berilgan javoblar

“Axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalariga ta'sirini qay darajada deb baholaysiz?” mazmunidagi so'rovnomadan o'rin olgan savolga 598 nafar respodentlarning 67 foizi (297 nafar) “yuqori”, 24 foiz (106 nafar) “o'rtacha”, 9 foizi (39 nafar) “past” javobini berishdi.

2-pacm. “Axborot muhiti yoshlar xulq-atvori shakllanishiga qay darajada ta'sir ko'rsatmoqda?” savoliga berilgan javoblar

“Axborot muhiti yoshlar xulq-atvori shakllanishiga qay darajada ta'sir ko'rsatmoqda?” savolga 598 nafar sinaluvchi-respodentlarning 39% (172 nafar) “ijobiy”, 36.5% (161 nafar) “salbiy”, 19% (84 nafar) “o'rtacha”, 5.5% (25 nafar) “baholay olmayman” javobini berishdi.

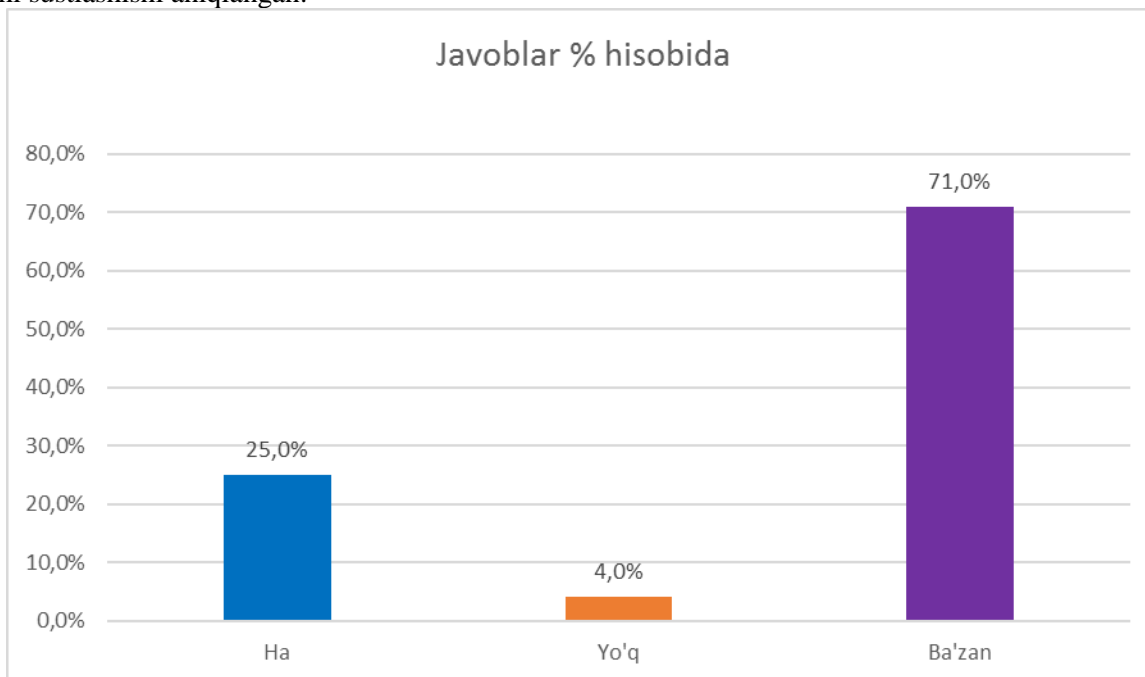

3-pacm. “Yoshlar internet va ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanmoqdam?” savoliga berilgan javoblar

“Yoshlar internet va ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanmoqdam?” savolga 598 nafar sinaluvchi-respodentlarning 19% (84 nafar) “ha samarali”, 56% (247 nafar) “vaqtini behuda sarflamoqda”, 9% (40 nafar) “baholay olmayman”, 16% (71 nafar) “bilmadim” javobini berishdi.

Respodentlarning javoblarini ayrimlarini izohlashi so’ralganda axborot muhitida yoshlarning ko’p vaqti yangi kognitiv tasavvurlarini ortirishga emas balki maqsadsiz va mazmunsiz ravishda shunchaki ijtimoiy tarmoqlar bo’ylab sayr etishga sarflashayotgani oydinlashdi.

Axborot muhitida yangidan-yangi tasavvurlarning tez-tez almashinishi analiz va sintez jarayonlarining o’tmaslashishiga olib keladi natijada kognitiv dunyoqarash va faoliyatning eksteriorizatsiya – interiorizatsiyasi shakllanishi sustlashishi aniqlangan.

4-pacm. “Siz ijtimoiy tarmoqdagi mashhurlikka erishgan qahramonlar xulq-atvoriga taqlid qilasizmi?” savoliga berilgan javoblar

“Siz ijtimoiy tarmoqdagi mashhurlikka erishgan qahramonlar xulq-atvoriga taqlid qilasizmi?” savolga 598 nafar sinaluvchi-respodentlarning 25% (110 nafar) “Ha”, 4% (18 nafar) “Yo’q”, 71% (314 nafar) “Ba’zan” javobini berishdi.

Telegramm ijtimoiy tarmog‘idagi profiliga ko‘ra foydalanuvchilarning ekstroversiya, xushmuomalalik, nevrotiklik, tajribaga ochiqlik va vijdonlilik kabi shaxsiy xususiyatlarini aniqlashga harakat qildik. Eng kuchli korrelyatsiya hissiy barqarorlikni ($r = 0,27$) va xayrixohlikni ($r = 0,31$) baholashda kuzatildi. Baholanayotgan shaxsdan olingan shaxsiy xususiyatlarni baholashlar orasida faqat ekstraversiya ish samaradorligi bilan bog‘liq ($r = 0,28$).

Tahlil turli jins, yoshi va individual xususiyatlariga ega bo‘lgan talaba-yoshlardan iborat internet foydalanuvchilari o‘rtasida turli iboralar va so‘zlarni qo‘llash chastotasidagi farqlarni aniqladik.

Ayollarda an’anaviy ravishda xarid qilish, sevgi, munosabatlar, his-tuyg‘ular, bolalar, oila, nikoh va boshqalar haqida eng keng muomalada bo‘lishgan bo‘lsa.

Erkaklar esa odatda istaklar, hukumat, futbol, o‘yinlar, janglar, ish, daromad, mashinalar va boshqalar haqida so‘z va iboralarni ishlatganlar.

Insonning o‘ziga xos xususiyatlarini, uning shaxsiy xususiyatlarini baholashning ko‘plab vazifalari uning profili va ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyatini tahlil qilishda o‘tkazilishi mumkin.

Posipanova Olga Sergeevnaning “Namoyishkorona e‘tiborga moyillik” sòrovnomasi namoyishkorona moyillik darajasini va tovarlarni sotib olish va ulardan foydalanishda ustunlik qiladigan norma darajasini aniqlash maqsadida o‘tkazildi. So‘rovnoma namoyishkorona iste‘molning shaxs 10 turiga moyilligini tashxislovchi uchta mumkin bo‘lgan 30 ta bayonotdan iborat. Bizning buyumlarimiz biz haqimizda ma‘lumot beradi: kiyim-kechak, aksessuarlar, ish yuritish buyumlari, gadjetlar va boshqalar. Ba’zi odamlar narsalar yordamida o‘zlariga e‘tibor qaratishga intilishadi. Ushbu so‘rovnoma demonstrativ xulq-atvor normasining dominant turlarini va ularning darajasini aniqlash imkonini beradi. Har bir tur uchta bayonot bilan belgilanadi.

0 ball - bu men uchun mutlaqo xos emas

1 ball - ba’zi hollarda shunday.

2 ball - ha, albatta bu men uchun.

Olingan natjalarni Styudentning t-mezoni yordamida qiyoslash imkoniga ega bo‘ldik. Qiyoslash natijalari quyidagi jadvalda o‘z ifodasini topgan.

2-jadval.

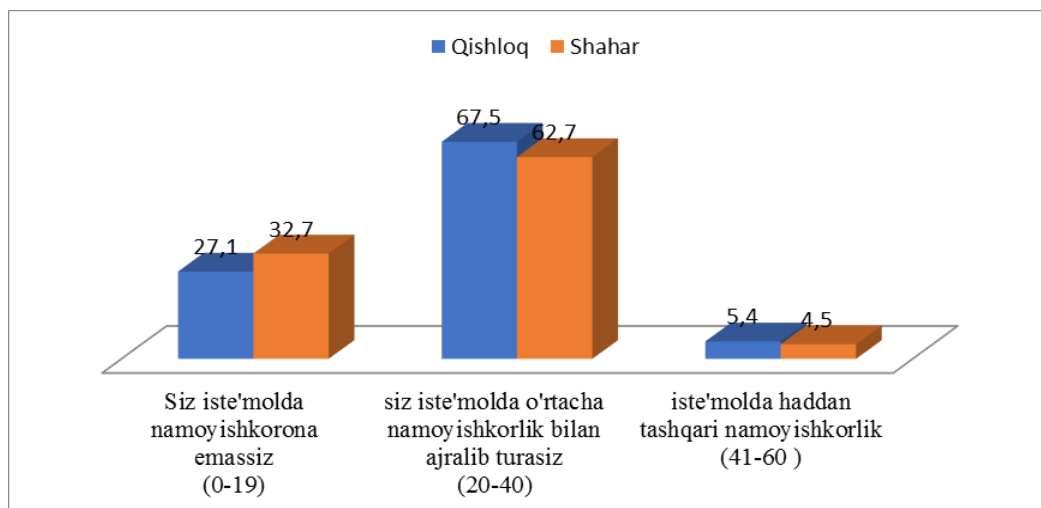
Posipanova Olga Sergeevnaning “Namoyishkorona e‘tiborga moyillik” sòrovnomasi jinslararo tavofut natijalari

	n	O‘rtacha	Dispersiy a	t
Erkaklar	208	21,9	104,1	-4,002***
Ayollar	390	25,2	79,9	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, ayol talabalarda demonstrativ ijtimoiy normalar erkak talabalarga nisbatan o‘rtacha arifmetik qiymat statistik jihatdan ahamiyatli ravishda yuqori ekani aniqlandi (erkaklar o‘rtacha 21,9, ayollar 25,2 $p \leq 0,05$). Har ikkila hins vakillarida dispersiyalar ko‘rsatkichi erkaklarda 105,6, ayollarda 79,9 qiymatni ko‘rsatdi. Styudent-t qiymati esa -2,5 ni tashkil etdi.

Xuddi shu so‘rovnomani qishloq shahar toifasiga ko‘ra sinaluvchi-respodentlardagi natijasini quyidagi rasmda ko‘rish mumkin.

5-rasm. Respondentlarning qishloq – shahar hududi bo'yicha ko'rsatgichi

Qishloq hududida istiqomat qiluvchi yoshlar shahar hududida istiqomat qiluvchi yoshlardan “o'rtacha”(67,5>62,7) va “yuqori” (5,4>4,5) ko'rsatgichlarda ko'proq ballar yig'ishgan bo'lsa, “quyi” (27,1<32,7) toifada pastroq ballar yig'ishga muvaffaq bo'ldilar.

Xulosa va tavsiyalar. Talaba-yoshlarning axborot muhitida ijtimoiy normalari shakllanishi faktorlarini tadqiq etish orqali quyidagi xulosalargakelindi.

1. Bugungi kunda jamiyatda internet kommunikatsiyalarining tezkor ravishda tarqalishi barcha darajalarda faol muhokama qilinmoqda. Bu soha psixologlar, shifokorlar, filologlar, sotsiologlar, harbiylar, faylasuflar, siyosatshunoslar, dasturchilar va boshqa axborot texnologiyalari mutaxassislarini qiziqirtirmoqda. Internet kommunikatsiyasi deyarli barcha zamonaviy davlatlarda ijtimoiy realikka aylandi va amaliy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning yangi yo'nalishlarini belgilab bermoqda.

2. Axborot muhiti yoshlarning bo'sh vaqtlarini tobora ko'proq to'ldirib, ko'pincha jonli muloqot vaqtini siqib tashlamoqda. Hozirgi vaqtda ijtimoiy xulq-atvorning yangi modellarini targ'ib qila oladigan va real o'zaro ta'sir doirasiga integratsiyalashuvi mumkin bo'lgan juda ko'p turli xil internet tarmoqlari mavjud.

3. Axborot muhitida virtual dunyo onlayn muloqot qilish uchun ko'plab imkoniyatlar va dasturlarni taqdim etadi. Muayyan vosita va aloqa turiga bo'lgan afzallik foydalanuvchi tomonidan ularning xohish va imkoniyatlariga qarab belgilanadi. Insonlar turli xil media kanallaridan tobora ko'proq foydalanmoqda va ulardan foydalanish vaqti oshib bormoqda.

4. Shaxsning ijtimoiy xulq-atvori ob'ektning ko'p sifatligi tufayli murakkab jarayondir. Shaxsning o'ziga xos uslubi va xulq-atvorining ijtimoiy xususiyatlari, shu bilan birga, uning tarkibida ijtimoiy sharoit va munosabatlarning umumiyliigi tufayli uni boshqalarga o'xshash qiladigan narsa mavjud. Shaxsning ijtimoiy xulq-atvori jarayonini o'rganish uning faoliyatining tipik ko'rinishlarini - turmush tarzi, xulq-atvor strategiyasi, normadan chetga chiqish va boshqalarni tahlil qilishga yo'naltiriladi.

5. Talaba-yoshlarning turli muassasalar va tashkilotlar bilan o'zaro munosabati jarayonida ijtimoiy ma'qullangan xulq-atvorlarning tegishli bilimlari va tajribasi, shuningdek, ijtimoiy ma'qullangan xulq-atvorga taqlid qilish tajribasi va ijtimoiy normalardan nizo yoki ziddiyatsiz qochish tajribasi ortib bormoqda.

Adabiyotlar:

1. Butunjahon Yoshlar xalqapo deklaratsiyasi. T.:2019.b-14.
2. O'zbekiston Pespublikasi Prezidentining PF-60-son «2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi» Farmoni, <https://lex.uz/docs/5841063>
3. M.Mirziyoyev Sh. Birlashgan millatlar tashkiloti bosh assambeliyasidagi nutqi.19.09.2017
4. O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi
5. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – T.: 2010. – 544 b.
6. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi. – T.:Sharq, 2010. – 283 b.

Quvataliyev Mirzamaxmud Xabibulloyevich,
Andijon davlat universiteti
Umumiy psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
quvataliyevmirzamaxmud@mail.ru

TALABALARNING UNIVERSITET TA'LIM SHAROITLARIGA MOSLASHUVINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Maqolada talabalarning universitet ta'lim sharoitlariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlarini aniqlash asosida psixologik usul va vositalari, o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan. Intellektual salohiyatli talabalarni psixologik qo'llab-quvvatlash jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan usul va vositalari tadqiq qilingan va samarali tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy vaziyat, o'quv faoliyati, adaptatsiya, intellektual salohiyat, muammoli vaziyat, muammoli masala, muloqot, emotsional yaqinlik, ilmiy tafakkur, intellektual rivojlanish va intellektual muvaffaqiyat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К УСЛОВИЯМ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Аннотация. В статье исследуются психологические методы и средства, специфика на основе выявления социально-психологических аспектов адаптации студентов к условиям вузовского образования. Исследованы методы и средства, которые могут быть использованы в процессе психологического сопровождения интеллектуально одарённых учащихся, даны эффективные рекомендации.

Ключевые слова: социальная ситуация, учебная деятельность, адаптация, интеллектуальный потенциал, проблемная ситуация, проблемный вопрос, общение, эмоциональная близость, научное мышление, интеллектуальное развитие и интеллектуальный успех.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF STUDENTS' ADAPTATION TO UNIVERSITY EDUCATIONAL CONDITIONS

Abstract. The article explores psychological methods and tools, specific features, based on determining the socio-psychological aspects of students' adaptation to university educational conditions. Methods and tools that can be used in the process of psychological support for students with intellectual potential have been researched and effective recommendations are presented.

Key words: social situation, educational activity, adaptation, intellectual potential, problem situation, problem issue, communication, emotional closeness, scientific thinking, intellectual development and intellectual success.

Kirish. Mamlakatimizda ijtimoiy psixologiya sohasida ijtimoiy guruhlarini, ya'ni ulardan biri yoshlarni o'rganish katta ahamiyatga ega. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, ijtimoiy maqom va rollarini, qadriyat yo'nalishlarini va turli jamoalar va shaxslarning faoliyati motivatsiyasini o'rganib, ayni vaqtda ijtimoiy psixologiya yoshlar muammolariga alohida e'tibor beradi. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi O'RQ-361-sonli "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"[1]gi Qonuniga asosan yoshlarning ijtimoiy shakllanishi va kamol topishi, ijodiy iqtidori jamiyat manfaatlarini yo'lida imkoni boricha to'la-to'kis ro'yobga chiqishi uchun ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy jihatdan shart-sharoit yaratish hamda ularni kafolatlashdan iborat masalalari bo'yicha tadqiqotlarni olib borish dolzarb muamolardan bo'lib qolmoqda.

Dunyo ta'lim va ilmiy markazlarida talabalarning universitet ta'lim sharoitlariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlarini shakllantirish orqali millati, irqi, tili, dini, ijtimoiy mavqeyi, jinsi, ma'lumoti va siyosiy e'tiqodidan qat'i nazar, yoshlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, yoshlarni huquqiy va ijtimoiy jihatdan himoya qilish, milliy, madaniy an'analarning avlodan-avlodga o'tishi, avlodlarning ma'naviy aloqasi, yoshlarning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, bu borada yoshlar o'z manfaatlarini amalga oshirish yo'llarini erkin tanlay

olishlariga kafolatlash, jamiyatni rivojlantirish, hamda huquq va burchlarning, erkinlik va fuqarolik mas’uliyatining birligi sifatida xizmat qiladigan mexanizmlarni shakllantirishga qaratilgan tadqiqotlarni olib borish zarurati yuzaga kelmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida», 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son «Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida», 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son «O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 7-iyundagi 472-son «Psixologiya sohasidagi kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori va boshqa me’yoriy hujjatlar doirasida belgilangan keng ko‘lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikamizda talabalarning universitet ta’lim sharoitlariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlariga oid ilmiy izlanishlarni psixolog olimlardan B.R.Qodirov, B.M.Umarov, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, N.S.Safayev, P.S.Samarov, O‘.B.Shamsiyev, G‘.B.Shoumarov, E.G‘.G‘ozyiyev va boshqalar o‘z ilmiy tadqiqotlarida yoshlarning psixologik muammolari, ijtimoiy munosabatlardan o‘quv va mehnat faoliyati bilan band bo‘lishlari bilan birga mehnat staji, migratsion tajriba mavjudligi masalalarini ilmiy tadqiq etishgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan yoshlarning ijtimoiy-psixologik moslashuviga oid metodologik qoidalar tashkil etadi (T.Parsons, R.Merton, N.Smelzer, V.T.Lisovskiy, N.M.Blinov va boshqalar); Uy ijtimoiy psixologiyasida shakllantirilgan nazariy tamoyillar va qoidalar (K.A.Abulxanova-Slavskaya, G.V. Akopov, G.M. Andreeva, Yu.M. Zabrodin, B.F. Lomov, A.S. Chernishev, E.V., Shoroxova, I.M. Yusupov va boshqalar); asarlarida bayon qilingan ijtimoiy-psixologik moslashuvning mohiyati haqidagi qoidalar. Berezina, V.V. Gritsenko, A.G. Zdravomyslova, E.S. Kuzmina, N.M. Lebedeva, A.N. Leontiyev, V.N. Myasishcheva, A.A. Nalchadjyan, B.F. Parygina, E.N. Reznikov va boshqalar ilmiy jihatdan tadqiq etishgan [2].

Xorij tadqiqotchilaridan A.Adler, A.Bandura, A.Maslou, G.Olport, J.Rotter, Z.Freyd, K.G.Yung, K. Rodgers, K.Xorn, P.B.Kettel, E.Fromm, E.Erikson va boshqalar axloqiy xulq-atvorga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni ilmiy tadqiq etishgan.

Empirik tadqiqot natijalari. Avvalo, tadqiqot obyektlarining maqsadga mos tanlanganligi, ilmiy tekshirishlarda qatnashgan respondentlarning yetarlicha reprezentativligi, tanlangan metodikalarning validligi va ishonchligi, olingan empirik miqdorlarning matematik-statistikaning ishonchli usullari yordamida tahlil qilinganligi, bunda zamonaviy elektron dasturiy vositalar qo‘llanganligi, izlanishlar aniq va reja bosqichlarda bir-birini to‘ldiruvchi usullar yordamida amalga oshirilganligi, tadqiqot davomida shakllantirilgan xulosa, taklif va tavsiyalarning bir vaqtda turli yo‘nalishlarda amaliyotga joriy etilgani, olingan natijalarning vakolatli tuzilmalar tomonidan tasdiqlangani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati talabalarning universitet ta’lim sharoitlariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlarini ochib berishga ilmiy jihatdan yondashilgani, ta’lim sharoitlariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlarini shakllanishida ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini inobatga oluvchi psixokonsultatsiya va psixokorreksiya yo‘nalishlarni ishlab chiqish imkoniyatini berishi bilan belgilanadi hamda moslashuv mexanizmlari shakllanishining mohiyati va tushunchasi ochib berilgani, uning shakllanishi va rivojlanishining hozirgi kundagi holati to‘g‘risidagi nazariy tasavvurlar, shuningdek, keltirilgan xulosalar ushbu hodisani o‘rganishning keyingi izlanishlari doirasida qo‘llanilishi bilan izohlanadi.

1-jadval.

G.Yu.Ayzenkning “EPQ” so‘rovnomasi tavsiflovchi statistika natijalari.

	N	Minimal	Maksimal	O‘rtacha qiymat	Standart og‘ish	Assimetriya	Eksess
Ekstraversiya	505	5,00	21,00	14,5267	3,43473	-,695	,154
Introvertsiya	505	4,00	24,00	13,6455	4,65550	-,074	-,555
Nevrotizm	505	1,00	18,00	7,0653	3,26989	,767	,672

Olingan natijalar statistik jihatdan tahlil qilinganda shuni ko'rishimiz mumkinki, testda mavjud bo'lgan uchta shkala bo'yicha qiymatlar umumiy ko'rinishida tahlil qilinganda, “Ekstroverziya” shkalasi bo'yicha minimal 5 ballni maksimal 21 ballni o'rtacha qiymat 14,5 ko'rsatgichni, standart og'ish 3,43, assimetriya -,695, eksess,154 birlikni tashkil etdi. “Introverziya” shkalasi bo'yicha minimal 4 ball, maksimal 24 ball, o'rtacha qiymat 13,6, standart og'ish 4,6 assimetriya -,074, eksess,672 birlikni. “Nevrotizm” shkalasi bo'yicha minimal 1 ballni, maksimal 18 ballni, o'rtacha qiymat 7 birlikni, standart og'ish 3,2, assimetriya,767, eksess,672 birlikni tashkil qildi.

2-jadval.

G.Yu.Ayzenkning “EPQ” so'rovnomasi jinslararo tavofut natijalari
Styuden-t mezoni

	Jinsi	N	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	t	p
Ekstraversiya	Erkak	118	14,5678	3,79491	,148	,882
	Ayol	387	14,5142	3,32235		
Introverziya	Erkak	118	13,3559	5,04768	-,772	,441
	Ayol	387	13,7339	4,53244		
Nevrotizm	Erkak	118	7,5763	3,64306	1,944	,052
	Ayol	387	6,9096	3,13588		
Samimiylik	Erkak	118	6,9237	2,20782	-2,442	,011
	Ayol	387	7,4806	2,03633		

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Dastlab natijalarni qayta ishlashda istirokchi-respondentlarimizning samimiylik shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymatlari hisoblab olindi, bunda erkaklar 6,92 ballni, ayollar esa 7,48 ballni yig'ishib test haqqoniy ravishda ishlanganligi o'z isbotini topdi. Ayollar ham erkaklar ham so'rovnomadagi har uchchala shkalada deyarli bir xil ko'rsatgichni, ko'rsatdilar: ekstraversiya 14,5-14,5, introverziya 13,7-13,3, nevrotizm 6,9-7,5. Yuqoridagi statistik ma'lumotlardan xulosa qilishimiz mumkinki, erkaklar va ayollarda ham introverziya – ekstraversiya ko'rsatgichlari normal taqsimlanish qonuniga mos keladi. Endi esa, tadqiqotimizda ishtirokchilarning hududlar kesimida to'plagan ballariga o'tamiz.

3-jadval.

G.Yu.Ayzenkning “EPQ” so'rovnomasi hududlararo tavofut natijalari
Styuden-t mezoni

	Hudud	N	O'rtacha qiymat	Standard og'ish	t	P
Ekstraversiya	Qishloq	426	14,4531	3,57625	-1,120	,159
	Shahar	79	14,9241	2,52054		
Introverziya	Qishloq	426	13,5070	4,76864	-1,555	,079
	Shahar	79	14,3924	3,93348		
Nevrotizm	Qishloq	426	6,8545	3,08735	-2,875	,001
	Shahar	79	8,2025	3,94962		
Samimiylik	Qishloq	426	7,3427	2,09872	-,194	,844
	Shahar	79	7,3924	2,04700		

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Hududlardagi farqlarga ko'ra ekstraversiya shkalasi qishloq yoshlarida o'rtacha qiymat 14,4 ballni, shahar yoshlarida 14,9 ballni ishonch darajasi student-t mezoni bo'yicha,159 birlikni, introverziya shkalasi bo'yicha qishloq yoshlarida 13,5 ballni, shahar yoshlarida 14,3 ballni yig'ib ahamiyatli farqlar sezildi. Nevrotizm shkalasida ham ahamiyatli farqlar sezilib qishloq yoshlari 6,8 ballni, shahar yoshlari esa 8,2 ballni yig'shga muvaffaq bo'ldilar. Bunga sabab sifatida shahar sharoitida shaxslararo munosabatlarning tig'izligini keltirishimiz mumkin bo'ladi.

Keyingi metodikamiz R.B.Kettelning “16 omilli shaxs so’rovnomasi”da esa ko’rsatgichlar quyidagicha ko’rinishda bo’ldi.

4-jadval.

R.B.Kettelning “16 omilli shaxs” so’rovnomasi tavsiflovchi statistika natijalari.

	N	Minimal	Maksimal	O’rtacha qiymat	Standart og’ish	Assimmtriy a	Eksess
Muloqotchanlik	505	3,00	9,50	6,1881	1,50734	-,127	-,564
Hissiy beqaror-barqaror	505	2,00	9,50	5,8079	1,41061	,002	-,318
Hukmronlik-tobelik	505	3,00	9,00	5,9693	1,42593	-,089	-,731
Ijtimoiy yetuklik -onglilik	505	3,00	65,00	6,6040	4,71611	11,325	138,602
Ijtimoiy mardlik	505	2,00	9,00	5,5099	1,51935	,161	-,654
Ishonuvchanlik	505	2,50	9,00	5,8584	1,48613	-,140	-,776
O’ziga ishonch	505	2,00	9,00	5,3287	1,43056	,376	-,278
Mustaqillik-tobelik	505	,50	10,00	6,3416	1,45796	-,405	1,173
O’zini nazorat qilish	505	,00	10,00	6,6119	1,71705	-,549	,853
Qo’zgaluvchanlik	501	2,00	13,00	6,2605	1,85432	,356	,209

Kettel so’rovnomasi natjalaridan shu ma’lum bo’ldiki, 505 nafar ‘ishtirokchi-respondentlar statistik tahlili shu ko’rsatgichlarni berdiki, “Muloqotchanlik” shkalasida minimal ballar 3 ballni, maksimal 9,5 ballni, o’rtacha qiymat 6,1 birlikni, standart og’ish 1,5 birlikni assimetriya -,127, eksess -,564 birlikni tashkil qildi. “Hissiy-beqaror-barqaror” shkalasi bo’yicha minimal 2, maksimal 9,5 balidan ishtirokchilar 5,8 o’rtacha qiymat, 1,4 standart og’ishni, assimetriya,002, eksess -,318 birlikni tashkil qildi. “Hukmronlik-tobelik” shkalasida o’rtacha qiymat 5,9 ball, standart og’ish 1,4 ballni, assimetriya -,089, eksess -,731 birlikni tashkil qildi. “Ijtimoiy mardlik” shkalasida o’rtacha qiymat 5,5 ball, standart og’ish 1,5, assimetriya,161, eksess -,654 birlikni, “Ishonuvchanlik” o’rtacha qiymat 5,8 standart og’ish 1,4 birlikni, “O’ziga ishonch” 5,3 o’rtacha qiymat, 1,4 standart og’ishni, “Mustaqillik-tobelik” shkalasida o’rtacha qiymat 6,3 ball, standart og’ish 1,4 birikni, “O’zini nazorat qilish” shkalasida 1,7 birlikni, “Qo’zg’aluvchanlik” o’rtacha qiymat 6,2, standart og’ish 1,8, assimetriya,356, eksess,209 birlikni tashkil qildi.

5-jadval.

R.B.Kettelning “16 omilli shaxs” so’rovnomasi jinslararo tavofut natijalari

Styuden-t mezon

	Jinsi	N	O’rtacha qiymat	Standart og’ish	T	p
Muloqotchanlik	Erkak	118	6,0042	1,55043	-1,485	,130
	Ayol	387	6,2442	1,49149		
Hissiy beqaror yo barqaror	Erkak	118	5,8008	1,40685	-,062	,950
	Ayol	387	5,8101	1,41356		
Hukmronlik-tobelik	Erkak	118	5,8771	1,36491	-,802	,409
	Ayol	387	5,9974	1,44457		
Ijtimoiy yetuklik-onglilik	Erkak	118	6,8305	5,57935	,596	,552
	Ayol	387	6,5349	4,42549		
Ijtimoiy-mardlik	Erkak	118	5,4195	1,56343	-,724	,461
	Ayol	387	5,5375	1,50664		
Ishonuvchanlik	Erkak	118	5,7924	1,38571	-,551	,564
	Ayol	387	5,8786	1,51657		
O’ziga ishonch	Erkak	118	5,3898	1,56911	,530	,597
	Ayol	387	5,3101	1,38720		
Mustaqillik tobelik	Erkak	118	6,0042	1,57775	-2,720	,004
	Ayol	387	6,4444	1,40554		

O'zini nazorat qilish	Erkak	118	6,5975	1,63202	-,104	,914
	Ayol	387	6,6163	1,74417		
Qo'zg'aluvchanlik	Erkak	116	6,2716	2,00260	,069	,942
	Ayol	385	6,2571	1,81001		

“Muloqotchanlik” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 6,0, ayollarda 6,2 standart og'ish 1,5, 1,4, t qiymat -1,4, ishonch darajasi,1,30 ni tashkil qildi. “Hissiy barqaror yoki beqaror” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 5,8, ayollarda 5,8 standart og'ish 1,4, 1,4, t qiymat -0,62, ishonch darajasi,950 ni tashkil qildi. “Xukmronlik-tobelik” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 5,8, ayollarda 5,9 standart og'ish 1,4, 1,3, t qiymat -,802, ishonch darajasi,409 ni tashkil qildi. “Ijtimoiy yetuklik-onglililik” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 6,8, ayollarda 6,5 standart og'ish 5,5, 4,4, t qiymat,596 ishonch darajasi,552 ni tashkil qildi. “Ijtimoiy mardlik” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 5,7, ayollarda 5,8 standart og'ish 1,3, 1,5, t qiymat -551, ishonch darajasi,564 ni tashkil qildi. “O'ziga ishonch” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 5,3, ayollarda 5,3 standart og'ish 1,5, 1,3, t qiymat,530, ishonch darajasi,5,97 ni tashkil qildi. “Mustaqillik-tobelik” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 6,0, ayollarda 6,4 standart og'ish 1,5, 1,4, t qiymat -2,7, ishonch darajasi,004 ni tashkil qildi. “O'zini nazorat qilish” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 6,4, ayollarda 6,5 standart og'ish 1,6, 1,7, t qiymat -104, ishonch darajasi,942 ni tashkil qildi. So'nggi “Qo'zg'aluvchanlik” shkalasi erkaklarda o'rtacha qiymat 6,2, ayollarda 6,2 standart og'ish 2,0, 1,8, t qiymat,069, ishonch darajasi,942 ni tashkil qildi.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib, buning uchun universitet bir qator muammolarni hal qilishi juda dolzarb masalaga aylanib bormoqda.

Shuning uchun talaba yoshlarni ijtimoiy-psixologik moslashuvi-bu talabalarni hayotini yangi sharoitlarga, yangi talablar va nazorat tizimiga, yangi jamoaga jalb qilishning murakkab psixologik jarayoni sifatida qaralishi zarur.

Shuning uchun bugungi kunda moslashish jarayonining uchta darajasini psixologik kategoriya sifatida tavsiflash kerak:

- o'z-o'zidan moslashish - universitetda o'qishning dastlabki davridagi qiyinchiliklarni bartaraf etish vazifasi qo'yilmagan, u maxsus pedagogik vazifa sifatida hal etilmagan;
- qisman tashkillashtirilgan moslashish - individual faoliyat olib boriladi, moslashish davrining ma'lum qiyinchiliklarini bartaraf etishga qaratilgan ishlar, ma'lum darajada talabaning moslashishini osonlashtiradi, biroq bu ta'sirlar ilmiy asoslangan tizimni tashkil etmaydi.
- optimal pedagogik tashkil etilgan ijtimoiy-psixologik moslashuv – talabalarning asosiy faoliyatida nisbatan tez yuqori natijalarga erishishini ta'minlovchi o'qituvchi va talabalar faoliyatini tashkil etishning maqsadli tizimi sifatida qaraladi. Boshqacha qilib aytganda, bu talabani o'quv va ilmiy tadqiqotda, ijtimoiy hayotda, talabalar jamoasi hayotida o'z vazifalarini bajarish uchun tizimli ongli faoliyatga optimal jalb qilishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi O'RQ-361-sonli “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida”gi Qonuni, <https://lex.uz/acts/-140894> Sh.M.Mirziyoyev. Birlashgan millatlar tashkiloti bosh assambeliyasidagi nutqi.19.09.2017 y.
2. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. –T.: 2010. -544 b.;
3. Бессокирная Г.П., Темницкий А.Л. Социальная адаптация // Мир России, 2000 - №4 - С. 26 - 34.
4. Годфруа Ж. Что такое психология? В 2-х томах, т.1, Мир, 1992 - С. 438-440.

Raxmatov Faxriddin Umarovich,
Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi huzuridagi
Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti erkin tadqiqotchisi

VOYAGA YETMAGANLAR MOTIVATSION YO'NALGANLIGINING SHAXS-SIFAT VA XUSUSIYATLARIGA BOG'LIQLIGINI EMPIRIK TADQIQ ETISH

Annotatsiya. Maqolada voyaga yetmaganlar motivatsion yo'nalganligining shaxs-sifat va xususiyatlariga bog'liqligini empirik tadqiq etish holatlari o'rganilgan. Shuningdek, maqolada so'rovnoma ishlab chiqilgan bo'lib unda savollar voyaga yetmaganlarning o'z hayot yo'li, yashash tarzi, tajribalari, fikrlari, odatlari, xatti-harakatlari va yo'nalganligini chuqurroq o'rganishni o'z ichiga olgan. Bundan tashqari voyaga yetmaganlarda ijtimoiy psixologik moslashuvni baholash va deviant xulq-atvorni tarbiyalash uchun zaruriy shart-sharoitlarni aniqlash haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: deviant xulq, ong, ongsizlik nazariyalari, shaxsiy xususiyatlar, Men konsepsiyasi, moslashish, tarbiyaviy-psixologik choralar.

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТИ МОТИВАЦИОННОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ОТ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ И ОСОБЕННОСТЕЙ

Аннотация. В статье рассмотрены случаи эмпирического исследования зависимости мотивационной направленности несовершеннолетних от личностных качеств и особенностей. В статье также был разработан опрос, в котором вопросы включали более глубокое изучение собственного жизненного пути, образа жизни, опыта, мыслей, привычек, поведения и ориентации несовершеннолетних. Далее идёт речь об оценке социально-психологической адаптации у несовершеннолетних и выявлении предпосылок воспитания девиантного поведения.

Ключевые слова: девиантное поведение, сознание, теории бессознательного, личностные характеристики, Я-концепция, адаптация, образовательные и психологические мероприятия.

EMPIRICAL STUDY OF THE DEPENDENCE OF THE MOTIVATIONAL ORIENTATION OF JUVENILES ON PERSONALITY TRAITS AND CHARACTERISTICS

Abstract. The article explores cases of empirical study of the dependence of juvenile motivational orientation on personality-quality and characteristics. The article also produced a questionnaire in which the questions included a deeper study of the minors own way of life, way of living, experiences, thoughts, habits, behavior, and orientation. In addition there is talk of assessing social psychological adaptation in minors and determining the necessary conditions for the upbringing of deviant behavior.

Key words: deviant behavior, consciousness, theories of unconsciousness, personal characteristics, self-concept, adaptation, educational and psychological measures.

Kirish. Jinoyat motivlari shakllangan voyaga yetmaganlarda ijtimoiy psixologik moslashuvni baholash va deviant xulq-atvorni tarbiyalash uchun zaruriy shart-sharoitlarni aniqlash maqsadida ham tadqiqotlar olib bordik. Tadqiqotlarimizda kuzatilganidek, deviant (og'ish, qochish, buzilish) xulq-atvor me'yoriy harakatlarga nisbatan o'zgargan va og'ishga xos barqaror harakatlar shakllanganligi bilan ifodalanadi. Bunday voyaga yetmaganlar har xil normalardan qochishi, ularda o'ziga yoki jamiyatga haqiqiy zarar yetkazish istagining paydo bo'lishi va boshqa odamlar bilan munosabatlarining o'ziga xosligi (mos kelmasligi) bilan farqlanib turadi. Ular jamiyatga yoki o'z munosabatlarida kechayotgan jarayonning buzilishiga nisbatan o'zini-o'zi anglash va o'zini idrok qilishda ham noadekvat harakatlarga ega bo'ladilar.

Asosiy qism. Biz olib borayotgan tadqiqotlar tahlillariga tayanib, xulq-atvorida salbiy o'zgarishlar bo'lgan voyaga yetmaganlarni ijtimoiy-psixologik moslashuvchanligini ta'minlashga doir muammolarni yechish maqsadida C.Rodgers va R.Daymondlar tomonidan ishlab chiqilgan va T.Snegirev tomonidan moslashtirilgan "ijtimoiy-psixologik moslashuv diagnostikasi" usuli (SPA yoki o'zbekcha IPM o'lchovi)dan foydalandik. Metodikadagi

moslashuvchanlik yo'nalishlari izchillikni anglatadigan ijtimoiy atrof-muhit va shaxsiy tendensiyalarni ifodalaydigan hamda o'z-o'zini va atrof-muhitni real baholashga imkoniyat yaratuvchi shaxsiy xususiyatlar, shaxsiy faoliyat, moslashuvchanlik, ijtimoiy qobiliyatlarni o'z ichiga oladi. (Metodika ilova qilindi).

Shkala 101 ta savollardan iborat bo'lib, ulardan 36 tasi ijtimoiy va psixologik moslashuvni ifodalovchi shaxs mezonlariga javob beradi. Shaxsning ijtimoiy va psixologik moslashuvi - bu shaxsning o'z-o'zini hurmat qilish hissi, haqiqiy amaliyotga ochiqlik, o'zining muammolarini tushunish va ularni bartaraf etish istagi va boshqalardan iborat. Metodikadagi 37 ta savolda (bayon qilingan) moslasha olmaslik mezonlari aks etgan (o'zini va boshqalarni qabul qila olmaslik, o'zlarining tajribasini tushinish uchun himoya choralarning mavjudligi, aqliy jarayonlarning moslashuvchanligi ya'ni psixikaning moslashuvchanligidir va boshqalar), 28 ta savol (bayon qilingan) moslasha olmaslik mezonlariga neytral ("yolg'on shkalasi" ni ham o'z ichiga oladi).

Biz metodika mohiyati va unda belgilangan me'yorlarga tayanib, ijtimoiy psixologik moslashuvchanlikning quyidagi 6 ta ajralmas ko'rsatkichlar bilan ifodalanishini aniqladik: 1. "Moslashuvchanlik"; 2. "O'zini qabul qilish"; 3. "Boshqalarni qabul qilish"; 4. "Ijobiy hissiyotlar"; 5. "Ichki his-tuyg'ular" ("Ichkarilik"); 6. "Hukmronlikka intilish".

Belgilangan me'yorga ko'ra ularning har biri alohida formula bilan hisoblandi. Ularning psixologik tavsifi alohida tartibda reglamentga muvofiq amalga oshirildi, voyaga yetmaganlar uchun (kattalarga nisbatan) alohida hisoblab chiqilishiga amal qildik.

So'rovnomadagi savollar voyaga yetmaganlarning o'z hayot yo'li, yashash tarzi, tajribalari, fikrlari, odatlari, xatti-harakatlari va yo'nalganligini chuqurroq o'rganishni o'z ichiga olganligi bilan xarakterlidir. Ularning yo'nalganligi va xulq-atvori ifodasi har doim ularning turmush tarzi, tarbiyaviy muhit va tarbiyalanganlik darajasi hamda hayot yo'llari bilan o'zaro bog'liqlikda hukm surishi kuzatildi.

Anketa ma'lumotlaridan moslashuvchanlikning umumiy ko'rsatkichi sifatida quyidagilarni aniqlab olish mumkin – moslasha olmaslik, uning alohida mezonlari (o'zini qabul qilish – o'zini qabul qila olmaslik, hissiy rohatlanish - bezovtalik, ichki nazoratni susayishi - tashqi nazorat qilish, hukmronlik - ustunlik, muammolardan qochish va boshq.).

1-jadval.

Tajriba guruhlarida olib borilgan tadqiqot natijalari quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ldi (n=101).

№	Integral ko'rsatkichlar	Me'yor ko'rsatkichlari	Empirik ko'rsatkichlar	Darajalar
1.	«Moslashuvchanlik»-A	68-170	53,8	Past
2.	«O'zini qabul qilish»-S	18-40	68,9	Yuqori
3.	«Boshqalarni qabul qilish»-L	13-32	30,2	Me'yorida
4.	«Ijobiy hissiyotlar»-E	14-35	54,4	Yuqori
5.	«Ichki his-tuyg'ular»-I (Ichkarilik)	22-55	60,1	Yuqori
6.	«Hukmronlik istagi»-D	8-20	32,1	Yuqori

Tadqiqot natijalaridan shu narsa ma'lum bo'ldiki, xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllangan voyaga yetmaganlarda ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik - «Moslashuvchanlik»-A belgilangan me'yorlarga ko'ra past darajada (53,8) namoyon bo'lganligi kuzatildi. O'zini-o'zi hurmat qilish hissi - «O'zini qabul qilish»-S motivasion yo'nalganligini amalga oshirishda tortinmaslik, o'zining muammolarini tushunish va bartaraf qilish istagi yuqori darajada ifodalanganligi kuzatildi (68,9). «Boshqalarni qabul qilish»-L ko'rsatkichida boshqalarni qabul qila olmaslik, o'zlarining yo'nalganligini tushinish uchun himoya choralarning mavjudligi, aqliy jarayonlari, ya'ni voyaga yetmaganlar psixikasining o'zi ma'qullayotgan yo'nalganlikka moslashuvchanligi kuzatildi (30,2). Shuningdek, ularda «Ijobiy hissiyotlar»-E yuqori darajada (54,4) ifodalangani, ya'ni, ularda hissiy rohatlanish bilan bir qatorda biroz xavotirlanish holatlari ham ifodalandi. «Ichki his-tuyg'ular» (Ichkarilik)-I ham voyaga yetmaganlarda yuqori darajada (60,1) ifodalanishi kuzatildi. Ularda ichki his-tuyg'ularning nisbatan kuchli namoyon bo'lishi ularning yo'nalganligi va munosabatlarida ichki nazoratning kuchayishi va tashqi nazoratning susayishi bilan ifodalanadi. Natijada voyaga yetmaganlar xulq-atvorida namoyon bo'lgan yuqoridagi ko'rsatkichlarning ta'siri bilan ularda «Hukmronlik istagi»-D me'yoriy

ko'rsatkichlarga nisbatan yuqori (32,1) ko'rsatkichda namoyon bo'lishi aniqlandi. Ular o'zaro munosabatlari va yo'nalganligida boshqalardan ustun bo'lishni, tengdoshlari orasida ta'sir doirasini kengaytirib borishni, boshqa birovlarining ularni ma'qullashi va qo'llab-quvvatlashini istaydilar. Faoliyati va yo'nalganligida yuzaga keladigan muammolardan qochadilar yoki chetlab o'tishni ma'qul ko'radilar. Ular o'z istak va maqsadlariga to'g'rilikcha yoki belgilangan me'yorlarga amal qilish orqali erishishdan qochadilar. Ular jamiyatda amal qilayotgan muhim qadriyatlar va tarbiyaviy xulq-atvor me'yorlariga amal qilishlari uchun ularda zarur sifat va fazilatlar hali yetarlicha shakllanmaganligini ifodalaydi.

Shuningdek biz, B.Bassning “Shaxs yo'nalganligiga tashxis qo'yish” metodikasi bo'yicha ham tajriba guruhidagi voyaga yetmaganlarni o'rganib chiqdik.

Anketa 27 punkt-mulohazadan iborat bo'lib, har bitta punktning uch variant javobi shaxsning uch yo'nalishiga mos keladi. Anketaga javob beruvchi (respondent)ning fikriga yoki haqiqatga yaqin bo'lgan bir javobni va uning fikriga va haqiqatdan uzoqroq bo'lgan yana bitta javobni tanlash kerak. “Ko'proq” javobi- 2 ball, “ozroq” javobi – 0, qolgani -1 ball to'playdi.

27 punkt bo'yicha yig'ilgan ballarning yig'indisi har bir yo'nalish bo'yicha ajratib olindi. Bu uslub yordamida quyidagi yo'nalishlar aniqlanadi:

1. O'ziga yo'nalganlik (Men) - odamlar va ish bo'yicha qoniqish shuningdek, rag'batlantirish, mavqeyi va yutuqlariga nisbatan agressivlik, hukumronlik, raqobatga moyillik, badjahillik, xavotirlanish, introvertlik.

2. Muloqotga yo'nalganlik bo'yicha turli vaziyatda odamlar bilan muloqotni quvvatlash, qo'shma faoliyatni yo'naltirishga intilish, ko'proq aniq topshiriqlarni bajarish yoki odamlarga samimiy (chin dildan) yordam berish, sidqidildan guruhga bog'lanish bilan bog'liq tuyg'ularni amalga oshiradigan munosabat shakllaridir.

3. Ishga yo'nalganlik – ish bilan bog'liq muammolarni yechishdagi qiziqish, ishni iloji boricha yaxshi bajarish, ish bilan bog'liq hamkorlikni yo'naltirish, umum maqsadni amalga oshishiga foydali bo'ladigan shaxsiy fikrni himoya qiladigan qobiliyat.

Biz tadqiqot olib borgan tajriba guruhlarida o'ziga yo'nalganlik yuqori ko'rsatkichda ifodalandi. Ularda muloqotga yo'nalganlik o'rtacha darajada va mehnatga yo'nalganlik o'rtachaga nisbatan qisman pastroq darajada ifodalanganligi kuzatildi.

Tarbiyaviy jarayonlarda voyaga yetmaganlar va yoshlarning o'ziga yo'nalganligiga nisbatan muloqotga yo'nalganligi va mehnatga yo'nalganligi nisbatan yuqori darajada ifodalanishi zarur edi. Bu holat voyaga yetmaganlar va yoshlar bilan olib boriladigan o'quv-tarbiya jarayonlarida ularga nisbatan ancha e'tiborli bo'lishni, o'qituvchi, voyaga yetmaganlarning ota-onasi va jamoatchilik faollari muntazam hamkorlikda ishlashini taqozo etadi.

Olib borayotgan tadqiqotlarimiz yanada ishonchli va asosli bo'lishi uchun T.M.Axenbax so'rovnomasidan ham foydalandik. Ushbu so'rovnoma T.V.Kornilova, Ye.L.Grigorenko, S.D.Smirnovlar tomonidan tarjima qilinib, moslashtirilgan. L.S.Vigotskiy nomidagi N.M.S “DAR”(Moskva) va Yelsk Universitetining bolalar muammosini o'rganish markazida (Nyu-Xeven, AQSh) tarjima qilinib tatbiq etilgan (versiya YeG-1-2.).

So'rovnoma bolalar xulqini o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlab beradi. Undan ekspert sifatidagi mutaxassislar ota-onalar, pedagoglar yoki o'spirin bolalar bilan ishlashda keng foydalanish mumkin. Metodning asosiy maqsadi bolalar xulqidagi o'zgarishlarni kuzatishdan iborat (metodika ilovada keltirilgan).

Tadqiqot natijalariga ko'ra, xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanayotgan va jinoiy xatti-harakatlarga moyil voyaga yetmaganlarda (tajriba guruhidagilar) tengdosh voyaga yetmaganlarga nisbatan (nazorat guruhidagilar) quyidagi xususiyatlar: yopiqlik (Witholnave), somatik muammolar (somatization), xavotir (Anxiety depression), ijtimoiylashuvning buzilganligi (socilitation), fikrlash yo'nalishining o'zgarganligi (Thoghproblem), diqqat-e'tiborga xos muammolar (attersionproblem), dediktiv xulq (ya'ni odamlarga va jamiyatga zarar keltiruvchi xulq), agressiya (agression) Voyaga yetmaganlar xulq-atvoriga xos belgilangan me'yorlarga nisbatan yaqqolroq namoyon bo'lganligi kuzatildi.

Shuningdek, biz voyaga yetmaganlarda shaxslararo bog'liqlikni (itoatlilikni) ham o'rgandik.

Shaxslararo bog'liqlik (itoatkorlik) so'rovnomasi (Interpersonal Dependenci Inventori) R.Girshfeld va uning hamkasblari bilan 1977 yilda yaratilgan (Hershfeld, 1977). Bir necha o'n yillar mobaynida amerikalik olimlar ushbu so'rovnomani standartlashtirish uchun so'rov o'tkazdilar. Ko'plab tadqiqotlar uslubiy o'lchovlarning yuqori ishonchliligini tasdiqladi, hozirgi kunda u chet el psixologiyasida odamlarning o'zaro

bog‘liqligini (itoat etish darajasini) aniqlash uchun keng qo‘llanilmoqda. Shuning uchun ichki psixologiya shaxslararo bog‘liqlik (itoatlilik) anketasiga moslashtirilgan (R.Girshfeld).

Shaxslararo bog‘liqlik so‘rovnoma alohida va guruhli tashxis qo‘yish shaklida qo‘llanilishi mumkin. So‘rovni bajarish uchun vaqt talab etilmaydi. Guruh shaklida odatda 15-20 daqiqa vaqt oladi.

So‘rovnoma 48 ta bayonnomadan iborat bo‘lib, ular 3ta shkalalarga taqsimlanadi:

- 1). Boshqalarga hissiy ishonch (Hi) (Emotional Reliance on Others, 18 savollar),
- 2). O‘zidan shubhalanish (O‘sh) (Lack of Self-Confidence, 16 savollar),
- 3). Avtonomiyaga intilish (Ai) (Assertion of Autonomy, 14 savollar).

Bog‘liqlikning (itoatlilikning) umumiy qiymati, dastlabki ikkita shkaladan olingan ballarni to‘plab, ballarni ushbu miqdordan chiqarib, bog‘liqlik (itoatlilik) shkala bo‘yicha hisoblanadi:

Bog‘liqlik (itoatlilik)ni aniqlash formulasi: $B=Hi+O'sh-Ai$ ko‘rinishda ifodalangan (boshqa muhim jihatlar ilovada berilgan).

Olingan natijalar quyidagi standartlarga muvofiq, baholanadigan shkala bo‘yicha yakuniy reytingi hisoblanadi. Boshqalarga hissiy ishonch, avtonomiya va bog‘liqlik (itoatlilik) miqyosidagi me‘yorlar erkaklar va ayollar uchun farq qiladi va o‘z-o‘zidan shubhalanish miqyosida normalari bir xildir.

2-jadval.

Boshqalarga hissiy ishonch, o‘zidan shubhalanish, avtonomiya va bog‘liqlik (itoatlilik)ni aniqlash (o‘g‘il bolalarda)

№	O‘lchovlar	Me‘yor ko‘rsatkichlari (o‘rtacha)	Empirik ko‘rsatkichlar	Darajalar
1.	Boshqalarga hissiy ishonch	32-48	47	me‘yorida
2.	O‘zidan shubhalanish	25-37	38	yuqori
3.	Avtonomiyaga intilish	27-37	39	yuqori
4.	Bog‘liqlik (itoatlilik)	25-52	51	me‘yorida

Tadqiqotimiz natijalari quyidagi ko‘rinishda o‘z ifodasini topdi. O‘g‘il bolalarda bog‘liqlik (itoatlilik)ni baholash uchun sinov normalari - boshqalarga hissiy ishonch (47), bog‘liqlik (itoatlilik) (51) me‘yoriy ko‘rsatkichlarda namoyon bo‘lganligi aniqlandi. O‘zidan shubhalanish (38) va avtonomiyaga intilish (39) o‘rtachadan biroz yuqori ko‘rsatkichlarda ifodalandi.

Qiz bolalarda bog‘liqlik (itoatlilik)ni baholash uchun sinov normalari – boshqalarga hissiy ishonch (56) va bog‘liqlik (itoatlilik) (64) o‘rtachadan biroz yuqori ko‘rsatkichlarda ifodalandi. O‘zidan shubhalanish (36), avtonomiyaga intilish (28) ko‘rsatkichlari me‘yoriy darajada ifodalandi.

3-jadval.

Boshqalarga hissiy ishonch, o‘zidan shubhalanish, avtonomiya va bog‘liqlik (itoatlilik)ni aniqlash (qiz bolalarda)

№	O‘lchovlar	Me‘yor ko‘rsatkichlari (o‘rtacha)	Empirik ko‘rsatkichlar	Darajalar
1.	Boshqalarga hissiy ishonch	38-54	56	yuqori
2.	O‘zidan shubhalanish	25-37	36	me‘yorida
3.	Avtonomiyaga intilish	23-33	28	me‘yorida
4.	Bog‘liqlik (itoatlilik)	36-62	64	yuqori

E‘tiborli tomoni shundaki, boshqalarga hissiy ishonch va bog‘liqlik (itoatlilik) o‘rtachadan biroz yuqori ko‘rsatkichlarda namoyon bo‘ldi. Buni gender xususiyatlarning ta‘siriga bog‘lab tushuntirish o‘rinlidir. Chunki o‘g‘il bolalardagi aynan shu ko‘rsatkichlar (47 va 51) nisbatan pastroq darajada ifodalanganligi aniqlandi. Shuningdek, o‘zidan shubhalanish (o‘g‘il bolalarda – 37, qiz bolalarda - 36) va avtonomiyaga intilish (o‘g‘il bolalarda – 39, qiz bolalarda - 28) o‘g‘il bolalarda nisbatan yuqoriroq ko‘rsatkichlarda ifodalandi.

Xulosalar. Voyaga yetmaganlar hayoti va faoliyatini belgilovchi yetakchi motivlar o‘rganilganda, kundalik zarur ehtiyojlarni qondirish (92,9 %), yaxshi yashash imkoniyatlarini qidirish va tengdoshlaridan kam bo‘lmaslik (82 %), ota-onasi va oila a‘zolariga muhtoj bo‘lmaslik (75,3 %), hayotda o‘zi xohlayotgan narsalarga erishish, tengqurlari o‘rtasida e‘tibor qozonish, to‘laqonli yashashga intilish (64,5 %) jinoyat motivlari shakllanayotgan voyaga yetmaganlar hayoti va faoliyati yo‘nalishini belgilovchi eng muhim va zarur (yetakchi) motivlar ekanligi aniqlandi.

Respondentlar javoblarini psixologik tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatdiki, voyaga yetmaganlarda jinoyat motivlari shakllanishiga ta‘sir etadigan turli omillar ichida eng xavfli hamda shaxs va jamiyat hayotida ayanchli oqibatlarini keltirib chiqaruvchi omillar bu - Voyaga yetmaganlardagi tabiiy-biologik ehtiyojlarning vaqtida va me‘yorli qondirilmaslik holatlari (91,6%), oilada voyaga yetmaganlarga xos ijtimoiy-iqtisodiy motivlarning me‘yorli ta‘minlanmaganligi (84,5%), tarbiya uchun mas‘ullarning tarbiya jarayonlarida voyaga yetmaganlar rivojlanishini ta‘minlaydigan jismoniy, ijtimoiy-madaniy va individual psixologik omillar ta‘siridan yetarlicha xabardor emasligi (82 %), voyaga yetmaganlarga xos tarbiyaviy muhitning yetarlicha va barqaror ta‘minlanmaganligi (72,6 %) dir.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2017. - 80 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni, 2016 yil 14 sentyabr. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 37-son, 426-modda.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni, 2008 yil.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. - Toshkent: Adolat, 2017. - 112 b.
5. Jabborov A.M. O‘qituvchi etnopsixologiyasi. – Qarshi “Nasaf” nashriyoti, 2015, -180 b.
6. Karimova V.M. Yoshlarda o‘zbek oilasi to‘g‘risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. - T.: ToshDU, 1994. - B.309.
7. Qodirov O.S. Umumiy psixologiya // O‘quv qo‘llanma. - Samarqand, 2022.-250 b.
8. Qodirov O.S., Xotamov Sh.N. Ijtimoiy psixologiya //Darslik. - Samarqand, 2023.-346 b.

*Sodiqova Gulbarno Odiljon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Ijtimoiy-gumanitar kafedrasida katta o‘qituvchisi, PhD*

BOSHQARUV QARORLARINI QABUL QILISHNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada boshqaruv qarorlarini qabul qilishning individual-psixologik xususiyatlari tadqiq etilgan bo‘lib, qaror qabul qilishning psixologik jihatlari, ilmiy-nazariy asoslari tahlil etilib, tegishli xulosalar chiqarilgan.*

***Kalit so‘zlar:** boshqaruv, qaror qabul qilish, individual-psixologik xususiyatlar.*

ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ

***Аннотация.** В данной статье исследуются индивидуально-психологические особенности принятия управленческих решений, анализируются психологические аспекты принятия решений, научно-теоретические основы решения, и делаются соответствующие выводы.*

***Ключевые слова:** управление, принятие решений, индивидуально-психологические характеристики.*

INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MANAGEMENT DECISION-MAKING

***Abstract.** This article examines the individual psychological features of managerial decision-making, analyzes the psychological aspects of decision-making, the scientific and theoretical foundations of the decision and draws the appropriate conclusions.*

***Key words:** management, decision making, individual psychological characteristics.*

Kirish. Ma'lumki, tashkilotni boshqarishning asosiy jihatlardan biri, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ular ijrosini ta'minlashdir. Boshqaruv qarori tashkilotdagi biron obyektga maqsadga muvofiq ravishda bir holatdan, ikkinchi holatga keltirish bilan ifodalanadi. Shuning uchun ham boshqaruv qarorlari tashkilotning istiqbolini, taraqqiyotini belgilovchi asosiy ijtimoiy-psixologik, iqtisodiy omillardan biri hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, ijtimoiy-iqtisodiy fan yo'nalishlarida boshqaruvda qaror qabul qilish, qabul qilingan qarorlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ilmiy tadqiq etishga harakat qilinmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. “Qarorlar qabul qilish” atamasi ilk bor XX asrning 30-yillarida amerikalik olimlar Ch. Bernard va E. Stin tomonidan qo'llanilgan. Ular ijtimoiy va tashkiliy jarayonlarni nomarkazlashtirishni ta'riflashda bu atamadan foydalanishgan. XX asrning 60-yillarida bu nazariya G. Saymon (iqtisodiy tizimlarda qarorlar qabul qilish nazariyasi) va D. March (Stenford universiteti professori) tomonidan rivojlantirildi. 1940-1960-yillarda G. Saymon o'z asarida ma'muriy fanni (administrative science) shakllantirish va uni qarorlar qabul qilishning universal-umumiy nazariyasiga aylantirish g'oyasini asoslab berdi. Bunda uning tamoyillarini ham davlat boshqaruvida, ham biznes boshqaruvida qo'llash nazarda tutilar edi. Keyinchalik, 1980-1990-yillarda G'arbda yangi davlat boshqaruvi (New public management) deb nomlanuvchi nazariya keng tarqaldi. Uning tarafdorlari biznes-menejmentdan o'zlashtirilgan ilg'or texnologiyalarni davlat idoralari faoliyatiga moslashtirish zarurligi haqidagi g'oyaga suyananlar. Aslida, qarorlar qabul qilishning maxsus nazariyasini ishlab chiqqan mutafakkir Arastu hisoblanadi.

Qarorlar qabul qilish nazariyasiga to'xtalishdan avval “qaror” tushunchasiga, xususan, “boshqaruv qarori” tushunchasiga izoh berish maqsadga muvofiq. Umuman olganda, qaror qabul qilish deb, inson faoliyatining muqobil yo'llardan yaxshisini tanlashga qaratilgan alohida turini tushunamiz. “Qaror” so'zining turli ta'riflari mavjud. Lo'nda qilib aytganda, qaror - bajarilishi lozim bo'lgan ishning aniq bir yo'lini tanlab olishdir. Boshqacha aytganda, qaror - u yoki bu yo'lni tanlab olishda bir to'xtamga yoki fikrga kelishdir.

Qaror qabul qilish deb, biz inson faoliyatining muqobil yo'llardan biri - yaxshisini tanlashga qaratilgan

alohida turini tushunamiz. Ushbu yondashuv tanlab olish jarayonida quyidagi uchta element mavjud bo‘lishini taqozo etadi:

- hal bo‘lishi lozim bo‘lgan muammo;
- qaror qabul qiladigan shaxs yoki jamoa;
- tanlash uchun bir necha muqobil variantlar .

Ushbu elementlardan biri bo‘lmasa, tanlash jarayoni ham bo‘lmaydi. Lekin bu, qaror qabul qilinmaydi, degani emas, balki bunda ongli qarorga nisbatan boshqacha turdagi qaror qabul qilinadi.

Iqtisodchi olim G.M.Shamarova mahalliy boshqaruvda qarorlar qabul qilish jarayonining samaradorligini quyidagi omillarga bog‘liq deb hisoblaydi: a) qaror loyihasini tayyorlovchi yoki alohida qaror qabul qiluvchi shaxsning qanday ma‘lumotdan foydalanishi; b) qaror qabul qiluvchi shaxs uchun qanday iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy manfaatlar va qadriyatlar muhim hisoblanishi; v) qaror qabul qiluvchi shaxsning o‘zgarishlariga munosabati va o‘zining shaxsiy javobgarligini anglash.

Qaror qabul qilish jarayonining psixologik jihatini bilish mavjud bosqichlarni yanada samarali amalga oshirish imkonini beradi. Gap shundaki, to‘g‘ri qaror qabul qilish va uni samarali ravishda joriy etish uchun rahbar psixologik jihatdan ham ma‘lum amallarga rioya qilishi kerak. Bu tadbirning asosiy mazmuni shundan iboratki, rahbar muammoli vaziyat haqida ma‘lumot yig‘ar ekan, muammo haqida birlamchi tasavvur - informatsion model yarata boshlaydi. Bu modelning haqiqatga va mavjud vaziyatga qanchalik mosligi olinayotgan ma‘lumotning to‘la-to‘kisligi, har tomonlamaligiga bog‘liq.

Tashqi muhitdagi ko‘pgina omillar ta‘sirida rahbar vaziyat yuzasidan obyektiv bo‘lmagan ma‘lumotlar oladi, o‘z idroki jarayonida ma‘lum subyektivlikka yo‘l qo‘yadi. Ayniqsa, bunday tafovutga rahbarning jinsi, yoshi, atrofidagi odamlarning ta‘siri kuchli bo‘ladi. Shakllanayotgan informatsion model obyektiv bo‘lishi uchun rahbar vaziyat haqida ma‘lumot yig‘ishi, tashqi olamning to‘la-tukis aks etishini cheklovchi idrok stereotipi va ustanovkalarga e‘tibor bermasligi lozim. Axborot model tahlil etilishi va qo‘shimcha ma‘lumotlar bilan boyitilishi natijasida rahbar ongida konseptual modelda shakllangan fikr va hissiyotlarni, shuningdek, rahbarning tajribasi, bilimlarini qamrab oladi. Rahbar mavjud vaziyatning mohiyatini tushungan paytda konseptual model shakllanadi, deyish mumkin. Ajablanarlisi shuki, konseptual model haqiqiy vaziyatga doimo ham mos kelavermaydi. Bunday holat har bir shaxsda turlicha bo‘ladi. Kimdadir bu farq katta bo‘lsa, kimdadir juda kichik konseptual model va obyektiv vaziyat o‘rtasidagi farq qanchalik kichik bo‘lsa, to‘g‘ri qaror qabul qilishga shunchalik aniq zamin yaratiladi.

Shaxs o‘zining individual-psixologik xususiyatlariga ko‘ra, olayotgan ba‘zi ma‘lumotga e‘tibor bermasligi yoki ayrimlarini bo‘rttirib aks ettirishi mumkin. Shuning uchun rahbar vaziyat haqidagi o‘z tasavvurining obyektivligi, haqqoniyligi haqida qayg‘urishi lozim.

Shu o‘rinda temperament va xarakterning ishga qabul qilinayotgan qarorlarga ta‘siri haqida aytib o‘tish lozim. “Temperament deganda insonda kechayotgan psixologik jarayonlar va uning xatti-harakatlarining dinamik xususiyatlari, ushbu jarayonlar va xatti-harakatlarning kuchi, tezligi, paydo bo‘lishi va o‘zgarishini ta‘riflab beruvchi xislatlarning yig‘indisi tushuniladi”. Temperamentning turi (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) ish faoliyatida maxsus dinamik xususiyatlar talab etiladigan holda hisobga olinishi kerak. Sangviniklar qaror qabul qilish va uni ijro etish jarayonida operativ bo‘ladi, ammo jiddiy muammolar va qabul qilingan qarorlarning asosiy elementlarini kollegial tarzda muhokama qilishga moyil bo‘ladilar.

Sangviniklarni mas‘uliyatli, yuqori xavf bilan bog‘liq qarorlar qabul qilish va ularni ijro etish bilan bog‘liq faoliyat turlariga jalb etish maqsadga muvofiq, xoleriklar qarorlar qabul qilish va ularni ijro etishda tezkorlik va shaxsiy tashabbusni xush ko‘radilar. Xoleriklar qabul qilgan qarorlar yuqori darajali tavakkalchilik, qadriyatlilik va kompromissizligi (kelishuvga bormaslik) bilan ajralib turadi.

Flegmatiklar tabiatan osoyishta xarakterga ega bo‘lib, dalillarga asoslanib fikrlashi bilan ajralib turadi. Ular ishchan bo‘lib, asosan, odatiy texnologiyalarni qo‘llaydilar, har tomonlama o‘ylab, qabul qilingan qarorlari xavfsizligi bilan ajralib turadi. Qarorlarni amalga oshirishda qat‘iyatli bo‘ladilar.

Melanxoliklar o‘ta emotsional, qarorlarni tayyorlash va ijro etishga juda katta mas‘uliyat bilan yondashadilar. Melanxoliklar qabul qilgan qarorlar “ipidan-ignasigacha” o‘rganib, ishlab chiqilganligi va pishiq- puxta bajarilishi bilan ajralib turadi”. Sof temperamentlar kamdan-kam uchraydi. Ko‘pincha odamlarda namoyon bo‘layotgan xislatlarni biron-bir temperament turiga taqqoslab bo‘lmaydi. Lekin, tadqiqotchilar fikricha, kuchli, harakatchan va vazmin odamlar bo‘sh, inert va hayajonli asab tizimi

egalariga qaraganda yaxshi natijaga erishadilar [1. 187].

Temperament inson xarakteri shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Xarakter shaxsning psixologik xususiyatlarining takrorlanmas, individual birligidir. Xarakterlar kuchli va kuchsizlarga (bo'sh) bo'linadi. Kuchli xarakter sohiblari aniq maqsadga ega, ular tashabbuskor, dadil qarorlar qabul qiladilar va amalga oshiradilar, shijoatli, mard va dovyurak bo'ladilar. Bu fazilatlaridan mahrum kishilarni kuchsiz, irodasiz deyilar. Ularning faoliyati sust bo'lib, niyatlari yaxshi bo'lsa-da, ishda ijobiy natijaga erishmaydilar. Ular o'z kuchi bilan mustaqil, dadil harakat qila olmasliklarini his etadilar.

S.I.Samigin, D.D.Stolyarenkolarning bu masalaga doir yondashuvlarini ko'rib chiqaylik. Ular qaror qabul qiluvchilarni psixologik xususiyatlariga ko'ra guruhlariga ajratishadi.

“Qabul qiluvchi kishilar (Q) asosan, qarorni qabul qilishda chiqarib tashlash usulini qo'llashadi: ular nimani istamasliklarini aniq biladilar. Shuning uchun qaror qabul qilish zarur bo'lgan vaziyatda ular qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'ladilar. Ularning muqobil yo'llarni qidirishga bo'lgan ishtiyoqi, ijodiy ishga qobiliyati qaror qabul qilishda salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [2. 225-227 b].

Hal qiluvchi kishilar (H), aksincha, tezroq qaror qabul qilishga intiladilar, garcha hamma variantlar ko'rib chiqilmasa va natijalarga baho berilmagan bo'lsa ham. Hal qiluvchilarning kuchi ularning maqsadni aniq ko'rishlari va u sari harakat qilishlaridadir. Lekin "maqsadga erishish ular uchun qarorning sifatidan ham muhim bo'lib qolish xavfi bor".[3.280]

Hal qiluvchi (X) va fikrlovchi (F) kishilar muammolarni quyidagicha yechadilar: vaziyatni obyektiv tarzda tahlil qilish, natijalarni ko'rib chiqish. Ammo ko'pincha harakatlar maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Samarali yechimni quyidagi harakatlardan iborat usulni qo'llab, topish mumkin: 1) sensor turdagi (S) shaxsning fazilatlarini ishlatib, muammoning barcha tomonlarini to'liq o'rganib chiqish uchun dalillarni to'plash; 2) intuitiv turning (I) fazilatlarini ishlatib, barcha imkoniyatlarni o'rganib chiqish, mumkin bo'lgan variant va yechimlarni ishlab chiqish. “Aqliy hujum orqali g'oyalarni to'plash; 3) fikrlovchi turning (F) fazilatlarini ishlatib, tahlil qilish yo'llari va ularning natijalarini ko'rib chiqish, eng maqbul yo'lni tanlash; 4) emotsional-sezuvchi turning (E) fazilatlarini ishlatib, ta'sirga baho berish. Bunda muammoni hal etishga jalb etilgan kishilar qarorni qanday qabul qilishlariga baho beriladi, bu qaror tegishli kishilarga qanday ta'sir ko'rsatishi va ulardan qanday reaksiya kutish mumkinligi ko'rib chiqiladi.

Natijalar. Ma'lumki, muammoli vaziyatlarda qarorlar qabul qilishning samaradorligi ko'p jihatdan qaror qabul qiluvchining shaxs va individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Shundan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimi boshqaruv xodimlarining shaxs va individual-psixologik xususiyatlarini (temperament, xarakter, munosabatlar) o'rganishga harakat qildik. Buning uchun biz tadqotimizda A.Kettelning “16 omilli shaxs xususiyatlarini o'rganish so'rovnomasi”dan foydalandik. So'rovnoma 16 omillardan iborat. Jumladan: Shaxsga xos va ijtimoiy shakllangan xususiyatlar: Odamovilik-kirishuvchanlik; Intellekt salohiyati; Hissiy beqarorlik - hissiy barqarorlik; Bo'ysinuvchanlik – dominantlik; Bosiqlik – ekspressivlik; Hissiyotga berilish – hulqni kuchli nazorat; Uyatchanlik – dadillik; Qattiqq'o'llik – ko'ngilchanglik; Ishonuvchanlik – shubhalanuvchanlik; Amaliyotchilik – ijodkorlik; Cho'rtkesarlik – diplomatlik; O'ziga ishonganlik – xavotirga moyillik; Konservatizm – radikalizm; Mustaqillik – qaramlik; O'zini nazorat qilishning past-yuqoriligi; Stressga moyillik. Uning natijalari quyidagi jadvalda berilgan:

1 – jadval.

R.Kettel testi bo'yicha respondentlarda shaxs xususiyatlarining namoyon bo'lishi (foizda)

Omillar	Shaxsga xos va ijtimoiy shakllangan xususiyatlari	Ko'rsatkichlar	
		Past	Yuqori
MD(test-ning aniqlik darajasi)	To'g'ri yoki yolg'onga moyil	46,7	53,3
A	Odamovilik-kirishuvchanlik	4,92	6,47
B	Intellekt salohiyati	3,46	5,21
C	Hissiy beqaror - hissiy barqarorlik	6,92	6,96
E	Bo'ysinuvchanlik – dominantlik	6,89	7,22
F	Bosiqlik – ekspressivlik	6,68	7,10

G	Hissiyotga berilish – hulqni kuchli nazorat	8,46	6,61
H	Uyatchanlik – dadillik	5,98	7,19
I	Qattiqqo'llik – ko'ngilchanglik	6,84	6,49
L	Ishonuvchanlik – shubhalanuvchanlik	8,50	5,08
M	Amaliyotchilik – ijodkorlik	4,76	4,26
N	Cho'rtkesarlik – diplomatlik	4,88	5,14
O	O'ziga ishonganlik – xavotirga moyillik	6,56	7,74
Q₁	Konservativizm – radikalizm	5,86	6,30
Q₂	Mustaqillik – qaramlik	3,86	4,18
Q₃	O'zini nazorat qilish past-yuqori	5,63	6,52
Q₄	Stressga moyillik yuqori-past	9,80	7,53
	JAMI:	100%	100%

Ushbu uslubni har kim qo'llashi mumkin, chunki har bir kishida ekstravert, introvert, sensor, intuitivist, fikrlovchi, emotsional, sezuvchi, hal qiluvchi va qabul qiluvchi kabi fazilatlar mavjud.

Agar muammoni yechish uchun tayyorlanishga imkon bo'lsa, unda ushbu to'rt pog'onali uslubni qo'llash maqsadga muvofiq. Agar kutilmaganda muammo paydo bo'lsa va uni zudlik bilan hal etilishi talab qilinsa kishilar o'zlariga xos reaksiya ishlatadilar. Har kim muammoni o'zining psixologik turiga xos ravishda yechish yo'lida bo'ladi, ammo samarali qaror qabul qilishda boshqa kishilarni ham yordamga jalb etishi mumkin.

Muhokama. Boshqaruv qarorlarini qabul qiluvchi rahbar shaxsi xususiyatlarini aniqlash bo'yicha R.Kettel metodikasi natijalariga ko'ra, oliy ta'lim tizimi boshqaruv faoliyatida qaror qabul qiluvchilarning shaxs xususiyatlari orasida farorlar qabul qilish samaradorligini oshirishda ishtirok etadigan bir qator jihatlar aniqlandi:

1. A-omili. Rahbarning «Odamovilik – muloqotga kirishuvchanlik» xususiyati uning faoliyatga tayyorgalik jarayonining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Respondentlarning aynan ushbu xususiyati «dadillik» bilan (4,92) ijobiy bog'lanish hosil qildi. Boshqaruvchilik va qarorlar qabul qilish jarayonida muloqotga kirishuvchanlik xususiyatining o'sishi (6,47) ularning qo'l ostidagilar va ish yuzasidan muloqotga kirishuvchilar bilan bevosita ishlash jarayonida dadillik va jur'atning o'sishiga sabab bo'lishi mumkinligi kuzatilmogda.

2. B – omili. «Intellekt» ko'rsatkichining oliy ta'lim tizimida boshqaruv faoliyati bilan shug'ullanuvchi xodimlarida pastligi (3,46) faoliyat davomida «hissiy beqarorlikni o'sishiga sabab bo'lishi (5,21), «intellekt» ko'rsatkichining oshishi esa o'zaro munosabatlarda dominantlik xususiyatini ortishiga xizmat qiladi. «Intellekt» ko'rsatkichining oshishi o'z o'rnida boshqaruvchida dadillik xususiyatining shakllanishi ishonchli ichki aloqadorlikda ko'rishimiz mumkin. Intellekt darajasining pasayishi muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishda samaradorlik darajasining pasayiga olib kelishi mumkin.

3. C – omili. Hissiy beqarorlik amaliy faoliyatdagi shubhalanuvchanlikning ortishi boshqaruvchilarning hissiyotlarga berilishiga (6,92) sababchi ekanligini hamda muayyan boshqaruvchilik faoliyati vazifalarni bajarishda va qarorlar qabul qilishda qaramlik xususiyati ko'rsatkichining ortishiga, o'zini nazorat qilish xususiyatining pasayishiga sabab bo'lar ekan. Hissiy barqarorlik o'z xatti-harakatlarini kuchli nazorat qilish xususiyatini shakllantirish ehtimolini namoyon qiladi (6,96).

4. E – omili. Bo'ysinuvchanlik – dominantlik xususiyatining ortishi (6,89-7,22) o'zaro munosabatlarda «diplomati» ko'rsatkichini ortishida aks etar ekan.

5. F – omili. Bosiqlik-ekspressivlik F (6,68-7,10%) xususiyati respondentlarni g'ayrat, umumiy xatti-harakatlarining ko'rinishlarini xarakterlagan holda, ularda xavotirga moyillik va rigidlik xususiyatlarini mavjudligi haqida axborot berdi.

6. E - omili shaxsning o'z xatti-harakatlariga ishonch (6,56-7,22), mustaqillik hamda etakchilik xususiyatlariga talab qo'ygan holda ushbu xususiyatlarningdan iborat ekanligini tasdiqlash bilan bir qatorda ularni vaziyat va holat ta'siriga bo'ysinuvchan, o'ziga ishonch hissini kamligiga ishora qiladi.

7. N – omili. Cho'rtkesarlik diplomatlik xususiyati ayrim boshqaruv faoliyati bilan shug'ullanuvchilarda (5,14-4,88%) hissiyotlarni ochiq namoyon qilish, o'zaro munosabatlarga kirishishning qiyinligi, insonlarning

ichki olamini tushunishdagi ojizlik, qo‘pollik xususiyatlarining kuchli rivojlanganligiga ishora qiladi.

8. Q4 – omili stressga moyillik omili shaxsni stressga chidamlilik xususiyati - Q4 (9,80-7,53) ning ko‘rsatkichi respondentlarda zo‘riqish alomatlarini mavjudligini tasdiqladi.

9. M – omili. Faoliyat jarayonidagi amaliylik. M xususiyatini tahlil qilishga xizmat qiladigan (4,26-4,76) omili natijalari respondentlarda voqea holatlarni abstraktlashtirish, aniq vaziyat va reallikdan qochish, zavq-shavqqa beriluvchanlik alomatlarini mavjudligidan dalolat berdi

10. Q1 - omili. Konservatizm-radikallik - (5,86-6,30) boshqaruvchida egiluvchanlik xususiyatining pastligi, biror holat yoki vaziyatga berilishni kuchliligiga ishora qildi.

11. Q2 – omili. Respondentlarda mustaqillik darajasini (4,18-34,83%) o‘zida ifodalagan holda ushbu ko‘rsatkich jamoaga qaramlikni yuqoriligini ko‘rsatdi.

12. Q3 - omili. O‘z xatti-harakatlarni nazorat qilish - (6,52-54,53%) ko‘rsatkichi respondentlardagi ichki konformlikning pastligi, belgilangan ijtimoiy va qonuniy talablarni amalga oshirishdagi mas‘uliyatsizlikdan dalolat beradi.

Shaxs xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida biz boshqaruv faoliyati bilan shug‘ullanuvchi xodimlar faoliyatida salmoqli ahamiyatga ega bo‘lgan omillarning ko‘rsatkichlarini (A,B,C,L,M,N,O,Q1,Q4) o‘rtadan biroz past ekanligini kuzatdik. Shaxs xususiyatlarining rivojlanganlik ko‘rsatkichlarini bunday tarzda namoyon bo‘lishi, boshqaruv faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarda faoliyatga doir muhim xususiyatlarining shakllanishiga o‘z ta‘sirini o‘tkazibgina qolmasdan, balki kelajakda bu sohada mahoratga erishishga ham to‘sqinlik qilish mumkin degan xulosani shakllantiradi. Qolaversa, boshqaruvchilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarda muayyan faoliyatlarda ikkilanish, ikki xil fikr birligi, aniq yo‘nalish o‘la bilish xususiyati yaxshi darajada emasligi holati kuzatildi.

Shuningdek, boshqaruvchilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarning bir qismida hissiy omillarga tolerantlikning pastligi, o‘ziga ishonmaslik, tez hayajonlanish, asabiylikka moyillik asab tizimi kuchsizlar ham uchrab turishligi kuzatildi. Bundaylarning faoliyatlarini tahlil qilganimizda ularning shaxslararo munosabatlarida kelishmovchilik, tortishuvlar ko‘p kuzatilishi ko‘zga tashlandi. Tabiiyki, ular jamoadoshlari, kasbdoshlari va boshqa insonlar davrasida yakkalanib qolish, o‘z yaqinlari va sirdoshlariga ega bo‘lmaslik holatlariga boshqalarga qaraganda ko‘proq duch kelishadi.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ta‘kidlash mumkinki, boshqaruvchilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi rahbarlar shaxsiga xos bo‘lgan individual-psixologik xususiyatlar ularning shaxslararo munosabatlar tizimiga, boshqaruvchilik faoliyati samaradorlik darajasining oshishiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Дармодехин С.В. Государственная семейная политика. Методология, теория, практика.-М., 2006.- С. 31.

2. Сибирцева Е.А. Религия и политика в современной России / Свеча - 2000. Религия в гуман»гарном измерении Баренцева региона: Сборник научных и методических статей по религиоведению культурологии. Вип.1. Ч.2./ сост. и отв. ред. Е.И. Аринин. Архангелск: Поморский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2001. С. 225-227

3. Райс Ф., Долджин Ким. Психология подросткового и юношеского возраста 12-е издание. П: 2012. – 280 с .

УЎК 301:398.151(575.1)

Баратов Хумоюн Шарифович,

Бухоро психология ва хорижий тиллар институти “Психология” кафедраси ўқитувчиси, психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ЎҚИТУВЧИСИДА СОЦИАЛ ИНТЕЛЛЕКТ ОМИЛЛАРИ НАМОЁН ЭТИЛИШИНING ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада жисмоний тарбия ўқитувчилари социал интеллектни шаклланишининг илмий-назарий асослари ҳамда унга таъсир қилувчи омилларнинг ўрни ва аҳамияти очиб берилган. Жаҳонда жисмоний тарбия ўқитувчилари касбий компетентлигини ривожлантириши стратегиясини ишлаб чиқиши, социал-психологик компетентлик кўрсаткичларини тадқиқ қилиши ва ривожлантириши моделини яратиши, социал-психологик компетентликни ривожлантириши концепцияси, махсус моделлаштирилган топшириқлардан иборат психодиагностик методикалар мажмуини ишлаб чиқиши бўйича изланишлар олиб борилмоқда. Жисмоний тарбия ўқитувчилари психологик тайёргарлик даражасини ошириши, уларнинг социал-психологик компетентлигини шакллантирувчи ижтимоий-психологик омиллар ва механизмларни аниқлаш ҳамда фаолият самарадорлигига таъсири масаласини тадқиқ қилиши тадқиқот муаммоси ҳисобланади.

Калит сўзлар: социал интеллект, социал-психологик компетентлик, ижтимоий перцепция, рефлексия, стресс, агрессия, альтруизм.

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ФАКТОРОВ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В данной статье раскрываются научно-теоретические основы формирования социального интеллекта учителей физического воспитания, а также роль и значение факторов, влияющих на него. В мире проводятся исследования по разработке стратегии развития профессиональной компетентности учителей физического воспитания, созданию модели исследования и разработки показателей социально-психологической компетентности, концепции развития социально-психологической компетентности, а также разработка комплекса психодиагностических методик, состоящих из специально моделируемых заданий. Повышение уровня психологической подготовки учителей физического воспитания, выявление социально-психологических факторов и механизмов, формирующих их социально-психологическую компетентность, и исследование влияния на эффективность их работы является исследовательской задачей.

Ключевые слова: социальный интеллект, социально-психологическая компетентность, социальная перцепция, рефлексия, стресс, агрессия, альтруизм.

DISTINCTIVE FEATURES OF THE MANIFESTATION OF SOCIAL INTELLIGENCE FACTORS IN A PHYSICAL EDUCATION TEACHER

Abstract. This article reveals the scientific and theoretical foundations of the formation of social intelligence of physical education teachers, as well as the role and importance of factors affecting it. In the world there are researches on development of strategy of development of professional competence of physical education teachers, creation of model of research and development of indicators of socio-psychological competence, concept of development of socio-psychological competence, and also development of complex of psychodiagnostic methods consisting of specially modelled tasks. Improving the level of psychological training of physical education teachers, identifying socio-psychological factors and mechanisms that form their socio-psychological competence and investigating the impact on the effectiveness of their work is a research task.

Keywords: social intelligence, social-psychological competence, social perception, reflection, stress, aggression, altruism.

Кириш. Жаҳонда замон талабларига мос, касбий фаолият учун зарурий сифат ва фазилатларни эгаллаган, ижтимоий фаол кадрларни тайёрлаш ва уларнинг касбий-психологик компетентлигини такомиллаштириш усулларини ишлаб чиқиш бўйича кенг қўламли ишлар олиб борилмоқда. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида жисмоний тарбия ўқитувчилари фаолиятига қўйиладиган талаблар унинг ҳам касбий, ҳам шахсий камолоти билан боғлиқ масалаларни ўз ичига қамраб олгандир. Шу боисдан жисмоний тарбия ўқитувчилари фаолиятининг индивидуал-психологик ва ижтимоий-психологик компонентлари ролини тўғри белгилай олиш унинг касбий камолоти муҳим шарт сифатида намоён бўлади. Бугунги кунда ушбу муаммоларини психологик тадқиқ этиш жисмоний тарбия ўқитувчилари фаолиятининг турли жабҳаларини ўрганишга эришганлигини кўрсатса-да, ammo унинг ижтимоий-психологик жиҳатларини эътибордан четда қолдириб бўлмаслигини ҳам тасдиқламоқда.

Социал интеллект муаммоси психологияда бир неча жабҳаларда ўрганилган бўлиб, уларда социал интеллектнинг умумий табиати, атаманинг фанда қўлланилиши ва айрим фаолият йўналишларида ўрганилган: Роберт Торндайк (Robert Thorndike) (1937), Г.Гарднер (интеллектнинг кўпқирралилиги ҳақида ёндашуви, 1983), П.Сэлов ва Ж.Майер эмоциоанла интеллект атамасини фанда қўллай бошлаганлиги (1990), Даниель Гоулман (Daniel Goleman) «Emotional Intelligence» номли китобини нашр эттирди (1995), социал интеллектнинг турли этник тасаввурларни шаклланишидаги таъсири (Федорова Е.А., 2009), ҳарбий психологлар фаолиятида социал интеллектнинг роли (Баширов.И.Ф.,2006), корхона раҳбарининг эмоционал интеллекти ходимларига таъсири (Егоров.И.А), раҳбар шахсий фазилатлари билан ижтимоий интеллекти муносабатлари (Беляева Е. В.,2005).)[6].

Социал интеллектнинг таркиб топиши ва шаклланишига қаратилган тадқиқотлар хорижлик олимлар Г.Оллпорт, Л.Терстоун, Г.Айзенк, П.Сэлов ва Дж.Мэйер, В.Келлер, К.Дункер, М.Вертгеймер, Дж.Кемпион, У.Чарльзворт, Ж.Пиаже, Дж.Бруннер, Л.Леви-Брюльлар томонидан амалга оширилган) [3].

Шунингдек, Р.Немов, А.Лурия, Л.Виготский, С.Рубинштейн, В.Шадриков, Л.Венгер, В.Асеев, К.Абульханова-Славская, Д.Люсин, Е.Хлистова, Е.Ильин, Б.Ананьев, Е.Степанова, Б.Величковскийлар каби рус олимлари томонидан амалга оширилган илмий изланишларда интеллект – инсон ақлий фаолиятининг муайян шакли сифатида ўрганилиб, унинг ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлари очиб берилган.

Мамлакатимиз психологларидан М.Давлетшин, Ғ.Шоумаров, Б.Қодиров, Э.Ғозиев, А.Жабборов, Ш.Баротов, Н.Сафаев, В.Каримова, З.Нишоноваларнинг тадқиқотларида эса шахснинг муомала маданияти, муомаланинг ўқув фаолиятини бошқаришдаги роли, ўқитувчи-ўқувчи ҳамкорлигининг муҳим психологик омили бўлган мустақил фикрлаш, ўқувчилар билан мулоқот ўрнатишда ҳамкорлик ва шахслараро муносабатларнинг ўзаро уйғунлигини таъминлашга йўналтирилган социал интеллект омиллари ўрганилган.)[5]

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, социал интеллект муаммоси ижтимоий психологиянинг турли объектларида, турли хил илмий мақсадлар асосида ўрганилган бўлиб, уларда социал интеллект феноменининг умумий табиати, фанда қўлланилиши ва ўзига хос амалий-тадқиқий йўналишлари очиб берилган. Шундай бўлсада, жисмоний тарбия ўқитувчилари социал интеллектининг психологик асосларини такомиллаштириш нуктаи назардан, мазкур муаммо бўйича етарли даражада илмий тадқиқотлар олиб борилмаганлигини эътироф этиш мумкин. Жумладан, социал интеллект – жисмоний тарбия ўқитувчилари касбий компетентлигини таъминловчи муҳим ижтимоий-психологик омил сифатида алоҳида ўрганилмаган; жисмоний тарбия ўқитувчилари фаолиятида яққол намоён бўлувчи, айти пайтда шахсий ва касбий камолот уйғунлигини таъминлашга хизмат қилувчи социал интеллект омиллари, кўрсаткичлари ва улар орасидаги корреляцион муносабатлар эмпирик жиҳатдан таҳлил этилиб, тегишли илмий хулосалар қилинмаган; жисмоний тарбия ўқитувчиларини касбий самарадорлигини бевосита таъминловчи социал интеллект омиллари ва мазкур омилларни изоҳловчи кўрсаткичлар кўлами ўртача-умумий ва қиёсий-типик жиҳатдан ўрганилиб, бугунги кун талабларига мос равишда тадқиқ этилмаган. Буларнинг барчаси психология фанида жисмоний тарбия ўқитувчилари социал интеллектининг психологик асосларини янада такомиллаштириш механизмларига хизмат қилувчи назарий ва эмпирик тадқиқотлар олиб борилишини тақозо этади

Жисмоний тарбия ўқитувчилари билимдон, ўз соҳасини чуқур билиши, психологик маҳоратга эга бўлиши, беморга таъсир кўрсата олишини белгилувчи етакчи хусусият ва омилларнинг ўрни кўпинча

этибордан четда қолиб кетаётгандек. Чунки у ўз соҳасини яхши билса-да, аммо ўқувчига таъсир ўтказа олмаслиги, уларга шахс сифатида таъсир кўрсата олмаслиги касбий фаолият самарадорлигини таъминлашни кафолатлай олмайди. Бу эса ўз навбатида касбий фаолиятда бир қанча психологик тўсиқларга олиб келади. Ушбу ўринда жисмоний тарбия ўқитувчиларининг ўз ўқувчиларига таъсирини белгиловчи омиллар сирасига кирувчи психологик жабҳа борки, бу шахслараро муносабатни таъминлашга хизмат қилувчи, инсонлар ўртасида эркин ва самимий муносабат муҳитини таъминлашга, ўртоқлари, иш ўрни ҳамкасблари, иш фаолиятида мижозлари билан муваффақиятли муомала муҳитини яратишга хизмат қилувчи социал интеллектнинг даражаси муҳим деган хулосага келинмоқда. Бундан кўринадики, шахснинг ақлий қобилиятлари, зехнини характерловчи интеллект даражаси билан бевосита рақобатлашадиган, инсонни ижтимоий фазилатларини шаклланишида муҳим ўрин тутадиган шахслараро муносабат, ўзаро ҳурмат, эмпатия, ўзга инсонларнинг кечинмаларини ўқий оладиган, ишонч ва туйғуларини тушуна оладиган социал интеллект муаммосини тиббий ходим мисолида ўрганиш муҳимдир. Кўп ҳолларда фаолият жараёнида жисмоний тарбия ўқитувчилари фаолиятида дуч келинадиган нуқсон ва камчиликлар айнан социал интеллектни юқори даражада шаклланмаганлиги оқибатидир. Ушбу ҳолатни биз қуйидаги жиҳатлар билан изоҳладик:

- жисмоний тарбия ўқитувчилари ўз соҳасини билиши, аммо ўқувчининг психологиясини фарқлай олмаслиги мумкин;
- фаолиятга нисбатан касбий масъулиятни ҳис этиш мумкин, аммо шахслараро муносабатни ташкил этишга уқувсиз бўлиши;
- жисмоний тарбия ўқитувчилари билан ўқувчилар муносабатлари қандай бўлиш кераклиги ҳақидаги тасаввурга эга, аммо уни ташкил этиш имкониятини рўёбга чиқара олмаслиги;
- инсоний муносабатлар тўғрисида етарлича тасаввурга ва билимга эгадир, аммо жамоадошлари билан муносабатда уларни кайфиятини ўқий олмаслиги, тушунмаслиги, муомала сирларини билмаслиги оқибатидир.

Шу боисдан ҳам замонавий фаолият жараёнида жисмоний тарбия ўқитувчилари фаолиятини самарадорлигида социал интеллектни таъсири масаласини тадқиқ этиш янги психологик тадқиқот мавзусига сабаб бўлади.

Таълим тизимида фаолият олиб бораётган жисмоний тарбия ўқитувчилари касбий камолотида социал интеллект ролини ўрганишга қаратилган муҳим жиҳатларидан бири уларнинг гендер масалалари бўйича ўзига хослигини ўрганишдан иборат эди. Тадқиқотимизда респондентларнинг касбий фаолиятидаги социал интеллект кўрсаткичларини баҳолашда жисмоний тарбия ўқитувчиларининг гендер хусусиятларига ҳам алоҳида этибор қаратилди. Респондентларнинг аёл ва эркак жисмоний тарбия ўқитувчиларига ажратишимиз орқали бир қатор янги маълумотлар олишга муяссар бўлишимиз шубҳасиз. Мазкур изланиш босқичида ҳам олдинги аъёнларга содиқ қолган ҳолда тадқиқот методикаларни қўллашдан олинган миқдорий қийматларини махсус тарзда аёл ва эркак тиббиёт ходимлари бўйича ажратилиб, улар ўзаро қиёсий ўрганилди.)[2].

Методика. Биз томондан жисмоний тарбия ўқитувчилари социал интеллектни аниқлаш бўйича ўтказилган тадқиқотларда (Гилфорд методикаси маълумотлари асосида) аёл ва эркак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг социал интеллектни кўрсаткичларининг ўртача қиймат кўрсаткичларида бирор бир фарқли жиҳатлари учрамади. Ўртача қиймат бўйича ҳар икки босқич жисмоний тарбия ўқитувчиларида ўртачадан юқори натижалар кузатилди (1-жадвалга қаранг)

1-жавдал.

**Аёл ва эркак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг социал интеллектни хусусиятлари
(Гилфорд методикаси маълумотлари асосида) (N=450)**

Мезонлар	Аёл жисмоний тарбия ўқитувчилари		Эркак жисмоний тарбия ўқитувчилари		t
	χ	σ	χ	σ	
Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	3,12	0,35	3,37	1,18	-0,607

Новербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш	3,87	0,35	3,25	1,16	-1,000
Вербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш	3,62	0,51	3,81	1,24	-0,552
Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш	3,80	0,35	3,64	1,40	-1,342

Изоҳ: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

χ -уртача арифметик киймат. – σ стандарт оқиш. *t* стандарт мезон

Жисмоний тарбия ўқитувчилари социал интеллектининг миқдорий кўрсаткичлари уларнинг ўқувчилари, ҳамкасблари ва бошқа суҳбатдошларининг хулқ-атворлари оқибатини олдиндан кўра олиши, муомалада реал вазиятдан келиб чиқиб, унинг натижаларини баҳолай олиши, мақсадга эришида ўз режаларини пухта ишлаб чиқишлари, инсон хулқ-атворини бошқариши, ролли меъёрлари ва қоидаларига доир билим ва ўзаро таъсирлашув иштирокчилари билан боғлиқ новербал реакцияларда тўғри мўлжал олишлари, низоларни бартараф этишга, хавфли ҳолатларда ўзлари ва бошқаларнинг хатти-ҳаракатларини яхши тушунишга қобилятлари борлигини (3,12 ва 3,37 балл) ифодалади.

Шунингдек, жисмоний тарбия ўқитувчиларида инсон кечинмалари, мақсади ва ҳолатини новербал намоён бўлиши, мимикаси, имо-ишорасига кўра тўғри баҳолашга, кўпроқ эътиборни новербал мулоқотга қаратишда ва мулоқот иштирокчиларининг новербал реакцияларига тез илғашга, новербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш сезгирликлари атрофдагиларни тушуниш имкониятидан холи эмасликларини тасдиқлади (3,87 ва 3,25 балл). Кўрсаткичлар жисмоний тарбия ўқитувчиларини касбий жараёнда шахслараро муносабат иштирокчиларининг характер хусусиятларига кўра тез ва яхши тушунишларини, мулоқотда ҳар қандай инсонлар билан тил топишиш қобилятлари меъёрда эканлигини кўрсатади (3,62 ва 3,81). Уларнинг шахслараро муносабат вазиятларини яхши англаши, мураккаб вазиятларни таҳлил эта олувчанлиги, мураккаб вазиятларни мулоқот иштирокчиларининг иштирокига қараб баҳолашга қобилятлари яхши эканлиги ҳам кўриниб турибди (3,80 ва 3,64).

Хулоса: Жисмоний тарбия ўқитувчиларининг умумий ўртача кўрсаткичлари таҳлил қилинганда аёл ва эркак жисмоний тарбия ўқитувчилари социал интеллектда кескин тафовутларнинг йўқлиги намоён этилди. Айни пайтда, хорижда, Россияда ҳамда мамлакатимизда айнан ушбу муаммо бўйича назарий жиҳатдан олиб борилган тадқиқотлар таҳлили қуйидаги хулосаларни чиқариш имконини берди:

1. Умуман, социал интеллект омилларига нисбатан тарихда ва бугунги кунда турли хил мунозарали фикрлар мавжуд бўлиб, бу қарашлар турли манбаларда Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ижодида, илгор психология вакилларининг илмий асарларида асрлар давомида сайқал топиб келган, аммо социал интеллект муаммоси психологияда ўзининг муайян назарий–методологик базасига эга бўлсада, ушбу муаммога дахлдор тадқиқолар кўлами хали ўзининг мукамал ечимларига эга бўлмаган.

2. Жисмоний тарбия ўқитувчиларининг гендер масалалари бўйича социал интеллект билан эмоционал интеллект, шахс типи ва шахслилик хусусиятлари ўртаси-да кескин тафовутлар кузатилмади. Фақат улардаги айрим хусусият ва сифатлардагина тафовутлар мавжудлиги аниқланди. Жисмоний тарбия ўқитувчилари касбий фаолиятларида мақсадни амалга оширишларида учрайдиган қийинчиликлар ушбу хусусиятлар ва социал инеллекти билан мос ривожланмаганлиги оқибати бўлиши мумкинлиги яққол кўзга ташланди.

Умуман, жисмоний тарбия ўқитувчилари шахсий ва касбий фаолияти уйғунлигининг намоён этилишида муҳим аҳамият касб этувчи социал интеллект кўрсаткичларига баҳо беришда ҳар бир ўқитувчининг шахслилик хусусиятларини чуқур ўрганиш, таҳлил қилиш ва тегишли эмпирик хулосалар чиқариш орқали ўқитувчи касбий фаолият компетентлигини таъминлаш мумкинлиги яна бир бор ўз тасдиғини топди.

Адабиётлар:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: “Аспект пресс”, 1996. – 178 с.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология. - СПб.: Изд-во “Питер”, 2006. – 431 с.

3. Майерс Д. Социальная психология/ Интенсивный курс 3-изд., «Олма Пресс». - С.Петербург – Москва 2002. – 188 с.
4. Ғозиев Э.Ғ. Усмонова Ш. Интеллект психологияси. – Тошкент: ТошДУ, “Университет”, 1996. – 48 б.
5. Собирова Д.А. Социал интеллект: назария ва амалиёт / Монография. - Тошкент.: “Фан”, 2013. – 160 б.
6. Баратов, Ш. Р. (2018). Психологик хизмат: Магистрлар учун дарслик. Т. 2018 “Наврўз” нашриёти, 344 б.
7. Баратов, Ш. Р. (2023). Ўзбекистонда психологик хизмат ривожланиш истиқболлари. Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects (Spain), 3, 7-14.
8. Баратов, Ш. Р. (1999). Таълимда психологик хизмат асослари (Монография). Т.: Маънавият.

Jalolov Tursunbek Sadriddinovich,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

PSIXOLOGIK MA'LUMOTLARDA MATEMATIK USULLARDAN FOYDALANISH (SPSS DASTURIDAN FOYDALANISH)

Annotatsiya. So'nggi paytlarda ta'lim tizimida axborot texnologiyalari keng tarqalmoqda. Ulardan bitiruvchilarni tayyorlash, nazorat qilish, yakuniy attestatsiyadan o'tkazish, o'z-o'zini o'rganish, o'z-o'zini nazorat qilish va hokazolarda qo'llaniladi. Ta'lim sifatini oshirishning eng muhim sharti – ta'lim yutuqlarini mustaqil nazorat qilish, monitoring va diagnostikadan olingan ob'ektiv ma'lumotlarni tizimli tahlil qilishdir. talabalarning o'z imkoniyatlari va ehtiyojlariga mos keladigan natijalarni olishga tayyorligi. Ommaviy sinov texnologiyalari imkoniyatlari tadqiqotchilarning ta'limning turli muammolarini hal qilish va o'quv faoliyatini o'z-o'zini boshqarish bo'yicha e'tiborini tobora ortib bormoqda. Sinov sub'ektlarining tayyorgarligi sifati to'g'risida miqdoriy ko'rsatkichlarni olish uchun katta hajmdagi ommaviy test ma'lumotlarini qayta ishlash talab etiladi. Buning uchun turli xil dasturiy ta'minot muhitlari qo'llaniladi, ular orasida SPSS Statistics dasturi ("Statistical Paket uchun the Ijtimoiy Fanlar" bu ijtimoiy fanlar uchun "statistik to'plamdir).

Kalit so'zlar: ikkilik logistik regressiya, SPSS Statistics dasturi, ierarxik chiziqli modellar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ (С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ SPSS)

Аннотация. В последнее время информационные технологии широко распространяются в системе образования. Они используются для последипломной подготовки, супервизии, итоговой аттестации, самостоятельного обучения, самоконтроля и т. д. Важнейшим условием повышения качества образования является независимый контроль образовательных достижений, систематический анализ объективных данных, полученных в результате мониторинга и диагностики, готовность учащихся получать результаты, соответствующие их возможностям и потребностям. Возможности технологий массового тестирования всё больше привлекают внимание исследователей для решения различных задач образования и самоуправления образовательной деятельности. Для получения количественных показателей качества подготовки испытуемых необходима обработка большого количества данных массового тестирования. Для этого используются различные программные среды, в том числе программа SPSS Статистика («Статистический пакет для социальных наук» — «статистический пакет для социальных наук»).

Ключевые слова: бинарная логистическая регрессия, программа SPSS Статистика, иерархические линейные модели.

USE OF MATHEMATICAL METHODS IN PSYCHOLOGICAL INFORMATION (USING SPSS SOFTWARE)

Abstract. Recently, information technologies are spreading widely in the education system. They are used in graduate training, supervision, final certification, self-study, self-monitoring, etc. The most important condition for improving the quality of education is independent control of educational achievements, systematic analysis of objective data obtained from monitoring and diagnostics. willingness of students to obtain results that match their capabilities and needs. The possibilities of mass testing technologies are increasingly attracting the attention of researchers to solve various problems of education and self-management of educational activities. In order to obtain quantitative indicators of the quality of training of test subjects, processing of a large amount of mass test data is required. Various software environments are used for this, including the SPSS Statistics program (the "Statistical Package for the Social Sciences" is the "statistical package for the social sciences").

Key words: *binary logistic regression, SPSS Statistics program, hierarchical linear models.*

Kirish. Ijtimoiy va ta'lim fanlari bo'yicha amaliy tadqiqotlar uchun tijorat statistik mahsulotlar bozorida yetakchi hisoblanadi. SPSS - bu statistik tahlil va ma'lumotlarni boshqarish uchun universal tizim. Ushbu qisqartma dastlab Statistik ma'noni anglatadi. Paket uchun the Ijtimoiy Fan (ijtimoiy fanlar uchun statistik paket). Keyin asl qisqartmaga yangi talqin berildi: Superior Ishlash Dasturiy ta'minot Tizim (yuqori samarali dasturiy ta'minot tizimi). 1970-yillarning boshlarida Norman Nye (Norman Nie), Deyl Bent (Deyl Bent) va Hadlay Hull (Xadlai) Hull) SPSSR statistik savdo belgisini ro'yxatdan o'tkazdi dasturiy ta'minot _ Xuddi shu nomdagi kompaniya 1968 yilda ular tomonidan tashkil etilgan. 1975 yilda kompaniya bosh ofisi Chikagoda (Chikago , IL AQSh) joylashgan korporatsiyaga aylantirildi. Korporatsiya o'zining mavjud yillari davomida ko'plab dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqdi, jumladan SPSS/PC+TM, birinchi versiyasi 1984 yilda paydo bo'lgan. 2009 yilda paket PASW Statistikasi (Predictive) nomi bilan mashhur bo'ldi. Analitika SoftWare – aqlli analitik dastur). BILAN 2009 yil iyul - plastik to'rva bilan birga IBM (International Business Machines) tomonidan nomi IBM SPSS Statistics . 2013 yilda paketning navbatdagi versiyasi chiqdi - Windows , MacOSX , Linux [7] turli operatsion tizimlarida ishlaydigan IBM SPSS Statistics 22. SPSS ni qo'llashning mumkin bo'lgan sohalari: so'rov ma'lumotlarini saqlash va tahlil qilish, marketing tadqiqotlari va sotish, moliyaviy tahlil va boshqalar. Psixologiya va pedagogikada paket turli ma'lumotlarning ma'lumotlar bazalarini yaratish, ularni saqlash va qayta ishlash jarayonini avtomatlashtirishga imkon beradi. SPSS da amalga oshirilgan analitik jarayonning bosqichlari: rejalashtirish; ma'lumotlar yig'ish; ma'lumotlarga kirishni ta'minlash; tahlil qilish uchun ma'lumotlarni tayyorlash; tahlil qilish; hisobotlarni yaratish; natijalarni taqdim etish va tarqatish. Pedagogikada paket test natijalarini qayta ishlash va talqin qilishni avtomatlashtirish imkonini beradi. [6] Windows uchun SPSS ning birinchi versiyasi 5.0 versiyasi edi. Undan keyin 6.0, 6.1, 7.0, 7.5, 8.0, 9.0 va nihoyat 10.0 va 11.5 va undan yuqori versiyalar paydo bo'ldi. Boshlanish SPSS versiyasi 7.0 qobig'i bilan xizmat qiladi minimal Windows 95 (NT). Asosiy SPSS modullari : IBM SPSS Statistics Base, IBM SPSS Decision Trees, IBM SPSS Advanced Statistics, IBM SPSS Direct Marketing, IBM SPSS Bootstrapping, IBM SPSS Exact Tests, IBM SPSS Categories, IBM SPSS Forecasting, IBMxle SPlus Compes, IBMx Sample SPes, IBM SPSS Conjoint, IBM SPSS Neural Networks, IBM SPSS Custom Tables, IBM SPSS Regression, IBM SPSS Data Preparation. Modullarning tarkibi etkazib berish variantiga bog'liq.

Asosiy qism. Ma'lumotlar muharriri tashqi ko'rinishi bo'yicha elektron jadvalga o'xshash, ma'lumotlarni aniqlash, kiritish, tahrirlash va ko'rish uchun mo'ljallangan moslashuvchan tizimdir. Ko'ruvchi - Alohida chiqish elementlarini ko'rsatish va yashirish, natijalarni ko'rsatish tartibini o'zgartirish, taqdimotga tayyor jadval va diagrammalarni boshqa ilovalarga va ilovalardan ko'chirish imkonini berib, natijalarni ko'rishni osonlashtiradi. Yuqori sifatli grafika - to'liq rangli, yuqori aniqlikdagi diagrammalarni yaratish vositasi: doira va chiziqli diagrammalar, gistogrammalar, scatterplots, 3-D grafiklar va boshqalar. Ma'lumotlar bazasiga kirish - sichqonchani bir necha marta bosish orqali istalgan manbadan ma'lumotlarni yuklash imkonini beruvchi ma'lumotlar bazasini o'qish dizayneri. Ma'lumotlarni o'zgartirish - bu ma'lumotlarni tahlil qilish uchun tayyorlashga yordam beradigan ma'lumotlarni o'zgartirish vositasi. Osonlik bilan ma'lumotlarni to'plang, toifalarni birlashtiring, fayllarni qo'shing, jamlang, birlashtiring, bo'ling, ko'chiring va boshqa o'zgarishlarni amalga oshiring. Bundan tashqari, paket turli xil grafiklarni olish imkonini beradi - shtrixli va doiraviy diagrammalar, qutichalar , scatter maydonlari va gistogrammalar va boshqalar . Yaqin vaqtgacha ta'lim sohasida kadrlar tayyorlash va sifat nazorati an'anaviy usullardan foydalangan holda amalga oshirildi. Asosan, boshqaruv nazariyasi nuqtai nazaridan uning takomillashuviga hissa qo'shmaydigan ta'lim jarayonini olib boruvchilar tomonidan. Bugungi kunda ommaviy test ma'lumotlari ko'plab kompyuter dasturlari yordamida avtomatik ravishda qayta ishlanadi. Ushbu dasturlardan biri SPSS bo'lib, u har qanday fan bo'yicha ommaviy test natijalarini miqdoriy qayta ishlash uchun samarali, aniq va vaqtni tejash imkonini beradi. Chastotani tahlil qilish quyidagilarni aniqlash imkonini beradi: testdan berilgan savolga har bir javob variantining chastotasi; respondentlarning umumiy soniga javobning foiz chastotasi (javoblarning umumiy soniga nisbatan foiz sifatida qabul qilingan berilgan savolga to'g'ri javoblar ulushi); maqbul foiz (yetishmayotgan qiymatlar chiqarib tashlanadi); to'plangan foiz qiymatlari (bu maqbul qiymatlar foizlarining yig'indisi). SPSSda ikkita o'zgaruvchi o'rtasidagi munosabatni tahlil qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan juda ko'p turli xil protseduralar mavjud. Nominal shkala bo'yicha yoki oz sonli toifalarga ega bo'lgan tartibli shkaladagi o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlar eng yaxshi tasodifiy jadvallar shaklida ifodalanadi. Shu maqsadda SPSS kuzatilgan va

kutilayotgan chastotalar o'rtasida sezilarli farq bor-yo'qligini tekshiradigan chi-kvadrat testini amalga oshiradi. Bundan tashqari, ulanishning turli ko'rsatkichlarini hisoblash mumkin. Parametrik bo'lmagan usullarning afzalligi ma'lumotlarda chetlab o'tishlar (juda katta yoki kichik qiymatlar) mavjud bo'lganda sezilarli bo'ladi. SPSS foydalanuvchilarga ko'p sonli parametrik bo'lmagan testlarni taqdim etadi. Eng ko'p ishlatiladigan testlar ikki yoki undan ortiq mustaqil yoki qaram namunalarni solishtirish uchun testlardir. Bular Mann-Whitney U testi, Kruskal-Wallis H testi, Wilcoxon testi va Fridman testidir. Bir namuna uchun Kolmogorov-Smirnov testi ham muhim rol o'ynaydi, bu normal taqsimot mavjudligini tekshirish uchun ishlatilishi mumkin. Parametrik bo'lmagan testlar, albatta, qiymatlarni normal taqsimlashda ham qo'llanilishi mumkin. Ammo bu holda ular parametrik testlarga nisbatan faqat 95% samaradorlikka ega bo'ladi. Agar siz, masalan, ikkita mustaqil namunaning vositalarini bir necha marta taqqoslashni istasangiz, namunalar qisman normal taqsimotga mos keladi va qisman bo'lmasa, har doim Mann va Whitney U testidan foydalanish tavsiya etiladi. Faktor tahlili - bu mavjud kuzatishlar bilan bog'liq bo'lgan ko'p sonli o'zgaruvchilarni omillar deb ataladigan kichikroq mustaqil ta'sir qiluvchi miqdorlarga qisqartirish tartibi. Bunday holda, bir-biri bilan yuqori korrelyatsiya qiluvchi o'zgaruvchilar bir omilga birlashtiriladi. Turli omillarning o'zgaruvchilari bir-biri bilan zaif bog'liqdir. Shunday qilib, omil tahlilining maqsadi mavjud o'zgaruvchilar o'rtasidagi kuzatilgan munosabatlarni iloji boricha to'liq tushuntiradigan murakkab omillarni topishdir. Qobiliyat tahlili (shuningdek: savollarni tahlil qilish yoki topshiriqlarni tahlil qilish) testlar uchun savollarni (topshiriqlarni) tanlashga yordam beradi. Turli mezonlar yordamida ma'lum bir test uchun qaysi topshiriqlar mos kelishi va qaysi biri mos kelmasligi aniqlanadi. Buning uchun respondentlarning ma'lum bir populyatsiyasiga (namunalariga) barcha taklif qilingan topshiriqlar bilan testning dastlabki versiyasi taklif etiladi va bu vazifalar tahlili o'tkaziladi. Ushbu tahlildan foydalanib, nomaqbul narsalar chiqarib tashlanadi, qolganlari esa yakuniy test shakliga kiritiladi. Sinovlar o'rganilayotgan shaxs xususiyati turiga, ya'ni ta'lim darajasiga, qobiliyat testiga va shaxsiyat testiga qarab bo'linadi.

IBM SPSS Statistics - bu statistika pedagogik psixologik muhim qayta ishlashni ta'minlashga qaratilgan ilg'or statistik tahlil dasturi. Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish uchun psixologik va ta'lim tadqiqotlarida keng qo'llaniladi. IBM SPSS Statistic dasturi statistik hisob-kitoblar uchun kuchli vositalarni taqdim etadi. Statistik tahlilning qay daraja uning imkoniyatlarida unumli foydalanish sizning qo'lingizda.

Psixologik va ta'lim jarayonidagi ma'lumotlarni chiziqli modellarni chuqur tahlil qilish hamda unga tegishli tegishli xulosalarni olish uchun IBM kompaniyasining SPSS dasturining imkoniyatlaridan foydalanamiz foydalaning. Ushbu dasturda siz chiziqli modellar (GLM), umumlashtirilgan aralash modellar (GLMM), ierarxik chiziqli modellar (HLM), umumlashtirilgan chiziqli modellar (GENLIN) va hatto umumlashtirilgan taxminiy tenglamalarni (GEE) yaratish uchun aniq bir qator regressiya hamda progressiv statistika funktsiyalarini ko'rishingiz mumkin.

Chiziqli modellar **GLM** - Umumiy chiziqli model (GLM) moslashuvchan statistik model bo'lib, u normal taqsimlangan bog'liq o'zgaruvchilar va toifali yoki doimiy mustaqil o'zgaruvchilarni o'z ichiga oladi. SPSS-dagi GLM protsedurasini sintaksis yoki dialog oynalari orqali umumiy chiziqli modellarni belgilash imkonini beradi va natijalarni pivot jadvallarda taqdim etadi, shuning uchun siz chiqishni osongina tahrirlashingiz mumkin. Mavjud bo'lgan ko'plab funktsiyalar orasida GLM bo'sh katakchalar bilan dizaynlarni joylashtirish, taxminiy vositalarning profil uchastkalari yordamida natijalarni osonroq talqin qilish va siz so'ragan tadqiqot savollariga bevosita javob beradigan chiziqli modelni sozlash imkonini beradi. Bir o'zgaruvchan, ko'p o'lchovli yoki takroriy o'lchovlar bo'ladimi, muntazam ravishda chiziqli modellarga mos keladigan har bir kishi GLM protsedurasini juda foydali deb topadi. Ushbu maqolada biz sizga GLM protsedurasidagi turli xil variantlar va ulardan qanday foydalanishingiz haqida chuqurroq tushuncha beramiz. Shuningdek, biz GLM ning asosiy xususiyatlarini tasvirlaymiz. Va biz to'rt turdagi kvadratlar yig'indisi, taxminiy marjinal vositalar, profil uchastkalari va maxsus gipoteza testlarini batafsil muhokama qilamiz.

umumlashtirilgan aralash modellar (GLMM) Umumlashtirilgan chiziqli aralash modellar chiziqli modelni shunday kengaytiradi:

- Maqsad belgilangan bog'lanish funktsiyasi orqali omillar va kovariatsiyalar bilan chiziqli bog'liqdir.
- Maqsad normal bo'lmagan taqsimotga ega bo'lishi mumkin.
- Kuzatishlar o'zaro bog'liq bo'lishi mumkin.

Umumlashtirilgan chiziqli aralash modellar oddiy chiziqli regressiyadan tortib oddiy bo'lmagan uzunlamasina ma'lumotlar uchun murakkab ko'p darajali modellargacha bo'lgan turli xil modellarni qamrab oladi.

ierarxik chiziqli modellar (HLM)

Va yana, dasturda chiziqli bo'lmagan modellarni qo'llashda yangi imkoniyatlarni qo'shadigan bir nechta qo'shimcha jarayonlar mavjud:

Multinomial logistik regressiya (MLR).

Multinomial logistik regressiya protsedurasi omillar va kovariatlarning asosiy ta'siriga ega modelni ishlab chiqaradi, ammo siz ushbu bosqichma-bosqich model tanlash dialog oynasida maxsus modelni belgilashingiz yoki tanlovni so'rashingiz mumkin.

Modelni o'rnating. Asosiy ta'sir modeli kovariatlar va omillarning asosiy ta'sirini o'z ichiga oladi, lekin o'zaro ta'sirlarni o'z ichiga olmaydi. To'liq omil modeli barcha asosiy ta'sirlarni, shuningdek, barcha omillarning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. U kovariatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni o'z ichiga olmaydi. Siz faktorlar o'zaro ta'siri yoki kovariativ o'zaro ta'sirlarning kerakli kichik to'plamlarini o'z ichiga olgan maxsus turdagi modelni yaratishingiz mumkin yoki siz model a'zolarini bosqichma-bosqich tanlashni so'rashingiz mumkin.

Ikkilik logistik regressiya.

Logistik regressiya bashorat qiluvchi o'zgaruvchilar to'plamining qiymatlari asosida xarakteristikaning yoki natijaning mavjudligi yoki yo'qligini bashorat qilishni istagan vaziyatlar uchun foydalidir. Bu chiziqli regressiya modeliga o'xshaydi, lekin qaram o'zgaruvchining faqat ikkita qiymati bo'lgan modellar uchun javob beradi. Logistik regressiya koeffitsientlari modeldagi har bir bog'liq o'zgaruvchi uchun koeffitsientlarni baholash uchun ishlatilishi mumkin. Logistik regressiya diskriminant tahliliga qaraganda kengroq vaziyatlarda qo'llaniladi.

Chiziqsiz (NLR) va cheklangan chiziqli bo'lmagan (CNLR) regressiya.

Buyruqlar sintaksisi tili ham quyidagilarga imkon beradi:

Parametrlarni baholash uchun dastlabki qiymatlar o'qiladigan fayl nomini ko'rsating.

Bir nechta model operatorlari va yo'qotish funktsiyalarini aniqlang. Bu segmentlangan modelni aniqlashni osonlashtiradi.

Dastur tomonidan hisoblanganlar o'rniga foydalanish uchun o'zingizning olingan o'lchovlaringizni belgilang.

Yaratiladigan yuklash namunalari sonini belgilang.

Qo'shimcha iterativ mezonlarni belgilang, jumladan, olingan o'lchovlarni sinab ko'rish uchun kritik qiymatni belgilash va qoldiqlar va olingan ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik uchun yaqinlik mezonini aniqlash.

Buyruqning qo'shimcha mezonlari CNLR(cheklangan chiziqli bo'lmagan regressiya) sizga quyidagilarga imkon beradi:

Har bir katta iteratsiyada kichik iteratsiyalarning maksimal sonini belgilang.

Olingan ko'rsatkichlarni tekshirish uchun muhim qiymatni o'rnating.

Qadamlar soni bo'yicha cheklovni o'rnating.

Dastlabki qiymatlar belgilangan chegaralar ichida yoki yo'qligini aniqlaydigan maksimal bardoshlikni o'rnating.

Probit tahlili.

Ushbu protsedura qo'zg'atuvchining kuchi va ushbu stimulg ma'lum bir javobni ko'rsatadigan kuzatuvlar nisbati o'rtasidagi munosabatni o'lchaydi. Bu ba'zi mustaqil o'zgaruvchilar darajasiga bog'liq yoki aniqlanishi kutilayotgan dixotomistik xulosaga ega bo'lgan va ayniqsa eksperimental ma'lumotlarga mos keladigan holatlarda foydalidir. Ushbu protsedura javoblarning ma'lum bir qismini, masalan, o'rtacha samarali dozani olish uchun zarur bo'lgan ogohlantiruvchi kuchni baholaydi.

Bashoratli tahlil asboblari to'plami

IBM SPSS Statistics gipotezalarini ishlab chiqish va o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashtirish uchun eng yaxshi echimlardan biridir. Trendlar va prognozlarini aniqlash uchun tahlil vositalaridan foydalaning. Bundan tashqari, IBM SPSS Statistics sizning ma'lumotlaringizni tushunishingizni yaxshilaydigan moslashtirilgan dinamik jadvallarni diqqat bilan ko'rib chiqishga imkon beradi.

Adabiyotlar:

1. Баротов, Ш. Р. (2018). Психологик хизмат: Магистрлар учун дарслик. Т. 2018 “Наврӯз” нашриёти, 344 б.

2. Баратов, Ш. Р. (2023). Ўзбекистонда психологик хизмат ривожланиш истикболлари. Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects (Spain), 3, 7-14.
3. Баратов, Ш. Р. (1999). Таълимда психологик хизмат асослари (Монография). Т.: Маънавият.
4. Баратов, Ш. Р. (2017). Новые задачи психологической службы. Психология XXI столетия, 40.
5. Бююль А., П.Цефель SPSS искусство обработки информации. - М.: ДиаСофтЮП, 2005. -608с.
6. Давыдова М.А., Усатая И.Е. Возможности программы SPSS при обработке данных массового тестирования //Международный студенческий научный вестник. – 2017. № 2.
7. Ефремова Н.Ф., Месхи Б.Ч. Системность и преемственность в формировании фонда оценочных средств технического вуза // Совет ректоров. № 5. 2011. - С. 35-40.
8. Наследов А.Д. IBM SPSS 20 Statistics и AMOS: профессиональный статистический анализ данных. Практическое руководство. - СПб.: Питер, 2013. – 416 с.
9. Обработка и анализ социологических данных с помощью пакета SPSS. Учебно-методическое пособие. Е.В. Дорогоныко. - Сургут. Издательский центр СурГУ. 2010. – 60 с.
10. Рустамов Ш.Ш. Возможности программы SPSS при обработке данных массового тестирования. Вестник интегративной психологии (Ярославль, выпуск 18, 2019.- с. 199-203.

Нарметова Юлдуз Каримовна,

Тошкент тиббиёт академияси Педагогика, психология ва тиллар кафедраси
Тошкент, Ўзбекистон

ПСИХОСОМАТИК КАСАЛЛИКЛАРИ БИЛАН ОҒРИГАН БЕМОРЛАРДА АЛЕКСИТИМИЯНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Аннотация. Ушбу мақолада турли соматик касалликларда алекситимиянинг намоён бўлиши ҳолатлари кўрсатилган. Беморларнинг психологик статуси, унинг ўзига ҳослиги ва алекситимия даражасини текшириш натижалари келтирилган.

Калит сўзлар: алекситимия, ҳис-туйғу, ташвишланиш, юрак ишемик касаллиги, қандли диабет, бронхиал астма, ошқозон ичак яраси, ревматоид артрит.

ПРОЯВЛЕНИЕ АЛЕКСИТИМИИ У БОЛЬНЫХ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ

Аннотация. В статье представлены случаи проявления алекситимии при различных соматических заболеваниях. Представлены результаты исследования психологического статуса больных, его специфики и уровня алекситимии.

Ключевые слова: алекситимия, эмоциональность, тревога, ишемическая болезнь сердца, сахарный диабет, бронхиальная астма, язвенная болезнь, ревматоидный артрит.

MANIFESTATION OF ALEXITHYmia IN PATIENTS WITH PSYCHOSOMATIC DISEASES

Abstract. This article presents the cases of manifestation of alexithymia in various somatic diseases. The results of examining the psychological status of patients, its specificity and level of alexithymia are presented.

Key words: alexithymia, emotion, anxiety, ischemic heart disease, diabetes, bronchial asthma, peptic ulcer, rheumatoid arthritis.

Кириш. Алекситимия (сўзма-сўз "ҳис-туйғуларга сўз йўқ") атамаси ХХ аср ўрталарида психиатр Питер Сифнеос томонидан киритилган. У психосоматик клиникада беморларни кузатар экан, беморлар ўз ҳис-туйғуларини тасвирлаш учун тўғри сўзларни топишда қийналаётганларини пайқади (1,2,5,7,8,10,11).

Алекситимия (юнонча α - инкор, $\lambda\acute{\epsilon}\xi\iota\varsigma$ - сўз, $\theta\upsilon\mu\acute{o}\varsigma$ - туйғу) - одамнинг ўзи ёки бошқа одамлар бошидан кечирган ҳис-туйғуларини номлай олмаслигидир. Алекситимия, асосан, 85% гача аутистик касалликлари бўлган одамларда учрайди (3,4,5,6,8,9,12).

Эндиликда алекситимия даражаси юқори бўлган одамларга фикрлашнинг конкрет, амалий услуби, ташвишланишдан кўра стрессли вазиятларда ҳаракат қилиш тенденцияси, ўзининг ва бошқаларнинг хиссий ҳолатларини тушунишда қийинчиликлар каби хусусиятлари мавжуд.

Тест учта кичик ўлчовдан иборат: ҳис-туйғуларни аниқлашда қийинчилик, ҳис-туйғуларни бошқаларга тасвирлашда қийинчилик ва ташқи йўналтирилган фикрлаш. Кўрсаткич қанчалик юқори бўлса, пастки шкалада алекситимия белгилари шунчалик аниқ бўлади.

Ҳозирги вақтда алекситимия тўртта асосий хусусиятни ўз ичига олган кўп ўлчовли шахс тузилиши ҳисобланади:

1. Ўз ҳис-туйғуларини аниқлаш ва тасвирлашда қийинчиликлар.
2. Ҳис-туйғуларни ва жисмоний ҳисларни ажратиш қийинлиги.
3. Тасаввур қилишда қийинчилик.
4. Ҳар қандай ходисани ўз хатти-ҳаракати билан эмас, балки ташқи сабаблар билан тушунтиришга мойиллик (2,13,14).

Тадқиқот объекти. Экспериментал тадқиқотимизда жами 687 нафар синалувчи иштирок этиб, улардан 294 нафари эркаклар, 393 нафарини аёллар ташкил қилади. Синалувчилар орасида психосоматик

касаллик ташхислари бўйича юрак ишимик касалликлари 191 нафар, қандли диабет 183 нафар, бронхиал астма 108 нафар, ошқозон-ичак яра касалликлари 64 нафар, ревматоид артрит 93 нафар, назорат гуруҳи 48 нафардан иборат.

Тадқиқот методи. Торонто алекситимияни баҳолаш шкаласи методикасидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Алекситимиянинг юқори даражаси билан одамлар ўзларининг ҳис-туйғуларини, айниқса, салбий ҳис-туйғуларини тартибга солиш, шунингдек, ўзларининг ҳис-туйғуларини бошқаларга кўрсатиши қийин. Улар учун ҳиссий жиҳатдан муҳим воқеаларни муҳокама қилишда заифроқ юз ифодалари, чекланган позицияси билан ажралиб туради. Улар жисмоний аломатларни тасвирлашда қийналадилар ва кўпинча ҳар қандай можаро ёки стрессли ҳодисага ҳиссий реакциялар ўрнига улар тана шикоятларини билдирадилар.

Одатда аёллар бошқа одамларнинг ҳис-туйғуларини кўпроқ тан олишади, деб ишонилади, аммо тадқиқотлар шуни кўрсатдики, одамнинг турли хил ҳис-туйғуларни бошдан кечириётган одамларнинг фотосуратларига эътибор қаратиши жинсга эмас, балки алекситимия даражасига таъсир қилади. Алекситимия даражаси юқори бўлган одамлар кўрқув, ғазаб ва қайғу каби ҳис-туйғуларни тан олишда қийналадилар ва суҳбатдошлар юзидаги ифодалардаги ўзгаришларни аниқлашда қийналадилар.

Баъзи бир ҳиссий ҳолат ҳақида гапирганда, бундай одамлар ўзлари ҳақида жуда умумий маънода гапирадилар (масалан, "Мен қайғулиман") ёки ўзларининг ҳар қандай ҳис-туйғуларини инкор этадилар. Уларда тўсатдан ғазаб ёки қайғу пайдо бўлиши мумкин, лекин улар одатда бу ҳис-туйғуларнинг сабабларини аниқлай олмайдилар ва ўша пайтда ҳис қилганларини сўз билан ифодалай олмайдилар.

Алекситимия даражаси юқори бўлган одамларда бошқалар билан мулоқот кўпинча жуда юзаки бўлиб, "ҳаммага яхши бўлиш" истаги билан боғлиқ. Шу билан бирга, тадқиқотлар шуни кўрсатадики, улар совуқлик ва масофа, паст эмпатия ва бошқаларга нисбатан умумий бепарқлик билан ажралиб туради. Бундай одамлар ўзларини алдашга мойил бўлиб, асосан, онгсиз равишда, ижтимоий меъёрлар ва одоб-ахлоқ билан боғлиқдир.

1-жадвал.

Психосоматик касалликлари билан оғриган беморларда алекситимия намоён бўлиш хусусиятларини ўрганиш натижалари (Крускал-Уоллис Н-мезони)

Кўрсаткичлар	Ўртача ранглар						Н	р
	Юрак ишимик касалликлари (n=191)	Қандли диабет (n=183)	Бронхиал астма (n=108)	Ошқозон-ичак яраси касалликлари (n=64)	Ревматоид артрит (n=93)	Назорат гуруҳи (n=48)		
Умумий алекситимия даражаси	335,2	378,4	333,8	442,0	322,2	182,2	54,94	0,000**
Ҳиссиётларни аниқлашдаги қийинчиликлар	322,9	360,6	378,8	455,2	313,4	197,3	55,78	0,000**
Ҳиссиётларни тавсифлашдаги қийинчиликлар	359,4	370,2	311,4	349,8	359,3	218,8	27,44	0,000**
Экстернал тафаккурдаги қийинчиликлар	390,1	342,6	311,5	382,9	315,4	242,2	30,54	0,000**

Изоҳ: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Алекситимиянинг яна бир хусусияти - фантазиянинг йўқлиги ва тасаввурнинг чекланганлиги. Алекситимия безовта қилинган тушлар билан ҳам боғлиқ: кўрқинчли тушлардан уйғониш, тушларнинг мазмунини аниқ эслай олмаслик ва тушлар инсоннинг стресси ва муаммолари ҳақида тушунча беришини

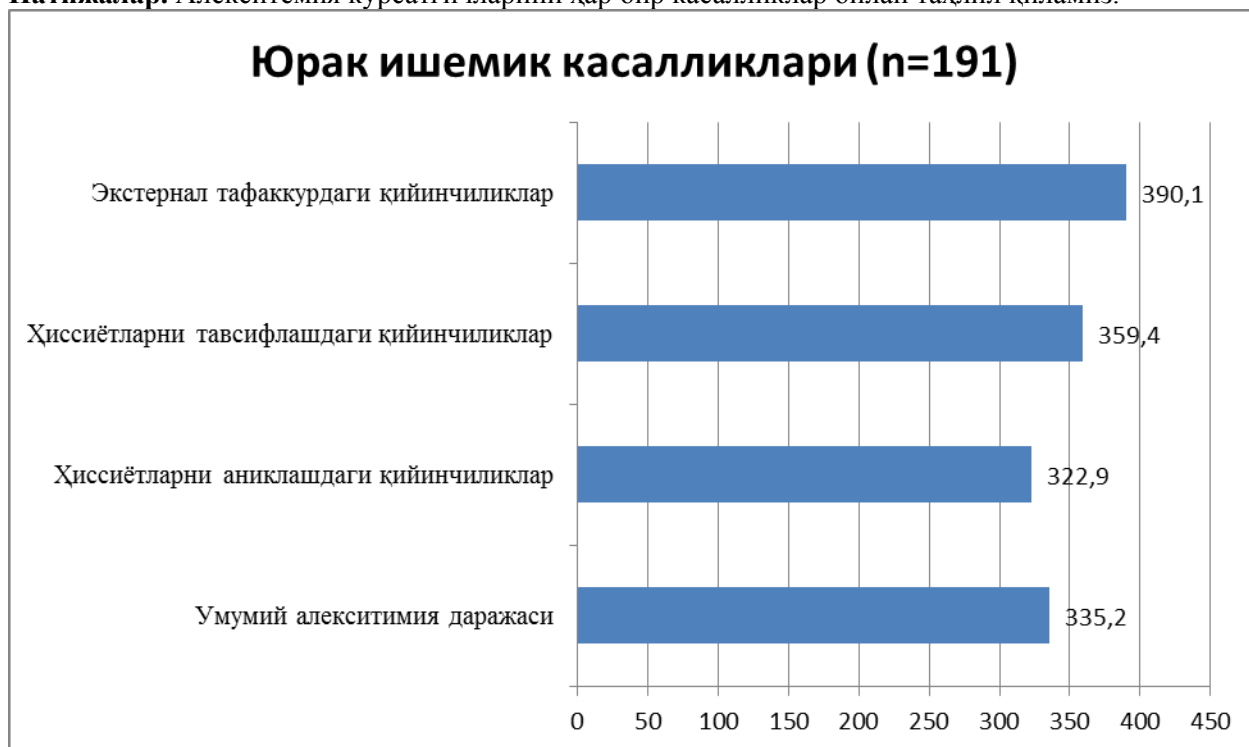
инкор этиш. Тадқиқотлар, шунингдек, юқори даражадаги алекситимия билан умумий иждорлик даражасининг пасайишини кўрсатади.

Алекситимиянинг яна бир хусусияти рационал, ташқи кўринишдаги фикрлаш услубидир. Бу алекситимия билан оғриган одамларнинг кундалик ҳаётнинг оддий, ташқи тафсилотларига эътибор бериш ўрнига, ўзларининг ички ҳис-туйғулари ва фантазияларини акс эттириш ва тушуниш қобилиятининг пасайишини англатади.

Алекситимия психосоматик касалликлар ва турли хил гиёҳвандликнинг ривожланишида жиддий хавф омилidir. Шунинг учун алекситимияни олдини олиш мақсадга мувофиқ.

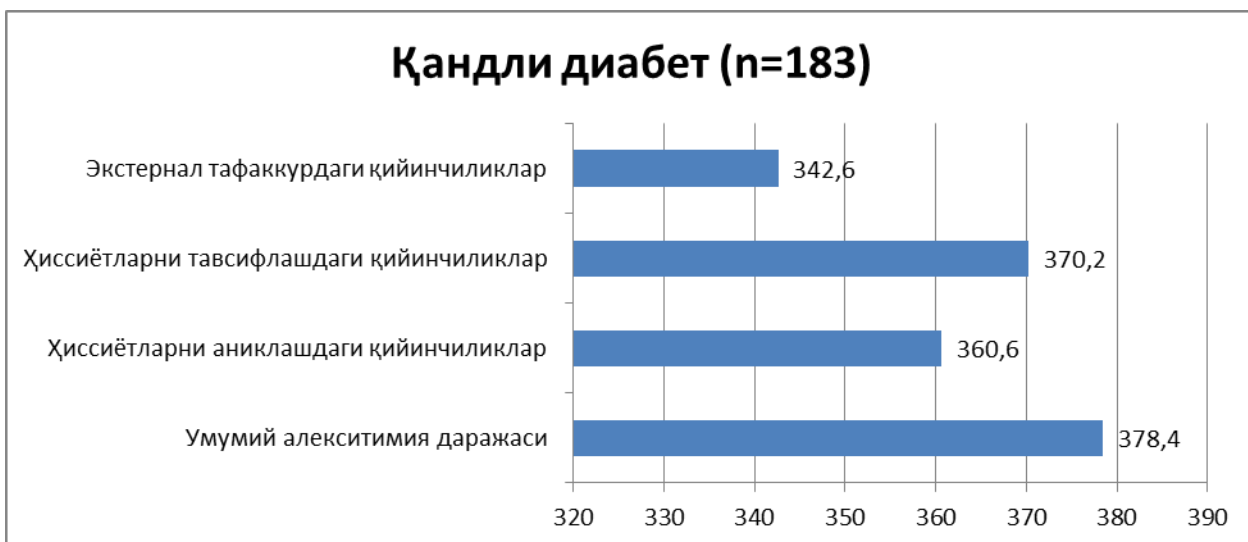
Жадвалда кўриниб турибдики, психосоматик касалликлари билан оғриган беморларда умумий алекситимия шкаласи бўйича ишончли тафовутларни мавжудлиги аниқланди ($H=54,94$; $p<0,01$). Умумий алекситимия даражаси энг юқори натижа ошқозон-ичак касалликлари, энг паст натижада эса назорат гуруҳи.

Натижалар. Алекситимия кўрсаткичларини ҳар бир касалликлар билан таҳлил қиламиз.

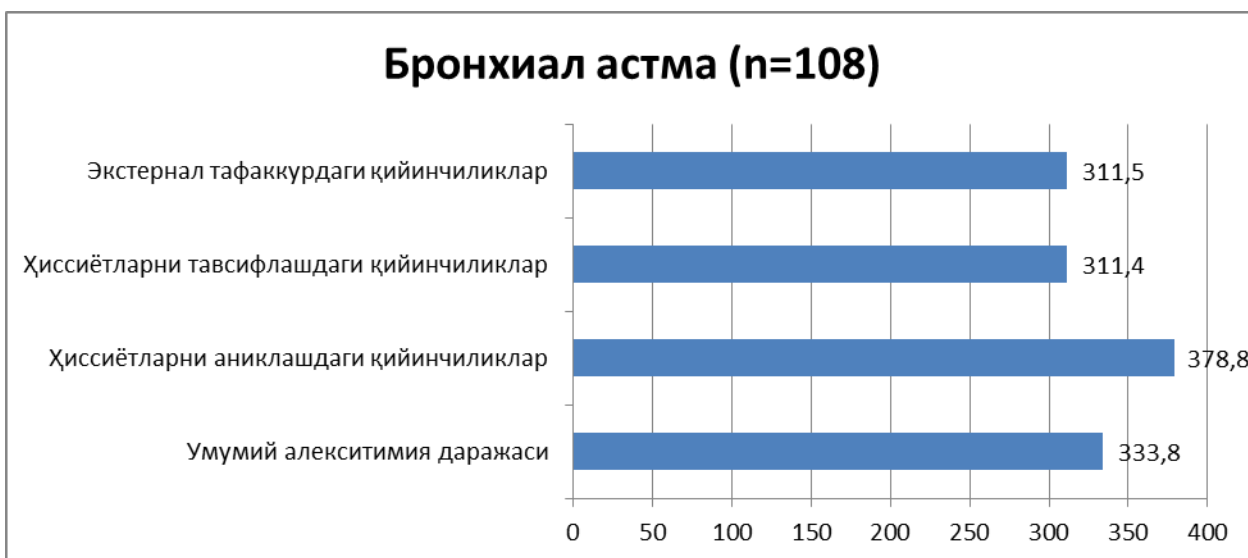
Расм 1. Юрак ишемик касалликлари билан касалланган беморларни алекситимия кўрсаткичининг натижалари

Расмда кўринганидек, юрак ишемик касаллиги билан касалланган беморларимизда экстернал тафаккурдаги қийинчиликлар бошқа кўрсаткичларга нисбатан юқори. Демак, ЮИК касаллиги билан касалланган беморларимиз ўзида ҳис қилаётган ҳиссиётларини таърифлашга қийналадилар.

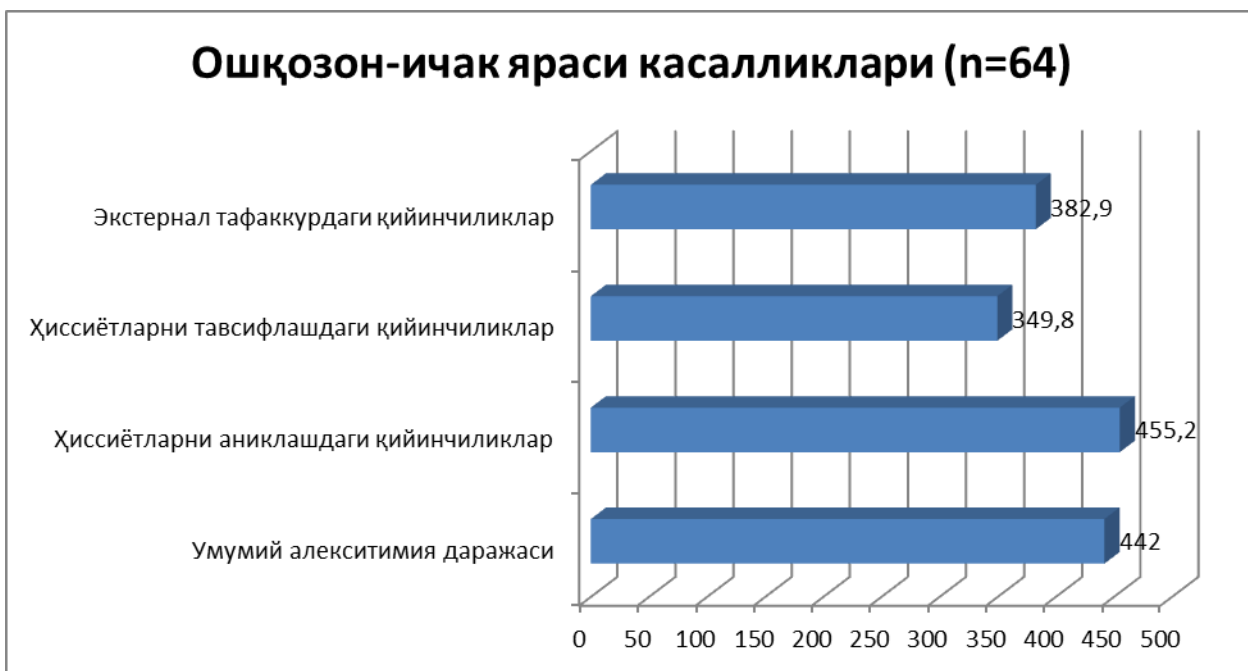
Расм 2. Қандли диабет касалликлари билан касалланган беморларни алекситимия кўрсаткичининг натижалари

Қандли диабет касаллиги билан касалланган беморларимизда умумий алекситимия кўрсаткичи юқори бўлиб, ҳиссиётларни тавсифлашдаги қийинчиликлар кўрсаткичи анча юқори. Демак, қандли диабет билан касалланган беморларимиз ўзида ҳис қилаётган ҳиссиётларини таърифлашга қийналадилар.

Расм 3. Бронхиал астма касалликлари билан касалланган беморларни алекситимия кўрсаткичининг натижалари

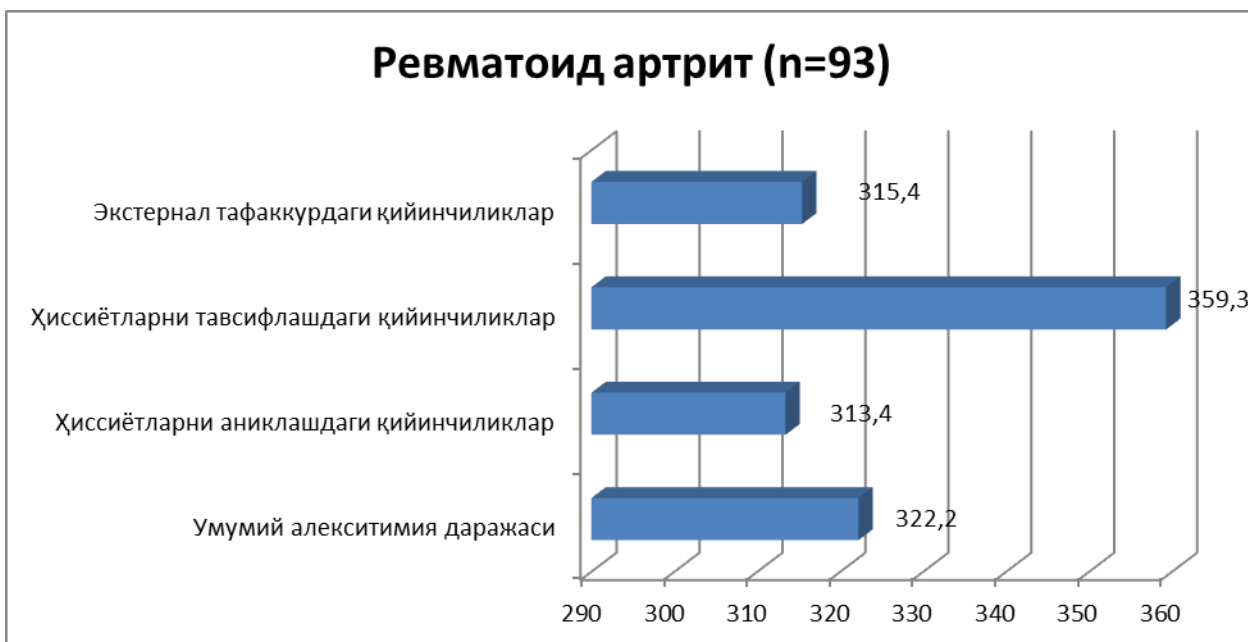
Бронхиал астма билан касалланган беморларимизда ҳиссиётларни аниқлашдаги қийинчиликлар кўрсаткичи юқори. Беморларимиз ўзида бўлаётган ҳиссиётларни аниқлашда қийинчиликка учрайди.

Расм 4. Ошқозон-ичак яра касалликлари билан касалланган беморларни алекситимия кўрсаткичининг натижалари

Ошқозон-ичак яра касаллиги билан касалланган беморларимизда ҳиссиётларни аниқлашдаги қийинчиликларнинг кўрсаткичи юқори. Беморларимиз ўзида бўлаётган ҳиссиётларни аниқлашларида қийинчиликка учрайди.

Ревматоидли артрит касаллиги билан касалланган беморларимизда ҳиссиётларни тавсифлашдаги қийинчиликлар кўрсаткичи анча юқори. Демак, ревматоидли артрит билан касалланган беморларимиз ўзида ҳис қилаётган ҳиссиётларини таърифлашга қийналадилар.

Расм 5. Ревматоидли артрит касалликлари билан касалланган беморларни алекситимия кўрсаткичининг натижалари

Хулоса. Кўпгина беморлар ҳис-туйғуларни аниқлашда қийинчилик, ҳис-туйғуларни бошқаларга тасвирлашда қийинчилик ва ташқи йўналтирилган фикрлашда қийинчилик сезадиладар. Кўрсаткич қанчалик юқори бўлса, пастки шкалада алекситимия белгилари шунчалик аниқ бўлади. Психосоматик касалликлари билан оғриган беморларда умумий алекситимия шкаласи бўйича ишончли тафовутларни мавжудлиги аниқланди. Умумий алекситимия даражаси энг юқори натижа ошқозон-ичак касалликлари, қандли диабет касалликларида, энг паст натижада эса назорат гуруҳи эканлиги ўрганилди.

Алекситимиянинг юқори даражаси билан одамлар ўзларининг ҳис-туйғуларини, айниқса, салбий ҳис-туйғуларини тартибга солиш, шунингдек, ўзларининг ҳис-туйғуларини бошқаларга кўрсатишга қийналганликлари маълум бўлди. Улар учун ҳиссий жиҳатдан муҳим воқеаларни муҳокама қилишда заифроқ юз ифодалари, чекланган позицияси билан ажралиб туради. Улар жисмоний аломатларни тасвирлашда қийналадилар ва кўпинча ҳар қандай можаро ёки стрессли ходисага ҳиссий реакциялар ўрнига улар тана шикоятларини маълум қиладилар. Тадқиқотлар, шунингдек, юқори даражадаги алекситимиянинг мавжудлиги умумий ижодкорлик даражасининг пасайишини кўрсатади. Тадқиқот натижалари алекситимия даражаси юқори бўлган одамларга фикрлашнинг конкрет, амалий услуби, ташвишланишдан кўра стрессли вазиятларда ҳаракат қилиш тенденцияси, ўзининг ва бошқаларнинг ҳиссий ҳолатларини тушунишда қийинчиликлар бўлиши каби хусусиятлар мавжудлигини кўрсатди.

Адабиётлар:

1. Волхов В.С., Виноградов В.Ф. Психосоматические взаимоотношения и их клиническое значение у больных нейроциркуляторной дистонией по кардиальному типу. // Сов. мед. 2009. II. С. 9-14.
2. Ганелина И.Б. Ишемическая болезнь сердца и индивидуальные особенности организма. Л., 2015.
3. Малая Л.Т., Волков В.И. Ишемическая болезнь сердца у молодых. Киев: Здоров'я, 2017.
4. Методика для исследования типов отношения к болезни. Методические рекомендации института им. В.М. Бехтерева. Л., 2020.
5. Чурина С.К. Особенности патогенеза ишемической болезни сердца у женщин молодого и среднего возраста. Л., 2015.
6. Оганов Р.Г., Ольбинская Л.И., Смулевич А.Б. и др. Тревога и расстройства депрессивного спектра в общемедицинской практике. Результаты программы КОМПАС // Кардиология. – 2004. – № 1. – С. 48-54.
7. Смулевич А.Б. Тревога в общемедицинской практике. М., 2000. – 160 с.
8. Вейн А.М. с соавт. Неврология для врачей общей практики // Эйдос Медиа, 2001. – 504 с.
9. Морозова О.Г. Коррекция вегетативных и тревожных нарушений в практике врача-интерниста // Новости медицины и фармации, вып. 215. – 2007
10. Смулевич А. Б. Тревога при соматических и психических заболеваниях. М., 2003. 9. Вейн А. М., Вознесенская Т. Г. и др. Депрессия в неврологической практике. М., 1998.
11. Доброхотова Т. А. Нейропсихиатрия. М., 2006.
12. Нуллер Ю. Л. Алекситимия и деперсонализация.
13. Мазо Г.Э., Шманева Т.М. Метаболический синдром у пациентов с тревожным расстройством: актуальное состояние проблемы (обзор литературы) // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. Бехтерева №4 2009.
14. Успенский Ю.П., Балуква Е.В. Тревога расстройства у больных с метаболическим синдромом: клиническое значение и пути их коррекции // Журнал «Трудный пациент», Архив, №12-2006.

№		bet
		стр
		page
1	<i>Атаева Гульсина Исроловна</i>	3
	Психологическая зависимость молодёжи от современных цифровых технологий	
	Yoshlarning zamonaviy raqamli texnologiyalarga psixologik bog'liqligi	
	Psychological dependence of young people on modern digital technologies	
2	<i>Xasanova Saidaxon Ganijonovna</i>	8
	Мaktabgacha yoshdagi bolalarda xavotirlanishning diagnostik tahlili	
	Диагностический анализ тревожности у детей дошкольного возраста	
	Diagnostic analysis of anxiety in children of preschool age	
3	<i>Xodjaeva Saida Qodirovna</i>	15
	Psixologiya darslarida bilish jarayonlarini o'rganish muammolari (hamkorlik metodini qo'llash va uning natijalari)	
	Проблемы изучения познавательных процессов на уроках психологии (с применением метода сотрудничества и его результатов)	
	Problems of studying cognitive processes in psychology lessons (applying the collaborative method and its results)	
4	<i>Yusupjonova Iroda Abdirayimjonovna</i>	20
	Amaliy psixologiya yo'nalishi talabalari kasbiy shakllanishining psixologik xususiyatlari	
	Психологические особенности профессионального становления студентов направления прикладная психология	
	Psychological peculiarities of professional development of students in applied psychology	
5	<i>Ziyavutdinova Xumora Shermamatovna</i>	27
	O'zbek oilalarida er-xotin o'rtasidagi zo'ravonlikni yuzaga kelishining hududiy tafovutlari	
	Региональные различия в возникновении насилия между супругами в узбекских семьях	
	Regional differences in the occurrence of violence between spouses in Uzbek families	
6	<i>Мирзаева Сайёра Рустамовна</i>	32
	Oilali talabalarida sog'lom turmush tarzini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik determinantlari	
	Социально-психологические детерминанты развития здорового образа жизни женатых студентов	
	Socio-psychological determinants of healthy lifestyle development in married students	
7	<i>Исмоилов Темура Исломович</i>	37
	Факторы, влияющие на формирование вербально-коммуникативных компетенций будущих педагогов	
	Bo'lajak o'qituvchilarning verbal-kommunikatsion kompetentlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar	
	Factors influencing the formation of verbal-communicational competences of future teachers	
8	<i>Кулиев Ёркин Каримович</i>	41
	К некоторым особенностям формирования антикоррупционного отношения	

	Korrupsiyaga qarshi munosabatni shakllantirishning ayrim xususiyatlari	
	Some features of the formation of an anti-corruption attitude	
9	Мелибаева Рузахон Насировна	46
	Тиббиётда психодиагностик методикаларни қўллаш моделини такомиллаштириш	
	Усовершенствование модели применения методик психодиагностики в медицине	
	Improving the model for the application of psychodiagnostic techniques in medicine	
10	Мамаясупова Ирода Хамидовна	53
	О'spirinlardagi xavotirlanishni bartaraf etish - nizolarni oldini olish sifatida	
	Устранение подростковой тревожности как предупреждение конфликтов	
	Eliminating teenage anxiety as conflict prevention	
11	Norqo'ziyeva Dilrabo Sheraliyevna	60
	Мақтаб о'қувчиларида конструктив хулқи шакллантиришнинг о'зига хос ијтимоий-психологик хусусиятлари	
	Социально-психологические условия формирования конструктивного поведения школьников	
	Socio-psychological conditions for the formation of constructive behaviour of schoolchildren	
12	Abduqahhorova Shahnoza	66
	Emotsional-frustratsion xususiyatlar tushunchasining psixologik tahlili	
	Психологический анализ понятия эмоционально-фрустрационные свойства	
	Psychological analysis of the concept of emotional-frustrating properties	
13	Tilavov Muxtor Xasan o'g'li	72
	Rahbar xodimlarga psixologik xizmat ko'rsatishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari	
	Социально-психологические механизмы оказания психологических услуг руководящим работникам	
	Socio-psychological mechanisms for the provision of psychological services to managers	
14	Abdurayimov Sardorbek Odiljon o'gli	77
	Talabalardagi muvaffaqiyatli oila haqidagi tushunchalarning ijtimoiy-psixologik determinantlari	
	Социально-психологические детерминанты представлений студентов об успешной семье	
	Socio-psychological determinants of students' conceptions about the successful family	
15	Ahmadov Shohruh Rahmatullo o'g'li	82
	О'smirlarda oilaviy nizolarni bartaraf etishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	
	Социально-психологическая характеристика разрешения семейных споров у подростков	
	Social-psychological characteristics of the resolution of family disputes in adolescents	
16	Aminova Dilnoza Orifjonovna	87
	Professional ta'lim o'quvchilarida kasbiy imijni shakllantirishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari	
	Психологические особенности формирования профессионального имиджа у студентов профессионального образования	
	Psychological peculiarities of professional image formation among students of	

	vocational education	
	<i>Asranboyeva Munajat Halimjanovna</i>	92
17	Ota-ona va farzand munosabatlarida bir-birini tushunishning psixologik xususiyatlari	
	Психологические особенности взаимопонимания в отношениях родителей и детей	
	Psychological characteristics of mutual understanding in the relationship of parents and children	
	<i>Axmedova Zarrina Jamilovna</i>	99
18	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatiga moslashuvining pedagogik-psixologik xususiyatlari	
	Педагогико-психологические особенности адаптации учащихся начальных классов к учебной деятельности	
	Pedagogical and psychological peculiarities of primary school students' adaptation to learning activities	
	<i>Badritdinova Madina Baxromovna</i>	105
19	Talabalarda imtihon jarayoni bilan bog'liq fobiyalarni bartaraf etishning psixologik mexanizmlari	
	Психологические механизмы устранения у студентов фобий, связанных с экзаменационным процессом	
	Psychological mechanisms of eliminating phobias related to the examination process in students	
	<i>Baqoyeva Maftuna Shuxratovna</i>	112
20	Bullying holatlarining maktab o'quvchilariga ta'sir etuvchi faktorlari	
	Факторы, влияющие на школьников в ситуациях буллинга	
	Factors affecting bullying situations on school students	
	<i>Hikmatov Akmal Sadulloyevich</i>	119
21	Shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligining o'ziga xos prinsiplari	
	Принципы социально-психологической компетентности врачей	
	Specific principles of social-psychological competence of doctors	
	<i>Islamova Dilafruz Bustanovna</i>	123
22	Mehribonlik uyidagi qizlarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlarini empirik o'rganish natijalari tahlili	
	Анализ результатов эмпирического изучения возможностей развития социальных компетенций девочек в детском доме	
	Analysis of the results of the empirical study of the possibilities of developing the social competences of girls in the orphanage home	
	<i>Mamatova Nafisaxon Ro'ziboyevna</i>	129
23	Yoshlarning oilaviy munosabatlarga ustanovkasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	
	Социально-психологические особенности установки молодежи на семейные отношения	
	Socio-psychological characteristics of the instruction in family relations of young people	
	<i>Omonov Sherali Ibroxim o'g'li</i>	137
24	Iqtisodiy munosabatlarda reklama va uning shaxs idrokiga psixologik ta'siri	
	Реклама в экономических отношениях и её психологическое влияние на восприятие личности	
	Advertising in economic relations and its psychological effect on personal perception	

25	<i>Otaqulova Dilorom Azimjonovna</i>	141
	O'smirlarda empatik harakatlarni shakllantirishning psixologik shartlari	
	Психологические условия формирования эмпатических действий у подростков	
	Psychological conditions for the formation of empathic actions in adolescents	
26	<i>Qodirov Obid Safarovich</i>	145
	O'smirlar xulq-atvori psixokorreksiyasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va psixoprofilaktik mexanizmlari	
	Социально-психологические характеристики и психопрофилактические механизмы психокоррекции подросткового поведения	
	Social-psychological characteristics and psychoprophylactic mechanisms of psychocorrection of adolescent behavior	
27	<i>Qurbonova Shaxloxon Baxadirovna</i>	151
	Sil bilan og'rigan bemorlarda kasallikka munosabatni o'rganilish zarurati	
	Необходимость изучения реакции на заболевание у больных туберкулёзом	
	The need to study the response to the disease in patients with tuberculosis	
28	<i>Rustamov Shavkat Shuxratovich</i>	155
	Значение математических методов в формировании инновационной компетентности студентов	
	Talabalar innovatsion kompetentligini shakllantirishda matematik usullarning ahamiyati	
	The importance of mathematical methods in the formation of innovative competency of students	
29	<i>Shermatov Fayzullo Toshfillayevich</i>	159
	Harbiy xizmatga yangi chaqirilgan kursantlarda moslashuvchanlik qobiliyatini aniqlashning empirik tahlili, xulosa va tavsiyalar	
	Выводы и рекомендации эмпирического анализа определения адаптивности у военнослужащих, вновь призванных на военную службу	
	Conclusions and recommendations of empirical analysis of the determination of adaptability in recruiters for military service	
30	<i>Shonazarov Asror Maxmaisoyevich</i>	164
	Umumta'lim tizimi rahbarlarining kasbiy-axloqiy kompetentligi	
	Профессионально-этическая компетентность руководителей системы общего образования	
	Professional and ethical competence of the leaders of the general education system	
31	<i>Shoymardonova Muxsina Raxmatovna</i>	169
	O'qituvchilarda innovatsion faoliyatga ijobiy munosabatni rivojlantirish va idrok etishning psixologik muammolari	
	Психологические проблемы развития и восприятия позитивного отношения к инновационной деятельности у педагогов	
	Psychological problems of formation and perception of positive attitude to innovation activity in teachers	
32	<i>Turaxonov Abdulkarim Eshkuziyevich</i>	174
	Shaxs o'z-o'zini anglashining ijtimoiy-psixologik determinantlari	
	Социально-психологические детерминанты самосознания личности	
	Social-psychological determinants of personal self-awareness	
33	<i>Turg'unov Baxromjon Raximjonovich</i>	180
	Talabalarda intellektual salohiyat namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va rivojlantirish imkoniyatlari	
	Социально-психологические характеристики и возможности развития	

	интеллектуальной компетентности студентов	
	Socio-psychological characteristics and opportunities for the development of students' intellectual competence	
34	<i>Yuldasheva Nafisaxon Kabilovna</i>	185
	O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish ijtimoiy-psixologik muammo sifatida	
	Профориентация студентов как социально-психологическая проблема	
	Directing students to professions as a social-psychological problem	
35	<i>Yunusxodjaev Zoir Shokirovich</i>	190
	Oiladagi rollar taqsimoti	
	Распределение ролей в семье	
	Division of roles in the family	
36	<i>Абдуллоев Комилжон Файзуллоевич</i>	194
	Тадбиркорлик психологиясининг хусусиятлари ва унинг тадбиркорлик фаолиятидаги аҳамияти	
	Характеристика предпринимательской психологии и её значение в предпринимательской деятельности	
	Characteristics of entrepreneurial psychology and its significance in business activity	
37	<i>Абдусаматов Хасанбой Усмонжон ўгли</i>	199
	Ажрим ёқасидаги оилалар билан ишлашнинг ижтимоий-психологик усуллари	
	Социально-психологические методы работы с семьями, находящимися на грани развода	
	Social-psychological methods of working with families on the verge of divorce	
38	<i>Аминова Гулноза Насриддиновна</i>	208
	Мактабгача таълим ташкилоти тарбиячиларида коммуникатив компетентлик омиллари шаклланишининг методологияси	
	Методология формирования факторов коммуникативной компетентности педагогов дошкольной образовательной организации	
	Methodology for the formation of factors of communicative competence of teachers of preschool educational organizations	
39	<i>Исмайлова Раъно Нураевна</i>	213
	Оилавий зўравонлик ва гендер тенглик	
	Домашнее насилие и гендерное равенство	
	Domestic violence and gender equality	
40	<i>Мурадуллаева Дилбар Мухамадиевна</i>	219
	Талабалар ижтимоий интеллекти ва иқтисодий тафаккур хусусиятларининг назарий таҳлили	
	Теоретический анализ социального интеллекта студентов и особенностей экономического мышления	
	Theoretical analysis of students' social intelligence and characteristics of economic thinking	
41	<i>Нормуминова Дилафрўз Эркиновна</i>	223
	Шахс хавотирланиш хусусиятлари психокоррекциясида когнитив психотерапия имкониятлари	
	Возможности когнитивной психотерапии в психокоррекции особенностей тревожности личности	
	Possibilities of cognitive psychotherapy in psychocorrection of anxiety features of personality	

42	<i>Fayziyeva Umida Asadovna</i>	228
	Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy sifatlarni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	
	Социально-психологические особенности развития профессиональных качеств у будущих учителей Socio-psychological peculiarities of development of professional qualities in future teachers	
43	<i>Rasulova Zilola Durdimurotovna</i>	233
	Talabalar kreativ kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik, psixologik imkoniyatlari	
	Педагогические и психологические возможности развития творческой компетентности студентов Pedagogical and psychological opportunities of developing creative competence of students	
44	<i>Жуманиязова Илмира Камилжановна</i>	239
	Инсульт ўтказган беморларда ўз-ўзини ҳис қилиш, фаолият, кайфиятнинг психологик диагностикаси (ЎФК (САН) сўровномаси асосида)	
	Психологическая диагностика самосознания, активности, настроения у больных, перенёсших инсульт (опросника САН (самочувствие, активность, настроение) Psychological diagnosis of self-awareness, activity, mood in stroke patients (on the basis of SAM questionnaire)	
45	<i>Abdug'aniyeva Diyora Abdurashid qizi</i>	243
	Shaxs xususiyatlari va koping-strategiya aloqadorligi	
	Взаимосвязь характеристик личности и копинг-стратегии The relationship between personality characteristics and coping strategies	
46	<i>Ablakulov Sherali Davronovich</i>	250
	O'quv jarayonida intuitsiya va improvizatsiyadan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari	
	Теоретические и практические основы использования интуиции и импровизации в образовательном процессе Theoretical and practical basis of using intuition and improvisation in the educational process	
47	<i>Alimardonov Zohid Shukurillaevich</i>	254
	Kursantlarda kommunikativ kompetentlikning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqadorlikni empirik tadqiqotlarda o'rganilishi	
	Изучение взаимосвязи между компонентными частями коммуникативной компетентности студентов в эмпирических исследованиях Study of the relationship between component parts of communicative competence in students in empirical research	
48	<i>Berdiyeva Gulmira Jurayevna</i>	258
	Ta'lim muassasalarida o'qituvchi va talaba o'rtasida ziddiyatlarni bartaraf etishning psixologik xususiyatlari	
	Психологические особенности разрешения конфликтов между преподавателем и студентом в образовательных учреждениях Psychological characteristics of conflict resolution between teacher and student in educational institutions	
49	<i>Hakimov Firuz Norboy o'g'li</i>	264
	Umumiy o'rta ta'lim muassasalarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish usullari	
	Методы использования цифровых технологий в управлении средним	

	общеобразовательным учреждением Methods of using digital technologies in the management of secondary general education institutions	
	Ibadullayeva Shaxnoza Ixamovna	267
50	Dekorativ manzara chizish orqali o'quvchilar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik va pedagogik asoslari	
	Психолого-педагогические основы развития творческих навыков учеников посредством изображения декоративного пейзажа	
	Psychological and pedagogical basis of development of creative skills of primary school children through decorative landscape drawing	
	Alimardonov Zohid Shukurillayevich	274
51	Bo'lajak ofitserlarida kommunikativ kompetentlikni shakllanishining ijtimoiy-psixologik determinantlari	
	Социально-психологические детерминанты формирования коммуникативной компетентности будущих офицеров	
	Social-psychological determinants of formation of communicative competence in future officers	
	Jumaniyozova Nasiba Ramatillayevna	278
52	Farzandiga autizm tashxisi qo'yilgan oila muammolarining o'rganilishi	
	Изучение проблем семьи с ребёнком, имеющим диагноз аутизм	
	Study of the problems of a family with a child diagnosed with autism	
	Jumaeva Guljaxon O'ralovna	283
53	Keksa yoshdagi kishilarda qadriyatlarning namoyon bo'lishi	
	Проявление ценностей у пожилых людей	
	Manifestation of values in older people	
	Maxkamova Dilfuza Baxtiyarovna	289
54	Xotin-qizlarni davlat xizmatlariga ijtimoiy moslashuvini shakllantiruvchi psixologik prediktorlar	
	Психологические предикторы, формирующие социальную адаптацию женщин к государственной службе	
	Psychological predictors that form the social adaptation of women to public services	
	Nazarova Manzura Mustafu qizi	298
55	O'zbekistonda xorijlik talabalarining madaniyatlararo moslashuv uslublarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	
	Социально-психологические особенности межкультурных стилей адаптации иностранных студентов в Узбекистане	
	Socio-psychological characteristics of intercultural adaptation methods of foreign students in Uzbekistan	
	Odiljonova Aziza Abduxakimovna	303
56	Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllantiruvchi psixologik trening dasturi	
	Программа психологической подготовки для формирования творческих характеристик у учащихся младшего школьного возраста	
	Psychological training program for forming creativity characteristics in primary school students	
	Olimov Laziz Yarashovich	309
57	Sud-psixolog eksperti kompetentligini takomillashtirishning psixologik xususiyatlari	
	Психологические особенности повышения компетентности судебного	

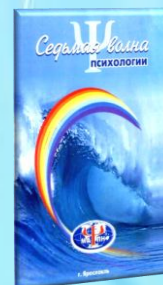
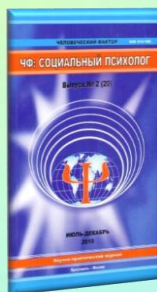
	психолога-эксперта Psychological characteristics of improving the competence of a forensic psychologist expert	
	Ortiqov Akmal Qobulovich	317
58	Bo'lajak ofitserlarda kasbiy-irodaviy sifatlar shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarning empirik tahlili	
	Эмпирический анализ социально-психологических факторов, влияющих на формирование профессионально-волевых качеств будущих офицеров	
	Empirical analysis of socio-psychological factors affecting the formation of professional and volunteer qualities of future officers	
	Parmonov Bobir Erkinovich	321
59	Oilada maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining psixologik jihatlari	
	Психологические аспекты формирования нравственных понятий у детей дошкольного возраста в семье	
	Psychological aspects of the formation of moral concepts in preschool children in the family	
	Qodirov Obid Safarovich	328
60	O'smirlarda jinoyat motivlari shakllanganlik holati va xarakterli xususiyatlari tavsifi	
	Описание и характеристика формирования преступных мотивов у подростков	
	Description of the formation of criminal motives and characteristics in adolescents	
	Vahobova O'giloy Tolibjonovna	333
61	Axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalari o'zgarishiga ta'sirining psixologik jihatlari	
	Психологические аспекты влияния информационной среды на изменение социальных норм молодежи	
	Psychological aspects of the influence of the information environment on the change of youth social norms	
	Quvataliyev Mirzamaxmud Xabibulloyevich	339
62	Talabalarning universitet ta'lim sharoitlariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlari	
	Социально-психологические аспекты адаптации студентов к условиям обучения в вузе	
	Socio-psychological aspects of students' adaptation to university educational conditions	
	Raxmatov Faxriddin Umarovich	344
63	Voyaga yetmaganlar motivasion yo'nalganligining shaxs-sifat va xususiyatlariga bog'liqligini empirik tadqiq etish	
	Эмпирическое исследование зависимости мотивационной направленности несовершеннолетних от личностных качеств и особенностей	
	Empirical study of the dependence of the motivational orientation of juveniles on personality traits and characteristics	
	Sodiqova Gulbarno Odiljon qizi	349
64	Boshqaruv qarorlarini qabul qilishning individual-psixologik xususiyatlari	
	Индивидуально-психологические особенности принятия управленческих решений	
	Individual-psychological characteristics of management decision-making	
	Баратов Хумоюн Шарифович	354
65	Жисмоний тарбия ўқитувчисида социал интеллект омиллари намоён	

	этилишининг ўзига хос хусусиятлари	
	Отличительные особенности проявления факторов социального интеллекта у учителя физической культуры	
	Distinctive features of the manifestation of social intelligence factors in a physical education teacher	
	<i>Jalolov Tursunbek Sadriddinovich</i>	359
66	Psixologik ma'lumotlarda matematik usullardan foydalanish (SPSS dasturidan foydalanish)	
	Использование математических методов в психологической информации (с применением программного обеспечения SPSS)	
	Use of mathematical methods in psychological information (using SPSS software)	
	<i>Нарметова Юлдуз Каримовна</i>	364
67	Психосоматик касалликлари билан оғриган беморларда алекситимиянинг намён бўлиши	
	Проявление алекситимии у больных психосоматическими заболеваниями	
	Manifestation of alexithymia in patients with psychosomatic diseases	

Bizning yangilangan saytimizga tashrif buyuring
BUXDU.UZ

Saytimizda maqolalarni o'qishingiz va ularni elektron nusxasini yuklab olishingiz mumkin

<p>PSIXOLOGIYA ilmiy jurnal 4-son (56) Buxoro – 2023. 369 b.</p> <p>PSIXOLOGIYA научный журнал. Выпуск 4. (56) Бухара – 2023. – 369 с.</p>	<p>Jurnal O`zbekiston psixologlarining BuxDU muassisligidagi nashri hisoblanadi.</p> <p>Jurnalning nashr sifati uchun bosmaxona javobgar.</p> <p>OBUNA INDEKSI 3062</p>	<p>Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Bosishga ruxsat etildi</p> <p>Qog`oz bichimi 60x84, 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shatrlı bosma tabog`i - 28 Buyurtma №123. Adadi – 50 Bahosi kelishilgan narxda. “BUKHARAHAMD PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro sh. Q. Murtazoyev ko`chasi 344-uy.</p>
--	--	---

*Jurnal O‘zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK
Rayosatining 2013-yil 26-dekabrdagi
201/3-sonli qarori bilan psixologiya
fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari
ilmiy natijalari yuzasidan ilmiy
maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan
ilmiy jurnallar ro‘yxatiga kiritilgan.*

ISSN 2181-5291

